

**ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ЛУЦИК ІРИНА ПАВЛІВНА

УДК 903.5(477.8)''10/13''

**ХРИСТИЯНСЬКІ НЕКРОПОЛІ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ
XI–XIV СТОЛІТЬ**

Спеціальність 032 – Історія та археологія

Галузь знань 03 – Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ І. П. Луцик

Науковий керівник: ГУПАЛО Віра Деонізівна, доктор історичних наук, старший дослідник.

Львів – 2023

АНОТАЦІЯ

Луцик І. П. Християнські некрополі Галицько-Волинських земель XI–XIV століть. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 – “Історія та археологія”. – Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, Львів, 2023.

Дисертацію присвячено міждисциплінарному дослідженню християнських поховальних пам’яток XI–XIV ст. виявлених в межах Галицько-Волинських земель. У центрі уваги перебувають археологічно дослідженні поховальні об’єкти, їхня топографія, типологія і супровідний інвентар, детальне вивчення яких у поєднанні з аналізом наративних та інших джерел дає змогу відповісти на питання щодо процесу формування християнської поховальної культури, її ідейної і практичної складової у княжу добу.

Вперше здійснено детальне опрацювання наявної історіографії проблеми, схарактеризовано історію дослідження поховальних пам’яток, виокремлено основні етапи цих студій, що тривали з першої половини XIX ст. й були пов’язані з суспільно-політичними змінами в межах досліджуваних теренів: 1) перша половина XIX ст. – 1918 р. – у складі Російської та Австрійської імперій (згодом Австро-Угорської); 2) 1918–1939 рр. – у складі Польщі; 3) 1939–1991 рр. – радянський; 4) 1991 р. – дотепер – український. Дослідження на території Польщі окреслено періодом 1939 р. – дотепер. Звернено увагу на те, що кожному з зазначених періодів, залежно від регіону, відповідали різні пріоритетні напрямки досліджень (зумовлені зокрема й політичними мотивами), методика та інтенсивність студій. Відзначено, що перехід від процесу накопичення джерельної бази до її узагальнення активно розпочався лише з кінця 80-х років XX ст. При цьому у сферу зацікавлень науковців входив широкий комплекс різночасових поховальних пам’яток IX–XIII ст., вивчення яких було зосереджено переважно на зовнішніх виявах похоронного ритуалу (різновид поховальної споруди,

особливість тілопокладення чи присутність решток кремації, наявність предметів, що супроводжували тлінки).

Джерельну базу роботи складають численні археологічні, писемні та зображувальні матеріали. В результаті студій виокремлено 274 поховальні пам'ятки, на яких виявлено понад 3 554 поховання, що склали основу дисертації. Варто відзначити, що окрім загальноісторичних та археологічних методів дослідження застосовано методи 3D фіксації та графічної реконструкції, залучено нові дані антропологічних та дендрологічних досліджень.

На основі широкого корпусу археологічних джерел, складено детальний каталог поховальних пам'яток. Загал представлених у ньому об'єктів дав змогу уточнити, верифікувати, систематизувати та типологізувати інформацію щодо усесторонньої характеристики як некрополів в цілому, так і кожного окремого поховання. Здійснено картографування та встановлено особливості топографії й планіграфії поховальних пам'яток. Найбільше некрополів виявлено в межах Подільської височини, а саме в басейні Середнього Дністра, у межиріччі Стрипи і Збруча, а також Дністра та Прута. Простежено закономірності розпланування ранньохристиянських кладовищ за межами поселень. Виділено т. зв. "острівні" некрополі, що виникли в умовах дефіциту площі суходолу на теренах Волинського Полісся.

В ході опрацювання пам'яток виокремлено поховання здійснені: при храмах (як назовні, так і всередині); на відкритій території без культової споруди; масові й окремі поховання жертв насильницьких дій; скельно-печерні монастирські комплекси. Теперішній стан археологічних досліджень вказує на те, що лише 19,7 % могильників було розплановано поблизу храмів. Виокремлено кладовища, що функціювали в межах укріплених поселень у до і після монгольський період, а також ті, що виникли лише у другій половині XIII ст. що в деяких випадках пов'язано із втратою твердинями їхньої основної функції внаслідок інвазії, а відтак перетворенням на своєрідні "міста мертвих".

Розглянуто таку категорію меморіальної пластики, як заміщувальні хрести, тобто ті, які встановлювали на місцях занедбаних кладовищ та знищених

сакральних споруд, територію яких, згідно з канонічним правом, необхідно було огородити та зберігати недоторканими. Така традиція ознакування сакруму дає підстави використовувати згадані меморіальні об'єкти, як джерело до локалізації досі невідомих некрополів.

Значну увагу зосереджено на розгляді типів поховальних пам'яток, визначенні конструкції ритуальних споруд, їхнього місця в сакральному просторі й особливостях тілопокладення. Виокремлено такі типи поховань: 1) ґрунтові; 2) підплитові; 3) в саркофагах; 4) у костницях; 5) в цегляних гробницях; 6) у локулах в скельно-печерних комплексах. Схарактеризовано визначальні риси кожного зі згаданих типів поховань, простежено подібні та відмінні риси, визначено локальні варіанти.

Виокремлено найчисельніші дві групи об'єктів – ґрунтові та підплитові (зосереджені переважно в межиріччі Дністра, Стрипи, Збруча, а також Дністра й Прута) поховання. Визначальна відмінність між якими – наявність кам'яної плити над останніми. В результаті їх вивчення проаналізовано: особливості розпланування та облаштування могильних ям в межах одноярусних та багатоярусних кладовищ; конструкції дерев'яних трун, зокрема виокремлено кілька їх основних типів, здійснено графічні реконструкції; відзначено наявність попільно-вугільної підсипки в похованнях локальної групи пам'яток, що компактно розташована в межах Буковини; схарактеризовано положення тіла, уклад рук та орієнтацію покійників, яким в цілому відповідає “формула” – у випростаному положенні на спині, головою на захід (із відхиленнями), з руками переважно встановленими на животі, випростаними вздовж тіла, на тазі чи грудях; окрім традиційних одинарних, зафіксовано випадки парних поховань (дитина–доросла особа, дитина–дитина, доросла особа–доросла особа); відзначено та схарактеризовано традицію використання в похованнях кам'яних “подушок”, зроблено акцент на ідейній складові цього вияву; зауважено, що територію кладовищ від решти поселенської структури відділяли ровами чи частоколом, тим самим розмежовуючи її на світ мертвих та живих.

У межах ґрунтових виокремлено т. зв. братські могили – колективні поховання людей зі слідами травматичних уражень, що призвели до смерті, й які влаштовані не в анатомічному порядку.

Окрему увагу зосереджено на ґрунтових й підплитових похованнях, виявлених в межах сакральних споруд. Проаналізовано їхню планіграфію й стратиграфію, заповнення могильних ям. Це, всупереч раніше висловленим думкам науковців, дало змогу виснувати, що більшість із зазначених поховань належать до або після періоду функціонування храмів. В наслідок того, що деякі з сакральних споруд влаштовували на місці вже існуючих некрополів, які під час будівництва руйнували, з'являється практика влаштування костниць оформлених в додаткову поховальну конструкцію у вигляді невеликих кам'яних скринь.

Чималу увагу зосереджено на похованнях місцевої еліти, здійснених в кам'яних саркофагах та цегляних гробницях. Місце для яких часто визначали ще на стадії будівництва сакральної споруди: ніші-аркосолії у стінах, прикрашені фресковим розписом, і цегляні гробниці під долівкою. Водночас такі ж типи поховань зафіксовано на прицерковних кладовищах. У роботі розглянуто особливості розпланування таких поховань в межах сакрального простору, визначено конструктивні риси поховальних споруд, здійснено їхню типологію, зокрема виокремлено один новий тип кам'яних саркофагів, з'ясовано спосіб їх встановлення. Прикметно, що ніші-аркосолії та цегляні гробниці відзначено лише території Волинських земель. Схарактеризовано тілопокладення, здійснені в кам'яних саркофагах, зроблено акцент на найцікавіших із них, зокрема й результатах антропологічних аналізів. Встановлено, що кількість відкритих у саркофагах поховань коливається в межах від одного до п'яти. Вони розташовані пошарово або ж давніші останки згортали під одну зі стінок.

Окремо розглянуто поховання, виявлені в скельно-печерних комплексах. Принаймні у двох випадках відзначено наявність супровідного інвентарю, що свідчить про світських характер поховань. Втім досі немає можливості встановити чи виконували ці печери функцію сакральної споруди, чи стали випадковим місцем поховання в результаті конфліктів або катаклізмів. Без

сумніву, цілеспрямовані чернечі поховання відзначено у Бакотському монастирі. Там вони представлені захороненнями в долівці, аркосоліях і локулах.

В цілому досліджені поховання, не залежно від їх типів, поділяються на дві категорії – безінвентарні та зі супровідними предметами. Останніх загалом виявлено лише у 12,49 % поховань. Детальне опрацювання поховального інвентарю дало змогу виокремити такі категорії речей: 1) елементи вбрання та прикраси; 2) предмети особистого благочестя; 3) ритуальний інвентар; 4) предмети побуту; 5) елементи озброєння.

З'ясовано, що найчисельнішими із зазначених є елементи вбрання і прикраси, найчастіше з-поміж них трапляються оздоби голови та рук. Перші, через відсутність уніфікованої у наукових публікаціях термінології на позначення їхніх різновидів, детальних описів, ілюстративного матеріалу чи самих артефактів у фондowych колекціях, а також невідповідності назви–опису–рисунок, більш детально схарактеризовані у запропонованому дисертаційному дослідженні. Здійснено їхню верифікацію, визначено типи та встановлено характерний набір оздоб в головному уборі. При тім акцентовано увагу на мало досліджених різновидах прикрасах, як чільця.

Суттєво доповнили сферу знань про традиції похоронного строю у княжу добу знахідки решток текстилю, виявленого на різних ділянках тіла покійного. Відзначено технологію виготовлення деяких із них, схарактеризовано основні типи орнаментів та відзначено аналогії. Частина з цих матеріалів, досі не введена в науковий обіг, є важливим джерелом для реконструкцій середньовічного костюму.

Рідкісними є знахідки особистого благочестя, що ймовірно пов'язано із забороною класти елементи християнського культу в поховання. До нечисленних належать і знахідки ритуального призначення (посуду, монет та елейниць), а також предмети побуту чи зброя.

Здійснено кореляційну характеристику топографії й планіграфії досліджених некрополів, типів поховань, конструктивних особливостей поховальних споруд, аналіз супровідного інвентарю, що дало змогу виснувати, що перші християнські

захоронення на теренах Галицько-Волинських земель з'являються не раніше XI ст.

На основі широкого кола писемних (хронік, пам'яток канонічного права) та зображувальних джерел, християнської літератури, праць з історії Церкви, розглянуто есхатологічні основи, ідейний зміст й традиції християнського поховального обряду притаманного тогочасному суспільству. Відзначено їх безпосередній зв'язок з поховальними традиціями ранньохристиянської доби Візантії та Риму. Окрему увагу зосереджено на відмінностях у похоронному обряді представників різних груп населення: священничих осіб, монахів й мирян, реконструйовано похоронний цикл, який включає передсмертні та посмертні приготування, безпосередньо похорон та поминки.

Ключові слова: Галицько-Волинські землі, Русь, середньовіччя, християнство, могильники, поховання, церква, монастир, духовенство, Рюриковичі, матеріальна культура, археологічні пам'ятки, городище, прикраси, предмети озброєння.

ABSTRACT

Iryna Lutsyk, Christian necropolises of the Halych-Volhynian lands of the XI–XIV centuries. – Qualifying scientific work on manuscript rights.

A thesis for the Doctor of Philosophy degree in specialty 032 – “History and archaeology”. – I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies, National Academy of Sciences of Ukraine, Lviv, 2023.

The dissertation is devoted to the interdisciplinary study of Christian burial sites of the 11th–14th centuries discovered within the Halych-Volhynian lands. The work focuses on the archaeological investigation of the burial sites, their topography, typology, and accompanying equipment. Detailed studies of these objects combined with analysis of narratives and other sources allowed us to answer questions about emerging and evolution of Christian burial culture, its ideological and practical components during princely times.

For the first time, a detailed study of the existing historiography of the research problem was carried out. The history of the study of burial sites is characterized. The main stages of these investigation, which lasted from the first half of the 19th century and were associated with social and political changes within the researched areas, are singled out: 1) the first half of the 19th century – 1918 – as part of the Russian and Austrian Empires (later Austro-Hungarian); 2) 1918 – 1939 – as part of Poland; 3) 1939 – 1991 – Soviet; 4) 1991 – present – Ukrainian. Research on the territory of Poland is outlined by the period of 1939 – present. Attention is drawn to the fact that each of the indicated periods, depending on the region, corresponded to different research priorities (influenced, among other things, by political motives), methodology, and intensity of studies. It has been marked that the transition from the process of accumulating the source base to its generalization actively began only in the late 1980s. At the same time, a wide complex of various-timed burial sites from the 9th to the 13th centuries came into the scope of scientists' interests, the study of which was mainly focused on the external manifestations of funeral ritual (types of funeral structures, peculiarities of body position or presence of cremation remains, presence of objects accompanying the deceased).

The source base of the work consists of numerous archaeological, written, and visual materials. As a result of the studies, 274 burial sites were identified, where more than 3.554 burials were found, which formed the basis of the dissertation. It must be noted that, in addition to general historical and archaeological research approaches, 3D fixation and graphic reconstruction methods were used, and new data from anthropological and dendrological studies were involved.

Based on a wide corpus of archaeological sources, a detailed catalog of burial sites was compiled. The total number of objects presented in it made it possible to clarify, verify, typology, and systematize information regarding the comprehensive characteristics of both necropolises in general and each burial. Mapping was carried out and features of the topography and planigraphy of burial sites were established. The largest number of necropolises were discovered within the Podillia Uplands, namely in the Middle Dnister basin, in the interrivers of the Strypa and Zbruch, as well as the

Dnister and Prut rivers. The patterns of the planning of Early Christian cemeteries located outside the settlements were traced. The so-called “island” necropolises, which arose in conditions of shortage of land area on the territory of the Volhynian Polissia, were singled out.

During studying the sites, the next groups of burials were distinguished: at the temples (both outside and inside); in an open area without a cult building; mass and separate burials of victims of violent acts; rock-cave monastery complexes. The current state of archaeological research indicates that only 19.7 % of cemeteries were planned near temples. Cemeteries that functioned within fortified settlements during the pre- and post-Mongol period, as well as those that appeared only in the second half of the 13th century, are distinguished. Emergence of the last of them in some cases is connected with strongholds losing their main function as a result of the invasion, and thus turning into a sort of “cities of the dead”.

Considered such a category of memorial plastic as substitute crosses, i.e. those that were installed in the places of abandoned cemeteries and destroyed sacral buildings, the territory of which, according to canon law, had to be fenced off and kept intact. This tradition of marking the sacrum gives reason to use mentioned memorial objects above as a source for the localization of necropolises unknown till now.

Considerable attention is focused on reviewing the types of burial sites, determining the construction of ritual buildings, their place in the sacred space, and the peculiarities of body position. The following types of burials are distinguished: 1) ground burials; 2) under-slab burials; 3) burials in sarcophagi; 4) burials in ossuaries; 5) burials in brick tombs; 6) burials in loculi in rock-cave complexes. The defining features of each mentioned type of burial are characterized, similar and distinctive features are traced, and local variants are determined.

The two most numerous groups of objects are distinguished – ground and under-slab burials (concentrated mostly in the interfluves of the Dnister, Strypa, Zbruch, as well as the Dnister and Prut rivers). The defining difference between them is the presence of a stone slab above the latter. As a result of studying them, the following were analyzed: features of planning and arrangement of burial pits within single-level

and multi-level cemeteries; constructions of wooden coffins, in particular, several main types of them are distinguished, graphic reconstructions are made; the presence of ash and charcoal bedding in the burials of the local group of sites compactly located within Bukovyna region was noted; characterized the position of the body, the position of the hands and the orientation of the deceased, which in general corresponds to the “formula” – in an extended position on the back, with the head to the west (with deviations), with the hands mostly placed on the belly, extended along the body, on the pelvis or chest. In addition to traditional single burials, paired ones (child–adult, child–child, adult–adult) were recorded; the tradition of using stone “pillows” in burials is noted and characterized, and emphasis on the ideological component of this phenomenon; it is pointed out that the territory of the cemeteries was separated from the rest of the settlement structure by ditches or palisades, thereby dividing it into the world of the dead and the living.

Among the ground burials, so-called mass graves are distinguished – collective burials of people with traces of traumatic injuries that caused the death, and which are not placed in anatomical order.

Special attention is focused on ground and under-slab burials discovered on the territory of sacral constructions. Their planigraphy and stratigraphy, as well as the filling of burial pits, were analyzed. This, contrary to the previously expressed opinions of scientists, allow concluding that most burials mentioned above appeared before or after the period of functioning of the temples. As a result of the fact that some of the sacral structures were built in the place of already existing necropolises, which were destroyed during construction, the practice of creating ossuaries designed as an additional burial structure in the form of small stone chests appears.

Considerable attention is paid to the burials of the local elite which were carried out in stone sarcophagi and brick tombs. The place for them was often determined already at the stage of the building of the sacral construction: niches - arcosolia in the walls, decorated with fresco, and brick tombs under the floor. At the same time, similar types of burials were found within church cemeteries. The work examines the peculiarities of the planning of such burials within the sacral space, defines the

constructional features of burial structures, presents their typology, in particular, distinguishes a new type of stone sarcophagi, the way of their installation is clarified. It is noteworthy that niches- arcosolia and brick tombs were found only on the territory of the Volhynian lands. The burials in stone sarcophagi are characterized, and the most interesting of them are emphasized, including the results of anthropological analyses. It was established that the number of burials discovered in sarcophagi varies from one to five. They are located in layers, or older remains were replaced to one of the walls.

Burials discovered in rock-cave complexes are considered separately. In at least two cases, the presence of grave goods was noted, indicating the secular character of the burials. However, it is still not possible to establish whether these caves performed the function of a sacred building or became accidental burial places as a result of conflicts or cataclysms. Undoubtedly, purposeful burials of monks were noted in the Bakota Monastery. There they are represented by burials under the floor, in arcosolia and loculi.

In general, the researched burials, regardless of their types, are divided into two categories – burials without inventory and with accompanying items. In general, the latter ones were found in only 12.49% of burials. A detailed study of the grave goods allows us to distinguish the following categories of items: 1) elements of clothing and decorations; 2) objects of personal piety; 3) ritual equipment; 4) household items; 5) weapons.

It was established that the most numerous of them are the elements of clothing and jewelry, more often there are head and hand decorations. The first ones, due to the lack of unified terminology in scientific publications for designation of their variants, detailed descriptions, illustrative material, or the artifacts themselves in museum collections, as well as the mismatch between the name–description–drawing, are characterized in more detail in the presented dissertation research. Their verification was made, the types were determined and a characteristic set of decorations in the headdress was established. At the same time, special attention is focused on understudied types of jewelry, such as head chaplets.

The area of knowledge about the traditions of funeral clothes of the princely period was significantly supplemented by the discovery of remains of textiles found on

various parts of the body of the deceased. The manufacturing technology of some of them is noted, the general types of ornaments are characterized, and analogies are given. A part of these materials, still not introduced into scientific circulation, is an important source for reconstructions of medieval costume.

Finds of personal piety are very rare, which is probably caused by the prohibition of placing elements of the Christian cult into burials. Finds of ritual purpose (dishes, coins, and anointing oil bottles), as well as household items and weapons, are rare too.

A correlational characteristic of the topography and planigraphy of the researched necropolises, types of burials, constructional features of burial structures, and analysis of the grave goods were conducted, which allows concluding that the first Christian burials on the territory of the Halych-Volhynian lands appeared no earlier than in 11th century.

Based on a broad range of written (chronicles, codes of canon law) and graphic sources, Christian literature, works on the history of the Church, the eschatological basis, ideological content and traditions of the Christian funeral ritual inherent in the society of that time were considered. Their direct connection with the burial traditions of the early Christian era of Byzantium and Rome is emphasized. Special attention is focused on the differences in the funeral ceremony of representatives of different groups of the population: priests, monks and laity, the funeral cycle is reconstructed, which includes perimortem and postmortem preparations, the funeral and the wake ceremony.

Key words: Halych-Volhynian lands, Rus', the Middle Ages, Christianity, cemetery, burials, church, monastery, clergy, Ruriks, material culture, archaeological sites, hillfort, decorations, weapons.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Розділ у колективній монографії:

1. Луцик І. Підплитові поховання на території Галицько-Волинських земель: аналіз та узагальнення. *Духовна культура населення Прикарпаття, Волині і Закарпаття від найдавніших часів до середньовіччя (вибрані проблеми)* / відп.

ред. Н. Булик; упоряд. О. Томенюк. Львів 2020. С. 494–533. ISBN 978-966-02-9445-5.

Статті у виданнях Scopus:

2. Lutsyk I. Death and burial in Kyivan Rus' according to written sources. *Historia i Świat*. Siedlce, 2021. № 10. S. 209–238. <https://doi.org/10.34739/his.2021.10.09>

3. Hupalo V., Lutsyk I. On the issue of dating Christian burials. (Review) Andrii Fylypchuk, *Arkheolohiia khrystyianskykh nekropoliv litopysnoho Plisneska. Sprawozdania archeologiczne*. Vol. 73 (2). 2021. P. 403–410.

<https://doi.org/10.23858/SA/73.2021.2.2599>

4. Lutsyk I., Bulyk N. Medieval sacred monuments on the territory of Halych-Volynian Rus': the history of research in the XIX – early XX centuries. *Przegląd Archeologiczny*. Vol. 70. 2022. P. 245–274. <https://doi.org/10.23858/PA70.2022.2865>

Статті у фахових наукових виданнях:

5. Луцик І. Черепи, пробиті цвяхами, з Володимира-Волинського та його околиць. *Вісник Інституту археології*. Львів, 2017. Вип.12. С. 44–69.

6. Луцик І. Давні кам'яні хрести на Волині в світлі фунеральної культури доби середньовіччя. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів, 2018. Вип. 22. С. 402–415. <https://doi.org/10.33402/mdapv.2018-22-402-415>

7. Луцик І. Підплитові могильники на Волині та Галицько-Волинському пограниччі: верифікація і каталогізація. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів, 2019. Вип. 23. С. 279–300. <https://doi.org/10.33402/mdapv.2019-23-279-300>

8. Луцик І. Звенигородська берестяна грамота № 2: відкриття, прочитання, інтерпретації. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів, 2020. Вип. 24. С. 361–372. <https://doi.org/10.33402/mdapv.2020-24-361-372>

9. Lutsyk I. The Medieval Christian Necropolis in the Kopachyntsi hillfort (Ukraine). Unpublished Research Materials. *Analecta Archaeologica Ressoiviensia*. Vol. 16. 2021. P. 125–145. <https://doi.org/10.15584/anarres.2021.16.7>

10. Луцик І. Середньовічні християнські поховальні пам'ятки на території Галицько-Волинських земель: археологічні дослідження до 1939 року. *Матеріали*

і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Львів, 2021. Вип. 25. С. 266–287. <https://doi.org/10.33402/mdapv.2021-25-266-287>

11. Луцик І. Археологічні дослідження середньовічних християнських поховальних пам'яток на території Галицько-Волинських земель після 1939 року. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів, 2022. Вип. 26. С. 302–341. <https://doi.org/10.33402/mdapv.2022-26-302-341>

Публікації, які додатково відображають наукові результати дисертації:

12. Луцик І. Християнські некрополі княжого Володимира: верифікація джерел. *Colloquia Russica*. Krakow, 2018с. Series I. Vol. 8: Religions and beliefs of Rus' (9th–16th centuries). Publication from the 8th International Scientific Conference, Lviv, 15th–18th November, 2017. S. 255–271.

13. Луцик І. Пам'ятні хрести на Волині: до питання про локалізацію середньовічних могильників. *Феномен Європи: проблеми державотворення. Збірник матеріалів наукової конференції молодих вчених з міжнародною участю у Львівському національному університеті імені Івана Франка (15–17 листопада 2018 року)* / упоряд.: Р. Б. Тарнавський, В. М. Мельник. Львів: Видання наукового журналу “Аннали юридичної історії”, 2018. С. 71–73.

14. Луцик І. Підплитові поховання княжої доби та їхні характерні особливості. *Археологія Буковини: здобутки та перспективи: Тези доповідей IV міжнародного наукового семінару (м. Чернівці, 11 грудня 2020 р.)*. Чернівці: Технодрук, 2020. С. 105–107.

15. Луцик І. П. Передсмертний постриг у монахи представників руської еліти. *Актуальні проблеми історії, філософії та права у дослідженнях молодих учених: збірник тез учасників конференції молодих учених* / за заг. ред. к.і.н., доцента Солошенко В.В. Відповідальні редактори: к.і.н. Мудрієвська І.І., к.і.н. Сафар'янс Є.В., к.ю.н. Малишев О.О.; ДУ “Інститут всесвітньої історії НАН України”. Київ: Фенікс, 2020. С. 187–191.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АЛДІКЗ – Адміністрація Луцького Державного історико-культурного заповідника

АМІУ – Археологічний музей Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

БІКМ – Бродівський історико-краєзнавчий музей

В-ВІМ – Володимир-Волинський історичний музей ім. О. Дверницького

ВКМ – Волинський краєзнавчий музей

ДАМ – Державний археологічний музей у Варшаві

ДІКЗД – Державний історико-культурний заповідник м. Дубно

ІА ЛНУ – Інститут археології Львівського національного університету ім. І. Франка

ІФКМ – Івано-Франківський краєзнавчий музей

КПП – Києво-Печерського патерика

ЛІМ – Львівський історичний музей

НА АЛДІКЗ – Науковий архів Адміністрації Луцького Державного історико-культурного заповідника

НА ВА ІУ НАНУ – Науковий архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології НАН України

НА ІА ЛНУ – Науковий архів Інституту археології Львівського національного університету ім. І. Франка

НА РОКМ – Науковий архів Рівненського обласного краєзнавчого музею

НЗ“ДГ” – Національний заповідник “Давній Галич”

НТШ – Наукове товариства ім. Шевченка

ПВЛ – “Повість временних літ”

РОКМ – Рівненський обласний краєзнавчий музей

ТКМ – Тернопільський краєзнавчий музей

ЧКМ – Чернівецький краєзнавчий музей

МАК – Muzeum Archeologiczne w Krakowie

МНС – Muzeum Historyczne w Sanoku

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ	2
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	15
ВСТУП	19
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ, ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ	25
1.1. Історія досліджень та історіографія	25
1.2. Джерельна база	59
1.3. Методологія дослідження	62
РОЗДІЛ 2. ПОХОВАЛЬНІ ПАМ'ЯТКИ: ТОПОГРАФІЯ МОГИЛЬНИКІВ І ТИПИ ПОХОВАНЬ	67
2.1. Топографія поховальних пам'яток: локалізація, розпланування та місця їхнього ознакування	67
2.2. Типи поховальних пам'яток: конструкція ритуальних споруд, їхнє місце в сакральному просторі й особливості тілопокладення	83
2.2.1. Грунтові поховання	84
2.2.2. Підплитові поховання	102
2.2.3. Грунтові поховання у сакральних спорудах	110
2.2.4. Поховання в саркофагах	118
2.2.5. Поховання у цегляних гробницях	143
2.2.6. Поховання у кам'яних костницях	146
2.2.7. Скельно-печерні поховальні комплекси	153
РОЗДІЛ 3. ПОХОВАЛЬНИЙ ІНВЕНТАР	157
3.1. Елементи вбрання та прикраси	157
3.2. Особисті предмети християнського благочестя	178
3.3. Ритуальний інвентар	180
3.4. Предмети побуту й елементи озброєння	181
РОЗДІЛ 4. ЕСХАТОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ТА ТРАДИЦІЇ ХРИСТИЯНСЬКОГО ПОХОВАЛЬНОГО ОБРЯДУ В ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ	183

4.1. Поступ християнства в Галицько-Волинських землях: зовнішні вияви, витоки та християнізація найдавніших поховань	183
4.2. Християнські некрополі: зміст символіки поховального обряду і традиції	194
4.2.1. Передсмертні приготування	195
4.2.2. Посмертні приготування. Похоронна обрядодія	208
ВИСНОВКИ	220
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	229
ДОДАТКИ	300
Додаток А. Архівні документи: листи й фото учасників Волинської експедиції кінця хіх століття	300
Додаток Б. Каталог археологічних поховальних пам'яток	311
Додаток В. Мапи археологічних пам'яток	524
Додаток Г. Плани, креслення і фото могильників, поховальних конструкцій та інвентарю	528
Додаток Ґ. Графічні реконструкці домовин	718
Додаток Д. Антропологічні реконструкції	724
Додаток Е. Мініатюри літописів	729
Додаток Є. Берестяні грамоти: фото і прописи	741
Додаток Ж. Таблиці	743
Додаток З. Список опублікованих праць за темою дисертації	773
Додаток І. Відомості про апробацію результатів дисертації	776

ВСТУП

Запровадження християнства в Русі й Галицько-Волинських землях зумовило кардинальні зміни у релігійному, філософському та ментальному світогляді тогочасного суспільства. Ці зміни супроводжувалися спротивом місцевих язичників, що згодом привів до формування релігійного синкретизму і лише з часом – до укорінення нової віри. Яскравий чинник, у якому відобразилися особливості духовної трансформації місцевих соціумів, – поховальна обрядовість. У контексті співіснування язичницьких і християнських традицій саме поховальні пам'ятки є тим явищем, що дає змогу фіксувати етапи поступального розвитку християнства на території Русі. Досягнення у вивченні руських некрополів (IX–XIII ст.) попередньо засвідчують, що на теренах Українського Прикарпаття та Волині поховання, здійснені винятково за християнськими канонами, чітко виділяються лише у другій половині – кінці XI ст.

Дослідження поховальних пам'яток княжої доби на теренах Волині та Прикарпаття впродовж другої половини XIX – першої половини XX ст. були випадковими та вибіркковими, за винятком курганних могильників. У цей час для вивчення християнських комплексів притаманна епізодичність, де вирішальну роль відігравали передусім розкопки в межах відомих храмів і їхніх реліктів. Перші спроби цілеспрямованого, системного й узагальнювального вивчення давньоруських поховальних пам'яток загалом і християнських частково зроблено лише у 60-х роках XX ст., коли змінюється сам підхід до оцінки такої категорії археологічних джерел, як поховання, а їхнє якісне доповнення та переосмислення припадає на кінець 80-х – початок 90-х років.

За понад сторічну історію досліджень, накопичено чималий джерельний матеріал, що налічує сотні поховальних пам'яток, відкритих на теренах Волині, Прикарпаття, Поділля й Буковини. Ці фунеральні комплекси, здійснені винятково за християнськими канонами, дають змогу на широкій території розглянути проблему генези та подальшого розвитку християнської традиції у поховальній обрядовості. Водночас досі в ході вивчення фунеральних пам'яток науковці головно зосереджувалися на зовнішніх виявах похоронного ритуалу, фіксації

язичницьких і християнських елементів, їхній кореляції, охоплюючи дуже широкий хронологічний діапазон – VIII–XIII ст. Менше уваги при цьому приділено самому поховальному обряду, його витокам, ідейному змісту ритуалів та їхнім відмінностям у межах вже наявної християнської системи цінностей.

Натомість дослідження поховального обряду – ідеологічний зміст комплексу ритуальних дій та особливості християнської духовності, на якій ґрунтувалося вчення про потойбічний світ і місце людини в ньому. Розгляд поховального обряду в зазначених аспектах диктує міждисципліність праці, що обумовлює і **актуальність, і новизну** переосмислення корпусу джерел, сформованого багатьма поколіннями археологів.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація є складовою наукових досліджень відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук (НАН) України і пов'язана з науковими темами відділу: “Духовна культура населення Прикарпаття, Волині і Закарпаття від найдавніших часів до середньовіччя (за археологічними джерелами)” (номер державної реєстрації 0118U003908); “Археологічна карта заходу України: від палеоліту до Галицько-Волинського Королівства та ранньомодерного часу” (номер державної реєстрації 0121U109809).

Метою дослідження є систематизація поховальних пам'яток, узагальнення процесу формування християнських есхатологічних уявлень у поховальній культурі на території Галицької та Волинської земель, становлення і поширення християнської фунеральної обрядовості як складової частини ідеології.

Для поставленої мети необхідно реалізувати такі **завдання**:

- визначити ступінь вивченості проблеми;
- проаналізувати археологічну джерельну базу, писемні джерела, що відображають канони християнських поховальних ритуалів;
- уточнити і доповнити категорійний апарат;
- сформувати цілісний комплекс джерельної бази, каталогізувати та картографувати християнські поховальні пам'ятки XI–XIV ст.;
- провести верифікацію поховальних пам'яток;

- з'ясувати особливості топографії поховальних комплексів;
- систематизувати поховальні пам'ятки;
- встановити диференціацію поховань за різновидом обрядодії;
- уточнити датування та періодизацію поховальних комплексів;
- реконструювати поховальний обряд;
- встановити ідейний зміст ритуальних елементів;
- розкрити місце і роль християнської поховальної обрядовості в історико-культурних процесах на території Галицько-Волинських земель у княжу добу, з'ясувати особливості формування внутрішніх традицій та зовнішні впливи в генезі ментальності народного християнства.

Об'єктом дослідження стали християнські поховальні пам'ятки на території Галицько-Волинських земель, їхня топографія, типологія і супровідний інвентар.

Предмет дослідження – процес формування християнської поховальної культури, її ідейна і практична складові.

Хронологічні межі роботи охоплюють XI–XIV ст. Нижня хронологічна межа зумовлена часом укорінення християнської традиції поховання, верхня – класичний період Руської спадщини (незадовго до занепаду королівства Русі) й повсюдного домінування християнства східного обряду.

Територіальні межі роботи охоплюють терени Галицької та Волинської земель: сучасну територію Волині, Прикарпаття, Поділля та Буковини, а також історичні землі вздовж українсько-польського прикордонного пасма.

Методи дослідження. Методологічну основу праці становлять загальнонаукові принципи системності, об'єктивності й історизму в поєднанні з проблемно-аналітичним підходом, а також використанням базових для дослідження археологічних пам'яток методологічних прийомів: стратиграфічного, порівняльно-типологічного, хронологічного, картографічного, статистичного, антропологічного, дендрологічного, синтезно-ретроспективного, а також методів 3D фіксації та графічної реконструкції.

Джерельну базу дослідження формують опубліковані та неопубліковані археологічні, писемні, зображувальні матеріали. Важливе значення мають архівні

документи, археологічні звіти й фотоматеріали, що зберігаються в наукових архівах Інституту археології, Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Волинського краєзнавчого музею, Адміністрації Державного історико-культурного заповідника у м. Луцьку, Рівненського обласного краєзнавчого музею. Опрацьовано фондіві колекції відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львівського історичного музею, Івано-Франківського краєзнавчого музею, Національного заповідника “Давній Галич”, Чернівецького краєзнавчого музею, Історичного музею в Сяноку.

Наукова новизна. Дисертаційне дослідження – перша узагальнювальна робота, присвячена винятково християнським поховальним пам'яткам, відкритим на територіях Галицької й Волинської земель у широкому сенсі їхніх географічних меж, а з 1199 р. – держави Романовичів. *Вперше* складено розгорнутий каталог пам'яток. Визначено їхню топографію та здійснено картографування. Детально розглянуто відомі натеper кладовища, виокремлено різні типи поховань і їхніх конструкцій, здійснено кореляційну характеристику виділених ритуальних елементів. Опрацьовано та проаналізовано поховальний інвентар, виокремлено його основні категорії. Вперше до наукового обігу введено елементи текстилю з некрополів княжого Галича. *Удосконалено* понятійно-категорійний апарат що до окреслення типів поховань, різновидів супровідного інвентарю. Верифіковано й уточнено хронологію християнських некрополів, зокрема виділено поховання після монгольського часу. *Новий рівень розвитку одержали* антропологічні та дендрологічні дослідження, застосування 3D технологій до виділених об'єктів. Схарактеризовано ідейну складову поховального обряду, есхатологічну підоснову ритуалів і структуру жалобної церемонії. Робота суттєво доповнює знання про формування поховальної обрядовості, її ідейний зміст, символіку жалобних ритуалів, їхнє відображення у різних соціальних прошарках суспільства.

Особистий внесок. Наведені в дисертаційній роботі основні результати дослідження здобуті й опрацьовані самостійно. Серед публікацій, підготовлених у

співавторстві [Hupalo, Lutsyk 2021; Lutsyk, Bulyk 2022], особистий внесок здобувачки становить 50 і більше відсотків.

Апробація матеріалів. Основні напрацювання, висвітлені в запропонованій роботі, представлені на 16 міжнародних і всеукраїнських наукових конференціях: VIII Міжнародній науковій конференції *Colloquia Russica* “Релігії і вірування Русі (IX–XVI ст.)”, Львів, 15–18 листопада 2017 р.; XV Міжнародній науковій конференції “Археологія Заходу України”, Львів, 16–18 травня 2018 р.; Міжнародній конференції молодих науковців “Феномен Європи: проблеми державотворення”, Львів, 16–17 листопада 2018 р.; XVI Міжнародній науковій конференції “Археологія Заходу України”, Львів, 22–24 травня 2019 р.; Раді молодих вчених Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, Львів, 28 листопада 2019 р.; VI Міжнародній науковій конференції: “Історія археології: інтелектуальний простір міста і формування ідентичностей” (120-річчя XI Археологічного з’їзду), Київ, 3–4 жовтня 2019 р.; Науковій конференції “Західноукраїнські землі княжої доби”, Львів, 12 лютого 2020 р., X Наукових читаннях імені академіка Ярослава Ісаєвича, Львів, 3 березня 2020 р.; Науковій конференції “Актуальні проблеми історії, філософії і права у дослідженнях молодих учених”, Київ, 16 червня 2020 р.; VII Міжнародній науковій конференції: “Історія археології: взаємодія науки із суспільством (до 120-річчя Маркіяна Смішка)”. Львів–Київ, 1–2 жовтня, 2020 р.; IV Міжнародному науковому семінарі “Археологія Буковини: здобутки та перспективи”, Чернівці, 11 грудня 2020 р.; XVII Міжнародній науковій конференції “Археологія Заходу України”, Львів, 19–20 травня 2021 р.; Науковій конференції “Західноукраїнські землі княжої доби”, Львів, 19 травня 2021 р.; I Всеукраїнській науковій конференції з історії гуманітаристики XIX–XX ст. (до 100-річчя заснування Лаврського музею культур та побуту), Київ, 13–14 січня 2022 р.; Науковій конференції “Галич і Галицька земля”, Галич, 27 жовтня 2022 р.; Міжнародній науковій конференції “Ранне середньовіччя в Карпатах”, Кросно, 3–4 листопада 2022 р.

Публікації. Головні положення дисертації висвітлені в розділі колективної монографії, 10 статтях в українських і закордонних фахових виданнях, 3 з яких

входять до наукометричної бази даних *Scopus*. А також 4-х публікаціях, які додатково відображають результати дослідження.

Структура й обсяг дисертації. Робота складається з анотації, вступу, чотирьох розділів, висновків, списку джерел та літератури, одинадцятьох додатків. Загальний обсяг дисертації – 777 с., із них 210 с. – основного тексту, список використаних джерел та літератури, додатки подано на с. 229–777.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ, ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ

1.1. Історія досліджень та історіографія

У княжу добу регіони, які становили основу адміністративно-територіальних меж Волинської та Галицької земель, а з 1199 р. – держави Романовичів [Волощук 2018] і на яких було виявлено християнські поховальні пам'ятки, охоплюють сучасні терени України (Волині, Прикарпаття, Поділля та Буковини), а також історичні землі вздовж українсько-польського прикордонного пасма.

Унаслідок суспільно-політичного розвитку впродовж XIV–XVII ст. Галицько-Волинські землі входили до складу різних держав: Королівства Польського, Великого князівства Литовського, Молдавського князівства, Першої Речі Посполитої. Особливо визначальними в контексті розглядуваних проблем були політичні трансформації кінця XVIII – першої половини XIX ст. У результаті поділів Речі Посполитої терени Галичини, Буковини й частково Поділля (до р. Збруч) опинилися у складі Австро-Угорської, Волинь й решта Поділля – Російської імперії. З першої половини XIX ст. у цих країнах, як і в усій Європі, зроблено перші кроки наукового вивчення культурної спадщини. Ці просвітницькі процеси спричинилися до того, що з останньої чверті того ж століття відбувається інституціоналізація науки – формується низка професійних співтовариств та установ, які активно займаються археологічними дослідженнями. Унаслідок розкопок, теренових обстежень і збору підйомного матеріалу поступово й невпинно накопичується джерельна база.

Цей незворотний процес тривав і надалі, щоправда в інших політичних обставинах. Після Першої світової війни Західна Волинь і Галичина (до р. Збруч) увійшли до складу Польщі (Другої Речі Посполитої), Східне Поділля продовжувала контролювати Росія, Буковина відійшла Румунії.

Події ж Другої світової війни вкотре призвели до змін на політичній карті світу, а досліджуваний регіон знову опинився у складі різних держав. Ці пертурбації впливали на всі сфери діяльності, зокрема й наукову. Формування

нових кордонів у післявоєнний період, які існують досі, змушують окремо схарактеризувати дослідження, проведені на території України та Польщі.

Отже, нестабільні політичні обставини й підпорядкування вказаних земель різним державам, а відтак і різним установам, обумовлювали неоднакові інтенсивність і підходи до вивчення культурної спадщини, як і завдання, що стояли та ставилися перед ученими. Беручи до уваги ці обставини, історію виявлення і дослідження поховальних пам'яток на зазначеній території можна поділити на кілька умовних періодів: 1) перша половина XIX ст. – 1918 р. – у складі Російської та Австрійської імперій (згодом Австро-Угорської); 2) 1918–1939 рр. – у складі Польщі; 3) 1939–1991 рр. – радянський; 4) 1991 р. – дотепер – український. Дослідження на території Польщі окреслюю періодом 1939 р. – дотепер.

Період перший. Перша половина XIX ст. – 1918 р. – у складі Російської імперії. Унаслідок поділів Речі Посполитої 1793 р. і 1795 р. територія Волині й частина Поділля увійшли до складу Російської імперії. Державна окупаційна політика останньої передбачала, зокрема, наукове обґрунтування приєднання цих земель до імперії. Якнайкраще це ілюструє вступне слово до праці “Волынь. Историческія судьбы Юго-Западного края” за редакцією Помпея Батюшкова: *“Въ настоящее время къ числу важнѣйшихъ задачъ русскаго государства и общества въ отношеніи къ Волыни относится и та, чтобы представить въ ясномъ свѣтѣ коренныя начала русской народности и православія, развивавшіеся на Волыни въ первый періодъ ея исторіи, обозначить сторонніе и наружныя наслоенія на коренной пластъ мѣстнаго русскаго населенія, наложенные на него литовскимъ и особенно польскимъ владычествомъ, и ослабить ихъ дѣйствіе, и, наконецъ, провести въ сознаніе различныхъ слоевъ мѣстнаго населенія мысль о необходимости и неизбѣжности полнѣйшаго объединенія этой окраины Россіи съ другими коренными ея частями* [виділення моє – *І. Л.*]” [Батюшков 1888, с. 3–4].

Історико-краєзнавча та пам'яткоохоронна діяльність, зокрема й опіка археологічними старожитностями (полягала у фіксації та обліку відкритих

пам'яток), була покладена на створений 1836 р. Волинський губернський статистичний комітет, який очолював особисто губернатор. А перші фахові археологічні дослідження, зокрема поховальних пам'яток княжої доби, пов'язані з діяльністю науковців київського Університету св. Володимира (створений 1834 р.), Київської археографічної комісії (створений 1843 р.).

У зазначений період основна увага науковців була зосереджена на дослідженні давніх храмів – взірцях візантійської православної сакральної архітектури, що мало слугувати яскравим маркером російської православної культури, єдиної на теренах імперії. На поховання переважно натрапляли випадково й не приділяли їм достатньої уваги. Початком цих досліджень, згідно з повідомленням секретаря Археографічної комісії Ореста Левицького, вважають 1852 р. і пов'язують із випадковим відкриттям гробниці при церкві Святого Йоана Богослова (XII ст.) на території Верхнього замку в Луцьку (рис. Г. 11). На думку дослідника, захоронення належало єпископу Кирилові Терлецькому [Левицькій 1903, с. 83; Терський 2006, с. 11; Баюк 2010 с. 123; 2015, с. 75]¹. До такого висновку О. Левицький дійшов на основі, очевидно, почутої від когось із колег інформації, що ґрунтувалася на опублікованій у вказаному році статті в газеті “Dziennik Warszawski” (№ 337), однак її, як він сам зазначає, “не удалось отыскать вь Кіевь” [Левицькій, 1903, с. 83]. Як з'ясувалося, у цьому номері й справді йшлося про виявлення намогильної плити на місці поховання Кирила Терлецького, однак не в Луцьку, а на полі в ур. Монастирська смуга поблизу с. Куп'ятичі (Купяцічы) Пінського р-ну Брестської обл. [Małyszewicz 1852, s. 4]².

З огляду на це можна ствердити, що перші дослідження церкви Святого Йоана Богослова відбулися не 1852 р., а 1854-го, коли на пам'ятці працював київський археолог Потапов³, який намагався віднайти могилу Любарта Гедиміновича. За

¹ За всіма трьома відомими заповідями єпископа Терлецького місцем поховання мав стати храм Святого Йоана Богослова в Луцьку [Тимошенко 2008].

² Підтверджує цю інформацію й опубліковане 1864 р. повідомлення у виданні “Историко-статистическое описание Минской епархии”. На виявленому там надгробному камені викарбовано: “... преставися рабъ Божій Кирилль Семеновичъ Терлецкій...епископъ Пинскій и Туровскій, а положеньъ бысть здѣль лѣта Божья 15... мѣсяца мая” [Архимандрит Николай 1864, с. 54]. Показово, що ця надгробна плита не єдина – ще одна перебувала у Свято-Успенській церкві в Перковичах (Пярковічы), куди, за припущеннями, перевезли тіло єпископа [Єпископ Іосиф 1899, с. 180–181; Тимошенко 2008, с. 476].

³ Ім'я дослідника невідоме.

інформацією депутата Волинського губернського статистичного комітету Володимира Рогге, яку він записав зі свідчень місцевих мешканців, археологові це вдалося, однак детальніші дані про розкопки відсутні [Рогге 1879, с. 162].

Продовжила дослідження, з метою відкриття *“великокняжеских погребеній”*, у 1855 р. експедиція під керівництвом Миколи Іванишева, яку профінансувала Київська археографічна комісія. Підставою для подібних пошуків став невідомий документ XVI ст., який до фундаторів відносив князя Любарта (Дмитра) Гедиміновича, *“которий тую церковь соборную фундовалъ, гдежъ и гроб его, в той церкви, и теперь есть”*, а також *“тѣла змерлыхъ господарей христіанских, великихъ князей Рускихъ и гробы ихъ”* [цит. за: Маслов 1939, с. 15, 17]. Під час розкопок вдалося виявити склеп із поховальними нішами у східній частині церкви [Левицкій 1903, с. 84]. У 1856 р. ці дослідження закінчував завідувач київського Музею старожитностей Університету св. Володимира Яків Волошинський. Дослідник виявив значну кількість кісток, що залягали не в анатомічному порядку, та залишки домовин, *“относящихся большею частью къ позднѣйшему времени, онъ не открылъ въ нихъ слѣдовъ древняго погребенія”* [Левицкій 1903, с. 85]. У центральній частині храму він розкопав цегляну гробницю, яку перекривала кам'яна плита. Збережений в анатомічному порядку скелет виявлено без супровідного інвентарю, за винятком дрібних шматочків дерева, які дослідник інтерпретував як рештки дерев'яного хрестика, що перебував у руках покійного. Обидва вчених припускали, що поховання належало князю Любартові. Однак уже згодом М. Іванишев зазначав, що *“ничего замѣчательнаго не отыскано”*. За відсутності достатнього фінансування й часу ці дослідження припинили [Левицкій 1903, с. 84–87].

За 3 роки (у жовтні 1859 р.) там же на території луцького замку, який перебував у підпорядкуванні військового відомства, солдати, копаючи яму, за східною стіною храму натрапили на цегляну гробницю, а під її стінкою знайшли золотий церковний ковчег (*“полуковчежець”*), що складався із кількох

фрагментів, та золоту “дощечку” із зображенням на ній хрестів⁴ [Левицькій 1903, с. 88–90].

Згідно з повідомленнями Луки Орди, 11 травня 1892 р., у день святкування 900-річчя від створення Волинської православної кафедри, було встановлено хрест із табличкою на місці церкви Святого Йоана Богослова. На ній писано: *“Мъсто храма Св. Иоана Богослова и тутъ погребены: Любарть Гедеминовичъ 1324–1386 г. сын Любарта Дмитрій Любартовичъ 1383 г. и Свидригайло Ольгердовичъ 1452 г.”* [цит. за: Котис, 2015]. Імовірно, згодом цей хрест замінено, оскільки Леонід Маслов у 1939 р. зазначав, що символічний хрест на місці поховання князя Любарта встановила польська влада. Напис ж на ньому був виконаний польською: *“... як каже легенда, тут спочиває князь Любарт, основник цього замку 1324–1386”* [Маслов 1939, с. 17]. Простояв хрест там до Другої світової війни [цит. за: Баяк 2015, с. 75].

Окрім Луцька, у 1856 р. експедиція під керівництвом Я. Волошинського проводила розкопки в Пересопниці, де вперше зафіксувала поховання у могильних ямах, перекритих кам’яними плитами (підплитові поховання). Надалі значну кількість таких тут віднаходив Володимир Антонович [Stecki 1888, s. 182–183; Антоновичъ 1900, с. 41].

Узагальнення результатів досліджень 1855–1856 рр. опублікував О. Левицький [Левицькій 1903]. Він же зазначив, що звіт про проведені розкопки М. Іванишева висвітлені в *“«Краткомъ Отчетъ Импер. Ун-та св. Владимира» за 1857 годъ, стр. 14–17”*. Мої спроби віднайти цей документ успіху не мали. У Державному архіві м. Києва у фонді № 16 – “Київський університет Св. Володимира” – справа з такою назвою відсутня. Також потрібної інформації немає у справах № 115 (на зазначених сторінках) – “Отчет университета за 1857 г.” та № 116 – “Приложение к отчету университета за 1857 г.”⁵.

⁴ За висновками представника імператорської Археологічної комісії Сергія Строганова, знахідку інтерпретовано як церковний оклад і датовано XI–XII ст. Однак ані Ермітаж, ані Музей старожитностей Університету св. Володимира не вважали за необхідне поповнити нею свої колекції, а тому на зберігання, до рішення судових розпоряджень, її передали волинському губернатору М. Друцькому-Соколинському. Її подальша доля невідома [Левицькій 1903, с. 88–90].

⁵ З відповіді на запит І. Луцик у Державний архів м. Києва – № запиту 068-068/Л-1062-1760.

Наймасштабнішими на території Волині наприкінці XIX ст. стали розпочаті 1886 р. кількарічні археологічні й архітектурні дослідження з відновлення Володимирського катедрального собору Успіння Пресвятої Богородиці (XII ст). Із метою вивчення та реставрації святині було створено спеціальну комісію, до складу якої увійшли: Адріан Прахов, професор Петербурзького та Київського університету св. Володимира, Володимир Антонович й Орест Левицький, професори Київського університету св. Володимира, за підтримки архимандрита Володимирського монастиря о. Олександра, священника Василівської церкви Даниїла Левицького, міського голови мирових суддів Омеляна Дверницького, голови повітового дворянства Г. Боровикова⁶ й ін. (рис. А. 1). Ці студії активізували пам'яткоохоронну діяльність на Волині й стали рушійною силою для створення православного Братства святого Володимира (1887), а при ньому – Давньосховища – праобразу Володимир-Волинського історичного музею [Василевська 2012; Казмірчук 2013]. Результати археологічних досліджень привернули увагу науковців і громадськості загалом та широко висвітлювалися на сторінках тогочасних часописів [Археологическія разысканія 1886; Д[верницький] 1886; Лобода 1886; Дверницькій 1887; Объ изслѣдованіи... 1890; Лекція... 1890; Мстиславовъ храм 1900; Левицький 1892; [Соколов] 1896; Уварова 1898; 1901]. А також перебували під контролем генерал-губернатора Південно-Західного краю Олександра Дрентельна, Волинського губернатора Віктора фон Валя та архієпископа Волинського і Житомирського Паладія, про що свідчить їхнє активне листування щодо цього [НА ІА НАНУ. Ф. 65. Оп. 6, 8, 31, 32, 34, 51, 53, 64, 66, 70, 77, 104, 178] (рис. А. 2–7).

Унаслідок вивчень Успенського собору (рис. А. 8–12) відкрили шість аркосоліїв княжої доби: у південній (А, Д), північній (Б, В, Г) та західній (ліворуч від входу) стінах. Більшість із них були розграбовані чи поруйновані пізнішими перебудовами й використовувалися для поховання представників місцевої знаті у пізньосередньовічний та ранньомодерний час. [Левицький 1892, с. 114; Дверницькій 1887, с. 43; Мстиславов храм... 1900, с. 12].

---

⁶ Ім'я невідоме.

Окрім названих, А. Прахов здійснив розкопки на легендарному місці поховання князя Войшелка в ур. Михайлівщина, де відкрив цегляну гробницю з останками, що лежали не в анатомічному порядку, а череп покійного був пробитий великим цвяхом [Археологическія 1886, с. 1009–1010]. Зауважмо, подібні поховання науковець розкопав у цегляних гробницях, що розміщувалися під підлогою притвору нововідкритого шестистовпового триапсидного храму XII ст. – “Старої катедри” с. Федорівка, на околиці Володимира-Волинського. Там виявили шість ніш аркосоліїв, які на момент відкриття вже були пустими. Черепи, пробиті цвяхами, згідно з повідомленнями дослідників, знаходили і в інших місцевостях на Волині: у різних частинах Володимира, Зимному, Устилузі, Дубниках, Микуличі, Вуйковичах, Біличі, Житані, Любомилі. Донедавна вважали, що один із таких зберігається у фондах Львівського історичного музею. Однак виявлений у земляному заповненні решток черепа цвях і результати антропологічної експертизи, яку на наше прохання провела Ольга Мінейко, спростували наявність такої травми в покійного [Археологическія 1886, с. 1008; Дверницькій 1887, с. 44–49; Раппопорт 1976, с. 384–385; 1977; Луцик 2017; 2018с].

Намагався віднайти поховання літописного дружинника Данила Романовича Клима Христинича професор Петербурзького університету Ілля Шляпкін, місцем останнього спочинку якого вважав Зимне під Володимиром [Шляпкин 1906, с. 55–56; Луцик 2018а, с. 402–405; 2018b] (рис. А. 13). Наприкінці XIX – на початку XX ст. випадкові знахідки середньовічних інгумацій, зокрема поховання у саркофазі, відкрили в ур. Лозівщина на вул. Островецькій, що у Володимирі-Волинському, а також у Цегові [Свято-Владимырское... 1893, с. 229; Цинкаловський 1937, с. 204, 206].

Помітними стали знахідки і в іншій частині Російської імперії – на Поділлі, а саме відкриття Бакотського печерного комплексу. Зі 70-х років XIX ст. місцеві мешканці неодноразово обстежували Дністерські печери неподалік Бакоти й проводили самовільні розкопки, прагнучи відшукати скарби, які, на їхню думку, перебували в засипаних галереях. У 1883 р., згідно з дорученням Розпорядного комітету VI Археологічного з’їзду, обстеження лівобережжя Середнього

Придністер'я провели Володимир Антонович і Катерина Мельник. Тоді ж вперше науково обстежено печеру на вершині г. Білої у Бакоті, а також акцентовано увагу на мегалітах, розташованих, як з'ясується невдовзі, нижче основного комплексу монастиря. Дві печерні галереї, поховальні ніші, у Бакоті 1889 р. відкрили місцеві мешканці. Згідно з розпорядження Імператорської археологічної комісії, будь-які аматорські розкопки були заборонені до приїзду фахівців. Після цього в 1891–1892 рр. пам'ятку дослідив В. Антонович за участю священника й історика Юхима Сіцинського. Відтак на площі трьох відкритих галерей, прикрашених фресковим розписом та графіті, виявили 17 видовбаних у стінах поховальних ніш і 19 прямокутних могильних ям у підлозі [Антонович 1891, с. 108–116; 1886, с. 101–102; Сѣцинській 1891; Винокур, Горішній 1994, 198–201; Маярчак 2009, с. 263–264].

Підсумовуючи, схарактеризований період досліджень можна означити як архітектурно-археологічний. Пріоритетним завданням вказаних студій були пошуки сакральної архітектури та князівських поховань, що зумовлено політичними мотивами. Винятком не стали й дослідження Петра Покришкіна і Федора Коралова впродовж 1910–1912 рр. на Високій Горі у Холмі, де розташовувалася резиденція Данила Романовича. Саме там дослідники розкопали кілька споруд, одну з яких інтерпретували як церкву Святого Йоана Злотоустого [Dąbrowski 2019, s. 41–53].

Отже, географія пунктів, де виявлено середньовічні християнські поховання, за винятком поодиноких випадків, обмежилася столярними містами: Володимиром, Луцьком, Пересопницею. Варто зазначити, що результати цих студій були більш ніж успішними. Науковцям вдалося локалізувати й дослідити кілька середньовічних храмів, відкрити низку елітних поховань, зокрема атрибуувати один зі скелетів, вказуючи на його належність волинському князю Володимирові Васильковичу. Не менш вагомим стало відкриття Бакотського печерного комплексу на Дністрі. Однак, попри вагомість зроблених відкриттів та інтерес до них тогочасної преси, їхні результати були опубліковані частково й почасти не самими авторами досліджень. Натомість верифікацію здобутих

досягнень ускладнює майже повна відсутність ілюстративного матеріалу. Водночас прикра втрата й остеологічних матеріалів із досліджених святинь, що унеможлиблює їхнє антропологічне дослідження у майбутньому [Lutsyk, Bulyk 2022].

Середина XIX ст. – 1918 р. – у складі Австрійської імперії. Перші заходи щодо охорони пам'яток археології в Австрійській імперії були проведені ще в першій половині XIX ст. і головно спрямовані на заборону вивозу предметів культурної спадщини за кордон. Натомість перший консерваторський орган, діяльність якого поширювалася на територію усієї Галичини й який мав на меті дослідження та збереження старожитностей, виник 1853 р. Радикальна його реорганізація відбулася 1873 р., тоді ж створено Центральну комісію з дослідження і консервації пам'яток історії та мистецтва. А затверджена постанова комісії стала основним документом, на який опиралася діяльність консерваторів і кореспондентів в усіх округах імперії [Булик 2006, с. 60; 2014, с. 142].

Активну наукову діяльність проводило Крайове археологічне товариство у Львові (створене 1875 р.), чиєю метою було виявлення, зберігання, вивчення та популяризація одержаних результатів дослідження. Його головним друкованим органом став часопис “Przegląd archeologiczny” [Булик 2014, с. 124–141]. Паралельно з діяльністю товариства археологічні розкопки організовував Ставропігійський інститут під керівництвом проф. Ісидора Шараневича [Булик 2014, с. 96–124]. А 1888 р. створено два Грона консерваторів Східної (у Львові) та Західної (у Кракові) Галичини, які підпорядковувалися Центральній комісії з дослідження та консервації пам'яток історії і мистецтва. У 1897 р. І. Шараневич став першим українцем на посаді консерватора Східної Галичини [Булик 2014, с. 148–156].

Зазначений період вважається позитивістським із погляду розвитку науки загалом, оскільки виникають професійні товариства та установи, зокрема й археологічні. А вони тісно співпрацювали в питаннях охорони, вивчення та збереження пам'яток культурної спадщини з Львівським університетом,

Народним домом, Музеями Дідушицьких і Любомирських [Булик 2006; 2009; 2014, с. 74–179; 2016; 2020, с. 539–542, 544–548].

Упродовж 1877–1878 рр. та 1881–1883 рр. активні дослідження проводилися на теренах Поділля, де Адам Кіркор відкрив і обстежив низку поховальних пам'яток княжої доби: Лука, Підлипці, Борщів, Верхняківці, Вовківці, Дзвенигород, Лосяч, Монастирок, Городок, Грицівці, Старий Збараж і Великий Глибочок [Kirkor 1882, s. 21; 1878, s. 4, 10–11; 1877, s. 356; 1879, s. 15–20; 1879, s. 21; 1883, s. 62; 1884, s. 54–55; Janusz 1918, s. 229]. Продовжили дослідження на Поділлі його колеги Готфрид Оссовський у 1889–1890 рр. (Більче-Золоте (разом із М. Кенплічем), Увисла, Городок [Ossowski 1891, s. 94–96; 39–43; 1890, s. 48–49], Кароль Гадачек у 1897, 1908, 1912 р. (Михалків, Печорна, Палашівка) [Nadaczek 1903, s. 33–34, Tabl. VII. 2; Sekсуа I... 1909, s. 3; Janusz 1918, s. 100–101], Йозеф Шомбаті, Володимир Деметрикевич у 1899 р. (Бедриківці) [Janusz 1918, s. 256; Srawozdania z posiedzeń Komisji... 1900, s. 10], Владислав Пшибиславський та Ізидор Коперницький у 1877, 1880, 1882 р. здійснили масштабні розкопки в Жежаві (тепер – Зелений Гай) [Kopernicki 1878, s. 63–67; 1884, s. 24–27]. Вони ж провадили розкопки на Покутті – в Городниці 1877 р., разом з Адамом Кіркором 1878 р. та Зигмунтом Глогером 1879 р. Показово, що обидва досліджених підплитових могильника вирізнялися знахідками поховального інвентарю, зокрема золототканим текстилем, й розташовувалися на різних берегах Дністра один навпроти одного [Kopernicki 1878, s. 5, 59–61; 1879, s. 70–73; 1884, s. 20–24; Glogier 1899, s. 67–69]. Наприкінці XIX – на початку XX ст. унаслідок розмивання лівого берега р. Серет у с. Зеленче виявили ґрунтовий могильник XI–XIII ст. Поховальний ж інвентар увійшов до приватної колекції колишнього австрійського старости Бродів і Теробовлі А. Крушинського, а згодом за сприяння Ігоря Свешнікова був переданий до Львівського історичного музею [Свешніков 1959, с. 12; Власова 1962, с. 246–259; Терський 2011, с. 70; Юхимчук 2015, с. 207]. Випадково під час копання траншей у Першу світову війну відкрили вісім ґрунтових поховань із багатим поховальним інвентарем у Торському [Antoniewicz 1921, s. 91–98].

У різний час виявлено поховання в Іванкові [Przybysławski 1906, s. 13], Турильче [Janusz 1918, s. 74], Колодрібці [Janusz 1918, s. 264], Хотимирі [Janusz 1918, s. 162], Джуркові [Sulimirski 1936, s. 79–81], Августівці [Sekсуа I... 1910, s. 11], Блищанці [Przybysławski 1900, s. 62; Janusz 1918, s. 258], Дзвинячі [Przybysławski 1900, s. 61–62], Ременові та Запитові [Janusz 1913, s. 62, 58, 60–61]. Інформація про них переважно епізодична.

Загалом більшість із досліджених поховань підплитові й були помітні на поверхні землі чи виявлені під час господарських робіт, унаслідок усування берега ріки, чим і зумовлене таке їхнє активне вивчення у цей період. Потрібно відзначити досить високий, як на той час, рівень фіксації й опису захоронень у дослідженнях В. Пшибиславського й І. Коперницького, зокрема останній зробив антропологічний аналіз. Однак відсутність у публікаціях ілюстративного матеріалу ускладнює його опрацювання, головню це стосується виявленого поховального інвентарю, який увійшов до фондів колекцій Природознавчого музею у Відні та Краківського археологічного музею.

Окрема віха досліджень пов'язана з діяльністю І. Шараневича в Галичині. Ще в середині XIX ст. науковець проводив розвідки у Звенигороді, де виявив кам'яний саркофаг, який разом із низкою інших артефактів передав президентові Центральної комісії з досліджень та консервації пам'яток архітектури Йосифові Александру фон Гелферту у Відень [Ваврик 1929, с. 90–91; Гупало 2014, с. 36, 41]. Однак ані в Федеральному бюро пам'яток Австрії (Bundesdenkmalamt (BDA) – сучасний орган, створений на основі Центральної комісії...), ані у Природознавчому музеї у Відні (Naturhistorisches Museum Wien), де зберігається велика частка виявлених на території України пам'яток, інформації на мій запит про цей саркофаг не знайдено. У 1885 р. дослідник розкопав у Звенигороді кілька підплитових поховань [И. И. 1885, с. 2; Гупало 2014, с. 39], а 1913 р. Володимир Гребеняк – ґрунтове [Гребеняк 1915, с. 26, табл. IV. 4–6].

Як і на Волині, актуальними були студії сакральної архітектурної спадщини. Наймасштабнішими вони стали в Галичі та околицях. Ці дослідження Ісидор Шараневич проводив разом із Левом Лаврецьким (священником, археологом-

аматором) і Юліаном Захарієвичем (професором кафедри архітектури Львівської політехніки) в 1882, 1884–1885 рр. Як наслідок досліджено й кілька синхронних із будівлями ґрунтових і підплитових поховань, а також у кам'яних саркофагах у Шевченковому, Крилосі, Залукві та Вікторові [Zacharijewicz 1882 (№ 9), s. 139–141; 1882 (№ 10), s. 152–154, tabl. IX; Szaraniewicz 1883, s. 162–163; 1888, s. 4–6, 7–10, 68–71, 73–76; Шараневичь 1886, с. 3–4, табл. III/3; Пастернак 1998, с. 47–49, 104–106, 182); Полянський 1889, с. 242–243]. Увесь час цих досліджень тривав конфлікт між Ісидором Шараневичем і головним консерватором пам'яток Войцехом Дідушицьким. Останній перешкоджав їхньому проведенню. Заборони були бюрократичні, зокрема зупинено фінансування. Відтак спонсором майбутніх досліджень став Владислав Федорович [Булик 2016, с. 18–19]. У 1884 р. І. Шараневич та Л. Лаврецький виявили ротонду в ур. Воскресенське у Крилосі. Наступного року В. Дідушицький вимагав залучити до цих досліджень краківських археологів, на що у відповідь Ставропігійський інститут запросив В. Антоновича [И. И. 1885, с. 1; Шараневич 1886, с. 4].

Кілька ґрунтових поховань на Залукві дослідив і Йосип Пеленський 1909 р. [Peleński 1914, s. 88]. Попри неабияке значення цих відкриттів, їхні результати були опубліковані вкрай фрагментарно, ілюстративний матеріал практично відсутній, а виявлені саркофаги – втрачені.

На Буковині дослідженнями старожитностей займався професор Чернівецького університету Раймунд Кайндль, який відкрив рештки дерев'яної церкви, двох саркофагів і ґрунтовий могильник в ур. Хом у Василеві 1899 р. [Kaindl 1901, с. 47]. Провів обстеження науковець і в розташованому неподалік ур. Мури (також відоме як Глинище), де зафіксував наявність середньовічних кам'яних саркофагів. Попри перспективність подальшого пошуку, дослідник не наважився організувати тут розкопки без попереднього одержання спеціального дозволу від влади [Ільків 2016, с. 147–148]. Кілька ґрунтових поховань випадково виявили 1889 р. у Кіцмані [Тимощук 1969, с. 160; Пивоваров 2006, с. 222–223].

Схарактеризований етап археологічних досліджень загалом вирізняється інституціоналізацією науки, формуванням принципів і підходів до археологічних

розкопок, результати яких більшою чи меншою мірою, але регулярно публікували у фахових виданнях (“Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej”, “Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne”, “Przegląd archeologiczny”, “Sprawozdania Grona konserwatorów Galicyi Wschodniej”), виявлені ж під час розкопок артефакти передавали в зазначені фондосховища профільних установ.

Водночас, підсумовуючи, варто згадати, що змінюється й підхід до вивчення поховальних пам’яток, зокрема вже в останній чверті XIX ст. Антоні Шнайдер зазначив, що *“антропология йде в парі з археологією і без неї немислимим є дослідження поховальних пам’яток”* [цит. за: Булик 2020, с. 542]. Якнайкраще цю позитивну тенденцію відображають антропологічні студії І. Коперницького. На вирішальному значенні археологічних артефактів при вирішенні історичних проблем, пов’язаних із княжою добою, наголошував Михайло Грушевський, вважаючи, що *“історичні відомості ... аж при фактах археологічних набирають безперечної сили до переконання”* [Грушевський 1899, с. 1].

Період другий. 1918–1939 рр. – у складі Польщі. Після Першої світової війни Волинь і Галичина ввійшли до складу Польщі. Організація охорони пам’яток була покладена на створене Державне об’єднання Консерваторів доісторичних пам’яток (Państwowe Grono Konserwatorów Zabytków Przedhistorycznych). Усю територію Польщі поділили на вісім консерваторських округів, остаточні кордони яких визначено мирними угодами 1922 р. Волинське воєводство підпорядковувалося VI – люблінсько-волинському. Натомість V – львівський – об’єднував території усієї Східної Галичини. У 1928 р. відповідні обов’язки виконував Державний археологічний музей у Варшаві (ДАМ) [Піотровська 2006].

Цей період у контексті виявлення та дослідження християнських поховальних пам’яток на Волині відзначається винятковою епізодичністю й пов’язаний із діяльністю місцевих археологів, за сумісництвом делегатів ДАМ Олександра Цинкаловського, Якуба Гоффмана та Михайла Островського. Йдеться про випадкові знахідки ґрунтових поховань чи скупчень значної кількості людських скелетів у Володимирі й на околицях, розвідкові обстеження підплитових у Пересопниці й Тараканові [Цинкаловський 1937; 1986, с. 225;

Rauhut 1960, s. 249–250]. Грунтові ж захоронення у Коршеві та Луцьку відкрив перший завідувач відділу археології Волинського музею Зигмунд Леський [Моця 1990, с. 132; Инвентарная... № 244, 234, 401]. Грунтове поховання розкопали у Студянці [Супкаловський 1961, с. 161].

У цей час у Галичині археологічні дослідження здійснювали головно вчені Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ) й Львівського університету. Більшість із відкритих кладовищ виявив Ярослав Пастернак: на Тернопільщині – Лисівці в 1928 р. [Пастернак 1929, с. 241], у 1930-х роках Іванне Золоте [Пастернак 1937, с. 263], Новосілка-Костюкова (тепер – Новосілка) [Пастернак 1933, с. 129], у 1920-х роках підплитове поховання там відкрив і Юрій Полянський [Полянський 1926, с. 1–4], та Рожиськ [Пастернак 1936, с. 265; Ратич 1957, 69]; на Львівщині – Городище [Пастернак 1937, с. 262], Осталовичі в 1933 р. [Sulimirski 1935, s. 25; Пастернак 1933, с. 164], Белз упродовж 1937–1938 рр. [Пастернак 1961а, с. 649–650; 1986, с. 160–162; Петегирич 2001, с. 201–202; Петегирич 2020, с. 290–292]; Івано-Франківщині – Лапшин [Пастернак 1933, с. 129]. Ці пам'ятки не досліджували великими площами, а тому вони представлені поодинокими похованнями, інформація про які вкрай стисла. Дещо детальніші розкопки підплитових археолог провів разом із Тадеушем Сулімірським 1932 р. у Делеві [Nowe wykopaliska... 1932, s. 49; Sulimirski 1935, s. 25; Пастернак 1936, с. 165–166].

Без перебільшення, найвагоміші відкриття Ярослав Пастернак зробив у 1936–1937 рр., коли виявив фундаменти Успенського собору другої половини XII ст. у Крилосі та кам'яний саркофаг у його притворі з останками чоловіка, які ототожнив із князем Ярославом Володимирковичем (Осмомислом), а також розташоване поряд – молодій жінки із золототканим чільцем [Пастернак 1998, с. 174–184].

Результати цих відкриттів широко висвітлювала тогочасна преса. Тарас Романюк, який детально опрацював тогочасну періодику, зазначає, що новини з Крилоса були найактуальнішими впродовж 1936–1938 рр. і висвітлені в понад 80 повідомленнях таких часописів, як “Діло”, “Новий час”, “Мета”, “Нова зоря”,

“Батьківщина”, “Назустріч”, “Нива”, “Наш прапор”, “Напередодні”, “Голос”, “Авангард”, “Хліборобський шлях”, “Вісти з Лугу”, “Наша Батьківщина” [Романюк 2018, с. 270]. А сама пам’ятка перетворилася на об’єкт паломництва – щодня її відвідувало близько 400–500 осіб, а за повідомленням “Діла” 15 серпня 1937 р. ця кількість перевищувала 5 000. Попри обмеження, які створювала польська влада в доступі до святині, мандрівки до Крилоса продовжували організовувати й українські товариства, як-от “Сокіл”, “Луг”, “Просвіта”, “Сільський господар” та Союз українок [Романюк 2018, с. 267–268].

Одночасно в наукових колах і пресі висловлювали сумніви щодо належності виявлених у саркофазі останків названому князеві. Зокрема, Кирило Студинський у листі до Ярослава Гординського від 18 серпня 1937 р. писав: *“В справі Крилоса є багато перебільшення. Фундаменти церкви Пастернак відкрив, але Чоловський і Січинський із Праги рішучо протестують, щоб саркофаг скривав коли небудь в собі моці князя Осмомисла”* [цит. за: Романюк 2018, с. 269]. Критичні зауваження з цього питання Володимир Січинський висловлював так: *“Само собою, дуже «спокусливий» здогад, що знайдений гробовець належить кн. Ярославу Осмомислові, а знайдений кістяк із витканим (!) чільцем... належить «княжні». Все це треба щойно довести!”* [цит. за: Романюк 2018, с. 270].

Скептичні висловлювання колег не переконали Я. Пастернака у зворотному й аж ніяк не применшили значення його відкриттів. Науковець продовжував вивчати загадки Успенського собору, висловлював думки про необхідність провести реконструкцію обличчя князя [Романюк 2018, с. 275]. Перервали дослідження Друга світова війна та подальша еміграція вченого. Відкриті ж останки надовго вважалися втраченими.

Активно продовжувались археологічні дослідження у цей період на Поділлі. Досить нетипове підплитове поховання під насипом і кам’яним поясом довкола обстежив Ян Брик 1929 р. в Остап’є [Брук 1936, s. 129–131, 139–140, 143]. У першій чверті ХХ ст. археолог відкрив кілька ґрунтових захоронень у Кудринці [Smentarzysko... 1931, s. 87; Ратич 1957, с. 66].

Кілька кладовищ розкопав Т. Сулімірський. Зокрема, у Грицівцях 1931 р. верифікував хронологію підплитового могильника, який раніше досліджував А. Кіркор. Археолог слушно відзначив досить пізнє його датування – XVI–XVII ст. [Sulimirski 1936, s. 86–88]. Грунтові й підплитові поховання науковець виявив у Добрівлянах в 1930–1931 рр. [Sulimirski 1936, s. 71–78], а підплитові під невеликим насипом – у Великій Плавучі в 1937 р. [Sulimirski 1937, s. 226]. Несподіваним виявилось відкриття 14 поховань у печері Вітрова, неподалік входу в печеру Оптимістичну. Ці обстеження дослідник здійснив разом із Тадеушем Рейманом та п. Седлачек-Коморовським 1934 р. [Sulimirski 1935, s. 25; Odkrycie groty... 1935, s. 32; Рідуш 2000, с. 188].

У 1925 р. підплитові захоронення відкрив у Скоморохах Кароль Стояновський, а в Косові – Юзеф Костжевський [Jaznusz 1929, s. 267]. Рятівними були обстеження підплитових поховань в Урмані та Пліхові, які провів Казімеж Журовський 1939 р. [Булик 2019, с. 371]. Окремі відкрив Віктор Бер 1935 р. у Кутах на Івано-Франківщині [Ber 1936, s. 100; Ратич 1957, с. 56], випадковою була знахідка підплитового поховання у Почапінцях [Janusz 1929, s. 257]. Грунтові в 1932 р. відкрили також у Ладичині [Smiszko 1933, s. 24; Ратич 1957, с. 66].

У 1935 р. чотири ґрунтові поховання відкрила Софія Подковінська у Стрижеві Люблінського воєводства, яка здійснювала розкопки від кафедри доісторичної археології Варшавського університету [Zoll-Adamikowa 1966, s. 116]. Масштабними виявилися дослідження Я. Пастернака у Валяві, неподалік Перемишля, в 1937 р. і 1939 р. Унаслідок цих досліджень розкопали 88 ґрунтових поховань із багатим інвентарем. Частина знахідок через воєнні та повоєнні перипетії була втрачена, решта колекції зберігається у фондах Львівського історичного музею. Показово, що результати автор лише тезово опублікував у контексті історії Перемишльської землі [Пастернак 1961b, с. 6–18] і лише наприкінці 1990-х їх опрацювали Володимир Петегрич та Святослав Терський [Petehurych, Tersky'j 1997; Петегрич 1998].

Виявлення й дослідження поховальних пам'яток княжої доби в зазначений період не вирізнялися суттєвими якісними змінами, а радше продовжували

попередню традицію, рівень ж висвітлення результатів, навіть за умови тривалих стаціонарних розкопок, – у край тезовий чи узагальнений.

Підсумовуючи, потрібно зауважити, що вивчення християнських поховальних пам'яток на території колишніх Галицької й Волинської земель відповідало історичним процесам розвитку археологічної науки загалом та безпосередньо залежало від політичних обставин на кожному з етапів. Попри якісні зміни в археологічних дослідженнях, поховальним пам'яткам, які переважно відкривали випадково, приділяли недостатньо уваги під час фіксації й опису, публікували тезово чи не публікували взагалі [Луцик 2021].

Період третій. 1939–1991 рр. – радянський. Приєднання території західноукраїнських земель до УРСР у 1939 р. обумовило реорганізацію наукових установ регіону та переведення їх на методи радянського управління [Ситник 2012, с. 165]. Головною установою, що здійснювала науково-дослідницьку діяльність в Україні у галузі археології, був київський Інститут історії матеріальної культури Всеукраїнської академії наук (ВУАН), який 1938 р. перейменовано на Інститут археології Академії наук (АН) УРСР [Інститут археології 2015]. На Заході України в 1940 р. створено Львівське відділення Інституту археології АН УРСР на базі науковців ліквідованого НТШ й археологів реорганізованого Львівського університету. Очолив установу проф. Маркіян Смішко [Смішко 1952, с. 352]. Львівське відділення інституту, а також Львівський університет та обласні краєзнавчі музеї (Львова, Володимира, Рівного, Луцька, Івано-Франківська, Тернополя і Чернівців) стали головними осередками наукової археологічної діяльності, на базі яких організовували постійні археологічні експедиції й у чийх фондах зберігаються виявленні під час розкопок артефакти і дотепер.

Дослідження поховальних пам'яток на Волині в цей період розпочалися з повторного обстеження підплитового могильника у Тараканові 1947 р. Розвідки на пам'ятку ініціював її першовідкривач М. Островський, сама ж експедиція відбувалася під керівництвом М. Смішка [Смішко 1947, с. 93–94; Смішко 1948,

с. 93–94; Свешніков, Нікольченко 1982, с. 57; Прищепа, Ткач 2016, с. 45; Луцик 2019, с. 280–284].

Нові відкриття середньовічних християнських поховальних пам'яток припали на 1950-ті роки, коли храмовою архітектурою зацікавилися дослідники з Ленінграда. Так, 1955 р. Михайло Каргер провів розкопки в ур. Михайлівщина у княжому Володимирі й віднайшов рештки погано збереженої споруди XII–XIII ст., яка, ймовірно, була частиною Михайлівського храму чи розташовувалася поряд [Каргер 1958, с. 22]. Припускаю, що йдеться про раніше відкриту на цьому місці цегляну гробницю із похованням усередині, череп якого пробитий великим кованим цвяхом. У цей же період науковець здійснив розвідки на околиці столярного міста, неподалік с. Заріччя в ур. Онуфрїївщина, де колись знаходили людські кістки, а також енкалпїон. Йому вдалося зібрати значну кількість полив'яних долівкових плиток від храму XII–XIII ст. [Цинкаловський 1935, с. 103; 1937, с. 205; Каргер 1958, с. 11]. Повторні дослідження тут провели Михайло Кучинко 1975 р. та Анна Пескова в 1982–1983 рр. Цими розкопками локалізовано найбільше скупчення полив'яних плиток, яке інтерпретували як залишки церкви, та виявлено кілька ґрунтових безінвентарних поховань [Кучинко 1976, с. 350; Пескова 1982, с. 10–13; 1984, с. 316; Терський 2010а, с. 99–101].

Повторні дослідження храму в ур. Федорівщина 1975 р. здійснив Павло Раппопорт. Розкопки підтвердили наявність 5 синхронних із храмом (друга половина XII ст.) цегляних гробниць, що перебували під підлогою нартексу, й останків близько 15 покійників. Ще одне поховання виявили біля зовнішньої стіни церкви. Варто відзначити, що під фундаментами Старої катедри відкрили рештки фундаменту давнішого храму [Раппопорт 1976, с. 384–385; 1977, с. 261–262].

Археологічні розкопки на місці встановленого кам'яного хреста, де за легендою існував Пересопницький монастир, здійснив Володимир Терський у 1977 р. і 1979 р. Як наслідок, відкрито ґрунтовий і підплитовий некрополі [Терський 1978, с. 16; Терський 1980, с. 10–12].

Упродовж 1984–1986 рр. церкву Святого Йоана Богослова на території Луцького замку досліджувала Мар'яна Малевська [Малевская 1999]. Біля її апсиди в 1989–1990 рр. Борис Сайчук відкрив цегляну гробницю із похованням чоловіка, чий череп був пробитий стрілою, більше відомим як захоронення князя Ізяслава Інгваревича. Ще одне ґрунтове поховання розкопали поряд [Сайчук 1988–1990, с. 3–4, 16–17; Сайчук, Троневи́ч 1990, с. 16–17; Баюк, Долженко 2013]. Очевидно, кладовище існувало в Сіянцях, де неодноразово виявляли людські кістки й знайдено енколпійон [Петегирич, Позіховський 2005].

Що ж стосується усіх інших поховань, то їх знайдено внаслідок цілеспрямованих досліджень інших типів пам'яток. Йдеться про відкриті ґрунтові захоронення на Товарній Горі у Зимному в 1952 р. під керівництвом Юрія Захарука [Захарук 1952/26, с. 19–22], у Крилові в 1963 р. Лариси Крушельницької [Крушельницька 1963; Петегирич 2011], Лопавші в 1960 р. – Ігоря Свешнікова [Черниш 1982, с. 220–221].

Під час господарських робіт відкрили підплитовий могильник у Перемилі, який зафіксував В. Терський 1985 р. [Терський 1986, с. 20–22; 1987, с. 11–12]. Одне поховання, ймовірно княжої доби, віднайшли під час досліджень середньовічного укріпленого поселення в Городищі Луцького р-ну під керівництвом М. Кучінка 1977 р. [Кучинко 1977/90, с. 6].

У 1980 р. ґрунтові захоронення в Дорогобужі дослідив Юзеф Нікольченко, а в наступні роки (1982–1989) кілька пам'яток виявив Богдан Прищепа [Прищепа 2011, с. 52–54, 97–98, 120–121; 2018, с. 281–283; Долженко, Прищепа 2015]. Ще кілька ґрунтових, а можливо й одне підплитове, Б. Прищепа дослідив на околиці Рівного в ур. Дворець [Прищепа 1983/95, с. 23–24; табл. 24; Прищепа 2018, с. 285].

У 1947 р. М. Островський разом із Володимиром Чеботкевичем та Іваном Фалтусом, здійснюючи обстеження в межах історичних земель Волині, задокументували підплитове поховання в Людвигі, а щонайменше з 1961 р. такі захоронення відомі в Онішківцях [Терський 2010b, с. 257, 260–261].

Низку ґрунтових, а разом і підплитових поховань виявляли дослідники в Пліснеську: Ярослав Пастернак (1940), Іван Старчук (1948–1949), Володимир Гончаров, Олексій Ратич, Тетяна Плаксій (1949), Михайло Кучера (1953), Роман Багрій (1970–1971, 1988) та Микола Пелешишин (1980). [Пастернак 1948, с. 146; Старчук, оп. № 5. од. зб. № 49, арк. 2–3, 18, 25–27, 29, 31–33, 35, 36, 52, 54, 58–60, 68, 75, 77, 81, 88–89, 102, 105; 1948/20, с. 2–3, 7–8, 10, 16, 18, 52–55; 1952, с. 394, табл. II; оп. № 5. од. зб. № 36, с. 41–44; 1949, с. 98; Кучера 1953/5; 1959, с. 142–143; 1986, с. 326; Ратич 1957, с. 27; Багрій 1971, с. 5–10; 1970/82, с. 2–5; 1973, с. 3; 1989, с. 1–6; Багрій, Ратич 1971, с. 300; Багрій 1990, с. 112–113; Багрій, Овчінніков 1991, с. 13].

Унаслідок кількарічних розкопок (1973, 1975, 1976) Владислава Кропоткіна в Ромоші (неподалік Сокаля) відкрито раніше невідомий ґрунтовий могильник XI–XII ст. [Кропоткин 1975/124, с. 2–3; 1976/114, с. 1; 1974, с. 295; 1976, с. 344–345; 1978, с. 314]. Упродовж 1987–1988 рр. дослідження в Белзі проводив Володимир Петегірич. У підсумку проведених розкопок верифіковано місце розташування дослідженого Ярославом Пастернаком могильника в урочищах Монастирище та Клименщина, відкрито ще одне кладовище в ур. Трійця [Петегірич 2001, с. 201–202; 2020, с. 290–295]. Одне ґрунтове поховання у Добрячині поблизу Червонограда виявлено під час експедиції Миколи Пелешишина 1989–1991 рр. [Пелешишин 1993, с. 83].

У Львові ґрунтови захоронення під підлогою нави церкви Святого Йоана Хрестителя XIV ст. [Малевская, Иоаннисян, Могитич, Бучко 1978, с. 352–353; Малевская 1977/88] в 1984 р. розкопав Роман Багрій. Також у центральній частині нави простежено прямокутну у плані яму – місце від центрального поховання, яке можливо було в саркофазі [Багрій 1984/115].

Понад десяток кладовищ і кілька церков у різний період досліджень відкрили в літописному Звенигороді: Ігор Свешніков (1953–1955, 1978, 1980–1991), Галина Власова (1954, 1957, 1960–1962), Олексій Ратич (1965–1966, 1968–1969, 1971–1973) [Свешніков 1954/13; 1955/186; 1990, с. 5–7; Свешніков 1991, с. 6–7; Свешніков 1994, с. 2–8; Swiesznirow, Нурало 1996; Власова 1961, с. 115–120;

Нираю 2010, с. 234–235, 239, 241; Гупало 2010, с. 209–213; 2014, с. 52, 148–149, 194, 235, 410, 413–414, 417–420].

Грунтове й підплатове поховання у 1946 р. розкопав І. Свешніков у Смільниці, що на Самбірщині [Свешніков 1949], а в 1956 р. – ґрунтовий могильник у Зеленче (літописна Теробовля) [Свешніков 1959, с. 12; Юхимчук 2015, с. 207].

1970–1980-ті роки відзначилися активними розвідковими роботами Юрія Малєєва на Поділлі. Археолог відкрив одразу кілька нових кладовищ у Кривче, Бедриківцях, Блищанці, Виноградному, Зозулинцях, Касперівцях та Угриньківцях. Ще одну пам'ятку він зафіксував на Івано-Франківщині – в Ясеневі-Пільному [Малєєв 1994, с. 32; 1971/85, с. 8; 1973, с. 104; Малєєв 1983, с. 285; Ягодинська 2018, с. 143, 158, 164].

Дослідження на Поділлі тривали й надалі під керівництвом різних науковців: в 1970–1980-х роках – у Рукомиші й Усті [Ягодинська 2007, с. 349, 351; 2018, с. 144, 147; Миська 2011, с. 202; Приходнюк 1977, с. 103], кілька в 1987 р. у Городищі Зборівського р-ну – Олег Гаврилюк [Миська 2011, с. 203; Ягодинська 2018, с. 171], того ж року випадково віднайшли поховання в Лозовій [Ягодинська 2018, с. 197; 2007, с. 352, 354], а в 1988 р. у Старому Збаражі Олександр Ситник [Миська 2011, с. 191, 203].

Упродовж 1970–1990-х років 26 поховань відкрив на багат шаровій пам'ятці Ігор Герета в Чернелові-Руському [Герета 2013, с. 99–102; Ягодинська 2018, с. 78–81]. Цей же дослідник разом із Тарасом Ковальчуком 1975 р. віднайшов рештки саркофага в Мухавці [Ягодинська 2018, с. 90, 204]. Кілька кладовищ у Бакоті відкрили в 1964 р. і впродовж 1974–1975 рр. експедиції у складі Петра Горішнього, Романа Юри та Стефанії Баженової [Винокур, Хотюн, Приходнюк 1964/41, с. 6–7; Горішній, Юра 1974/6г; Горішній, Юра 1975, с. 268–269; 1975/27в; 1976, с. 318; Винокур, Горішній 1994, с. 336]. У 1974 р. Тамара Мовша відкрила могильник у Жванці, який дослідили в 1976 р. [Маярчак 2018, с. 400–404; Бузян, Якубенко 2014].

Упродовж 1939–1940 рр. Я. Пастернак разом із І. Старчуком продовжили дослідження Успенського собору у Крилосі, на схід від апсид якого розкопали низку ґрунтових поховань княжої доби [Пастернак 1998, с. 195–201].

Сенсаційне відкриття катедрального галицького храму дало поштовх для нових археологічних досліджень у післявоєнні роки й наступні десятиліття. Їхньою метою стали спроби, варто сказати успішні, локалізації нових і повторне фахове дослідження знайдених наприкінці ХІХ ст. сакральних споруд. В контексті цих праць вивчалися поховання.

Поховання поруч храму-квадрифолю в Побережжі розкопав Б. Томенчук у 1989 р. [Томенчук 2006, с. 52–53]. Саму ж сакральну споруду в 1935 р. відкрив Я. Пастернак, а в 1955 р. і 1959 р. повторно досліджував М. Каргер [Пастернак 1998, с. 111–112; Каргер 1976, с. 55–59].

Ще з кінця 60-х рр. експедиція під керівництвом Вітольда Ауліха виявила кілька зруйнованих оранкою поховань, серед яких одне підплитове [Аулих, Могитич, Петегрич, Чугайда 1975, с. 254]. Архітектурний загін експедиції під керівництвом Ю. Лукомського дослідив сакральні пам'ятки: Кирилівську (1981–1984), Благовіщенську (1986, 1987, 1990), на Царинці (1988–1993), Воскресенську (1989) і Пантелеймонівську (1989) церкви із супровідними похованнями [Лукомський 2001; 1998а, с. 594–607; 1998б, с. 559–593; 2018, с. 167–208; 2021, с. 148–156].

З кінця 70-х рр. дослідження церквич в околицях Галича здійснював Галицький загін експедиції з Ленінграду під керівництвом Олега Іоаннісяна, який провів повторне розкриття руїн так званого “Полігону” в урочищі Карпів Гай (1978–1979 рр.), церкви Спаса на горі Карпиця (1980–1982 рр.), храму на Цвинтариськах (1985), а також розкопав частину могильника в ур. Мніський Сад. Продовжив дослідження цього великого кладовища Б. Томенчук у 1990 р. [Іоаннісян 1989/117, с. 1–2; 1988/159, с. 1, 3–4; Томенчук 1990/93; 2006, с. 42, 45–46].

Значні за площею могильники з різним типом поховань, а також ротонду відкрив Б. Томенчук у 1981–1984 рр. в Олешкові [Томенчук 1981/33; 1982/123;

1983/100; 1984/169; 1993, с. 94–95; 2006, с. 103–108], а в 1988–1989 рр. у Пітричі [Томенчук 1989/158; 2006, с. 48–49] та Буківні [Томенчук 2006, с. 92–94].

У 1949 р. Верхньодністрянська експедиція Львівського відділу Інституту археології АН УРСР під керівництвом О. Ратича віднайшла низку середньовічних пам'яток на Івано-Франківщині, зокрема й поховальних у Корневі, Михальчі, обстежила городище в Копачинцях, де 1953 р. розкопала могильник із ґрунтовими й підплитовими похованнями [Ратич 1949, с. 12, 54; 1953; 1955, с. 162–163; 1957, с. 47–48; Томенчук 2006, с. 94–95; Луцик 2021].

Дослідження на Буковині в цей період головно пов'язані з постаттю Бориса Тимощука та діяльністю Чернівецького краєзнавчого музею. Найвагоміше відкриття археолога в контексті досліджуваної проблематики – розкриття білокам'яного триапсидного храму XII ст. у літописному Василеві та його некрополя в 1948, 1958–1959 рр. Унаслідок розкопок віднайдено 17 кам'яних саркофагів, 6 костниць, десятки ґрунтових і кілька підплитових поховань [Тимощук 1952а, с. 399–400; 1958/19, с. 5–7; 1959/22, с. 5–6, 8–13, 15–16; 1969, с. 88–96; 1982, с. 144–152, 159–161; Пивоваров 2020, с. 68–81, 82–83]. Однак потрібно зазначити, що результати цих досліджень, насамперед виявлених поховань, опубліковані вкрай узагальнено. Дещо доповнюють картину археологічні звіти, проте частина з них відсутня у профільних наукових архівах, а частина – недостатньо деталізована.

У 1959 р. Б. Тимощук продовжив обстеження у Василеві в ур. Замчище, де відкрив підплитове поховання. Рештки дерев'яної церкви та некрополя там же розкопав Б. Томенчук у 1978, 1984–1985 рр. [Тимощук 1959/22, с. 2; 1982, с. 158; Томенчук 1978/68, 4; 1985/61, с. 15–17; 1992, с. 94; 2006, с. 98–99; Пивоваров 2010, с. 11; 2011, с. 392–396; 2020, с. 84–85]. У 1964 р. Б. Тимощук дослідив поховання в ур. Хом і приблизно тоді ж в ур. Жигулівка [Тимощук 1969, с. 77, 94].

Саме Б. Тимощук упродовж 1940–1970-х років відкрив і зафіксував найбільшу кількість поховальних пам'яток на Буковині, а саме: Вікно, Дорошівці, Митків, Мусорівка, Чуньків, Макарів, Оселівка (у 1972 р. досліджувала Галина Нікітіна [Никитина 1973, с. 317–318; Пивоваров 2006, с. 160]), Борівці (разом з

Іоном Винокуром) (у 1985–1986 рр. розкопки підплитового й ґрунтового могильника там здійснював Віктор Войнароський [Войнаровський 1992, с. 33–45; Гуцал 2020, с. 51]); Дубівці, Ошихліби, Іванківці, Милятинці, Новосілка, Шипинці, Чорнівка (ґрунтові поховання у наступні два десятиліття на цій пам'ятці відкривали Михайло Филипчук у 1982 р., Любомир Михайлина, Ігор Возний, Сергій Пивоваров упродовж 1989–1992-х років [Возний 1998, с. 115–122; 2009, с. 338–339, 363, 371–374, 376]); Василівка, Гвіздівці, Коболчин, Кулішівка, Дарабани, Клішківці, Перебиківці, Пригородок, Санківці, Ленківці (на Дністрі й Пруті), Вікно [Тимощук 1969, с. 74, 146, 147, 149, 151, 156, 161, 163; 165, 166, 168, 169, 171, 174, 179; 1952b, с. 413–414; 1953/18, с. 8; 1957; 1959, с. 255–256; 1974, с. 82–83; 1976, с. 96; 1982, с. 162, 179, 191, 110, 167, 175, 177, 182; Пивоваров 2006, с. 73, 160, 173, Винокур 1957/21, с. 4–5; Тимощук, Винокур 1962, с. 73; Возний 2009, с. 363; Черниш 1982, с. 140]. Дані про більшість із них опубліковані фрагментарно.

Курганний могильник і ґрунтові поховання на міжкурганному просторі у Дністрівці 1980 р. дослідили Галина Смірнова та Богдан Томенчук [Томенчук 1985, с. 91–92; Томенчук 2006, с. 86–87]. Кілька ґрунтових у Ленківцях на Дністрі виявила Катерина Черниш [Ратич 1957, с. 75; Черныш 1950, с. 15–16, 27–28; 1952, с. 50–51].

Підсумовуючи результати студій, проведених у радянський період в дослідженнях християнських поховальних пам'яток, потрібно зазначити: значну частку захоронень виявлено переважно в результаті локалізації сакральної архітектури княжої доби чи випадково під час дослідження пам'яток іншого типу. В останньому випадку вони фіксувалися часто побіжно, відсутня або ж подана дуже узагальнено інформація щодо укладу рук чи наявності поховального інвентарю, часто відсутні стратиграфічні дані могильників. Загалом наукова якість висвітлення одержаних результатів була неоднаковою, що залежало передусім від рівня методики проведення розкопок, здійснюваних різними вченими впродовж тривалого періоду – 50 років. Тут варто наголосити, що суттєвий прогрес у розвитку методики археологічних досліджень став помітним

лише з 1970-х років. Водночас залишалися проблеми щодо антропологічного вивчення тлінків. Лише в окремих випадках до опрацювання кісткового матеріалу залучали антропологів (Марину Великанову, Тетяну Балуську), ці ж матеріали було вивезено до Росії. Щоправда, у 1988–1993 рр. палеоантропологічні матеріали обстежували Сергій Сегеда та Тетяна Рудич (Київ) [Лукомський 1998b, с. 559–593]. Переважно висновки щодо статево-вікового складу похованих робили самі археологи, відтак цілком покладатися на ці результати неможливо. Потрібно зазначити й наявність низки розбіжностей в археологічних звітах та опублікованих працях, а відтак перегляд даних і їхня верифікація особливо актуальні.

Незважаючи на певні проблеми, важливо, що в цей період проведено перші узагальнювальні дослідження [Седов 1982], присвячені похованням X–XII ст. Привертали увагу праця Є. Тимофєєва “Расселение юго-западной группы восточных славян по материалам могильников X–XII вв.” [Тимофеев 1961] та ґрунтовне монографічне каталогізоване дослідження Олександра Моці “Погребальные памятники южнорусских земель IX–XIII вв.” [Моця 1990]. Вийшли узагальнені публікації про поховальні пам’ятки на території Галицької землі й Волині: “Погребальные памятники Галицкой земли” авторства В. Ауліха [Аулих 1990, с. 152–155] та “Могильники Волини” В. Петегирича [Петегирич 1990, с. 155–158].

При цьому показово, що в поле зору названих науковців потрапили різні види поховального обряду: кремація, підкурганні погребіння, інгумаційні поховання тощо. Водночас поглибленого аналізу суто християнських поховальних пам’яток не зроблено. Поза тим вказані праці дали поштовх до розуміння процесів, які відбувалися в духовному житті тогочасного населення, і стали свого роду незамінними “настільними книгами”/“методичками” для науковців у майбутньому.

Період четвертий. 1991 р. – дотепер – український. Цей період охоплює лише 30-річну історію археологічних відкриттів і пов’язаний із проголошенням незалежності України. Суттєвих змін у процесі організації та методиці здійснення

археологічних розкопок одразу не відбулося. Проте відтоді дозвіл на проведення досліджень мають змогу одержувати лише українські спеціалісти. Припинилася і практика вивезення на зберігання за кордон українських артефактів.

Нові ґрунтові кладовища на Волині відкрив С. Терський у 1999–2000 рр. у Володимирі-Волинському та на його околиці – Заріччі [Терський 2004, с. 64; 2002, с. 80; 2010а, с. 99, 183]. Також археолог зафіксував у 1997 р. знищений чорними копачами могильник у Чесному Хресті [Терський 2010а, с. 112]. У 1992–1993 рр. дослідник працював у Луцьку, де відкрив церкву Святого Йоана Хрестителя XIV–XV ст. і прицерковне кладовище біля неї. Згідно зі стратиграфічними спостереженнями, кілька поховань археолог датує XIII ст. [Терський 1998; 2006, с. 216–217].

Кілька різнофазових (X–XI ст., XIII–XIV ст. і пізніших) кладовищ виявили під час рятівних досліджень у Рованцях 2010, 2014–2015 рр. [Златогорський, Бардецький, Ткач 2010, с. 18; Під Луцьком... 2014; Bertalan, Prohnenko, Verba, Fjodorov, Attila 2019; Верба 2018]. Однак опрацювання матеріалів із цієї пам'ятки було неможливим, оскільки більшість із них втрачена. У 2007 р. кілька поховань відкрила експедиція у складі Олександра Позіховського та Валерія Самолюка в Лючині [Самолюк 2008, с. 270–271; Прищепка 2018, с. 280–281]. Братську могилу в Корці розкопав Б. Прищепка 2018 р. [Прищепка 2018, с. 284].

Ймовірно, невелику церкву-каплицю та розташоване біля неї ґрунтове кладовище у 2003–2005 рр. виявив Б. Прищепка в Пересопниці [Прищепка 2016, с. 82–85; Прищепка 2018, с. 292–293]. У 2015–2016 рр. дослідник разом із Олексієм Войтюком та Василем Чекурковим провів верифікацію площі навколо раніше згаданого пересопницького кам'яного хреста. Ці розкопки підтвердили існування на цьому місці могильника XII–XIII ст. [Прищепка, Войтюк, Чекурков 2016, с. 166; Прищепка 2018, с. 287–292]. Два некрополя археологи відкрили в Рівному, зокрема на Басівкутському городищі в 1997–2001 рр. [Прищепка 2016, с. 168; 2001/160, с. 17; 2018, с. 282, 284–285] та на пл. Короленка у 2007–2008 рр. [Прищепка 2007/200, с. 6–10, 66–68; 2008/101, с. 7–10, 78; Прищепка 2018, с. 285–289]. У 2010 р. Олександр Сілаєв і Віталій Ляска виявили ґрунтовий могильник у Цегові

[Сілаєв, Ляска 2012, с. 308]. Могильник на о. Кемпа в Дубно розкопали Юрій Пшеничний та Віталій Ткач у 2014 р. і 2017 р. [Пшеничний 2014/51, с. 16–17; 2018, с. 8–11; 2018].

Одне з важливих відкриттів останніх років (2015, 2017–2019, 2021) – локалізація церкви XII–XIII ст. у Буську та кладовища біля неї. Дослідження здійснені під керівництвом Петра Довганя та Наталії Стеблій [Стеблій, Довгань 2018; 2022].

Ґрунтові некрополі на Галицько-Волинському пограниччі відкрили у Глинську (літописний Щекотів) у 2002 р. і 2004 р. під керівництвом Романа Чайки [Чайка 2002/17, с. 9–11; Чайка 2005, с. 458–459; Милян, Чайка 2003, с. 185–186; Ляска 2012, с. 507–508] і розташованій неподалік Любелі у 2010 р. під керівництвом Володимира Петегирича та Дмитра Павліва [Петегирич, Павлів 2013, с. 211–212].

Новий етап археологічних досліджень у Пліснеську пов'язаний із діяльністю Михайла й Андрія Филипчуків. Унаслідок багаторічних студій на городищі та безпосередньо в 1993, 2001, 2003, 2013, 2015, 2016 і 2021 рр. дослідникам вдалося закінчити розкопки, які розпочав Р. Багрій у 1970–1971 рр., та виявити нові некрополі, представлені ґрунтовими й підплитовими похованнями, захороненнями в саркофазі [Филипчук 1994; 2004, с. 328–332; 2006; 2014, с. 77–87; Филипчук 2015; 2016; Филипчук 2017, с. 66–70, 73–74; 2019, с. 43–44; 2020; Давнє жіноче поховання...].

Стаціонарні дослідження на Поділлі, на пам'ятці Зеленче, продовжила Марина Ягодинська 2012 р. Виявлені скелети з цього ґрунтового некрополя опрацювала антропологиня Тетяна Рудич [Ягодинська 2018, с. 81–84; 185–186; Рудич 2015]. Одне ґрунтове поховання відкрили в Теробовлі 2005 р. Роман Миська та Ярослав Погоральський на тому місці, де у X ст., на думку Б. Тимощука, існував культовий язичницький жертovníк [Миська, Погоральський 2006, с. 264–266].

Зафіксовані в результаті археологічних розвідок чи виявлені випадково поховання в 1999–2000-х роках у Дзвенигороді [Ягодинська 2018, с. 140], Усті

[Петегирич, Сохацький 1996, с. 17; Миська, Погоральський 2006/92, с. 20–21; Ягодинська 2018, с. 143, 223], Рукомиші [Миська 2011, с. 202; Ягодинська 2007, с. 349, 351; 2018, с. 147], Хомі [Миська 2011, с. 202; Ягодинська 2007, с. 349, 351; 2018, с. 147], Оліїві [Ягодинська 2018, с. 175], Вістрі [Миська 2011, с. 203; Ягодинська 2018, с. 180], Доброводах [Тилішак 2006, с. 356], Онишківцях [Ягодинська 2006, с. 141].

Великий некрополь, представлений як підплитовими, так і ґрунтовими похованнями, відкрили біля дерев'яної церкви XII–XIII ст. у Соکیلці. Пам'ятку розкопували впродовж кількох сезонів під керівництвом Володимира Захар'єва (1992–1997 та 2000–2001) [Захар'єв 1992/51; 1993/66; 1994/60; 1995/57; 1996/38; 2000/15; 2001/190; 1993; 1997; 2000; 2002; 2014; Захар'єв, Рідуш 1997/16; Маярчак 2008, с. 31–32; 2018, с. 270–287]. Дві поховальні ніші у стіні Бакотського печерного монастиря і кілька ґрунтових могил біля нього віднайшли в 1999, 2006–2007 рр. Олександр Баженов та Валерій Мегей [Баженов, Мегей 2007] і 2017 р. експедиція під керівництвом Павла Нечитайла [Нечитайло, Долженко, Старенький, Болтанюк, Горбняк 2018]. Поховання матері й дитини останній відкрив неподалік печери в Мамаївцях, що на Буковині [Нечитайло 2012, с. 134].

Некрополь XIII ст. у центральній частині замкового подвір'я Кам'янця-Подільського виявила Лариса Виногородська в 2018–2019 рр. Результати цих досліджень у науковій літературі поки неопубліковані [Археологічні дослідження... 2018/2019]. Ще один могильник на території Старого міста віднайшла експедиція під керівництвом Петра Болтанюка 2021 р. [Олійник 2021].

Продовжилися і дослідження княжого Галича в Шевченковому в 1991–1993, 2009 рр. під керівництвом Б. Томенчука [Томенчук 2006, с. 34–37; 2009, с. 4–6, 21–31; Лукомський 2020, с. 409–411], у Крилосі в 1993–1994, 1998–1999 рр. Ю. Лукомського [Лукомський 2002, с. 585–586; Мельничук, Томенчук, Лукомський 2006, с. 45–50], у 1994 р. Б. Томенчука [Лукомський 2001; Томенчук 2006, с. 50–51] та 2003 р. і 2004 р. Б. Томенчука й О. Мельничука [Томенчук 2006, с. 51; Томенчук, Мельничук 2017, с. 70–76]. У 1991–1992 рр. Б. Томенчук досліджував могильник на Залукві [Томенчук 2006, с. 42].

Неодноразові обстеження Пруто-Дністерського межиріччя здійснював Сергій Пивоваров. Кілька поховань дослідник відкрив у Василеві в 1997 р. та 2008 р. і цікаве підплитове в Онуті 1998 р., зафіксував кам'яну плиту і в Михалковому [Пивоваров 2006, с. 101; Пивоваров 2010, с. 11; 2011, с. 392–396; 2020, с. 84–86, 160–162]. Вивчаючи середньовічну культуру та побут у зазначеному регіоні, археолог відзначає наявність середньовічних християнських поховань у Погорілівці, Юрківцях, Бузовиці, Вороновиці, Лівинцях, Довжку, Остриці та Клішівцях, детальна інформація про виявлені там пам'ятки, щоправда, відсутня [Пивоваров 2006, с. 20, 73, 159, 162; Возний 2009, с. 363]. Рештки ж церкви й некрополя дослідив Ігор Возний у Ленківцях на Пруті в 1997–2001 рр. [Возний 1997–1999/95, с. 14–15; 2000, с. 4–7; 2001, с. 4–6; 2009, с. 359–360, 363].

П'ять поховань у печері Мартинівка в Погорілівці відкрив Богдан Рідуш. Результати цього дослідження, на жаль, опубліковані лише узагальнено [Рідуш 2000, с. 186–188], але, як зазначає автор, опрацювання матеріалів триває та найближчим часом стане доступне загалу. Два поховання біля печерного комплексу у Василівці 2018 р. відкрив П. Нечитайло [Нечитайло, Долженко 2018, с. 59–62; Ушкова, Нечитайло 2020, с. 192–195].

Неможливо оминати увагою ще одне сенсаційне відкриття, яке група археологів у складі Юрія Лукомського, Миколи Бандрівського та Романа Сулика зробила 14 листопада 1991 р. під час студій у підземній крипті собору Святого Юра у Львові. Йдеться про, здавалось би, втрачені останки, які Я. Пастернак виявив у саркофазі та біля нього в Успенському соборі у Крилосі. Підтверджувала належність знайдених кістяків до зазначених поховань вірча записка Пастернака на бланку НТШ. Ніхто із відкривачів не сумнівався, що йдеться про скелет князя Ярослава Осмомисла. Перші антропологічні дослідження відкритих захоронень провів Зенон Погорецький, який також зробив графічну та пластичну реконструкції черепа чоловіка. А вже згодом детальний антропологічний аналіз останків виконав Сергій Горбенко, зокрема пластичні реконструкції обличчя обох відкритих скелетів [Бандрівський, Лукомський, Сулик 1993; Горбенко 1996; 1998, с. 515–520]. Показово, що у 2019 р., за 28 років після відкриття, один з учасників

експедиції – Микола Бандрівський – критично переглянув попередні висновки. Науковець висловив сумнів, що останки належали саме князеві. Основними аргументами в цьому питанні вважає: неможливість поховання князівської особи під підлогою у притворі храму; відсутність поховального інвентарю при покійникові, а також фотодокументації, у якій було би відображено розташування скелета в саркофазі на момент відкриття [Бандрівський 2019].

У 2017 р. у межах підготовки документального фільму “Возвращение”⁷, авторства Ігоря Піддубного, було проведено ДНК-тест останків із крилоського саркофага. Відбір матеріалу зробив антрополог Сергій Сегеда. Згідно з результатами, він відноситься до гаплогрупи E1b1b, нащадки якої розселилися на великій території (від Східної та Північної Африки до Месопотамії), зокрема й Балканах. Це попередньо може свідчити про те, що похований прибув із Візантії й, можливо, був представником духовенства [Молодій 2020].

Проведені в останнє 30-річчя археологічні дослідження пам’яток поховальної культури на теренах Галицько-Волинських земель вирізняються подальшим прогресом методики розкопок і фіксації виявленого матеріалу, до досліджень все частіше залучають антропологів (З. Погорецького, С. Сегеду, Т. Рудич, С. Горбенка, Ю. Долженка, О. Мазура, О. Мінейко, Ю. Ушкову, І. Потехіну). Відбувається переосмислення підходів до вивчення поховальних пам’яток загалом, з’являється все більше узагальнювальних праць, присвячених цій проблематиці. Свого роду основою для майбутніх студій стала поява синкретичного дослідження О. Моці “Населення Південно-руських земель IX–XIII ст. (за матеріалами некрополів)” [Моця 1993]. Учені приділяють більше уваги окремим типам християнських поховань, наприклад підплитовим [Петеририч 1900; Моця 1994; Marek 2013; 2014; Луцик 2020].

Надалі історіографічного, узагальнювального й аналітичного типу праці з’являються у низки дослідників. Зокрема, М. Кучінко розглядає різні типи поховальних пам’яток, відкритих на території Західної Волині, Холмщини і Підляшшя [Кучинко 2002]. Б. Томенчук узагальнив та проаналізував поховальні

---

⁷ У ньому автор шукав утрачені останки Ярослава Мудрого.

пам'ятки раннього й пізнього середньовіччя, виявлені на території Галицької землі у вузькому її значенні – в межах сучасних Івано-Франківської та Чернівецької обл. [Томенчук 2006]. Водночас варто зазначити, що деякі результати цього дослідження потребують уточнення та верифікації, зокрема щодо виявленого поховального інвентарю, який у праці практично непередставлений.

Окремі розділи монографічних досліджень С. Пивоварова й І. Возного присвячені поховальним пам'яткам у контексті дослідження заселення окремих регіонів, зокрема межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра, а також Верхнього Сірету й Середнього Дністра відповідно [Пивоваров 2006; Возний 2009]. С. Пивоваров виокремив кілька типів християнських поховань: 1) звичайні в ямах; 2) ямні з кам'яними “подушками”; 3) підплитові; 4) ямні в кам'яних колах-кромлехах; 5) ямні під курганами; 6) у кам'яних костницях; 7) в саркофагах [Пивоваров 2006, с. 167].

Подібні узагальнення в межах Тербовельської землі виконали Р. Миська [Миська 2010] та загалом Західного Поділля – М. Ягодинська [Ягодинська 2012; 2018, с. 69–92]. Поховальні комплекси княжої доби у верхів'ях Західного Бугу вивчав В. Ляска [Ляска 2012; 2013] та В. Петегірич [Петегірич 2020], а в басейні Горині – Б. Прищепа. Вперше також з'явилися фахові узагальнені праці, присвячені окремим пам'яткам: Звенигороду авторства Віри Гупало [Гупало 2010; Нураю 2010] та Пліснеська – Андрія Филипчука [Филипчук 2020].

Якщо опрацьовані поховальні комплекси в попередній період слугували джерелом для уточнення територіальних кордонів племінних і державних об'єднань, а також їх вивчали з метою реконструкції шляхів одержавлення південно-руських земель, соціально-економічного й духовного розвитку, процесу переходу від язичництва до християнства, то вже в останні два десятиліття здійснено спроби вивчення поховального обряду як такого.

1939 р. – дотепер (дослідження на території Польщі). Події Другої світової війни вкотре зумовили зміни на політичній карті світу. Новий польсько-радянський кордон було встановлено спершу Договором про дружбу та кордони

між СРСР і Німеччиною від 28 вересня 1939 р., основою якого, із деякими поправками, стала “лінія Керзона”, а згодом уточнені договорами між СРСР і Польщею від 16 серпня 1945 р. та 15 лютого 1951 р. На захід від неї опинилися українські етнічні й історико-культурні регіони: Надсяння, Лемківщина, Холмщина і Підляшшя, а отже, західна частина княжих Галицької та Волинської земель.

Упродовж 1939–1945 рр. окуповані німцями Центральна та Східна Польща були об’єднані в єдине Генерал-губернаторство (*Generalne Gubernatorstwo dla okupowanych ziem polskich*) із центром у Кракові. Цей період окупації країни відзначився репресіями, втратами історичних цінностей, нищенням наукової літератури тощо [Abramowicz 1991, s. 139–142].

З ініціативи Українського центрального комітету – єдиної легальної громадської організації українців у Генерал-губернаторстві, а також за фінансового сприяння громадян Грубешівщини та Белзщини влітку 1940 р. археологічні дослідження околицями Червна здійснив Левко Чикаленко. Зокрема, у Вороновіце археолог відкрив ґрунтовий могильник [Чикаленко 1998, с. 630–631, 634–635]. У 1974–1975 рр. пам’ятку вивчали Лешек Гаєвський, Ян Гурба, Ірена Кутиловська [Florek 2016, s. 378–379].

У післявоєнний період Польща ввійшла до переліку країн соцтабору й до 1989 р. залишалася сателітом СРСР. Вплив радянської влади, попри формальний незалежний статус Польщі, поширювався на всі сфери діяльності, зокрема й наукову. Польську академію знань (*Polska Akademia Umiejętności*) та Варшавське наукове товариство (*Towarzystwo Naukowe Warszawskie*) було ліквідовано. Натомість у 1951 р. засновано Польську академію наук (*Polska Akademia Nauk*), політичним завданням якої став контроль за науковим середовищем [Hübner 1987, s. 143–144].

Особливу увагу науковці приділяли дослідженням етногенезу слов’ян, їхнім мовам, а також вивченню пам’яток княжої доби на польсько-руському пограниччі, зокрема Червенських міст. Останнє ж спричиняло занепокоєння польських учених щодо можливої зміни кордону на користь СРСР у

майбутньому. Як виявилось згодом вони були безпідставними [Abramowicz 1991, s. 146–159]. Значно зріс інтерес до поховальних пам'яток досліджуваного регіону в останнє десятиліття: відбуваються як нові археологічні розкопки, так і перегляд та публікація старих матеріалів.

Дослідження Червенських міст стали одними з наймасштабніших. Підготовку та проведення досліджень було покладено на Державний археологічний музей і Варшавське відділення Польського доісторичного товариства. Загальне керівництво з досліджень Червенських градів (Kierownictwo Badań Grodów Czerwieńskich), які тривали впродовж 1952–1955 рр., здійснював Здіслав Раєвський [Kuśnierz 2003, s. 7–8]. Протягом 1952–1955 рр. у Грудку Надбужному (В'олин) виявили 469 ґрунтових поховань [Zoll-Adamikowa 1966, s. 51–53; Kuśnierz 2010; 2018; Cybulska, Marciniak, Sielski 2018]. Скупчення людських кісток та захоронення відкрили на дитинці в Чермно (Червен) 1952 р. [Florkiewicz, Sikora 2016, s. 227]. Згодом, у 1976–1979 рр., пам'ятку вивчали Ян Гурба та Лех Павлата, де загалом виявили 78 поховань [Florek 2016, s. 373–376; Kwiatkowska, Kuźniarska 2016], ще два – у валі дитинця в 2016 р. [Wołoszyn, Dzieńkowski, Kuźniarska... 2018]. Понад 50 експедиція відкрила в 1976 р. в ур. Підгородище [Florek 2016, s. 376–378; Kwiatkowska, Kuźniarska 2016; Cybulska, Maik, Sielski 2016].

Ґрунтові могильники віднайшов у Городиську (неподалік Холма) Зигмунд Слушарський в 1967–1968 рр. [Zoll-Adamikowa 1971, s. 163], у Щебрешині (поблизу Замостя) – Станіслава Сівкова в 1978–1979 рр. [Dzieńkowski 2010, s. 113], у Черничині (біля Грубешова) – Анджей Коковський у 1981–1985 рр. [Dzieńkowski 2017, s. 94–189; Borowska-Strugińska 2017, s. 207–218].

Кілька могильників удалося локалізувати в самому Холмі [Skibiński 1959–60, s. 303–304; Dzieńkowski 2010, s. 114–115, 120–121; Maziarczuk 2019]. Винятково важливі результати спільної польсько-української експедиції, яка досліджувала підземну частину храму Різдва Пресвятої Богородиці XIII ст. упродовж 2013–2018 рр. На зараз матеріали розкопок опубліковані частково (за 2013–2014 рр.), однак уже відомо, що в межах церкви відкрили 10 поховань, із них одне в

цегляній гробниці, яке належало чоловікові близько 25–30 років. Також у стінах храму віднайшли, правдоподібно, ніші-аркосолії [Gołub 2016, s. 149–153; Львівські археологи...; Квятковський 2015; Лукомський 2017; Борода 2019].

Низку кладовищ дослідили і в Перемишлі [Koperski 1987; 1988, s. 401–410, s. 414–420; 1988, s. 392–400; 1994, s. 46–53; 2010a, s. 175, 178; 2010b, s. 115–117, 121–123]. Найкраще вивчений некрополь, виявлений на Замковій горі навколо церкви Святого Йоана Хрестителя XII ст., розташованої поблизу ротонди XI–XIII ст. Усього на площі відкрито 73 поховання. Дослідження на пам'ятці тривали впродовж 1958–1964 рр. під керівництвом Анджея Жакі, Антоні Куниша, а також Міхала Прокса в 1983 р. [Zoll-Adamikowa 1966, s. 84–86; Koperski 2004, s. 147–178].

Кілька захоронень відкрили також у Журавиці (біля Перемишля) в 1972 р. під керівництвом Анджея Коперського і Лівці (на південь від Ярослава) – Анжея Коперського та Йоана Коцюби в 1987 р. [Koperski 1994, s. 71–73; Koperski, Kosiuba 1994, s. 75–77]. Два кладовища розкопали в Дорогичині у 1980–1981 рр. Лех Павлата, Данута Ясканіс та 2006 р. Єжи Сікора [Pawlata 1991; Dzik 2015, s. 78; Andrzejewski, Sikora 2009, s. 162–165, 170; 2011, s. 85; Dzik 2015, s. 78–79].

Великий могильник, який налічував 105 поховань, а також рештки двох дерев'яних церков відкрили впродовж 1996–1998 рр. під керівництвом Єжи Гінальського у Трепче (Терепча) біля Сянока [Ginalski 2001, s. 353–357; Кеґа 2012; Ginalski, Kotowicz 2019]. А 54 – на Замковій горі в Сяноку під час досліджень 1940 р. (Ірина Добрянська), 1962–1963 рр. (Антоні Куниш); 1997, 2005–2007 рр. (Марія Зелінська), 2003 р. (Марія Зелінська, Пьотр Котовіч) та 2010 р. (Пьотр Котовіч) [Zielińska, Kotowicz 2010; Кеґа, Głab 2010].

Особливість проведених на території Польщі досліджень – відбір антропологічного матеріалу для аналізу щонайменше з 50-х років ХХ ст. Подібна практика не лише уможливлювала проведення антропологічного дослідження в час виявлення, а й дала змогу провести верифікацію матеріалу в майбутньому, оскільки зберігається він у фондівих колекціях наукових установ. Так, унаслідок повторних антропологічних експертиз уточнено дані щодо окремих пам'яток.

Якісно кращою є методика дослідження. Великою мірою такий стан речей пояснює значно більший рівень фінансування науки загалом і порівняно з Україною зокрема. Варто зазначити, що впродовж останнього десятиліття проводиться фаховий аналіз накопиченого раніше матеріалу, його узагальнення та публікація [Луцик 2022].

Підсумовуючи все викладене, потрібно зауважити, що вивчення християнських поховальних пам'яток на території Галицької й Волинської земель відповідало історичним процесам розвитку археологічної науки загалом і безпосередньо залежало від політичних обставин на кожному з етапів. Від романтичного до позитивістського та врешті фахового наукового вивчення минуло понад 100 років. Поза тим, попри якісні методологічні зміни в археологічних дослідженнях, поховальним пам'яткам, які, як правило відкривали випадково, все ще приділяли недостатньо уваги під час фіксації та опису. Останнє неабияк ускладнює їхнє опрацювання та датування, особливо враховуючи той факт, що матеріали публікували часто тезово чи не публікували взагалі. Перехід же від процесу накопичення джерельної бази до її узагальнення активно розпочався з кінця 80-х років ХХ ст. При цьому у сферу зацікавлень науковців входив широкий комплекс різночасових поховальних пам'яток ІХ–ХІІІ ст.

Водночас неоднакові підходи, які застосовували при вивченні поховальних пам'яток, як і цілі, що їх ставили перед собою дослідники, та різний рівень опрацювання джерельної бази й накопичений новий пласт матеріалів за останнє 30-річчя є причиною проведення нових досліджень у цій царині.

1. 2. Джерельна база

Основу дисертаційної роботи передусім становлять археологічні джерела: опубліковані й неопубліковані матеріали розкопок і розвідок, у результаті яких виявлено поховальні пам'ятки. Значно доповнити й уточнити інформацію про них вдалося завдяки опрацюванню археологічних звітів і польової документації (87 справи), що зберігаються в наукових архівах установ України: Інституту археології НАН України (Київ), Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Львів), Адміністрації Державного історико-культурного

заповідника у м. Луцьку, Рівненського обласного краєзнавчого музею. Доповнили інформацію щодо досліджень, проведених на Волині наприкінці XIX ст. матеріали особового фонду Адріана Прахова (Ф. 65), що зберігаються в науковому архіві Інституту археології НАН України (Київ) та його ж авторства обмірні креслення Успенського собору у Володимирі із фондів Волинського краєзнавчого музею. Окрему категорію джерел становлять негативи на склі з розкопок Ярослава Пастернака в 1930-х роках, які нещодавно виявили у фондах відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

На сучасному етапі досліджень, загальна кількість залучених до аналізу фунеральних пам'яток налічує 274 одиниці, з яких до досліджуваного періоду належить понад 3 554 поховань. Їхнє вивчення неможливе без опрацювання усіх складових поховального комплексу: конструкцій ритуальних споруд, їхнього місця в сакральному просторі й особливостей тілопокладення (положення, орієнтація, уклад рук), результатів антропологічних студій. Невід'ємна частина джерельної бази – поховальний інвентар. Його опрацювання дало змогу виокремити кілька основних категорій предметів згідно з їхнім функційним призначенням.

Опрацьовані колекції речового матеріалу зберігаються у фондах відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львівського історичного музею, Івано-Франківського краєзнавчого музею, Національного заповідника “Давній Галич”, Чернівецького краєзнавчого музею, Історичного музею в Сяноку. Водночас варто зазначити, що поховальний інвентар у колекціях названих установ не рівноцінний за науковою вартістю. Почасти в інвентарних книгах відсутня інформація про місце виявлення (у межах могильника) супровідних речей, відсутні бірки з номером поховання на самих артефактах, що перетворює їх на депаспортизовані знахідки. Уточнити ці дані не завжди вдалося навіть за наявності археологічних звітів чи публікацій, де детальний опис, як і ілюстративний матеріал відсутні. Трапляються випадки, коли у звітній документації зазначено місце зберігання артефактів, але у фондах

вказаних установ їх не виявлено, або матеріали все ще перебувають у науково-технічному опрацюванні.

Одне зі завдань дослідження – реконструкція поховального обряду – було б неповне без використання писемних джерел, особливо коли йдеться про ідейний зміст та ритуальну складову. Важливе джерело в цьому контексті – опрацювання широкого кола літописів, головню Іпатіївського та Лаврентіївського списків, “Руської правди”, берестяних грамот тощо, історичну канву доповнюють та уточнюють Святе Письмо, тогочасні канонічні тексти, зокрема “Питання Кирика”, Студійський устав, “Про святі священнодійства і таїнства церковні” Симеона Солунського, “Києво-Печерський патерик”, житійні тексти тощо, а також низка християнської літератури, зокрема праці з історії Церкви, етнографічні дані.

Таке поєднання джерел дає змогу принаймні частково відтворити поховальний обряд, притаманний для Русі, починаючи з передсмертних приготувань, безпосередньо похорону та поминок, визначити послідовність практичних і ритуальних дій та низку інших деталей. Яскравими ілюстраціями для цього є мініатюри Радзивилівського літопису, “Сказання про святих Бориса та Гліба”, “Хроніка Іоанна Скілиці”.

1. 3. Методологія дослідження

Християнські некрополі як об'єкти дисертаційного дослідження становлять джерельну базу розгляду. По-перше, конструкції ритуальних споруд, особливості розташування в них тіл померлих, фіксація у гробі різних категорій предметів – це, так би мовити, “матеріальна” сторона проблеми. По-друге, об'ємна джерельна база дає змогу при кореляції зазначених аспектів побачити стійку присутність комплексу певних рис, у чому відобразилися традиції поховальних ритуалів. По-третє, виникає питання щодо причини формування тих чи тих традицій, їхніх витоків, змісту, символіки складових елементів, що безпосередньо пов'язане з духовними аспектами християнства. Досі дослідники основну увагу приділяли першим двом “матеріальним” аспектам, ототожнюючи їх із поняттям “поховальний обряд”. Однак розгляд останньої категорії (духовної) виходить за межі цього поняття. У Центральній та Західній Європі на основі комплексного підходу до вивчення некрополів використовують поняття “фунеральна культура”, що широко вживається впродовж останніх десятиліть (*funero* – погребти, *funebriis* – поховальний, *funus* – похорон, труп смерть). В Україні цей термін лише починає впроваджуватись [Яковишина 2020; Войтович 2020; Гупало 2022]. Саме він відповідає нашим дослідженням, орієнтованим на ширший масштаб, і його ми використовуємо в роботі.

Водночас у праці застосовано такі поняття, як “аркосолія”, “саркофаг”, “осуарій”, які походять із грецької та латинської мов і безпосередньо пов'язані з ранньохристиянськими ритуалами, поширеними на території Візантійської імперії. Для опису певних об'єктів та ритуальних предметів використано також поняття, наявні в руських літописах і текстах канонічного права: “скудельниці”, “гроб”, “притвор”, “приділ”, пояснення яких подано у відповідних підрозділах дисертації.

Перш ніж скласти алгоритм наукового дослідження, треба було з'ясувати стан вивчення християнських некрополів в історичній науці. При цьому враховано, що територія, охоплена дослідженнями, у XIX – на початку XX ст. належала до різних держав, що впливало на пріоритетність напрямів наукових

праць. У зв'язку з цим для аналізу історіографії застосовано територіально-хронологічний і почасти проблемний підходи. Це дало змогу висвітлити причину нерівномірного вивчення фунеральних пам'яток, верифікувати наукову цінність джерельної бази (висвітлені поверхово, у загальних рисах, досліджені частково, слабо вивчені або зовсім недосліджені пам'ятки) і відповідно до цього визначити аспекти, які треба було вивчити.

Наступний етап дослідження полягав у каталогізації усіх наявних поховальних пам'яток із поданням відомої інформації про них та подальшим картографуванням. Це дало можливість з'ясувати особливості розміщення християнських некрополів на місцевості, їхню щільність, що, з одного боку, було зумовлене станом вивчення пам'яток (археологічними розвідками, розкопками), а з другого – інтенсивністю поширення християнського поховального обряду. У каталозі подано наскрізну нумерацію пам'яток, яку ж відображено на карті та тексті дисертації. Використаний ілюстративний матеріал, який аналізується у відповідних розділах представлений при описі пам'яток у їхньому каталозі. При цьому, представлено вичерпну (по можливості) інформацію щодо: а) топографії некрополя; б) розпланування кожного поховання; в) особливостей конструкції таких ритуальних атрибутів як домовини, саркофаги, костниці; г) укладу тіла; г) супровідного інвентарю; д) датування; е) місця зберігання колекції та документації; є) автора відкриття та публікації.

Сформована археологічна база (загальна сукупність некрополів) репрезентує матеріали, в основі яких лежать комплекси окремих поховань, що складаються з ритуальної споруди, яка містить останки, самих тлінків, супровідного інвентарю.

Вивчення поховальних пам'яток зумовило застосування системного підходу, який полягає у дослідженні сукупності елементів і зв'язків між ними. При тім потрібно розглядати окремо такі складові: поховальний комплекс та поховальний обряд. Перший передбачає передусім форму (могильні споруди, положення тіла, супровідний інвентар), натомість другий – зміст, тобто ідейну підоснову здійсненої обрядодії (ритуалу).

Невід’ємна складова будь-яких археологічних студій – стратиграфічний метод, який полягає перш за все у вивченні особливостей залягання поховань: а) в межах певних ділянок поселення; б) відносно відкладеного культурного шару; в) відносно житлово-господарських і культових споруд. Це уможливило уточнення періодизації та хронології некрополів і виділення при цьому поховальних комплексів після монгольського часу, а також перегляд раніше висловлених думок щодо практики здійснення ґрунтових поховань під підлогою храмів, що функціонували.

Порівняльно-типологічний метод застосовано для виокремлення типів поховальних пам’яток (ґрунтові, під плитові, в саркофагах, костницях, цегляних гробницях), визначення параметральних діапазонів та конструкцій могильних споруд, визначення спільних і відмінних рис, типових й нетипових ознак, притаманних для відкритих поховань. Натомість кореляція ритуальних споруд за низкою ознак обумовила висновки щодо регіонального поширення відповідних типів, давши змогу виділити як повсюдно поширені варіанти, так і локальні різновиди. Виняткове значення цей, а також метод класифікації має під час опрацювання поховального інвентарю, представленого широкою різноманітністю предметів (елементами вбрання та прикрасами, особистими предметами християнського благочестя, ритуальним інвентарем, предметами побуту, елементами озброєння).

Статистичний метод використано при аналізі кількісного співвідношення некрополів за розташуванням на місцевості (при храмах (як назовні, так і всередині); на відкритій території без культової споруди; масові й окремі захоронення жертв насильницьких дій; скельно-печерні монастирські комплекси), за типами поховань, способом тіло покладення і категоріями супровідного інвентарю. Потрібно зазначити, що в тексті дисертації, до виявлених сакральних споруд, окрім безпосередніх деструкцій, увійшли пункти, де їхня локалізація дуже ймовірна, враховуючи знахідки будівельних елементів (будівельний камінь, цегла, розчин), найчастіше – керамічних полив’яних плиток, зокрема в самих захороненнях. У таблицях достеменно відому кількість виявлених у похованнях

артефактів позначено відповідною цифрою, натомість “+” застосовано на позначення кількості, більшої за одиницю, де точне значення невідоме. Загалом одержані результати, представлені в таблицях, інформують про формування жалобних традицій й особливості їхнього поширення на окресленій території.

По можливості зроблено спробу вивчення окремих артефактів із метою з’ясування причини смерті, вигляду померлого, конструкції домовин. Вирішення цих завдань потребувало застосування методів реконструкції, рентгенографії, а також сучасних ІТ-технологій. Так, визначено череп із фондів Львівського історичного музею, відомий як такий, що був пробитий цвяхом. На основі збережених кісток черепа встановлено, що раніше висловлена гіпотеза не підтвердилася. Здійснено аналіз фрагмента деревини з поверхні цвяха, що перебував у заповненні черепної коробки. Дендрологічний метод також застосовано для визначення породи дерева, з якої було виготовлено домовину на могильнику в Копачинцях.

Під час опрацювання черепа жінки з Успенського собору у Крилосі застосовано рентгенографічний метод, у результаті чого верифіковано наявність черепа під пластичною реконструкцією авторства антрополога Сергія Горбенка. Застосовано метод 3D-фіксації цієї реконструкції (Андрій Гривняк, організація – “Skeiron”, обладнання – “Artec Leo HD”) й у програмі (“Metahuman Creator”) зроблено її анімовану модель. 3D-реконструкцію кількох типів домовин виконано у співпраці з графічною дизайнеркою Іриною Мелимук у програмі “Autodesk 3ds MAX”.

Отож на основі всього описаного і систематизованого матеріалу поступово формувалася емпіричний базис знання та були здійснені проміжні теоретичні узагальнення. Тут варто зазначити, що емпіричний базис археологічного теоретичного знання формують лише комплекси артефактів (об’єктів), якими є як окремі поховання, так і некрополі загалом. Саме такий підхід дає можливість реконструювати історичну дійсність – фунеральну культуру як суспільне явище. На прикінцевому етапі досліджень треба було з’ясувати генезу, ідейний зміст

жалобних ритуалів, місце християнських традицій у цілісному соціальному організмі, їхній вплив на розвиток духовної культури Русі.

Зазначені питання розглянуто на підставі застосування логічного й історичного методів. Сукупність поховань на певній ділянці відображає систему їхнього розташування у просторі; взаємозв'язок у межах одного некрополя розкриває їхнє функціонування у певному хронологічному зрізі. Натомість зміна цих систем (форми ритуальних споруд, уклад тілопокладення, поховальний інвентар) у визначених часових межах відображає їхній розвиток. Ці аспекти, розглянуті на значній території, уможливають фіксацію як особливостей появи та вияву ранніх поховань, так і утвердження й розвиток християнських поховальних традицій, відображення їх у різних соціальних верствах.

Отримані результати усестороннього дослідження археологічної джерельної бази виступають тією підосною, що дозволяє розглянути їх у комплексі з даними писемних джерел. Саме збережені писемні пам'ятки княжої доби містять інформацію, що до певної міри пояснює зміст погребових ритуалів, відображених у археологічних матеріалах. У такий спосіб проаналізовано есхатологічні погляди тогочасного суспільства щодо питань життя і смерті, символізму поховальних практик, обрядодійств передсмертних і жалобних. У цьому контексті, виходячи з археологічної джерельної бази у дисертації розглядаються передусім обрядові аспекти приватної есхатології, як вчення про посмертне буття людини.

РОЗДІЛ 2

ПОХОВАЛЬНІ ПАМ'ЯТКИ: ТОПОГРАФІЯ МОГИЛЬНИКІВ І ТИПИ ПОХОВАНЬ

2. 1. Топографія поховальних пам'яток: локалізація, розпланування та місця їхнього ознакування

Природне середовище і поховальні пам'ятки. Територія, охоплена дослідженням, займає великий регіон, дуже різноманітний за геоморфологічною характеристикою. Поховальні пам'ятки, згідно з цим районуванням, представлені нерівномірно. Це обумовлено кількома чинниками: передусім природними властивостями місцевості, придатної для залюднення, а також різним ступенем археологічного вивчення окремого мікроареалу. Водночас присутність поховальних пам'яток (часто без відкриття поселень) у певному природному середовищі стає джерелом для висновків про особливості розвитку поселенської структури в регіоні, а відтак і про формування традицій із локалізації некрополів.

Згідно з геоморфологічним районуванням України [за П. Цисем 1962], досліджувані території належать до Поліської низовини, Волино-Подільської височини, Передкарпаття, продовжуються і на території східної Польщі, у межах якої, на півночі досліджуваних земель, виділяється також Підлясько-Білоруська височина. У межах останньої, на півдні Північнопідляської низовини, у межиріччі Нурця та Західного Бугу (Підляський Перелом Бугу, Південнопідляська низовина), розташована Дорогичинська височина (200 м), представлена горбистим мореновим рельєфом, камами й озами. Область відзначається помірно лісистою місцевістю. Саме на її південній межі, на висоті 130–140 м н. р. м, 30 м над долиною Бугу [Bierezowicz, Hołub 2007] розташований комплекс середньовічних пам'яток літописного Дорогичина, серед яких і християнські некрополі (додаток Б. № 273–274, рис. Г. 183. І).

Підобласть Полісся (в межах України – Волинське Полісся) розташована між річками Вепр (Польща) та Случ. До її складу входить схід Люблінського воєводства, більша частина Волинської та північно-західна частина Рівненської областей. Полісся відзначається наявністю крейдових порід, розвитком

льодовикових форм рельєфу, наявністю карсту та широким розвитком долинних ландшафтів. Ця природна зона багата на ріки, озера та ставки. Більшість рік (русла яких пролягають ще й у межах Волино-Подільської височини) належать до басейнів Прип'яті та Вісли. Найбільшими її притоками є Турія, Стохід, Стир і Горинь, Західний Буг із притокою Лугою, вздовж західної межі області протікає Вепр. У верхів'ї Прип'яті та на її притоках поширені молоді природно-територіальні комплекси – заплавні лучно-болотні ландшафти. Загалом багністі терени важкодоступні для археологічних розвідок, а ґрунти, зокрема піщані дюни, не сприяють збереженню кісткового матеріалу. На сьогодні тут констатують повну відсутність некрополів. На півдні Волинського Полісся переважають висоти 150–200 м н. р. м. [Маринич, Шищенко 2005, с. 252–255]. Лише одна пам'ятка, відома біля с. Городок (№ 15) в басейні Стоходу, засвідчує вищий рівень придатності рельєфу місцевості для розвитку поселенської інфраструктури. Ще одна розташована на західній межі менш заболоченого Житомирського Полісся – Корець (№ 31).

Волино-Подільська височина (Волинська височина, Мале Полісся, Розтоцько-Опільська горбогірна область; Подільська височина (Західноподільська та Північноподільська), Прут-Дністерська височинна області) розташована в межах Волинської, Рівненської, Львівської, Тернопільської, Хмельницької, Чернівецької та на півночі Івано-Франківської областей. Волинська височина продовжується частково на території Люблінського воєводства й переходить у Люблінську (Люблінсько-Львівську) височину.

Волинська височина розділена долинами Західного Бугу, Стиру та Горині на кілька частин, які відрізняються абсолютними висотами і рельєфом, що обумовлювало й відмінності в локалізації некрополів. Вона обмежена з півночі Волинським Поліссям, а з півдня – Малим Поліссям – наче великий “острів”, що являє собою рівнинну й горбисту місцевість. У межах цієї височини відомі такі поховальні пам'ятки: на лівому березі Західного Бугу – Вороновіце (№ 250), Грудек Надбужний (№ 251), Стрижув (№ 252–253), Черничин (№ 254), Чермно (№ 256–257), а на правому березі – лише Ромош (№ 82); в басейні р. Луга –

Володимир (№ 3–9), Заріччя (№ 10–11), Зимне (№ 12), Федорівка (№ 13), Чесний Хрест (№ 14); у басейні Стиру – Перемиль (№ 1), Цегів (№ 2), Городище (№ 16), Коршів (№ 17), Луцьк (№ 18–24), Рованці (№ 25–26), Дубно (№ 41), Тараканів (№ 42), Лопавше (№ 45); у басейні Горині – Дорогобуж (№ 27–30), Лючин (№ 32), Сіянци (№ 33), Пересопниця (№ 34–37), Рівне (№ 38–40), Крилів (№ 43).

Люблінська височина (в середньому 200–300 м н. р. м) розташована в межиріччі Вісли й Західного Бугу, на півночі обмежена Поліссям, на півдні – Північним Передкарпаттям. Поверхня місцевості – горбисто-увалиста рівнина, розчленована долинами річок Вепр і Танев, численними ярами. Їй притаманні карстові форми рельєфу. У межах Люблінської височини розташовувалася Холмська земля [Dzieńkowski 2021, 228–234]. Поховальні пам'ятки виявлені в Холмі (№ 259–262), Городиську (№ 258) та Щебрешині (№ 255).

Мале Полісся розташоване між Волинською і Подільською височинами і простягається до Житомирського Полісся на сході. Для Малого Полісся притаманне зниження рельєфу. Гологоро-Кременецьке пасмо з півдня обривається крутим уступом висотою 150–180 м, а Волинська височина – 40–60 м. Як і в інших областях, на Малому Поліссі густа гідрографічна мережа – протікають Західний Буг, Рата, Стир, Іква, Вілія та Горинь. Долини розширені й у багатьох місцях заболочені [Маринич, Шищенко 2005, с. 276–278]. У межах цієї області зафіксовано такі пам'ятки: Студянка (№ 44), Ясенів (№ 46), Накваша (№ 47), Буськ (№ 48), Глинськ (№ 50), Любеля (№ 51), Пліснеськ (№ 54–59), Белз (№ 78–81), Запитів (№ 85), Ременів (№ 86).

Розтоцько-Опільська горбогірна область представлена кількома горбистими пасмами: власне Розточчям (360–390 м н. р. м), яке простягається з півночі (Красник, що в Польщі) на південь (Львів) і кількох на Опіллі: Львівське (понад 400 м н. р. м), яке простягається на південь до с. Водники; Гологірське – (450 м н. р. м) на північний схід від с. Романів до Золочева; Бібрсько-Монастирське (понад 400 м н. р. м), що є продовженням Львівського в південно-східному напрямку.

Центрально-східну частину Розтоцько-Опільської горбогірної області займають височини, для яких притаманні плосковершинні пагорби з широкими пологими та крутими схилами. Натомість у Придністерській частині області великі площі займають терасові рівнини. Долини приток Дністра в пониззях утворюють широкі, місцями заболочені заплави. Відзначено каньйоноподібні долини Золотої Липи, Нараївки, Коропця, Стрипи, Гнилої Липи [Маринич, Шищенко 2005, с. 278–282]. У схарактеризованій області виявлено такі пам'ятки: Городище (№ 49), Львів (№ 60), Звенигород (№ 62–77), Осталовичі (№ 61), Лапшин (№ 88), Урмань (№ 89), Пліхів (№ 90), Вістря (№ 140).

Західно-Подільська височинна область охоплює терени на південь від Опілля, об'єднуючи Тернопільську рівнину, Вороняки, південний придністерський схил Подільського плато від гирла Стрипи на заході до Товтрового пасма на сході. Висота області знижується з півночі на південь (400–320 м н. р. м) й у долині Дністра становить 150–110 м н. р. м. Центральна частина – рівнинна, південна – з глибоким врізом річкових долин із каньйоноподібними долинами. У цій області є велика кількість карстових печер [Маринич, Шищенко 2005, с. 283–287].

У її межах зафіксовано чимало пам'яток, більшість із яких сконцентрована в межиріччі Стрипи й Збруча: Лука (№ 52), Підлипці (№ 53), Августівка (№ 138), Велика Плавуча (№ 139), Оліїв (№ 137), Городище (№ 136), Великий Глибочок (№ 147), Лозова (№ 148), Ладичин (№ 144), Почапінці (№ 149), Товстолуг (№ 151), Зеленче (№ 145), Косів (№ 153), Мухавка (№ 154), Палашівка (№ 155), Теробовля (№ 146), Рукомиш (№ 107), Устя (№ 105–106), Увисла (№ 108–110), Лосяч (№ 101), Михалків (№ 102), Кудринці (№ 100), Кривче (№ 99), Іванків (№ 98), Дзвенигород (№ 96), Королівка (№ 97), Вовківці (№ 94–95), Верхняківці (№ 93), Більче-Золоте (№ 92), Борщів (№ 91), Монастирок (№ 103), Касперівці (№ 123), Колодрібка (№ 124), Городок (№ 116), Виноградне (№ 115), Блищанка (№ 113–114), Бедриківці (№ 111–112), Зозулинці (№ 121), Зелений Гай (№ 120), Лисівці (№ 125), Іване-Золоте (№ 122), Ставки (№ 129), Торське (№ 130), Печорна (№ 128), Утриньківці (№ 131), Добрівляни (№ 119), Доброводи (№ 141),

Скоморохи (№ 150), Жванець (№ 247), Кам'янець-Подільський (№ 248–249), Новосілка (№ 126–127).

Східноподільська область (300–400 м н. р. м) на півночі обмежена Малим Поліссям, на південному заході – Товтровим пасмом. Найвищі в області – Кременецькі гори (408 м н. р. м) та Авратинська височина (380 м н. р. м).

Широкі заплави й пологі схили простежено в верхів'ях Південного Бугу, Случа, Горині та Збруча. Рівнинно-хвилясті й рівнинні місцевості переважають у широких межиріччях річок Случ і Горинь на Авратинській височині, що є вододілом басейнів Дністра, Південного Бугу та Прип'яті. У річкових долинах – поширені балки й яри [Маринич, Шищенко 2005, с. 287–289]. На території області відзначено такі могильники: Грицівці (№ 132), Старий Збараж (№ 133–134), Хоми (№ 135), Остап'є (№ 142), Рожиськ (№ 143), Чернелів-Руський (№ 152), Людвище (№ 156), Онишківці (№ 157).

Території, що в минулому були частиною Галицької землі, охоплюють і Придністровсько-Східноподільську височинну область. На заході вона починається Товтровим пасмом і тягнеться до р. Кам'янка на сході, південні межі визначені долиною Дністра, а північні – його притоками в долинах каньйонах. Для області властивий нахил поверхні до долини Дністра (340–100 м н. р. м). Область погорбована та скеляста. Поверхня розчленована притоками Дністра: Ушицею, Тернавою та Студеницею [Маринич, Шищенко 2005, с. 313–315]. Тут відзначено лише кілька пам'яток: Маліївці (№ 239), Сокілець (№ 240), Бакота (№ 241–246).

Прут-Дністерська височинна область розташована на хвилястій рівнині (200–300 м н. р. м) у межиріччі Дністра й Пруту, де виділяється Хотинська височина (360–515 м н. р. м). Простори сильно розчленовані притоками згаданих рік. Заплави піднімаються над рівнем води на 0,5–2 м. Глибина річкових долин у привододільній частині неоднакова: в басейні Пруту 10–15 м, а Дністра – 100–150 м, найбільші їхні показники 150 м та 225 м відповідно. Долинам притаманний східчастий профіль із кількома терасовими рівнями. Відзначено як нижньотерасові (3–8 м), так і високотерасові (найвищі з яких становлять 150–

160 м) місцевості [Маринич, Шищенко 2005, с. 289–292]. В межах цього регіону відкрито наступні пам'ятки: Буківна (№ 173), Копачинці (№ 174), Городниця (№ 175–179), Олешків (№ 184), Делева (№ 185), Хотимир (№ 186), Корнів (№ 180), Михальче (№ 181), Передівання (№ 182), Ясенів-Пільний (№ 183), Василів (№ 191–195), Вікно (№ 196), Дорошівці (№ 197), Митків (№ 198), Мосорівка (№ 199), Онут (№ 200), Погорілівка (№ 201–202), Юрківці (№ 203), Чуньків (№ 204), Бузовиця (№ 205), Вороновиця (№ 206), Дністрівка (№ 207), Ленківці (№ 208), Лівинці (№ 209), Макарівка (№ 210), Оселівка (№ 211), Борівці (№ 212), Дубівці (№ 213), Ошихліби (№ 214), Іванківці (№ 215), Кіцмань (№ 216), Малятинці (№ 217), Мамаївці (№ 218), Шипинці (№ 219), Довжок (№ 220), Остриця (№ 221), Чорнівка (№ 222–223), Василівка (№ 224–225), Гвіздівці (№ 226), Коболчин (№ 227), Кулішівка (№ 228), Михалкове (№ 229), Дарабани (№ 231), Клішківці (№ 232–233), Перебиківці (№ 234), Пригородок (№ 235), Санківці (№ 236).

Передкарпаття – височинна область, що межує на півночі з Волино-Подільською височиною, межа між ними проходить по Дністру, на заході – по р. Сян, на сході область межує з Прут-Дністерською височиною, на півдні – зі Зовнішніми Східними Карпатами. Ця область – передгірська височинна рівнина (300–500 м н. р. м). На Передкарпатті густа гідрографічна мережа представлена Дністром і його численними притоками: Стриєм, Свічею, Лімницею, а також Прутом, Черемошем, Сіретом, р. Сян та ін.

Поширені як низькотерасові, так і високотерасові місцевості. Саме на останніх відзначено найбільшу кількість населених пунктів Передкарпаття [Маринич, Шищенко 2005, с. 401–406]. Відкриті могильники в таких населених пунктах: Шевченкове (№ 158–159), Крилос (№ 160–166), Залуква (№ 167–169), Пітрич (№ 170), Побережжя (№ 171), Вікторів (№ 172), Кути (№ 187), Банилів (№ 188), Герца (№ 189), Маморниця (№ 190), Великий Кучурів (№ 230), Ленківці (№ 237–238).

На території Польщі в межах Північного Передкарпаття та Зовнішніх Карпат виділяють Перемишльські пагорби та Сяноцько-Турчанські гори (Бескиди), які

простягаються на територію України. У межах цих територій зафіксовано такі поховальні пам'ятки: Валява (№ 263), Перемишль (№ 264–268), Журавиця (№ 269), Лівці (№ 270), Трепча (№ 271), Сянок (№ 272), Смільниця (№ 87).

Підсумовуючи огляд особливостей зон природного середовища, де функціювали некрополі, варто виокремити кілька моментів. Так, топографія середньовічних християнських поховальних пам'яток (як елементів синхронних поселень) на теренах Галицько-Волинських земель вказує, що найбільше їх сконцентровано в басейні Середнього Дністра, у межиріччі Стрипи й Збруча, а також Дністра й Пруту (рис. В. 1). Такий стан речей певною мірою пов'язаний із кращим ступенем вивчення регіону, який активно досліджували впродовж ХІХ–ХХ ст. Водночас сприятливі природні умови були одним із визначальних чинників, що впливали на систему заселення тогочасної людності. Населення надавало перевагу близькій до водойм, неперезволоженій та родючій місцевості височинних ландшафтів, тому північ Волинської землі, якій відповідає Поліська фізико-географічна область, заселена в рази менше. Вивчаючи слов'яно-руські міста Х–ХІІІ ст. у басейні р. Горинь, Б. Прищепка зазначає, що в межах Волинської височини зафіксовано 58 городищ, натомість на півночі Подільської височини та Малого Полісся відомо лише 22. Неукріплених поселень на Волинській височині відкрито ж 408, у межах Північно-Подільської височини – 47, а Волинського Полісся лише 28 [Прищепка 2016, с. 33–34].

Особливості розпланування могильників на місцевості. Властивості природного середовища в межах кожного мікроареалу, безперечно, впливали на вибір місця, де населення мало намір облаштуватися. Поселення і некрополь складали дві взаємопов'язані складові просторової організації поселенського комплексу. Тому підходи до розпланування могильників у різних місцевостях мали певні відмінності. Водночас розвиток соціальної інфраструктури обумовлював закономірності, притаманні всьому суспільству, незалежно від довколишнього природного середовища.

Отож болотиста місцевість, притаманна Люблінській і Волинській височинам, Малому Полісся, північним районам Подільської височини, зумовила

т. зв. острівне розташування могильників на околицях укріплених та неукріплених поселень. Зокрема, мова про пам'ятки Заріччя (№ 11) (рис. Г. 6. I), Чесний Хрест (№ 14), Рованці (№ 25) (рис. Г. 18), Пересопниця (№ 34–35) (рис. Г. 27. I), Дубно (№ 41) (рис. Г. 34), Тараканів (№ 42), Лопавше (№ 45), Добрячин (№ 83)⁸, Чермно (№ 257) (рис. Г. 161. I), Вороновице (№ 250) (рис. Г. 161. I). Щонайменше кілька таких могильників розташовувалися на околицях літописних Белза (№ 78–81) (рис. Г. 86. I; Г. 87) й Звенигорода⁹ (№ 69, 72–76) (рис. Г. 73). У цьому випадку, поховання містян за межами укріплених міст обумовлене обмеженою в умовах багнистої заплави площею суходолу, на якому розміщувалася їхня центральна частина (дитинець та укріплений посад). У зв'язку з цим на дитинці Белза, попри існування там церкви, на що вказують знахідки керамічних плиток [Петегирич 2020, с. 290], некрополя не виявлено. Подібно й у Звенигороді на прихрамовій території в межах укріплених ділянок міста не відзначено захоронень, синхронних із церквами. Встановлено, що, починаючи з кінця XI ст. і до приходу монголо-татар (1241), звенигородців, здебільшого незаможних, ховали переважно на східному пригороді, в ур. Загумінки, де здіймався довгий і вузький пагорб, відокремлений багнистим видолинком від міста. Щодо представників елітних верств населення, то є підстави стверджувати, що їх поховано також за містом, але на некрополях, які функціювали при монастирях (ур. Гоева Гора, Острів, можливо Велики). Зазначені цвинтарі займали значні площі й там було поховано десятки (досліджених) осіб. Водночас ситуація у Звенигороді докорінно змінилася після монголо-татарської навали. Загиблих і просто померлих почали хоронити довкола решток зруйнованих храмів, тобто в межах *sacrum* (з лат. – святиня, жертва) на території *profanum* (з лат. – той, що не має святості, світський) [Гупало 2010]. Щонайменше ознаки трьох сакральних споруд і розташованих поряд некрополів

⁸ Втім варто зазначити, що на пам'ятці виявлено лише одне поховання зі слідами насильницької смерті, а тому підстав стверджувати, що воно здійснене на кладовищі поки недостатньо.

⁹ Останній при цьому є найпівденнішою пам'яткою із зазначеною топографією могильників на досліджуваних територіях. Входить до Розтоцько-Опільської горбогірної фізико-географічної області.

на “острівних” околицях Белза виявлено в ур. Клименщина, Монастирище, Трійця [Петегірич 2001, с. 201–202; 2020, с. 290–295].

Вивчення топографії решти досліджуваних поховальних пам’яток дають підстави вважати, що синхронні з поселеннями (як укріпленими, так і неукріпленими) могильники розплановували переважно неподалік населених пунктів, на пагорбах, терасах і мисах, розташованих поряд із водоймами. Така топографія зумовлена фізико-географічними умовами областей і цілком відповідає території Галицької землі. Відстань ж від поселень при цьому переважно не перевищує 1 км¹⁰. До подібних висновків дійшла й Ольга Манігда, моделюючи мережу населених пунктів XI–XIII ст. на прикладі Тербовлянської землі. При цьому дослідниця припускає, що групи із 5–6 неукріплених поселень, розташованих на відстані менше 400–500 м, разом із могильником, розміщеним на відстані не більше 1–2 км, становили один населений пункт [Манігда 2020, с. 41], тобто входили до однієї поселенської структури.

Водночас ознакою поселенської структури княжої доби є розташування могильника біля сакральної споруди – храму (єпископського, монастирського, парафіяльного) чи каплиці. Комплекс некрополь-храм традиційно розплановано в межах укріплених міст (зокрема літописних) і містечок, а також їхньої найближчої околиці.

Щодо місць встановлення самих святинь, то на зорі християнства в Русі часто практикували спорудження церков на території язичницьких капищ. Про це добре відомо з літописних повідомлень, які описують події 988 р., коли князь Володимир *“повелѣ рубити црѣкѣви и поставлати по мѣстомъ. идеже стояше кумиры и постави црѣкѣвѣ стго Василья на холмѣ . идѣже стояше кумири . Перунѣ и прочии идеже треба твораху князь и людє . и на ставити по градомъ . црѣви и попы . и людє на крѣщениє приводити”* [ПСРЛ 1908, стлб 103]. Можливо, одним із таких місць стала східна околиця с. Заріччя – ур. Онуфріївщина, відома як Велесівщина, Волосов чи Велесів острів. Саме там у XII ст. постала дерев’яна церква та розташоване біля неї кладовище [Цинкаловський 1935, с. 103; 1937,

¹⁰ За умови комплексного дослідження пам’яток.

с. 205; Каргер 1958, с. 11; Пескова 1982, с. 10–13; 1984, с. 316; Терський 2010а, с. 99–101] (рис. Г. 6–7). Ймовірно ще одне язичницьке святилище X ст. існувало на майданчику між першим і другим валами городища Теробовлі. До такого висновку дійшов Б. Тимощук на основі дослідженого довгого будинку та культового валу з жертovníком. Науковець припускав існування на цьому місці християнського храму. У 2005 р. тут відкрито поховання першої половини XII ст. [Миська, Погоральський 2006, с. 264–266].

Отож на сьогодні можна констатувати, що відсоток некрополів, розпланованих біля храмів, на території Галицько-Волинських земель становить загалом лише 19,7 % (Волинь: Володимир (№ 3–4), Федорівка (№ 13), Заріччя (№ 11), Луцьк (№ 18, 24), Перемиль (№ 1), Пересопниця (№ 37), Холм (№ 261) Червен (№ 256), Вороновець (№ 250); Прикарпаття: Белз (№ 79–81), Буськ (№ 48), Пліснеськ (№ 54), Львів (№ 60), Звенигород (№ 64–65, 67, 71, 74), Перемишль (№ 264), Трепча (№ 271), Шевченкове (№ 158–159), Крилос (№ 160–166), Залуква (№ 167–168), Пітрич (№ 170), Побережжя (№ 171), Олешків (№ 184), Вікторів (№ 172), Буківна (№ 173), Копачинці (№ 174), можливо Зелений Гай (№ 120) та Городниця (№ 177); Поділля: Бакота (№ 241, 245–246), Маліївці (№ 239), Сокілець (№ 240); Буковина: Василів (№ 191–193), Василівка (№ 225), Вікно (№ 196), Ленківці (№ 238), Митків (№ 198), Чорнівка (№ 222)).

З числа цих пам'яток, що розташовані в межах укріплень, виділяються поховання, достовірно здійснені в домонгольський час: Володимир (№ 3–4), Луцьк (№ 18), Червен (№ 256), Перемишль (№ 264), Буськ (№ 48), Пліснеськ (№ 54), Трепча (№ 271), Сянок (№ 272), Крилос (№ 160, 164–165), Олешків (№ 184), Буківна (№ 173), Копачинці (№ 174), Василів (№ 191–193), Ленківці (№ 238).

У деяких місцях ці ж некрополі продовжували функціювати і в післямонгольський час: Володимир (№ 4), Луцьк (№ 18), Буськ (№ 48), Пліснеськ (№ 54), Перемишль (№ 266), Червен (№ 256), Трепча (№ 271), Сянок (№ 272), Крилос (№ 160, 164); Василів (№ 192–193), Ленківці (№ 238). Натомість в інших у цей же період виникають нові кладовища, що обумовлено різними обставинами,

як розбудовою міст – Холм (№ 261–262), Львів (№ 60), так і продовженням життя на руїнах – Звенигород (№ 64–65, 67, 71), Чорнівка (№ 222).

У контексті зазначеної систематизації некрополів, важливим видається виділення могильників до і після монгольського часу. Функціонування кладовищ на одному місці засвідчує тривалість і незмінність поховальних традицій упродовж кількох поколінь. Наприклад, некрополь у Трепчі виявлено поряд із дерев'яною церквою XII ст. і спорудженою на її місці каплицею XIII ст. Показово, що за результатами аналізу ^{14}C , здійсненого на вибірці з 10 скелетів, могильник датовано першою половиною XI – кінцем XIII ст. [Ginalski 2001, s. 353–357; Кеґа 2012; Ginalski, Kotowicz 2019, s. 125–130]. Так, населення незмінно здійснювало захоронення своїх близьких упродовж майже трьох століть, що, зрештою, й обумовило значну площу кладовища.

У контексті часу та місця розпланування окремих могильників (а отже, й інтерпретації обставин, що їх обумовили) потрібно висловити деякі міркування щодо функціонування некрополів на території дитинців Пліснеська та Ґрудека Надбужного. Річ у тім, що в обох випадках поховання займають значну частку укріпленої площі цих літописних міст і датуються XII–XIII ст. та XI–XIII ст. відповідно. Висловлена думка, що Пліснеський *“могильник функціонував тривалий хронологічний проміжок, ... сильно розростався і весь час скорочував місце під житлово-господарську забудову* [виділення моє – І. Л.]” [Филипчук 2020, с. 60], викликає сумніви найперше з огляду на доцільність існування такого *“міста мертвих”* на території укріпленого простору дитинця. У цьому випадку очевидна є проблема верифікації хронології, особливо, якщо брати до уваги практично повну відсутність датувального інвентарю, неодноразове розорювання території дитинця, що спотворило первісну стратиграфію культурних відкладів, і стан археологічних досліджень, проведених упродовж XX ст., та їх опис у звітній літературі, виконаний різними дослідниками згідно з різними методиками. Є підстави вважати, що більшість поховань могла бути здійснена починаючи зі середини XIII ст. (1241) й у другій половині XIII ст., після того як Пліснеськ перестав функціонувати як укріплена твердиня [Hupalo, Lutsyk 2021].

Не менш цікава ситуація із некрополем на території Грудека Надбужного (Вóлинь (№ 251)), де виявлено 494 поховання, що займали ледь не третину всієї площі дитинця. Слідів храму досі не виявлено. Спершу могильник датували XIII–XV ст. Однак упродовж 2013–2019 рр. було здійснено аналіз 25 поховань, які датували широким хронологічним діапазоном XI–XIII ст. [Kuśnierz, 2010; 2018, с. 713]. Припускаємо, що, як і у випадку із Пліснеським городищем, більшість поховань на городищі літописного Вóлиня була здійснена в післямонгольський період. Так можна говорити про тенденцію перетворення центральних частин знищених міст, як і у Звенигороді, на кладовища, як вдало зауважила В. Гупало, – на “місто мертвих” [Гупало 2010, с. 217].

Реліктів сакральних споруд також не виявлено на території городищ у: Рівному (№ 38), Дорогобужі (№ 28 – 29, 30), Дзвенигороді (№ 96), Городиську (№ 258), Теревовлі (№ 146), Бакоті (№ 242).

Наші спостереження, а також висновки Ю. Лукомського, які ґрунтуються на дослідженнях сакральної архітектури давнього Галича (рис. Г. 101), дають підстави вважати, що одні з перших храмів, зокрема ті, біля яких було виявлено поховання, виникали спершу за межами укріплених міст. З одного боку, це, як уже зазначено, пов’язане з обмеженою площею останніх, а з другого – з будівництвом замських князівських резиденцій (Івана-Ігоря Васильковича та Володимирка Володаревича). До слова, княжі резиденції часто розміщувалися за стінами міст, зокрема в Перемишлі, Смоленську, Полоцьку, Пскові, Новгороді. Також Ю. Лукомський зазначив, що перші християнські сакральні споруди не завжди виникали в самому центрі міста. Перша церква в Києві – Святого Іллі (згадка під 945 р.) постала на Подолі (а не на Старокиївській горі) задовго до побудови Десятинної. Водночас таку тенденцію дослідник пов’язує із поступовим процесом християнізації місцевого населення [Лукомський 2020, с. 413–414].

У контексті топографії середньовічних могильників потрібно згадати такий у Копачинцях (№ 174), відкритий між другим і третім оборонними валами городища. На підставі перерізу цих земляних укріплень, Б. Томенчук дійшов висновку, що вал № 3 було зведено на початку XIII ст., унаслідок чого могильник

відділено від неукріпленого посаду і в такий спосіб утворено третій майданчик городища [Томенчук 1988, с. 21–22; 2006, с. 94–95; Lutsyk 2021a] (рис. Г. 127). Тобто внаслідок наступних перепланувань городища могильник, який датовано серединою XII–XIII ст., імовірно, ввійшов у межі укріпленого поселення згодом. Подібна інтерпретація та датування викликають багато запитань і, безперечно, потребують додаткових вивчень і проведення верифікаційних досліджень.

Серед опрацьованих поховальних пам'яток виокремлюється могильник у Дністрівці (№ 207), де ґрунтові поховання виявлено на міжкурганному просторі [Томенчук 1985, с. 91–92, рис. 1; Томенчук 2006, с. 86–87]. Якщо розглядати їх як синхронні, то, можливо, тут мав місце змішаний поховальний обряд. Подібні захоронення зафіксовані в Чернігові й відносяться до найбільш ранніх ґрунтових християнських. Юрій Ситий зазначає, що поховання на міжкурганному просторі чи в напівзаплилих ровиках довкола курганних насипів зменшували потреби у площі для погребіння, водночас традиція поховання біля храмів повинна була ще укорінитися у свідомості неофітів [Ситий 2013, с. 52–53, 60–61, 65, 68, 89, 102]. Всеволод Івакін вважає, що багато київських церков та могильників виникло на місці язичницьких дружинних некрополів, серед них і Десятинна церква, яка, за припущенням дослідника, збудована на місці курганної групи Володимирових родичів і в яку згодом перенесли поховання княгині Ольги (1007) та прах Ярополка й Олега Святославичів. Така ж практика притаманна для Данії XI ст. [Івакін 2008, с. 80–81].

Ознакування сакрального простору. Вказувати на ймовірне місце розташування середньовічного могильника й сакральної споруди може така категорія пам'яток як заміщувальні хрести. На території Волині збереглося декілька кам'яних хрестів, які дослідники ще з початку XX ст. розглядали як об'єкти давньої меморіальної пластики княжих часів, відносячи їх чи-то до намогильних, чи-то пам'ятних, чи-то придорожніх знаків [Шляпкин 1906, с. 55–56; Терський 2002, с. 80; Щербаківський 1926, с. 22].

Чи не найбільшу увагу привертав кам'яний двораменний хрест зі с. Зимне, що на лівому березі р. Луги, який слідом за І. Шляпкіним [Шляпкин 1906, с. 55–

56] пов'язували з літописною згадкою про перемогу війська русичів над Лешком І Білим (1186–1227) у 1218 р.: *“Лестько же великъ гнѣвъ имѣа на Данилоу. вѣснѣ же бѣвши и ѣхаша Лаховѣ воевать. и воеваша по Боугу. и посла по нихъ Даниль. Гаврила Доушиловича и Семена Улоуевича. Василка Гавриловича. и биша и до Соухое Дорогве. и колодничи изымаша. и возвратишася в Володимерь. с великою славою. тогда же Климъ оу//бьенъ бѣи Хрѣстиничъ единъ ѿ всихъ его воинъ . егоже крѣтъ и донынѣ стоить . на Соухои Дорогви. Лахы же многи избиша .и гнаша по нихъ до рѣкы Вепра”* [ПСРЛ 1908, стлб 732–733]. Опираючись на це повідомлення, а також на відкриті біля хреста поховання, одне з яких давніше і вирізнялося великими розмірами скелета та специфічними пошкодженнями на черепі, можливо від списа або сокири, дослідник першим висловив припущення, що виявлене поховання належить дружинникові князя Данила Романовича (1201–1264) – Климові Хрестиничу (?–1218) [Шляпкин 1906, с. 55–56]. Очевидно, цю думку поділяв й О. Цинкаловський, який ототожнював літописну “Суху Дорогву” зі Старою Дорогою, що вела зі Зимного до Володимира [Цинкаловський 1933, с. 99; 1936, с. 287–289; Моздир 1998, с. 147].

З останнім погодитися складно, бо ляхи пустошили по Бугу, а русичі били їх, переслідуючи до Сухої Дорогви й далі аж до р. Вепр. Кам'яний хрест у Зимному стоїть на р. Луга. Суха Дорогва ж, на думку більшості дослідників, – гідронім, можливо, права притока р. Вепр чи ліва Західного Бугу [Моздир 1998, с. 147; Присяжний 1998, с. 176–177; Войтович 2015, с. 300].

Згідно з документами Василівської церкви, що у Володимирі, на місці згадуваного хреста в Зимному була церква Святого Миколая [Дверницькій 1889, с. 35; Теодорович 1893, с. 177] і з парафіяльним кладовищем, на місці якого неодноразово виорювали людські кістки, хрестики й образки [Цинкаловський 1937, с. 229; 1933, с. 99]. Археологічна розвідка 2001 р. підтвердила існування тут кладовища XV–XVI ст. [Терський 2002, с. 80]. Попередньо до цього часу треба віднести й сам хрест [Моздир 1998, с. 148; Присяжний 1998, с. 177]. Попри це, залишається відкритим питання: чи встановлений хрест первісно виконував

функцію намогильного, чи є пам'ятним (т. зв. заміщувальним, тобто встановленим на місці зруйнованого храму).

До категорії заміщувальних варто віднести пам'ятні знаки, які ще в 30-х роках ХХ ст. стояли на місці знищених середньовічних церков м. Володимира: “цементовий” хрест на місці Старої катедри в ур. Федорівщина, дубовий хрест на середмісті на місці церкви Введення Пречистої Богородиці, стовп-обеліск на північному передмісті, де колись стояла церква Святої Параскевії, а також залізний хрест на дубовій підставі на місці Михайлівського монастиря [Цинкаловський 1937, с. 208–209].

Щонайменше чотири рази, з 1886 р. і дотепер, замінювали хрест на місці церкви Святого Михайла ХІІ–ХІІІ ст. у Володимирі [Археологическія разысканія 1886, с. 1009–1011; Цинкаловський 1937, с. 209; У Володимирі...; Луцик 2018а, рис. 6], у якій згідно з літописом був похований князь Войшелк (*?–† 1268) [ПСРЛ 1908, стлб 868]. Цей приклад якнайкраще ілюструє стійку народну пам'ять і пошанування зниклих святинь. Важливо зауважити, що біля кожного з цих храмів діяли прицерковні кладовища, існування яких доведено археологічними дослідженнями [Дверницький 1887, с. 46; Раппопорт 1977, с. 261–262; Терський 2010а, с. 93–94; Археологическія разысканія 1886, с. 1009–1011].

Ще одна пам'ятка кам'яної пластики – двораменний хрест – відома в ур. Пастівник у межах княжої Пересопниці (рис. Г. 27). Згідно з усною народною традицією, саме тут розміщувався літописний монастир Різдва Пресвятої Богородиці, у стінах якого написано Пересопницьке Євангеліє (1556–1561). У ході археологічних розвідок, які розпочалися тут ще в кінці ХІХ ст., і продовжувалися у наступні десятиліття [Терський 2014, с. 410–411; Прищеп, Войтюк, Чекурков 2016, с. 166], встановлено існування середньовічного християнського некрополя, представленого інгумаційними похованнями (зокрема й підплитовими). Віднайдений супровідний інвентар дає змогу датувати поховання ХІІ–ХІІІ ст. Інгумаційні поховання, а також сліди будівлі, ймовірно церкви, виявлено на відстані 200 м на північ від хреста. Достатні підстави для ототожнення цього місця із монастирем Різдва Пресвятої Богородиці наразі

відсутні [Прищеп, Войтюк, Чекурков 2016, с. 166; Прищеп 2018, 290–293]. Водночас існує думка, що обитель могла розміщуватися на дитинці [Терський 2014, с. 410–411]. Проте не має сумнівів, що кам'яний хрест пам'ятний, оскільки позначає один із сакральних просторів княжої Пересопниці.

Найімовірніше, до цієї ж категорії хрестів варто віднести кам'яний двораменний хрест із Шумська, що зараз стоїть південніше давнього окольного города [Луцик 2018, рис. 9]. Місцева традиція пов'язує його з літописною церквою Святого Симеона (Стовпника?) [Рожко 2010, с. 366], яка, ймовірно, стояла на території окольного города й де неодноразово виорювали підплитові поховання [Ягодинська 2006, с. 141].

Найближча аналогія до такої категорії меморіальних пам'яток (чи не єдина комплексно досліджена) – кам'яні хрести зі Звенигорода Пустомитівського р-ну Львівської обл., розташовані в урочищах Гоева Гора та П'ятницьке. Вони репрезентують місця зруйнованих сакральних споруд і некрополів на території стольного города княжої доби [Гупало, Мамчур 2016].

Середньовічні церкви разом із кладовищами біля них – це, очевидно, результат поєднання ієрофанії (від грец. *ιερός* – святий, та *φάινω* – являтися, виявлятися) та ієротопії (від грец. *ιερός* – священний та *τόπος* – місце) і становили єдиний сакральний простір [Лидов 2009, с. 61]. Останній же, навіть після припинення функціонування сакральної споруди, відповідно до руського канонічного права XI–XIV ст., треба було огородити та зберігати недоторканими: *“... переставляються древаны церкви, и ины на томъ мѣстѣ не поставляются, мѣсто въ невже олтар, одеже такна творашеса, ѿградити и неприкосновено хранити”* [Памятники 1880, стлб 5–6]. Очевидно, найкращим способом для досягнення цього, було встановлення на тому місці пам'ятного хреста.

Огляд функційного призначення хрестів буде неповним без згадки давніх кам'яних хрестів, широко відомих у Турові, Поріччі, Лукомлі, Житкавічах (Республіка Білорусь). Як вважають дослідники, встановлювали їх на місцях колишніх капищ, курганів (на ранніх етапах поширення християнства відомі хрести-ідоли), поряд із храмами, на місцях пам'ятних подій і битв, а також

традиційно на роздоріжжі, межі земель, при водних переправах тощо. Найдавніші й найбільше їх (понад десяток) відомо на Турівщині. Місцева традиція пов'язує їх із поширенням християнства. Вважають, що з цією метою хрести привезено безпосередньо з Києва по р. Прип'ять [Дучыц 1996, с. 14].

Підсумовуючи важливо наголосити, що кам'яні хрести, які ще досі зберігаються у сучасному ландшафті, залишаються слабо дослідженою категорією меморіальної пластики. Розкриття їхнього змісту потребує не лише досліджень археологів, а й комплексних зусиль спеціалістів: істориків, етнологів, археологів, архітекторів, реставраторів, мистецтвознавців та ін. [Луцик 2018а, с. 402–415; 2018b].

2. 2. Типи поховальних пам'яток: конструкція ритуальних споруд, їхнє місце в сакральному просторі й особливості тілопокладення

Згідно зі станом сучасних досліджень, у межах окресленої території відомо 274 могильники, де виявлено біля 3 554 поховань княжої доби. Важливо зазначити, що значний відсоток захоронень не враховано, оскільки в наукових звітах і літературі часто вказано лише наявність могильника як такого або описано його в загальному та зазначено при цьому наявність “кількох” чи “кількадесят” поховань, або ж зосереджено увагу на тих, де виявлено поховальний інвентар. У цей підрахунок не ввійшли й елементи поховальної конструкції (розрізнені кам'яні плити від правдоподібно знищених підплитових захоронень, тощо), які вказують на ймовірне місце поховання, але в результаті дослідження його не було виявлено або розкопок не проводили взагалі. Безперечно, подібні пам'ятки та артефакти використано в дослідженні, але переважно як додатковий матеріал. Основну увагу зосереджено на джерельній базі, якій притаманні всі вихідні дані та сукупна характеристика, що відображено в каталозі (додаток Б).

Під час розкопування поховання дослідник передусім фіксує останній етап жалобної церемонії – місце покладання тіла покійного. Спосіб оформлення цього місця – могила – характеризується певними ознаками. Стабільну присутність одних рис у межах одного, а тим більше кількох могильників обумовлювали

традиції в конструюванні ритуальної споруди над тілом. Для розглядуваного періоду відзначено два основні способи облаштування тілопокладення: під землею чи на поверхні землі. На нашу думку, є підстави виділити ще й третій – поховання, здійснені в порожнинах, видовбаних у скельній породі. У межах цих груп простежено різновиди, обумовлені різними обставинами: ідейними, соціальними, технічними. Водночас порівняльний аналіз топографії зазначених груп поховань, їхньої планіграфії дає змогу виділити закономірності, а відтак й традиції щодо розташування самих некрополів, а саме: поховання при храмах (як назовні, так і всередині); поховання на відкритій території без культової споруди; масові й окремі поховання жертв насильницьких дій; скельно-печерні монастирські комплекси.

2. 2. 1. Грунтові поховання

Грунтові поховання – це захоронення, під час якого тіло людини укладали на дно могильної ями. Її котлован переважно мав прямокутну форму. Похідною від прямокутної треба вважати могильну яму підовальної форми, а то й виразних яйцеподібних обрисів, як у випадку з дитячими похованнями № 5, 9 і 20 у Черничині (№ 254) (рис. Г. 254. І). Розміри могильних ям обумовлені фізичними параметрами тіла (довжина – зростом, ширина – статурою) і зазвичай вони були лиш на кількадесят сантиметрів більшими за похованого. Втім трапляються й такі, чий розміри значно перевищували параметральні дані останків. Це зафіксовано на низці пам'яток: у Лючині (№ 32) – поховання № 8 в підпрямокутній ямі розмірами 2,65×1,4 м; Звенигороді (№ 75) – 2,20×0,80–1,20 м; Залукві (№ 168) – 2,05–3,2×0,7–1,5 м (поховання № 26, довжина скелета при цьому 1,6 м); Перемишлі (№ 267) – 3,05×1,25 м; Олешкові (№ 184) – 3,2×1,45 м, (поховання № 66). Варто зазначити, що часто прямокутна форма могильної ями мала нерегулярні обриси – була в головах ширша, що пов'язано з анатомічною будовою тіла. Великих розмірів асиметричну могильну яму відзначено у Любелі (№ 51) – довжина північної стінки – 2,32 м, південної – 2,10 м, ширина східної стінки – 0,86 м, а західної – 1,04 м. Довжина об'єкта по довшій центральній осі – 2,40 м, ширина вздовж поперечної осі – 0,98 м. Загалом розміри могильних ям

дорослих осіб коливалися в межах 1,6–3,2×0,35–1,4 м. Вкрай рідко вдається зафіксувати контури могильних ям у дитячих похованнях. Наявні ж дані дають змогу говорити, що їхні розміри також відповідали фізичним параметрам покійних (приклад – Дорогобуж (№ 30), де розмір могильної ями 0,55×0,32 м).

Незважаючи на зазначену диференціацію параметральних даних могильних ям, фіксація їхніх розмірів для більшості об'єктів залишається суттєвою проблемою. Оскільки котловани ям були заглиблені в “похований чорнозем” і ним же заповнені, це спричиняло “розмиття” і слабку читабельність контурів могил. Ще складнішим є визначення їхньої достовірної (первісної) глибини. Внаслідок інтенсивної експлуатації орних земель у наш час, а також у ході земляних робіт у різні епохи на місці пам'яток законсервованій давній горизонт (на рівні якого здійснювали поховання) переважно був частково знищений й опинився на рівні сучасної денної поверхні. Зрозуміло, глибина могильних ям, зафіксована в цих обставинах, відбігаючи від первісних параметрів, репрезентує мінімально можливі значення, що сьогодні коливаються в межах 0,1–1,2 м.

Інший аспект, який впливає на характеристику топографії могил, – дослідження некрополів незначними ділянками, що не дає можливості визначити, по-перше, загальної площі території, відведеної під цвинтарі, по-друге, загальної кількості похованих, а відтак зробити сумарний антропологічний аналіз усієї спільноти, що залишила поховання, чи демографічні обчислення тощо. Проте взаємне розташування могил дає уявлення про розпланування поховань у межах кожної окремо взятої пам'ятки, що засвідчує як загальні закономірності, так і локальні традиції.

Для більшості християнських ґрунтових некрополів притаманне рядове розташування вздовж вісі північ–південь. Але відстань між рядами та похованнями – неоднакова й пов'язана з розмірами самого могильника та інтенсивністю і тривалістю його функціонування. Так, наприклад, у Зеленче (№ 145), де виявлено лише 8 поховань, розташованих у 3 ряди, відстань між рядами становить 4–5 м, а між похованнями – 4–6 м. Натомість у Буківні (№ 173), де великий могильник розташований у 6 чітких рядів [Томенчук 2006, рис. 93],

відстань між рядами коливається в межах 1,5–2,5 м, а між могилами – 0,5–1 м. На кладовищах із високою інтенсивністю захоронень, поховання розташовані не лише на відстані кількадесят сантиметрів одне від одного, але й перекриваються чи перерізаються пізнішими здебільша у 2–3 яруси. До таких некрополів належить, наприклад, кладовище у Крилосі (№ 161) (рис. Г. 110), де досліджено 106 ґрунтових поховань, розпланованих поблизу дерев'яної церкви (ур. Царинка), і 71 перепоховання¹¹. Найбільшу кількість захоронень виявлено на схід від апсид, зафіксованих там різночасових храмів. Поховання траплялися на глибині від 0,3 до 1,1 м відносно рівня підлоги дерев'яної церкви. Іноді вони залягали в 4 яруси, що свідчить про тривалість існування могильника. Глибина поховальних ям коливалася в межах 0,3–0,6 м від рівня, з якого їх вкопували [Лукомський 1998, с. 559–593].

Подібні кількаярусні захоронення зафіксовані на багатьох кладовищах. Водночас наслідком такої практики було неминуче руйнування пізнішими могилами більш давніх останків. У зв'язку з цим стверджено факт специфічного поводження з такими “потривоженими” тлінками, що перетворився на поширену традицію. Отож за обставин, коли пізніше в часі поховання перерізало давніше і влаштовувалося дещо глибше за попереднє, останки, анатомічний порядок яких був порушений, зсувалися на купки (наче своєрідні костниці) під одну зі стінок могильної ями: Пересопниця (№ 36), Пліснеськ (№ 54), Звенигород (№ 64, 75), Крилос (№ 160–161), Пітрич (№ 170); Олешків (№ 185), Жванець (№ 247); Холм (№ 262); Сянок (№ 272) та ін. Окремі скупчення людських останків (як наслідок руйнування могильників, зокрема підчас прокладання фундаментних ровів храму) виявлені у Василеві (№ 192), Вороновіцах (№ 250) (9 скупчень), Черничині (№ 254) (4 скупчення) та ін. Вони мали вигляд спеціально викопаних котлованів, цільово заповнених розрізненими кістками, що належали багатьом особам.

Загалом на території Галицько-Волинських земель виявлено 2 899 ґрунтових поховань, що становить 81 % від загальної кількості (3554) виявлених. Це різновікові та різностатеві поховання. Щонайменше 181 (5,1 %) із них – дитячі.

¹¹ Перепоховання здійснені внаслідок пошкодження могил новими похованнями.

Як правило більшість ґрунтових поховань одинарні, тобто кожна одна особа була похована в окремій могилі. Однак трапляються випадки і парних. Із цієї категорії виділяються три сукупності: дитина–доросла особа, дитина–дитина, доросла особа–доросла особа.

Поховання дитини разом із дорослою особою виявлено на 13 пам'ятках. Рівне (№ 40) – дитини з жінкою; Крилів (№ 43) – поховання № 3 – молода жінка на момент смерті можливо вагітна, на її тазових кістках виявлено крихіткі кісточки немовляти; Пліснеськ (№ 54) – поховання № 7 жінки, на грудях якої лежали останки немовляти довжиною 0,45 м; Ромош (№ 82) – на гомілкових кістках поховання № 5 виявлено скупчення дрібних кісточок, можливо дитячих; Залуква (№ 168) – поховання дорослої людини, а над ним – дитини; Маліївці (№ 239) – останки дорослої особи й дитини; Бакота (№ 242) – дитяче поховання № 53 розташоване над похованням дорослого № 54; Бакота (№ 244) – парне поховання дитини й дорослої жінки на глибині 0,5 м і 0,68 м відповідно; Бакота (№ 246) – на рівні правого передпліччя та грудної клітки жінки виявлено скелет дитини з розтрощеним черепом. Обличчям жінка повернута до дитини, а її права рука обіймала дитя; Чермно (№ 256) – поховання № 4 (дитини) вкопане у гріб № 3, згідно з висновками дослідників – підпоховання. Можливо, до цього типу варто віднести № 16 та № 24. Ще одне поховання чоловіка й дитини розкопали на валу; Чермно (№ 257) – ймовірно, про випадки цілеспрямованого підпоховання в давнішу яму свідчать: поховання № 11 та № 12 (жінки й дитини), а також № 2 і № 3 (жінки і дитини); Холм (№ 260) – під скелетом чоловіка, що лежав на правому боці з легко зігнутими руками й ногами, виявили дитяче поховання; Холм (№ 262) – у трьох жіночих похованнях (№ 1, 5, 18) поруч виявили дитячі останки, імовірно, аналогічні поховання № 21 і № 22, де скелет дитини 3–4-х років (№ 21) розміщувався над похованням молодої жінки (№ 22); Валява (№ 263) – в одному випадку відзначено парне поховання – жінки з дитиною.

Парні дитячі поховання простежено на чотирьох пам'ятках: Пліснеськ (№ 54) – два, де одна пара, згідно з планом, розташовувалася в районі ніг чи над ногами

іншої; Михалків (№ 102); Чермно (№ 256) – поховання № 6 і № 13; Чермно (№ 267) – № 20 і № 20а.

Парні поховання дорослих осіб виявлено на п'яти пам'ятках: Дорогобуж (№ 29), Пліснеськ (№ 54), Городниця (№ 177), Холм (№ 260), Грудек Надбужний (№ 251) – три парних. Б. Томенчук відзначає групування окремих дорослих поховань у Буківні (№ 173).

Уклад тіла. Грунтові поховання, де останки зберегли анатомічний порядок, виступають важливим джерелом для з'ясування питання про те як же укладали тіло, чи дотримувалися при цьому певних приписів і чи існували якісь локальні відмінності.

У результаті порівняльного аналізу встановлено, що на території Галицько-Волинських земель загальноприйнятим був уклад тіла померлого горілиць, на спині, у випростаному положенні і з випростаними ногами. При цьому тіло клали головою здебільша на захід (у 1 724 випадках – 48,2%). Поширеними були південно-західна (в 402 – 11,2 %) та північно-західна (у 185 – 5,2 %) орієнтації¹².

Відхилення на північ чи південь від вісі захід–схід пов'язують щонайменше із двома чинниками: 1) відхиленням від поздовжньої осі сакральної споруди, біля якої було розплановане кладовище; 2) сезонними відхиленнями. Останні зумовлені рухом сонця вздовж горизонту: влітку – на північ, а взимку – на південь. Точно на заході сонце перебуває лише двічі на рік – 21 березня та 23 вересня – дні весняного та осіннього рівнодення. Відхилення на південь означають, що поховання відбувалися в осінньо-зимовий період, натомість на північ – про весняно-літній період погребіння [Козак 2010, с. 22–23].

Диспропорція між кількістю похованих головою на південний захід та північний захід на території Галицько-Волинських земель цілком корелює з даними на інших територіях Русі (Київ, Чернігів), де проведено аналогічні підрахунки [Івакін 2008, с. 112; Ситий 2013, с. 115]. Отже, можна припустити, що саме в осінньо-зимовий період помирало більше людей. Олександра Козак

¹² У багатьох випадках автори досліджень зазначають орієнтацію дуже загально: “західна із сезонними відхиленнями” чи “переважно західна” тощо. При цьому зафіксовано, що у багатьох випадках орієнтація в описі поховань не збігається з їхнім планом.

зазначає, що “більшість «поховальних» хвороб спалахують у час, коли людський організм найбільш ослаблений нестачею вітамінів та голодом (звичайно – це кінець зими, початок весни” [Козак 2010, с. 23].

Відзначено також поховання, де останки спрямовані головою чітко на південь, північ чи схід (зокрема і з відхиленнями), але вони виглядають радше винятком, бо становлять менше відсотка. Так, південну орієнтацію зафіксовано у 21 тілопокладенні. У Белзі (№ 80) – це виняткове поховання – скорчене на боці з руками, покладеними під голову. У Бакоті (№ 242), Грудку Надбужному (№ 251) та Холмі (№ 261) тіла уклали вздовж (паралельно) західної стіни храму, що й зумовило південний напрямок. У Перемишлі південну орієнтацію відзначено у двох місцях (№ 264 і № 268); показним є розташування тілопокладень біля ротонди (№ 264), по сусідству з церквою. Північну орієнтацію відзначено лише в 11 тілопокладеннях: Рівне (№ 40), Чорнівка (№ 222), Сокілець (№ 240), Чермно (№ 256)¹³. Цікаве поховання у Добрячині (№ 83), де були тлінки жертви насильницької смерті. Привертають особливу увагу тілопокладення, у яких, крім нетрадиційної орієнтації, відзначено ще й специфічний уклад верхніх та нижніх кінцівок. Так, у Зеленче (№ 145) на північ уклали тіло, у якого руки, зігнуті в ліктях, були підняті до голови (пох. № 8), а в Перемишлі (№ 268) тіло взагалі лежало на лівому боці, права нога закинута на ліву, права рука на животі, а ліва зігнута в лікті та піднята до черепа (пох. № 4). Північно-східну орієнтацію відзначено в чотирьох тілопокладеннях: Рівне (№ 40 – пох. № 4); в Чернелеві-Руському (№ 152) – права рука вздовж тіла, ліва під тазом (пох. № 7); у Холмі (№ 262) – поховання дитини із ногами зігнутими в колінах (пох. № 15). Південно-східну орієнтацію зафіксовано у 4-х похованнях: Перемишль (№ 264 – пох. № 19, 42, 46) та Бакота (№ 243), де померлий лежав ниць. Дуже рідкісна орієнтація головою на схід виявлена в Перемишлі (№ 267; № 268).

---

¹³ Знахідки у Холмській базиліці поховань, орієнтованих головами на південь (пох. № 18, 22, крипта 1 пох. 36) чи північ (крипта 1 пох. 35, 37) як у княжі часи, так і у пізньому середньовіччі та ранньомодерній добі є підстави пов'язувати із захороненнями священників, монахів чи світських осіб, для яких притаманні вияви особливого попутництва та аскетизму [Gońb, Nupało 2016, s. 149–156].

Уклад рук. При аналізі способу укладання тіла чітко простежується значна диференціація розташування верхніх кінцівок. Цей аспект середньовічної поховальної обрядовості привертає увагу науковців не вперше. Майже на всіх поховальних пам'ятках дослідники фіксують домінування розташування рук вздовж тіла, у ділянці живота та грудей, а також на тазі. Водночас нам при розгляді значного масиву поховань вдалося зафіксувати різні комбінації. Повторюючись як у межах однієї, так і різних пам'яток, вони вказували на існування певних традицій. Проте чим був зумовлений такий строкатий підхід до укладу рук – наразі залишатись відкритим питанням. Натомість спроба порівняльної характеристики укладу рук, стратиграфії та планіграфії могил і поховального інвентарю дало змогу дослідникам дійти до кількох цікавих висновків щодо того, як у часі змінювалися погляди на спосіб тілоукладення.

Отож більшість дослідників схильні вважати, що найдавніші поховання із положенням рук уздовж тіла, яке з часом трансформувалося в різні варіанти укладу на тілі [Zoll-Adamikowa 1971, s. 56–57; Шмидт 1988, с. 91–97; Моця 1990, с. 26–27; Гупало 2010, с. 215; Ситий 2013, с. 125–128]. На основі аналізу некрополів Чернігова, Ю. Ситий зазначає, що в монастирському середовищі до положення рук на тілі ставилися суворіше, ніж світському [Ситий 2013, с. 128].

Цікаву еволюцію укладу рук відзначала Гелена Цоль-Адамікова на кількатисячному могильнику в місцевості Красно у Словаччині. На основі кількох сот поховань, які вдалося датувати завдяки монетам, визначено таку хронологію укладу рук: вздовж тіла – кінець XI – початок XII ст.; права рука на тазі – XII, частково XIII ст.; обидві руки на тазі – XIII ст.; на грудях – XIV ст. Водночас на території Польщі поховання з руками, випростаними вздовж тулуба, трапляються як у давніших горизонтах некрополів, так і пізніших, але в першому випадку їх значно більше. А уклад рук у ділянці грудей з'являється, на думку дослідниці, з середини XIII ст. Натомість, у похованнях із руками, покладеними в ділянці тазу присутні елементи “поганського” інвентарю: посуду, знарядь праці та навіть курячих яєць [Zoll-Adamikowa 1971, s. 56–57].

Тетяна Панова, а за нею й Всеволод Івакін на основі аналізу мініатюр Лицьового зводу XVI ст. відзначають, що на XVI ст. не було єдиного канону зображення рук померлого, а отже його не існувало і при похованні ні в зазначений період, ні, як припускають, у княжу добу [Панова 1987, с. 118–119; Івакін 2008, с. 115].

На території Галицько-Волинських земель у ґрунтових похованнях визначили 28 варіантів укладу рук (табл. 1). У більшості випадків вони складені на животі (150+ № 251)¹⁴, випростані вздовж тіла (108+ № 161, № 162, № 250; № 251; № 263; № 274) або покладені на тазі (95+ № 250; № 274) та грудях (83).

Спроба аналізу укладу рук відповідно до хронологічних індикаторів однозначного результату не дала. Проте вдалося простежити певну закономірність на прикладі кількох поховань у Рівному (№ 40), Ромоші (№ 82), Перемишлі (№ 267, № 268). Тілопокладення, у яких руки були випростані вздовж тулуба, супроводжував інвентар XI–XII ст.: прикраси, керамічний посуд, ножі, кресала, кремінці, поясні кільця. Водночас відзначено кладовища Увисла (№ 109) та Буківна (№ 173), де поховальний інвентар відсутній.

Цікаву закономірність зауважив Ю. Лукомський під час досліджень на Царинці у Крилосі (№ 161), де в більшості покладених у дерев'яні домовини покійників руки були випростані вздовж тіла, незалежно від віку та статі. Цим могильник подібний до комплексу поховань при церкві Благовіщення у Крилосі (№ 162). Зазначимо, що зі 106 поховань, відкритих на Царинці, лише в окремих випадках положення рук було відмінним [Лукомський 1998, с. 578].

Серед варіантів укладу рук вирізняються такі, де одна, а то й дві зігнуті в ліктях і покладені на плече чи долонею під голову: Лючин (№ 32) – руки зігнуті в ліктях і кистями укладені в верхній ділянці грудей, ближче до лівого плеча; Рівне (№ 38) – права на животі, а ліва зігнута в лікті й покладена на ліве плече (у двох похованнях); Дубно (№ 41) – ліва на животі, а права, зігнута в лікті, піднята до ключиці; права, зігнута в лікті і покладена долонею на лівому плечі, ліва зігнута в

¹⁴ Плюс (+) означає, що кількість поховань із таким укладом рук більша, проте в опублікованих матеріалах не відзначено її точної цифри. Номер (№) пам'ятки вказує на території якого саме могильника відзначено наявність неозначеної кількості захоронень.

лікті і покладена долонею під лікоть правої; Буськ (№ 48) – ліва на животі, а права покладена кистю під череп; Звенигород (№ 64) – обидві зігнуті в ліктях і підняті до плечей; права зігнута в лікті й піднята до плеча, ліва на тазі; Ромош (№ 82) – одна рука зігнута в лікті та піднята догори, сягаючи кистю черепа, інша на грудях; Увисла (№ 109) – права зігнута в лікті й піднята до плеча, ліва вздовж тіла; Зеленче (№ 145) – ліва зігнута в лікті та піднята догори, сягаючи кистю черепа, положення правої визначити не вдалося; руки зігнуті в ліктях і підняті догори, сягаючи кистю черепа; Залуква (№ 168) – права зігнута в лікті й піднята догори, ліва на грудях; права рука зігнута в лікті й піднята догори, а ліва на животі; Олешків (№ 184) – права зігнута в лікті й піднята до плеча, ліва вздовж тіла; Жванець (№ 247) – ліва і права рука покладені на праве плече; Грудек Надбужний (№ 251) – права зігнута в лікті та покладена на праве плече, ліва покладена на живіт.

Виділяються й поодинокі випадки з рідкісним укладом рук. Так, у Ленківцях (№ 238) обидві зігнуті в ліктях та, підняті догори, злегка розхилені назовні, наче в позі Оранти. А в Перемишлі (№ 267) – зігнуті в ліктях, наче в позі “руки в боки”, кистями на тазі. У кількох похованнях зауважено положення рук під тазом чи за спиною: Лючин (№ 32) – права випростана, а її кисть під тазом, ліва зігнута в лікті й заведена за спину; Чернелів-Руський (№ 152) – права вздовж тіла, ліва під тазом; обидві під тазом; Ленківці (№ 238) – права на животі, а ліва вздовж тіла в такий спосіб, що зап’ястя під тазом. Щонайменше у трьох похованнях у Василеві (№ 192) руки були схрещені на “поясниці”.

Таке положення рук поки не знайшло пояснення, проте можна припустити, що подібну варіативність обумовили різні причини: зміна під час транспортування і покладання тіла в могилу, засипання ями ґрунтом, процесом скелетації тіла [Стеблій, Довгань 2022, с. 170–174]. При цьому видається закономірною залежність зміщення укладу рук від процесу розкладу тіла, що проходив у домовині. Відомо, що в умовах швидкого розкладу тканин у порожнинах тіла накопичуються гази, які спричиняють вибух, що в умовах наявності простору в домовині сприяє зміщенню кісток рук у сторони, особливо

якщо вони перед тим лежали на животі. Про зміщення положення рук, обумовлене цими фізіологічними процесами, свідчить поховання у Сокільці (№ 240, пох. № 32), де права зігнута в лікті та піднята до голови, а фаланги залишилися на грудях. Натомість зміщення під тазові кістки первісно випростаних вздовж тулуба рук, можна пояснити деформацією тіла, загорнутого в саван під час недбалого покладання у могильну яму. Спеленані члени в цих умовах годі було “поправити”.

Лише один випадок із руками, заведеними за спину, які зап’ястками накладалися одна на одну (схрещені на “поясниці”), був насправді незвичним (Василів № 192). Таке положення ототожнено зі зв’язаними за спиною руками. Подібні тілопокладення – велика рідкість. Їх пов’язано з насильницькою смертю. У цьому контексті показові три поховання, виявлені у Звенигороді на багнистому терені ур. Загородище (№ 70). У чоловіків були відрубані голови й заломлені за спину та зв’язані руки. На думку дослідників, це – захоплені в полон захисники міста, яких стратили монголи взимку 1241 р. під час походу на Русь [Нурало 2011, s. 242, гус. 8]. Ці жертви не були поховані в могилах – їхні останки поглинуло болото. Лише присипані землею тлінки двох чоловіків і жінки, що потрапили в оборонний рів (західна ділянка окольного міста) і пролежали там кілька місяців (№ 68). Вони також загинули під час оборони міста від монголів. Тіло жінки лежало на боці, зігнуте під прямим кутом, а на черепі залишився слід від пробоїни [Власова, Возницький 1961, с. 115; Гупало 2014, с. 265–266].

Братські могили. Окремим різновидом ґрунтових поховань були т. зв. братські могили. Це – могильні ями, які містили тлінки трьох і більше осіб, укладених як в анатомічному порядку, так і з його порушенням, померлих в один час. Писемні джерела й археологічні матеріали дають змогу говорити про два достовірні підвиди таких поховань: осіб, що померли внаслідок насильницьких дій, і померлих природною смертю від хвороби, точніше епідемій. Із княжих часів до нас дійшов термін – скудельниця, що є синонімом до “братська могила”. Вперше в писемних джерелах Київської Русі скудельниці згадані під 1230 р., коли в Смоленську від мору померло багато людей: *“Того же лѣта . быѥ морь въ*

Смоленьсцѣ . створша . д̄ . скѹделніци . въ двѣ положиша . ѡ̄сї . а въ третьси . ѡ̄з̄ . а въ четвертой . ѡ̄ѳ̄ . се же зло быѣ по два лѣта . ∴” [ПСРЛ 1926–1928, стлб 511–512].

Але люди масово вмирали й від природних катаклізмів – різних стихійних лих, особливо від голоду. У цьому Галицько-Волинські землі не стали винятком [Паршин 2016, с. 53–71]. Але досі на розглядуваних теренах подібних скудельниць не виявлено і не досліджено.

Натомість поховання людей зі слідами травматичних уражень, що призвели до смерті, можна пов’язувати з масовими вбивствами, які припадають передусім на період як міжусобних війн, так і монголо-татарського нашествия в 1241 р. На досліджуваних теренах із достовірно братськими могилами є підстави ототожнювати щонайменше п’ять захоронень, які відкрито у Володимирі-Волинському (№ 6), Дорогобужі (№ 27 – 2 могили), Корці (№ 31) та Клішківцях (№ 233).

Найінформативніше відкриття у Дорогобужі (№ 27). Обидві могили, виявлені в південно-східній частині дитинця, належать до середини XIII ст. Особливістю об’єктів було те, що їх спорудили, використавши котловани знищених будівель¹⁵ – господарського (будівля XIII) та житлового (житло 15) призначення (рис. Г. 20. I–II). У могильних ямах овальної форми розмірами 1,1×1,45–1,5 м залягав шар останків потужністю 0,35–0,6 м, які ототожнено з 9 скелетами у кожній. У господарській будівлі анатомічний порядок останків було порушено (рис. Г. 21. I–II). Судячи з хаотичного укладу кісток, які сюди поскидали, це стало можливим лише у випадку, коли тіла повністю розклалися. Відтак можна стверджувати, що зазначена братська могила – результат впорядкування території дитинця вже після відходу монголів. Підтверджують таке припущення і дев’ять черепів без нижніх щелеп, які розташували по периметру котловану могили. В іншій могилі (житло 15) (рис. Г. 22. I–II) частково простежувався анатомічний порядок, особливо верхньої частини тулуба, ноги здебільша були зігнуті в колінах, що, можливо, обумовлене обмеженою площею ями. Те, що тіла ще були

¹⁵ Про те, що споруда XIII була знищена свідчить скелет на її долівці, найімовірніше власника. Відтак сама споруда перетворилася на могилу, яку за кілька місяців використали під котлован братської усипальниці.

зв'язані м'язовою тканиною, засвідчує, що між часом смерті і похованням пройшло небагато часу. Але й у цьому випадку спосіб укладу скелетів вказує, що тіла скидали похапцем, одне на одне, не турбуючись про дотримання ритуальних приписів. Дещо несподіваним стало те, що зверху на людських скелетах лежали кістки тварин (черепи биків, фрагменти рогів оленя та лося й інші кістки).

Із братською могилою ототожнено групове захоронення трьох осіб у Бакоті (№ 243), де один із покійних орієнтований головою на схід у положенні ниць. Таке ж поховання відкрили й у Вороновіце (№ 250).

Дуже цікаве поховання у Чорнівці (№ 223), де в могильній ямі розмірами 1,4×0,8 м із попільно-вугільною підсипкою на дні розміщувалися останки трьох осіб: чоловіка, жінки і дитини (можливо, сім'ї). Вони лежали один біля одного у випростаному положенні на спині, головою на південь. Незвичне те, що нижня частина скелета чоловіка перебувала в ногах двох інших скелетів упоперек могильної ями, а на кістках жінки помітні сліди дії вогню. На думку Б. Тимощука тіло чоловіка було розчленоване, а жінки – частково спалене, що пов'язує із ритуальними заходами знешкодження чаклунів [Тимощук 1976, с. 96]. Зараз вкрай важко інтерпретувати ці захоронення через брак документації, детальної публікації і антропологічного аналізу. Але беззаперечним залишається факт насильницької смерті групи осіб.

Домовини, кам'яні подушки та ритуальні підсипки. У ґрунтових похованнях, окрім самої могильної ями, до ритуальних конструкцій треба віднести й “дубову сорочину” – дерев'яну труну, сліди якої виявлено щонайменше на 40 кладовищах. Через розклад органічної сировини труни зберігаються вкрай погано і фрагментарно. У ґрунті з підвищеною вологістю ще можна сподіватися на рештки (більші чи менші уламки) зотлілих дощок чи навіть негативи від конструктивних елементів днища домовин. Враховуючи ці обставини, ознаки наявності дерев'яних трун у ґрунтових похованнях зафіксовано у 138 захороненнях

(4,8 %) ¹⁶. Про їхню присутність переважно свідчать знахідки залізних цвяхів, деревний тлін і відбитки у ґрунті рельєфних елементів.

Отож у понад 19 похованнях (0,7%) виявлено лише цвяхи: Заріччя (№ 11), Пліснеськ (№ 54; № 58), Ромош (№ 82), Зеленче (№ 145), Пітрич (№ 170), Ленківці (№ 238), Городисько (№ 258), Терепча (№ 271); Дорогичин (№ 273).

Рештки лише деревного тліну зафіксовано в понад 23 похованнях (0,8 %): Городок (№ 15), Лючин (№ 32), Рівне (№ 38); Дубно (№ 41), Студянка (№ 44), Чернелів-Руський (№ 152), Шевченкове (№ 158), Крилос (№ 161), Перебиківці (№ 234), Бакота (№ 242 – виявлено сліди дубової домовини, товщина дощок становила близько 5 см), Бакота (№ 244), Жванець (№ 247), Холм (№ 260), Терепча (№ 271), Сянок (№ 272). В останньому 1940 р., також зауважили наявність окуття від труни, детальніше не окреслене.

Натомість у 12 похованнях (0,4%) встановлено наявність деревного тліну в поєднанні із цвяхами: Рівне (№ 39); Глинськ (№ 50), Белз (№ 79), Добрівляни (№ 119), Холм (№ 261), Копачинці (№ 174), Олешків (№ 184). Кілька фрагментів деревини із Копачинців ми надіслали на аналіз для визначення породи. Його виконала Марина Сергеева (Інститут археології НАН України в м. Києві). Виявлені рештки ототожнено з деревиною хвойної породи, ймовірно сосни (*Pinus* sp.) [Сергеева 2021].

Серед цих об'єктів особливу увагу привертають поховання, на дні могильних ям яких простежено заглиблені сліди від дерев'яних скринь. Це дає можливість висунути певні припущення щодо конструкції домовин і спробувати реконструювати їхній загальний вигляд. Потрібно зауважити, що розташування й параметри негативів різні. У 6 похованнях (0,2%) зафіксовано сліди окремих поперечних чи повздовжніх борозен від спорохнявілих брусків, що залягали під днищем труни. Зокрема, у Луцьку (№ 18) збереглися рештки дерев'яної труни прямокутної форми, які добре простежувалися у вигляді вертикальних прошарків

¹⁶ Якщо врахувати домовини, що зотліли вщент, то поховань у трунах, безперечно, було значно більше. Тут треба констатувати ще й те, що самі дослідники, не надаючи плямам трухлявини особливого значення, обмежувалися суто абстрактною заміткою, як от: “...значна частина чи кілька поховань були здійснені в трунах”. Це значно ускладнює підрахунки, а наведені статистичні дані, зрозуміло, є частковими і попередніми.

бурого кольору (стілки труни). Під тонким прошарком деревного тліну, що залишився від днища домовини, на рівні голови покійного виявлено сліди дерев'яного бруска (довжина – 85 см, а ширина – 6 см), який виступав за краї труни на всю ширину могильної ями. У Залукві (№ 168, пох. № 29) зафіксовано сліди дерев'яних конструкцій у вигляді двох поперечних канавок від спорохнявілих брусків завдовжки 1,07 м (західний) та 1,05 м (східний). Ширина бруска – 5 см. Відстань між ними – 2,12 м. Східний поперечний брусок перебував на відстані 17 см від ніг, західний – 12 см від черепа (рис. Г. 119). В іншому похованні (пох. № 35) відзначено дві поперечні канавки від спорохнявілих брусків завдовжки 0,97 м (західний) та 0,95 м (східний). Ширина бруска – 5 см. Відстань між ними – 1,67 м. Східний поперечний брусок був на відстані 20 см від ніг, західний – 7 см від черепа (рис. Г. 118). У Перемишлі (№ 268) зафіксовано сліди поперечних брусків лише в ногах (пох. № 5) і в головах (пох. № 6). А в Соکیلці (№ 240, пох. № 89) в похованні дорослого чоловіка простежено смужку чорного тліну розмірами 5×70 см, що простягалася вздовж кісток передпліччя до середини стегна. На підставі зазначених слідів можемо говорити про найпростішу конструкцію домовини, під днищем якої розміщувалася прямокутна підоснова з брусків, із випущеними назовні кінцями. Останні, можливо, слугували для перенесення труни.

Варіантом розглянутого типу домовин, були труни, додатково скріплені поперечним бруском посередині протяжності днища. Негативи у вигляді двох поздовжніх і трьох поперечних канавок зафіксовано в Залукві (№ 168, пох. № 25). Ширина брусків – 3–5 см, глибина борозни – 5 см. Збережена довжина поздовжніх брусків – 1,87–1,97 м. Відстань між західним і східним поперечними брусками – 2,07 м, між західним і центральним (під тазовими кістками) – 0,87 см, між центральним та східним – 1,17 м. Західний і східний бруски виходили за межі поздовжніх на 5 см. Східний поперечний брусок знаходився на відстані 22 см від ніг, західний – 10 см від черепа. Відстань між поздовжніми брусками – 0,87 м (рис. Г. 118). До цього різновиду домовин слід, ймовірно, віднести зразки,

виявлені у Грудеку Надбужному (№ 251, пох. 350), де зафіксовано борозни від спорохнявілого дерева, а в деяких випадках цвяхи.

Окремий тип домовин репрезентують рештки 14 дерев'яних трун, відкритих на кладовищі в Буську (№ 48). Окрім зотлілих фрагментів дощок добре простежувалися віка, бічні стінки і днища. У кількох могилах виявлено залізні цвяхи. У похованні X/9/15 збереглася майже вся труна, збита цвяхами (рис. Г. 40, 4). На підставі сукупності здобутих артефактів дослідники дійшли висновку, що домовини, відкриті в Буську (рис. Г. 40, 1–6), – це прості прямокутні скрині зі збитих цвяхами дощок (рис. Г. 1). Ширина таких трун становила 0,4–0,5 м. Особливості конструкції домовин із Буська, їхні параметри дуже близькі до трун пізнього середньовіччя. На цій підставі можна припустити, що ритуальні “споруди” подібного типу перебували в ужитку на останній фазі княжого періоду – друга половина XIII–XIV ст., що не суперечить датуванню решти об'єктів, які дослідники розкопали на цьому Малому городищі.

Окрему увагу привертають домовини, відкриті в 38 похованнях у Перемишлі (№ 264). Завдяки вологому ґрунту А. Кунишу вдалося простежити технічні особливості. Так, труни були виготовлені із грубих, завтовшки 6–15 см, дубових чи соснових драниць, ширина яких іноді сягала 80–90 см. Драниці, зазвичай розщеплені, в окремих випадках обтесані сокирою. Виділено три типи домовин. Тип 1: на кінцях довших бічних стінок, рідше дні, вирізали пази у які вставляли краї торців. Останні встановлені впритул у головах і ногах покійного, визначали фактичну довжину домовини. У такий спосіб при торцях утворювався випуск різної довжини. Після монтування усіх дощок виріб додатково зміцнювали дерев'яними тиблями, які вставляли в попередньо висвердлені отвори, чи цвяхами (пох. № 2–3, 8, 56–57, 62–63, 67, 72) (рис. Г. 2; Г. 3). Тип 2: дошки в місцях стикування зміцнювали лише за допомогою тиблів (пох. № 4, 58). Конструкції цих домовин відомі як з випусками повздовжних стінок (рис. Г. 4), так і без. Тип 3: основу становили два поперечних бруски, на кінцях яких вирізали пази, куди вставлялись бічні стінки. Це було кріплення у “зруб”. Торці, очевидно, вставлялися у вирізані в бокових стінках пази (рис. Г. 5). Подібна конструкція

була нестійкою й хиткою, тому стінки домовини ззовні підпирали більшими брилками каменю [Kunusz 1981, s. 120–128; Koperski 2004, s. 169–172]. Подібна конструкція нагадує радше могильну яму, облицьовану дошками. Походження подібної практики очевидно слід шукати на некрополях Малопольщі, де, за визначенням Г. Цоль-Адамікової, більшість могильних ям ґрунтових поховань мала лише частково облицьовані дошками бічні стінки або підкладку на дні [Zoll-Adamikowa 1971, s. 29].

Домовини, виконані методом пазів і без використання цвяхів, – виявлені в Холмі та Дорогичині. У Холмі (№ 262) рештки домовин зафіксовано у 20 похованнях. Найкраще збереглися труни в похованнях № 27 та № 29 (рис. Г. 168. II). Їхня довжина – 1,87 м і 1,92 м, а ширина в головах – 0,45 м і 0,4 м, а в ногах – 0,32 м і 0,36 м, глибина становила 0,2 м. У похованні № 27 збереглося віко, посередині додатково зміцнене дерев'яною поперечкою.

У Дорогичині (№ 274) поховання виявлено у трунах, складених без використання цвяхів. Довкола них, подібно як у Перемишлі, відзначено наявність каменів, які, ймовірно, також підтримували цілісність конструкції домовини (рис. Г. 188. II, 2, 4). При цьому автор розкопок Є. Сікора висловив певні міркування щодо хронології цих поховань. На його думку, незважаючи на те, що могильні ями були вкопані в культурний шар раннього середньовіччя, вони могли належати до дещо пізнішого часу. У цьому контексті важливими є аналогічні конструкції домовин, зафіксовані у Луцьку (№ 24) на кладовищі XIII–XV ст. при церкві Святого Йоана Хрестителя. Дерев'яні труни прямокутної форми виготовлені з розколених і тесаних дощок. Довгі бокові дошки мали пази для закріплення торцевих стінок. Віко домовин представлене суцільною широкою дошкою чи двома вужчими, з'єднаними поперечними планками. У кутах трун краї дощок збито чотиригранними кованими цвяхами з Т-подібною голівкою. Повздовжні дошки деяких домовин були випущені назовні, виступаючи на 10–15 см за межі поперечних. Середня довжина трун – 1,7 м, ширина – 0,5 м. Товщина дощок 3–6 см [Терський 1998; 2006, с. 216–217] (рис. Г. 17. II; рис. Г. 6).

Домовину у формі прямокутної призми відкрили у Крилосі (№ 161, пох. № 79). Добре відчитувалися дошки дна, частина вертикальної бокової, а також поперечний дерев'яний брусок [Лукомський 1993, рис. 29–30]. Очевидно, конструкцію із дощок фіксували за допомогою поперечних брусків, що наближає її до аналогів у Києві [Сагайдак 1991, с. 98]. Проте, слідів від стяжок не виявлено.

До ритуальних елементів у межах ґрунтових поховань ми віднесли артефакти, які поміщали в могильні ями ще до того, як укладали туди тіло. Передовсім ідеться про субстанцію, яка вкривала дно котловану. Переважно це сліди попільно-вугільної підсипки. Її відзначено у 34 ґрунтових похованнях (1,2 %): Василів (№ 191, № 192), Вікно (№ 196), Митків (№ 198), Мосорівка (№ 199), Малятинці (№ 217), Ленківці (№ 237). Наявність останньої на компактно розташованих пам'ятках окреслює територію Буковини, де вона виступає своєрідною регіональною особливістю.

Порівняно частішим явищем були предмети, на яких покоїлася голова та ноги померлого. Вони відомі в літературі під загальною назвою “кам'яна подушка”. Привертає увагу той факт, що, попри утилітарність, у якості “подушок” використовували досить диференційований матеріал – здебільша більші чи менші брили каміння (пісковіку, вапняку) та керамічні плитки, рідше – плінфа, фрагменти жорнового каменю, криця і як виняток – крем'яний серп (рис. Г. 19. II), плитка, вирізана з материкової глини. Загалом кам'яні подушки зафіксовано на 24 пам'ятках, де вони були у 120 могилах. При цьому більшість захоронень належали дорослим особам і лише шість – дітям: Пліснеськ (№ 59), Олешків (№ 184), Жванець (№ 247), Чермно (№ 256). Водночас помічено певні закономірності в локалізації “подушок”, що знайшло вияв у трьох варіантах: під головою (46,6 %), під головою та в ногах (39,2 %) і лише в ногах (14,2 %).

Територіально розподіл цих варіантів дуже нерівномірний. З'ясувалося, що для Волині це рідкість – відомо лише по одному похованню на двох пам'ятках, де “подушки” розміщувалися під головою – Федорівка (№ 13), Рованці (№ 25). На Прикарпатті натомість спостерігається значна розмаїтість. Під головою кам'яні “подушки” відзначено на 15 пам'ятках, де виявлені у 40 похованнях: Буськ (№ 48)

– у 8, Пліснеськ (№ 59) – у 2, Звенигород (№ 75) – в 1, Белз (№ 79) – в 1, Белз (№ 80) – у 3, Вовківці (№ 95) – в 1, Шевченкове (№ 158) – в 1, Крилос (№ 160) – в 1, Залуква (№ 168) – в 1, Пітрич (№ 170) – в 4, Копачинці (№ 174) – в 2, Олешків (№ 184) – в 11, Сокілець (№ 240) – у 2, Перемишль (№ 265) – в 1, Трепча (№ 271) – в 1.

Подушки, покладені лише під ноги, зафіксовано на 6 пам'ятках у 12 похованнях: Буськ (№ 48) – 4, Звенигород (№ 75) – 1, Залуква (№ 168) – 1, Пітрич (№ 170) – 1, Копачинці (№ 174) – 2, Олешків (№ 184) – 3.

Місцерозташування “подушок” водночас під головою і ногами задокументовано на 8 пам'ятках у 38 похованнях: Буськ (№ 48) – 5, Пліснеськ (№ 54) – 1, Пліснеськ (№ 57) – 2, Звенигород (№ 75) – 3, Крилос (№ 166) – 1, Залуква (№ 168) – 1, Олешків (№ 184) – 24, Чермно (№ 256) – 1. При цьому виділяються пам'ятки, де кам'яні “подушки” трапляються в поодиноких могилах: Вовківці (№ 95), Шевченкове (№ 158), Крилос (№ 160), Крилос (№ 166), Чермно (№ 256), Перемишль (№ 264), Трепча (№ 271). Показовою є присутність кам'яних “подушок” можна вважати у Буську (№ 48) у 17, і Олешкові (№ 184) – у 38 похованнях. Подібну ситуацію відзначено й на єдиній пам'ятці Поділля у Жванці (№ 247) у 13 похованнях(4 – під головою, 6 – під головою і в ногах, 3 – в ногах). Але на пам'ятках Буковини вони, подібно до Волині, трапляються рідко: Василів (№ 192) – у 2 похованнях під головою, Василеві (№ 193) – у 5 під головою та в ногах, Чорнівка (№ 222) – у 2 похованнях (в ногах і у зміщеному положенні), за винятком Ленківців (№ 238) у 12 похованнях (у 8 – під головою, у 3 – під головою й в ногах, в 1 – в ногах). Усе зазначене дає змогу висувати, що ритуал розміщення кам'яних подушок у ґрунтових похованнях був поширений передусім на теренах Прикарпаття. Проте, враховуючи загальне датування пам'яток, можна говорити про те, що цей звичай не набув масовості в домонгольській період. Водночас цікавий значний відсоток поховань із “подушками” в Буську і Олешкові, які датовано другою половиною XIII–XIV ст.

Особливу увагу привертає єдине відоме ґрунтове поховання, де в ногах покійного, встановлено кам'яний стовп висотою 1,2 м (Мосорівка № 199)

(рис. Г. 138). У перерізі він прямокутної форми 0,2×0,25 м. Його верхня частина оформлена у вигляді квадратної плити (0,4×0,4×0,25 м). Стовп вставлений у кам'яну підставку, із прямокутним наскрізним отвором посередині. Її розміри – 0,3×0,75×0,85 м [Тимощук 1957, с. 254–256; 1969, с. 168; 1982, с. 180]. Згідно з літописними повідомленнями можна ствердити, що місце поховання позначали хрестами [ПСРЛ 1908, стлб 732–733].

2.2.2. Підплитові поховання

Після акту тілопокладання на дні могильної ями її котлован засипали. При цьому досі залишається відкритим питання, чи означували якимось місцем захоронення. Значна віддаленість у часі не дає змоги ні сподіватися, а тим паче говорити про спорудження земляних насипів на зразок сучасних. Водночас певна категорія знахідок дає підставу припускати, хоча б на рівні гіпотези, про існування практики посмертного меморативного вшанування могил. До такої думки схиляють знахідки як розглянутого кам'яного хреста з Мосорівки, так і кам'яних плит, які клали на рівні тогочасної денної поверхні, прикриваючи засипаний котлован могильної ями. Ці плити – конструктивні елементи ґрунтових захоронень. У літературі подібні об'єкти визначені як “підплитові ґрунтові поховання”. Трапляються вони по всій території Галицько-Волинських земель, засвідчуючи ще одну особливість поховального ритуалу. Проте ця традиція, залежно від регіону, поширилася нерівномірно.

На сьогодні відомі 343 підплитові поховання – 9,6% від загальної кількості. Більшість зосереджена в межиріччі Дністра, Стрипи, Збруча, а також Дністра й Прута (рис. В. 2). На окремих пам'ятках їх виявлено на прицерковних кладовищах: Галич (№ 164–166), Залуква (№ 167–168), Пітрич (№ 170), Олешків (№ 184), Василів (№ 192–193), Сокілець (№ 240), Пліснеськ (№ 54), Пересопниця (№ 36). А у Василеві (№ 193), Вікні (№ 196), Олешкові (№ 184) й Пліснеську (№ 55, згідно з висновками Р. Багрія) – в межах сакральних споруд. Питання про синхронність останніх згодом розглянемо окремо.

Отож підплитові поховання представлені тілопокладеннями в могильній ямі, засипаний котлован якої зверху перекривали як цілою плитою, так і кількома

її фрагментами з каменю пісковика (сірого, а також рожевого й зеленого відтінків) чи вапняку місцевих порід. Поверхня цих плит – почасти без жодної обробки. Форма їх не завжди чітко виражена, але трапляються зразки підпрямокутних, рідше овальних обрисів. На їхньому фоні виділяються рідкісні плити антропоморфної форми. Одну відкрили у Вовківцях (№ 95) – її верх був витесаний у формі людської голови, на поверхні – вирізьблені очі, ніс, уста та руки [Kirkor 1879, s. 18]. Інша походить з Онута (№ 200) й за формою нагадує силует людини: вгорі розширений, а внизу звужений [Пивоваров 2006, с. 160–162]. Ще одну плиту знайдено у Звенигороді, але без поховання. Виконано її з каменю пісковика. Її довжина – 2 м і у формі *“виділялася голова, трапецієподібний тулуб, заокруглені опуклі клуби, максимальна ширина яких сягала 70 см”* [Гупало 2014, с. 44, рис. 5]. Окрім заглиблень, якими позначено очі, ніс і уста, увагу привертають віялоподібні пучки з коротких (2–6 см) вузьких борозенок, нанесених у ділянці грудей, що створювали враження кистей рук, укладених навхрест. На думку Володимира Антоневича, ця плита (кам’яна “баба”) походила з IX–XI ст. [Antoniewicz 1916, s. 11–12]. Але якщо врахувати уклад рук, то знахідку треба датувати не раніше кінця XI ст.

Кам’яну плиту овальної форми з різьбленими хрестоподібними знаками, лініями та ямками відкрили в Борівцях (№ 212), однак жодної системи в цих зображеннях не простежено [Винокур 1957/21, с. 4–5]. А на одній із плит Городницького могильника (№ 177) поверхню прикрашав вирізьблений посередині плити по всій її довжині напіввалик [Kopernicki 1878, s. 61].

Загалом розміри всіх відомих на сьогодні плит коливаються в межах: довжина – 1–2,95 м, ширина – 0,5–1,6 м, товщина – 0,025–0,6 м. Ці параметри далеко не завжди відповідали розмірам могильної ями, тим паче росту покійного. На пам’ятці Сокілець (№ 243) виділяється, зокрема, дитяче поховання № 28 – плита, яка його перекривала, мала значно більші розміри, ніж останки [Захар’єв 2014, с. 354] (рис. Г. 142). Рівень залягання тіла в могилі від рівня кам’яної плити (а не сучасної денної поверхні) коливається в межах 0,3–0,9 м.

Над деякими підплитовими похованнями у Вовківцях (№ 95) [Kirkor 1879, s. 17–18], Остап'є (№ 142) [Bryk, 1934/1935, s. 129–131, 139–140, 143], Великій Плавучій (№ 139) [Sulimirski 1937, s. 226], Старому Збаражі (№ 133) [Kirkor 1883, s. 54–55], Великому Глибочку (№ 147) [Janusz 1918, s. 229] збереглися невеликі курганні насипи. В Остап'є навколо захоронення зафіксували кам'яний пояс, складений із різних за величиною каменів. У кам'яний пояс, т. зв. коло-кромлех, було вписане й підплитове поховання в Борівцях [Войнаровський 1992, с. 34, 36]. Поховання в колах-кромлехах знаходили й у Василеві [Свешніков 1967, с. 1–8] та Мишкові [Ossowski 1891, s. 89–98], однак ці могили плитами не були перекриті. С. Пивоваров припускає, що поховання у кам'яних колах – результат переселення на ці терени ятв'ягів (для яких кромлехи були властивим конструктивним елементом поховальних споруд) чи їхніх слов'янізованих нащадків [Пивоваров 2006, с. 72]. Щоправда, не зрозуміло, як у такому випадку пояснити наявність кам'яної плити в їхній конструкції. Найімовірніше тут може йтися про взаємопроникнення іноетнічних традицій.

Специфічна ознака підплитових поховань – розташування могил групами, що, припускаю, може свідчити на користь родинних зв'язків між померлими. Зазвичай це групи з двох–трьох поховань, які зверху перекривали окремими, однак розташованими впритул одна до одної, плитами: Верхняківці (№ 93), Добрівляни (№ 119), Зелений Гай (№ 120), Грицівці (№ 132), Косів (№ 153), Городниця (№ 177), Борівці (№ 212), Сокілець (№ 240), Трепча (№ 271). Хоча траплялися й випадки, коли парні поховання були перекриті лише однією плитою (Верхняківці).

Закінчуючи огляд намогильних плит, неможливо оминати виняткове, якщо не унікальне, поховання № 51 в Олешкові (№ 184), де засипаний ґрунтом котлован могильної ями зверху на рівні тогочасної денної поверхні був залитий 5-сантиметровим шаром глини, на яку викладено керамічні плитки [Томенчук 2005, с. 38].

Положення покійників у підплитових похованнях аналогічне до ґрунтових: випростане на спині, переважно орієнтоване на захід (96 – 28%), рідше –

північний захід (47 – 13,7 %), південний захід (16 – 4,7 %), північ (2 – 0,6 %), схід (1 – 0,3 %) та південь (1 – 0,3 %). Поховання різностатеві та різновікові. Варіантів укладу рук (за умови збереження кісток) зафіксовано всього 22 (табл. 2). У більшості випадків руки складені на животі (35), випростані вздовж тіла (23) або влаштовані на грудях (18), трохи менше на тазі (15). У п'яти випадках одна з рук зігнута в лікті та піднята до плеча, а в одному навіть покладена під голову. Середній ріст похованих – 1,66 м (в цьому ж числі невизначеної статі), жінок – 1,58 м, чоловіків – 1,66 м.

Домовини, кам'яні подушки та ритуальні підсипки. Ознаки наявності домовини зафіксовано у 33 похованнях, тобто лише у 9,6 %. В одному виявлено лише цвяхи (Залуква № 168), у семи – рештки деревного тліну: Зелений Гай (№ 120), Городниця (№ 175) – можливо дуба, товщиною 4 см, Василів (№ 192) – одна домовина, ймовірно, виконана зі сосни, Онут (№ 200).

На трьох пам'ятках задокументовано сліди конструкцій домовин з уживанням брусків, подібних до розглянутих із ґрунтових поховань у Луцьку (№ 18), Залукві (№ 168), Соکیلці (№ 240) та Перемишлі (№ 268). При цьому виділяються варіанти, в основі яких два бруски (поперечні або поздовжні) та чотири, що охоплюють днище по периметру. Так у Верхняківцях (№ 93) простежено рештки зігнилого поперечного бруска за головою. У Залукві (№ 168) – дві поперечні канавки від спорохнявілих брусків, що збереглися на довжину 95 см, розташовані в головах і ногах (пох. № 6). Ширина брусків 6–8 см. Відстань між ними – 1,85 м. Східний брусок розміщувався на відстані 15 см від стоп, західний – під черепом (рис. Г. 117). Натомість у Городниці (№ 176) зафіксовано пасмо трухлявини від бруска розмірами 3×3 см, що простягалося вздовж правого боку скелета, починаючи від черепа і на довжину 1,5 м.

Варіант конструкції з чотирьох брусків в основі відзначено у двох похованнях із Залукви (№ 168). У похованні № 1 поздовжні бруски мали довжину 2,55 м, поперечні – 1,1 м; ширина бруска – 6–10 см, він збережений до глибини 5 см. Відстань між поперечними – 1,74 м, між поздовжніми – 0,97 м. Східний поперечний брусок перебував на відстані 30 см від стоп, західний – у ділянці ший.

Бруски укладено на випуск. При цьому поперечні виступали лише на 8 см, виступ поздовжніх у ділянці голови становив 0,83 м (рис. Г. 116).

У похованні № 8 поздовжні бруски були завдовжки 1,7 м, а поперечні – 1,25 м при ширині 5–8 см. Відстань між поперечними – 1,7 м, між поздовжніми – 0,37 м. Східний поперечний був на відстані 30 см від стоп, західний – у ділянці шиї. Обидва мали випуск за повздовжні на 47–45 см (рис. Г. 117).

На основі викладеного вкрай важко реконструювати загальну конструкцію цих домовин (особливо його верхню частину – надбудову). Проте, безсумніву, зазначені бруски становили елемент труни. Водночас їхні випуски назовні чітко вказують на додаткову функцію як поховальних нош.

Зовсім нетипові рештки поховальних конструкцій із використанням вапна. Всього їх зафіксовано у 19 похованнях. 12 таких об'єктів відзначено у Городку (№ 116). Особливість у тому, що стінки котловану могильних ям були обмазані кілька сантиметровим шаром вапна, всередині якого виявлено сліди спорохнявілого дерева. Відтворюючи конструкцію, можна сказати, що домовина мала вигляд скрині з тонких дощок, обмазаних як зсередини, так і ззовні шаром вапна. Випадки у яких скелет присипаний чи обкладений вапном, на якому читалися дерев'яні сліди, відомі й у кількох похованнях на пам'ятці Зелений Гай (№ 120) та Новосілці (№ 127). Кістяки за умови використання вапна в могилах зберігалися вкрай погано.

Щодо факту присутності вапна, то відомі випадки його використання у похованнях під час масових спалахів гострих інфекційних захворювань, зокрема холери. Однак ішлося переважно про братські могили, які засипали негашеним вапном із метою припинення розповсюдження інфекції [Пагуляк 2020, с. 6, 8]. У цьому ж випадку радше йдеться про виняткову практику, зафіксовану лише в деяких підплитових захороненнях. Можливо, у такий спосіб імітували конструкцію білокам'яних саркофагів.

У підплитових похованнях, подібно як у звичайних ґрунтових могилах, тілопокладення супроводжували додаткові ритуальні елементи у вигляді “подушок”, в якості яких використано аналогічні підкладки – брилки каменю,

кам'яні та керамічні плитки, крем'яний ніж. Окрім цього, зафіксовано поодинокі зразки нетрадиційних “подушок”, які досі виявили лише в підплитових захороненнях: вапно, купку вугілля, перемішаний із глиною попіл; в одному випадку кам'яна плитка була покрита шаром перепаленої землі з домішками вугілля й попелу. Всі ці різновиди кам'яних подушок знайдено на 10 пам'ятках у 17 могилах.

У більшості випадків (82, 3%) кам'яну “подушку” влаштовували під головою, у 5,9 % – під головою та в ногах, 11, 8% – в ногах. При цьому, подібно як у ґрунтових могилах, покладання “подушок” у підплитових похованнях притаманне для теренів Прикарпаття: під головою – Пліснесько (№ 55), Смільниця (№ 87), Городниця (№ 177), Пітрич (№ 170), Олешків (№ 184), Трепча (№ 271); під головою і в ногах – Залуква (№ 168), Олешків (№ 184); у ногах – Олешків (№ 184). У поодиноких випадках вони трапляються на Поділлі: під головою – Вовківці (№ 95), Зелений Гай (№ 120), у ногах – Зелений Гай (№ 120); на Буковині: під головою і в ногах – Василів (№ 193).

Підсумовуючи характеристику підплитових поховань, треба взяти до уваги погляди, що існують на сьогодні, щодо цього типу конструкції могильної ями як окремого явища в поховальній обрядовості. Відомі досі пам'ятки з підплитовими захороненнями на теренах України охоплюють головно її західний регіон, за винятком могильника в Буках, що на Київщині [Моця 1990, с. 137]. Спроби з'ясувати витоки цієї традиції однозначної відповіді не дали, а наявні висновки залишаються дискусійними і не виходять за межі гіпотез. Відзначимо найпоширеніші думки:

1. Соціально-майнова – під кам'яними плитами ховали заможних представників тогочасного суспільства (О. Ратич, Й. Калага, М. Гануляк) [Ратич 1976, с. 176–177; Hanuliak 1979, s. 167–186; Kalaga 2014, s. 136].

Мілан Гануляк встановив існування широкої практики підплитових захоронень на території Тюрингії, Чехії, Моравії та Словаччини. Водночас дослідник відкидає припущення про її зв'язок з язичництвом, оскільки на місцевості, де могильники дослідженні повністю, завжди виявляли храм. Окрім

того, показово, що на деяких плитах вирізьблено зображення хрестів. Час поширення підплитових поховань на вказаних територіях припадає у Чехії й Моравії на другу половину XI ст., у Словаччині – на рубіж XI–XII ст. [Hanuliak 1979, s. 180, 175, 185].

2. Етнічна – передбачає належність такого типу поховань племенам тиверців (Б. Тимощук, В. Седов, В. Войнаровський) [Тимощук 1969, с. 56; Седов 1982, с. 128; Войнаровський 1992, с. 41–42], хорватів (Є. Тимофеев, В. Петегірич, О. Моця) [Тимофеев 1961, с. 69; Петегірич 1990, с. 73; Моця 1994, с. 31], хорватотиверців (І. Возний) [Возний 2009, с. 365], пізніх хорватів-галичан (Б. Томенчук) [Томенчук 2006, с. 110].

3. Язичницька. В. Петегірич та О. Моця вказують на спадковість язичницьких вірувань місцевого населення й культове використання каменю і надалі [Петегірич 1990, с. 73; Моця 1994, с. 31].

4. Еволюційно-функційна (Б. Томенчук), відповідно до якої відбулася закономірна еволюція від ґрунтових тілоспалень до ґрунтових тілопокладень без курганного насипу [Томенчук 2006, с. 110].

5. Християнізаційна (С. Пивоваров). Передбачає вплив на місцеве населення духовенства з Балкан, де практика таких поховань була добре відома, зокрема з Болгарії. Водночас успіх цієї акції міг бути пов'язаний із місцевими язичницькими віруваннями, а водночас з особливістю соціальної диференціації, про що свідчить наявність поховань під дерев'яними плитами [Пивоваров 2020, с. 88–91; 2006, с. 169–171]. Поділяє висловлені С. Пивоваровим міркування і С. Маярчак [2018, с. 270–276].

Підсумовуючи, варто додати, що кілька підплитових поховань виявили і на території Польщі: Віслица, Краків, Тинець, Кіє, імовірно Сандомир – всі вони прицерковні. Зокрема, кладовище у Віслиці датоване XI–XIII ст. [Marek 2013, s. 36; Kalaga 2014, s. 133].

Отже, хронологія поширення підплитових поховань на наших теренах, найімовірніше, припадає на кінець XI – початок XII ст. і масово розповсюджується впродовж XII–XIII ст. Очевидно, збігається вона з часом

активного запровадження християнства (які саме напрями мали визначальний вплив на його формування – поки не встановлено). Цьому не суперечить ні положення покійного в могилі, ні його супровідний інвентар. Водночас відомі на сьогодні археологічні джерела не дають можливості простежити етапи змін у поховальному обряді напевно. Наявність намогильних плит у підкурганних похованнях, зокрема кам'яних колах, украй малочисельні. Це ж стосується т. зв. антропоморфних поховальних плит, які є радше поодиноким винятком, аніж закономірністю. Водночас можна припустити й повторне використання поки єдиного відомого ідолу (?) із Вовківців як винятково утилітарне. Інший же досить вагомий аргумент на користь язичницького чинника у традиції підплитових поховань, і не тільки, – наявність попільно-вугільної підсипки в могильній ямі. Подібних захоронень на території Європи виявлено доволі багато. Їхня хронологія коливається в межах VIII–XIII ст. Часто такі виявляють на території прицерковних кладовищ, а особливо в похованнях усередині сакральної споруди, а тому цей обряд пов'язують із християнською традицією. Зокрема, французький каноніст Гійом Дюран (XIII ст.) відзначав, що вугілля – більш довговічний матеріал і тому повинне відзнаковувати місце (пляму) поховання, щоб його більше не можна було використовувати у світських цілях [Daniell 2005, p. 157]. Таке пояснення більш ніж корелює із можливим функційним навантаженням підплитових поховань – позначення місця захоронення і відповідно збереження його від повторного використання могили чи попросту руйнувань у майбутньому.

Водночас неможливо не погодитися із Крістофером Даніелем, який відзначає, що в такому випадку місце поховання необхідно посипати і зверху. Також дослідник вказує, що вугілля могли використовувати і як абсорбент – для поглинання рідини в домовині, наприклад, під час транспортування тіла. Або ж такі поховання пов'язані з чернечим ритуалом чи навіть соціальним статусом покійного [Daniell 2005, p. 157–158].

Ускладнює висновки щодо елітарності підплитових могильників відчутна різниця в поховальному інвентарі жінок і чоловіків. Однак заради справедливості потрібно вказати на випадки безінвентарних захоронень у саркофагах та середині

сакральних споруд, які, без сумніву, були доступними тільки для обраного кола осіб. Водночас випадки перекриття могили дерев'яними плитами [Томенчук 2006, с. 45, 56, 111–112] можуть свідчити про соціальну градацію місцевого населення. Зрештою, добування, обробка кам'яної плити з моноліту, її транспортування потребували значних ресурсів, фізичних і матеріальних, особливо враховуючи їхні розміри та вагу.

Так, генеза підплитових поховань залишається дискусійною. Фактом є те, що практика таких захоронень на Русі розвинулася й укорінилася на Галицько-Волинських землях у середовищі місцевого населення. Її застосування припало на весь період запровадження і розвитку християнського віровчення у княжу добу. А компактний ареал відповідає теренам, багатим на поклади кам'яної сировини. Враховуючи ці чинники, на нашу думку, найобґрунтованішою на сьогодні видається гіпотеза, пов'язана з християнізацією краю та соціально-майновим розшаруванням суспільства [Луцик 2019; 2020b; 2020c].

2. 2. 3. Грунтові поховання у сакральних спорудах

Згідно зі сучасним станом досліджень, залишається відкритим питання про наявність храмів на цвинтарях, винесених за межі поселення. Чи можна говорити про те, що розглянуті ґрунтові та підплитові поховання здійснено на прицерковних некрополях? Спроба відповісти на це запитання передбачає врахування низки очевидних обставин. Зрозуміло, що більшість парафіяльних храмів були дерев'яними, тому натрапити на їхні рештки в сухому ґрунті справа нелегка; відсутність дерев'яних реліктів могла б компенсувати керамічна долівкова плитка, але її не всюди використовували, особливо поза міським тереном; вирішальне значення має також висока інтенсивність руйнування пам'яток і незначна площа дослідження некрополів. Це лише кілька аспектів, які не дають можливості категорично заперечувати відсутність храмів на місцях виявлення могильників. Водночас варто припустити, що, як і тепер, існувала низка некрополів в межах яких, згідно з чину освячення нового кладовища встановлювали лише дерев'яний хрест [Чин освячення...].

До моменту відкриття решток церкви досліджені поховання формально трактують як здійснені без сакральної споруди. При цьому основне завдання полягає в аналізі різних типів поховань. Натомість з'ясовується, що довкола достовірних реліктів храмів на території *sacrum* співіснували поховання різних типів: ґрунтові, підплитові чи навіть у кам'яних саркофагах. При цьому відомі випадки, коли церкви споруджували на місці вже наявного кладовища й навпаки – кладовище розпланували відповідно до щойно побудованого храму. Стратиграфія таких пам'яток, особливо в умовах “розмитості” шарів, обумовлювала висновки про поховання всередині храмів. У цих обставинах важливо визначити чи існувала практика здійснення поховань на території самого храму, як це притаманне для латинського погребового обряду у Центральній та Західній Європі. Ствердно відповісти можна лише щодо поховань у кам'яних гробницях, поділяючи думку дослідників, які вивчали цю категорію захоронень. Натомість в українській історіографії існують погляди, згідно з якими на території церков здійснювали погребіння й у ґрунтових могилах. У контексті викладених міркувань варто розглянути ці прецеденти.

Ґрунтові поховання в межах площі середньовічних зруйнованих храмів зафіксовано на низці пам'яток Галицької землі. Ретельне їх опрацювання дає змогу виснувати, що не у всіх випадках вони одночасові. Зокрема частина поховань відноситься до або після періоду функціонування сакральних споруд. Звернімо увагу на кілька таких проблемних пам'яток.

В одній із найстаріших церков Галича (Шевченкове № 158) при південній стіні виявили ґрунтове поховання. Саме цю споруду пов'язують із літописною церквою Спаса, згаданою при дворі Володимира Володаревича під 1153 р. Б. Томенчук, покликаючись на О. Іоаннісяна (автора розкопок), зазначає, що це безінвентарне поховання розташовувалося на глибині 0,36 м від рівня підлоги (пох. № 1/1981 р.). Підсумовуючи, дослідник припускає, що це єдине виявлене в межах храму захоронення, належало його фундатору – Володимирку Володаревичу [Томенчук 2006, с. 34–36]. Однак в археологічному звіті О. Іоаннісяна це поховання (рис. Г. 102. I) фігурує як жіноче та на основі скляних

гудзиків, виявлених при тлінках, датоване XVII ст. [Иоаннисян 1981/38, с. 6]. На жаль, вказаний поховальний інвентар у звіті не відображений, що унеможлиблює верифікацію його хронології, але зазначені наведені дані щонайменше спростовують попередні припущення.

До часу функціонування Успенського Собору в Галичі (Кринос № 160) відноситься ґрунтове поховання молодої жінки, виявлене у притворі під шаром спаленої непорушеної підлоги на глибині 0,6 м. Розташовувалося воно на відстані 0,25 м на схід від саркофага (рис. Г. 104, 2; 105), який ототожнюють із похованням Ярослава Осмомисла. На чолі жінки виявлено золототкане чільце. За головою покійної лежала скляночка тюльпаноподібної форми зеленувато-жовтого кольору, ймовірно від елею [Пастернак 1998, с. 183] (рис. Г. 106–107).

Проведені антропологічні дослідження останків дали підстави вважати, що належали вони жінці 16–23 років, зростом 163,66–164,49 см. Встановлено, що вона хворіла на правобічну косорукість і була лівшею. На основі краніологічного дослідження С. Горбенко відзначив змішаний європеїдно-монголоїдний тип обличчя. Відтак, дослідник припустив, що виявлене поховання належить дочці Ярослава Осмомисла та його дружини княгині Ольги Юріївни, доньки князя Юрія Довгорукого і доньки половецького хана Аєпи [Горбенко 1996, с. 81–95; 1998; 2021; Лукомський 2007]. Пластична реконструкція обличчя зберігається у фондах Львівського історичного музею [ЛІМ – КР-23504] (рис. Д. 1–2). Завдяки співпраці з компанією “Skeiron” вдалося зробити її 3D-модель й цифрову реконструкцію у програмі Metahuman Creator (рис. Д. 4). Проте відсутність будь-яких стратиграфічних деталей, а також решток ритуальної споруди (могильної ями), фрагментарна збереженість кістяка не дає змоги однозначно ототожнювати зазначене поховання з особою князівського походження. Натомість непорушений шар спаленини, що вкривав долівку храму (рис. Г. 105), а також сліди нижчезалягаючої житлової забудови XI–XII ст. виразно засвідчує, що поховання здійснене в часі функціонування церкви. Принаймні його верхньою хронологічною межею є час пожежі, яка знищила Успенський собор.

Великий ґрунтовий могильник відкрив Б. Томенчук у Пітричі (№ 170), у межах невеликої дерев'яної церкви (каплиці-усипальниці?) початку XIII ст. виявлено 10, а також 66 поховань на розташованому поряд з нею кладовищі. Дослідник вказує, що *“під підлогою церкви-каплиці виявлено 10 захоронень: сім розміщено в основній частині і три – в апсидній. Поховання двоярусні. До ранніх можна віднести захоронення № 3, 5, 6, 7, 10. Вони здебільшого перекриті або знищені похованнями № 1, 2, 4, 8, 9”* (рис. Г. 126) [Томенчук 2006, с. 48, 244–245].

Детальне опрацювання опублікованих матеріалів, а також археологічного звіту спонукають висловити кілька міркувань із цього приводу. Аморфні контури могильних ям вперше, як зазначав автор розкопок, фіксувалися на рівні зачистки коронки фундаментів храму. А на рівні зачистки – 35 см нижче верхнього зрізу фундаментів – проявилися їхні розміри та кількість. У заповненні могильних ям відзначено щільно утрамбовану чорно-жовту глину, а також окремі фрагменти керамічних плиток [Томенчук 1989/158, с. 5]. У яких саме похованнях було виявлено останні – не конкретизовано. Згідно з планом, це щонайменше поховання № 3, яке з огляду на присутність плитки, виникло тут після припинення функціонування споруди. Показові натомість поховання № 7 і № 8. Згідно зі стратиграфією, під час викопування могильної ями для поховання № 8 натрапили на захоронення № 7. У результаті скелет в останньому дещо зміщено – кістки лівої кінцівки зсунуто праворуч. Часова послідовність тут не викликає запитань. Найважливіше, що поховання № 8 було перерізане східним (вівтарним) фундаментом (в ході чого череп опинився біля тазових кісток поховання № 7), а поховання № 7 перекрито південним фундаментом. Цей факт засвідчує, що фундаменти споруди (церкви-каплиці?) були розплановані на давньому цвинтарі. Це підтверджують й поховання № 1, 3 і 10, могильні ями яких викопано біля дерев'яних стовпів-опор [Томенчук 1989/158, с. 5]. За умови синхронності поховань і споруди це було неможливо, оскільки могильні ями мали б неодмінно вплинути на конструкцію будівлі, порушивши її стійкість. Так, на нашу думку, поховання, виявлені в межах споруди і знищені її фундаментами, здійснені до побудови храму. Факт, що жодна з долівкових плиток не зафіксована *in situ*, а їх

більшість виявлено за межами споруди, промовляє на користь того, що решта поховань у центральній частині споруди здійснена вже після припинення функціонування храму.

Одним із найбільших храмів-усипальниць Київської Русі вважають Олешківську ротонду другої половини XII – першої половини XIII ст. (№ 184). Згідно з дослідженнями Б. Томенчука, під її долівкою виявлено 23 захоронення [Томенчук 2005, рис. 20(1–5)].

Поховання в межах фундаментів сакральної споруди розташовувалися кількома окремими групами вздовж стін та на межі з вівтарною частиною.

Глибина могильних ям коливається в межах 0,36–0,73 м, виділяються при цьому поховання № 4 і № 18, виявлені на глибині 0,94 м та 1,02 м, розміри могильних ям – 1,5×1 м та 2,1×1 м відповідно (єдині простежені). Положення рук відповідає християнським похованням. У 16 могилах виявлено кам'яні “подушки” (№ 1, 2, 4, 5, 7–10, 13, 14, 16–18, 20, 22, 23) у вигляді брилок каміння та керамічних плиток. Поховальний інвентар наявний лише в похованні № 21 – золотий хрестик і фрагмент бронзової позолоченої намистини [Томенчук 1981/33; 1982/123; 1983/100; 1984/169; 1993, с. 94–95; 2005, с. 32–40; 2006, с. 103–108]. Особливістю функціонування некрополя і храму є те, що фундамент споруди не перерізав і не знищив жодної могили. При цьому погребіння здійснювали вздовж стін храму (як ззовні, так і всередині), чітко дотримуючись його контурів. Датування ротонди (середина XII – середина XIII ст.), а також анонсована кількість могил (до 450) на прилеглому цвинтарі промовляють за синхронність більшості поховань і храму у зазначений період. Водночас Б. Томенчук відзначає повне знищення долівки в орному чорноземі [Томенчук 1982, с. 9]. Але насправді ми бачимо рештки знищеної “мозаїки” у вигляді перевідкладених керамічних плиток, зосереджених у центральній частині храму (в межах колонади). При цьому фіксується повна відсутність керамічних плиток на ділянках, де розплановано могили. Натомість у багатьох із цих могил керамічні плитки знайдено під головами померлих. Цього достатньо аби поставити під сумнів синхронність ротонди і влаштованих на її площі поховань. Останні могли бути

здійснені вже після руйнування храму. Додатковим аргументом виступає і різний тип могил – у ґрунтових ямах та підплитові. Втім, привертають увагу поховання № 2 і № 4, де скупчення каміння та керамічних плиток виявлено саме у верхній частині заповнення. Крім того, у похованні № 4 одна зі стінок могильної ями укріплена камінням, а в іншій зафіксовано сліди від стовпових ям. Можливо, йдеться про особливий тип поховальної конструкції, який мав наземні елементи, типу терема, чого у храмі, який діяв, не могло бути. Поховання в межах ротонди здійснювали впродовж короткого часу, про що свідчить непорушність й однарусність тілопокладень (за винятком пох. № 8). Верхню хронологічну межу ліквідації цвинтаря, на наш погляд, окреслює споруда з вогнищем, що перекриває поховання, і речовий матеріал, знайдений в її межах, які Б. Томенчук датує другою половиною XIII–XIV ст. [Томенчук 2005, с. 40–41]. Відтак поховання в межах ротонди могли бути здійснені впродовж другої половини XIII ст. Водночас, враховуючи, що поховання групові, вважаємо слушною думку Б. Томенчука, що на території храму поховано знатні родини [Томенчук 1982, с. 11].

У білокам'яному храмі Василева (№ 192) в межах північної нави, біля костниці № 2 на глибині 0,8 м від рівня підлоги було зафіксовано ґрунтове поховання. Скелет чоловіка орієнтований головою на захід, зі схрещеними на грудях руками. Слідів домовини не простежено. На дні могильної ями лежали вуглики та зуглені зерна гороху [Тимошук 1959/22, с. 9]. Відсутність додаткової інформації про поховання ускладнює його атрибуцію, однак розташування біля однієї із костниць дає можливість припустити, що воно належить до періоду спорудження кам'яного храму.

Дерев'яну церкву XII–XIII ст. виявлено в ур. Замчище літописного Василева (№ 193) [Томенчук 2006, рис. 105]. Автор розкопок Б. Томенчук здійснив графічну реконструкцію плану споруди на основі скупчення керамічних долівкових плиток та виявлених поховань, які *“утворювали в плані чітку самотійну групу”*. Попри те, що *“сліди ям не простежено в зв'язку з тим, що захоронення здійснено в похованому чорноземі”*, виявленні поховання дослідник інтерпретував як здійснені під підлогою сакральної споруди [Томенчук 1978/68,

с. 4; 1985/61, с. 15–17; 1992, с. 94; 2006, с. 98–99]. До них віднесено 7 поховань, виявлених на глибині 0,55–0,7 м. Орієнтація західна, руки зафіксовані на животі. Інвентар виявлено в похованні № 3 – бронзовий енкалпійон (рис. Г. 190, 9). Поховання № 2 – підплитове. Особливістю практично всіх поховань (за винятком № 3 – дані відсутні) – наявність кам'яних “подушок”, представлених керамічними плитками в головах і ногах покійників. Останнє наштовхує на думку, що захоронення здійснено після закінчення функціонування споруди.

На церквищі у Трепчі (№ 272) також відзначено, що ґрунтові поховання в межах сакральних споруд були здійснені в деструкціях знищених фундаментів церков, які склалися із кладки каміння без розчину. Два поховання влаштовані в межах давнішої церкви, однак вже після її загибелі та перед будівництвом нової [Ginalski 2001, s. 353–357; Ginalski, Kotowicz 2019, s. 125–130].

Згідно зі сучасним станом досліджень, про ґрунтові поховання, здійснені в межах храму, можна говорити лише щодо однієї могили, виявленої під час нещодавніх розкопок у катедрі Різдва Богородиці в Холмі (№ 261) [Gołub 2016, s. 149–153]. Поховання № 26 розміщувалося у південній наві навпроти південно-західного підбаневого стовпа церкви та було перекрите підпружною аркою муру 1520-х рр. (рис. Г. 167). На підставі аналізу ^{14}C останки датовано в межах 1224–1291 р (імовірність 95,4 %), що підтверджує і фрагмент керамічної корчаги яка датується другою половиною XIII – поч. XIV ст. Церкву, присвячену Богородиці, збудував Данилом Романовичем 1253 р. Ґрунтове поховання належить вже до другої половини XIII ст. і найімовірніше відображає західні впливи, що позначилися не лише на фунеральній обрядовості, а й на архітектурі храму.

Аналіз наявного корпусу джерел і літератури, стан дослідження та фіксації пам'яток не дає змоги впевнено віднести виявлені ґрунтові поховання на більшості пунктах до категорії здійснених під підлогою храму в часі його функціонування. Враховуючи високу художню та матеріальну цінність тогочасної керамічної підлоги, особливо її значення як освяченого елемента сакральної споруди, видається малоімовірним, щоби використання плиток як кам'яної

“подушки” чи її випадкове потрапляння в могильні ями було можливим у період існування споруди.

За умови наявності храму, кладовище розплановували навколо його стін: східної (навпроти апсид), північної, південної чи навіть західної, влаштовуючи могили, переважно, вздовж “святої лінії” церкви, яка зрештою не завжди була розташована апсидою строго на схід (наприклад: Олешківська ротонда – північний схід; храми у Трепчі – південний схід (рис. Г. 177) тощо). Майже завжди поховання у великій кількості зафіксовано на схід від апсиди, однак неоднаковий стан досліджень території навколо святинь не дає змоги дійти однозначних висновків щодо домінуючих ознак у цьому питанні. Втім єдине виявлене поховання позаду апсиди Кирилівської церкви першої половини XIII ст. у Крилосі (№ 166) може свідчити, що освячення (розпланування) прицерковних кладовищ розпочинали саме зі східного боку [Лукомський 1998, с. 600].

Принаймні у трьох випадках межі середньовічних могильників відділяли від решти поселенської структури ровами, а в одному – частоколом. Так у Пересопниці (№ 36) на відстані 8 м на південний захід від хреста виявлено давній рів на глибині 0,4–0,5 м від рівня сучасної денної поверхні. Його ширина вгорі – 8–9 м, внизу 2 м. Дно зафіксоване на глибині 2,9 м від рівня сучасної поверхні. Крутизна стінок 40–45° [Прищепка 2018, с. 287–292] (рис. Г. 29. II, 1–2). А на іншій пам’ятці у Пересопниці (№ 37) такий рів виявлено на відстані 10 м на південний захід від відкритих поховань. У розрізі він трикутної форми, завширшки 2,2–2,5 м, глибина від рівня виявлення – 1,2–1,3 м. [Прищепка 2016, с. 82–85; Прищепка 2018, с. 292–293] (рис. Г. 30. I, III). Ще один рів відкрили в Крилосі (№ 161) на відстані 8–10 м від апсид мурованого храму у східному напрямку. Він мав дві фази прокопування. Його ширина у верхній частині – 0,8–1,5 м, похилі стінки, плавно заокруглене дно, а глибина 0,25–0,4 м. Варто відзначити, що поховання першого етапу функціонування могильника дещо виходили за його межі. Два з них були перерізані ровиком [Лукомський 1998, с. 559–593] (рис. Г. 110). Межі могильника в Шевченковому (№ 158) доходили до оборонного частоколу [Томенчук 2006, с. 35] (рис. Г. 102. II). У такий спосіб, а саме лінією частоколу,

було обмежено територію навколо одного із храмів у Чернігові [Ситий 2013, с. 125]. А некрополь Спаської церкви в Києві оточували ровики від парканів, які перетиналися. Як вважає В. Івакін, це може свідчити про те, що межі кладовища були не сталими й час до часу переміщувалися [Івакін 2008, с. 41].

2. 2. 4. Поховання в саркофагах

До привілейованої категорії належать поховання в інтер'єрі храму. Руські князі наслідували традиції, прийняті при візантійському дворі, згідно з якими кожний новий правитель мав заздалегідь подбати про місце свого останнього спочинку [Луценко 2015, с. 86]. Тому часто вже на стадії будівництва передбачали місце для поховання й облаштовували при цьому ніші-аркосолії або цегляні гробниці, що розташовувалися нижче рівня підлоги сакральної споруди. Найчастіше елітні поховання представлені захороненнями у саркофагах.

Популярність використання саркофагів серед руської знаті добре відома з літописних повідомлень (див. розділ 4), а їхнє широке застосування підтверджене археологічними дослідженнями. Однак варто зауважити, що більшість узагальнень, присвячених вивченню та конструктивним особливостям цих ритуальних споруд, не стосувалися, за окремими винятками, саркофагів, виявлених на теренах Галицько-Волинських земель [Моця 1990, с. 134–139; Панова 2004, с. 76–94; Івакін 2008, с. 119–126; Ситий 2013, с. 131–133]. Відтак подібне опрацювання вельми актуальне в контексті вивчення поховальної обрядовості та розвитку кам'яного ремесла на вказаних теренах і культури княжої доби загалом.

Перші кроки з пошуку князівських поховань на досліджуваних теренах відомі з другої половини XIX ст. у Луцьку (1854–1856) [Рогге 1879, с. 162; Левицький 1903, с. 84–87] та Володимирі [Дверницькій 1887; Левицький 1892; Мстиславов 1900; Луцик 2018, с. 255–263]. Саме у княжому Володимирі (№ 3) відкрито князівські останки, ототоженні з тлінками волинського володаря Володимира Васильковича. Згідно з писемними джерелами володимирський собор слугував усипальницею для представників династії Мономаховичів – Мстислава Ізяславовича (1170), Всеволода Мстиславовича (1195) та Романовичів

– Василька Романовича (1269), його дружини Олени (1264) й Володимира Васильковича (1288) [ПСРЛ 1908, стлб 559, 682–683, 869, 863, 918, 927]. Але, попри вагомí результати досліджень, окрім перевідкладених останків, зокрема й Володимира Васильковича не вдалося віднайти жодного саркофага. Водночас наявність шести ніш аркосоліїв у володимирському соборі (рис. Г. 4–5) та літописне повідомлення про похорони Володимира Васильковича переконливо доводять використання цього типу ритуальних споруд: “Семоуж бл̄говѣрномуу князю Волдимерю, наре̄чѣномуу въ ст̄ѡм кр̄щеніи Іоанноу, с̄ноу Василковоу, вложеноу въ гробъ, и лежа въ гробѣ тѣло его не замазано, ѡ а̄ . днѣ м̄ца декабра . до с̄ . днѣ м̄ца апріл̄ . княгини его не можаше са втолити, но пришед̄ши съ еп̄скп̄ѡм Евсегеніемъ и съ вс̄ѡм крилосѡ, ѡкрывши гробъ и винша тѣло его цѣло и бѣло . и бл̄гооуханіе ѡ гроба быс̄, и вона п̄добна арапат мн̄воцѣнных̄ . и та̄к̄ чюдо видѣ, видѣвшеж прославиша Ба̄ . и замазаша гробъ его, м̄ца апріл̄, въ с̄ днѣ, и сред стр̄стное недли” [ПСРЛ 1908, стлб 927] [виділення моє – *I. Л.*]. “Гробъ” із тілом, себто саркофаг, очевидно, встановлено в аркосолії. Привертає увагу в цьому літописному повідомленні інформація про те, що гріб князя відкривали і за чотири місяці врешті “замазали”. Це чітко засвідчує конструкцію саркофагу – скриню, де лежало тіло, і віко, яке її прикривало і було рухомим елементом. Але при остаточному “запечатуванні” гробу, його назавжди з’єднували зі скринєю будівельним розчином. Про використання вапняного розчину для заповнення щілини між віком і скринєю саркофага говорить Тетяна Панова. При цьому дослідниця вказує, що відомі випадки промазування також дерев’яних поховальних споруд смолою або вапняним розчином зсередини, а іноді й зовні, з боку днища [Панова 2004, с. 34].

Аркосо́лії. Аркосолії¹⁷, в які поміщали саркофаг із тілом, влаштовували в різних частинах сакрального простору. Для цього передусім слугували відомі з писемних джерел *придѣл* і *притвор*. Приділ – частина святині, за одними із визначень – бічна нава з окремим входом [Materiały 1962, s. 61] (як правило з боку храму), за іншим – частина церкви з окремим (попри головний) вівтарем [Словарь

¹⁷ Аркосолії (від лат. *arcus* – дуга і *solium* – трон, гріб, саркофа).

2008, с. 603–604]. Притвор – це нартекс, західна частина церковної споруди. У володимирському соборі відомо шість аркосоліїв: у північній стіні (рис. Г. 5. Б, В, Г) та південній стіні (рис. Г. 5. А, Д), один у північному куті західної стіни [[Соколов] 1896, с. 19], тобто в приділах і притворі. Шість аркосоліїв розплановано у Старій катедрі у Федорівці (№ 13): два у північній наві в північній і західній стінах, один – у південній наві в південній стіні, у притворі – три у північній частині північної та західної стін та один у південній частині західної стіни (рис. Г. 10. II, I). Їхні розміри становили приблизно 2,3×0,9 м [Раппопорт 1977, с. 261]. На момент відкриття вони виявилися пустими.

Щодо поховання в аркосоліях, привертає увагу чітка вказівка літописця, що тіло Володимира Васильковича поміщено *“во ѿтни гробѣ”*. Даріуш Домбровський, Леонтій Войтович і Василь Слободян слушно вважають, що в такий спосіб наголошено на окремій виділеній ділянці, де перед цим поховали (встановили саркофаг) князя Василька [Dąbrowski, Słobodian, Wojtowycz 2016, s. 48], тобто йдеться про сімейну усипальню. При цьому компактне розпланування ніш на обмеженій площі дає змогу припускати, що призначалися вони для осіб першого рівня спорідненості. Водночас це не була звичайна ділянка, де мали лише встановити гріб. Аркосолії у Володимирі й Федорівці були розписані фресками, що засвідчує відповідну організацію сакрального простору. Про іконографію розпису дає уявлення дає фрескова композиція Страшного Суду у притворі Кирилівської церкви в Києві, де була усипальня Ольговичів. Зображення передає кілька сюжетних ліній, покликаних підсилити есхатологічні настрої [Ганшин 2018, с. 171–174].

Найбільше поширення практики храмових захоронень в аркосоліях припало на XI – першу половину XIII ст. Згідно з християнським канонем, який передбачає поховання за орієнтацією захід–схід, поховальні ніші, закладені при будівництві, традиційно розташовувалися в північній та південній стінах сакральної споруди. Щоправда, спостерігаються випадки, коли аркосолії закладали в західній стіні, відповідно покійника клали по осі північ–південь. Подібна практика спостерігається в Успенському соборі у Володимирі та в Старій

катедри у Федорівці, а також у храмових спорудах у Києві, Чернігові, Переяславі-Хмельницькому, Старій Рязані, Старій Ладозі, Смоленську, Суздалі та Новгороді [Панова 2004, с. 54–55]. Залишки двох ніш аркосоліїв XIII ст. фрагментарно досліджені в Холмі (№ 261), у притворі церкви короля Данила Романовича – в межах сучасної базиліки Різдва Пресвятої Богородиці – об’єкти 10X та 10Y [Gołub 2016, s. 151, 169, 171–172]. Загалом згідно з сучасним станом вивчення середньовічної храмової архітектури, аркосолії зафіксовано лише в сакральних спорудах Волині, натомість у межах Галицької землі відомо численні знахідки кам’яних саркофагів.

*Саркофаги*¹⁸: *обставини відкриття та топографія*. Кам’яні гробниці княжої доби на теренах Волині досі належать до рідкісних артефактів. Відомі на сьогодні дві знахідки лише умовно можна віднести до розглядуваного періоду, оскільки це питання дискусійне. Йдеться про кам’яний саркофаг, відкритий під час будови греблі, на острові серед болота в ур. Лозівщина, північно-східній околиці Володимира (№ 7). Всередині лежав кістяк із довгим волоссям, перев’язаним рожевою стрічкою. Детальна інформація про пам’ятку, зокрема дані щодо датування, відсутні [Цинкаловський 1937, с. 206]. Стан збереження тлінків, як і місце погребіння, здавалося б не дають змоги достовірно ототожнювати це поховання з княжою добою. При цьому варто зазначити, що розташування захоронення в болотяному ґрунті сприяло його консервації. Тому відкидати можливість його належності до княжої доби не варто. А місце, на якому відкрили давнє поховання, безперечно потребує додаткового археологічного вивчення. Відомо про ще одне захоронення в саркофазі, виявлене у Глинську, що на Рівненщині. Мова про відкрите в 60-х роках XX ст. поховання жінки, яке розкопав І. Свешніков. Скелет перепоховали, а саркофаг помістили в експозицію Олеського замку. На жаль, будь-яка інформація, що вказувала би на хронологію чи типологію експоната, відсутня, як і він сам [Пшеничний 2016, с. 38–39]¹⁹.

¹⁸ Саркофаг (дав. гр. *σαρκοφάγος* – “той, що пожирає плоть”, труна невелика кам’яна гробниця).

¹⁹ На наш запит ані експонату, ані документація про нього в Музеї-заповіднику “Олеський-замок” віднайти не вдалося.

Про низку знахідок саркофагів збереглася лише опосередкована інформація за відсутності їх самих. Так, відомо про поховання в “кам’яному ящику”, яке знищили під час оранки неподалік середньовічного городища в Усті (№ 106). Однак чи справді належало воно до княжої доби невідомо [Приходнюк 1977, с. 103; Ягодинська 2018, с. 144].

Три кам’яні саркофаги випадково відкрили у стольному Звенигороді. Перший розкопали за різними даними, чи то на східному передмісті (за В. Ільницьким), чи на західній ділянці городища (за А. Шнайдером). В. Гупало схильна пов’язувати місце знахідки з територією ур. За Вали, де, за місцевими переказами, існували церква й кладовище, що відповідає локалізації Василя Ільницького. Згідно з повідомленнями сучасників: “... *выкопаний тутъ великанъ в огромной каменной коллокоптевой трумне*”. При цьому видаються перебільшеними дані А. Бельовського, де він вказує його довжину – 8,5 ліктів. Враховуючи те, що в Галичині впродовж 1787–1857 рр. львівський чи галицький лікоть становив 59,6 см, довжина саркофага мала би сякати понад 5 м, що, очевидно, неможливо. Показово, що Я. Пастернак зазначав, що було виявлено мармурову плиту, а не саркофаг, а 8,5 ліктів переводить у 3,5 м [Гупало 2014, с. 116; Пастернак 1961, с. 644]. Другий кам’яний саркофаг у Звенигороді виявили в середині XIX ст. Його разом із низкою інших артефактів І. Шареневич передав президентові Центральної комісії з досліджень та консервації пам’яток архітектури Йозифові Александру фон Гелферту. У Відні передані речі викликали чималий інтерес [Ваврикъ 1929, с. 90–91; Гупало 2014, с. 36, 41]. Ще один саркофаг випадково знайшли під час нівелювання вершини пагорба у 1964 р. (Звенигород № 65) Однак його знищено бульдозером [Гупало 2010, с. 174–198].

Факт використання саркофагів засвідчують знахідки кам’яних плит (іноді розрізаних) у межах ґрунтових кладовищ. Так, на межі Волинської та Галицької земель виявлено елементи саркофага у Пліснеську (№ 54). Відкрито його 1993 р. під час розкопок кладовища XII ст. в південно-західній частині дитинця в ур. Замчисько. Збереглися лише дві зміщені плити, що перекривали ґрунтове поховання (№ 8) [Филипчук 1994, рис. 3, фото 6].

Частково збережений саркофаг XII–XIII ст. знайдено біля с. Мухавка (№ 154) Тернопільської обл. Плитами обкладено могильну яму поховання № 1.

Особливу увагу привертають знахідки цілих саркофагів. Виявлені в певному стратиграфічному контексті, вони є важливим джерелом для вивчення традицій використання і встановлення цих ритуальних споруд. Уперше низку кам'яних саркофагів відкрили наприкінці XIX ст. підчас археологічних досліджень сакральних комплексів княжого Галича, які провели І. Шараневич та Л. Лаврецький. Восени 1883 р. біля зовнішньої північної стіни чотиристовпового, триапсидного храму першої половини XII ст. (церква Спаса, Шевченкове № 158), на глибині 1,5 м відкрили дитячий саркофаг. Під час піднімання віка, він розколовся впоперек на двоє. Після цього був перекритий дерев'яними дошками і залишений на тому ж місці. Восени 1884 р. саркофаг з'єднали до купи і збудували над ним дерев'яну альтану на дубових стовпах [Szaraniewicz 1888, s. 4–6]. Того ж року в ур. Цвинтариська (Залуква № 167), через дорогу, на схід від чотиристовпової, триапсидної церкви другої половини XII ст. виявлено пошкоджений кам'яний саркофаг [Пастернак 1998, с. 105–106]. А у с. Вікторів (№ 172) 1870–1880 рр. поряд із сучасною дерев'яною церквою Святого Миколая, над входом до печер (біля старого великого дуба) селяни відкопали кам'яний саркофаг, віко від нього перевезли в с. Комарів, де воно служило порогом до хати Дмитра Кузьмича. За формою було “клиноподібне” [Szaraniewicz 1888, s. 5, 71; Пастернак 1998, с. 49].

Низка знахідок пов'язана з Успенським собором другої половини XII ст. Під час розкопок Я. Пастернака у Крилосі (№ 160) 1937 р. у межах храму в західному притворі, праворуч від входу, під шаром спаленої підлоги, на глибині 0,1 м, відкрито монолітний кам'яний саркофаг, виготовлений із вапняку. На момент відкриття віко вже було пошкодженим (рис. Г. 105). Всередині виявлено скелет чоловіка 50–60 років, який дослідник ототожнив із князем Ярославом Володимирковичем (Осмомислом). З огляду на пошкодження віка, найімовірніше, поховання було пограбоване ще у княжу добу [Пастернак 1998, с. 174–175]. Окремий фрагмент кам'яного віка від саркофага, що найвірогідніше походить із

Успенського собору, відкрили 2011 р. під час проведення науково-рятівних досліджень на північ від церкви Успіння Пресвятої Богородиці XVI ст. [Мельничук 2012, с. 175, 177, 183]. У 1998 р. Ю. Лукомський під час повторного обстеження фундаментів Успенського собору виявив дві частини плити із вапняку від днища скрині саркофага. На поверхні плити чітко простежувалися сліди від тлінків [Лукомський 2002, с. 585–586].

Про знахідку ще одного кам'яного саркофага повідомляв Я. Пастернак, зазначаючи, що його розкопав О. Гошовський в ур. Плебанський сад. Вважають, що повторно відкрив його 1956 р. М. Каргер. Дослідник датував його XIV ст. Розкопки Вітольд Ауліха 1960–1980-х рр. дали підстави датувати могильник у згаданому урочищі XIV–XV ст. Саркофаг передали у фонди Крилоського музею [Томенчук 2006, с. 62, рис. 29]. Внаслідок ремонтних робіт у музеї його винесли на подвір'я (біля липи), де він довгий час перебував. Згодом саркофаг втрачено.

Надзвичайно цікаві матеріали здобуто під час досліджень в ур. Царинка (№ 161). 1985 р. трактор випадково виорав на поверхню кам'яну плиту від саркофага. В закладеній у цьому місці траншеї зафіксували фундаменти храму, а також поховання у кам'яній скрині. Впродовж досліджень 1988–1993 рр. розкрито всю площу споруди, якою виявилася хрещата у плані триапсидна, двостовпова дерев'яна церква, датована першою половиною XII ст. В її межах задокументовано 3 монолітні вапнякові саркофаги та 1 складений (у вигляді обкладки) (рис. Г. 110–111).

Один саркофаг розміщувався в центрі підбанного квадрата. Його віко (виоране 1985 р.) залягало врівень із долівкою, плоске й відносно тонке, виготовлене з шаруватого пісковика, що відрізняє цей саркофаг від інших. Судячи зі зміщення розшивки плит підлоги з північного боку, його могли встановити на певному етапі функціонування церкви. Всередині він був заповнений будівельним сміттям. На дні ж виявлено скелет чоловіка похилого віку, орієнтований головою на захід. Руки – вздовж тіла. Не всі кістки лежали в анатомічному порядку, зокрема три кістки нижніх кінцівок виявили біля голови. Не на своєму місці була й нижня щелепа [Лукомський 1986, рис. 23, 35–40].

Зі сходу до описаного саркофага торцем із незначним зміщенням від осі храму дотикався другий. Скриня була заповнена будівельним сміттям, перемішаним із ґрунтом. Поховання у ньому не виявлено [Лукомський 1989, рис. 28].

У південному приділі храму відкрито третій саркофаг. Його віко було дуже потріскане. З'ясовано, що саркофаг встановили ще при закладці споруди. Його скриня була заповнена пухким ґрунтом упереміш з вапняковим щебенем. На дні лежали два скелети у випростаному положенні на спині. Орієнтація західна. Один був із випростаними руками вздовж тіла і зміщений до південної стінки скрині. Це кістяк чоловіка віком 40–50 років із ростом 1,92 м. Череп зміщений із місця. Під північною стінкою скрині лежав скелет жінки, який, імовірно. Зріст жінки становив 1,93 м, а вік близько 60 років [Лукомський 1989, с. 12–15, рис. 28–31].

З північного боку до саркофага з описаним подвійним тілопокладенням прилягало поховання дитини. Поховальна яма обкладена вертикально встановленими плитами з усіх боків впритул до саркофага. Зверху поховання було перекрите кількома уламками плитняку. Розмір ями у плані 1,1×0,32–0,4 м. Похований лежав на лівому боці, спиною до саркофага у витягнутому положенні. Його зріст становив близько 68 см. Окрім дитячого захоронення, поряд із цим же саркофагом зафіксовано уламки ще одного. Фрагменти монолітного саркофага виявлено під час вибирання засипу річкової гальки, якою було заповнено порушену ділянку фундаменту західної стіни південної нави церкви на Царинці. Можливо, він знаходився поруч третього саркофага у південній наві та був зруйнований у часі спорудження фундаментів мурованого храму. Жодних людських останків при уламках не було виявлено. На зовнішній поверхні складеного саркофага вдалося простежити фрагмент геометричного орнаменту, прорізаного гострим інструментом у камені [Лукомський 1993, рис. 58–59].

Крім саркофагів, зафіксованих у межах дерев'яної церкви на Царинці, їхні рештки виявлено *in situ* також і на прихрамовому кладовищі. Один з ушкоджених саркофагів розташовувався біля південно-західного кута південної нави дерев'яної церкви, а інший – на схід від центральної апсиди вже мурованого

храму, побудованого пізніше на місці дерев'яної святині. [Лукомський 1992, рис. 22–23; 1998, с. 563, 572–573, 579–580].

У 1987 р. в ур. Церквиська (№ 162) при внутрішньому контурі північного фундаменту наві відкрили рештки монолітного вапнякового саркофага (рис. Г. 112). Він був опущений із рівня мозаїчної підлоги в яму завглибшки 66 см з акуратними вертикальними стінками і горизонтальним дном. Від саркофага *in situ* уціліли лише частина дна та дві неповні вертикальні стінки – південна та західна. Від північної залишився лише слід відломка на дні. Вся східна частина саркофага відсутня. Її знищили, правдоподібно, у ході розкопок ХІХ ст. При саркофазі виявлено лише верхню частину людського черепа, що, ймовірно, може належити похованню в ньому. Вірогідно, поряд із цим саркофагом із південного боку є подібні поховання у саркофагах, однак рештки підлоги, збереженої на цій ділянці, не дали можливості перевірити це припущення [Лукомський 2018, с. 198].

Ще один саркофаг відкрили в ур. Прокаліїв сад (№ 165) у 1955 р. у південній частині притвору церкви Святого Іллі другої половини ХІІ – першої половини ХІІІ ст. Він зберігся у вигляді уламків плит товщиною 11–16 мм, червоно-фіолетового кольору на зламі [Каргер 1960, с. 70–71]. Неодноразово, згідно зі свідченнями місцевих мешканців, виорювали кам'яні саркофаги в ур. Мніський сад (№ 168) [Иоаннисян 1988/159, с. 4]. Рештки одного з них (днище і придонні уламки стінок) 1990 р. відкрив Б. Томенчук (згідно зі звітом – поховання № 4, натомість у монографії автора розкопок – № 5) [Томенчук 1990/93, с. 4; Томенчук 2006, с. 45] (рис. Г. 118).

Окрім давнього Галича значну кількість кам'яних саркофагів княжої доби розкопали на Буковині. Загалом досліджено 20 об'єктів. Один із них виявлено, ймовірно у 1940-х роках, у с. Чуньків Заставнівського р-н (№ 204). Додаткова інформація про нього відсутня [Пивоваров 2006, с. 160, 173]. Усі інші пов'язані зі сакральними комплексами літописного Василева (№ 191–192). Вперше на рештки двох саркофагів натрапив Р. Кайндль ще 1899 р. Вони були виконані з каменю пісковика червоного відтінку і розташовувалися посеред решток фундаментів дерев'яної будівлі (8×8 м), ймовірно церкви, в ур. Хом [Kaindl 1901, с. 47].

Решту саркофагів відкрито під час археологічних досліджень Б. Тимощука в 1948, 1958–1959 рр. Тоді в ур. На Мурах задокументовано релікти василівського білокам'яного хрестовобаневого храму XII ст., який продовжував функціювати до кінця XVII ст. (коли й був зруйнований внаслідок пожежі) (рис. Г. 131), та розпланованого біля нього кладовища. Більшість саркофагів, на жаль, не дочекалася детального опису, зокрема й виявлені на прицерковному кладовищі. Лише кілька пам'яток було опубліковано [Тимошук 1982, с. 143–152]. Інформацію про ще кілька саркофагів вдалося почерпнути з археологічних звітів дослідника [Тимошук 1958/19; 1959/22] та віднайти самі об'єкти у фондових колекціях Чернівецького краєзнавчого музею (ЧКМ – 6508-II-336) та Львівського історичного музею (ЛІМ – КР-29390).

Отож у 1948 р. під час обстеження прицерковного кладовища в ур. На Мурах відкрили чотири саркофаги. Три з них виявили приблизно в центрі кладовища внаслідок розмиву пагорба, четвертий у шурфі в південно-західній частині [Тимошук 1952, с. 399–400]. Один із них 1950 р. передали у фонди Чернівецького краєзнавчого музею (ЧКМ – 6508-II-336) (рис. Г. 135).

У 1958 р. біля південного фундаменту храму розкопали два саркофаги. Вони розміщувалися на глибині 1,2 м від сучасної поверхні та 0,7 м від давньої. Скриня саркофага № 5²⁰ і плита, що її перекривала, на момент виявлення уже були роздавлені. У заповненні виявлено фрагменти кераміки XII–XIII ст. Саркофаг № 6 розташовувався південніше саркофага № 5. Його розбили під час копання ями у XVII ст. У заповненні також виявлено фрагменти кераміки XII–XIII ст. [Тимошук 1958/19, с. 5].

Дослідження пам'ятки продовжили 1959 р. У середині храму вдалося віднайти п'ять кам'яних саркофагів. Саркофаг № 1 відкрито у притворі при північній стіні. Віко не виявлено. У верхньому шарі заповнення розчищено рештки трьох дитячих поховань XVII–XVIII ст. Нижче зафіксовано останки ще двох різночасових поховань. Кістки давнішого зміщено до північної стінки, а тлінки пізнішого поховання лежали в анатомічному порядку. Саркофаг № 2

²⁰ Нумерація продовжує відкриті саркофаги в 1948 р.

відкрито праворуч від саркофага № 1. У ньому виявлено рештки трьох поховань. Кістки найдавнішого зміщено до північної стінки. Скелет другого лежав в анатомічному порядку. Зверху його перекривав скелет найпізнішого поховання. В тазових кістках останнього виявлено залізну двоперу стрілу із втулкою (10,5 см). Остання датує поховання XII–XIII ст. На дні саркофага зафіксовано обвуглені шматки дощок та шість уламків глиняних посудин, які вдруге зазнали дії вогню. Саркофаг № 3 розміщувався на південь від саркофага № 2 і був вмурований у міжнавову фундаментну стрічку. У саркофаг поміщено останки в дерев'яній труні.

Від останньої зберігся тлін, великі ковани залізні цвяхи довжиною до 15 см, шматки обгорілого віка. Зовнішня поверхня домовини була прикрашена срібними пластинами. Вони знайдені на її краях і в середині (6 шт.). Кожна пластинка товщиною 0,5 мм має прямокутну форму і Г-подібно зігнута. По краях пластин збереглися по два срібні цвяхи довжиною 1,5 см, за допомогою яких вони кріпилися до домовини. Її розміри: ширина – 0,52 м, довжина 1,95 м. В середині саркофага лежали людські кістки не в анатомічному порядку. Біля них знайдено обгорілі зерна гороху, фрагменти кераміки, які дослідник датував XI–XII ст., зі слідами дії вогню, а також кусочок перепаленої тваринної кістки. Згідно із висновками Б. Тимощука, відкритий саркофаг найдавніший у храмі [Тимощук 1959/22, с. 11–12; 1982, с. 143].

Саркофаг № 4 відкрито в центральній частині притвору при протилежній міжнавовій стрічці фундаменту. Його основа підпрямокутної форми виготовлена зі суцільної брили сірого, а його віко – з пісковіку червоного відтінку. [Тимощук 1959/22, с. 12]. Саркофаг № 5 без віка відкрито в південній клітині притвору. На дні, крім кількох поховань, знайдено фрагменти кераміки XII–XIII ст. [Тимощук 1959/22, с. 12–13].

З-поміж 12 саркофагів, виявлених на території прицерковного кладовища, Б. Тимощук зупинився на детальних описах лише деяких із них.

Саркофаг № 8, виявлений поблизу північної стіни храму, був перекритий кам'яною плитою, верхня частина якої мала форму двосхилого даху з гребенем посередині [Тимошук 1982, с. 161]. Місце розташування саркофага № 9 невідоме.

Саркофаг № 10 встановлено на відстані 1 м від північної апсиди на глибині 1 м від сучасної поверхні. У давнину він був зруйнований: відсутня більша частина західної стінки, північна розбита на декілька куснів. На момент виявлення скриня була вщерть заповнена землею. На дні, крім скелета, знайдено фрагменти кераміки XII–XIII ст., вуглики. Зверху скриню перекривало віко, розбите на декілька фрагментів. Зовнішня поверхня плити віка згладжена, в її східній частині, вирізані геометричні знаки, а в південній – знак “вавилон”. Він складається із трьох вписаних один в один квадратів. Лінії північно-східного та південно-західного кутів зовнішнього квадрата збиті. Сторони кожного квадрата між собою нерівні. Так, сторони найбільшого мають 31,6×30,5×31,3×31,2 см, середнього – 19,4×18,2×18,8×18,1 см, найменшого – 7,7×7,6×7 см. У центрі “вавилона” вирізьблена ямка глибиною до 2 мм. Сторони всіх квадратів з'єднані між собою косими лініями. На південь і схід від “вавилона” розміщуються інші знаки. Серед них – знаки Рюриковичів у формі двозубців із паростками внизу (4), знаки у вигляді “багра” (2) та геометричні фігури у формі трикутників і кола, поділені лініями на кілька частин. На краю плити зі сходу – вісім круглих у плані видовбаних ямок діаметром 1,5 см, глибиною до 1 см. Усі фігури вирізані лініями шириною 2 мм і глибиною до 2 мм. Плита від саркофага зберігається в Чернівецькому краєзнавчому музеї [Тимошук 1959/22, с. 15–16; 1982, с. 145; ЧКМ-18752-II-1319] (рис. Г. 133).

Б. Тимошук вважав, що ці знаки – це намогильні написи, що ідентифікували особу померлого. Опирався дослідник на повідомлення арабського мандрівника Ібн Фадлана, який описуючи кремацію й підкурганне поховання русів зазначав, що в середину курганного насипу *“запхали кусок дерева хадінк і написали на ньому ім'я померлого та ім'я короля русів”* [Тимошук 1969, с. 91; Мартиняк 2016, с. 142]. Знаки Рюриковичів дослідник вважав символами теребовлянського князя Василька, якому належали землі Середнього Подністров'я. А оскільки “вавилон”

є символом зодчої мудрості, археолог припустив, що похований – будівничий василівського храму, натомість знаки Рюриковичів на плиті відображають його залежність від князівського роду чи тісні зв'язки з ним [Тимощук 1982, с. 145; Логвин, Тимощук 1961, с. 50]. Думку про те, що вирізані на плиті знаки є “свідченням приналежності служилої людини до князя” поділяє і Назарій Христан [Христан 2020, с. 203].

Неодноразово вони зафіксовані на стінах різних середньовічних споруд і поховальних пам'ятках. Наскельні зображення цього знаку виявлено в Кавказьких горах, зокрема й на пам'ятках Хозарського каганату, будівельних матеріалах археологічних пам'яток салтівської культурно-історичної спільності: на цеглинах Білої Вежі у м. Саркел (IX–XII ст.) і кам'яних блоках Маяцького городища (IX–X ст.), а також на фрагменті глиняної плити (IX ст.), черепиці (X ст.), кам'яній плиті із каменерізної майстерні (1203), шийці амфори (XI ст.), виявлених на території Таманського городища (Тмуторокань), на глиняній плитці з підлоги Успенської церкви у Старій Рязані (середина XII ст.), на цеглі в Новому Сараї (XIV ст.) [Рыбаков 1957; Пивоваров 2020, с. 70–77]. Фрагменти плінфи з таким графіті знайдено й під час досліджень Десятинної церкви [Комар 2014, с. 97]. Ймовірно, такий же знак зображено на фрагменті кам'яного блоку, повторно використаного в якості каменю для фундаменту церкви на Царинці давнього Галича XIII ст. [Лукомський 1998, с. 569, 577]. Він же зображений на стінах Хотинської фортеці (XV ст.).

Знак “вавилону” виявлено й на поховальних пам'ятках: на “плиті Степана” Тверської обл. і плиті із Труворова, плиті із гробниці Мостича (командир столичного гарнізону, який перед смертю прийняв постриг) у Преславі (950–960), на внутрішній стороні білокам'яного віка саркофага в Петровському монастирі біля Ростова Великого (друга половина XIII ст.) [Рыбаков 1957; Пивоваров 2020, с. 70–77].

Борис Рыбаков розглядав “вавилон” у контексті математичних обчислень, які застосовували при будівництві, та навіть убачав у цих знаках відображення реальних середньовічних креслень [Рыбаков 1957]. Олексій Комар, вивчаючи

проблеми метрології Десятинної церкви вказує, що *“подібні археологічні знахідки не є робочою квадратурою будівельника, а лише її ескізом або її узагалі розграфкою для гри в «млин»”* [Комар 2014, с. 97–98].

Аналізуючи генезу й поширення знаку “вавилону” на зазначених територіях, С. Пивоваров не відкидає, що він до Русі потрапив разом із болгарським духовенством. Похований ж у саркофазі № 10, враховуючи наявність знаків Рюриковичів на плиті, мав князівське походження (можливо, пострижений у монахи). Загалом дослідник пропонує дві гіпотези щодо смислового навантаження “вавилону”: 1) сакральний символ, який супроводжував душу померлого (вірогідно, постриженого в монахи) до раю; 2) елемент поховальної тризни, тобто поминальної гри (змагання), у цьому випадку у вигляді гри у млин [Пивоваров 2020, с. 78–79].

Саркофаг № 12 відкрили за 30 м на південний захід від храму. У ньому знайдено два уламки кераміки XII–XIII ст. і вугілля [Тимошук 1982, с. 161]. Саркофаг № 15, зафіксований у центрі кладовища, містив останки двох осіб. Кістки давнішого поховання були зміщені й лежали купкою в ногах пізнішого разом із кам’яною плиткою, т. зв. “кам’яною подушкою”. У саркофазі знайдено уламки кераміки XII–XIII ст.

Один із саркофагів, виявлених на цьому прицерковному кладовищі, зберігається у фондах Львівського історичного музею [ЛІМ – КР-29390]. Його первісна нумерація невідома (рис. Г. 134).

Б. Тимошук зазначав, що саркофаги вкопували в землю так, що їхні віка було видно на поверхні. Цим, зокрема, пояснюється їхнє повторне використання у майбутньому. У більшості зі скринь виявлено тлінки кількох осіб, що, на думку дослідника, свідчить про родинні зв’язки між померлими [Тимошук 1982, с. 160–161].

Особливості конструкції і типологія саркофагів. Схарактеризовані саркофаги загалом вписуються в типологію, яку розробила Т. Панова [Панова, 2004, с. 76–83]. Дані відображені в таблиці (табл. 3). Усі саркофаги, виявлені на території Галицько-Волинських земель, відповідають типу I – саркофаги-скрині.

Він поділяється на види та підвиди. Найбільша кількість (18) належить до виду 1 – саркофаги-скрині прямокутної форми без додаткового оформлення внутрішнього простору. Цей вид поділяється на підвиди: А – виготовлені з моноліту каменю (10); Б – прямокутної форми, складені з великих кам'яних плит (5, 2 з них обкладкою); В – прямокутної форми, що імітують складені так звані псевдоскладені (3).

Потрібно зауважити, що складені та псевдоскладені саркофаги нагадують конструкцію дерев'яних домовин, відкритих у Києві, Луцьку, Холмі, Дорогичині та Перемишлі. Визначальна риса останніх у цьому контексті – нижня й бокові дошки труни мали випуски відносно торцевих дощок назовні, почасти навіть більший, аніж цього вимагала система кріплення. Пояснюють таку конструкцію попередні приготування домовин та їхня пізніша підгонка під зріст покійників [Сагайдак 1991, с. 96–101, Терський 1998, с. 613–614; Koperski 2004, s. 172]. Однак, якщо у випадку складених кам'яних саркофагів (технологія виготовлення яких подібна до дерев'яних домовин) такі випуски стінок зрозумілі, то у псевдоскладених не зовсім. Можна лише припустити, що саме така конструкція набула традиційної риси, а відтак і стала взірцевою для кам'яних саркофагів.

Саркофаги типу І. 1. А. головно поширені у княжому Галичі: Крилос (№ 160–162), Залуква (№ 168) і лише в одному випадку у Василеві (№ 192).

Два саркофаги цього типу відкрили в Успенському соборі у Крилосі (№ 160). Перший (відомий як Ярослава Осмомисла) розмірами: довжина – 2,07 м, висота в головах – 0,65 м, в ногах – 0,47 м, ширина в головах – 0,72 м, в ногах – 0,75 м. Товщина стінок саркофага – 0,14–0,16 м. Його довжина всередині – 1,8 м. Зверху його перекривала плита – 0,17 м із косо стесаними бічними гранями, яка відтворювала форму двосхилого даху. Ширина гребеня плити – 0,12 м (рис. Г. 105). Другий розмірами 1,14×0,56 м. Між плитами зафіксовано отвір діаметром 6 см. На поверхні плити залишилися сліди від стінок саркофага шириною 10–12 см. Висоту ж саркофага визначено за відбитками на мурі – 0,4 м.

Шість таких саркофагів відкрили в ур. Царинка, що у Крилосі (№ 161) [Лукомський 1986, рис. 23, рис. 35–40; 1989, рис. 28–31; 1992, рис. 22–23; 1993,

рис. 58–59]. Довжина саркофага № 1 всередині – 1,9 м, ширина – 0,47 м і 0,54 м, висота – 0,48 м. Товщина бічних стінок – 7–9 см, а торцевих – 7,5 см. На дні саркофага посередині видовбаний наскрізний отвір діаметром 5 см, до якого ведуть два рівчачки. Віко розмірами 1,2×0,6×0,08 м. На торцях були помітні сліди обробки.

Саркофаг № 2 довжиною всередині 1,63 м, його ширина – 0,4–0,52 м, висота – 0,34 м. Товщина бічних стінок – 11–12 см. Зберігся фрагмент віка саркофага з плоскої плити вапняку завтовшки 18 см. У дні на відстані 0,84 м від західної стінки є отвір діаметром 0,9 см.

Саркофаг № 3 довжиною всередині 1,95 м, його ширина – 0,49–0,52 м, висота – 0,4–0,42 м. Товщина бічних стінок – 10–11 см, а торцевих – 13 см. Його віко було дуже потріскане, його товщина – 15 см.

До цього ж типу належить саркофаг № 5, збережений у вигляді кількох фрагментів, а також № 6 і № 7. Верхня частина саркофага № 6 сильно пошкоджена. Зовнішні розміри його у плані – 2,1×0,68 м, внутрішні на рівні дна – 1,8×0,46×0,48 м. Товщина вертикальних стінок при основі – 10–12 см. Від саркофага № 7 уціліла лише західна частина. Він цікавий тим, що його торцева бічна стінка завтовшки 9 см ледь заокруглена у плані, а також дуже тонкими (4–6 см) бічними вертикальними стінками. Дно саркофага завтовшки 7 см, а внутрішня ширина – 0,56–0,57 см.

По одному саркофагу такого типу виявлено в Крилосі (№ 162) (ур. Церквиська) та Залукві (№ 168). Дно першого суцільне, без отвору для стоку сукровиці. Ширина внутрішньої частини – 52 см. Товщина збережених бічних стінок – 10 см, торцевої (західної) – 12 см, а основи (дна) – 16 см. Параметри другого: довжина – 1,91 м, ширина 0,66–0,68 м, товщина дна – 0,18 м, товщина вцілілих стінок – 5–6 см.

Саркофаг № 4, виявлений у всередині храму у Василеві (№ 192) представлений наступними розмірами: довжина 2,2 м, ширина 0,7 м, висота 0,53 м (рис. Г. 132).

До підвиду Б зараховуємо саркофаги з Мухавки (№ 154), Крилоса (№ 161) (ур. Царинка), які не з'єднувалися системою кріплення. У Мухавці (№ 154) могильна яма (1,8×0,8 м, глибина 1 м від денної поверхні) поховання № 1 із західної, північної та південної сторін була обкладена плитами з пісковика червоного відтінку. Плити нерівні, на момент виявлення не заповнювали всю площину північної й південної стінок могильної ями. Західна ж плита була укріплена підпорками з менших за розміром плиток, але однаково нахилена до середини. Найбільші розміри плит: західної – 1×0,6 м, північної – 1×0,55 м, південної – 1,25×0,6 м. Виявлений у саркофазі скелет лежав у випростаному положенні на спині, зі складеними на животі руками, себто головно в анатомічному порядку, а це означає, що дном саркофага слугував ґрунт. Східної та частин північної й південної стінок, які, очевидно, склалися з кількох фрагментів, як і віко, не виявлено. Ймовірно, вони втрачені внаслідок господарських робіт на пам'ятці. Що ж стосується конструктивних особливостей саркофага, зрозуміло, що складався він з окремих плит і був влаштований у спосіб звичайної обкладки, без будь-яких замків у вигляді пазів [Ягодинська 2018, с. 77, 90, 204] (рис. Г. 100).

У Крилосі (№ 161) ж саркофаг № 4 представлений поховальною ямою, обкладеною вертикально встановленими плитами впритул до саркофага № 3. Зверху поховання було перекрите кількома уламками плитняку. Розмір ями у плані – 1,1×0,32–0,4 м.

Дещо складнішу конструкцію саркофагів відзначено у Пліснеську (№ 54) та Василеві (№ 192), її доповнювала система пазів. Василівський саркофаг № 3 складений з окремих кам'яних плит, які, за висновками Б. Тимощука, до того як були поставлені в церкві, зазнали дії вогню і частково пошкоджені, тобто могли бути повторного використання. Для встановлення збірного саркофага у стрічковому підмурку вирубали відповідну нішу. Його дном служила поземо зрізана поверхня мурування. Південна бічна плита припасована впритул до вертикальної стінки ніші. Вона мала пази для закріплення обидвох торцевих плит. З протилежного боку до них щільно прилягала лицьова південна гладка плита,

зафіксована в стрічковому фундаменті на вапняному розчині. Східним краєм вона, як виглядає з рисунку, була защемлена між підмурком та торцевою плитою, що могло спричинити її ламання при висуванні віка. Констатовано, що до початку археологічного розкриття південна плита вже була розтріскана на 5 фрагментів. На вікові саркофага фігурують принаймі два поперечні пази для фіксації його з торцевими плитами. В середині, на стінках саркофага вирізаний так званий карниз. Пазухи, утворені між торцевими плитами та біяними стінками ніші заповнювали камінням.

У категорії збірних саркофагів вирізняється один із Пліснеська (№ 54) (рис. Г. 64), основу якого, ймовірно, становила дерев'яна камера. Кам'яні ж стінки кріпилися за допомогою системи пазів. Верх цієї конструкції закінчувало віко, яке на основі знайденого фронтона саркофага, очевидно, було двосхилим. Пам'ятка представлена двома кам'яними плитами, зміщеними з первісного поховання (№ 8), що належить до відкритого там кладовища XII ст. Плити виявлені на глибині 0,50 м від рівня сучасної поверхні. Одна з них під прямокутна, розмірами: довжина – 1,85 м, ширина – 0,6 м, товщина – 0,1 м. У ній паралельно до поперечного зрізу видовбано паз шириною 10 і глибиною 5 см.

Друга плита трикутної форми із двома гострокутними завершеннями по краях. Її розміри – 1,15×0,80×0,78 м, товщина – 0,1 м. Плита є фронтоном досліджуваного саркофага і за формою безпосередньо подібна до такого ж елемента на саркофазі Ярослава Мудрого. Основою саркофага, на думку М. Филипчука, була дерев'яна камера, рештки якої зафіксовано в похованні № 8 (рис. Г. 65). Її розміри – 2,7×1,5 м, натомість могильної ями – 2,2×0,8 м. Зафіксована глибина поховальної камери – 0,45–0,5 м. Сліди могильної ями *“мали вигляд прямокутного заглиблення /до 0,10–0,15 м/ та неглибоких канав /розм. 1,4 м довжини, 0,1–0,15 м ширини та 0,1 м глибини/, які залягали дещо нижче рівня долівки. Не виключено, що ці канави і є рештками лаг на котрих лежала дерев'яна труна. Підтвердженням цього можуть слугувати віднайдені тут і в заповненні залізні цвяхи з відбитками тлілого дерева. Поховальна камера разом з могильною ямою були опущені у материк до 0,15 м”* [Филипчук, 1994, с. 9–12].

Системою пазів скріплювався і саркофаг з ур. Плебанський сад, що у Крилосі. Він складався з окремих плит світло-сірого вапняку товщиною 7–9 см. Довжина саркофага – 2,08 м, ширина – 0,72 м, висота – 0,75 м. Розміри віка – 2,15×0,84 м. Із внутрішньої тильної сторони віка, на відстані кількох сантиметрів від його країв, вирізані чотири широкі пази відповідно до верху змонтованих плит так, що бічні плити виявлялися защемленими виступаючими донизу довгими краями віка, а щільно припасоване до верхнього прорізу середнє дзеркало плити не давало можливості зрушити її у горизонтальному напрямку. Конструкція збірної кам'яної домовини у нижній частині була стягнута двома кам'яними брусками-скобами розмірами 1,24×0,23 м [Томенчук 2006, с. 62, рис. 29].

Тип І.1.В. виявлений у Василеві (№ 192). Це – саркофаг № 10, вирізаний із суцільного блоку у формі м'яко розширеного прямокутника. Поперечна стінка із західної сторони імітує вставень. Зовнішні розміри раки: довжина – 2,2 м, ширина – 0,65 м, висота – 0,45 м. Параметри віка: довжина – 2,5 м, ширина – 0,8 м, товщина – 0,12 м. На тильній постелі віка вирубано, дзеркальний до верхньої частини раки, паз шириною ~15 см для ущільнення поховальної камери й закріплення плити щодо її поземого зсуву. За рахунок виразної опуклості бічних стінок раки у плані її форма злегка лодієподібна. Однією з морфологічних особливостей саркофага № 10 є досить виразне звуження його форми саме “у головах”, тобто у західній частині [Тимощук, 1982, рис. 90, 2] (рис. Г. 133).

Ще один вид саркофагів, поширений на досліджуваній території, – трапецієподібної форми (вид 2). Вони ширші з боку голови та вужчі в ногах. Така конструкція пояснюється передовсім анатомічною будовою людського тіла. Деякі зі схарактеризованих саркофагів відповідають підвиду А – монолітні саркофаги-скрині трапецієподібної форми (2). Два інші підвиди, які виділяє Т. Панова, – Б – складені трапецієподібної форми та В – саркофаги-скрині трапецієподібної форми із нішою для голови на нашій території невідомі [Панова 2004, с. 77–85].

До типу І.2.А. відносимо саркофаги з Шевченкова (№ 158), Василева (№ 192).

У Шевченковому (№ 158) саркофаг, як повідомляв І. Шараневич, виготовлений з моноліту пісковика²¹. Перекривала його кам'яна плита з легко піднесеним хребтом. Його довжина – 1,35 м, ширина в головах – 0,62 м, у ногах – 0,55 м, висота – 0,53 м. Дно було нахилене в бік ніг. На рівні колін круглий отвір, влаштований традиційно для відпливу сукровиці з тіла покійного.

Всередині василівського храму (№ 192) саркофаг № 1 трапецієподібної форми (ширший в головах), вирізаний зі суцільного блоку каменю вапняку. Його розміри: довжина – 2,16 м, ширина – 0,73 м, висота – 0,5 м (рис. Г. 132).

Через відсутність вичерпних даних щодо конструктивних особливостей саркофага № 5 з габаритами: довжина – 2,15 м, ширина – 0,7 м, у голові ширший на 7 см, ніж в ногах, відкритого на прицерковному кладовищі храму, зараховуємо його до типу І.2. без визначеного підвиду.

Можна виокремити ще один підвид, який назовемо підвидом Г – псевдоскладені монолітні саркофаги-скрині трапецієподібної форми (5).

Усіх їх відкрили у Василеві (№ 192). Йдеться про один із чотирьох саркофагів виявлених на прицерковному кладовищі 1948 р. (ЧКМ – 6508-П-336). Це – саркофаг трапецієподібної форми, вирізаний зі суцільного блоку вапняку. Поперечна стінка саркофага в ногах покійного імітує вкладень, відтак повздовжні стінки виходять за її межі на 3–5 см. Розміри саркофага: довжина – 2,13 м; ширина зі сторони голови – 0,72 м, у ногах – 0,51 м, висота зі сторони голови – 0,49 м, у ногах – 0,40 м, товщина стінок – 12,5–8 см. Зверху його перекривала масивна прямокутна плита (рис. Г. 135).

У межах храму розміщувалися саркофаги № 2 та № 5. Саркофаг № 2 трапецієподібної форми (ширший у головах), витесаний зі суцільної брили вапняку. Поперечні стінки імітують вкладні. Його розміри: довжина – 2,15 м, ширина – 0,8–0,5 м, висота – 0,66 м. Віко прямокутне, із вирізаними пазами навколо плити (рис. Г. 132).

²¹ У Галичі монолітні саркофаги з пісковика поки що невідомі. Тому, враховуючи традиції галицьких каменярів, які заготовляли для будівництва церков вапняк у родовищах поблизу миколаєва над Дністром (С. Пастернак), слід припускати, що І. Шараневич помилився у визначенні породи каменю і саркофаг все-таки був з традиційного галицького літотамнієвого вапняка.

Саркофаг № 5 трапецієподібної форми (ширший у головах), злегка нагадує форму човна, вирізаний зі суцільного блоку каменю вапняку. Поперечні стінки імітують вкладні. У верхній частині зафіксовано сліди дії вогню. Його розміри згідно з текстом археологічного звіту: довжина – 2,2 м, ширина – 0,7 м, висота 0,5 м. Уточнює та доповнює цю інформацію креслення саркофага. Відповідно до нього: довжина – 2,2 м, ширина – 0,65–0,55 м, висота – 0,4 м, товщина стінок – 9–15 см, товщина дна – близько 19 см (рис. Г. 133).

Ще один саркофаг невідомої нумерації з 1960 р. зберігається у фондах Львівського історичного музею. Це – саркофаг трапецієподібної форми (ширший у головах), монолітний з вапняку. На його дні зафіксовано підвищення висотою 1 см – кам'яна “подушка” (узголів'я). Поперечні стінки імітують вкладні. Звужується донизу. Його розміри: довжина – 2,16 м вгорі, 2,08 м внизу, ширина по горі в головах – 0,7 м, у ногах – 0,55 м, по низу – 0,65 м та 0,53 м відповідно, висота в головах – 0,42 м, у ногах – 0,38 м. Товщина стінок – 7–10 см (рис. Г. 134).

Саркофаг № 9, згідно з кресленням, підпрямокутної форми, натомість відповідно до фото – човникopodobної²², дещо ширший у голові, вирізаний зі суцільного блоку пісковика. Поперечні стінки імітують вставні. Висота в головах вища, ніж у ногах. Зверху саркофаг перекривала суцільна двосхила плита із гребенем посередині. Зі сторони голови витесане підвищення – кам'яна “подушка”. Розміри саркофага: довжина – 2,56 м, ширина – 0,88–0,72 м, висота без віка – 0,64–0,48 м. Розміри віка: довжина – 2,56 м, ширина – 0,88–0,72 м, висота – 0,16–0,24 м [Тимошук 1982, с. 152, 160] (рис. Г. 133).

За браком даних, достеменно не вдалося встановити конструктивних особливостей кількох саркофагів із Василева (№ 192). Втім, три саркофаги з прицерковного кладовища можна віднести до типу I і виду 2 (I.2). Це – саркофаги витесані з брили сірого пісковика, підпрямокутної форми, що звужуються в один бік. Зверху їх перекривали товсті кам'яні плити. Уся поверхня має сліди обробки долотом. Кам'яні плити-віка обтесані лише знизу. Розміри саркофагів: довжина – 2–2,2 м, ширина – 0,5–0,7 м, висота без віка – 0,4–0,5 м.

²² Не відкидаємо можливості, що опубліковане фото може бути дещо спотвореним.

Зовсім не вдається визначити тип саркофага № 6. Його розміри, згідно зі звітом: довжина – 1,8 м, ширина – 0,62 м, товщина – 0,5 м. Вже у 1982 р. Б. Тимощук характеризує його у наступний спосіб: *“Саркофаг № 6 (довжина 2,16 м, ширина 0,7 м, висота 0,5 м), що розміщувався біля південної стіни кам'яного храму, зверху був перекритий кам'яною плитою товщиною 0,1 м...”* [Тимощук 1982, с. 161].

Відсутня детальна інформація про саркофаги № 12 та № 15. Саркофаг № 12 перекривала кам'яна плита, верхня частина якої мала форму даху з гребенем посередині. На його дні зафіксовано підвищення висотою 5 см – кам'яна “подушка”. Саркофаг № 15 перекривала кам'яна плита. Череп одного із поховань лежав на кам'яній плитці розмірами 18×17×6 см.

Віка ж саркофагів представлені простими прямокутними плитами, прямокутними плитами із пазами та прямокутними чи трапецієподібними плитами кілеподібної форми у перетині із вираженим гребенем (валиком) на вершині (табл. 3). Виділяється при цьому окрема знахідка фрагмента кам'яного віка біля церкви Успіння Пресвятої Богородиці XVI ст. у Крилосі. Його параметри: довжина – 1,45 м, ширина 0,8 м, товщина по краях – 0,1 м. Витесана із вапняку плита посередині прикрашена повздовжнім напіввалком шириною 0,15 м. Товщина плити в цьому місці становить – 16 см [Мельничук 2012, с. 177, фото 2].

У трьох відкритих саркофагах літописного Василева зафіксовано витесані в моноліті узголів'я – кам'яна “подушка” (№ 9, 12, ЛІМ – КР-29390). Ще в одному (№ 15) вони представлені покладеними у гріб кам'яними плитками [Тимощук 1982, с. 152, 160–161].

Особливістю саркофагів виявлених у Галичі – наявність отвору для відтоку сукровиці [Szaraniewicz 1888, s. 4–6]. В одному із виявлених в церкві на Царинці до нього вели два рівчаки [Лукомський 1998, 572; 2002, с. 585–586]. Подібні отвори зафіксовані в саркофагах XI–XIII ст. Києва, Білогородки, Чернігова, Новгородка, що найменше з VI–VIII ст. вони відомі у країнах Західної Європи [Івакін 2008, с. 122–124, Ситий 2013, с. 113; Панова 2004, с. 91–94].

Антропологічні дослідження останків із саркофагів.

Із 17 саркофагів чи їхніх решток, відкритих на території Галицького сакрального комплексу, поховання виявили лише в 6 випадках. По скелету знайшли в саркофагах у Шевченковому (дитяче) [Szaraniewicz 1888, s. 5–6], у Крилосі в Успенському соборі – поховання чоловіка, яке ототожнюють з останками Ярослава Осмомисла [Пастернак 1998, с. 174–175], в церкві на Царинці (№ 1) – похилої людини та дитини (№ 4), а також у церкві Благовіщення, представлене лише частиною черепа [Лукомський 2018, с. 198]. Останки двох осіб (чоловіка 40–50 років й жінки 60 років) відкрили в саркофазі № 3 на Царинці. Обидва зміщені до стінок саркофага, під південну та північну відповідно. Ю. Лукомський припускає, що останки жінки перенесли сюди під час поховання чоловіка в саркофаг [Лукомський 1998, с. 572]. Натомість світлини зі звіту свідчать, що обидва кістяки зберігали анатомічний порядок. Зміщення їх під стінки саркофагу виразно вказує на пізніше у часі підзахоронення [Лукомський 1989, рис. 30]. Вірогідно, розташоване впритул до цього саркофага дитяче поховання (№ 4) споріднене із небіжчиками родинними зв'язками.

Увесь палеоантропологічний матеріал з саркофагів церкви на Царинці передано для вивчення у сектор антропології (завідувач С. Сегеда) Інституту археології НАН України. Їхні результати досі невідомі, як і точне місце знаходження останків²³.

Без сумніву, один із найцінніших останків – це відкритий у притворі Успенського собору у Крилосі скелет чоловіка, який, згідно з думкою більшості дослідників, належить галицькому князю Ярославові Володимирковичу (Осмомислу) (близько 1130 – 1 жовтня 1187 р.) [Пастернак 1998, с. 174–175; Бандрівський, Лукомський, Сулик 1993; Горбенко 1996; Томенчук 2006, с. 37–38; Войтович 2006, с. 104–105]. Значення цього відкриття полягає не лише в ймовірності його належності конкретній особі, а й у тому, що це чи не єдиний збережений в Україні скелет знатної особи, про високий статус якої говорить місце та спосіб поховання. Як відомо, весь виявлений у саркофагах остеологічний

²³ За інформацією автора розкопок Ю. Лукомського (5.08.2021 р.).

матеріал княжої доби, до проголошення незалежності України, вивезений у Росію чи просто втрачений.

Після повторного виявлення останків у крипті собору Святого Юра у Львові 1991 р., скелет дослідив антрополог Саскатунського університету – Зенон Погорецький, який 1992 р. здійснив першу пластичну реконструкцію обличчя покійного [Бандрівський, Лукомський, Сулик 1993, с. 404–405; Горбенко 1996, с. 12–17] (рис. Д. 5, 3). У 1995 р. повторне антропологічне вивчення скелета провів С. Горбенко, який на основі цього дослідження захистив дисертацію за монографією “Ярослав Осмомисл – реконструкція антропологічна та історична” (рис. Д. 5, 4). На підставі археологічних, антропологічних, генеалогічних і літописних даних він виснував, що останки належать цьому князеві [Горбенко 1996]. Проте проведений ДНК аналіз не підтвердив спорідненості з Рюриковичами [У пошуках князя...].

Із 12 саркофагів, розкопаних на прицерковному кладовищі у Василеві, в 4-х знайдено по скелетові, в 3-х по 2, у 2-х по 3, та в 1-му чотири [Тимощук 1982, с. 160]. Лише в деяких випадках можливо уточнити їхню відповідність. Відтак по похованню було виявлено в саркофагах № 5, 6, 10, по два – в № 8 та № 15, три – в № 12 [Тимощук 1958/19, с. 5; 1959/22, с. 15–16; 1982, с. 160–161]. Інформація про кількість виявлених небіжчиків ще у двох відсутня. Ймовірно, на момент відкриття вони були пусті. У межах храму по скелету виявлено в саркофагах № 3 та № 4, три в № 2, чотири – в № 5 та п'ять у № 1 [Тимощук 1959/22, с. 11–13].

При повторному використанні саркофагів кістки небіжчика зсували під одну зі стінок [Тимощук 1982, с. 160]. Зокрема, під північну (№ 1 і № 2 у храмі) чи східну (в ноги новопреставленого) (№ 15) [Тимощук 1959/22, с. 11; 1982, с. 161]. Водночас, у деяких випадках відзначено поширене розташування щонайменше двох скелетів, чиї кістки зафіксовано головно в анатомічному порядку [Тимощук 1982, с. 150, рис. 88]. Ймовірно, у випадку, коли тіло покійного (на момент наступного поховання) повністю розклаталося, його останки згортали на бік, а як ні, то наступне влаштовували зверху.

Усі поховання, виявлені в анатомічному порядку, орієнтовані головою на захід. Руки складені на животі. Показово, що підзахоронення в саркофаги здійснювали не лише в період функціонування храму (до XVII ст.), а й після його занепаду – у XVIII ст. [Тимошук 1959/22, с. 11–12]. Загалом у саркофагах відзначено різновікові та різностатеві захоронення.

Антропологічні дослідження виявлених у 1948 р. і 1959 р. скелетів провела М. Великанова. Для аналізу дослідниця відібрала 16 черепів (11 чоловічих та 5 жіночих). На основі аналізу чоловічої серії вибірки, антропологиня зазначила, що черепи середніх розмірів, мезокранні, зі сильним нахилом чола і значно вираженим рельєфом. Лице середньо широке і середньо високе, сильно профільоване в горизонтальній площині, із глибокою ікловою ямкою. Ніс середньо широкий, сильно висунутий, із високим переніссям. Орбіти середніх розмірів.

Дослідниця зазначила, що як і верхньодністерська, середньодністерська серія антропологічного типу східних слов'ян – це одна з найбільш широколицих груп. А група українців Заставнівського р-ну Чернівецької обл. має максимальну для України ширину лиця – більше 143. Згідно з краніологічними показниками, М. Великанова відзначала близькість досліджених черепів з антропологічними типами західних груп східних слов'ян – древлян і західних кривичів [Великанова 1975, с. 110–113].

На основі двох чоловічих черепів, виявлених у василівських саркофагах було здійснено антропологічну реконструкцію облич. Одна з них скульптурна, виготовлена в середині 60-х роках XX ст. в Лабораторії М. Герасимова з черепа 50–60-річного чоловіка, похованого в саркофазі № 10 (Пивоваров 2020, с. 97) (рис. Д. 5, 6). Інша – графічна, яку виконала антрополог Т. Балусева [Балусева, Веселовская, Григорьева, Лебединская 2002, рис. X. 2] (рис. Д. 5, 8), однак з якого саме саркофага цей череп – невідомо. Всі досліджені черепи потрапили до московського Інституту етнографії АН СРСР, де найімовірніше зберігаються досі [Пивоваров 2020, с. 95].

2. 2. 5. Поховання у цегляних гробницях

Ще один різновид ритуальних споруд, у яких ховали представників місцевої еліти, – усипальні з цегли. Практика поховання на Русі в цегляних гробницях у добу середньовіччя загалом вивчена досить добре. На 2004 р. зафіксовано близько 120 таких об'єктів. Здійснювали їх як в інтер'єрі храму, так і за межами святині. Вперше на території Русі їх почали застосовувати у Києві в XI ст. [Панова 2004, с. 94, 96].

Про перші знахідки цегляних гробниць на території Галицько-Волинських земель відомо ще зі середини XIX ст. Пов'язані вони з розкопками в Луцьку (№ 18). Однак вкрай поверхова інформація про них не дає змоги впевнено відносити їх до періоду княжої доби. Лише один об'єкт із більшою вірогідністю міг відповідати досліджуваному періоду. Йдеться про виявлену в центральній частині храму Святого Йоана Богослова цегляну гробницю, зверху перекриту кам'яною плитою [Левицькій 1903, с. 84–87].

Цегляну гробницю XIII ст. виявлено ззовні за центральною апсидою храму (рис. Г. 13–14). Поховання було опущене на глибину 1,6 м від верхнього краю фундаменту та 4,6 м від рівня сучасної денної поверхні. Гробниця прямокутної форми складена з жовтої, вузькоформатної плінфи розмірами 27–28×14–15×5–6 см на цем'янковому розчині, тому самому, що й мурований храм. Днище гробниці викладене плінфою. Внутрішні розміри поховальної камери 2×0,5 м, а її глибина – 0,35–0,38 м. За віко слугувала плита з каменю пісковика (збережена частково). Фрагменти плит покладені на цем'янковому розчині (що свідчить про запечатування гробу) з використанням чотирьох дерев'яних поперечин, сліди від яких збереглися у вигляді деревного тліну.

У гробниці лежав скелет чоловіка 30–40 років (рис. Д. 5, 1) у випростаному положенні на спині. Орієнтація західна. Згідно з розташуванням флангів пальців, руки були випростані вздовж тіла. На правій лопатці простежено сліди від проникної рваної рани, завданої колючим предметом зі сторони грудної клітки. Між основою черепної коробки та сосковидним відростком під лівою скроневою кісткою виявлено втульчастий сильно кородований наконечник стріли

(рис. Г. 15). Саме це поховання довгий час ототожнювали з князем Ізяславом Інгваревичем, який загину в бою на р. Калка 1223 р. Однак, згідно із висновками генетичного аналізу досліджуваний скелет за Y-хромосомою є носієм субкляду R1a1a1b1a1a1c1, тобто по батьківській лінії він належить до гаплогрупи R1a, мітохондріальної гаплогрупи H7. Відтак зразок генетично ближчий до української та російської популяції [Сайчук 1988–1990, с. 16–17; Баюк, Долженко 2013; Україна Повернення...; Margaryan, Lawson, Sikora et al. 2020, pp. 390–396].

У Старій катедрі XII ст. у Федорівці (№ 13) під долівкою нартексу 1886 р. знайдено сім цегляних гробниць, які склали ряд поховальних камер. Ширина гробівців коливалася в межах 0,61–2,48 м, а довжина – 2,48 м, глибина залягання – 0,71 м. У заповненні скринь упереміш зі сміттям виявлено людські кістки не в анатомічному порядку. У крайній біля північної стіни нартексу могилі розміщувався скелет старшої особи, череп якої на тім’ї був пробитий великим чотиригранним (кованим) цвяхом із масивною широкою голівкою. У 1975 р. на тому ж місці проведено повторні верифікаційні дослідження, внаслідок яких задокументовано п’ять цегляних гробниць під підлогою нартексу в його північному (2) й центральному (3) членуваннях (рис. Г. 10. II, 2). Зверху гробниці були накриті дерев’яним перекриттям. Залишки деревини простежено в північному членуванні нартексу, де перекриття було спільним для обох усипалень. Останки виявлено лише у двох гробницях (південній північного членування нартексу – 8 осіб, у середній гробниці центрального членування – 6 чи 7 осіб) решта були пустими. Усі датуються другою половиною XII ст. [Раппопорт 1976, с. 384–385; 1977, с. 261–262].

Ще одну гробницю відкрили 1886 р. в ур. Михайлівщина у Володимирі (№ 4), на легендарному місці поховання князя Войшелка (†1268/1269). Сучасники зазначали, що на глибині близько 1,5 м натрапили на підземне склепіння, що складалося із грубої та тонкої цегли, мурованої на вапняковому розчині рожевого кольору. Всередині були розкидані кістки, а череп покійного був пробитий на тім’ї грубим цвяхом, який лежав поряд. Ознак домовини не виявлено [Археологическія 1886, с. 1009–1011]. Проведені 1955 р. верифікаційні

археологічні розкопки підтвердили існування на цьому місці невеликої, погано збереженої споруди-усипальниці XII–XIII ст., яка, ймовірно, була складовою Михайлівського храму чи розташовувалася поряд [Каргер 1958, с. 22]. Через відсутність достовірної документації, важко відповісти на запитання чи відносився цей об'єкт до типу цегляних гробниць, чи, можливо, був підземним елементом, наприклад, каплиці-усипальні?

Достовірну цегляну гробницю другої половини XIII ст. розкопали в Богородичній церкві в Холмі (№ 262). Вона мала злегка заокруглені й підкошені бічні стінки, що, як зазначає Ю. Лукомський, нагадує форму човна. У ній виявлено поховання чоловіка віком 25–30 років. Права рука розміщена на животі, а ліва – на тазі. Поховальний інвентар представлений бубонцем [Львівські археологи...; Квятковський 2015; Лукомський 2017; Борода 2019] і розчавленою мушлею *Pecten maximus* (усне свідчення антропологині О. Мінейко, яка розчищала кістяк). Детальну інформацію про результати дослідження об'єкта досі не опубліковано.

Підсумовуючи варто наголосити, що всі вказані цегляні гробниці (за винятком пам'ятки з Холма), згідно з типологією Т. Панової, належать до типу І (він і єдиний) – прямокутної форми та виду 1 – підземні [Панова 2004, с. 95–96]. Якщо враховувати ту обставину, що виявлена в Холмі гробниця з моменту спорудження мала човникоподібну форму, а не зазнала деструкцій із плином часу, то можна говорити про новий тип цегляних гробниць, наближений до аналогічних саркофагів.

Спорудження цегляних поховальних споруд, як слушно відзначає В. Івакін, був найбільш простим і дешевим у виконанні [Івакін 2008, с. 123]. Тим не менш, цегляні гробниці, як і ніші-аркосолії, досі відзначено лише на теренах Волинської землі, натомість зовсім відсутні на території Галицької. Це дає підстави висловити наразі лише припущення про існування різних будівельних та ритуальних традицій у цих регіонах.

2. 2. 6. Поховання у кам'яних костницях

У християнській фунеральній культурі побутував особливий ритуал щодо зотлілих до стану кісток останків. Переважно через брак місця для поховання кістки поміщали у спеціальні ємкості – осуарії²⁴, в якості яких слугували малі предмети (скрині, урни) чи цілі споруди (підземні склепи та ніші чи навіть наземні каплиці). На досліджуваній території за княжої доби такого типу ритуальні споруди відомі лише на трьох пам'ятках: у Володимирі (№ 3), Василеві (№ 192) [Тимощук 1959/22, с. 9–10] та Вікні (№ 196) [Тимощук 1969, с. 74, 149; 1982, с. 162].

Внаслідок обстеження Успенського собору в аркосолії “Г” після зняття верхніх шарів цегли над похованням Анни Сангушко-Коширської (друга половина XVI ст.) виявили приміщення розміром 1,1×0,45 м (т. зв. осуарій). У ньому перебували кістки п'яťох (чотирьох дорослих та підлітка) чи чотирьох (двох чоловіків, жінки та дитини) осіб. [Левицький 1892, с. 114; Дверницькій 1887, с. 43; Мстиславов храм 1900, с. 12]. Їхнє антропологічне вивчення здійснив професор Київського університету св. Володимира Григорій Мінх (Münch), висновки якого, дали підстави вважати, що один зі скелетів належав волинському князеві Володимиру Васильковичу. На думку дослідника, він хворів на рак нижньої щелепи, симптоми чого добре описано в літописі. Потрібно зазначити, що результати антропологічного аналізу О. Левицький опублікував лише у тезах [Левицький 1892, с. 115; ПСРЛ 1908, стлб 914, 916–917]. Натомість останнім часом серед науковців з'являються припущення, що причиною смерті князя був не рак, а лепра (проказа) чи одонтогенний остеомієліт [Андрощук, Чельстрем 2007, s. 243–258; Василик 2015].

Якийсь час після опрацювання антрополога черепи Володимира Васильковича та, як припускали дослідники, Василька Романовича зберігалися у приватній колекції Адріана Прахова, а згодом Омелян Дверницький перевіз до Володимира-Волинського, де разом зі знайденими при них кістками поклали в дерев'яний ящик і замурували у стіну, яка служила основою аркосолії, біля якої їх

²⁴ Осуарій (від лат. *ossuarium* – кістка) – скриня, урна, будівля для зберігання кісток.

виявлено. Після цього останки ще двічі відкривали. Під час останнього огляду уточнено, що один із черепів пошкоджено, а поруч із князівськими останками лежали кістки невідомого походження. Череп Володимира Васильковича залишився неушкодженим і разом із вмістом ящика знову був замуrowаний у стіну [НА ІА НАНУ Ф. 65. Оп. 99; 101; Уварова 1898, с. 292–293]. Показово, що згодом графиня Прасковія Уварова, вказуючи на проблеми збереження старожитностей, зазначила: *“Представится возможность, вскрывая древняя могилы храмосоздателей, не разорять ихъ, не перемѣшивать и не выносить костей, не грабить ихъ безвозвратно, какъ то сдѣлано въ Мстиславовомъ храмѣ при вскрытии могилъ князей”* [Уварова 1901, с. 63]. Чи означає це, що останки ще раз виймали зі стіни храму і чи справді вони були втрачені – достеменно невідомо²⁵.

Безпрецедентну кількість костниць відкрито у Василеві, як у межах храму, так і на території прицерковного кладовища. Перш ніж перейти до їхньої характеристики потрібно вказати на кілька важливих моментів. З'ясовано, що білокам'яний храм XII ст. побудовано на місці давнішого цвинтаря й, очевидно, дерев'яної церкви. Під час копання ровів під фундаменти часто натрапляли на останки, унаслідок чого було порушено анатомічну цілісність кістяків. Рештки останків, які виступали за межі фундаментів, не видобували й тому вони є яскравим свідченням почерговості функціонування об'єктів. За цих обставин для нас важливіше в'яснити, як вчиняли з кістками, які опинялися на площі прокладання фундаментних ровів. Як з'ясувалося, кістки зі зруйнованих ділянок некрополю до часу спорудження фундаментів спочатку нагромаджували в певному місці. Згодом у міжфундаментному просторі викопували ґрунтові ями, у які поміщали розрізнені кістки. Це – найпростіший і найдешевший спосіб влаштування осуаріїв. Такі костниці виявлено в кількох місцях на площі церкви. У центральній наві яма розміром 0,8×1,6 м була заповнена кістками на глибину

---

²⁵ У 2017 р. у межах медійного проекту “Україна. Повернення своєї історії – 2” науковці, намагаючись віднайти поховання князівської родини, провели сканування північно-західної та північної стін храму георадаром й обстеження інспекційною камерою вентиляційної шахти. Незважаючи на наявність незначних відбитків на георадарі над одним з аркосоліїв, Юрій Лукомський припускає, що поховання все ж було перенесено в інше місце [Україна... 2017; Луцик 2018, с. 259].

0,4 м; поряд розташовувалася кам'яна костниця № 3. Поблизу (між костницею № 4 і стрічковим фундаментом) викопано невелику ямку розмірами 0,6×0,4 м і завглибшки 0,6 м, куди помістили останки двох осіб. Ще одну яму влаштували у притворі під кам'яною костницею № 1. Привертає увагу перерізане фундаментом церкви поховання № 6, у якому, крім, як зазначає автор розкопок, “слов'янської кераміки”, було виявлено вуглики та рештки золототканої парчі [Тимощук 1958/19, с. 6; 1959/22, с. 8–9]. Остання засвідчує поховання місцевої еліти до побудови мурованого храму.

У середині василівського храму відкрили шість кам'яних костниць. Зроблені вони з місцевого пісковика. У чотирьох випадках вони мали по одній вставній стінці. Дві (№ 2 і № 4) зроблені у формі суцільних скринь. В усіх виявлено рештки людських кісток не в анатомічному порядку.

Костницю № 1 відкрито у притворі храму, поряд із саркофагом № 3. Форма – підпрямокутна. Її розміри: довжина – 1,3 м, ширина – 0,6 м, висота – 0,45 м. Східна стінка – вкладень. Щоправда, на кресленні цього не відображено. Костниця не мала віка (рис. Г. 136) і була засипана землею. На дні знайдено вуглики та два уламки середньовічної кераміки. Зберігся тлін від дерев'яної скрині, в яку були покладені рештки поховань. Костницю передали в Кишинівський краєзнавчий музей [Тимощук 1959/22, с. 9].

Костницю № 2 відкрито в північній наві. Виготовлена вона зі суцільного блоку каменю, за формою злегка трапецеподібна. Її розміри: довжина – 1,35 м, ширина – 0,63–0,57 м, висота 0,38 м. Зверху її перекривала кам'яна плита товщиною 18 см (рис. Г. 136). Усередині виявлено рештки двох чоловічих поховань. На дні знайдено шість уламків середньовічної кераміки та вуглики [Тимощук 1959/22, с. 9–10].

Костницю № 3 відкрито в центральній наві поблизу південно-західного підбаневого стовпа. За формою вона підпрямокутна. Її розміри: довжина – 1,2 м, ширина – 0,56 м, висота 0,48 м. Східна стінка вставна. Віко та стінки розбиті в давнину (рис. Г. 136). У ній виявлено рештки людських кісток і фрагменти

середньовічної кераміки, вуглики. На декількох кістках помітні сліди дії вогню [Тимощук 1959/22, с. 10].

Костницю № 4 відкрито на схід від костниці № 3. Вона витесана зі суцільного блоку каменю, має прямокутну форму в плані з ледь заокругленими зовнішніми та внутрішніми кутами. Її розміри: довжина – 1,37 м, ширина – 0,6 м, висота – 0,42 м. Одна сторона скрині дещо вища за іншу. Зверху її перекривала кам'яна плита товщиною 15 см (рис. Г. 136). На дні поряд із людськими останками виявлено рештки золототканої парчі, вуглики. Костницю передали до Історичного музею Чернівецького університету. Як вдалося з'ясувати, після розформування музею її винесли на вулицю, де вона пролежала без нагляду кілька років. Де костниця зараз невідомо.

Костниця № 5 врізана у значно розширений фундамент південної стіни неподалік від південно-східного підбаневого стовпа храму. За формою вона прямокутна. Її розміри: довжина – 1,05 м, ширина – 0,6 м, висота – 0,4 м. Західна стінка вставна – своїми стесаними краями заплечена в спеціально зроблені пази костниці. Всередині виявлено людські кістки (рис. Г. 137).

Костниця № 6 майже аналогічна попередній, втоплена у такий же фундамент симетрично відносно головної поперечної вісі церкви. Форма її у плані теж прямокутна, вона лише незначно коротша. Її розміри: довжина – 1 м, ширина – 0,6 м, висота – 0,4 м. Західна стінка вставна. Зверху костницю перекривала кам'яна плита, ймовірно, повторно використана і походить з віка давнішого саркофага. Дослідники застали її у оберненому положенні, з пазами догори (рис. Г. 137). Всередині костниці окрім тлінків виявлено залишки шкіряного взуття [Тимощук 1959/22, с. 10].

Факт, що костниці № 5 і № 6 вмуровано у фундамент храму, наявність пазів на зовнішній поверхні віка останньої, вставних стінок, а також існування давнішого кладовища на місці побудови споруди, підштовхує до думки, що принаймні частина костниць складена з давніших зруйнованих саркофагів, що тут були до спорудження білокам'яного храму. І, можливо, саме під час його будівництва їх вмуровали у розширену стрічку підмурку південної стіни.

Показово є й те, що в костниці № 4 і № 6 поміщено елементи одягу: фрагмент золототканої парчі та залишки шкіряного взуття. А отже, перед перепохованням останки не очищували. Знахідка деревного тліну в костниці № 1 вказує на те, що попередньо кістки помістили в дерев'яну скриню. На жаль, відсутній будь-який опис чи фото цього інвентарю. Виявлені в костницях кістки належали дорослим особам. Конструктивні та метричні характеристики костниць № 2 і № 4 дають підстави припустити, що первісно вони могли виконувати функцію дитячих саркофагів.

Кам'яну костницю, складену з необроблених плит пісковика, розмірами: висота – 0,4 м, довжина – 0,6 м, ширина – 0,5 м із двома покійниками в середині відкрили в межах дерев'яної церкви XII–XIII ст. у Вікні. Поховального інвентарю не виявлено. Поряд відкрили кам'яну плиту, вірогідно від підплитового поховання [Тимошук 1969, с. 74, 149; 1982, с. 162, рис. 79].

Підбиваючи підсумки опису осуаріїв можемо зазначити, що вони мали вигляд кам'яних скринь майже стандартних розмірів, що коливались в межах 1–1,37 (довжина)×0,5–0,63 (ширина)×0,38–0,48 м (висота). Скрині мали пласке віко і були або суцільно вирізані із брили каменю, або мали одну рухому стінку. Іноді всередину поміщали ще й дерев'яну скриню. Якщо поховання у саркофагах василівського храму зосереджені лише в західній наві, то костниці локуються також і в середній поперечній навіть включно з підбаневим простором. Плити, що їх перекривали, як і віка саркофагів залягали урівень з підлогою, або ледь виступали поверх нього.

Поховання у храмах. Намагаючись пояснити значну кількість костниць у василівській церкві, автор розкопок Б. Тимошук 1959 р., зазначав: “Якщо рештки зруйнованих рядових поховань закопувались в звичайні ґрунтові ями, то кістяки із зруйнованих знатних поховань, які можливо, знаходились в середині більш давньої церкви, були складені в кам'яні скриньки – костниці”; цей тип поховальних споруд – результат перепоховань, які виникли внаслідок спорудження на цьому місці нового храму [Тимошук 1959/22, с. 9]. Натомість пізніше, у 1982 р., подаючи коротку оцінку цих об'єктів і наголошуючи на їхній конструкції, він

стверджував: *“Вставні бокові стінки свідчать про те, що їх доводилось часто відкривати. Кістки в костницях були предметом спеціального поклоніння”* [Тимощук 1982, с. 145]. Що саме спонукало дослідника до такої думки – не відомо. Не зрозуміло й те, як наявність вставних бокових стінок у костницях, особливо вмурованих у фундамент південної стіни, впливало на частоту їхнього відкривання, доцільність і функційну спроможність.

На основі спостережень за розташуванням саркофагів і костниць у цьому храмі, а також опираючись на грецькі канонічні тексти XII ст. С. Пивоваров пропонує власну версію хронологічної послідовності розташування саркофагів і костниць у святині. Дослідник пише: *“Згідно з тогочасними церковними канонами, не дозволялося ховати померлих всередині церкви, а тільки в притворі. В грецькому «Зводі Божих і святих правил» регламентувалося не здійснювати поховань у церкві, бо не годилося, «щоб священники могли переходити з божими дарами на херувимській пісні і кадити над гробами, які там є, і під образами та творити таїнственні молитви» [434, с. 177]. У зв'язку з цим, слід вважати саркофаги в притворі найдавнішими, а костниці в центральній частині храму більш пізніми. Ймовірність цього досить велика, оскільки василівський храм проіснував до XVII ст.”* [Пивоваров 2006, с. 173].

Тут варто зазначити, що дослідник для пояснення послуговується цитатою Федора Вальсамона, візантійського каноніста, патріарха Антіохійського (1193–1199), II канону Діонісія Александрійського (265), яку опублікував Я. Пастернак у праці “Старий Галич”: *“не годиться заповнювати церковних притворів так, як церковні місця [виділення моє – І. Л.], щоб священники могли переходити з божими дарами на херувимській пісні і кадити над гробами, які там є, і під образами та творити таїнственні молитви”* [Пастернак 1998, с. 177]. Видається, що *“не годиться заповнювати церковних притворів так, як церковні місця [виділення моє – І. Л.] ...”* вказує на те, що не варто займати їх під час служби, щоб не заважати священникам кадити над гробами тощо, розміщеними у притворі. Це загалом лише підтверджує та канонічно обґрунтовує практику поховань саме у притворі.

На тій же сторінці Я. Пастернак цитує ще одне пояснення Вальсамона: *“«Там, де сховані тлінні останки мучеників і вас посередині (серед церкви) помазують миром, не ховається ніякого людського тіла, згідно з II главою I титли V царської книги (“Базіліка” – царські книги Василя македонського з кінця IX ст.), що каже «нехай ніхто не ховає мерця в церкві» – а також долучене до цього старе пояснення каже: «не вільно ховати нікого в церкві, як там лежать моці мученика»”* [Пастернак 1998, с. 177].

Історик Православної Церкви Євген Голубинський пояснює, що самі притвори не є частиною церкви, а тому поховання у них не суперечить канонам: *“... въ притворахъ. имѣвшихъ придѣльныя церкви, дозволялось, вѣроятно, потому, что послѣдныя освящались не такъ, какъ собственныя церкви, а какъ домовыя. и были подобно этимъ послѣднимъ не церквами въ собственномъ смыслѣ слова, а молитвенными храмами”* [Голубинский 1904, с. 70].

Ховати мирян у церкві офіційно заборонив ще в IV ст. римський імператор Феодосій I. Проте, фундаторів храму, членів їхніх родин і впливових осіб продовжували ховати в аркосоліях, саркофагах, під підлогою святинь. У візантійський період поховання під підлогою найчастіше здійснювали у притворах, які могли відкриватися для підзахоронення нових покійників. Також професор патристики та православної духовності Ніколас Констас зазначає, що не було єдиного поховального обряду, який би обмежував місце поховання у храмі, відтак відомі захоронення і в наві [Constas 2006, р. 134–135].

Потрібно також зазначити, що попри домінування практики поховань в інтер'єрі храму, передовсім у притворі, а також бічних навах, присутні вони і в центральній частині. Мова про пам'ятку Крилос (№ 161), де в центрі підбанного квадрата дерев'яної церкви третьої чверті XII ст., відомої як церква на Царинці, виявлено два саркофага [Лукомський 1998, с. 559–593]. Сюди, очевидно слід додати й кам'яні костниці (№3–4) та ґрунтові ями біля них, влаштовані у центральній наві мурованої церкви у Василеві.

У XV ст. архієпископ Симеон Солунський пояснював, що імператорів не можна ховати у святилищі церкви, оскільки довірено їм правити лише в

мирському царстві, а це місце відведене для священників, які служать біля вівтаря. Ховати імператорів при цьому дозволялося у притворі, по боках або просто перед вівтарною перегородкою (*chancel screen*) [Rapp 2012, p. 273]. А на все теж XV ст. Симеон Солунський зазначав, що ще існує практика відспівування померлих настоятелів і священничих осіб усередині храму, а простих ченців чи мирян – у притворі [Святитель...2010, с. 592].

Попри висловлену гіпотезу щодо більш пізнього походження цих костниць, С. Пивоваров вважає, що вони пов'язані з чернечими похованнями і були залишені ортодоксальними священнослужителями, вихідцями з Візантії. На Русі ж аналогічний обряд зафіксований лише в монастирських печерах у Києві та Чернігові [Пивоваров, с. 172–173].

На основі викладеного вважаємо, що облаштування костниць у церкві у Василеві зумовлене прагматичними причинами – результат перепоховання внаслідок порушення останків під час будівництва сакральних споруд. Найімовірніше, вони належали представникам місцевої еліти.

2. 2. 7. Скельно-печерні поховальні комплекси

Окрема категорія середньовічних християнських некрополів – поховання, пов'язані зі штучними скельно-печерними комплексами, переважно вони ж – чернечі монастирі. До них належать поховання, здійснені безпосередньо у скелях і печерах, та ґрунтові некрополі, розташовані поряд.

Поховання в печерах можна поділити на крипти (в долівці) та локули й аркосолії (у стінах). Під локулами розуміють поховальні ніші, вирубані вглиб стіни. Аркосолії – ніші з арковим завершенням, де поховання розміщені вздовж стіни.

До такого типу пам'яток на території Галицицько-Волинських земель належить Бакотський монастирський комплекс (№ 241 і №245–246). Тимур Бобровський припускає, що утворення цього монастиря пов'язане з місіонерською діяльністю найнижчих чернецьких чинів другої половини XI–XII ст. [Рідуш 2008, с. 232].

У межах обителі, на площі трьох досліджених галерей, прикрашених фресковим розписом та графіті, виявили 17 видовбаних у стінах поховальних ніш довжиною 1,6–1,9 м і 19 прямокутних могильних ям у долівці. У деяких із них на момент дослідження були людські кістки не в анатомічному порядку. В нішах зафіксовано пази, які, можливо, використовували для закриття поховань плитами або ж дошками. По боках над нішами помітні отвори від цвяхів чи гачків, які, ймовірно, використовували для підвішування лампад. Біля однієї з поховальних ніш зафіксовано напис: “Благослови, Христос, Григорія, ігумена, давшего силу Святому Михайлу”, датований кінцем XI – початком XII ст., і “Григорій воздвиг місце це” кінця XII – початку XIII ст., що вказує на місце поховання засновника цього монастиря [Антонович 1891, 108–116; 1886, 101–102; Сьцинській 1891; Винокур, Горішній 1994, 198–201; Маярчак 2009, 263–264; Рідуш 2008, с. 228–232].

Ще дві поховальні ніші виявили та дослідили в південно-західній зовнішній частині скелі, перед входом до центральної частини монастиря. Вони перебували на відстані 1,8 м одна від одної. Ніша № 1 розташована в південній частині зовнішньої скелі монастиря. Трапецевидна. Орієнтована на південь. Її розміри: висота – 0,81 м, ширина вгорі – 0,66 м, внизу – 0,8 м, глибина – 0,69 м (права стінка – 0,67 м, ліва – 0,57 м). Заглиблена частина долівки – 0,95 м. У заповнені виявлено фалангу пальця стопи. Ніша № 2 розташована з південної сторони зовнішньої скелі. Аркоподібна. Орієнтована на захід. Її розміри: висота – 1,27 м, ширина вгорі – 0,68 м, внизу – 1,15 м. Заглиблення верхньої частини ніші – 0,23 м (відкрита частково). Загальна довжина – 2,5 м [Баженов, Мегей 2007, с. 212].

Дослідження, проведені на прилеглий до Бакотського монастиря території, підтвердили існування ґрунтового могильника XII–XIII ст., на території якого ховали, зокрема, жінок та дітей (№ 241 і № 245–246).

У цьому контексті неможливо не згадати про підплитові поховання, вирізані у скам'янілій піщаній материковій породі в підніжжі Каменя у с. Підкамінь, що на Львівщині. Досліджував пам'ятку в 1980–1990-х роках Михайло Рожко. Більшість із виявлених поховань, накритих кам'яними плитами з характерними вирізаними

на поверхні хрестами, датуються XVII–XVIII ст. Однак особливу увагу привертає одне з них, де в могильній ямі виявлено останки двох осіб: один – у випростаному положенні на спині, другий (давніший) – у вигляді скупчення кісток, виявлений у ногах першого. Це, а також той факт, що на пам'ятці неодноразово знаходили артефакти XII–XIII ст., зокрема й полив'яні долівкові плитки, дало підстави дослідникові вважати, що вирізані в камені поховальні ями давніші, але повторно їх використовували в наступні періоди.

Аналогічні, на думку М. Рожка, поховальні ями виявлено на вершині Каменя. Це дві розташовані поряд трапецевидні ями довжиною 1,83–2,05×1,4–1,55 м та шириною 0,37–0,65 м. Перегородка між ними збереглася лише частково, на довжину 0,57 м. Їхня глибина – 0,4–0,65 м. Ще одна така поховальна яма відкрита на південному схилі Каменя. Четверта вирубана в ущелині у вигляді підбою. Розташування поховальних ям на вершині Каменя, а також наявна система пазів у породі дали підґрунтя для припущення про існування на Камені в княжу добу дерев'яної культової забудови, можливо, монастирського оборонного храму [Рожко 1998, с. 122; 1999, с. 45–48; Онищук 2011, с. 35–37].

Микола Бандрівський, зважаючи на те, що в сусідньому селі ще в XIX ст. стояла “кам'яна баба”, а в писемних джерелах згадане поганське капище на скелях, ототожнює пам'ятку з діяльністю половців, які селилися тут в XI–XII ст. [Бандрівський 1992; 2020].

До цього варто додати, що видовбані в підніжжі та на вершині скелі в Підкамені ніші хоч і привертають увагу в контексті поховальної культури, однак поки ще достовірно не можуть бути зараховані до таких пам'яток XI–XIII ст.

Складовою, принаймні окремих, скельно-печерних комплексів мали би бути розташовані поряд ґрунтові могильники. Підтвердження цього – відкриті поховання XII–XIII ст. у Василівці (№ 225) та Маліївцях (№ 239). Показовим при цьому є те, що виявлені поховання належать як дорослим, так і дітям, що свідчить про існування світських могильників поряд з імовірними монастирськими обителями. Однак самих поховань чи спеціальних ніш у цих скельних комплексах не виявлено.

Поховальні пам'ятки, пов'язані зі скельно-печерними християнськими комплексами й окремими печерами, демонструють різноманіття поховального обряду. До поховань ченців належать традиційні захоронення у нішах-локулах, аркосоліях, і криптах. Частина ґрунтових, можливо, теж належить до чернечих, зокрема йдеться про поховання чоловіка у Василівці (№ 225), у могильній ямі якого відзначено наявність кількох каменів.

Цікаві, але малодосліджені поховання, розкопані в печерах у Королівці (№ 97) та Погорілівці (№ 202). Наявність у похованнях прикрас вказує на світськість захоронень. Не зрозумілим залишається, чи виконували ці печери функцію сакральної споруди, чи стали випадковим місцем поховання як результат конфліктів або катаклізмів.

Підсумковуючи огляд типів ритуальних споруд, важливо зазначити, що для Галицько-Волинських земель притаманна диференціація оформлення місць, де здійснювали тілопокладення. У цьому контексті не існувало ані уніфікованої ритуальної споруди, ані єдиних приписів до укладу тіла (крім, звичайно, випростаного положення на спині). З цього можна висувати, що впродовж усього княжого періоду відбувався процес вироблення єдиного підходу до церемонії погребіння тіла, який став обов'язковим уже в наступні епохи.

РОЗДІЛ 3

ПОХОВАЛЬНИЙ ІНВЕНТАР

Усі поховання, досліджені в межах розглядуваних некрополів, репрезентують дві великі групи – безінвентарні й ті, у які цілеспрямовано та умисно поклали певні предмети – т. зв. супровідний інвентар. Присутність супровідного інвентарю відзначено в 444 похованнях, що становить 12,49 % від загальної кількості. Таке співвідношення корелює з даними київських некрополів – 12 %²⁶ [Івакін 2008, с. 132]. Речі, поміщені в могилу, за функційним призначенням були дуже різними. Із загалу відомого на сьогодні поховального інвентарю ми виокремили такі категорії: 1) елементи вбрання і прикраси; 2) предмети особистого благочестя; 3) ритуальний інвентар; 4) предмети побуту; 5) елементи озброєння.

3. 1. Елементи вбрання та прикраси

Убрання голови. Одну з найчисельніших груп поховального інвентарю становлять ozdobi голови: скроневі кільця та сережки (у 40,6 % інвентарних поховань), чільця (3,15 %), елементи текстилю (2,47 %).

Скроневі кільця/сережки. Скроневі кільця та сережки об'єднано в одну групу. Причини цього – особливості місця залягання предметів та їхня тотожна форма. Під час розкладання м'яких тканин прикраси здебільша зміщувалися з голови, тому встановити їхню первісну локалізацію (за окремими винятками) дуже проблематично. У цій ситуації не доводиться покладатися і на кількість, оскільки комплект міг складатися з одного чи двох предметів.

Скроневі кільця призначалися для прикрашання голови (головного убору) в ділянці скроні. Ті нечисленні, але достовірні приклади знахідок та іконографія засвідчують певні варіанти їхнього укладу (підвішування). Достеменно відомо, що значний відсоток цих ozdob різним способом підвішували до закріплених на голові стрічок чи шнурків, вплітали у волосся [Седова 1981, с. 9; Агапов, Сарачева 1997, с. 99–100; Сабурова 1997, с. 97–98; Жилина 2010, с. 256–261].

---

²⁶ До категорії поховального інвентарю В. Івакін зараховує і виявлені в могилах кам'яні “подушки”.

Більш утилітарними були сережки, які, подібно до сучасних оздоб, мали би пронизувати в мочку вуха (один предмет в одному вусі). Про те, що золоті та срібні сережки у княжу добу носили у вухах свідчать писемні джерела. Зокрема, “Читання про житіє і погублення блаженних страсотерпців Бориса і Гліба. Господи, благослови”: *“Вона ж стояла в притворі церковному, молячись. І ось раптом упали їй золоті кільця, які носила у вухах своїх [виділення моє – І. Л.], і, котячись, лягли біля раки святих”* [Печерські тексти...] й “Іпатіївському літописі” при описі облоги Володимирком Володаревичем літописного Мичиська в 1151 р.: *“... и рече Мичаномъ дайте ми серебро что вы пазь хочю . пакы ли я възму вы на щить шни же не имѣхуть дати . чего оу нихъ хоташе . шни же емлюче серебро изоу оушью и съ шии . сливаюче же серебро дадохуть Володимеру Володимеръ [виділення моє – І. Л.] же поймавъ серебро и поиде тако же емла серебро по всимъ градомъ”* [ПСРЛ 1908, стлб 417].

Підтверджують це дуже рідкісні знахідки – муміфіковані рештки вушних раковин із нанизаними на них сережками, виявлені в підкурганних жіночих похованнях XII–XIII ст. у Степеньках (Смоленська обл.), Салтиковці, Таганьково, Каблуково, Пірогово (Московської обл.). Як сережки використано семипроменеві та дротяні браслетоподібні кільця [Агапов, Сарачева 1997, с. 100–108].

Цінне в цьому контексті повідомлення Лева Диякона (X ст.), який, описуючи зовнішність князя Святослава Ігоровича, вказує: *“В одне його вухо була вдіта золота сережка; вона була прикрашена карбункулом, обрамленим двома перлинами”* [Лев Діакон 1988, с. 82]. Це свідчить не лише факт, що прикраси носили у вухах, а й про те, що робили це не лише жінки, але й чоловіки, зокрема особи князівського походження.

За результатами проведених антропологічних досліджень можна стверджувати, що на території Галицько-Волинських земель щонайменше в п’яти чоловічих похованнях відзначено наявність скручених із дроту прикрас голови: Грудку Надбужному (№ 251, пох. 466), Черничині (№ 254, пох. 24), Василівці

(№ 225, пох. 2), у двох похованнях²⁷ у Валяві (№ 263) [Пастернак 1961, с. 17]. Подібні прикраси голови зафіксовано й у підкурганних чоловічих похованнях – в одному випадку на Волині [Мельникъ 1901, с. 497] та двох другої половини X ст. у Чернігові [Ситий 2013, с. 139, 147]. Про наявність скроневих кілець у чоловічих захороненнях на території Польщі інформує Ганна Кочка-Кренц, звертаючи увагу на їхню спорадичність і уклад, що, на її думку, свідчить про покладення їх у могилу як дару [Kóčka-Krenz 1993, s. 42]. Варто припускати, що чоловічих поховань з оздобами голови було більше, однак на пам'ятках не здійснювали фахових антропологічних досліджень, а у значній їхній кількості жіночу стать визначали саме за наявністю в похованні прикрас голови тощо. Останнє, очевидно, ставить під сумнів будь-які узагальнювальні висновки щодо статевої диференціації осіб, похованих зі скроневими кільцями/сережками. Розглянемо детальніше ці оздоби.

На сьогодні в межах досліджених поховальних комплексів виявлено понад 454 прикраси голови. Предмети відрізняються за технікою та матеріалом виготовлення, формою і конструкцією. Незалежно від морфології, прикраси здебільша виготовлені з дешевих матеріалів: бронзи, міді та сплавів на основі цинку й олова (переважно сильно знищені), рідше – з дорогоцінних металів – срібла, золота. З огляду на конструкцію артефактів, виділяються передусім однокомпонентні вироби, сформовані у вигляді перстня з відрізка дроту. Хоча цей тип прикрас найпростіший, диференційовані прийоми укладу дроту обумовили певне різноманіття форми. Інша конструктивна сукупність дротяних кілець – багатокомпонентні артефакти. Основа прикрас – одинарне дротяне кільце, на яке нанизували додаткові елементи, переважно намистини, для виготовлення яких застосовано різні технічні прийоми: штампування, скань, зерніння, відливання у формі, пайку тощо. Окремий різновид скроневих кілець репрезентують вироби повністю відлиті в ливарних формах (табл. 4).

---

²⁷ Без уточнення номеру поховання.

I. Перснєподібні оздоби представлені скрученими із круглого в перерізі дроту кілець із: 1) розімкнутими кінцями – 3,3 %²⁸; 2) кінцями, що заходять один за одного – 7,9 %; 3) скрученими в півтора оберти – 29,7 %; 4) зі зворотною петлею – 6,8 %; 5) s-подібним кінцем – 9,6 %; 6) розімкнутими, один кінець яких відігнутий назовні, – 1,5 %; 7) “кучерявими” – 0,9 %. Більшість із наведених різновидів прикрас загалом відповідають типам I–IV відповідно до поділу Христини Мусіянович [Musianowicz 1948–1949; Kóčka-Krenz 1993, s. 44–60]. Проте варто зазначити, що скроневі кільця з кінцями, що злегка заходять один за одного дослідниця почергово, без уточнень, зараховує до I (з розімкнутими кінцями) чи IV (в півтора оберти) типів скроневиx кілець [Musianowicz 1948–1949, s. 154, tabl. VI], не виділяючи окремо. Не ввійшли в типологію Х. Мусіянович і кільця зі зворотною петлею.

Варто наголосити, що саме з опрацюванням цієї категорії прикрас певною мірою виникали труднощі, пов’язані насамперед із відсутністю уніфікованої у наукових публікаціях термінології на позначення їхніх різновидів, детальних описів, ілюстративного матеріалу чи самих артефактів у фондovих колекціях. Водночас наявна тенденція невідповідності назви–опису–рисунок. Саме тому на їхній характеристиці зупинимося детальніше, ніж на іншому поховальному інвентарю.

1. Скроневі кільця з розімкнутими кінцями (виявлено всього у 12 похованнях) – нечисленна, але одна з найдавніших груп оздоб голови. Загалом їхня поява припадає на VI/VII–VIII ст., а період найбільшого побутування належать до IX–XIII ст., зрідка трапляються у XIV ст. Інколи на них прикріплювали намистини чи підвіски різної конструкції [Musianowicz 1948–1949, s. 189–192; Kóčka-Krenz 1993, s. 44–45; Седова 1981, с. 13]. У межах досліджуваного ареалу лише в одному випадку зафіксовано кільце з нанизаним на нього маленьким литим гудзиком (Верхняківці № 93, пох. 4) (рис. Г. 189, 13), ще в одному – ажурну намистинку, прикрашену зерню виявили біля черепа з протилежного боку від двох кілець із розімкнутими кінцями (Перемишль № 268,

²⁸ % від загальної кількості всіх кілець/сережок.

пох. 3) (рис. Г. 175, 2–4). Оздоби цього типу в розглядуваних похованнях виявлено в супроводі кілець із кінцями, що заходять один за одного, скрученими в півтора оберти та s-подібними. Виявлений у похованні № 3 в Перемишлі (№ 268) цілий кружальний горщик із гранчастою формою вінець і лінійним орнаментом (рис. Г. 175, 1), а також наявність предметів побуту (ножі, кресала), зброї (наконечники стріл), керамічного посуду (з гранчастою та манжетоподібною формою вінець) в інших похованнях цього ж некрополю (рис. Г. 175) вказують на його раннє датування – XI ст. До ранньої фази християнських некрополів потрібно віднести поховання № 21 у Дорогичині (№ 274), де, крім скроневиx кілець, відкрили 2 срібних і 80 скляних намистин, 5 мушель каури та зуб тварини (рис. Г. 188. I). Не пізніше XI–XII ст. датовано некрополь у Ромоші (№ 82), на що вказує наявність золотоскляних намистин у деяких похованнях [Щапова 1956, с. 171; 2004, с. 137–138; Войцещук 2013, с. 171].

Незначний відсоток присутності скроневиx кілець із розімкнутими кінцями у християнських похованнях на теренах Галицько-Волинських земель, а також сусідство з іншим притаманним інвентарем вказує на їхню ранню хронологію – XI–XII ст., у деяких випадках не пізніше початку XIII ст.

2. Скроневі кільця з кінцями, що заходять один за одного (відзначено в 15 похованнях) здебільша виявлено осібно чи в поєднанні з кільцями в півтора оберти, s-подібними, тринамистинним чи “кучерявим”. У двох випадках зафіксовано: скляну намистину, вкриту золотою фольгою в похованні № 15 у Рівному (№ 40), до слова на цьому ж некрополі відкрито кілька поховань у супроводі предметів побуту (ножів, кресал, кременів) (рис. Г. 33. II) та похованні № 7 у Лючині (№ 32) з розташованим позаду черепа неповним розвалом кружального з валиковою формою вінець горщика XII (рис. Г. 26. I, 8). Серед поховань із цим типом скроневиx кілець виділяється знахідка в Миткові (№ 198). Комплекс з’єднаних між собою дев’яти скручених зі срібного дроту кілець у півтора оберти та з кінцями, що заходять один за одного доповнювало прикріплене на краю скроневе кільце з трьома мідними ажурними, прикрашеними зерню, намистинами (рис. Г. 190, 10). Загальна протяжність оздоби становила

близько 20 см. За умови, що виріб кріпився горизонтально вздовж очілля, а намистинне кільце чіпляли в ділянці скроні, він охоплював усю скроневу і доходив до тім'яної кістки чи прикрашав голову в ділянці лобової. Водночас можна припустити, що перснеподібні кільця виконували функцію рясен. Щоправда, останніх у межах досліджуваних поховань не виявлено.

3. Скручені в півтора оберти кільця (відкрито у 64 похованнях) – найчисельніший і найпоширеніший тип оздоб голови в межах досліджуваного ареалу. Його особливість – ужиткування з різними типами скроневих кілець/сережок (табл. 4) упродовж кінця X–XIII ст. [Musianowicz 1948–1949, s. 154–160, 207; Kóčka-Krenz 1993, s. 59]. Зазвичай вони складаються із комплексів з'єднаних між собою кілець. Найбільша їхня кількість у межах одного поховання зафіксована в Кам'янці-Подільському (№ 249, пох. 1) – 11 екземплярів та Сокільці (№ 240, пох. 31), де низка таких оздоб у поєднанні з кільцями, що заходять один за одного, і одним s-подібним нараховували 18 одиниць. Дев'ять із них відкрито під черепом [Захар'єв 1995/57, фото 13–14].

4. Кільця зі зворотною петлею зафіксовано у 16 похованнях. Цей різновид скроневих кілець скручений переважно в півтора оберти, проте у Бакоті (№ 246, пох. 1) відзначено кільце з розімкнутими кінцями. Один або два кінці таких кілець при тім закручені у зворотну петлю [Нечитайло, Долженко, Старенький, Болтанюк, Горбняк 2018, рис. 4]. Часто один кінець розклепаний і загнутий у гачок або скручений назовні у трубочку. За них вони кріпилися до очілля. Переважно трапляються у поєднанні з кільцями в півтора оберти, а також намистинними й s-подібними, в одному випадку – із колтом.

5. S-подібні кільця виявлено в 29 похованнях. Це – скручені оздоби з круглого в перерізі дроту ($d = 2\text{--}4$ мм) із розімкнутими кінцями, внутрішній діаметр яких не перевищує 20 мм. Один край рівно відрізаний, а другий розклепаний і скручений у вигляді латинської літери “s” із більш чи менш помітними жолобкуватими лініями на поверхні, що відповідає типу IIIc (X–XIII ст.) відповідно до класифікації Х. Мусіянович. Найпоширенішими вони були впродовж XI–XII ст. [Musianowicz 1948–1949, s. 144–146; 204–205]. Інколи s-

подібне закінчення скручене в одинарну чи подвійну волюту. У межах запропонованого типу Ганна Кочка-Кренц на основі розмірів внутрішнього діаметру виокремлює різновиди: А – до 2 см; В – від 2 до 5 см; С – понад 5 см. На основі знахідок із території поширення північно-західних слов'ян науковиця датує їх так: А – X–XIII ст.; В – XI–XIII ст.; С – XII – перша половина XIV ст. [Kóčka-Krenz 1993, s. 46–50]. Лехослав Раугут на підставі досліджених мазовецьких поховань датує кільця з діаметром до 2 см XI – першими двома десятиліттями XII ст. [Dzik 2015, s. 167].

З-поміж зразків типових s-подібних скроневих кілець на досліджуваній території виділяється знахідка з Делави (№ 185, пох. 1): “... досить великий, zdeформований натиском глини ковток, так зв. есвидного типу, з пружка бронзової бляшки, якого вузкий кінець відогнений на зовні...” [Пастернак 1936, с. 616], яку попередньо можна віднести до типу IIIb – XII–XIV ст., із часом найбільшого побутування – XII–XIII ст. [Musianowicz 1948–1949, s. 144].

6. Розімкнуті кільця, один кінець яких просто відігнутий назовні чи закручений у кільце (знайдено в шести похованнях), становлять нечисленну групу прикрас голови. Їхній діаметр не перевищує – 20 мм. Трапляються такі оздоби осібно або разом із кільцями в півтора оберти, s-подібними чи намистинними. З-поміж них привертає увагу знахідка кулькоподібної підвіски з вушком на пам'ятці Накваша (№ 47, пох. 1), яка, можливо, кріпилася до одного із двох виявлених фрагментів кілець вказаної форми (рис. Г. 189, 7–9). Аналогічну підвіску знайшли біля черепа в похованні у Смільниці (№ 87, пох. Б) (рис. Г. 90. II, 4). Загалом такі скроневі кільця зараховують до типу II, інколи вказана наявність на них підвісок, зокрема і кулькоподібних [Musianowicz 1948–1949, s. 127–32, tabl. 2]. Хронологія їхнього поширення припадає на X–XIII ст. [Musianowicz 1948–1949, s. 192–195; Kóčka-Krenz 1993, s. 45]. Слушною видається думка Міхала Дзіка, який на основі аналізу прикрас цього типу з поховальних комплексів межиріччя Бугу й Верхньої Нарви, відзначає їхню подібність (товщина дроту, діаметр виробу і власне форма) з аналогічними намистинними оздобами. Припускає дослідник імовірність того, що всі елементи оздоби могли не зберегтися [Dzik 2015, s. 159–161]. Такі випадки,

коли намистини повністю розпадаються, залишаючи лише ледь помітні сліди на пружку чи рештки дротяного плетіння, фіксуємо в межах досліджуваного ареалу (Дубно № 41; Смільниця № 87; Сокілець № 240; Дорогичин № 273 та ін.).

7. “Кучеряві” скроневі кільця відзначено лише у трьох похованнях: Дорогобуж № 30, пох. 2 і Звенигород № 72, пох. 34 та № 74, пох. 5 (рис. Г. 189, 1–2; Г. 81. I, 2). Такі знахідки датують X–XIII ст. [Седова 1981, с. 16; 1997, с. 65]. Аналогічну прикрасу відкрили в культурному шарі на території кладовища в Холмі (№ 261) [Dzieńkowski 2010, s. 121].

II. Намистинні. За кількістю нанизаних на кільце намистин виокремлюють: однонамистинні – 1,1 %; двонамистинні – 0,6 %, тринамистинні – 9,9 %, чотирьонамистинні – 0,2 %; п’яти- та багатонамистинні прикраси [Левашова 1967; Седова 1981, с. 13] (двох останніх у межах досліджуваної теми не виявлено). Їхні варіанти виділяють за формою і способом декорування нанизаних на кільце оздоб. У нашому випадку це: гладкі (XI–XIV ст.); грубозернисті (“мінського”/“дреговицького” типу) (XI–XIII ст.); філігранні (“київського”) (XII–XIII ст.); ажурні (XI–XIII ст.); вузликові (XI–XII ст.) [Левашова 1967; Седова 1981, с. 13–15; 1997, с. 65; Рябцева 2000, с. 161–163; Степанова 2010, с. 280–281; Кóчка-Krenz 1993, с. 61–62; 67–68; Жилина 2012, с. 94].

1. Однонамистинні кільця відкрито в п’яти похованнях. У двох випадках (Дорогичин № 273, пох. 2 – багате) пружок оздоблювали грубозернисті пустотілі спаяні з двох половинок циліндричної форми намистинки (рис. Г. 184. I, 7–11). На одному з кілець відзначено фрагмент ланцюжка. У другому (Чернелів-Руський № 152, пох. 259) – кільце з кінцями, що заходять один за одного, один кінець якого розклепаний, оздоблювала ажурна декорована зерню намистина (рис. Г. 99, 18) В іншому випадку (Товстолуг № 151) скручене в півтора оберти кільце прикрашала пастова намистина (рис. Г. 190, 5).

2. Двонамистинні відзначено у трьох похованнях. Представлені вони двома скрученими із дроту в півтора оберти (одне з них, очевидно, згодом було розхилене в такий спосіб, що кінці ледь заходили один за одного) кільцями, оздобленими грубозернистими циліндричними намистинами (Товстолуг № 151,

пох. 1; Грудек Надбужний № 251, пох. 141) (рис. Г. 190, 6; Г. 155). Лише в одному випадку виявлено кільце з вузликівими намистинами (Звенигород № 72, пох. 32) [Свешников 1954/13, фиг. 48] (рис. Г. 80, 13–14). Їхнє побутування припадає на XI–XII ст.

3. Тринамистинні прикраси голови виявлено у 31 похованнях. Більшість представлені грубозернистими циліндричними (Більче-Золоте № 92, пох. 2 (рис. Г. 189, 5); Сокілець № 240, пох. 17, 19 (рис. Г. 147, 13–14; Г. 148, 5); Бакота № 242, пох. 16; Валява № 263, пох. 2–4 (рис. Г. 169, 5–8)), овальними (Смільниця № 87, пох. Б (рис. Г. 90. II, 1)) та круглими (Трепча № 271, пох. 7 (рис. Г. 178)) намистинами. У трьох випадках прикраси голови оздоблювали круглі гладкі намистини (Дубно № 41, пох. 2 (рис. Г. 35. III, 1–2); Звенигород № 64, пох. 45 (рис. Г. 75, 10); № 68, пох. 10 (рис. Г. 77. II, 3)). Припускаємо до тринамистинних належать частково збережені прикраси з Чорнівки (№ 222, пох. 13, 21 (рис. Г. 140)), намистини яких з обох боків прикрашені сканню. Кільця з вузликівими відкрили у Звенигороді (№ 72, пох. 18 (рис. Г. 80, 7)) Чернелеві-Руському (№ 152, пох. 175 (рис. Г. 98, 10)), Валяві (№ 263, пох. 16 (рис. Г. 169, 23–24)). Прикрашені філігранню, кільця “київського” типу відкрили в Городищі (№ 49) та Бакоті (№ 242, пох. 16). Ажурні знайшли у Дністрівці (№ 207, пох. 1) та Кам’янці-Подільському (№ 248, пох. 6), ромбоподібні, додатково прикрашені зерню, виявлено в Миткові (№ 198) (рис. Г. 190, 10).

Цікавий набір оздоб складений вкупці (можливо, первісно поміщені в мішечок) відкрили поряд із двома похованнями середини XIII ст. у Чермно (№ 256): чотири – тринамистинні (два філігранні, з круглими гладенькими намистинами, дужку без збережених намистин) та дев’ять дротяних із кінцями, що заходять один за одного й зі зворотною петлею²⁹.

Лише у двох випадках (Бакота № 242, пох. 6; Чермно № 256) відзначено наявність в одному похованні різних за типом намистин. У першому випадку це кільця з намистинами, декорованими філігранню та зерню, а в другому – гладкі та з філігранню. Ще у 13 випадках визначити тип намистин не вдалося, проте

²⁹ Не ввійшли до таблиці, оскільки не є частиною поховального костюма.

збережені сліди на кільці та дротяна намотка свідчать, що вони були тринамистинними.

4. Одне чотиринамистинне кільце з декорованими зерню циліндричними намистинами знайдено в Накваші (№ 47) (рис. Г. 189, б).

5. У шістьох випадках встановити типи намистинних оздоб не вдалося.

III. Променеві кільця в межах досліджуваного регіону відзначено лише в одному випадку – похованні на Буковині (Маморниця № 190) (рис. Г. 190, 7–8). Неподалік поселення XII–XIII ст. [Тимощук 1982, с. 179]. Прикраси представлені двома срібними п'ятипроменевими кільцями (одне з яких сильно пошкоджене), відлитими у кам'яній формі. Кожне з них складається з кільця ($d = 35$ мм), від якого на зовні відходять п'ять прикрашених псевдозерню листоподібних променів. Центральний внутрішній простір кільця прикрашають фігурки двох птахів, повернених в одному напрямку (ліворуч) один за одним. Між ними у вигляді пірамідки розміщено три кульки. Окрім цих оздоб, у могильній ямі знайдено срібний позолочений бубонець ($d = 13$ мм).

В українській історіографії при розгляді цього питання відзначають відсутність точних аналогій до вказаних оздоб, а їхню хронологію, згідно з різними висновками дослідників, визначають у межах XII–XIII ст. і XIV–XV ст. Водночас всі солідарні, що прикрашені псевдозерню “промені” – це не що інше, як стилізовані грона винограду. Відтак сюжетна композиція оздоб із Маморниць, імовірно, символізує ідею щасливого подружнього життя і належить до елементів весільної обрядовості або ж є відображенням християнського культу й символізує Бога та Святого Духа [Мисько 2002, с. 194; Пивоваров 2006, с. 228; Возний 2009, с. 165, 398; Пивоваров, Вамуш 2011, с. 78].

Результати студій останніх років дають змогу говорити принаймні про шість прямих аналогій: одна з них із Білогірського р-ну Хмельницької обл.³⁰, інші з Чаусова (Білорусь), Супрутова, Моршніва та Гньоздова (Росія). Ще одне подібне, але семипроменеве кільце з пташками, орієнтованими праворуч, відкрили в Супрутах, а фрагмент у вигляді центрального променя від оздобы – у Гньоздово.

³⁰ Автор не зазначає точного місця та обставин знахідки.

Ці прикраси датують IX–X ст., при тім знахідки з Гньоздова – не раніше середини X ст. Важлива в цьому контексті ще одна знахідка зі Супрутова – семипроменеве кільце, внутрішню центральну композицію якого складають дві пташки, ймовірно, павичі (з довгими хвостами), головами орієнтовані до розташованої у центрі чаші з пірамідоподібним завершенням. [Григорьев 2005, 92–93, рис. 38, 9,10; Рябцева 2011, с. 165–167; Пушкина 2015; Шинаков, Чубур 2022, с. 260–262, 268–269]. Аналогічний сюжет відображено на срібній позолоченій рельєфній пластині з Преславського скарбу (Болгарія) й інших ювелірних прикрасах X–XII ст. Пов'язують їх з уявленнями про безсмертя душі і таїнством Євхаристії [Рябцева 2011, с. 170; рис. 1, 9; 3, 7; Шинаков, Чубур 2022, с. 262]. Водночас пташки з короткими хвостами, як і в Маморниці, можуть бути голубами – символ Святого Духа, чистоти, натхненної думки, миру, Хрещення, Благої вісті, або куріпками – істини Христа. Водночас існує думка, що зображення птахів обабіч ромбу – символ шанування дерева життя й загалом сил природи [Шинаков, Чубур 2022, с. 262]. Отже, з-поміж низки відомих орнітоморфних променевих прикрас, оздоби з Маморниці зараховують до типу IV, сюжетна композиція яких дає можливість припустити їхнє Балканське походження, вірогідно Візантійське чи Болгарське [Рябцева 2011; Шинаков, Чубур 2022, с. 268]. А знахідка у ґрунтовому похованні – датувати не раніше XI ст.

IV. Колти як парадні прикраси голови з дорогоцінних металів на теренах Русі відомі впродовж середини/кінця XI–XIII ст. Носили їх зазвичай у містах представники заможних верств населення. З кінця XII ст. широкої популярності набувають здешевлені варіанти – виготовлені місцевими майстрами в ливарних формах способом імітації. Підвішували оздоби до головного убору за допомогою рясен, ланцюжків і стрічок тканини [Седова 1981, с. 18; Рябцева 2005, с. 173–199; 2017].

У похованнях досліджуваного регіону знахідки колтів відомі у Дзвинячі (№ 118) (рис. Г. 189, 22), Дорошівцях (№ 197) та Сокільці (№ 240, пох. 74) (рис. Г. 149, 18). Можливо, з поховання походить колт із Блищанки (№ 114) (рис. Г. 189, 19), ще один відомий зі середньовічного кладовища в Торському

(№ 130) – збережений погано (рис. Г. 92, 13). Детальна інформація про золотий колт із Дорошівців відсутня. Лише у вигляді двох фрагментів зберігся срібний колт зі Сокільця. Його частково збережена центральна частина оздоблена рослинним орнаментом. Збережена стулка по облямівці прикрашена ажурною філігранню. Знахідки з Дзвиняча та Блищанки вилиті з міді і прикрашені кольоровою емаллю (синьою, червоною, білою) та позолотою, які збереглися фрагментарно. В обох випадках на аверсі зображено птахів із трипальчатими лапками. У першому птах більше подібний до качки, а у другому за рахунок великого піднятого догори хвоста – до павича. Біля останнього на рівні грудини – заповнене емаллю кільце. На реверсі цього ж колта в центрі зображене кільце, а з боків – серпоподібні емальовані елементи [Przybyślawski 1900, s. 61–62, tabl. IX; Liwoch 2005; Naduch, Liwoch 2007, рис. 14–24, 16–20]. Подібний сюжет відомий, зокрема, на золотих колтах із Києва та Канева [Київська Русь...].

V. Чільця. Окремий різновид головних уборів – т. зв. вінці-діадеми, також відомі як чільця, що складаються зі стрічки та нашитого на неї ряду орнаментованих бляшок, бубонців і намистин. За типологією руських головних уборів відповідають типу III, підтипу 7 [Сабурова 1995, с. 97–98]. Їхнім праобразом були “князівські” діадеми (з грец. *ιαδημα* – пов’язка) – парадні та церемонійні прикраси, що вказували на високий соціальний статус власника [Рябцева 2005, с. 141–168; 2011, с. 73; Соболев 2021, с. 315].

На території Галицько-Волинських земель такі головні убори виявлено всього в 10 похованнях (табл. 5). Найархаїчніша серед них знахідка чільця-діадеми з літописного Галича (Залуква № 168, пох. 12), що складалася із золототканої стрічки, на яку вряд було пришито 13 однакових срібних позолочених тиснених пластинок прямокутної форми з півокруглим завершенням вгорі. У центрі площини кожної із них зображено рельєфну поясну фігуру святого, що тримає хрест у правій руці. Знизу й зверху (?)³¹ йшов ряд нашивних золочених довгих намистин (рис. Г. 121). Найближчі аналогії таких бляшок відомі в Новгороді, датуються 70–80-ми роками XII ст., щоправда, там їх інтерпретують

³¹ У звітній документації відзначено ряд таких намистин вгорі, проте на фото його візуально не помітно.

як прибивні [Седова 1981, с. 62; рис. 21]. Цікаві в цьому контексті стилістично подібні знахідки лицевого шиття із вишитими поясними ликами святих на начільних стрічках із могильників в Івороську (кінець XII – початок XIII ст.) та Караші (Росія) (XII ст.) [Степанова 2019, с. 285; рис. 7, 6].

Усі інші знахідки з досліджених поховань представлені квадратними чи прямокутними нашивними бляшками з тисненим геометричним, рослинним та зооморфним мотивами. У чотирьох випадках відзначено наявність золототканої стрічки, на яку їх пришивали (табл. 5). Лише в одному випадку (Грудек Надбужний № 251, пох. 11) (рис. Г. 155) виявлено додатковий інвентар – фрагмент скляного крученого браслета, який вказує на XII–XIII ст. Беручи до уваги раніше висловлені міркування щодо часу функціонування цього могильника, вважаємо актуальним датування від середини XIII ст. Не раніше XIII–XIV ст. датовано могильник у Чорнівці (№ 122), де відкрили вісім срібних бляшок чільця, прикрашених геометричним орнаментом (рис. Г. 140). Сумніви викликає датування поховання № 21 на могильнику в Городищі (№ 16), яке автор розкопок на основі знахідок срібної начільної бляшки (що не збереглася) і литого кулястого гудзика датує межами XI–XIV ст. Варто зазначити, що всі інші поховання на основі кераміки та монет датовано XVII ст. [Кучінко 1977/90, с. 6].

Привертають увагу поховання у Крилові (№ 43) (рис. Г. 38. II–III) та Крилосі (№ 160), начільні бляшки з яких в обох випадках прикрашені тисненим зображенням лілій. Результати досліджень лише першого детально опубліковано й датовано не раніше середини XII ст. – 40-ми роками XIII ст. [Петегирич 2011]. Показово, що підставою для визначення нижньої хронологічної межі слугувало поховання з Крилоса, виявлене біля апсиди Успенського собору, а отже, може датуватися не раніше за час його побудови. Верхньою хронологічною межею послугувала знахідка золотих бляшок із Київського скарбу (2002), правдоподібно схованого в період монгольського нападу на Київ наприкінці 1240 р. [Петегирич 2011, с. 169].

Тут варто зауважити, що окремі тиснені бляшки чи цілі стрічки з нашитими на них оздобами часто походять зі скарбів чи об'єктів саме монгольського періоду

(Київські скарби (Михайлівського монастиря, Десятинної церкви), Мартинівки, Переяслава, Любеча, Полтави, Новгород-Сіверського, Старої Рязані, Володимира, Торжка) [Соболев 2021, с. 315]. Серед пам'яток післямонгольського часу варто виокремити могильник на городищі в ур. Очаків біля с. Набутів Черкаської обл., де в чотирьох похованнях знайшли рештки головних уборів, прикрашених срібними бляшками [Моця 1979, с. 32].

Про окремі нашивні пластинки другої половина XII–XIII ст. відомо в Новгороді й Мінську, проте чи стосувалися вони оздоб голови – невідомо [Седова 1981, с. 153–154; Рябцева 2015, с. 238]. У Новогрудку матрицю для тиснення подібних предметів виявили в культурному шарі XII ст., на основі чого визначили нижню хронологічну межу виявленого на пам'ятці поховання, череп якого оздоблював ряд із 12 срібних позолочених бляшок [Павлова 1967, с. 37–38; Гуревич 1983, с. 51–52]. Аналогічні знахідки відзначено і в похованнях XIII–XIV ст. у Віленській та Петербурзькій губерніях [Павлова 1967, с. 38]. Другою половиною XIV ст. датоване поховання зі Старої Русси. Цікаве воно й тому, що належало жінці за 55 років, що свідчить про практику поховання з чільцями осіб різного віку [Рябцева 2015, с. 238]. Це підтверджують і знахідки з Карнаве та Вільнюса [Йонайтис 2017, с. 107].

Найближчі аналогії до зооморфних бляшок із Михалкова (№ 102) (рис. Г. 189, 16) відомі із Зеленче і Городниці³². Подібні прикраси в Румунії (Худум, Хлінча), Молдові (Трифешть, Кухурештій-де-Сус) та Литві (Карнаве) датовано XIII–XV ст. [Рябцева 2015, с. 239–244].

Аналізуючи генезу та поширення металевих вінців (чільців), С. Рябцева відзначала загалом невелику їхню кількість на території Русі в XII–XIV ст. Найбільшого ж поширення вони набули у верхів'ях Дніпра та Німану – на території ятвягів у XIII–XIV ст. Окремо дослідниця виділяла регіон розселення нащадків літописних тиверців, хорватів і ятвягів, що охоплює територію заходу України. Близькі типи таких головних уборів поширені в Карпато-Дністровському регіоні та Литві в XIII–XV ст. Водночас С. Рябцева відзначала, що в

³² Фонди Львівського історичного музею: Зеленче – КР 18610–18611; Городниця – КР 22615, 22617–22618.

післямонгольський період литовська школа металообробки доповнила руську й сильно вплинула на формування ювелірного головного убору Молдови [Рябцева 2015, с. 244].

Ритіс Йонайтіс зазначає, що не лише традицію носіння прикрас голови з тиснених металевих бляшок, а й саму техніку їхнього виготовлення на територію Литви принесли православні переселенці з Київської Русі, які оселилися у великих центрах – Кернаве та Вільнюсі (“Civitas Rutenica”). Там артефакти датовано найраніше другою половиною XIII ст. Міграційні шляхи ж проходили з Візантії, звідки і прийшла ця традиція через Київську Русь, Галич, Волинь та території, що населяли ятвяги [Йонайтис 2017]. Поза вже названим ареалом поширення, металеві чільці відомі в Болгарії, Македонії, Хорватії та Сербії. Можливо, руський головний убір із тисненими бляшками розвивався в загальному руслі південноєвропейської моди XIII–XIV ст. [Соболев 2021, с. 316].

Потребують уточнення хронології поховання в Ошихлібах (№ 214), Кіцмані (№ 216) та Санківцях (№ 236) на Буковині, які почасти зараховують до княжої доби. Відкриті там начільні бляшки відрізняються від раніше розглянутих наявністю привісних елементів, карбованих розеток і бубонців. На відміну від них, у похованнях у Джуркові (Івано-Франківщина), Калинівщині та Шманьківцях (Тернопільщина), крім таких же нашивних пластинок, виявлено й інший поховальний інвентар, який дає змогу датувати їх межами XIV/XV–XVII ст. [Sulimirski, 1936, s. 79–85], а в Чарній Вельці (Підляське воєводство, Польща) – XV–XVI ст. [Dzik 2015, s. 71]. Цікаве чільце з Ленківців (№ 237), основою якого був лубок, зверху оздоблений шовковою тканиною та 13 бубонцями (рис. Г. 190, 11); такий різновид відповідає типу III, підтипу 8, які виділила М. Сабурова [Сабурова 1995, с. 98]. Чільця з пришитими на шовкову стрічку бубонцями виявлено й у Василеві (№ 192–193), де відсутність додаткового інвентарю не дає можливості упевнено здійснити датування.

VI. Начільні стрічки. Фрагменти начільних стрічок, за які чіпляли схарактеризовані оздоби, виявлено лише в 10 похованнях (табл. 5). У двох випадках їх виконано із золототканого, в інших двох – сріблотканого (одна,

очевидно, була підшита березовою корою) текстилю (Сокілець № 240, пох. 26) (рис. Г. 148, 13). Натомість у чотирьох похованнях оздобу закріплювали до шкіряних пасків. Лише в одному варіанті на стрічці з шовкової тканини, підшитої березовою корою (Звенигород № 72, пох. 2 – 1954), зафіксовано скроневі кільця (рис. Г. 80, 2). У 13 похованнях оздобу голови складали убори винятково з текстилю (табл. 5). У шести випадках вони представлені лише дрібними золототканими фрагментами та рештками золочених ниток (Звенигород № 64, пох. 9; Крилос № 160, пох. 17 – 2003; Залуква № 168, пох. 27 – 1990, тут же виявлено два пасма чорного волосся; Пітрич № 170, пох. 56; Городниця № 177, пох. f; пох. без номера). Кілька інших розгляньмо детальніше.

До вишивок із християнським сюжетом належить знахідка зі Звенигорода (№ 68, пох. 2 – 1957). Вона представлена двома фрагментами шовкової тканини, поверх якої золотими нитками вишиті, включені у волюти, хрести. На одному зі шматків збереглася підшивка у вигляді березової кори (рис. Г. 77, 1–2). Аналогічний декор, доповнений включеннями поясних зображень святих, відзначено на комірці з Кубаєво (Володимирська обл., Росія) [Жилина 2018, с. 218, рис. 4, 1].

Натомість декор золототканного чільця (31×2,6 см), виявленого на черепі поховання з Успенського собору (Крилос № 160, пох. 2 – 1937) (рис. Г. 106–107), репрезентує рослинний візерунок. Вишитий орнамент – один із найпоширеніших мотивів у візантійській традиції і символізує пагони з кринами (ліліями), також відомий як візантійська “лоза” [Степанова 2019, с. 281]. Найближча і чи не найкраще збережена аналогія, що походить із Київського скарбу (1903), як припускають дослідники, також була чільцем. Єдина відмінність між ними у тому, що київський зразок був додатково оздоблений перлами [Жилина 2019, с. 255, 259, 261, рис. 4, 14a–б]. Такий же орнамент прикрашав комір зі Суздаля [Степанова 2019, с. 280, рис. 5, 8]. Фрагменти золототканих візерункових стрічок косоного плетіння виявлено у Крилосі (№ 164, пох. 22) та Грудку Надбужному (№ 251, пох. 259; 379; 423) (рис. Г. 158, 2; Г. 159, 2–3) [Cybulska, Marciniak, Sielski 2018, s. 773, 782]. На всю довжину чола збереглася золототкана візерункова

стрічка в одному з підплитових поховань у Городниці (№ 177, пох. ?) (рис. Г. 130. II) [Glogier 1899, s. 67–69, fig. 47–49].

Отже, найпоширенішим типом оздоб голови впродовж XI–XIII ст. були скроневі кільця/сережки, які в похованнях траплялися як поодинокими екземплярами, так і комплексами з кількох предметів, зокрема різних типів. Простежено закономірність поєднання кілець, скручених у півтора оберти, з іншими типами оздоб. Із XIII ст. у моду ввійшли металеві чільці. Натомість наявність у якості головних уборів лише елементів текстилю не дають певності, щоби віднести їх до котрогось із варіантів головних уборів. Знайдені на черепі золототкані стрічки могли бути як чільцями, так і облямівкою фати чи убруса або ж елементом чіпця тощо.

Одяг та його складові елементи віднайдено у 135 похованнях (табл. 6). Властивості ґрунту, за рідкісними винятками, не сприяють збереженню артефактів з органічної сировини. Тому годі сподіватися на виявлення цілісних зразків одягу. У цих обставинах навіть невеликі клаптики, що походять від того чи того різновиду шат, розглядаються як дуже цінні знахідки. У зазначену категорію артефактів виділено фрагменти предметів, що репрезентують: костюм (із текстилю, шкіри), взуття, пояси та їхні елементи, гудзики, застібки, пряжки, поясні кільця. Посмертні шати у межах досліджуваних поховань виявлено в 53 похованнях (табл. 6). Більшість із них – це залишки сорочок. Їх традиційно прикрашали декоративними елементами, які розташовували на строго визначених місцях. Вони мали не лише естетичне, а й апотропеїчне значення.

Найбільш вразливими є відкриті ділянки частин тіла – шия, руки та ноги. Їх “захищали” за допомогою орнаментів-оберегів. Зазвичай орнаментально оформляли комір із глибоким розрізом [Елкина 2019, с. 291]. Це підтверджують і знахідки оздобного текстилю переважно в ділянці шиї чи грудей. Серед них домінують золото- та сріблоткані тасьми з шовковою основою, шати, оздоблені гаптуванням.

Презентативною та фахово опрацьованою є колекція текстилю із Грудка Надбужного (№ 251) [Cybulska, Marciniak, Sielski 2018]. Його рештки зафіксовано

у 13 похованнях. Виявлені фрагменти одягу виконані в кількох ткацьких техніках. Перша представлена однією основою – утком та однією додатковою – металевою ниткою. Плетіння у такому випадку полотняне чи косе. Виконані в цій техніці вузькі тканини – це декоративні тасьми (галуни). Залежно від способу в'язання металевої нитки, вони гладкі чи візерункові. Часто геометричний візерунок представлений у формі плетінки. Такі тасьми ткали на табличковому верстаті. Шовк, який був основою сорочки, ткали в полотняному переплетенні (тафта). До нього пришивали тасьми, які були облямівками комірця та його розрізу.

Найпоширенішою на дослідженій пам'ятці, і не тільки, є техніка саржевого плетіння. Здебільша це – шовкова чи напівшовкова, гладка, візерункова чи втоплена в косому плетінні тканина, що має дві основи й мінімум два основні утоки. Саме нитки утоку утворюють візерунок на лицьовій стороні (кольоровий чи однобарвний). Гладка саржа часто слугувала основою для гаптування. Проте трапляється вона разом і з галунами. Популярним в оздобленні одягу тогочасних мешканців був геометричний та завитково-рослинний орнаменти. Встановлено, що елементи одягу виявлено в чотирьох чоловічих і шістьох жіночих похованнях, у трьох випадках статі визначити не вдалося. До найошатніших належать знахідки в похованнях № 380 та № 230 (чоловічі), а також № 413 (жіноче), № 421 (неідентифіковане), у яких відзначено поєднання золототканих виробів, виконаних у різній техніці та стилі [Cybulska, Marciniak, Sielski 2018, s. 743–744] (рис. Г. 157, 2–3, 4а; Г. 159, 1).

Знахідки аналогічних золототканих тасьм, гаптованих фрагментів текстилю, переважно комірців, відкрито на могильниках княжого Галича (Крилос № 160, пох. 16³³ (рис. Г. 109. II); № 164, пох. 22³⁴; Залуква № 168, пох. 3/27; 5/29³⁵) (рис. Г. 122; Г. 123). Частину виявлених матеріалів на території останнього

³³ Фонди Національного заповідника “Давній Галич”. Інвентарний № А-4071 КН-5758.

³⁴ Фонди Археологічного музею Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Інвентарний № АМУ 2212–2213.

³⁵ Фонди Івано-Франківського краєзнавчого музею. Інвентарний № КН 104155 А 17479; КН 104158 А 17482.

атрибутувати з конкретними похованнями не вдалося³⁶. Детальний опис й інформація про них відсутня як у науковій, так і музейній документації. З-поміж них привертають увагу два фрагменти. Перший – частина бордюра зі суцільно зашитих золотою ниткою кіл (наслідування колового рапорту візантійського орнаменту [Жилина 2018, с. 220–221]), центральний простір між якими оздоблений вісьмома намистинками бісеру з кобальтового скла (d – 2 мм) (рис. Г. 124). Другий – фрагмент гаптованої тканини, знизу підшитий корою (рис. Г. 125). Наявність твердої основи притаманна саме для комірців-стійок [Сабурова 1997, с. 100]. До таких належать і знахідки зі Звенигорода (№ 64, пох. 20, 25), шкіряні комірці яких гаптовані складним плетеним орнаментом [Гупало 2010, с. 209] (рис. Г. 75, 5). Найближчі аналогії відомі зі Шаргорода [Степанова 2019, с. 283, рис. 4, 7].

До цікавих екземплярів, прикрашених зооморфним орнаментом, належить комірець із підплитового поховання в Городниці (№ 177 – 1879). Вишитий золотою ниткою бордюр оздоблений зображеннями птахів, кожен із яких, поміщений в окремі арки. Доповнює композицію розташований вгорі ряд вишитих “лунниць” (рис. Г. 130. II). Обидва сюжети, хоч і окремо, трапляються і в підкурганних, і у ґрунтових похованнях Русі [Степанова 2019, с. 279, рис. 3, 16; рис. 6 Жилина 2018, с. 218, рис. 6; Бузян, Тетеря 2009, с. 98–99, рис. 5, 4–5]. Фрагмент зотлілої вовняної тканини віднайшли в дитячому похованні у саркофазі при Спаській церкві в Шевченковому (№ 158). На те, що манжети похоронних сорочок були також прикрашені золототканим шитвом вказують знахідки з Пітрича (№ 170, пох. 56) та Залукви (№ 168, пох. 25). Фрагменти мішковини зафіксовано на лікті правої руки та кистях рук у похованні X/9/15 у Буську (№ 48) (рис. Г. 41. II). Однак чи були вони частинами костюма, чи шматками збереженого савану – сказати складно.

Частий елемент похоронної сорочки – гудзики: металеві (суцільнолиті, пустотілі, що спаяні із двох половинок, бубонці) – 120; скляні – 4; кістяні – 3.

³⁶ Фонди Івано-Франківського краєзнавчого музею. Інвентарний № КН 104156 А 17480; КН 104152 А 17476; КН 104153 А 17477.

Всього їх відзначено у 72 похованнях (табл. 6). Найчастіше (41 випадках) комір оздоблював один гудзик, рідше (11) – два або три (6). Чотири відзначено лише у трьох похованнях, п'ять – у двох, шість – в одному. Найбільшу кількість – сім – виявлено у двох випадках. У похованні № 29 на Залукві (№ 168) – вертикальний ряд із семи гудзичків розміщений на грудях ліворуч. Нашивні бляшки як оздоби одягу відкрито лише в одному – дитячому (Чермно № 257, пох. 4).

До нечисленних знахідок належать застібки (фібули, шпильки). Показово, що фібули виявлено в більш ранніх похованнях (Ромош № 82, пох. 4; Рівне № 40, пох. 6; Перемишль № 267, пох. 1) (рис. Г. 33. II, 4; Г. 174. II, 2). Такі аксесуари строю, як пояси, представлені здебільша пряжками різної форми, поясними кільцями (прості круглі знайдені в п'яти поховання) та дуже рідко фрагментами самих поясів (табл. 6). Із 16 пряжок, виявлених у 13 могилах (одразу 4 знайдено в одному захороненні у Валяві № 264, пох. 37), визначити типи вдалося лише в 7: ліроподібні – 3; округлі – 2; прямокутна – 1; D-подібна – 1. Виділяються з-поміж типових знахідки плетених металевих поясів – срібного зі Звенигорода (№ 64, пох. 22) (рис. Г. 75, 8) та мідного із Залукви (№ 168, пох. 6) (рис. Г. 120). В обох випадках це плетені з тонкого дроту оздоби, що творять здвоєний ялинковий орнамент. Фрагменти подібних знайдено серед скарбів у Юрківцях (XI ст.) [Корзухина 1954, с. 84; табл. VI, 12–15, 21], Києві та Чернігові (XII–XIII ст.) [Кондаков 1896, рис. 76; табл. X, 23; Київська Русь...].

Рештки шкіряного взуття відзначено лише в п'яти похованнях: у костниці № 6 у Василеві (№ 192) та чотирьох похованнях № 57, 58, 63, 67 у Перемишлі (№ 264).

Аксесуари. Додатковим елементом костюма завжди були оздоби, особливо яскраво відображені в жіночому вбранні. Їхня наявність, місцезоташування та форма довершували естетичний образ певної особи. Водночас саме оздоби були маркером належності до відповідного соціального стану, що чітко вказував на майновий рівень власника. При цьому спосіб komponування прикрас свідчив як про вподобання окремих осіб, так і про загальні естетичні традиції соціуму.

Покладені в поховання оздоби мали продовжувати виконувати свою функцію й у потойбічному світі.

Прикраси шиї. Найпоширенішим різновидом оздоб, що прикрашали ділянку шиї, були разки намиста. Вони склалися з різнобарвних скляних, золотоскляних, пастових, кам'яних (бурштин, сердолік, пісковик), керамічних і металевих намистин (табл. 7). Загалом у межах 39 поховань виявлено 373 штуки. Проте в більшості випадках це одно-, дво- чи тринамистинні прикраси. І лише в окремих (Сокілець № 240, пох. 11 (рис. Г. 147, 10); Грудек Надбужний № 251, пох. 51 (рис. Г. 155); Холм № 259, пох. 1 (рис. Г. 164. I, d); Трепча № 271, пох. 7 (рис. Г. 178); Дорогичин № 273, пох. 2 (рис. Г. 184. I, 12); № 274, пох. 21) – повноцінні намиста. У вісьмох випадках їх доповнювали хрестики, у двох – монетоподібні хрестовключені підвіски, в одному – ромбоподібна гратчаста. Останні трапляються досить рідко і їх датують XIII ст. [Журжалина 1961, с. 138, рис. 1, 25]. Ще щонайменше у двох до складу намиста входили мушлі каури, в одному з них – зуб тварини (рис. Г. 164. I, e–g; Г. 188. I, 3).

Осібними оздобами, що прикрашали шию покійних, були: бронзова вкрита емаллю підвіска (Бедриківці № 111), дві хрестоподібні з бляшки із заокругленими краями (Холм № 260, пох. 91) (рис. Г. 166. I, c–d) та дві овальні підвіски з гірського кришталю, від срібної облямівки яких залишився слід окису (Сокілець № 240, пох. 76) (рис. 150, 8–9). У ґрунті біля однієї із підвісок простежено відбиток крученого шнура, за який їх, очевидно, підвішували. Окремі фрагменти срібного ланцюжка біля шиї відкрили у Звенигороді (№ 72, пох. 19 – 1955), жодного іншого поховального інвентарю там не виявлено.

Наручні прикраси. Ця категорія оздоб прикрашала зап'ястя рук і пальці. Загалом виявлено 160 перстнів у 152 похованнях (табл. 8). Тобто у 34,2 % від інвентарних поховань та 4,2 % від усіх. Переважно один перстень надівали на один палець. Проте наявні випадки, коли пальці прикрашало відразу два персні, у трьох – три й одному – чотири. Самі ж оздобы представлені 15 різновидами. Переважно це перстні в півтора оберти (34 шт.), кручені (21 шт.) і пластинчаті (15 шт.). У 25 % визначити тип, за браком інформації, не вдалося. Привертають

увагу знахідки на пальцях рук s-подібних скроневих кілець. Можливо, йдеться про вже згадувану практику поховальних дарів.

Друга категорія наручних оздоб – браслети. Загалом їх виявлено 42 у 34 похованнях (табл. 8), тобто 9,4 % від інвентарних та 1,1 % від усіх поховань. Більшість із них – скляні (кручені, гладкі, рубчасті та невизначеного типу) браслети – 73,8 % від всіх відкритих. Решта репрезентована пластинчатими, один із яких прикрашений скляною поливою (Рівне № 38, пох. 4) (рис. Г. 31. III, 1), та без встановленого типу. Наявність одразу двох браслетів у похованнях відзначено в чотирьох випадках, трьох – у двох і чотирьох – в одному.

3. 2. Особисті предмети християнського благочестя

До цієї категорії пам'яток належать предмети, що виражають і символізують особливу набожність померлих чи осіб, які займалася підготуваннями похорону. До неї належать хрестики та хрестоподібні підвіски. Всього їх відкрито у 21 похованні (табл. 7), тобто в 4,7 % від інвентарних і лише 0,6 % від усіх досліджених. Незначний відсоток таких предметів відзначено й у християнських захороненнях середньовічних Києва та Чернігова [Івакін 2008, с. 136; Ситий 2013, с. 148]. Цікаво, що металеві натільні хрести належали до найчисельнішої категорії знахідок у київських похованнях XVII–XVIII ст. і при тім становили всього 4 % від усієї кількості [Мельник 2016, с. 110]. Можна припустити, що більшість таких предметів не збереглася. На досліджуваних теренах, принаймні до XX ст., існувала практика покладання в могили саме воскових хрестиків [Івакін 2008, с. 136]. Вірогідно, у могили поміщали й дерев'яні натільні хрестики. З огляду на сировину, ці предмети збережені у відповідному ґрунтовому середовищі в поодиноких екземплярах (Новгород, Стара Руса, Київ). Два хрестики в межах житлово-господарських комплексів виявлено у Звенигороді [Гупало 2017, с. 118–119]. Проте й це не пояснює відсутності натільних хрестиків у більшості поховань. Металеві та кам'яні хрестики належали до масової продукції у Русі, але і їх не знаходимо в могилах. З огляду на це можна припустити, що покладання натільних хрестиків у поховання в до монгольський період ще не набув поширення.

Хрести-енколпіони відзначено в п'яти захороненнях. Один із них належав до великих наперсних (Володимир № 5, пох. 1) із грецькими написами та ланцюгом. На підставі цього можна припустити, що похований належав до священничого сану. Ще в дев'яти відзначено невеликі металеві (золото, срібло, бронза, олово) рівносторонні натільні хрестики з круглим чи квадратним середохрестям і раменами, прикрашеними кульками чи псевдозерню, рівнораменний зі заглибленим круглим середохрестям та один криноподібний. Кілька хрестиків виготовлені з каменю (бурштину, стеатиту й інших різного забарвлення порід, назви яких не уточнено). Згідно з аналогіями, стеатитовий хрестик із Копачинців (№ 174, пох. 7) (рис. Г. 129, 1), ймовірно, належить до паломницьких реліквій [Lutsyk 2021a, s. 139–140].

Одразу кілька хрестиків разом із хрестовключеною підвіскою знайдено в похованнях у Залукві (№ 169), Олешкові (№ 184, пох. 1), Чорнівці (№ 223) [Тимошук 1974, с. 83; Русанова, Тимошук 1981, с. 100], Дорогичині (№ 273, пох. 2) (рис. Г. 184. I, 2–5, 12). В усіх випадках, вони виявлені в супроводі намистин. Виділяється з-поміж вказаних, згідно з інтерпретацією автора розкопок Б. Томенчука, мішечок-ладанка, виготовлений із рядна, на шиї одного з покійників на могильнику в Пітричі (№ 170, пох. 1). Детальна інформація про неї відсутня.

До надзвичайно рідкісних знахідок належить середземноморська мушля *Pecten maximus*, яка була (й досі є) символом братства пілігримів й атрибутом апостола пілігримів св. Якова. Знайдено її в єдиному похованні на Русі – у цегляній гробниці другої половини XIII ст. у Богородичній церкві в Холмі. Мушля була нашита на одяг (збереглася у сильно розчавленому вигляді) і свідчила про те, що похований відбув паломництво до санктуарію св. Якова в Сантьяго-де-Компостелла. Те, що такі мандрівки до західних релігійних центрів здійснювали з різних куточків Русі, підтверджують поодинокі знахідки аналогічних мушель, відомих лише зі Звенигорода, Пересопниці, Ізяслава, Вітебська, Старої Русі [Гупало 2017, с. 122].

3. 3. Ритуальний інвентар

До цієї категорії поховального інвентарю належать передовсім виявлені в могилах цілі форми керамічного та скляного посуду. Лише наявність цілих форм, а не розрізнених фрагментів кераміки може свідчити про цілеспрямовану ритуальну дію³⁷. Присутність таких невеликих горщиків відзначено в семи похованнях (Луцьку № 19–20; Пліснеську №55 – 1972 (рис. Г. 67. I, 2); Чернелеві-Руському № 152, пох. 259 (рис. Г. 99, 21); Перемишлі № 268, пох. 3, 8 (рис. Г. 175, 1, 9). Неповні розвали посуду знайшли в захороненнях у Лючині (№ 32, пох. 7) (рис. Г. 26. I, 8) та Перемишлі (№ 268, пох. 6) (рис. Г. 175, 8). Але лише всередині Пліснеського були наявні дрібні шматочки вугілля.

Варто вважати такі предмети ні чим іншим, як елементами поховальної тризни. Підтверджують цей здогад знахідки обгорілих зерен гороху, вуглинка та фрагменти кісточок тварин біля поховань у Василеві (№ 192), в одному випадку їх виявили в саркофазі № 3 василівського храму.

Слейницями, найімовірніше, були розбита скляночка з тонкого жовто-зеленого скла, знайдена за головою жінки, похованої під підлогою Успенського собору (Крилос № 160, пох. 2) (рис. Г. 107. III), та відкрита біля голови поховання № 4, здійсненого в розвалі церкви XII–XIII ст. (Заріччя № 11) частково збережена керамічна чаша з вушком, що датується XIV ст. (рис. Г. II) Після обряду помазання померлих, слейниці вважали непридатними для подальшого використання, тому інколи залишали в могилах [Воробьев-Исаев 2008, с. 195].

Монети знайдено лише в одному випадку – похованні в Белзі (№ 78). Однак, чи виявлена в межах поховальної ями монета Владислава I Германа (1079–1102) була поховальним інвентарем, чи потрапила в заповнення випадково – незрозуміло. Не можливо оминати увагою знахідки монет із пробитими дірочками, які відкрили щонайменше у двох захороненнях на могильнику в Оселівці (№ 211). Проте детальна інформація про них відсутня, а наявність

³⁷ Щоправда, Т. Панова обстоює думку, що уламки, зафіксовані в заповненні могильних ям, мали ритуальне походження і пов'язані з дійством “биття начиння” [Панова 2004, с. 155]. З цим можна погодитися за умови, що поховання здійснені на території безкультурного шару. В іншому випадку фрагменти посуду могли потрапляти в поховання під час копання котловану могили і розрізнити, які з них були ритуальними, а які побутовим сміттям – неможливо.

пробитих отворів схиляє до думки, що вони могли виконувати роль підвісок. Найчастіше аналогічні знахідки пов'язують з “оболом мертвих” – т. зв. відкупним від гріхів, платежем за переправу душі до раю тощо [Бѣньковській 1896, с. 26–27; Боровський 1994, с. 104; Стоянова 2008, с. 146]. Практика вкладання грошей у домовину покійникові поширена й дотепер на теренах заходу України, зокрема й на Львівщині³⁸.

3. 4. Предмети побуту й елементи озброєння

Предмети побуту (табл. 9) здебільша представлені знахідками ножів. Усього їх виявлено 18 у 16 похованнях. У п'ятьох випадках зафіксовано кресала, у двох захороненнях їх супроводжували кремінці. В усіх похованнях, де виявлено кресала, також були й ножі. Точильний камінь, долото, ключ, шило, мотика, окуття від лопати знайдено по разі. Ймовірно, двоє останніх потрапили в поховання під час облаштування могильних ям. У чотирьох могилах знайдено голки, які пов'язують із жіночими похованнями³⁹.

Озброєння представлене знахідками наконечників стріл. Всього їх виявлено п'ять, два з яких – винятково як супровідний інвентар. Натомість цікавим видається той факт, що у трьох похованнях (Луцьк № 18 (рис. Г. 15. I); Василів № 192, саркоф. 2, Кам'янець-Подільський № 249) ці види стрілецької зброї стали причиною смерті чи важкого поранення покійних, але в жодному з випадків їх не виймали з тіла. Знахідки зброї та військового спорядження відзначено в аристократичних похованнях у храмах Чернігова, Києва, Володимира (Росія) [Івакін 2008, с. 142–144; Панова 2004, с. 163–164].

Отже, можна констатувати, що для досліджуваного періоду притаманні переважно безінвентарні поховання, що загалом відповідали християнській традиції наслідування погребіння Ісуса Христа. Присутність у могилі будь-яких інших предметів – відходило від цих усталень і було відгомонам місцевих архаїчних звичаїв. Останні настільки глибоко вкоренилися у свідомості

³⁸ Археологічно стверджено, наприклад, що в ранньомодерну добу (очевидно, й у пізньосередньовічний час) монети просто вкидали в могилу у зв'язку з порушення і зміщенням давніших поховань – як своєрідний “відкуп живих від мертвих” [Гупало 2022, с. 489–492].

³⁹ Різноманітні побутові предмети (ножі, кресала, голки) вкладали в домовину ще й у ранньомодерну добу [Гупало 2022, с. 478–488].

населення, що пережитки тризни (горщики й рештки їжі) та побутові предмети (ножі, кресала, голки тощо) клали в поховання ще впродовж багатьох століть. Водночас погребальні ритуали відображали християнське вчення про земне життя, смерть і майбутнє буття. На їхнє формування впливало християнське вчення про те, що земне життя – це наповнена випробуваннями мандрівка на шляху до Царства Небесного. А для померлих смерть – це лише сон, після якого вони воскреснуть для життя вічного. При цьому тіло людини – храм Духа Святого, що живе в ньому [Біблія: 1 Кор. 6: 19]. Тому після воскресіння мусить *“це тлінне одягнутися в нетління, і це смертне одягнутися в безсмертя”* [Біблія: 1 Кор. 15: 53]. З огляду на це, тілу померлого віддавали належну шану. З боку Церкви – окроплення свяченою водою, обкурення кадилом, молитви, заупокійні Літургії. Світське середовище ці постулати доповнювало власним розумінням, у якому відображалися і соціальний стан померлого, і його значущість у суспільній ієрархії. Тому ми спостерігаємо присутність у могилах одягу, прикрашеного гаптуванням та вишивкою, оздоб, що прикрашали голову, шию і руки, різних предметів, якими та чи та особа неодмінно користувалися при житті. Але Церква й тут *“тримала руку на пульсі”*, регулюючи ці вияви. Оздобність шат і прикрас були пронизані християнською символікою, зміст якої – співзвучним поглядам на життя і смерть.

РОЗДІЛ 4

ЕСХАТОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ТА ТРАДИЦІЇ ХРИСТИЯНСЬКОГО ПОХОВАЛЬНОГО ОБРЯДУ В ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

4.1. Поступ християнства в Галицько-Волинських землях: зовнішні вияви, витоки та християнізація найдавніших поховань

Русь, прийнявши християнство від Візантії, перейняла його ідеологічно-духовні засади й зовнішні вияви. Запроваджене верховною князівською владою в інтересах держави і в межах усієї держави це віровчення, однак, не мало підґрунтя попереднього розвитку серед населення. Тому його появу можна розглядати як революційні перетворення у релігійній сфері, що знайшли відображення як у зовнішніх (матеріальних), так і внутрішніх (ідеологічних) виявах.

Як нове віровчення позначилося на житті населення? Зовнішньою ознакою християнства стала поява освячених місць нового типу – храмів (дерев'яних, а тим паче мурованих) із прилеглою територією (*sacrum*), що у вигляді виокремленої ділянки функціювала в межах міського чи сільського житлово-господарського й виробничого просторів (*profanum*). Територія *sacrum* поділялася на дві основні частини – церкву і прилеглий до неї цвинтар. Для кожної із них притаманна певна організація. Цвинтар, як можна висувати із проведеного дослідження, здебільша мав регулярне розпланування, де могили розташовувалися порядово і, як є підстави вважати, позначалися хрестами. Церква ж від інших споруд відрізнялася наявністю таких особливих елементів, як баня та хрест у конструкції даху.

Натомість інтер'єр храму справляв неабиякий емоційний вплив. Людина, вступаючи в напівтемряву святині, наче потрапляла у ритуальну містерію. Створенню такої атмосфери були підпорядковані як система освітлення, так і декорування внутрішнього простору, наділені особливим літургійним символізмом. Навіть найскромніші та найменші за площею дерев'яні церкви освітлювали панікадилами та свічками, а долівки викладали керамічними плитками з омфалієм. Різнобарвний, сформований фігурними плитками омфалій

був символічним центром сакрального простору, де відбувалися важливі дієства під час богослужіння (читання Євангелія, виголошення проповідей, виставляння церковної свічі, накреслення кадилом знаку хреста тощо) [Матвеев 2016, с. 206]. Натомість основа панікадил, виконана у вигляді коліс, була символом тверді (Земля), а свічки і лампадки (в хоросах) – горіння у вірі [Климов, Вовчук 2019, с. 60]. Ззовні при церквах часто влаштовували зелені насадження, що наслідували пишні сади Візантії. Прицерковні сади, як рідкісне на той час явище, наочно виконували пропагандивну роль, виступаючи символом раю. Такий сад, наприклад, заклав 1259 р. Данило Романович у Холмі при церкві Святих Козьми і Дем'яна: “... посади же садъ красенъ. И созда цр̑квь с̑ѣма безмездникома во ч̑ть имать” [ПСРЛ, 1908, стлб 845].

Доповнювали міський образ монастирі. Розпланування їхньої території було таким же, як і церковного обійстя, але розширене за рахунок келійної та господарської ділянок. Чернеча обитель – особливе місце, відгороджене від гріховного світу (і фактично, і ідеологічно), де весь триб життя осіб, що там перебували, мав одну мету – осягнення вічного життя з Богом. У сакральному просторі монастирського комплексу сад набував ще більш містичного змісту, прочитання якого багатогранне, але зводилося до символу спасіння [Тарас 1998, с. 144].

Розплановані подібно обійстя церковних і монастирських комплексів, із ретельно продуманим незвичним освітленням та оздобленням, ставали серйозним конкурентом язичництву, символізм й “оформлення” якого максимально наближалися до природи. Поява та поширення християнських інституцій зумовила і зміни в зовнішньому образі мешканців міст та сіл Русі – з’явилася нова категорія поселенців, які вирізнялися передусім своїм вбранням – це особи духовного сану. Вони поділялися на дві великі групи, які репрезентували біле (церковне) і чорне (чернече) духовенство.

При цьому релігійна та світоглядна парадигми Київської Русі існували в контексті своєрідного співіснування старого й нового світоглядів – язичництва та християнства [Брайчевський 1988; Рыбаков 1987; Моця, Ричка 1996; Хамайко

2010]. Тут варто згадати, що розрізнені групи християн проживали в Русі ще зі середини IX ст., тобто задовго до акту офіційного Хрещення [Брайчевський 1988, с. 37–114; Ричка 2013, с. 47–82]. Але ця обставина була недостатньою для розвитку всенародної релігії [Рыбаков 1987, с. 382–783]. З цього приводу О. Моця слушно зазначає, що до 988 р. – це було християнство в язичництві, а опісля – язичництво у християнстві [Моця 2003, с. 206–207]. Проте зміни, зумовлені запровадженням християнства, відбувалися поволі й поширювалися передусім у великих міських центрах, розходячись від них по підконтрольній території, наче кола по воді. Отож поступовий розвиток, трансформація та взаємопроникнення обох світоглядних доктрин зумовили формування на території Русі язичницько-християнського синкретизму (не двовір'я) [Хамайко 2007; 2010, с. 439].

Так, наприклад, здавалося б, що Волинські землі, які вже з 981 (982) р. були частиною Київської Русі [ПСРЛ 1908, стлб 69], мали би відчутти суттєвий вплив релігійної реформи 988 р. Але насправді тут, як ніде, язичництво було дуже живучим, особливо на периферії. Адже до кінця XII ст. охопно по глухих поліських місцинах ще продовжували практикувати підкурганні погребові церемонії [Гупало 2006]. Натомість на територію Прикарпаття нова віра могла потрапити кількома роками пізніше від акту Хрещення – після успішного походу князя Володимира Святославича на хорватів 992 (993) р. [ПСРЛ 1908, стлб 106]. Але, незважаючи на це, впродовж наступного століття літописець кілька разів повідомляє про активність волхвів [ПСРЛ 1908, стлб 135, 205], ба більше, соціально-економічні повстання, які вони очолювали в 1024 р., 1071 р.⁴⁰ [ПСРЛ 1908, стлб 135; стлб 164–168; Фроянов 1983; Ветвінська 2010; Карпов 2017] і навіть у 1227 р. [Новгородская первая летопись... 1950, с. 65; Фроянов 1984, 1986]. У домонгольський період поширеними були і єретичні вчення – павликіанство та богомільство. Останнє швидко “поріднилося” з язичницьким світоглядом, який продовжувала репрезентувати спільнота волхвів [Котлярова 2004].

---

⁴⁰ За різними даними, події, які хроніст описав під 1071 р., відбувалися між 1066 р. і 1069 р. [Мавродин 1961]. або ж 1073–1074 рр. чи 1076 р. [Карпов 2017, с. 29].

Треба думати, масове запровадження християнства та його утвердження в межах усїєї Русї й Галицько-Волинських земель зокрема розпочалося після утворення місцевих єпархій. Довгий час дата заснування Володимирської єпархії залишалася дискусійною і варіювалася межами 992–1160 рр. [ПСРЛ 1862, с. 65, 229; Татищев 1963, с. 64; Грушевський 1992, с. 375–377; Порре 1968, s. 178; Щапов 1989, с. 39–40; Приселков 1913, с. 155–156; Власто 2004, с. 311]. Нові дослідження дають підстави встановити її на 70–80-х роках XI ст. (1089–1091). Ігор Скочиляс та Анджей Гіль зазначали, що Володимирська єпархія була *“матірною Церквою аж для чотирьох православних владцтв, які функціонували на території Галицько-Волинського князівства (Королівства Русі)”*: Галицького (утвореного між 1141 р. і 1144 р.), Перемишльського (перед 1220/1221 р., відокремилося від Галицького престолу), Угрівського (перед 1230 р., згодом резиденцію перенесли до Холма) та Луцького (не пізніше 1289 р.) [Гіль, Скочиляс 2013, с. 13–14; Скочиляс 2010]. У кожній князівській столиці функціювала головна (соборна) церква, яка об’єднувала всі довколишні. На основі літописного повідомлення (1187) про передсмертні часи князя Ярослава Володимировича (Осмомисла) можна говорити про існування кількох таких соборів у Галицькій землі: *“... и созва моужа своѧ. и всю Галичкоую землю. позва же и зборы всѧ. и манастира. и нищаѧ и силныѧ. и хоудыѧ и тако глїше. плачаса ко всѣмъ Шци и братьѧ и сївѣ. се оуже Шхожю свѣта сего соуетьнаго. и идоу ко творчю своему. а сгрѣшихъ паче всихъ. ѧкоже инь никто же сгрѣши. а Шци братьѧ. простите и Шдаите. и тако плакашетьса по три д̄ни передо всеми сборы”* [ПСРЛ, 1908, стлб 656–657]. На думку Я. Щапова, такі собори діяли в Перемишлі, Тереховлі та Звенигороді [Щапов 1989, с. 126].

Підтримуване верховною владою, яскраве, загадкове християнство володіло містичним магнетизмом, здобуваючи щораз більше прихильників. При цьому церква міцно ввійшла в повсякдення людини, супроводжуючи її у знакових моментах життя: народження (таїнство хрещення), створення сім’ї (шлюбу), смерті (чин погребіння). Разом із першими представниками духовенства, особи, що прийняли християнство (добровільно чи примусово), формували спочатку

невеликі анклави, які при житті гуртувалися довкола церкви, а після смерті отримували привілейоване місце на прицерковному цвинтарі. З поширенням християнства прицерковні некрополі стали нормою повсякдення княжої доби.

Ідейна підоснова обрядодійств, зокрема пов'язаних зі смертю людини, своїм корінням сягала традицій, що сформувалися у ранньохристиянські часи на території Візантії та Риму. Звідси зрозумілою стає практика застосовуваних у Русі сценаріїв певних ритуалів, їхня символіка та духовний зміст. Найяскравіше у джерелах (передусім археологічних) відображено обряд поховання ранніх християн. Але й він упродовж кількох століть пережив еволюційні зміни. Так, постулат про воскресіння тіла для життя вічного з Богом обумовив перехід від практики кремації до тілопокладення в межах усієї Візантійської імперії (IV–VII ст.). Саме тоді виникли некрополі, які розвинулися з *forma* і *hypogeum* (з лат. – підземелля, склеп), покликані імітувати спосіб поховання Ісуса Христа. *Forma* – це звичайна могильна яма, куди поміщали тлінки, загорнуті в саван, часто її зверху прикривали черепичним дахом. У такий спосіб хоронили найбідніших. Натомість спосіб *hypogeum* передбачав спорудження погребальних комор, де встановлювали скрині, осуарії, саркофаги [Jaszczolt, Chyla 2008, s. 230]. Показово, що спочатку такі некрополі розміщувалися за межами міста. Вважається, що впродовж VII–IX ст., щоби вберегти від плюндрування варварами останки найдавніших християн, значна частина з яких на тоді здобула визнання святого або мученика, почали переносити в межі міста і споруджувати над ними храми. Бажання бути похованими біля гробу святого мученика зумовило виникнення внутрішньохрамових поховань, а також прицерковних некрополів. Тоді ж почали практикувати багаторазове використання одного гробу. Зі збільшенням кількості храмів впродовж X–XIII ст. уже надавали перевагу погребінню саме в середині святині. На прикінцевому етапі існування Візантійської імперії (XIII–XIV ст.) прицерковні цвинтарі продовжували існувати й надалі, значну популярність здобули кам'яні саркофаги і, що показово, у поховання почали поміщати відкрите начиння (оливні лампи тощо).

Усі ці форми християнського погребіння археологічно засвідчено й на теренах Русі. Щоправда, перехід від язичницьких кремацій до тілопокладення мав регіональні особливості, що засвідчують поодинокі нотатки у світському літописанні⁴¹.

У різних редакціях “Повісті временних літ” (ПВЛ), а головню списках Іпатіївського та Лаврентіївського літописів, зафіксовано кілька видів поховального обряду, що відповідали традиції того часу. Йдеться про такі: кремації, трупопокладення під курганним насипом і без курганного насипу, зазвичай в інтер’єрі сакральних споруд, тощо [ПСРЛ 1908; ПСРЛ 1926–1928].

Кремація відповідала язичницькому поховальному обряду слов’янських племен⁴² і продовжувала подекуди практикуватися ще й на початку XII ст., зокрема у в’ятичів: “... *иже творать (Ва) Ватичи и ннѣ*” [ПСРЛ 1908, стлб 10]. Очевидно, поховання під курганом – це “*могилѣ*”, зафіксовані в описах погребінь князів Аскольда й Діра (882), Олега (912), поховання яких розташовувалися на “*горѣ*”, а також Ігоря Рюриковича (945) (рис. Е. 1), Олега Святославича (977) (рис. Е. 2), Святополка Володимировича (1019) (рис. Е. 3) та, зрештою, половецького хана Тугоркана (1096) (рис. Е. 4) [ПСРЛ 1908, стлб 16–17, 29, 43, 45–46, 63, 132, 222]. Кургани також згадані під 1147 р. – “*Чернаа Могила*” в Чернігові та 1206 р. – “*Галицинѣ могилѣ*” у Галичі [ПСРЛ 1908, стлб 357; 722].

Ілюстративний у цьому випадку епізод поховання князя Ігоря: “... *приде къ гробу его . и плакаса по мужи своємь . и повелѣ людем съсути могилу велику . [виділення моє – І. Л.] и яко съспоша повелѣ трызну творити*” (рис. Е. 1) [ПСРЛ 1908, стлб 46]. Останнім із руських князів, якого поховали під курганом, хроніст визначив Святополка Володимировича (Окаянного). Його сумнозвісна “слава”,

⁴¹ Серед нечисельних збережених дотепер пам’яток руського канонічного права немає жодної, у якій детально було б описано норми християнського поховання [Мусин 2002, с. 73]. Перші спроби узагальнення цих видів пам’яток до та післямонгольського часу наприкінці XIX ст. зробив Є. Голубинський [Голубинский 1904, с. 453–460; 1911, с. 565–573], проте частину висновків автора згодом критично переглянули [Павлов 1881; Пихоя 1987; Баранкова 2006; Мусин 2002, с. 80]. Аналіз писемних джерел та ілюмінованих рукописів руської спадщини крізь призму поховального обряду, хоч і застосовуючи інколи різні джерела й підходи до вивчення, здійснено у працях Т. Панової [Панова 2004, с. 26–43] та О. Мусіна [Мусин 2002, с. 73–90].

⁴² У різних редакціях літопису повідомлялося, що спалені рештки покійника зсипали в невеликий посуд і ставили на придорожньому стовпі “*творяху кладу велику . и възложать на кладу мртвѣца . и съжигаху . и по семь събравше кости вложаху въвъ ссудѣ малѣ . и поставлаху на столпѣ . на путехъ*” [ПСРЛ 1908, стлб 10], літописець ж Переяславля Суздальського додає “*и в курганы ссытаху*” [ПСРЛ 1995, с. 6].

ймовірно, і не могла передбачати поховання в інтер'єрі якої-небудь святині, та як наслідок *“въ смѣртѣ немлѣтвно выгна . и по смѣрти вѣчно мучимъ естъ . и свазанъ естъ же могила его в пустыни тои и до сихъ днѣи . исходить же ѿ неи смрадъ золь”* (рис. Е. 3) [ПСРЛ 1908, стлб 132]. Надалі термін *“могила”*, який використовували на позначення кургану, у писемних джерелах відсутній.

У 1044 р. кістки князя Олега, а також його брата Ярополка Святославича викопали згодом з курганів, а отже, наприкінці X ст. вони були поховані за обрядом інгумації⁴³. Найцікавіше в цій розповіді хроніста те, що опісля їхні останки *“охрестили”* й перепоховали у Десятинній церкві *“Выгребена быста . в . княза Ярополкъ . и Улегъ . сѣа Стославла . и крѣстиша кости ею . и положи га въ цркви стѣла Бѣа”* (рис. Е. 5) [ПСРЛ 1908, стлб 143].

Цей винятковий випадок посмертного *“хрещення”* на теренах Київської Русі спричинив жваву дискусію в науковому середовищі передовсім тому, що хрещення та Причастя для покійників офіційно заборонили правила Карфагенського собору ще 397 р. [Никодим... 1912, с. 163–164]. Засуджував такий звичай і апостол Павло: *“Бо що зроблять ті, хто хрестяться ради мертвих? Коли мертві не воскресаютъ зовсім, то нащо вони ради мертвих і хрестяться?”* [Біблія: 1 Кор. 15: 29].

Частина дослідників вважає, що на момент смерті ці князі вже були християнами, про що свідчить обряд підкурганної інгумації та, ймовірно, натякають писемні джерела [Мусин 2002, с. 82; Войтович 2006, с. 228–229; Назаренко 2001, с. 339–390; Щавелев 2011]. Олександр Мусин стверджує, що згадку хроніста не варто сприймати буквально, а під літописним *“крѣстиша”* варто розуміти синонімічне *“омыша”* (занурення/умивання (омовіння)). Обряд омовіння сумішшю води й вина ексгумованих останків перед їхнім перепохованням у кімітіріях⁴⁴ (із грец. κομιτήριον – усипальниця) відповідав грецькому поховальному обряду. На Афоні цей звичай з'явився не пізніше другої половини

⁴³ Поховання у вигляді тілопокладення під курганним насипом – це окрема тема досліджень, яка розкриває механізм явища *“язичництва у християнстві”*. У цій роботі розглянуто поховання наступного етапу, коли християнство вже почало домінувати.

⁴⁴ Поховання у кімітіріях передбачали: 1) поховання у локулах для знаті; 2) скудельницях для бідних [Мусин 2002, с. 80; Голубинский 1904, с. 454].

XI ст. Апелює дослідник і до того, що така ж практика поховання відома і в Антонієвих печерах у Чернігові [Мусин 2002, с. 82, 80].

Федір Успенський же вважає, що обидва князі на момент смерті були язичниками. Натомість за життя могли пройти обряд катехизації (від грец. *κατήχησις* – повчання) (оглашення), відомий як *primo signatio*. Оглашення передбачало можливість, будучи нехристиянином, брати участь у церковній службі та користуватися перевагами члена християнської спільноти [Успенский 2001; Uspenskij 2009; Роменський 2016, с. 67–68]. На Русі *primo signatio*, на думку О. Алексєєва, прийняв полоцький князь Андрій Ольгердович “*и приведи Ольгерд с собою сына своего Андрея, там обо бьшет имя ему молитвенное, а еще бе не крещен*”. Але навіть цей факт не означає, що його застосовували до князів Святославичів [Алексеев 2003, с. 103]. На підтвердження своєї гіпотези, Ф. Успенський наводить аналогічні випадки перезахоронення останків правителів-язичників нащадками-християнами у Скандинавії та Ісландії впродовж X–XIII ст. [Успенский 2001, с. 408–413] чи здійснення священником належних обрядів на могилі після поховання тіла. Випадки останнього траплялися за відсутності священнослужителя на момент погребіння покійника. За таких обставин гріб відзнаковували стовпом, який потім забирали, а в залишений отвір вливали свячену воду та належно відспівували [Алексеев 2003, с. 105]. Згідно з ісландськими законами, діти, що померли без хрещення (але оглашенні), повинні були бути похованими на окраїні прицерковного подвір'я “*де освячена земля з'єднувалася з неосвяченою*” [Успенский 2001, с. 413]. Показова в цьому випадку середньовічна практика таємного захоронення нехрещених дітей поблизу сакральних місць [Zawadzka-Antosik 1973; Miechowicz 2007; Duma 2010, s. 15–57]. Часто їх ховали під зовнішніми церковними стінами, щоб дощова вода, скочуючись із покрівлі, освячувала могили [Алексеев 2003, с. 105].

Розглядаючи хрещення кісток Олега й Ярополка Святославичів як один із можливих варіантів, О. Назаренко та В. Петрухін убачали в цьому ідеологічний мотив. У такий спосіб небіж покійних – Ярослав Володимирович – ймовірно, прагнув наголосити на династійності своєї влади як християнського правителя, а

також цілісності Руської землі, яка раніше потерпала від князівських сутичок за київський стіл [Назаренко 2001, с. 389–390; Петрухин 2011, с. 339]. Своєрідний “культ предків” простежується і у традиції молитовних звернень із проханням заступництва до померлих родичів: *“Андрѣи же . имаше надежу велику на Бѣ съ всеми людми своими . и на ѿца своего . млтву . надѣяшеться”* [виділення моє – *I. Л.*] [ПСРЛ 1908, стлб 287] – “молитва мертвих за живих” [Сазонов 1995; Комарович 2002, с. 11–15; Алексеев 2003, с. 104]. Доповнює це припущення використання у князівських панегіриках старозавітного фразеологізму *“приложиса къ ѿцмъ ѿдавъ шбъщии долгъ”* [ПСРЛ 1908, стлб 551], що, на думку дослідників, є своєрідним ототожненням князівської династії праведним старозавітним царям [Алексеев 2003, с. 105].

Натомість Л. Войтович переконаний, що обидва брати Святославичі на момент смерті вже були християнами. А літописне повідомлення про хрещення та перенесення останків Ярополка могли дописати пізніші редактори в тому місці, де мовилося про перепоховання кісток князя Олега. Дослідник зазначає: *“Ярополк був ініціатором братовбивчої війни, він організував загибель Олега і не личило ховати його поряд з останнім. Виступ Володимира проти Ярополка офіційно був помстою за смерть Олега і відновленням справедливості. Не дуже вірогідним виглядає перенесення останків Ярополка і в часи Ярослава Мудрого. Ярослав був вихований тим самим Блудом, який був одним з винуватців загибелі князя Ярополка”* [Войтович 2006, с. 228–231].

На нашу думку, потрібно звернути увагу ще на кілька важливих моментів. Афонський обряд перепоховання останків покійника за три роки після погребіння (“закон святогорців”) і справді частково побутував у Русі. Однак практика таких поховань стосувалася винятково монашого чину й відома тільки в печерних похованнях Києва та Чернігова [Моця, Руденок 1992]. Відтак виникає запитання: чи могли застосовувати до князів Олега й Ярополка Святославичів, навіть якщо припустити, що обоє були християнами, обряд омовіння, якщо вони були мирянами? Водночас у жодному з писемних джерел руської спадщини не згадано практики омовіння вином і водою під час перенесення тлінних останків чи то

місцевих монахів, чи князів. Хоча саме поняття “*омовение телес святых*”⁴⁵ наявне в перекладі XI ст. Пандекта Антіоха. У ньому йдеться про умивання Єрусалимським патріархом Модестом (VII ст.) святинь розореного міста [Мусин 2003, с. 379–380]. Чин омовіння мощей святих (“*омыти мощи святых*”) загалом набрав поширення з XIV ст. і виконував роль малого водосвяття [Желтов 2006, с. 81–86].

Обряд “повторного поховання” відомий в окремих районах Македонії, Сербії, Боснії і Герцеговині, Словенії, Хорватії та Болгарії й застосовувався подекуди до XX ст. [Толстая 2015, с. 445–446]. Існування такого звичаю у Русі в жодних джерелах не відображено, а отже, йдеться радше про локальні вияви традиції, поширеної в той час на території Візантійської імперії.

Водночас у творі руського канонічного права XII ст., відомому як “Питання Кирика”⁴⁶, мовиться про накладання епітимії за “*доушигубьѣ*” терміном на три роки на батьків чи священника, через недбальство яких неохрещеною помирала дитина [Памятники 1880, стлб 52]⁴⁷. У цьому ж джерелі зазначено, що коли людина не знає хрещена вона чи ні й немає свідків, які б це підтвердили – необхідно охрестити [Памятники... 1880, стлб 62]. “Питання Кирика” – своєрідне зібрання відповідей на найактуальніші запитання, які турбували нижче духовенство у XII ст. А отже, виникає запитання: чи були строго врегульованими та добре відомими норми канонічного права на момент перенесення та “хрещення” останків Олега й Ярополка Святославичів у 1044 р.? Деякі дослідники припускають, що через конфлікт Русі з Візантією, який розпочався ще 1043 р., Київський митрополит Феопемпт, до слова саме той, який повторно охрестив Десятинну церкву 1039 р. “*... Свѣцна быѣ цркви стѣла Бѣа . юже созда Володимерь ѿць Ярославль . митрополитомь Фешпентомь*” [ПСРЛ 1908,

⁴⁵ В оригіналі рукопису йшлося про умивання олією (“*elousen*”), а не водою [Мусин 2003, с. 380].

⁴⁶ “Се ксть въпрашание Кюриково, еже въпраша епископа нигородского Нифонта и инэхъ” – канонічний твір XII ст., який склав еродиякон Кирико на основі відповідей новгородського архієпископа Нифонта й інших церковних ерархів. Праця охоплює також питання Савви та Ілли (ймовірно, новгородських священників) [Гимон 2014; Гайденко, Фомина 2012].

⁴⁷ У Русі було прийнято на восьмий день після народження давати дитині ім’я, а на сороковий день її хрестити. Хрещення відбувалося кілька разів на рік, із нагоди великих свят. “Устав” митрополита Георгія приписує: “Під час посту не буває хрещення ані дорослих, ані дітей, ані у Страсні Тиждні, але в Квітну Неділю, в Лазареву й Великодню Суботу, однак в недузї можна коли-небудь хрестити” [Катрій 1999. С. 332–333].

стлб 141], перебував за межами держави й це могло вплинути на недотримання усіх канонів [Алексеев 2003, с. 102]. Андрій Плахонін заперечує відсутність владики на митрополичій кафедрі [Плахонін 2013, с. 290], однак справедливості ради варто додати, що надійних джерел, які б підтвердили чи спростували цей факт немає.

Вказівки на норми християнського поховального обряду інгумації вперше подані 986 р. в адресованій князю Володимирові Святославичу розповіді грека-філософа про погребіння Авеля: “... и плакастаса по Авѣль . лѣтъ . ѿ . и не съгни тѣло его . и не оумѣста погresti его . и повелѣньемъ Бѣимъ птѣнца два прилетѣста . единъ ею оумре . и единъ же ископа яму . вложи оумѣршаго и погребе . видѣвша же се Адамъ и Євга . ископаста ему . и вложиста Авѣла . и погребоста и с плачем” [ПСРЛ 1908, стлб 77]. Нагальну необхідність поховання мертвих зафіксовано в “Питаннях Кирика”: “Уже кости мертвыхъ валаются кдѣ, то велика челоѣуоу тому мзда, оже погребоуть ихъ” [Памятники... 1880, стлб 37]. О. Мусін вбачає у цьому повідомленні одну з духовних проблем тогочасного суспільства – непоховані останки покійників [Мусин 2002, с. 73].

Розуміння необхідності поховання тіла померлої людини було результатом все глибшого проникнення у різні соціальні верстви суспільства есхатологічної доктрини християнства, особливо тієї її частини, що стосувалася земного буття, його скінченності й посмертного існування. У цьому контексті дослідники говорять про трансформацію есхатологічних уявлень у часі. На початках, як уже зазначено, важливою була віра у хрещення, що розглядали як достатню умову для спасіння. Надалі на перший план виступає віра у спокутування та покаяння – земний шлях людини є шляхом до спасіння душі [Наточій 2007, с. 38]. Смерть означала скінченність буття тлінної оболонки, відділення від неї безсмертної душі. Але на Останньому Суді воскреслі тіла мали знову об’єднатися з душею і, згідно зі своїми земними вчинками, заслужити життя вічне в місці вічного блаженства (раю) чи в місці мук (пеклі).

4. 2. Християнські некрополі: зміст символіки поховального обряду і традиції

Християнські некрополі, археологічно досліджені в межах колишніх Галицько-Волинських земель, відносяться до етапу, коли християнське віровчення здобуло домінуючий і визначальний вплив в усіх соціальних верствах населення. Прицерковні цвинтарі розкривають основні аспекти вже усталених погребальних практик, де на тлі загальноприйнятих традицій чітко виділяються прояви локальних варіантів. Але це, як правило, поховання рядових членів соціуму. Натомість брак археологічних джерел щодо елітарних могил доповнюють писемні джерела, додаючи яскравих барв у цілісному калейдоскопі фунеральної культури Русі.

Отож, на сторінках ПВЛ неодноразово відзначено події, пов'язані зі смертю руських князів, членів їхньої родини чи духовенства. Однак, найчастіше ці записи не відображають особливостей поховального обряду, фіксуюючи лише сам факт кончини котрогось із достойників: *“В се же лѣто оубьенъ быѣ Мьстиславъ снѣ Стополчъ . оу Володимери . мѣца . июна . вѣ . днѣ”* [ПСРЛ 1908, стлб 248]; *“в се же время престависа Володимера княгини . мѣца . маиѣ . въ . з̄ . днѣ”* [ПСРЛ 1908, стлб 258]; *“В се же лѣто престависа игуменьѣ Лазорева . монастыра . ста житьемъ . мѣца сентябра . въ . д̄ . на десать днѣ . живши лѣтъ шестьдесать . в чернечествѣ . а ѿ роженъѣ деваности лѣтъ и два”* [ПСРЛ 1908, стлб 276] та ін. Часто ці дані доповнює інформація про час і місце поховання покійного: *“Того же лѣт̄ престависа Галичкийи князь Йрославъ снѣ Володимеръ . мѣца . шкѣба . въ . а̄ . днѣ а во вторыйи днѣ положенъ быѣ во цркви стѣѣѣ Бѣѣ ”* [ПСРЛ 1908, стлб 656] та ін.

Значно рідше літописець вдавався до подробиць перебігу самого похорону, конструктивних особливостей поховальної споруди, церемонії тощо. Утім, детальне опрацювання та систематизація усіх цих повідомлень, а також інших писемних джерел, принаймні частково, дає змогу відтворити поховальний обряд, починаючи з передсмертних, а надалі посмертних приготувань, безпосередньо похорону та поминок.

4. 2. 1. Передсмертні приготування

Заповіт. Із початку X ст. на Русі існувало врегульоване право спадкування: за законом, заповітом та звичаєм. Офіційно воно вперше обумовлене пунктами русько-візантійського договору 911 р. [ПСРЛ 1908, стлб 27]. Кодифіковані норми спадкування – “*задницѣ*” – різних соціальних груп населення відображені у статтях Просторової редакції (Троїцький ізвод) “Руської правди”: № 85–89, 92–98, 100⁴⁸ [Руська Правда 1935, ст. 85–89, 92–98, 100; Долинська 2014, с. 210–211; Ливак 2014, с. 15–17].

У середньовіччі форма заповіту зазвичай була усною. Значно рідше його складали письмово (“духовні грамоти”) [Долинська 2014, с. 210; Морковина 2003, с. 102]. Ольга Морковіна, проаналізувавши зміст лише окремих заповітів періоду Київської Русі та головно Московського царства, виділяє три основні категорії: 1) розпорядження про поховання; 2) наказ про поминання (“о поминании”); 3) наказ, повчання про злагоду між спадкоємцями [Морковина 2003, с. 106].

Заповіти представників князівської та духовної еліт княжої доби лише частково відображені на сторінках ПВЛ і КПП (Києво-Печерського патерика) та переважно в загальних рисах віддзеркалюють зміст останньої волі покійних. Це не стосується заповіту Володимира Васильковича, текст якого – “*кнѧза Володимера роукописані^е*” є частиною Галицько-Волинського літопису [ПСРЛ 1908, стлб 903–905]. Важкохворіючи, волинський володар написав заповіт на початку 1288 р., менше ніж за рік до смерті. Складався він, очевидно, із двох “*грамот*”: першої – адресованої двоюрідному брату Мстиславові Даниловичу та другій – призначеної його дружині Ользі (Олені?), дочці брянського князя Романа Михайловича.

Текст “духовної грамоти” Володимира Васильковича складається з інвокації⁴⁹: “*Во има Шѣа и Сѣа и Стѣо Дѣа . молитвами . стѣа Бѣа . и присѣдѣца Мрѣа . и стѣх аггль*” та інтитуляції⁵⁰: “*се ѧзь . кнѧзь Володимерь . сѣъ Василковъ*

⁴⁸ За іншою нумерацією це статті № 90–95, 98–106, 108 [Правда Русская 1940, ст. 90–95, 98–106, 108].

⁴⁹ При аналізі текстів заповітів дослідники виділяють окремі частини, що відрізняються тематично. Інвокація – набожна форма зивання імені Господа чи святих.

⁵⁰ Вказівка на авторство документа.

. *вноукъ Романовъ*”, які в обох варіантах заповітів представлені однаково. Диспозиція⁵¹ документа, адресованого Мстиславові Даниловичу, стосується вказівки про передачу останньому влади: “... даю землю свою всю и города по своемъ животѣ . братоу своему Мъстиславоу . и столннии свои городъ Володимиръ” [ПСРЛ 1908, стлб 903]. У цьому тексті виділяється санкція⁵², де князь закликає брата не порушувати заповіту, адресованого княгині Ользі (Олені?), й опікуватися їхньою названою донькою Ізяславою: “... браѣ мои Мъстиславе . цѣлоуи ко мнѣ . хрѣтъ на томъ . како ти не ѿрати . ничегожѣ ѿв княгини моеи . по моемъ животѣ . что есмь ей даль . и ѿ сего дѣтища . ѿ Изаславы же . не ѿдать еѣ неволею ни за кого же . но кдѣ боудеть княгинѣ моеи любо . тоутотъ ю дати” [ПСРЛ 1908, стлб 904].

Склавши клятву Володимирові Васильковичу, Мстислав Данилович приїхав у Володимирську єпископію – собор Успіння Пресвятої Богородиці й скликав усіх бояр та міщан. Там і зачитали Володимирову грамоту, а єпископ Євсигній навіть благословив Мстислава на правління воздвижним хрестом: “... епѣпъ же Володимерський Євсѣгнѣи . и блѣгослови Мъстислава крѣтмъ воздвизалнѣмъ . на княжение Володимѣрское . хоташеть бо оуже княжити в Володимѣрѣ”. Заперечив таким поспішним діям сам Володимир Василькович, зазначивши, що правити той зможе лише після його смерті: “... но братъ емоу не да . тако река мogle . шльны по моемъ животѣ княжити ”. Опісля Мстислав поїхав із міста [ПСРЛ 1908, стлб 905].

Важливий пункт *диспозиції* заповіту, адресованого володимирській княгині, – розпорядження про надання у її володіння м. Кобринь, сіл Городло, Садове, Сомино, Березовичі, а також монастиря Святих апостолів. Особливо цікава при цьому воля князя, у якій він зазначав, що княгиня по його смерті сама може вирішити йти їй у монастир чи ні: “... а княгини моа . по моемъ животѣ . шже восхочеть в черничѣ поити поидеть . аже не восхочеть ити . а како ей любо . мнѣ не воставши смотреть что кто иметь чинити . по моемъ животѣ” [ПСРЛ 1908,

⁵¹ Центральний елемент правової норми – розпорядження.

⁵² Застереження щодо виконання останнього волевиявлення.

стлб 903–904]. Зазвичай після смерті князів їхні дружини йшли в монастир. Натрапляємо на випадок, коли дружина ростовського князя Костянтина Всеволодовича прийняла чернечий постриг безпосередньо над гробом покійного чоловіка: “... *кнагыни же Костантинова ту и пострижеса наѣ гробомъ мужа своего . и нарекоша има си Шгафья*” [ПСРЛ 1927, стлб 444].

Усі ж інші передсмертні дії за змістом можна поділити на відповідні розпорядження:

– про поховання: княгині Ольги [ПСРЛ 1908, стлб 55–56]; Варлаама Печерського [Києво-Печерський патерик 1991, с. 44]; Феодосія Печерського [ПСРЛ 1908, стлб 178; Києво-Печерський патерик 1991, с. 73]; Святополка Ізяславича й Прохіра Печерського [Києво-Печерський патерик 1991, с. 154]; Ізяслава Давидовича [Києво-Печерський патерик 1991, с. 118]; Київського митрополита Костянтина [ПСРЛ 1927, стлб 349; ПСРЛ 1965, с. 68; Толочко 1993]; Ростислава Мстиславича [ПСРЛ 1908, стлб 529]; Полікарпа Печерського [ПСРЛ 1908, стлб 627] (табл. 10).

– про передачу влади та повчання наступникам: князя Ярослава Володимировича [ПСРЛ 1908, стлб 149–150]; Всеволода Ольговича [ПСРЛ 1908, стлб 320]; Мстислава Ізяславича [ПСРЛ 1908, стлб 559]; Мстислава Ростиславича [ПСРЛ 1908, стлб 609]; Марії Шварнівни [ПСРЛ 19086, с. 227–228]; Костянтина Всеволодовича [ПСРЛ 19086, с. 257].

– про пожертвування (легати): Варлаама Печерського [Києво-Печерський патерик 1991, с. 44] (табл. 10).

Частково до цієї категорії варто зарахувати й “Повчання” Володимира Всеволодовича (Мономаха) [ПСРЛ 1926, стлб 240–256], перший видавець якого Олексій Мусін-Пушкін назвав його саме “Духівницею”⁵³ [Духовная великого... 1793]. “Грамоту” князь написав, за його ж висловом, “*сѣда на санехъ*” у вельми похилому віці [ПСРЛ 1926, стлб 241]. “*На санехъ*” перед самою смертю останні настанови братії давав і Феодосій Печерський [ПСРЛ 1908, стлб 176]. Отже, використаний у літописі фразеологізм “сидячи на санях”, варто вважати,

⁵³ Духівниця – заповіт, спадщина [Словник...1971, с. 444].

використовували на позначення старості та близької смерті, самі ж сани виконували функцію останнього одра. Тут доречно пригадати показовий приклад однієї з мініатюр Радзивилівського літопису, де відображено події 1086 р. поблизу Звенигорода (рис. Е. 17). Йдеться про підступне вбивство пораненого володимирського князя Ярополка Ізяславича, який після поразки у збройній сутичці з племінниками, князями братами Ростиславичами, повертався додому. На мініатюрі відсутні обриси людського тіла, натомість зображено сани, на яких встановлено об'ємний, наче скриня, об'єкт, накритий червоним покрівцем. На те, що це гріб, вказує схематичне зображення хреста на Голгофі, поміщене в ногах. У такий спосіб передано, що князь помер і сани – це його останнє посмертне ложе [Радзивилівська летопись... М. 269].

Укладання заповітів не було привілеєм представників суспільних еліт. Передсмертні розпорядження залишали і нижчі соціальні верстви, що засвідчують тексти, виконані на березовій корі, – берестяні грамоти. На думку дослідників, зміст найдавнішого офіційного заповіту (не враховуючи Ярослава Мудрого 1054 р.) відображено в тексті звенигородської берестяної грамоти № 2 [Янин, Зализняк, Гиппиус 2004, с. 208–209] (рис. Є. 1). У 1989 р. її виявили на території північно-східного передмістя літописного Звенигорода – на Білці. Датовано документ 1110–1120-ми роками [Свешніков 1990; 1994; Німчук 1992; 2015]. У листі Говінової вдови, адресованому Ніженцю, на думку О. Гіппіуса, йдеться про фінансове зобов'язання останнього відповідно до передсмертного (*“ида на соу до”*) розпорядження її чоловіка, яке записав піп: *“+ ѿ говѣновоє : ко нѣжьньцю дає : з : дєса коуно лодиєноюю повѣдало говѣно ида на соу до : а попъ ꙗль* [підкреслення моє – І. Л.]: *а дає : лоуцѣ оли нь водаси то а ѿ коназа поєма отроко прижь приєдю а во боле ти вонидь : ”* [Свешніков 1990, с. 128–130; Янин, Зализняк, Гиппиус 2004, с. 208–209; 2015, с. 262].

Таку ж формулу, як зазначає дослідник, відображено в “Житті Мефодія” – *“на соудь грады”* (старослов'янський термін “грады” відповідає давньоруському “ида”), “Грамоті до Олега Святославича” – *“братцю моему судь пришоль”*, “Слові

про похід Ігорів” – “Бориса же Вячеславлича слава на судъ приведе” та “суда божіа не минути” [Гиппиус 1991, с. 3–5]. Натрапляємо на аналогічного змісту повідомлення й у тексті КПП – “преставишися и поидеши къ неумыіному судіи” та “будушем судѣ, и о вѣчнѣй жизни” [Києво-Печерський патерик 1991, с. 154]. Показово, що першовідкривач документа І. Свешніков спершу вважав, що в тексті йшлося про складені раніше судові акти [Свешніков 1990, с. 129], проте згодом зазначив, що мається на увазі Суд Божий, тобто смерть [Свешніков 1994, с. 6–7]. Поділяють цю думку А. Фаловський [Fałowski 1998, с. 74] та Р. Мельник [Мельник 2011, с. 194]. Олексій Толочко вважає, що в документі йдеться зовсім не про метафоричний суд.

Натомість, звенигородська берестяна грамота № 2 відображає зміст статей Просторової редакції “Руської Правди” 79 – “Аже людью оукрадетъ, то љ кунь продажѣ, а лудию лицем воротити” та 74⁵⁴ – “отроку в̄ гривни и к̄ кунь [...] писцю і кунь; перекладнагw е̄ кунь, на мѣхъ двѣ ногатѣ”. Відтак у її тексті мовиться про вимогу, згідно з рішенням суду, відшкодування вартості човна, який втратив Ніженець, про що останньому повідомив піп. При цьому Ніженець ризикує заплатити більше у зв’язку із витратами на князівського отрока та писця, що і відзначено у наведених статтях [Толочко 2008]. На нашу думку, обидві версії достатньо аргументовані, ба більше, не заперечують одна одну [Луцик 2020а].

Впродовж XII–XV ст. заповіти на берестах уже були досить частим явищем. Усі відомі знахідки походять із Новгороду: грамоти № 28, 42, 138, 148, 213, 307, 519/520, 580, 692, 818, 1077, 1078 [Древнерусские берестяные грамоты...]. Берестяні грамоти XII–XIII ст. відповідного змісту стосуються питань розподілу майна після смерті. Це грамота № 818 другої половини XII ст.: “... оу пьсоковнѣ е̄: коунь и гривьна оу Ѡимѣ е̄ коунь оу завидѣ е̄ гривнѣ вѣ тоулѣ д̄ гривнѣ серебра а се даю вѣхо братоу” [Янин, Зализняк, Гиппиус 2004, с. 40] (рис. Є. 2); № 213 середини XIII ст.: “... про местаткѣ памать на радослава како ѡ̄ казало было на местатке з̄ гривено про женьню татѣв̄ бѣди с то сѣднею кѣне а само пощипало в ѣномо сѣде за то четвртои же ребен” [Арциховский, Борковский

⁵⁴ За іншою нумерацією це ст. 73 і 67 відповідно [Руська Правда 1935, ст. 73, 67].

1963, с. 134–135; Гимон 2016, с. 33–35] (рис. Є. 3); № 148 кінця XIII ст.: “... поклно ѿ иева ко прокопѣ г̃оспод(ине)... ѿказале тоби Ѹ мене ї гривено с(еребра)... не займає азъ како бо дасте... Ѹвидаюса” (рис. Є. 4) [Арциховский, Борковский 1958, с. 27]. У першій половині XV ст. зафіксовані випадки фальсифікації документів, зокрема й заповітів (“*рукопѣсаниа лживыа*”) не лише в містах, а й у сільській місцевості, що свідчить на користь широкого використання духовних грамот різними соціальними групами [Арциховский, Борковский 1963, с. 137–140]⁵⁵.

Передсмертний постриг. Ще один елемент передсмертних приготувань – постриг у монахи [Жарких 2015; Толочко 2019]. На Русі впродовж XII–XIII ст. таких випадків відомо щонайменше 23 (табл. 11). Починаючи з другої половини XIII ст., більшість зафіксовано на території Північно-Західної та Північно-Східної Русі, згодом на території Московського царства. Період найбільшого поширення практики передсмертного постригу відповідає другій половині XIV – першій половині XV ст., а її спад – кінцю XVI ст. [Жарких 2015, с. 188].

Загалом писемні джерела вкрай лаконічно описують цей ритуал, повідомляючи лише про сам факт: “... престависа кнѣзь Всеволодь . снѣ Мьстиславль приемь мнискыи обрѣзь” [ПСРЛ 1908, стлб 682–683]. Однак цікавою особливістю цього явища було не лише посвячення в монахи, а й у велику схиму (з грец. Μεγαλόσχημος – “Великий образ”): “... престависа кнаѣ Володимерь . наречѣныи в стѣмь крѣцѣнии Дмитрии . постригъса и в скиму” [ПСРЛ 1927, стлб 450], “Престависа Мстиславъ . Мстиславичъ . в черньцихъ и в скимѣ” [ПСРЛ 1927, стлб 450] та ін.

Перші дані про передсмертний постриг стосуються ≈ 1113 р., коли його прийняв лікар князя Миколи Святоші (Святослава Давидовича) Петро сирієць. Йому князь напроочив близьку смерть й з огляду на це вказав, щоб той прийняв чернецтво [Києво-Печерський патерик 1991, с. 117].

⁵⁵Форма заповітів княжої доби продовжувала широко використовуватися і в наступні епохи. Яскравий приклад цього – тестаменти шляхетсько-міщанського середовища, що збереглися на теренах Волинського і Руського воєводств XVI–XVIII ст. [Білоус 2021; Вінниченко 2006; Гупало 2022, с. 550–557].

Передувала прийняттю чернецтва переважно важка хвороба. Саме під таким приводом 1147 р. у Переяславі чернечий постриг прийняв ув'язнений у порубі, важкохворий великий князь київський – Ігор Ольгович: *“... и бѣ Игорь разболѣлся в порубѣ и бѣ боленъ велми . и присла Игорь къ Изаславоу . моласа и кланася река тако . браѣ се боленъ есми велми . а прошю оу тебе пострижения . была бо ми мьсль на пострижение . еше въ кнѣженьи своемъ . ны же оу ноужи сеи боленъ есмь велми . и не чаю собѣ живота”*, згодом пострижений у схиму в київському монастирі Святого Федора [ПСРЛ 1908, стлб 337–338] (рис. Е. 6). Тяжка хвороба передувала постригу і княгині Марії Шварнівни (1205/1206) [ПСРЛ 1995, с. 126], новгородського посадника Твердислава (1220), князя Олександра Ярославовича (Невського) (1263) [Новгородская первая летопись... 1950, с. 60].

Цікаво, що бажання прийняти чернечий постриг висловлював і князь Ростислав Мстиславич 1164 р., після звістки про смерть Святослава Ольговича, побоюючись *“напрасныа смѣрти”* [ПСРЛ 1908, стлб 529]. Тоді князя відмовив від цього рішення його духівник Симеон. Вдруге до цієї думки він повернувся 1168 р. важкохворіючи, напередодні смерті. Чернечий постриг при цьому розглядав як спосіб позбавлення від гріхів, а відтак спасіння душі, цитуючи імператора-хрестителя Костянтина, – *“аще быхъ вѣдалъ сель чѣстнѣ ликъ чернецьскіи . вьсходаща съ англы къ прѣслу Гнѣю бес пристава сналь быхъ вѣнець . и баграницю”* [ПСРЛ 1908, стлб 531].

Окрім індивідуального, відомі прецеденти масового постригу. У 1238 р., під час облоги Володимира-на-Клязьмі військами хана Батия, князь Всеволод Юрійович, його сім'я та містяни в передчутті близької смерті прийняли монаший постриг і схиму: *“... яко уже взяту быти граду, внидоша въ церков святую Богородицю, и истригошася вси въ образъ, таже въ скиму, от владыкы Митрофана, князь и княгыни, дчи и сноха, и добрии мужи и жены”* [Новгородская первая летопись... 1950, с. 75]. Випадки масового постригу відомі й під час епідемії чуми 1352 р. [ПСРЛ 1915, с. 282–283] та 1420 р. у Пскові [Псковские 1955, с. 38], 1417 р. у містах Північної Русі [ПСРЛ 1925, с. 417; Жарких 2015,

с. 169–170]. Передбачав він турботу про власне життя та душу: “... *то въскорѣ промышляше о своемъ животѣ или о души, да сего ради мнози идяху в монастыри, мужі и жены, и постригахуся въ мнишьскіи чинъ и ангельскому чиноу сподобляхуся...*” [ПСРЛ 1915, с. 282–283]. А смерть у чернецтві вважали Божою милістю: “*Многихъ же крестьянъ Богъ помилова своею милостию: отъидоша житіа сего въ аггельськомъ и мнишескомъ чину*” [ПСРЛ 1925, с. 417].

Протодиякон С. Шалберов зазначає, що передсмертний постриг тяжкохворих мантійних монахів із заслуженим “*стажем*”, виправданий тим, що, за висловом Теодора Студита, “*схима є нічим іншим, як обітницею прийняти хресну смерть за Господа*” [Предсмертний постриг 2016; Св. Теодор Студит 2012, с. 168].

Варто зауважити, що ставлення духовенства до передсмертного постригу було неоднозначним. Ще у XII ст. Пимен Посник, ігумен Києво-Печерського монастиря (1132–1141), звертав увагу на зловживання передсмертним постригом в іноцтво. Преподобний Пимен зазначав, що в того, хто за життя не хотів і лише перед смертю просить постригу, віра мізерна й “*таковимъ бо постриженіе скимное ничто же пользуетъ, аще сего дѣла добраа от муки не избавятъ*” [Києво-Печерський патерик 1991, с. 184]. Можливо, саме така позиція представників духовенства Києво-Печерського монастиря вплинула на відносно малу кількість передсмертних постригів на території Південної Русі у майбутньому. Традиція постригу як явища відома у Візантії (ілюстративні постриги Михайла IV Пафлагонського (1041) й Ісаака Комніна (1059) [Михаил Пселл 1978, с. 164, 171]) та, найімовірніше, прийшла на територію Київської Русі саме звідти і поширилася на північ [Луцик 2020d].

Очевидно, не варто думати, що прийняття передсмертного постригу було привілеєм соціальних еліт. Досі, наприклад, залишаються без пояснення поховання з кам’яними підкладками (“*подушками*”) під головою чи ногами, рідше і під головою, і під ногами. З огляду на символічне значення подібних елементів, вірогідно, саме так поховано осіб, які прийняли постриг або принаймні схиму, особливо, якщо йшлося про монастирський некрополь. Зупинімося на цьому аспекті детальніше.

Поширена на території Русі практика використання кам'яних “подушок” у похованнях неодноразово змушувала дослідників замислитися над генезою цього вияву. Після відкриття кількох таких артефактів на Прикарпатті в похованнях як раннього, так і пізнього середньовіччя, виявлених поблизу монастирів чи на місцях їхнього ймовірного існування, на чернече походження цієї традиції вказав Я. Пастернак у 1944 р. Найближчі аналогії археолог вбачав у Молдові, де на давніх кладовищах під головами монахів виявляли цеглини з вишкрябаними на них іменами й датами смерті. Підкріплював ці висновки дослідник цитатою з молитви отців василіан “На сон грядущим”: “... як знайдеш м'яку подушку, лиши її, а підложи камінь під голову Христа ради” [Пастернак 1998, с. 94].

Впродовж наступного майже 40-річчя географія виявлення поховань із кам'яними “подушками” значно розширилася: Київ, Чернігів, Переяслав, Псков, Новгород, Смоленськ, Стара Рязань, Гродно, Біла Вежа, Полоцьк, Новогрудок, Москва, Ярополч-Заліський. Аналіз археологічних даних дав змогу Миколі Макарову стверджувати про їхнє існування переважно на прицерковних кладовищах, у галереях і притворах чинних або в межах зруйнованих храмів (поховання у ґрунтових могилах, цегляних гробницях, саркофагах, деякі з яких були влаштовані в аркосоліях) [Макаров 1981, с. 111].

Найраніше поховання із кам'яними “подушками” з'явилися в XI ст. та пов'язані з функціонуванням Києво-Печерського та чернігівського Іллінського монастирів і лише на початку XII ст. ця практика почала з'являтися в інших регіонах. Загалом найпоширенішою вона була впродовж XII–XIII ст. Відтак М. Макаров виснував, що поховання з кам'яними “подушками” притаманні представникам чернецтва, але не лише, і є виявом аскетизму та праведності похованих, незалежно від їхнього соціального статусу [Макаров 1981, с. 112–113]. З висновками дослідника погодилася низка науковців [Моця 1990, с. 58; 1995, с. 746–747; Томенчук 2006, с. 109; Пивоваров 2006, с. 168; Івакін 2008, с. 133; Возний 2009, с. 370–372], залишаються актуальними вони й тепер.

Важко не погодитися з Леонідом Беляєвим [Беляєв 2005; 2011], що ідейною підосноюю цієї традиції стала старозавітна притча про сон Якова: “І вийшов Яків

із Беер-Шеви, і пішов до Харану. І натрапив він був на одне місце, і ночував там, бо сонце зайшло було. І взяв він з каміння того місця, і поклав собі в голови. І він ліг на тім місці. І снилось йому, ось драбина поставлена на землю, а верх її сягає аж неба. І ось Анголи Божі виходили й сходили по ній. І ото Господь став на ній і промовив: Я Господь, Бог Авраама, батька твого, і Бог Ісака. Земля, на якій ти лежиш, Я дам її тобі та нащадкам твоїм. І буде потомство твоє, немов порох землі. І поширишся ти на захід, і на схід, і на північ, і на південь. І благословляться в тобі та в нащадках твоїх всі племена землі. І ось Я з тобою, і буду тебе пильнувати скрізь, куди підеш, і верну тебе до цієї землі, бо Я не покину тебе, аж поки не вчиню, що Я сказав був тобі. І прокинувся Яків зо свого сну, та й сказав: Дійсно, Господь пробуває на цьому місці, а того я й не знав!

І злякався він і сказав: Яке страшне оце місце! Це ніщо інше, як дім Божий, і це брама небесна. І встав Яків рано вранці, і взяв каменя, що поклав був собі в голови, і поставив його за пам'ятника, і вилив оливу на його верх. І назвав він ім'я тому місцю: Бет-Ел, а ймення того міста напочатку було Луз. І склав Яків обітницю, говорячи: Коли Бог буде зо мною, і буде мене пильнувати на цій дорозі, якою ходжу, і дасть мені хліба їсти та одягнути мене, і я з миром вернусь до дому батька свого, то Господь буде мені Богом, і цей камінь, що я поставив за пам'ятника, буде домом Божим [виділення моє – І. Л.]” [Біблія: Буття 28:10–22].

Сновидіння Якова – одне з перших пророцтв про прихід на землю Христа. Використаний як подушка камінь – майбутній вівтар, а місце сну і драбина – символічні ворота в Божий дім, перехід у який здійснюється через спасіння душі. Старозавітний сон Якова став прообразом “Ліствиці”⁵⁶ Йоана, ігумена Синайського монастиря (VI–VII ст.), яка врешті стала головною книгою православної аскетичної літератури. Водночас “Ліствиця” була серед праць, які найчастіше читали в середньовіччі. Широко поширилися обидва твори в іконографії, де часто

⁵⁶ Також “Ліствиця райська” або “Скрижалі духовні” (Сходи Божественного сходження, Сходи раю). З церковнослов'янської *лъствица* – драбина, сходи.

сходження до неба супроводжувалося боротьбою із гріхами, які зображували у вигляді демонів [Беляев 2011, с. 72–80].

Безпосередній зв'язок цих сюжетів із поховальною традицією підтверджує фресковий розпис у монастирі Хора в Константинополі. У північно-західному пандативі приділу, над аркосолією з похованням ктитора монастиря Феодора Метохита († 1332) зображено ченця цієї ж святині – письменника Феофана Грапта (IX ст.). Останній пише на сувої вірш заупокійної служби, у якому згадані драбина Якова та Богородиця (образ надії і спасіння). Сам же старозавітний сюжет зображено під склепінням арки люнета над аркосолією [Беляев 2011, с. 80].

Використання каменю як подушки як вияву аскетизму відзначено в агіографічних та історичних джерелах. Так у “Житії Нифонта”, єпископа Костанції (Кіпр) (IV ст.), мовиться: *“И се пакы. ѿгда хотя ше приати мало съна. първо ꙗ полагаше камѣниѣ на земли. и върхоу полагаше малъ пъртъкъ. и прехръ щата ложе своѣ. и тако почи ваше камінь подъложъ по дѣ главоу си”* [Выголексинский сборник 1977, с. 123; Макаров 1981, с. 113]. Натомість у “Повісті з життя старців, переважно єгипетських, що їхні імена не дійшли до нас” ченці обговорюють значення скорботи (плачу) та смирення як правильного шляху до спасіння. Зокрема, у келіях вони облаштували гроби й щодня, сидячи біля них, оплакували свої душі як покійників. Задекларована в цьому творі й необхідність ділитися благом із нужденним і дотримання аскетизму, оскільки люблячий Христа має вділяти Йому частину будь-якої речі, та заклик не розбещувати своє тіло тілесними втіхами: *“Якщо подушка під головою у тебе м'яка, то відмовся від неї і поклади під голову камінь”* [Отечникъ... 2009, с. 596–601].

Цікаве повідомлення у цьому контексті залишив Михайло Пселл (XI ст.), відзначаючи шанобливе ставлення свого сучасника візантійського імператора Михайла IV Пафлагонського до храмів і монахів-аскетів, що той, приймаючи їх у своїй обителі, *“ховаючись від чужих очей, одягав на себе їхнє руб'я, вкладав подвижників на царську постіль, а сам простягався на низькому ложі, поклавши собі під голову великий камінь, робив він й багато інших вартих подиву речей”*

[Михаил Пселл 1978, с. 45]. Згодом сам імператор прийняв передсмертний постриг [Михаил Пселл 1978, с. 50–51] (рис. Е. 23).

Водночас у групі середньовічних художніх текстів згадано про камінь, якій лежав поряд чи під головою Господа в Його гробі [Беляєв 2011, с. 72]. А Новгородський архієпископ Антоній (XIII ст.) під час паломницької мандрівки до Константинополя згадував, що в церкві Святого Йоана Богослова, що біля Святої Софії, є камінь, покладений під голову святого Йоана Богослова в його гробі [Палестинский сборник 1899, с. 32–33].

Отже, на основі викладеного матеріалу можна ствердити, що практика поховання з кам'яними “подушками” має стійке ідеологічне християнське підґрунтя і прямо пов'язана з ідеями смирення та аскетизму, найбільш вираженими в монастирських колах. Водночас поховання з кам'яними подушками, виявлені на міських (очевидно, й на сільських) цвинтарях при церквах, є підстави ототожнювати радше зі світськими особами, які наслідували чернечий аскетизм⁵⁷.

Передсмертна молитва та покаєння. Якщо заповіт і постриг у монахи були справою індивідуальною, то передсмертна молитва й покаєння обов'язковими та ґрунтувалися на християнському канонічному праві.

У “Питаннях Кирика” йдеться про важливість передсмертного покаєння, а того, хто цього не зробить, погрожують відспівати без риз: *“... надъ великъмь челоуѣкомь непокаавшимса иному попу велаше пѣти, а безъ ризъ. Азь слышахъ, идохъ къ нему, и рече ми: тобѣ повѣдаю, Кюриче: того ради възбраниваю инѣмъ, ать и друугыи боаяся тогоже, аже безъ ризъ [поють], покаються”* [Памятники... 1880, стлб 36–37]. Після покаєння необхідно було прийняти Причастя: *“Аще бесъ покаанита былъ боудеть челоуѣкъ и разболитьса на смерть, а оже са къ тобѣ*

---

⁵⁷ Звичай покладання у труну кам'яних подушок (а також предметів, що їх символізували) практикували й у часи пізнього середньовіччя та ранньомодерну добу. Показове, наприклад, тілопокладання монахів капуцинів у крипті костелу Святого Хреста у Брні. Усім ченцям, яких поховано на земляній долівці без домовин, поклали під голови по цеглині [Žáková 2015, s. 110, гус. 47]. Але були непоодинокими і приклади присутності кам'яних подушок у світських захороненнях [Гупало 2022, с. 471–473].

покають добрѣ, да иже аще и велми грѣшенъ юсть, причащаниѹ даи юмоу” [Памятники... 1880, стлб 40].

Над дуже хворими використовували пришвидшену процедуру Причастя і за таких обставин співали: “Благословенний Христос Бог”, “Пресвята Тройце”, “Отче наш”, “Вірую”, “Вечері твоєї тайної”, “Слава”, “Царю Небесний”, “Богородице”, “Господи помилуй” 40 разів і молитви до Причастя. Опісля давали Святі Дари та випити води. При цьому готували чисту посудину на випадок, якщо причасник виблює (потім виливали в річку) [Памятники... 1880, стлб 37]. Акцентовано, що перед смертю і не тільки) було дозволено причащати хворих на падучу хворобу (епілепсію) [Памятники... 1880, стлб 28].

Окремі норми канонічно права стосувалися й породіль. Як відомо, жінка після пологів вважалася нечистою, однак якщо їй загрожувала смерть, дозволялося винести її в інше приміщення та *“дати ю и причащениѹ, омывше ю”* [Памятники... 1880, стлб 51–52].

Передсмертна сповідь, у якій людина каялася у скоєних гріхах, була тим єдиноможливим останнім кроком, що провадив до посмертного спасіння душі. Після покаяння вмираючий отримував від священника розгрішення з усіх неблагих вчинків і останнє Причастя. Значення передсмертної сповіді в тому, що вона, звільняючи сумління людини, подібно як хрещення, змивала первородний гріх, отриманий від Адама, відновлювала чистоту душі [Романова 2007, с. 217].

На необхідності покаяння наголошував і шанований православними екзегет, архієпископ св. Симеон Солунський (XIV–XV ст.). При чому допускав можливість, за відсутності сили покликати єрея, каятися думками. Опісля обов’язковою складовою передсмертних приготувань було помазання елеєм [Святитель...2010, с. 587].

На значення передсмертної молитви та Причастя вказують, зокрема, літописні повідомлення [ПСРЛ 1908, стлб 854]. Напередодні кончини їх здійснили такі руські князі: Ігор Ольгович (1147) [ПСРЛ 1908, стлб 350–351], Ростислав Мстиславич (1167) [ПСРЛ 1908, стлб 531–532], Андрій Юрійович (1174) [ПСРЛ 1908, стлб 587–589, Мстислав Ростиславич (1180) [ПСРЛ 1908,

стлб 609], Давид Ростиславич (1197/1198) [ПСРЛ 1908, стлб 705–706] та Володимир Василькович (1288) [ПСРЛ 1908, стлб 916–917] (табл. 12). Петро Толочко відзначає, що, незважаючи на різне авторство цих молитов, протографною, принаймні для чотирьох із них, стала молитва Ігоря Ольговича. А кожна наступна робилася текстуально все ближчою до попередньої [Толочко 2017]. Тут лише варто зазначити, що серед низки передсмертних молитов особливого значення набувала щоденна ще з ранньохристиянських часів молитва “Отче наш”. Наголошуючи на її властивостях, св. Августин⁵⁸ стверджував, що промовляння її перед смертю давало змогу позбутися також тих гріхів, у яких людина вже покалася, оскільки *“сама милостиня є прощення боргу людині, яка просить”* [Блаженный Августин 2000, с. 45–46, п. 71].

4. 2. 2. Посмертні приготування. Похоронна обрядодія

З моментом смерті людини пов’язана приватна (індивідуальна) есхатологія. У контексті цього вчення людина поставала складною субстанцією, поєднуючи в собі земне та духовне ество: тіло чоловіка було створене з земного пороку й у ніздрі йому Бог вдихнув віддих життя [Біблія: Буття 2:7]. Тому померле тіло, як порох, мало повернутися у порох [Біблія: Буття 3:19]. Водночас шануючи тіло людини як вмістище душі і знаряддя для здійснення християнського милосердя, Церква віддавала тлінкам особливі жалобні почесті. Залежно від чину (архиереї та ереї, монахи, миряни, діти) тіла покійників готували до поховання по-різному. Дані про ці відмінності відображено в найдавнішому збереженому дотепер Студійському уставі новгородського Аркажського монастиря кінця XII – початку XIII ст. [Монсветов 1882, с. XXV–XXXIII; Мусин 2002, с. 75], грамоті № 32, адресованій ігуменові Афанасію від Київського митрополита Кипріяна (XIV ст. – 1406 р.) [Памятники... 1880, стлб 245–246, 250], та праці архієпископа Симеона Солунського “Про святі священнодійства і таїнства церковні” [Святитель...2010, с. 588–601].

⁵⁸ Святий Августин (354–430) – християнський теолог і церковний діяч, представник західної патристики, єпископ міста Гіппон Регій.

Архиєреїв та єреїв, як священних осіб, до поховання готують єреї. Покійнику хрестоподібно омивають тіло (не оголюючи), водячи губкою по чолі, устах, грудях, колінах і руках. Далі опоясують зверху й одягають чистий одяг відповідно до сану (стихар, епитрахиль, фелон), взувають нове взуття, а в руки дають Євангеліє, яке перед тим над ним читають (рис. Е. 7–8). Обличчя покійного закривають покрівцем (воздúхом). Потім у супроводі світильників відносять у храм. Правдоподібно, на місці поховання покладене до гробу тіло, починаючи з голови, хрестоподібно поливають елеєм, змішаним із вином, чашу із цією сумішшю ставлять у ногах покійного. Опісля поховання перекривають дошкою (віком?) й засипають землею [Святитель...2010, с. 588–589; Памятники... 1880, стлб 245].

Згаданий у писемних джерелах покрівець під час археологічних досліджень вперше відкрито у Богородичній церкві в Холмі, щоправда в похованнях XVII–XVIII ст. [Нурало 2016, с. 155, 157–158]. Покрівці – предмети, які використовували під час богослужіння, – ними накривали дискос і чашу-потир зі Святими Тайнами (Тілом і Кров'ю Христовими). Згідно з християнською символікою, покрівець ототожнювали з тканиною, якою огорнули голову Ісуса під час покладання до гробу. Згідно з цим, обличчя архиєрея накривали покрівцем тому, що він був особою, якій довірено божественні Тайни, особливо Тіла і Крові Христових. Покрівець із поховання священника XVIII ст. у Холмі мав розміри 18,5×21 см [Нурало 2016, с. 150, гус. kat. 32]. Його поверхню вигаптовано срібними та шовковими нитками. Сюжет зображення дуже розбудований – це шестираменний хрест на Голгофі, в основі якого кістка прародителя Адама; обабіч хреста знаряддя мук Христових. Покрівець із поховання, яке ототожнено з тлінками єпископа Діонізія Збіруйського († 1604), був значно скромнішим. Його лицьову поверхню оздоблював лише рівнораменний хрест, викладений із золотого мережива [Нурало 2016, с. 161]. В обох випадках зображення традиційно пов'язане з мотивом смерті Ісуса Христа.

Рядовим монахам хрестоподібно обтирають морською губкою чи платком (не оголюючи) лице, груди, долоні, коліна, плесна. Одягають у чисту сорочку

(ймовірно, власяницю чи хітон), а мантію зверху зашивають, роблячи з неї наче гріб – *“монах вважається мертвим для життя мирського і наче вже перебуває у труні, остільки мантія і є наче труна”*. Над монахами читають Псалтир. Покладене до гробу тіло хрестоподібно поливають елеєм, змішаним із вином [Святитель...2010, с. 589, 389; Памятники... 1880, стлб 246; Києво-Печерський патерик 1991, с. 156] (рис. Е. 9–12).

Згідно зі Студійним уставом, після хрестоподібного обтирання, омивають усе тіло, запхавши руку під ризи (не оголяючи). Готують паполому (поховальне покривало) і вдягають покійного в нову ризу (свиту). Опісля одягають кукіль, а якщо це великий схимник, то кладуть награвіє та покривець до бороди, щоб не було видно лиця. Кладуть на нього аналав (параман) і припоясують. Взувають у сандалі. Далі облаштовують одр: простеляють на ньому паполому, кладуть мале узголів'я, зверху розкладають його мантію і кладуть на неї покійного. Зверху покривають другою паполомою. Опісля одр із померлим ставлять у притворі навпроти дверей, і паламар двома ударами в било скликає братію на службу. Кожному з монахів дають по свічці вагою в унцію. Супроводжується церемонія піснеспівами, а тіло хрестоподібно обкурюють кадилом. Після служби відбувається останнє цілування і покійника несуть на місце поховання, де також проводять піснеспіви та захоронення [Монсветов 1882, с. XXV–XXVIII].

Феодосій Печерський, ігумен Києво-Печерського монастиря, який в XI ст. впровадив Студійний устав у Русі [Києво-Печерський патерик 1991, с. 39], знехтував одним і приписів поховального обряду – заповів братії поховати його в тому одязі, у якому перебував, а тіло просив не омивати, щоб ніхто його не бачив [Києво-Печерський патерик 1991, с. 73]. А отже, винятки із правил траплялися. Хоча з'являлися і нововведення, зокрема того ж Феодосія – писання на листку розрешительної молитви, яку вкладали до рук покійнику на відпущення гріхів [Києво-Печерський патерик 1991, с. 4]. Побутування такої практики ще на початку XX ст. відоме на території Курської губернії [Свенціцький, Гнатюк 2019, с. 413].

Місце для поховання в печерах Києво-Печерського монастиря облаштовували самі ж монахи, а для окремих із них ця функція була постійною.

Найвідоміший приклад – Марко Печерник (XI–XII ст.), також знаний як Гробокопач. Із життя преподобного Марка дізнаємося про практику погребіння згідно з віковою диференціацією – старших ховали на вищому місці: *“Выдѣв же его положена на вышнем мѣстѣ негодоваше и ропташе много на Марка, глаголя: «почто его положишь еси? Яко азъ старѣйши его есмь, ты же положишь его на моем мѣстѣ»”* [Києво-Печерський патерик 1991, с. 158]. Особливість печерних поховань – традиція великоднього обкурювання кадилом тлінних останків монастирської братії, а на території монастиря було дозволено ховати навіть тих, які неодноразово полишали монашу службу [Києво-Печерський патерик 1991, с. 193, 56]. Як засвідчують писемні джерела, погребіння ченців не були безкоштовними. Так, згідно з новгородською берестяною грамотою № 681, за вартість оленячої шкури можна було організувати поховання монаха: *“... (п)родаво [о]--миноу : оуцини же погрѣбаниє чьрнечѣское : атъ съроучке и поль [дѣ]в[а]т[ь] ...”* [Зализняк 2004, с. 386].

Мирян також одягали в новий чистий одяг, а зверху накривали святим покровом (паполомою) на знак того, що покійний перебував під покровом Христа. Зверху клали ікону, переважно того святого, якого особливо шанував покійний [Святитель...2010, с. 590; Памятники... 1880, стб. 250; Слово о плъку...]. Однак було заборонено ховати образи з мерцем, на що вказує стурбованість Кирика щодо випадкового погребіння ікони св. Михаїла: *“Иконоу погребли бахоу съ мертвецемъ сватого Михаила, и не повелѣ възгребати: крестыанинь, рече юсть”* [Памятники... 1880, стлб 37]. Проте, як бачимо, навіть такі обставини не стали вагомим приводом для ексгумації, що суперечило би християнським канонам. Не схвалював дій, пов’язаних із викопуванням із могил повішальників та потопельників, і єпископ Серапіон (XIII ст.) [Кузеля 1907, с. 12]. Церковні закони забороняли, очевидно поширену тоді, практику розкрадання поховань: *“... мертвеци сволочять, гробный тать, крест посекуть...”* [Щапов 1972, с. 65; Мусин 2002, с. 76], *“м(е)ртв(е)ци сво|лочать, кр(е)сть посѣк ѱть”* [Німчук 2015, с. 222].

Тіла покійних мирян до поховання готували члени родини. Найдетальніший опис цього процесу відомий з літописного повідомлення про поховання Володимира Васильковича: “... *киагиии же его гами. дворьными . шмывше его . и оувиша и шксамитомъ . со кроуживомъ такоже достоить цѣрмь*” [ПСРЛ, 1908, стлб 918]. Тіло ж Ярослава Володимировича до поховання готував його улюблений син – Всеволод: “... *спрата тѣло шѣа своего . възложивъ на сани и повезоша Кыєву*” [ПСРЛ, 1908, стлб 150]. Саме останньому князь висловив бажання бути похованим поруч: “... *егда Бѣ ѿведеть та ѿ житья твоего . то ту лажеши идѣже азъ оу гроба моего . понеже люблю та паче братья твоея*” [ПСРЛ 1908, стлб 207]. Практика поховання в “отчих” була традиційною та поширеною на всій території Київської Русі [Dimnik 2008]. Зазвичай перед транспортуванням тіло мерця загортали в “*коврѣ*”, “*шатерь*” чи “*корзно*” [ПСРЛ, 1908, стлб 63, 115, 120, 234, 590–591].

Окрім зафіксованих випадків поховання у новому одязі, існували й у весільному, зокрема князь Володимир Святославич, маючи намір вбити Рогнеду, пропонує їй одягтися “*как в дѣнь посяга*”, а в 1261 р. боярська знать обложеного татарами міста Судомира, готуючись до смерті, “*израдившеса во брачныя порты и ризы*” [Возний 2009, с. 391; ПСРЛ 1908, стлб 854].

Як відомо з опису поховання князя Володимирка Володаровича (1153), члени родини та придворний люд на знак жалоби одягалися у чорне: “*Петръ же поѣха въ градъ и приѣха на кнѣжь дворъ . и ту снидоша противу ему съ сѣнѣи слугы кнѣжи вси в черниѣхъ матлиѣхъ и видивъ се Петръ и подивиса . что се есть . и таже взиде на сѣни . и види ѿрослава сѣдаща на штни мѣстѣ . в черни матли и въ клобуцѣ*”. [ПСРЛ, 1908, стлб 463–464]. Супроводжували всю процедуру похорону скорботні плачі, яких на сторінках Іпатіївського літопису зафіксовано щонайменше 32, а в Радзивилівському – 6 [ПСРЛ, 1908; Радзивиловскаа...]. Показово, що в “Житії князя Костянтина Муромського” (Ярослава Святославича, † 1129) такий вияв скорботи, як “*плача безмѣрнаго*”, інтерпретовано як поганський разом із курганними похованнями, тризною, битвою, скорботним різанням шкіри, царапанням обличчя: “*Невѣрнии же люди, видяще сія, дивляхуся, еже не по ихъ*

обычаю творимо бѣ погребеніе, яко погребаему бе сыну самодержцеву въ зник на востокъ лицемъ, могилы верхъ холмомъ не сыпаху, но равно съ землею ни тризница, ни дани (по др. сп. дымы) ни битвы, ни кожекроенія, ни лицедранія, ни плача безмѣрнаго, не творяху. И о томъ безумніи ругающесе и смѣющесе вопрошаху христіаны: что не по ихъ обычаю погребеніе?” [Погодин 1871, с. 544].

Згадки про особливості поховального обряду немовлят у княжу добу вкрай обмежені. Вперше про них дізнаємося із відповіді єпископа Нифонта на запитання Кирика про те, чи варто співати над “*младомъ дѣтатемъ*”, очевидно, натякаючи на їхню безгрішність до досягнення семирічного віку, на що той відповів схвально: “*А во-ть часть, во-нже крестившеса; не грѣховъ бо дѣла поємъ надъ мертвыми, но тако надъ святыми: дѣлжи бо ѳсмы, рече, всякого хрестыанина, яко свата мнѣти, а Богъ соудить всѣмъ. Такоже и о сорокооустыи слоужити повелѣ*”. Такої ж думки був і митрополит Кипріянін: “*Надъ младентцемъ преставлешимся пѣти*” [Памятники... 1880, стлб 36, 250]. Водночас важко сказати, чи вже в цей період Чин поховання немовлят відрізнявся від мирського. Впевнено про його виокремлення можна говорити з XV ст. [Прилуцкій 1912, с. 290–297].

Уклад рук. Джерела християнського канонічного права засвідчують хрестоподібний уклад рук на грудях покійника. Зокрема, про це йдеться в “Житті” Феодосія Печерського, де описано смерть святого (1074): “*... опрятавсья, и нозѣ простърь, и руцѣ на пьрьсхъ крьстообразнѣ положь, прѣдасть святую ту душу въ руцѣ Божи и прѣложися къ святымъ отцемъ*” [Житие Феодосия, 1969, с. 142]. Водночас акцентовано увагу на особливостях цієї православної традиції у “Посланні” митрополита Никофора до Ярослава Святополковича (1103–1121) [Голубинский 1904, с. 827] та “О фрязах и прочих латынех” (друга половина XI ст.) [Попов 1875, с. 65]. Натомість різне розташування рук спостерігаємо на мініатюрах Радзивилівського літопису (XV ст.): вздовж тіла – в одному випадку, схрещенні на грудях – у семи, на дев’яти зображеннях точно не вдається ідентифікувати, однак сім із них тяжіють до положення на грудях, а два – на тазі, ще в одному випадку права рука спочиває на животі, а ліва – правдоподібно вздовж тіла [Радзивиловская..., м. 85, 102, 158, 162, 163, 192, 243, 248, 249, 258,

276, 287, 490, 495, 510, 539, 544, 558, 610]. Відмінності в укладі рук на сторінках Лицевого літописного зводу Івана Грозного (XVI ст.) відзначила Т. Панова. Згідно з підрахунками дослідниці, у 46 випадках вони схрещені на животі, у 12 – на грудях, у 6 – розташовані нижче пояса, у 2 – вздовж тіла [Панова 1987, с. 118]. На важливості належного укладу тіла наголошено й у Києво-Печерському патерику, де описана стурбованість ченців через безуспішні спроби випростати тіло покійного та належно укласти розкинуті руки, заплющити очі й закрити уста [Києво-Печерський патерик 1991, с. 123].

Поховальні конструкції. Як уже мовилося, з поширенням християнства підкурганні поховання змінили інгумаційні без насипу: “... *могили верхь холмомь не сыпаху, но равно съ землею*” [Погодин 1871, с. 544]. О. Мусін зазначає, що поняття “гріб”, яке раніше ототожнювалося з могильною ямою, починаючи з XI ст., використовується на позначення саркофага, а “гробниця” – склепу, місця поховання загалом [Мусин 2002, с. 83].

Саркофаги, у яких здійснено погребіння представників руської еліти, виготовляли із природного каменю, цегли та дерева. У літописах вони представлені як “*гробъ мраморани*” [ПСРЛ, 1908, стлб 115], “*корсту мороморану*” [ПСРЛ, 1926, стлб 130], “*гробъ камень*” [ПСРЛ, 1908, стлб 592], “*раць мороморанъ*” [ПСРЛ, 1908, стлб 151], “*деревании ракъ*”, “*раку камену*” [ПСРЛ, 1908, стлб 171–172; Радзевилловская...м. 85, 158, 163, 192, 243, 266, 269, 271, 276, 287, 490, 495, 539, 544, 546, 558, 610] (рис. Е. 1–2, 7–8, 11–16, 20, 22). Цікава в цьому контексті суперечка князів Володимира з Давидом та Олегом щодо розташування рак із тлінними останками святих Бориса та Гліба в 1115 р. Перший пропонував посеред церкви спорудити над ними “*теремъ серебрянь*”, а другі – поставити їх в “*комару . идеже шць мои назнаменаль . на правои сторонѣ . идеже баста оустроень . комарѣ има*”, як власне й зробили [ПСРЛ, 1908, стлб 281]. Зверху саркофаги й аркосолії окували “*сребромъ и златомъ . и оукраси гроба ею тако же и комарѣ покова сребромъ . и златомъ*” [ПСРЛ, 1908, стлб 282]. У 1130 р. ростовський тисяцький Георгій Шиманович витратив 500 гривень срібла і 50 гривень золота, щоб обкувати саркофаг Феодосія Печерського [ПСРЛ, 1908,

стлб 293; Києво-Печерський патерик 1992, с. 84]. Виділяється на фоні цих об'єктів саркофаг княгині Ольги, який описав Яків Мних (XI ст.). Останки своєї бабусі переніс до церкви Пресвятої Богородиці Володимир Святославич. Особливість саркофага в тому, що зверху було віконце: *“У труні блаженної княгині Ольги зверху віконце зроблене, і крізь нього видно тіло блаженної княгині Ольги, що лежить неушкоджене”* [Пам'ять і похвала... 2000]. Під час археологічних досліджень виявлено кам'яні саркофаги, що мали вигляд прямокутної скрині з віком. Безперечно, у них були поховані представники місцевої еліти.

Транспортування тіла до місця поховання. Тіло до місця поховання доставляли: 1) на близькі відстані й за умови доступної по вазі для перенесення домовини *“на плечах”* (рис. Е. 16) та носилках – *“нарадита носилицѣ”* [ПСРЛ, 1908, стлб 171, 593]; 2) на близькі й далекі відстані, не залежно від пори року, – саньми – *“на сани и везоша”* [ПСРЛ, 1908, стлб 115, 150, 172, 176, 193, 275, 197, 918; Анучин 1890] (рис. Е. 17–19). Т. Панова зауважила, що в текстах новгородських берестяних грамот XII ст. № 601 і № 609 йдеться про витрати, пов'язані з організацією похорону, зокрема й орендою саней [Панова 2004, 42]. Як вид поховального транспорту на Гуцульщині його використовували ще на початку XX ст. [Чебанюк 2020, с. 30]; 3) на далекі і близькі відстані – возом – *“възложиша и на кола”* [ПСРЛ, 1908, стлб 120, 235, 280] (рис. Е. 20, 21); 4) на далекі відстані – човном – *“привезоша в лодьи”* [ПСРЛ, 1908, стлб 193, 275, 626] (рис. Е. 22).

Впевнено можна говорити і про існування професії продавця тун. Зокрема, під час епідемії з 14 листопада 1092 р. по 14–20 лютого 1093 р. було продано 7 000 тун: *“... якоже глѣху продающе корсты. яко продахомъ корсты. ѿ Ѡилипова днѣ до масопуста. . 3 . тысячь”* [ПСРЛ, 1926, стлб 215]. Однак в Іпатіївському літописі написано не *“корсты”*, а *“хрестъ”* [ПСРЛ, 1908, стлб 206].

Поховальна процесія. Поховання князівських осіб супроводжувалося багатолюдними процесіями за участю всього клиру, князівської та боярської еліт, місцевих мешканців і не тільки. Найвичерпнішу інформацію щодо порядку такої

ходи відображено в описах перепоховання останків святих Бориса й Гліба: “... *вземше бо первое Бориса в деревании ракъ . Изаславъ и Стославъ и Всеволодъ . вземше на плещи своя . и понесоша и . предъидушимъ черноризьцемъ. свѣща держаще в рукахъ . и по нихъ дьякони с кандилью . и по семь прозвутери . и по нихъ епѣпи с митрополитомъ . и по нихъ с ракою идахуть. и принесъше и в новую цркъвь*” [ПСРЛ, 1908, стлб 171], “*и взяша раку Борисову и въставиша и на возила . и поволокоша оужи . князи . и богаре черньцемъ оупрѣдъ идушимъ съ свѣщами . попомъ по нимъ идушимъ . та же игумени та же епѣпи предъ ракою . а кнземъ с ракою . идушимъ межи воромъ*” [ПСРЛ, 1908, стлб 280–281]. Отже, хода відбувалася у такій послідовності: ченці – диякони – пресвітери – єпископи – митрополити – князі з ракою.

Жалобна процесія, очевидно, не йшла в повній тиші, а супроводжувалася оказійними піснеспівами. Відомо, що у Візантії під час транспортування тіла до місця поховання співали Трисвяте (Святий Боже, святий кріпкий, святий безсмертний, помилуй нас) і вірш із псалма 119 (“*Блаженні непорочні в дорозі, що ходять Законом Господнім*”). Якщо процесія була тривалою і проходила вулицями та площами, професійні плакальниці, яких на час похорону наймали родичі, друзі чи слуги покійного, провадили плачі. Йоан Златоустий вважав таку поведінку ганебною [Constas 2006, р. 130, 133]. Загалом, голосіння, які виконували в період між смертю та похороном покійного, – особливий жанр уснопоетичної народної традиції слов’ян, широко поширений в Україні й на Балканах ще в ХХ ст. [Микитенко 2010; Голосіння 2012].

Час поховання. Відповідно до руського канонічного права, погребати покійника необхідно до заходу сонця, оскільки це останнє сонце, яке застає померлий до спільного воскресіння: “*Зашедшо сонцю, не достоить мертвеца хоронити; не рци тако: «борзо дѣлаємъ, нѣли како оусиѣємъ до захода»; но тако погresti, яко и кще високо, како и вѣнецъ юще не сыметса съ него: то бо послѣднеє видить солнце до общаго воскресения*” [Памятники... 1880, стлб 37]. Позиція та орієнтація покійника в могилі при цьому: у випростаному положенні, головою на захід, а лицем на схід – “... *въ зник на востокъ лицемъ*” [Погодин

1871, с. 544]. Оскільки *“быѣ поздно”*, привезене з Любомля тіло князя Володимира Васильковича залишили на ніч у церкві Пресвятої Богородиці [ПСРЛ, 1908, стлб 918–919].

І чи не єдині випадки поховання вночі стосуються останньої волі преподобного Феодосія Печерського: *“... бѣ же Федосии заповѣдалъ браѣи положитиса . в пещерѣ . идѣже показа труды многы . и рекъ сице в ноци похраните тѣло мое . такоже и створиша . вечеру бо приспѣвшю . вса братья вземше тѣло его . и положиша и в пещерѣ А проводивъше съ пѣсми . и съ свѣщами чѣстно на хвалу Гѣу нашему Іссу Хѣу”* [ПСРЛ, 1908, стлб 178–179] та захоронення половецького хана Тугоркана (1096) [Радзевилловская...м. 297] (рис. Е. 4).

На території Київської Русі покійників намагалися ховати чимшвидше. Про це свідчать повідомлення Києво-Печерського патерика з критикою обставин, за яких тіло покійника вже другий день лежало не похованим: *“... человек Божій сей шмать два дњи непогребень, ты же вселишся”* [Києво-Печерський патерик 1991, с. 111]. Однак літописні повідомлення не дають остаточної відповіді на це питання, оскільки частково повідомляють лише про одну дату – смерті або поховання, водночас зафіксовані випадки захоронення на 2, 3, 4, 5, 7, 46 день та інші після смерті. Абсолютний рекордсмен при цьому Володимир Василькович, тіло якого не погребали впродовж чотирьох місяців [ПСРЛ, 1908, стлб 927]. Якщо відтермінування поховання у кілька днів можна пояснити хоча б обставиною транспортування тіла, то випадок із волинським князем украй загадковий. І причина такого довгого зволікання може критися в бажанні Володимирівського єпископа Євсигнія канонізувати благовірного князя або ж мати політичне підґрунтя, пов’язане з довгою відсутністю князя Мстислава Даниловича, якому той заповідав Володимирський престіл [Луцик 2018, с. 256–257; 2020, с. 12].

Залишається відкритим питання про відзнакування місця погребіння на прицерковних некрополях. Як уже зазначено, традиційного для сьогодення земляного горбика не облаштували. Але чи ставили, наприклад, хрест? Згаданий у контексті профанації могил (*“мертвеци сволочать, гробный тать”*)

акт вандалізму – “*крест посекуть...*” [Щапов 1972, с. 65; Мусин 2002, с. 76] – дає змогу говорити про встановлення на могилах дерев’яних хрестів. Переконає у подібному припущенні літописна згадка про перемогу війська русичів над Лешком I Білим (1186–1227) у 1218 р. Тоді загинув Клим Христинич і на його могилі встановили хрест, що, очевидно, було традиційним обрядодійством [ПСРЛ 1908, стлб 732–733]. Цікавий при цьому звичай встановлювати хрести на місці знищених храмів, а отже, і прицерковних цвинтарів.

Поминки. Закінчували цикл поховальної обрядовості поминальні служби за померлими. Їхня структура досить конкретно представлена в руському канонічному праві. За упокій служили сорокоусти: за 6 кун – раз, за 12 кун – двічі, за гривню – п’ять разів. Водночас необхідно було принести до храму вино, ладан, свічки та просфори [Памятники... 1880, стлб 23–24]. Над кутею (варені бобові, злакові й овочі), яку приносили за упокій, мало бути дві або чотири запалені свічки, натомість за здоров’я – три або п’ять [Памятники... 1880, стлб 32]. Траплялися випадки, коли сорокоуст за упокій подавали завчасно, за тих, хто ще був живий [Памятники... 1880, стлб 51; Lutsyk 2021b].

Як повідомляє літописець, після смерті свого батька В’ячеслава Володимировича в 1154 р. князь Ростислав роздав усе його майно на благодійність, залишивши частину на організацію поминок і купівлю свічі та просфори: “... а прокъ имѣннѣ да . чимъ же над нимъ дѣяти на послѣднѣя днѣи чимъ свѣчю и просфуру еѣ побѣдѣти. и то все израдѣвъ и приказа Мъстиславѣи . мѣре своѣи” [ПСРЛ, 1908, стлб 473]. Очевидно, поминальні богослужіння відправляли і на річниці смерті, для чого складали окремі особливі легати. До такого припущення схиляє один цікавий документ – “Опис майна і доходів лаври св. Феодосія Великого (Кіновіарха)”. Цей монастир розташовувався в Палестині, поблизу Єрусалима. Існує припущення, що в руському православному монастирі Пресвятої Богородиці, який входив до складу лаври Святого Феодосія Великого, поховано княгиню Ілону з угорської королівської династії Арпадів, доньку короля Бели I. Вийшовши заміж за перемишльського князя Ростислава Володимировича, вона народила трьох синів – Рюрика (князя перемишльського), Володаря

(звенигородського) і Василька (теребовлянського). Отож незадовго до смерті молодші брати Володар та Василько, а також син Володаря Володимирко, відповідно до вказаних документів, у 1124/1125 р. пожертвували лаврі Святого Феодосія Великого 13 кантарів (650–715 кг) воску, які щорічно мали надходити в обитель. Якщо в монастирі упокоїлася матір Ростиславичів, то, найімовірніше, це була дуже цінна легата за упокій її душі, гідна знатного походження. Вірогідно, після смерті Володаря та Василька за цей віск молилися і за їхні душі. Ця даровизна перестала надходити зі смертю Володимирка Володаровича 1153 р. [Древняя Русь 2013, с. 381–385].

Підсумовуючи, важливо зазначити, що як писемні джерела, так і археологічні матеріали чітко засвідчують тісний зв'язок ідейного змісту погребових церемоній на Русі з есхатологічними уявленнями, що сформувалися у ранньохристиянському середовищі Візантійської імперії. Основні погребові ритуали наділені символізмом, обумовленим вченням про смерть Ісуса Христа. Усе це частково відображено в положеннях канонічного права православного християнства. Водночас особлива релігійна ситуація, що складалася в Русі (синкретизм християнського та язичницького світоглядів) не могла не вплинути і не відобразитися в окремих аспектах жалобної церемонії. Проте ці вияви не були ані визначальними, ані тим більше домінантними. Водночас поховальна обрядовість у Русі, переломлюючись через традиції, обумовлені локальним розвитком суспільства, забарвлювалась у певні яскраві відтінки на тлі загальноприйнятих основ християнської есхатології.

ВИСНОВКИ

Одна з визначальних рис духової культури будь-якого етносу – поховальний обряд, який відображає релігійні вірування, світогляд, цінності та “генетичну” тяглість звичаїв і практик, що існували впродовж багатьох поколінь. Саме тому вивчення поховальних пам’яток – це важливий елемент на шляху розуміння історико-культурологічних процесів. Фунеральна культура, досліджувана на суцільній території в межах одного політичного утворення (Галицько-Волинської держави), дала змогу вперше поглянути на поховальний обряд та есхатологічні уявлення як цілісне явище в суспільній структурі княжої доби, простежити загальні його закономірності та виділити локальні вияви обрядодійства.

По-перше, завдяки детальному вивченню історії дослідження фунеральних пам’яток вдалося з’ясувати причини відповідних підходів до археологічного дослідження некрополів, пояснити напрями наукових зацікавлень учених, що безпосередньо відобразилося в результатах вивчення поховальної культури загалом. У силу різних історико-політичних обставин розлогі колись Галицько-Волинські терени впродовж XIV – на початку XX ст. були розділені між сусідніми державами. У XIX – на початку XX ст., коли інтенсифікувалося наукове вивчення культурної спадщини, тут панували Австро-Угорська та Російська імперії, згодом – Друга Річ Посполита, які мали свої пріоритети щодо напрямів археологічних досліджень. Розкопки поховань до пріоритетних не належали, за винятком місць погребіння представників династії Рюриковичів. Отож дослідження здійснені в різних політичних обставинах, представниками різних наукових шкіл, а отже, на базі різних методичних основ, що позначилося на фіксації та інтерпретації здобутої джерельної бази.

Так, віддаючи належне значному грону дослідників фунералій княжої доби, вимушені однак зазначити, що з позицій сучасної методики досліджень відчувається суттєвий брак всесторонньої інформації (характеристики) поховань. Ця обставина обумовила ретельний аналіз історіографічного матеріалу, його верифікацію. У такий спосіб відзначено основні дотичасові напрями і тенденції у вивченні поховальних пам’яток, а також окреслено перспективні напрями для

поглибленого дослідження на сучасному етапі, які стосуються передусім інтерпретації наявної джерельної бази. Всі ці аспекти, розглянуті на підставі компаративного аналізу, дали можливість відкрити нові сторони в поховальній обрядовості, з'ясувати генезу жалобних ритуалів, їхні локальні вияви.

По-друге, опрацювання значного корпусу джерел та літератури, присвячених археологічним студіям першої половини ХІХ ст. і дотепер, дало змогу передусім сформувати значну джерельну базу, яка й стала основою запропонованої дисертації. Так було виділено 274 пам'ятки, представлені 3 554 похованнями. Основні результати проведених досліджень відображено у створеному каталозі поховальних пам'яток, опрацювання якого дало змогу верифікувати, систематизувати та типологізувати здобуту інформацію.

На основі виокремлення поховальних пам'яток здійснено їхнє картографування, визначено особливості топографії. Загалом досліджуванні терени відзначаються строкатою геоморфологічною будовою, яка безпосередньо впливала на вибір місця майбутніх поселень. Поховальні ж пам'ятки, як складові елементи останніх, відображають ці тенденції якнайкраще. Найбільше їх виявлено в межах Подільської височини, а саме в басейні Середнього Дністра, у межиріччі Стрипи і Збруча, а також Дністра та Прута. Могильники при цьому розпланували переважно неподалік населених пунктів, на пагорбах, терасах і мисах розташованих поряд водойм.

Значно менше їх зафіксовано на теренах Люблінської і Волинської височин, Малому Поліссі, півночі Подільської височини, що безпосередньо пов'язано з гіршими природно-географічними умовами, а відтак меншою заселеністю регіону. Так щільність розташування християнських некрополів у межах Галицько-Волинських земель демонструє водночас і темпи поступу християнства, проникнення його (хоча й нерівномірно) в найвіддаленіші закутки державної території.

Природно-географічний чинник безпосередньо впливав на розпланування могильників. В умовах дефіциту площі суходолу на теренах Волинського Полісся виникали острівні некрополі. З цієї ж причини виносили цвинтарі за межі

поселень, займаючи пагорби, тераси й миси, розташовані біля водойм. На розлогих теренах, особливо за перспективи розвитку об'ємно-планувальної організації населеного пункту, частіше практикувалося влаштування некрополя на прихрамовій ділянці (19,7 %). З-поміж них вдалося виділити окремі некрополі, що функціювали в межах укріплених поселень у домонгольський і продовжували використовуватись у післямонгольський період. Окремі з них виникли лише у другій половині XIII ст., що, на нашу думку, пов'язано із втратою твердинями їхньої основної функції. Водночас проведені дослідження дають підстави вважати, що перші храми, а відтак і розташовані біля них некрополі, з'являлися спершу на околицях, а не в межах укріплених міст.

Порівняльний аналіз топографії та планіграфії різних груп поховальних пам'яток дав змогу виділити закономірності щодо розташування самих некрополів:

- поховання при храмах (як назовні, так і всередині);
- поховання на відкритій території без культової споруди;
- масові поховання та окремі поховання жертв насильницьких дій;
- скельно-печерні монастирські комплекси.

Важлива ознака “святих місцин” – кам'яні хрести, які ще подекуди збереглися. Стала присутність на ділянках довкола них поховань, а подекуди й решток церков, а також писемні згадки, мікротопоніміка дали можливість розглядати їх як ознакування давніх церковно-цвинтарних комплексів.

Проведений аналіз форм і конструкцій поховальних споруд на досліджуваній території дав можливість виокремити такі типи поховань: 1) ґрунтові; 2) підплитові; 3) в саркофагах; 4) у костницях; 5) в цегляних гробницях; 6) у скельно-печерних комплексах.

Найчисельніша група представлена ґрунтовими похованнями, що становить 81 % від загальної кількості. Тілопокладення за таких умов здійснені у простих ямах підпрямокутної чи підовальної форм. Розпланування могил – рядове. За умови тривалого існування могильника простежено багатоярусне планування, внаслідок якого пізніші поховання руйнували давніші, рештки котрих при цьому

згортали під одну зі стінок нової могили. Грунтові поховання переважно одинарні, проте відомі випадки й парних (дитина–доросла особа, дитина–дитина, доросла особа–доросла особа). Тіло покійника в більшості випадків – у випростаному положенні на спині. Орієнтація здебільша західна, рідше відзначено сезонні відхилення на південь (осінь–зима) чи північ (весна–літо). Переважають випадки, коли руки складені на животі, рідше – випростані вздовж тіла або влаштовані на тазі та грудях. В окремих випадках відзначено закономірність положення рук уздовж тіла у більш ранніх похованнях, така ж тенденція спостерігається у захороненнях, здійснених у домовинах. Останні у ґрунтових похованнях відкрито у 4,8 %. Збереженні рештки дерев'яних домовин дають змогу виділити відразу кілька типів: скрині брускової конструкції; прямокутні чи трапецеподібні труни, збиті цвяхами або тиблями; труни, що монтували за допомогою системи пазів; із кріпленням на зруб. Додатково такі конструкції кріпили за допомогою тиблів чи цвяхів, укріплювали з боків камінням. Домовину у вигляді прямокутної призми, встановленої на поперечні бруски, виявлено лише в одному випадку. Жодної системи кріплень при цьому не відзначено. Сліди попільно-вугільної підсипки в могильних ямах зафіксовано в 1,2 % поховань. Притаманний цей вияв переважно Буковинському регіону.

Окремим різновидом ґрунтових поховань були так звані братські могили, які в межах Галицько-Волинських земель відзначено лише в кількох випадках. Для них притаманні скупчення людських кісток, переважно зі слідами насильства, не в анатомічному порядку. Ймовірно, до деяких було здійснено обряд поминальної тризни.

Другий за чисельністю тип поховальних пам'яток – підплитові захоронення (9,6 %). Найбільша їхня кількість зосереджена в межиріччі Дністра, Стрипи, Збруча, а також Дністра й Прута. Основна відмінність від ґрунтових – наявність кам'яної плити, що зверху перекривала могильну яму. Рівень залягання тіла в могилі від рівня плити зафіксовано в межах 0,3–0,9 м. Їхня особливість – розташування групами, що, ймовірно, свідчить про родинні зв'язки між небіжчиками. Положення тіла в могильних ямах аналогічне до ґрунтових

похованнях. Переважає західна орієнтація, рідше – північно-західна та південно-західна. У більшості випадків руки складені на животі, випростані вздовж тіла чи влаштовані на тазі. На відміну від ґрунтових, наявність домовини в цих похованнях відзначено дещо частіше – 9,6 %. Проте стан збереження не дає змоги відтворити типи їхніх конструкції, за винятком скринь, що додатково були обмазані вапном.

Як у ґрунтових, так і підплитових похованнях відзначено наявність кам'яних “подушок”, що не перевищує 4 %. Виявлено їх як у різностатевих, так і різновікових захороненнях.

Детальний аналіз ґрунтових і підплитових поховань, зафіксованих у межах сакральних споруд, дав можливість переглянути попередні висновки дослідників про їхню синхронність. Більшість із них, на нашу думку, належить до часу, що передував побудові храму (як наслідок – кам'яні костниці у Василеві та Вікні – 1,19 %) чи навпаки здійснені після припинення його функціонування. На прицерковних кладовищах поховання переважно зафіксовані на схід, південь чи північ від стін храму, їхня орієнтація при цьому повторює його повздовжню вісь чи контури стін. Від решти поселенської структури кладовища їх відділяли ровами чи частоколом.

До привілейованої категорії належать поховання в інтер'єрі храму, місце для яких часто визначали ще на стадії будівництва сакральної споруди: ніші-аркосолії у стінах і цегляні гробниці під долівкою. Останні також розпланували й під зовнішніми стінами святині. Цікаво, що як перші, так і другі виявлені в сакральному просторі на території Волині, натомість зовсім відсутні в межах Галицької землі. Ніші-аркосолії, у які вкладали саркофаги з тілами небіжчиків, прикрашали фресками.

Поховання в саркофагах на території Галицької землі влаштовували у храмах (переважно притворі чи бічних навах) під підлогою так, що їхнє віко перебувало на рівні чи трохи нижче рівня долівки. У такий же спосіб вони встановлені і на прицерковних кладовищах – на рівні чи трохи нижче денної поверхні. Усі відомі нам саркофаги, виявлені на території Галицько-Волинських земель, відповідають

типу I – саркофаги-скрині. Він поділяється на види та підвиди. Найбільша кількість належить до виду 1 – саркофаги-скрині прямокутної форми без додаткового оформлення внутрішнього простору. Цей вид поділяється на підвиди: А – виготовлені з моноліту каменю; Б – прямокутної форми, складені з великих кам'яних плит; В – прямокутної форми, що імітують складені, т. зв. псевдоскладені. Вид 2 представлений саркофагами трапецієподібної форми. Вони ширші з боку голови та вужчі в ногах. Окремі зі схарактеризованих відповідають підвиду А – монолітні саркофаги-ящики трапецієподібної форми. Додатково виокремлено підвид Г – псевдоскладені монолітні саркофаги-ящики трапецієподібної форми. У деяких саркофагів відзначено наявність кам'яної “подушки”, зокрема витесаного узголів'я. У дні окремих є отвори для відтоку сировиці. Віка переважно прямі чи двосхилі з гребенем посередині. Загальна кількість зафіксованих становить – 39, тобто лише 1 %. При тім кількість відкритих у саркофагах поховань коливається в межах від одного до п'яти. Вони розташовані пошарово або ж давніші поховання згортали під одну зі стінок.

Цегляні гробниці виявлені лише на трьох пам'ятках. У двох випадках це осібні конструкції із такими ж похованнями. Ще в одному цей тип пам'яток складає розташований під долівкою храму ряд із семи цегляних камер, заповнених скелетами не в анатомічному порядку. Загалом вони становлять лише 0,25 %.

Виділяються з-поміж інших поховання, здійснені у скельно-печерних комплексах. Лише в одному випадку можна говорити про цілеспрямований обряд поховання у Бакотському монастирі. Там вони представлені захороненнями в підлозі, аркосоліях і локулах.

Так можемо стверджувати, що на території Галицько-Волинських земель існували різні типи захоронень, для деяких із них притаманні локальні варіанти: аркосолії і цегляні гробниці на Волині, підплитові в межиріччі Дністра, Стрипи, Збруча, а також Дністра та Прута, наявність попільно-вугільної підсипки на Буковині. Не було єдиних приписів і щодо укладу тіла, головно положення рук.

Тобто впродовж усього княжого періоду тривав процес формування єдиного підходу погребальної церемонії.

По-третє, досліджені поховання чітко поділяються на дві категорії – безінвентарні та зі супровідними предметами. Значну перевагу безінвентарних поховань традиційно пояснювали соціально-майновим чинником. Водночас писемні джерела свідчать про практику передсмертного постригу, незалежно від соціального стану вмираючого. Приклади поховань із кам'яними подушками як ознакою аскетизму та смирення також вказують на зв'язок із християнською духовністю. З огляду на це безінвентарні поховання (навіть із врахуванням найскромнішого погребу найнижчих верств населення) є показником поступу християнства в руському суспільстві. Інвентар виявлено лише у 12,49 % поховань. Його опрацювання дало змогу виокремити такі категорії: 1) елементи вбрання та прикраси; 2) предмети особистого благочестя; 3) ритуальний інвентар; 4) предмети побуту; 5) елементи озброєння. У межах цих категорій здійснено типологізацію й уточнено датування.

До найчисленніших належать елементи вбрання і прикраси. З-поміж них найчастіше в похованнях трапляються оздоби голови та рук, ці предмети значно переважають і кількісно, порівняно з іншим інвентарем. Трохи рідше зафіксовано елементи строю, серед яких важливе значення мають рештки золототканого текстилю, що якнайкраще засвідчують соціальну градацію у тогочасному суспільстві. Показово, що в досліджуваних похованнях, здійснених за християнським обрядом, помітна майже повна відсутність елементів особистого благочестя. Така тенденція може бути пов'язана із заборонаю класти елементи християнського культу в поховання, як у випадку з іконами. Хоч варто припустити, що частина з них могла бути виконана з матеріалів (дерева, воску), які внаслідок археологізації не збереглися. Зовсім рідкісними є знахідки виразно ритуального призначення: посуду, монет та елейниць. Якщо перші два – свідчення язичницьких пережитків, то останнє – елемент християнської ритуальної традиції. Нечасто в поховання клали предмети побуту чи зброю. Останню у Русі найчастіше виявляли в похованнях військової еліти, яка покоїлося

всередині храмів. Відсутність знахідок зброї у гробницях чи саркофагах у межах досліджуваного ареалу може бути і результатом їхнього пограбування в минулому.

На основі опрацювання поховального інвентарю можна констатувати, що перші християнські захоронення з'являються не раніше XI ст. Саме в них відзначено наявність предметів побуту та посуду. Таке датування підтверджують і результати ^{14}C на інших пам'ятках, які вказують на першу половину/середу XI ст. (Трепча № 271, Черничин № 254).

Суттєво доповнити й певною мірою реконструювати поховальний обряд, пояснити ідейний зміст ритуальних елементів дало змогу опрацювання писемних і зображувальних джерел. Відтак виокремлено основні етапи похоронного процесу: передсмертні та посмертні підготування, безпосередньо похорон та поминки.

До передсмертних приготувань належать світські – заповіт і релігійні елементи: постриг, передсмертна молитва й покаєння. Якщо перші два були справою індивідуальною, то останнє – обов'язковим для виконання. Сценарій посмертних приготувань покійників до поховання та процесу самого похорону був неоднаковим – залежав від стану, до якого належав покійний: священичі особи (архиереї та єреї), монахи, миряни, діти. Архиереїв та єреїв до поховання готували єреї, монахів – монахи, мирян – їхні родичі. Для усіх них притаманне опрячування тіла – омивання чи обтирання, облачування у новий чистий одяг, здійснення ритуальних дій над покійним, що відповідали кожному стану окремо. Спосіб транспортування тіла до місця, де здійснювали похоронну службу чи поховання залежав як від відстані, на яку потрібно було доставити покійного (вози, носилки, на руках), так і ідейно-релігійних мотивів, зокрема використання саней незалежно від пори року. Похоронну процесію вдалося відтворити на основі описів князівських поховань. Відбувалася вона в такій послідовності: ченці – диякони – пресвітери – єпископи – митрополити – князі з ракою. Варто вважати далі процесію супроводжували родичі й усі, хто прийшов віддати останню шану покійному. Супроводжували ходу піснеспівами та жалобними плачами.

Здійснювати поховання необхідно було до заходу сонця, оскільки це останнє сонце, яке застає померлий до спільного воскресіння. Хоч траплялися і винятки, коли ховали вночі. Позиція та орієнтація покійника в могилі при цьому: у випростаному положенні, головою на захід, а лицем на схід – сторона звідки прийде Христос. Ховати необхідно було чимшвидше, довгі зволікання із датою поховання несхвально сприймали, зокрема, монахи. Однак, як бачимо з писемних джерел, ця практика була неоднаковою та залежала, очевидно, від різних чинників. Могилу після проведення усіх ритуальних дій ознаковували хрестами (дерев'яними чи кам'яними).

Завершували цикл поховальної обрядовості поминальні служби, які вже тоді були платними. Обов'язковою при цьому була наявність вина, ладану, свічки та просфори. Приносили в церкву за упокій і кутю, над якою обов'язково необхідно було встановити свічки, що вкотре засвідчує біритуалізм, притаманний тогочасній системі вірувань і світобачення.

Підсумовуючи, варто відзначити не зовсім стандартизований обряд поховання, що існував упродовж XI–XIV ст. на території Галицько-Волинських земель. Вирізняються різноманітністю способи поховання та типи поховальних конструкцій. Відзначено низку їхніх локальних варіантів, які, можливо, свідчать про різні способи проникнення й укорінення християнства на території Волинської та Галицької земель. Різноманітний ритуальний та побутовий, хоч і не масовий поховальний інвентар свідчить про поступовий перехід від старої до нової віри та про поширений синкретизм. Підтверджують цю думку й дані положення тіла в могильній ямі, різноманіття орієнтації та укладу рук. Про ще не зовсім укорінені християнські догми в середовищі нижчого духовенства, свідчать писемні джерела, зокрема “Питання Кирика”, яке є своєрідним зібранням відповідей на найактуальніші питання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Писемні джерела:

1. Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту [Текст]: із мови давньоєврейської й грецької на українську дослівно наново перекладена / пер. І. Огієнко. Київ: Українське Біблійне Товариство, 2002. 1159 с.+ 4 с. карт.
2. Блаженный Августин. Энхиридион к Лаврентию о вере, надежде и любви. Творения: в 2 т. Санкт-Петербург: Алетейя; Киев: УЦИММ-Пресс, 2000. Т. 2: Теологические трактаты. 751 с.
3. Выголексинский сборник [Текст]: [Древнерус. текст] / изд. подгот. В. Ф. Дубровина, Р. В. Бахтурина, В. С. Гольшенко; под ред. С. И. Коткова; [АН СССР, Ин-т рус. яз.]. Москва: Наука, 1977. 648 с.
4. Древнерусские берестяные грамоты: веб-сайт. URL: <http://gramoty.ru/birchbark/document/list/> (дата звернення: 18. 04. 2020).
5. Духовная великаго князя Владиміра Всеволодовича Мономаха дѣтямъ своимъ, названная въ Лѣтописи Суздальской Поученье. Санктпетербургѣ: Типографія Корпуса Чужестранныхъ Единоувѣрцовъ, 1793. X, 61 с. 4.
6. Древняя Русь в свете зарубежных источников / под ред. Е. А. Мельниковой. Авторы М. В. Бибиков, Г. В. Глазырина, Т. Н. Джаксон, И. Г. Коновалова, Е. А. Мельникова, А. В. Назаренко, А. В. Подосинов. Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2013. 624 с.
7. Житие Феодосия. Подготовка текста, перевод и комментарии О. В. Творогова. *“Изборник” (Сборник произведений литературы древней Руси)* / сост. и общая ред. тома Л. А. Дмитриева, Д. С. Лихачев. Москва, 1969. С. 93–145.
8. Києво-Печерський патерик. Репринтне видання / за ред. Д. І. Абрамовича. Київ: Час, 1991. 280 с.
9. Лев Диакон. История. Москва: Наука, 1988. 240 с.
10. Михаил Пселл. *Хронография* / пер., статья и примечания Я. Н. Любарского. Москва: Наука, 1978. 320 с.

11. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Москва–Ленинград, 1950. 659 с.

12. Отечникъ. Рассказы о жизни святых подвижников. Изд. 5-е. Москва: Даръ, 2009. 768 с.

13. Пам'ять і похвала князеві руському Володимирі, як хрестився Володимир і дітей своїх охрестив, і усю землю Руську од кінця й до кінця, і як хрестилася бабуня Володимирова Ольга раніше Володимира. *Християнство на теренах України I–XI ст. Україна на сторінках Святого Письма та витяги з першоджерел, що засвідчують процес поширення християнства на теренах України від апостола Андрія до князя Володимира*. Київ, 2000. URL: <http://izbornyk.org.ua/oldukr2/oldukr18.htm> (дата звернення: 23. 11. 2018).

14. Памятники древнерусского канонического права. Ч. 1. (Памятники XI–XV вв.). Русская историческая библиотека, издаваемая Императорскою Археографическою комиссиею. Санкт-Петербург, 1880. Т. 6. 1472 с. и стлб.

15. Печерські тексти про св. мучеників Бориса і Гліба / пер. І. Жиленко. URL: <http://litopys.org.ua/synopsis/texts.htm> (дата звернення: 13. 02. 2019).

16. Полное собрание русских летописей. Санкт-Петербург, 1862. Т. 9. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. 280 с.

17. Полное собрание русских летописей. Санкт-Петербург: Типография М. А. Александрова, 1908. Т. 2. Ипатьевская летопись. XVI с. 938 стлб. 87 с.

18. Полное собрание русских летописей / ред. П. Г. Васенко; Императорская археографическая комиссия. Санкт-Петербург: Типография М. А. Александрова, 1908 б. Т. 21. Первая половина: Книга степенная царского родословия. Часть 1. VII, 342 с.

19. Полное собрание русских летописей. Петроградъ, 1915. Т. 4. Ч. 1. Новгородская четвертая летопись. Вып. 1. 320 с.

20. Полное собрание русских летописей. Ленинград, 1925. Т. 4. Ч. 1. Новгородская четвертая летопись. Вып. 2. 215 с.

21. Полное собрание русских летописей. Ленинград, 1926–1928. Т. 1. Лаврентьевская летопись. VIII с. 579 стлб.

22. Полное собрание русских летописей. Москва, 1965б. Т. 30. Владимирский летописец. Новгородская вторая (Архивская) летопись. 239 с.

23. Полное собрание руських летописей. Москва, 1995. Т. 41. Летописец Преславля Суздальского (Летописец руських царей). 184 с.

24. Правда Русская. Т. 1 / под ред. Б. Д. Грекова. Москва, 1940. 505 с.

25. Псковские летописи. Вып. 2. Москва, 1955. 365 с.

26. Радзивилловская летопись. URL: <https://runivers.ru/upload/iblock/840/Radzivilovskaya%20letopis.pdf> (дата звернення: 22. 06. 2018).

27. Руська Правда / Тексти на основі 7 списків та 5 редакцій / склав та підготував до друку С. Юшков. Київ, 1935. 193 с.

28. Св. Теодор Студит – Повчання монахам /релігійне видання/. Тернопіль: ТЗОВ “Терно-граф”, 2012. 632 с., іл.

29. Святитель Симеон, архиепископ Солунский. Премудрость нашего спасения. Москва: Благовест, 2010. 640 с.

30. Слово о плъку Игоревѣ, Игоря сына Святъславля, внука Ольгова. URL: <http://izbornyk.org.ua/slovo/slovo.htm> (дата звернення: 23. 09. 2018).

31. Ioannes Scylitzes. Synopsis historiarum. URL: <http://bdh-rd.bne.es/viewer.vm?id=0000022766> (дата звернення: 07. 06. 2021).

Архівні матеріали:

32. 1886 г. 16 октября. Письмо В. В. фон-Валя об отказе генерал-губернатора отпустить 450 р. на покрытие алтаря Успенского собора. О недобрежилательстве Меркулова. Надеюсь на помощь гр. Толстого и Победоносцева через личные переговоры А. В. П. Посылает копию своего представления о возобновлении храма и копию отказа в выдаче 450 р. *НА ІА НАН України* (Науковий архів Інституту археології НАН України). Ф. 65. Оп. 70. 1–4 арк.

33. 1886 г. 16 сентября. Телеграмма В. В. фон-Валя о прибытии его во Владимиро-Волынский и надежде встретится с А. В. Праховим. *НА ІА НАН*

України (Науковий архів Інституту археології НАН України). Ф. 65. Оп. 51. 1–2 арк.

34. 1886 г. 19 мая № 172. Письмо В. В. Фон-Валя о том, что О. И. Левицкий может прибить во Владимиро-Волынский 16 или 17 июня. *НА ІА НАН України* (Науковий архів Інституту археології НАН України). Ф. 65. Оп. 8. 1–2 арк.

35. 1886 г. 22 сентября Телеграмма фон-Валя “В Ровенской опеке находится образ Богоматери. По словам опекуна Богуша до тысячи лет. В кладбищенской церкви замещающей собор может быть тоже коечто найдется”. *НА ІА НАН України* (Науковий архів Інституту археології НАН України). Ф. 65. Оп. 53. 1–2 арк.

36. 1886 г. 4 декабря. № 18466. Его же просьба прислать обещанную археолог. записку о находящихся в г. Владимире-Волынском древних храмах. *НА ІА НАН України* (Науковий архів Інституту археології НАН України). Ф. 65. Оп. 77. 1 арк.

37. 1886 г. 6 октября. Письмо В. В. фон Валя об ассигновании 450 р. на временное покрытие алтарной и хоровой части Владимирского Собора. *НА ІА НАН України* (Науковий архів Інституту археології НАН України). Ф. 65. Оп. 64. 1–4 арк.

38. 1886 г. 7 августа. Ответ архиепископа Палладия на письмо АВП от 2 августа / № 33 /. *НА ІА НАН України* (Науковий архів Інституту археології НАН України). Ф. 65. Оп. 34. 1–2 арк.

39. 1886 г. 9 октября. Житомир. Письмо. В. В фон Валя, отказ владыки сообщить копию отзыва т. сов. Смирнова о затруднениях, делаемых архимандритом Дерманского монастыря к высылке вещей для выставки. О затруднении некоторых священников найти средства для отправки на выставку вещей. О намерении в самом непродолжительном времени сообщить Археологической комиссии “о результатах работ Вашей комисси во Владимире”. *НА ІА НАН України* (Науковий архів Інституту археології НАН України). Ф. 65. Оп. 66. 1–2 арк.

40. 1886 г. Июля 28 дня. Письмо архиепископа Волынского и Житомирского Палладия. Благодарит за сообщение о произведенных раскопках в Успенском

соборе. Сообщил о них Обер-Прокурору святейшего синода /Саблер/ ходатайствует о денежном пособии на продолжение исследования. *НА ІА НАН України* (Науковий архів Інституту археології НАН України). Ф. 65. Оп. 31. 1–3 арк.

41. 1887 г. 11 августа. Письмо Е. Н. Дверницкого о черепах. Сообщает о получении накладной на посылку “водворю содержимое ее по принадлежности”. 3 августа навел фон Валь. Уповает на заступничество А. В. П. в высших сферах по делу о восстановлении Мстиславского храма. *НА ІА НАН України* (Науковий архів Інституту археології НАН України). Ф. 65. Оп. 99. 1–4 арк.

42. 1887 г. 14 сентября. Житомир. Письмо ф. Валя о проэкте восстановления Успен. Соб. Приезде ген. губ. А. Р. Дрентельна. Осмотр сделаного в храме. О доносе протоиерея Буховича на Дрентельна. Образовании “Братства” при Васильевской церкви при горячим участии Е. Н. Дверницкого. О говорящийся проф. Петровым популярной истории Волыни. О комитете в Луцке для устр. часовни из сохранившейся части Крестовоздвиженской церкви. Столкновение с местным архиерем “жалевшим застроить это место лавками для евреев”. Приглашение приехать на Волынь. *НА ІА НАН України* (Науковий архів Інституту археології НАН України). Ф. 65. Оп. 104. 1–4 арк.

43. 1887 г. 8 июля: Письмо Е. Н. Дверницкого. Просьба возвратить поскорее взятые черепа “что очень беспокоит архиерея”. Просит упаковать в ящик “чтобы содержимое никому не было извесно, то я с Петей положу их на место так что никто об этом не узнает”. Нискиничские крестьяне требуют вознаграждения за взятые вещи. Об устройстве музея. Приезде в Житомир Саблера. *НА ІА НАН України* (Науковий архів Інституту археології НАН України). Ф. 65. Оп. 101. 1–5 арк.

44. 1890 Канцелярия ген. губерн. А. В. Прахову о предоставлении отпуска для поездки во Влад. Вол. *НА ІА НАН України* (Науковий архів Інституту археології НАН України). Ф. 65. Оп. 178. 1 арк. 3 апр.

45. Корнилович Е. Обмеры и зарисовки Луцкого замка. Генеральный план. *НИИМ РАХ* (Научно-исследовательский музей Российской академии художеств). КП-39/185. А-4870.

46. Обмірне креслення західного фасаду Успенського собору. Розробка А. Прахова – 1886–1890. *ВКМ* (Волинський краєзнавчий музей). № Г-888.

47. Обмірне креслення західного фасаду Успенського собору. Розробка А. Прахова – 1886–1890. *ВКМ* (Волинський краєзнавчий музей). № Г-895.

48. Обмірний креслення північного фасаду Успенського собору. Розробка А. Прахова – 1886–1890. *ВКМ* (Волинський краєзнавчий музей). № Г-890.

49. Обмірний план давнього фундаменту Успенського собору із залишками старовинної підлоги. Розробка А. Прахова – 1886–1890. *ВКМ* (Волинський краєзнавчий музей). № Г-896.

50. Ответ А. В. Прахова на письмо арх. Палладия. 1886 г. 2 августа. *НА ІА НАН України* (Науковий архів Інституту археології НАН України). Ф. 65. Оп. 32. 1–4 арк.

51. Письмо Волынского губернатора Владимира Вильгельмовича фон-Валя то 3 апреля 1886 г. № 112 о приглашении в состав комиссии по разработки истории и проекта возобновления Мстиславского успенского собора. Проф. В. Б. Антоновича и О. И. Левицкого. *НА ІА НАН України* (Науковий архів Інституту археології НАН України). Ф. 65. Оп. 6. 1–2 арк.

52. План обмірів фундаментів Успенського собору на момент дослідження. Розробка А. Прахова – 1886–1890. *ВКМ* (Волинський краєзнавчий музей). № Г-891.

Археологічні звіти:

53. Багрій Р. С. Звіт про роботу давньоруської археологічної експедиції Львівського історичного музею у 1970 році. Львів, 1971. 17 с. *НА ВА ІУ НАН України* (Науковий архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України).

54. Багрій Р. С. Звіт про роботу давньоруської археологічної експедиції Львівського історичного музею у 1971 році. Львів, 1972. 31 с. *НА ІА НАН України* (Науковий архів Інституту археології НАН України). Ф. 64. Спр. 1970/82.

55. Багрій Р. С. Звіт про археологічні дослідження Львівського історичного музею у 1972 році. Львів, 1973. 19 с. *НА ВА ІУ НАН України* (Науковий архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України).

56. Багрій Р. С. Звіт про археологічні дослідження у 1984 р. Львів, 1985. 46 с. *НА ІА НАН України* (Науковий архів Інституту археології НАН України). Ф. 64. Спр. 1984/115.

57. Багрій Р. С. Звіт про роботу Бродівської госпдоговірної археологічної експедиції ІСН АН УРСР за 1986 рік. Львів, 1987. 38 с. *НА ВА ІУ НАН України* (Науковий архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України).

58. Багрій Р. С. Звіт про археологічні дослідження давньоруської археологічної експедиції на території Пліснеського городища Бродівського району Львівської області у 1988 році. Львів, 1989. 45 с. *НА ВА ІУ НАН України* (Науковий архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України).

59. Винокур И. С. Отчет об археологических разведках Черновицкого Госуниверситета в 1957 года. Черновцы, 1958. 5 с. + 5 табл. *НА ІА НАН України* (Науковий архів Інституту археології НАН України). Ф. 64. Спр. 1957/21.

60. Винокур И. С., Хотюн Г. Н., Приходнюк О. М. Отчет об археологических исследованиях на территории Хмельницкой области в 1964 году. Каменец-Подольский, 1965. 13 с. + рис. *НА ІА НАН України* (Науковий архів Інституту археології НАН України). Ф. 64. Спр. 1964/41.

61. Возний І. П. Звіт про роботу археологічних експедицій Буковинського центру археологічних досліджень при Чернівецькому державному університеті ім. Ю. Федьковича та Чернівецького краєзнавчого музею у 1997–1999 рр. Чернівці, 1997–1999. 40 с. *НА ІА НАН України* (Науковий архів Інституту археології НАН України). Ф. 64. Спр. 1997–1999/95.

62. Возний І. П. Звіт про роботу археологічних експедицій Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича та Чернівецького краєзнавчого музею у 2000 р. Чернівці, 2000. 27 с. *НА ІА НАН України* (Науковий архів Інституту археології НАН України). Ф. 64. Спр. 2000/55.

63. Возний І. П. Звіт про роботу археологічних експедицій Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича та Чернівецького краєзнавчого музею у 2001 р. Чернівці, 2001. 31 с. *НА ІА НАН України* (Науковий архів Інституту археології НАН України). Ф. 64. Спр. 2001/187.

64. Герета І. П. Звіт про розкопки Чернелево-Руського могильника у 1973 р. Тернопіль, 1974. 12 с. + 40 рис. *НА ІА НАН України* (Науковий архів Інституту археології НАН України). Ф. 64. Спр. 1973/79.

65. Горішний П., Юра Р. Отчет о работе Бакотского отряда Древнерусской Днестровской экспедиции в 1974 году. Киев, 1975. 25 с. + альбом 19 с. *НА ІА НАН України* (Науковий архів Інституту археології НАН України). Ф. 64. Спр. 1974/6г.

66. Горішний П., Юра Р. Звіт про роботу Бакотського загону Давньоруської Дністровської експедиції Інституту археології АН УРСР у 1975 році. Киев, 1975. 25 с. + альбом 10 с. + альбом 25 с. *НА ІА НАН України* (Науковий архів Інституту археології НАН України). Ф. 64. Спр. 1975/27в.

67. Довгань П., Стеблій Н. Звіт про археологічні розкопки у місті Буську Львівської області у 2015 році. Львів, 2017. 234 с. *НА ІА ЛНУ* (Науковий архів Інституту археології Львівського національного університету ім. І. Франка).

68. Захар'єв В. А. Звіт про розвідкові дослідження на Дунаєвеччині у 1992 р. Хмельницький, 1992. 94 с. *НА ІА НАН України* (Науковий архів Інституту археології НАН України). Ф. 64. Спр. 1992/51.

69. Захар'єв В. А. Звіт про роботу Сокілецької давньоруської археологічної експедиції у 1993 році. Хмельницький, 1994. 34 с. *НА ІА НАН України* (Науковий архів Інституту археології НАН України). Ф. 64. Спр. 1993/66.

70. Захар'єв В. А. Науковий звіт про дослідження у 1994 році давньоруського могильника в ур. Батарєя поблизу с. Сокілець Дунаєвського району

Хмельницької області. Хмельницький, 1995. 45 с. *НА ІА НАН України* (Науковий архів Інституту археології НАН України). Ф. 64. Спр. 1994/60.

71. Захар'єв В. А. Науковий звіт про п'ятий сезон дослідження давньоруського підплитового могильника поблизу с. Сокілець Дунаєвецького району Хмельницької області. Хмельницький, 1996. 59 с. *НА ІА НАН України* (Науковий архів Інституту археології НАН України). Ф. 64. Спр. 1996/38.

72. Захар'єв В. А., Рідуш Б. Т. Звіт про роботу на давньоруському могильнику XII–XIII ст. в ур. Батарєя поблизу с. Сокілець, Дунаєвецького р-ну, Хмельницької обл., та спелеооб'єктах середньої течії р. Ушиці. Хмельницький–Чернівці, 1997. 67 с. *НА ІА НАН України* (Науковий архів Інституту археології НАН України). Ф. 64. Спр. 1997/16.

73. Захар'єв В. А. Звіт про археологічні дослідження могильника XII–XIII століть в ур. Батарєя поблизу с. Сокілець Дунаєвецького району Хмельницької області під час польового сезону 2000-го року. Хмельницький, 2001. 25 с. *НА ІА НАН України* (Науковий архів Інституту археології НАН України). Ф. 64. Спр. 2000/15.

74. Захар'єв В. А. Звіт про роботу Сокілецької давньоруської археологічної експедиції у 2001 році. Дунаївці, 2002. 38 с. *НА ІА НАН України* (Науковий архів Інституту археології НАН України). Ф. 64. Спр. 2001/190.

75. Захарук Ю. М. Археологічні дослідження Волині в 1952 р. (Звіт про роботу Волинської експедиції). Львів, 1953. 46 с. + 28 рис. + XVI табл. *НА ІА НАН України* (Науковий архів Інституту археології НАН України). Ф. 64. Спр. 1952/26.

76. Златогорський О. Є., Бардецький А. Б., Ткач В. В. Звіт про результати археологічних досліджень на території багатощарового поселення у селі Рованці, урочище “Гнідавська гірка” Луцького району 2010 року. Луцьк, 2010. 169 с. *НА ІА НАН України* (Науковий архів Інституту археології НАН України). Ф. 64. Спр. 2010/110.

77. Иоаннисян О. М. Отчет о работах Галицкого отряда архитектурно-археологической экспедиции ЛОИА АН СССР и государственного Эрмитажа в

1981 г. *НА ІА НАН України* (Науковий архів Інституту археології НАН України). Спр. 1981/38.

78. Иоаннисян О. М. Отчет о работах Галицкого отряда архитектурно-археологической экспедиции в 1988 г. Ленинград, 1989. 9 с + 23 рис. *НА ІА НАН України* (Науковий архів Інституту археології НАН України). Ф. 64. Спр. 1988/159.

79. Иоаннисян О. М. Отчёт о работе Архитектурно-археологической экспедиции Государственного Эрмитажа в р-не г. Галича Ивано-Франковской области. 1989. 7 с. + 21 рис. *НА ІА НАН України* (Науковий архів Інституту археології НАН України). Ф. 64. Спр. 1989/117.

80. Калінович Н. Звіт про результати дендрологічного аналізу поверхні цвяха з фондів Львівського історичного музею. Львів, 2017. 4 с.

81. Кропоткин В. В. Отчет об археологических раскопках поселения и могильника у с. Ромош Сокальского района Львовской области в 1975 году. Москва. 8 с. *НА ІА НАН України* (Науковий архів Інституту археології НАН України). Ф. 64. Спр. 1975/124.

82. Кропоткин В. В. Отчет об археологических раскопках поселения у с. Ромош Сокальского р-на Львовской области в 1976 г. 45 с. *НА ІА НАН України* (Науковий архів Інституту археології НАН України). Ф. 64. Спр. 1976/114.

83. Крушельницька Л. І. Звіт про розвідкові польові дослідження Могілянського загону Ровенської археологічної експедиції в 1963 р. 17 с. *НА ВА ІУ НАН України* (Науковий архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України). Оп. 5. Од. зб. 344.

84. Кучера М. П. Дневник № 1. 1953 год. Плиснесский отряд Волынской экспедиции. 50 с. *НА ІА НАН України* (Науковий архів Інституту археології НАН України). Ф. 64. Спр. № 1953/5.

85. Кучера М. П. Отчёт о раскопках на Плеснеском городище в 1953 г. Киев. 35 с. + 18 ил., фот. и 17 инвент. опись. *НА ІА НАН України* (Науковий архів Інституту археології НАН України). Ф. 64. Спр. 1953/5.

86. Кучинко М. М. Звіт про археологічні дослідження в с. Городище Луцького району Волинської області в 1977 році. Луцьк, 1978. 40 с. + 28 рис. *НА ІА НАН України* (Науковий архів Інституту археології НАН України). Ф. 64. Спр. 1977/90.

87. Лукомський Ю. В. Звіт архітектурного загону про польові дослідження у 1991 році. Львів, 1992. 50 с. + 71 іл. *НА ВА ІУ НАН України* (Науковий архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України).

88. Лукомський Ю. В. Звіт архітектурного загону про польові дослідження у 1992 році. Львів, 1993. 62 с. + 80 іл. *НА ВА ІУ НАН України* (Науковий архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України).

89. Лукомський Ю. В. Звіт архітектурного загону галицької археологічної експедиції за 1986 рік. Львів, 1993. 11 с. + 43 іл. *НА ВА ІУ НАН України* (Науковий архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України).

90. Лукомський Ю. В. Звіт архітектурного загону про польові дослідження 1988 року. Львів, 1989. 40 с. + 52 іл. *НА ВА ІУ НАН України* (Науковий архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України).

91. Малевская М. В. Отчет о работе Львовского отряда архитектурно-археологической экспедиции 1977 года. 14 с. + 22 рис. *НА ІА НАН України* (Науковий архів Інституту археології НАН України). Ф. 64. Спр. 1977/88.

92. Малеев Ю. М. Звіт про роботу Тернопільської археологічної експедиції Київського ордена Леніна державного університету ім. Т. Г. Шевченка в 1971 р. Київ, 1971. 9 с. + 6 табл. *НА ІА НАН України* (Науковий архів Інституту археології НАН України). Ф. 64. Спр. 1971/85.

93. Миська Р., Погоральський Я. Звіт про археологічні дослідження городищ в околиці с. Біле Чортківського р-ну та розвідки на території Тернопільської обл. у 2006 р. Тернопіль, 2006. 117 с. *НА ІА НАН України* (Науковий архів Інституту археології НАН України). Ф. 64. Спр. 2006/92.

94. Мінейко О. Звіт про антропологічні дослідження черепа з цвяхом із музейних фондів Львівського історичного музею. Львів, 2017. 18 с. *НА ЛІМ* (Науковий архів Львівського історичного музею).

95. Пескова А. А. Отчет о работе Владимиро-Волынского отряда Архитектурно-археологической экспедиции в г. Владимире-Волынском в 1982 г. 1982. 21 с + рис. *НА В-ВІМ* (Науковий архів Володимир-Волинського історичного музею ім О. М. Дверницького). В-ВІМ – КД – 2278/ 1-5.

96. Прищепа Б. А. Отчет о работе археологической экспедиции Ровенского краеведческого музея в 1983 г. Ровно, 1984. 29 с. + рис. *НА ІА НАН України* (Науковий архів Інституту археології НАН України). Ф. 64. Спр. 1983/95.

97. Прищепа Б. А. Звіт про роботу спільної археологічної експедиції Рівненського інституту слов'янознавства, Рівненського державного гуманітарного університету та Рівненського краєзнавчого музею у 2001 році. Рівне, 2002. 28 с. *НА ІА НАН України* (Науковий архів Інституту археології НАН України). Ф. 64. Спр. 2001/160.

98. Прищепа Б. А., Чекурков В. С., Ткач В. В. Звіт про археологічні розкопки багатощарового поселення та могильника у місті Рівному на площі Короленка у 2007 році. Рівне, 2008. 120 с. *НА ІА НАН України* (Науковий архів Інституту археології НАН України). Ф. 64. Спр. 2007/200.

99. Прищепа Б. А., Чекурков В. С., Войтюк О. П., Ткач В. В. Звіт про археологічні розкопки багатощарового поселення та могильника у місті Рівному на площі Короленка у 2008–2009 роках. Рівне, 2008. 168 с. *НА ІА НАН України* (Науковий архів Інституту археології НАН України). Ф. 64. Спр. 2008/101.

100. Пшеничний Ю. Л. Археологічні дослідження у м. Дубно поблизу Спасо-Преображенської церкви на острові кемпа у 2014 р. Дубно, 2015. 119 с. *НА ІА НАН України* (Науковий архів Інституту археології НАН України). Ф. 64. Спр. 2014/51.

101. Пшеничний Ю. Л., Ткач В. В. Звіт про археологічні розкопки у м. Дубно на острові Кемпа в 2017 р. Дубно, 2018а. 93 с. *НА ІА НАН України* (Науковий архів Інституту археології НАН України).

102. Ратич О. Звіт про роботу Верхньо-Дністрянської слов'янської експедиції за 1949 рік. Львів 1949. 59 с. + рис. *НА ВА ІУ НАН України* (Науковий

архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України). Оп. 5. Од. зб. 62.

103. Ратич О. Розкопки городища в с. Копачинцях в 1953 р. (Звіт про роботу слов'янського загону Подільської експедиції). Львів 1953. 38 с. + рис. *НА ВА ІУ НАН України* (Науковий архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України). Оп. 5. Од. зб. 137.

104. Ратич О. Звіт про археологічні дослідження в селі Звенигороді на Львівщині за 1972 рік. Львів, 1973. 33 с. + рис. *НА ВА ІУ НАН України* (Науковий архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України).

105. Сайчук Б. Т. Отчет о проведении спасательных археологических работ в Старом городе Луцка Волынской области. Луцк, 1988–1990. Ч. I–II. 16 с. + 36 рис. *НА АЛДІКЗ* (Науковий архів Адміністрації Луцького Державного історико-культурного заповідника). Спр. № 203.

106. Свешников И. К. Отчет об археологических работах Львовского гос. исторического музея в 1954 году. Львів, 1954. 39 с. + рис. *НА ІА НАН України* (Науковий архів Інституту археології НАН України). Ф. 64. Спр. 1954/13.

107. Свешников И. К. Отчет о археологической экспедиции Львовского государственного исторического музея в с. Звенигород, Бобрсоко р-на, Львовской области в 1955 г. Львів, 1955. 19 с. + рис. *НА ІА НАН України* (Науковий архів Інституту археології НАН України). Ф. 64. Спр. 1955/18б.

108. Свешніков І. К. Звіт про роботу Звенигородської археологічної експедиції за 1989 рік. Львів, 1990. 36 с. + XIX табл. *НА ВА ІУ НАН України* (Науковий архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України).

109. Свешніков І. К. Звіт з роботи Звенигородської археологічної експедиції у 1990 р. Львів, 1991. 31 с. + XVII табл. *НА ВА ІУ НАН України* (Науковий архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України).

110. Свешніков І. К. Звіт з роботи Звенигородської археологічної експедиції у 1993 р. Львів, 1994. 20 с. + VII табл. *НА ВА ІУ НАН України* (Науковий архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України).

111. Смішко М. Звіт про роботу Дубенської археологічної експедиції 1947 р. Львів, 1948. 100 с. *НА ВА ІУ НАН України* (Науковий архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України).

112. Смішко М. Щоденник дубенської археологічної комплексної експедиції. 1947. Ч. I. 40 с. *НА ВА ІУ НАН України* (Науковий архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України).

113. Старчук І. Д. До звіту з розкопок на гор. Пліснеско в 1948 р. Зошит. Львів. 10 с. *НА ВА ІУ НАН України* (Науковий архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України). Оп. № 5. Од. зб. № 49.

114. Старчук І. Д. Звіт з Пліснеської археологічної експедиції за 1947 і 1948 рр. Львів. 55 с. + 14 іл. та фото. *НА ІА НАН України* (Науковий архів Інституту археології НАН України). Ф. 64. Спр. 1948/20.

115. Старчук І. Д. Щоденник роботи археологічної експедиції в городищі Пліснесько за 1948 р. 108 арк. *НА ВА ІУ НАН України* (Науковий архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України). Оп. № 5. Од. зб. № 49.

116. Старчук І. Д. Звіт зі стаціонарних розкопів в 1949 р. на городищі “Пліснесько”. Львів. 74 арк. (рукопис). *НА ВА ІУ НАН України* (Науковий архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України). Оп. № 5. Од. зб. № 36.

117. Старчук І. Д. Щоденник розкопок Пліснеської археологічної експедиції Львівського Відділу Інституту археології АН УРСР за час від 1–10 вересня 1949 р. Пліснеськ, 1949. С. 87–98. *НА ВА ІУ НАН України* (Науковий архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України).

118. Терський В. С. Звіт про роботу Пересопницького археологічного загону Волино-Подільської експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР в 1977 році. Львів, 1978. 23 с. + 14 рис. *НА РОКМ* (Науковий архів Рівненського обласного краєзнавчого музею). Ф. Доп. № 241442/1.

119. Терський В. С. Звіт про роботу Ровенського давньоруського загону Волино-Подільської археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР /26/X-28/XI – 1979 р./ . Львів, 1980. 15 с. + 17 рис. *НА РОКМ* (Науковий архів Рівненського обласного краєзнавчого музею). Спр. № 17520.

120. Терський В. С. Звіт про проведену роботу по відкритому листу № 125/234 від 8 липня 1985 р. на ім'я молодшого н/с відділу археології Інституту суспільних наук АН УРСР кандидата історичних наук Терського В. С., очолюваних ним Ровенського давньоруського загону та Радехівської госпдоговірної археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР в 1985 році. Львів, 1986. 37 с. *НА РОКМ* (Науковий архів Рівненського обласного краєзнавчого музею). Спр. № 17525.

121. Терський В. С. Звіт про проведену роботу по відкритому листу № 73/125 від 7 травня 1986 р., виданому м. н. с. канд. іст. н. Терському В. С. на право розкопок та розвідок в с. Пересопниці та Вілеві Ровенської обл., в Бродівському р-ні Львівської обл. в зоні меліорації к-пу ім. Чапаєва, а також в Волинській обл. Горохівському р-ні (розідкові розкопки для написання Зводу пам'яток археології Волинської обл. Львів, 1987. 58 с. *НА РОКМ* (Науковий архів Рівненського обласного краєзнавчого музею). Спр. № 17526.

122. Терський С. Звіт про роботу Волинської рятівної археологічної експедиції у 1999 році, Львів 2000. 70 с. *НАВ-ВІМ* (Науковий архів Володимир-Волинського історичного музею ім. О. М. Дверницького). В-ВІМ – КД-2253; КД-8167.

123. Тимощук Б. О. Археологічні розвідки Чернівецького музею на Дністрі в 1949 р. Чернівці, 1949. *НА ІА НАН України* (Науковий архів Інституту археології НАН України). Ф. 64. Спр. 1949/37. 15 с.

124. Тимощук Б. О. Розкопки старослов'янського храму в с. Василів, Чернівецької обл. (Звіт про археологічні дослідження Чернівецького краєзнавчого музею в 1958 р.). 8 с. + 12 табл. *НА ІА НАН України* (Науковий архів Інституту археології НАН України). Ф. 64. Спр. 1958/19.

125. Тимощук Б. О. Звіт про розкопки давньоруського храму в с. Василів, Чернівецької області в 1958–1959 роках. 1960. 16 с. + 23 табл. *НА ІА НАН України* (Науковий архів Інституту археології НАН України). Ф. 64. Спр. 1959/22.

126. Тимощук Б. Отчет об исследовагиях Ленковицкого городища (древние Черновцы). Черновцы, 1953. 11 с. + 20 рис. *НА ІА НАН України* (Науковий архів Інституту археології НАН України). Ф. 64. Спр. 1953/18.

127. Томенчук Б. П. Звіт про розкопки давньоруського городища Замчище (дитинця літописного міста Василева на Дністрі) в с. Василів Заставнівського р-ну Чернівецької обл. 22 с. + 60 рис. *НА ІА НАН України* (Науковий архів Інституту археології НАН України). Ф. 64. Спр. 1978/68.

128. Томенчук Б. П. Звіт про розвідкові охоронні розкопки на давньоруському городищі Замчище в с. Олешкі в Снятинському районі Івано-Франківської області в 1981 р. Івано-Франківськ, 1981. 9 с. 67 рис. *НА ІА НАН України* (Науковий архів Інституту археології НАН України). Ф. 64. Спр. 1981/33.

129. Томенчук Б. П. Звіт про охоронні розкопки на давньоруському городищі Замчище в с. Олешків Снятинського району Івано-Франківської області проведені в 1982 році. Івано-Франківськ, 1982. 27 с. 81 рис. *НА ІА НАН України* (Науковий архів Інституту археології НАН України). Ф. 64. Спр. 1982/123.

130. Томенчук Б. П. Звіт про охоронні розкопки на давньоруському городищі Замчище в с. Олешків Снятинського району Івано-Франківської області. 34 с. 50 рис. *НА ІА НАН України* (Науковий архів Інституту археології НАН України). Ф. 64. Спр. 1983/100.

131. Томенчук Б. П. Звіт про охоронні археологічні розкопки на давньоруському городищі Замчище в с. Олешків Снятинського району Івано-Франківської області та розвідки в Івано-Франківській та Чернівецькій областях.

Івано-Франківськ, 1984. 18 с. 57 рис. *НА ІА НАН України* (Науковий архів Інституту археології НАН України). Ф. 64. Спр. 1984/169.

132. Томенчук Б. П. Звіт про археологічні розкопки на давньоруських городищах в с. Луковище Рогатинського району Івано-Франківської обл. та в с. Василів Заставнівського району Чернівецької області, проведені в 1985 році. 21 с. + 21 рис. *НА ІА НАН України* (Науковий архів Інституту археології НАН України). Ф. 64. Спр. 1985/61

133. Томенчук Б. П. Звіт про охоронні розкопки та розвідки і роботи по Зводу, проведені сектором археології при Івано-Франківському краєзнавчому музею в 1988 році. Івано-Франківськ 1988. 23 с. + 35 рис. *НА ІА НАН України* (Науковий архів Інституту археології НАН України). Ф. 64. Спр. 1988/86.

134. Томенчук Б. П. Звіт про охоронні розкопки, проведені давньоруським загоном слов'яно-руської експедиції Інституту археології АН УРСР в с. Пітрич Тисменецького р-ну Івано-Франківської обл. в 1989 р. Івано-Франківськ, 1989. 17 с. + 32 рис. *НА ІА НАН України* (Науковий архів Інституту археології НАН України). Ф. 64. Спр. 1989/158.

135. Томенчук Б. П. Звіт про дослідження давньоруського могильника XII–XIII ст. в с. Залуква Галицького району Івано-Франківської області. Івано-Франківськ, 1990 р. 52 с. 17 фото. *НА ІА НАН України* (Науковий архів Інституту археології НАН України). Ф. 64. Спр. 1990/93.

136. Томенчук Б., Мельничук О. Звіт про археологічні дослідження, проведені Галицькою археологічною експедицією в 2009 році. Івано-Франківськ, 2009–2010. 44 с. *НА ІА НАН України* (Науковий архів Інституту археології НАН України). Ф. 64. Спр. 2009/255.

137. Филипчук М. Звіт про археологічні дослідження Бродівської госпдоговірної археологічної експедиції Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України у 1993 р. на території Пліснеського городища. Львів, 1994. 44 с. *НА ВА ІУ НАН України* (Науковий архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України).

138. Чайка Р. Науковий звіт про підсумки досліджень на території сіл Нова Скварява та Глинське Жовківського району Львівської області у 2002 році. Львів, 2002. 56 с. *НА ІА НАН України* (Науковий архів Інституту археології НАН України). Ф. 64. Спр. 2002/17.

139. Черныш Е. К. Отчет за 1950 г. о работе трипольского отряда Днестровской экспедиции Львовского отряда Института археологии АН УССР. 89 с. *НА ВА ІУ НАН України* (Науковий архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України).

Література:

140. Агапов А. С., Сарачева Т. Г. О способах ношения височных колец. *Российская археология*. 1997. № 1. С. 99–108.

141. Алексеев А. И. Крещение костей: (К интерпретации статьи Повести временных лет под 1044 г.). *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. 2003. № 1 (11). С. 102–106.

142. *Альбомъ фотографій къ археологической поѣздкѣ Профессора А. В. Прахова на Волынь въ 1886 году*. Київ, 1889. 78 с.

143. Андросчук Ф., Чельстрем А. “Се же бысть вторы Иевъ”: болезнь князя Владимира Васильковича и ее библейские параллели. *Ruthenica*. 2007. № 6. С. 243–258.

144. Антонович В. Б. Бакотскій скальный монастырь (Обьясненіе къ рисункамъ). *Киѣвская старина*. Київ, 1891. Т. XXXV. С. 108–116.

145. Арциховский А. В., Борковский В. И. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1955 г.). Москва: Изд-во Академии наук СССР, 1958. 152 с.

146. Антонович В. Б. О скальных пещерахъ на берегу Днѣстра въ Подольской губернии. *Труды VI Археологическаго съѣзда въ Одессѣ (1884 г.)*. Одесса, 1886. Т. 1. С. 86–102.

147. Антоновичъ В. Б. Археологическая карта Волынской губернии. Москва, 1900. 135 с.+ карта.

148. Анучин Д. Н. Сани, ладыя и кони как принадлежности похоронного обряда. Археолого-этнографический етюд. Москва, 1890. Т. XIV. 146 с.

149. Археологическія разысканія проф. Прахова во Владимирь-Волынскомь и его окрестностяхъ. *Волынскія епархіальныя вѣдомости*. Житомир 1886. Ч. 31 (Часть неоф.). С. 1006–1012.
150. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів / за ред. В. В. Ауліха, Л. І. Крушельницької, І. К. Свешнікова, В. М. Цигилака, відп. ред. О. П. Черниш. Київ: Наукова думка, 1982. 268 с.
151. Архимандрит Николай. Историко-статистическое описаніе Минской епархіи. Санктпетербургъ, 1864. 315 с.
152. Арциховский А. В., Борковский В. И. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1956–1957 гг.). Москва: Изд-во Академии наук СССР, 1963. 328 с.
153. Аулих В. В., Могитич И. Р., Петегирич В. М., Чугайда И. Д. Раскопки у стен Успенского собора древнего Галича. *Археологические открытия 1974 года*. 1975. С. 254.
154. Аулих В. В. Погребальные памятники Галицкой земли. *Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды)*. Киев, 1990. С. 152–155.
155. Багрий Р. С. Исследования во Львове. *Археологические открытия 1984 года*. Москва, 1986. С. 212.
156. Багрий Р. С., Ратич А. А. Исследования древнего Плеснеска. *Археологические открытия 1970 года*. Москва, 1971. С. 300–301.
157. Багрий Р. С. Плеснеск. *Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский период)*. Киев, 1990. С. 111–114.
158. Багрий Р. С., Овчинников О. Г. Нові матеріали до вивчення літописного Пліснеська. *Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині*. Львів, 1991. С. 11–13.
159. Баженов О. Л., Мегей В. П. Про перспективи дослідження Бакотського печерного монастиря. *Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський, 2007. Т. 1. С. 210–214.

160. Балужева Т. С., Веселовская Е. В., Григорьева О. М., Лебединская Г. В. Индивидуальные портреты восточных славян эпохи Средневековья. *Восточные славяне. Антропология и этническая история*. Москва: Наш мир, 2002. С. 170–184.
161. Бандрівський М., Лукомський Ю., Сулик Р. З історії дослідження Успенського собору в Галичі (Відкриття поховання галицького князя Ярослава Осмомисла). *Записки наукового товариства імені Т. Шевченка*. Львів, 1993. Т. ССХХV. С. 393–405.
162. Бандрівський М. Про “поганське капище на скелях”, яке застали у Підкамені ченці-домініканці (то що насправді існувало на цьому скельному останці у давні часи?). “Історія Підкаменя в контексті політичних, соціально-економічних та культурних процесів на західноукраїнських землях”. *Збірник 1. Матеріали першої міжнародної науково-краєзнавчої конференції, присвяченої 150-ти річчю від появи праці Садока Баронча “Історія монастиря отців Домініканців в Підкамені”*. Підкамінь–Львів: Левада, 2020. С. 70–75.
163. Баранкова Г. С. “Стязание с латиной” Киевского митр. Георгия. *Лингвистическое источниковедение и история рус. языка (2004–2005)*. Москва, 2006. С. 29–58.
164. Баюк В. Археологічні дослідження Луцька (історія та сьогодення). *Краєзнавство*. 2010. № 1–2. С. 123–129.
165. Баюк В. Луцький замок у світлі археології. “Археологія & Фортифікація України”. *Збірник матеріалів V Всеукраїнської науково-практичної конференції* / відп. ред В. С. Травінський. Кам’янець-Подільський: ТОВ “Друкарня Рута”, 2015. С. 74–78.
166. Баюк В., Долженко Ю. Череп Ізяслава Інгваревича. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2013. Вип. 17. С. 268–277.
167. Бѣньковскій Ив. Смерть, погребеніє и загробная жизнь по понятіямъ и вѣрованію народа. Київ, 1896. 34 с.
168. Білоус Н. За крок до Вічності. Мешканці міст Волині у світлі тестаментів кінця XVI–XVII ст. Київ: видавничий дім “Простір”, 2021, 536 с.

169. Боровський Я. Є. За прадавнім звичаєм. *Старожитності Русі-України: зб. наук. праць*. Київ, 1994. С. 103–108.
170. Брайчевський М. Ю. Утвердження християнства на Русі. Київ, 1988. 259 с.
171. Бузян Г., Якубенко О. Могильник та поселення давньоруського часу в с. Жванець на Дністрі. *“Археологія & Фортифікація України”*. Збірник матеріалів IV Всеукраїнської науковопрактичної конференції / редкол.: В. С. Травінський (відп. ред.) та ін. Кам’янець-Подільський: ПП “Медобори-2006”, 2014. С. 116–126.
172. Бузян Г. М., Тетеря Д. А. Тканини з ґрунтового могильника Переяслава Руського. *Археологія*. 2009. Вип. 3. С. 92–103.
173. Булик Н. Охорона археологічних пам’яток у Східній Галичині у ХІХ ст. *Археологічні дослідження Львівського університету*. 2006. Вип. 9. С. 58–66.
174. Булик Н. Формування української археології в Галичині у ХІХ столітті: Ісидор Шараневич (1829–1901). *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2009. Вип. 13. С. 307–321.
175. Булик Н. Львівська археологія ХІХ – початку ХХ століття: дослідники, наукові установи, музеї. Львів, 2014. 304 с.
176. Булик Н. М. Сакральні пам’ятки Галича та його околиць до Першої світової війни. *Badania archeologiczne zespolów sakralnych w Karpatach*. Krosno, 2016. С. 11–35.
177. Булик Н. Університетська археологія міжвоєнного Львова через призму пам’яткоохоронного законодавства 1928 року. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2019. Вип. 23. С. 362–378.
178. Булик Н. Поховальні пам’ятки Заходу України в дослідженнях археологів (ХІХ – перша третина ХХ століття). *Духовна культура населення Прикарпаття, Волині і Закарпаття від найдавніших часів до середньовіччя (вибрані проблеми)* / за ред. Н. Булик, упор. О. Томенюк. Львів, 2020. С. 534–579.
179. Борода А. Чи знайде Україна свого короля. *Локальна історія*. 2019. № 1. С. 68–73.

180. Ваврикъ В. Р. (1929). Основные черты литературной дѣятельности Исидора Ивановича Шараневича. *Временникъ Ставропѳгійскаго Института съ мѣсяцесловомъ на 1930 г.* Львовъ, 1929. Ч. 2. С. 33–121.
181. Василик В. О болезни и смерти Владимиро-Волинского князя Владимира Васильковича. некоторые медицинские, гомилетические и литургические наблюдения. *Русин.* 2015. № 1 (39). С. 51–68.
182. Василевська С. З історії Свято-Володимирського братства у м. Володимирі-Волинському у ХІХ столітті (за матеріалами архіву братства з фондів Волинського краєзнавчого музею). *Волинська ікона: дослідження та реставрація. Науковий збірник. Матеріали ХІХ Міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 24–25 жовтня 2012 року.* Луцьк, 2012. Вип. 19. С. 187–190.
183. Великанова М. С. Палео-антропология Пруто-Днестровского междуречья. Москва: Наука, 1975. 283 с.
184. Верба Т. Результати археологічного нагляду в с. Рованці 2015 року. *Волинський музейний вісник.* Луцьк, 2018. Вип. 9. С. 3–5.
185. Ветвінська Н. О. Прояви міфологічної свідомості та соціального протесту в Київській Русі на прикладі “Повстання волхвів” у “Повісті минулих літ”. *Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Серія: Історичне релігієзнавство.* 2010. Вип. 3. С. 47–55.
186. Винокур І. С., Горішній П. А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. Кам’янець-Подільський, 1994. 362 с.
187. Вінниченко О. Заповіти шляхти Руського воєводства першої половини ХVІІІ ст. (на матеріалах реляційних книг Львівського гродського суду). *Записки Наукового товариства імені Шевченка.* Львів, 2006. Т. ССLІІ. С. 663–686.
188. Власова Г. М. Бронзовые изделия ХІ–ХІІІ вв. из села Зеленче. *Материалы по археологии Северного Причерноморья.* Одесса, 1962. Вып. 4. С. 246–259.
189. Власова Г. М., Возницкий Б. Г. К исследованию северо-западной части городища летописного Звенигорода. *Краткие сообщения о полевых*

археологических исследований Одесского государственного университета имени И. И. Мечникова и Одесского государственного археологического музея. Одесса, 1961. С. 115–121.

190. Власто А. П. Запровадження християнства у слов'ян: Вступ до середньовічної історії слов'янства. Київ, 2004. 496 с.

191. Батюшков П. Н. Волынъ. Историческія судьбы Юго-Западного края. С-Петербургъ: Типографія Товарищества “Общественная Польза”, 1888. 438 с.

192. Возний І. П. Чорнівська феодальна украплена садиба XII–XIII ст. Чернівці: Рута, 1998. 153 с.

193. Возний І. Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X–XIV ст. Ч. 2. Матеріальна, духовна культура та соціально-історичний розвиток. Чернівці: Золоті Литаври, 2009. 568 с.

194. Войнаровський В. М. Підплитові поховання давньоруського могильника Борівці на Буковині. *Археологічні дослідження, проведені на території України протягом 80-х років державними органами охорони пам'яток та музеями республіки. Тематичний збірник наукових праць.* Київ, 1992. С. 33–45.

195. Войтович Л. Княжа доба: портрети еліти. Біла Церква, 2006. 782 с.

196. Войтович Л. Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть. Львів, 2015. 478 с.

197. Войтович М. Поховальний обряд населення культури шнурової кераміки Верхнього Придністер'я. *Духовна культура населення Прикарпаття, Волині і Закарпаття від найдавніших часів до середньовіччя (вибрані проблеми) / за ред. Н. Булик, упор. О. Томенюк.* Львів, 2020. С. 100–171.

198. Войцещук Н. Скляні намистини зі Звенигорода (за матеріалами розкопок 2010 року). *Археологічні дослідження Львівського університету.* Львів, 2013. Вип. 17. С. 164–174.

199. Волощук М. Мовою джерел? Термінологічні аспекти історіографічного державо найменування на прикладі Галицької землі X–XIV ст. *Colloquia Russica.* Івано-Франківськи–Краків, 2018. Series II. Vol. 4: Середньовічна Русь: проблеми термінології С. 265–295.

200. Воробьев-Исаев А. А. Духовная сторона православного обряда погребения по археологическим источникам. *Культура русских в археологических исследованиях: сб. науч. ст.* Омск: Апельсин, 2008. С. 192–201.
201. Гаврилюк О. М. Давньоруські старожитності Борщівщини. *Літопис Борщівщини*. Борщів, 1993. Вип. 2. С. 14–20.
202. Гайденко П. И., Фомина Т. Ю. О церковном статусе Кирика Новгородца и иных составителей “Вопрощания”. *Вестник Челябинского государственного университета*. 2012. № 16. С. 83–92.
203. Ганшин О. Сакральна організація князівської усипальні Кирилівської церкви Києва та датування її фрескових розписів. *Славістична збірка*. Київ, 2018. Вип. IV. С. 169–180.
204. Гимон Т. В. Древнерусские судебные документы XIII–XIV вв. *Письмо и повседневность*. Москва, 2016. Вып. 3. С. 18–48.
205. Гиппиус А. А. “Ида на суд...” (Комментарий к берестяной грамоте № 2 из Звенигорода Галицкого). *Семиотика культуры. III Всесоюзная летняя школа-семинар 15–20 сентября 1991 г. Тезисы докладов*. Сыктывкар, 1991. С. 3–5.
206. Голосіння / упор. І. Коваль-Фучило; [наук. ред. Л. Іваннікова]; НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2012. 792 с.
207. Голубинский Е. История русской церкви. Т. 1. Периодъ первый, кievский или домонгольскій. Вторая половина тома. Москва, 1904. 926 с. XVII.
208. Голубинский Е. История русской церкви. Т. 2. Периодъ второй, московскій, отъ нашествія Монголовъ до митрополита Макарія включительно. Вторая половина тома. Москва, 1911. 616 с.
209. Горбаченко Т. Г. Вплив християнства на становлення писемної культури Русі-України: релігієзнавчо-філософський аспект. Київ, 2001. 272 с.
210. Горбенко С. О. Ярослав Осмомисл – реконструкція антропологічна та історична. Львів–Винники, 1996. 221 с.: іл.
211. Горбенко С. Скелет галицької княжни з поховання XII ст. в Успенському соборі Галича-Крилоса. *Народознавчі зошити*. 1998. Вип. 5. С. 515–520.

212. Горишний П. А., Юра Р. А. Раскопки у с. Бакоты на Днестре. *Археологические открытия 1974 года*. Москва, 1975. С. 268–269.
213. Горишний П. А., Юра Р. А. Раскопки в селах Бакота и Студеница на Днестре. *Археологические открытия 1975 года*. Москва, 1976. С. 317–318.
214. Григорьев А. В. Славянское население водораздела Оки и Дона в конце I – начале II тыс. н. э. Тула: Гос. музей-заповедник “Куликово поле”, 2005. 207 с.
215. Грушевський М. Звенигород галицький. Історико-археологічна розвідка. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1899. Т. XXXI–XXXII. С. 1–28.
216. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Київ, 1992. Т. 2. 640 с.
217. Гупало В. Берестянські курганні могильники кінця X–XII століть. Львів, 2006. 108 с.
218. Гупало В. Ранньосередньовічні могильники Звенигорода: проблема періодизації і хронології. *Археологічні дослідження Львівського університету*. 2010. Вип. 13. С. 205–218.
219. Гупало В. Звенигород і Звенигородська земля у XI–XIII століттях (соціоісторична реконструкція). Львів, 2014. 532 с.
220. Гупало В., Мамчур О. Кам'яний хрест зі Звенигорода: історія, морфологія та реставрація. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів, 2016. Вип. 20. С. 362–374.
221. Гупало В. Христианские реликвии паломников из княжеского Звенигорода. *В бронзе и камне: Сборник статей в честь Анны Песковой (ред. А. Е. Мусин, О. Щеглова). Труды ИИМК РАН*. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, ООО “Невская книжная типография”, 2017. Т. XLVIII. С. 117–123.
222. Гупало В. Бернардинський монастир у Дубні та фунеральна культура волинської шляхти в XVII – першій половині XIX століття (за матеріалами археологічних досліджень). Львів: Простір-М, 2022. 704 с., іл.

223. Гуревич Ф. Д. Погребальные памятники жителей Новогрудка (конец X – 70-е годы XIII вв.). *Краткие сообщения Института археологии*. Москва, 1983. Вып. 175. С. 48–54.
224. Гуцал В. Археологічні дослідження Чернівецького університету у 1957 р. *Археологія Буковини: здобутки та перспективи: Тези доповідей IV Міжнародного наукового семінару (м. Чернівці, 11 грудня 2020 р.)*. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2020. С. 46–51.
225. Гребеняк В. Нові археологічні знахідки на території Східної Галичини. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1915. Т. СХХІІ. С. 5–28.
226. Герета І. П. *Чернелево-Руський могильник*. ОІУМ. № 3 / упор. В. С. Тилищак. Київ–Тернопіль: ТЗОВ “Терно-граф”, 2013. 284 с., 176 рис.
227. Гіль А., Скочиляс І. Володимирсько-Берестейська єпархія XI–XVIII століть: історичні нариси. Львів, 2013. 288 с.
228. Д[верницький] Е. Владиміро-Волынскій Мстиславскій соборъ XII в. и предстоящее его обновленіе. *Кіевская старина*. 1886. Т. XIV. Апрѣль. № 4, С 837–839.
229. Дверницькій Е. Археологическія изслѣдованія въ г. Владимірѣ-Волынскомъ и его окрестностяхъ. *Кіевская старина*. 1887. Т. 17. Январь. С. 36–50.
230. Диба Ю. “И сани єѡ стоѡтъ въ Плєськовѣ и до сєго дни”: перший приклад “музеєфікації” чи літературна містифікація? *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2011. С. 9–28.
231. Долженко Ю., Прищєпа Б. Краніологічні матеріали з давньоруського міста Дорогобужа. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль: 2015. Вип. 2. Ч. 1. С. 12–30.
232. Долинська М. Порівняльний аналіз інституту спадкування за законодавством Київської Русі та незалежної України. *Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. Юридичні науки*. 2014. № 782. С. 209–213.

233. Дучыц Л. Каменные крыжы Беларусі. *Українська хрестологія. Тези і резюме наукової конференції*. Львів, 1996. С. 14–15.
234. Епископ Іосиф. Гродненскій православно-церковный календарь или Православіе въ Брестско-Гродненской землѣ въ концѣ XIX вѣка. Изданіе 2-е. Том I. Воронежъ, 1899. 456 с.
235. Елкина И. И. Мужские рубахи XVI–XVII вв. из захоронений новоспасского монастыря в Москве. Исследование, реконструкция. *Искусство древнего текстиля. Методы изучения, сохранность, реконструкция. Материалы Российско-Германского семинара (Москва, 11–13 марта 2018)*. Москва, 2019. С. 290–311.
236. Жарких М. Звичай постриження правителя в ченці. Київ, 2015. 222 с.
237. Желтов М. Реликвии в византийских чинопоследованиях. *Реликвии в Византии и Древней Руси: Письменные источники* / ред.-сост. А. М. Лидов. Москва: Прогресс-традиция, 2006. С. 67–117.
238. Жилина Н. В. Архаический головной убор (археология, этнография, народное искусство). *Stratum plus*. 2010. № 6. С. 255–266.
239. Жилина Н. В. Стили в древнерусском ювелирном искусстве IX–XIII ст. *Знание. Понимание. Умение*. 2012. № 1. С. 92–105.
240. Жилина Н. В. Орнаментальный мир древнерусских тканей X–XI веков. *Земли родной минувшая судьба... К юбилею А. Е. Леонтьева*. Москва: Институт археологи РАН, 2018. С. 212–223.
241. Жилина Н. В. Искусство декоративного оформления ткани нашивными бляшками в древнерусской одежде XI – первой трети XIII в. *Искусство древнего текстиля. Методы изучения, сохранность, реконструкция. Материалы Российско-Германского семинара (Москва, 11–13 марта 2018)*. Москва, 2019. С. 249–269.
242. Журлина Н. П. Древнерусские привески-амулеты и их датировка. *Советская археология*. Москва, 1961. № 2. С. 122–140.

243. Зализняк А. А. Древненовгородский диалект. 2-е издание, переработанное с учетом материала находок 1995–2003 гг. Москва: Языки славянской культуры, 2004. 872 с.
244. Запаско Я. П. Пам'ятки книжкового мистецтва: українська рукописна книга. Львів, 1995. 480 с.
245. Зарубій Е. Золоті та срібні прикраси княжої доби в колекції Львівського історичного музею. Київ: Вольф, 2009. 144 с.
246. Захар'єв В. А. Дослідження на Дунаєвеччині. *Археологічні дослідження в Україні 1992 року*. Київ, 1993. С. 64–65.
247. Захар'єв В. А. Нові матеріали з давньоруських могильників поблизу с. Сокилець на Поділлі. *Археологічні дослідження в Україні 1993 року*. Київ, 1997. С. 58–60.
248. Захар'єв В. А. Третій сезон досліджень у Сокильці. *Археологічні дослідження в Україні 1994–1996 років*. Київ, 2000. С. 46.
249. Захар'єв В. А. П'ятий сезон досліджень у Сокильці. *Археологічні дослідження в Україні 1994–1996 років*. Київ, 2000. С. 46–47.
250. Захар'єв В. А. Черговий етап дослідження Сокилецького давньоруського підплитового могильника XII–XIII ст. *Археологічні відкриття в Україні 2000–20001 рр.* Київ, 2002. С. 126–127.
251. Захар'єв В. Могильники XI–XIII ст. із Сокилецького мікрорегіону на Центральному Поділлі. *Наукові студії*. 2014. Вип. 7. Культові та поховальні пам'ятки у Вісло-Дніпровському регіоні: проблеми інтерпретації. С. 344–363.
252. И. И. Раскопки въ древнемъ Звенигороде подъ Бобркою. *Слово*. Львов, 1885. Ч. 75. С. 2.
253. Инвентарная книга по археологи Вол. обл. Краевевчуского Музея в г. Луцке. Луцьк. № 244, 234, 401.
254. Иоаннисян О. М. Раскопки древнерусской ротонды-квадрифолия в окрестностях Галича. *Археологические открытия 1979 года*. Москва, 1980. С. 273.

255. Иоаннисян О. М. Центрические постройки в галицком зодчестве XII в. *Краткие сообщения института археологии АН СССР*. Москва, 1982. Вып. 172. С. 39–46.
256. Иоаннисян О. М. Новые исследования одного из памятников галицкого зодчества XII века. *Советская археология*. 1983. № 1. С. 231–244.
257. Иоаннисян О. М. Церковь Спаса в Галиче – памятник первой половины XII века. *Древние памятники культуры на территории СССР*. Ленинград, 1986. С. 102–109, ил. С. 169–173.
258. Івакін В. Г. Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Києва. Київ, 2008. 271 с.
259. Ільків М. Археологічні студії Р. Ф. Кайндля. Раймунд Фрідріх Кайндль. *Розвідки з нагоди 150-ліття від дня народження* / упор. С. Осадчук, О. Добржанський; за ред. С. Осадчука. Чернівці: Книги XXI, 2016. С. 139–166.
260. Інститут археології Національної академії наук України. 1918–2014 / гол. ред. П. П. Толочко. Київ: ВД “АДЕФ-Україна”, 2015. 668 с.
261. Йонайтис Р. Главные венчики как индикатор миграционного пути в XIII–XIV вв. через Киев в Литву. *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського*. Київ, 2017. Т. 4. С. 94–117.
262. Казмірчук О. А. Развитие исторического краеведства на Волині у XIX ст. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць* / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ: ВІР УАН, 2013. Вип. 72 (№ 5). С. 69–74.
263. Каргер М. Вновь открытые памятники Волынского зодчества XII–XIII вв. *Ученые записки ЛГУ № 252*. 1958. Вып. 29. С. 3–29.
264. Каргер М. К. Основные итоги древнего Галича в 1955 году. *Краткие сообщения института археологии АН СССР*. Москва, 1960. Вып. 81. С. 61–71.
265. Каргер М. К. К истории Галицкого зодчества XII–XIII ст. *Краткие сообщения института археологии АН СССР*. Москва, 1976. Вып. 146. С. 53–59.
266. Карпов А. В. “Востание волхов” на северо-востоке Руси (1071 г.) в российской науке XVIII вв. *Древняя Русь: во времени, в личностях, в идеях*. 2017. Вып. 8. С. 29–55.

267. Катрій Юліян Я. (отець). ЧСВВ. Наша християнська традиція. Львів: Вид-во Отців Василян “Місіонер”, 1999. 394 с.
268. Климов И. О., Вовчук Д. С. Литургический символизм света и использование светоносных структур и материалов в архитектуре православных храмов. *Науковий вісник будівництва: Серія “Архітектура”*. Харків, 2019. Т. 96. № 2 (1). С. 58–65.
269. Козак О. Кияни княжої доби. Біоархеологічні студії. Київ: Академперіодика, 2010. 396 с.: іл.
270. Комар О. До проблеми метрології плану Десятинної церкви. *Орис mixtum* / ред. кол.: П. Дорошенко, В. Дятлов, Я. Кризина та ін. Київ, 2014. № 2. С. 87–108.
271. Комарович В. Л. Культ рода и земли в княже ской брече XI–XIII вв. *Из истории русской культуры. Т. II. Кн. 1. Киевская и Московская Русь*. Москва, 2002. С. 8–29.
272. Котлярова Т. Єретичні вчення в Київській Русі та їх вплив на формування іконоборських уявлень. *Українське релігієзнавство*. 2004. № 2. С. 105–115.
273. Кондаков Н. Русские клады. Исследование древностей Великокняжеского периода. С.-Петербургъ: Типографія Главного Управления Удѣловъ, Моховая, 40, 1896. 214 с. + XX табл.
274. Корзухина Г. Ф. Русские клады IX–XIII вв. Москва–Ленинград: Изд-во АН СССР, 1954. 200 с., ил.
275. Кропоткин В. В. Раскопки поселения у с. Ромош. *Археологические открытия 1973 года*. Москва, 1974. С. 294–295.
276. Кропоткин В. В. Исследование поселения у с. Ромош. *Археологические открытия 1975 года*. Москва, 1976. С. 344–345.
277. Кропоткин В. В. Исследования на Волыни. *Археологические открытия 1976 года*. Москва, 1977. С. 314.

278. Кузеля З. Причинки до народніх вірувань з початком ХІХ ст. Упирі і розношенє зарази. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1861. Т. LXXX. С. 109–124.
279. Кучера М. П. Основні етапи розвитку стародавнього Пліснеська. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 1959. Вип. 2. С. 132–145.
280. Кучера М. П. Плеснеск. *Археология Украинской ССР*. 1986. Т. 3. Раннеславянский и древнерусский периоды. С. 322–328.
281. Кучинко М. Раскопки древнего Владимира-Волынского. *Археологические открытия 1975 года*. Москва, 1976. С. 349–350.
282. Кучинко М. Могильники княжої доби Західної Волині, Холмщини і Підляшшя. *Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка*. 2002. Т. CCXLIV. С. 264–274.
283. Кучинко М. Запровадження християнства на Волині. *Волинська єпархія: минуле і сьогодення (992–2012 рр.)*. Луцьк, 2012. С. 135–141.
284. Кучинко М., Златогорський О. *Пам'ятки археології Луцького району Волинської області*. 2010. 280 с.
285. Левицкий О. Историческое описание Владимиро-Волынского Успенского храма, построенного в половине XII века князем Мстиславом Изяславовичем. Киев 1892. 132 с.
286. Левицкий О. История одного древняго волынского храма. *Киевская старина*. 1903. Т. 80. Январь. С. 70–90.
287. Лекція проф. Прахова о Волынскихъ древностяхъ. *Волынскія єпархіальныя вѣдомости*. Ч. 7 (Часть неоф.). 1890. С. 232.
288. Ливак М. М. Становлення інституту спадкування за заповітом у феодальному українському суспільстві. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2014. Вип. 2. С. 13–23.
289. Лидов М. Иеротопия: Создание сакральных пространств как вид творчества и предмет исследования. *Государство, религия, церковь в России и за рубежом. Специальный выпуск*. Москва, 2009. № 2. С. 60–72.

290. Лобода Ф. Изъ археологической экскурсии въ город Владиміръ-Волынскій. *Кіевская старина*. 1886. Т. XV. Августъ. № 8. С. 766–769.
291. Логвин Г. Н., Тимощук Б. А. Белокаменный храм XII века в Василёве. *Памятники культуры. Исследование и реставрация*. Москва, 1961. Т. 3. С. 37–50.
292. Лукомський Ю. Білокам'яний храм на передмісті давнього Галича. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. 1998. Т. ССXXXV. С. 594–607.
293. Лукомський Ю. Невідомі церкви на подолі княжого Галича. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. 1998. Т. ССXXXV. С. 559–593.
294. Лукомський Ю. Воскресенська церква XII–XIII століть у Крилосі. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. 2001. Т. ССXLI. С. 275–298.
295. Лукомський Ю. Успенський собор давнього Галича (За результатами нових досліджень 1992–2000 років). *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. 2002. Т. ССXLIV. С. 579–607.
296. Лукомський Ю. Загадкове жіноче поховання в Успенському соборі давнього Галича. *Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: Збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів / Чернігівська міська рада, Інституту археології НАН України, Інститут історії України НАН України, Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т. Г. Шевченка, Всеукраїнська спілка краєзнавців / відп. ред. О. Б. Коваленко*. Чернігів: Деснянська правда. 2007. С. 310–321.
297. Лукомський Ю. Церква Благовіщення у давньому Галичі. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2018. Вип. 22. С. 167–208.
298. Лукомський Ю. Перші пам'ятки сакральної архітектури на Прикарпатті як квінтесенція духовної культури його мешканців та володарів (на основі археологічних джерел). *Духовна культура населення Прикарпаття, Волині і Закарпаття від найдавніших часів до середньовіччя (вибрані проблеми) / за ред. Н. Булик, упор. О. Томенюк*. Львів, 2020. С. 382–428.
299. Луценко Р. Аркосолії давньоруських храмів Чернігова. *Opus Mixtum*. 2015. № 3. С. 86–90.

300. Луцик І. Черепи, пробиті цвяхами, з Володимира-Волинського та його околиць. *Вісник Інституту археології*. Львів, 2017. Вип.12. С. 44–69.
301. Луцик І. Давні кам'яні хрести на Волині в світлі фунеральної культури доби середньовіччя. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів, 2018а. Вип. 22. С. 402–415.
302. Луцик І. Пам'ятні хрести на Волині: до питання про локалізацію середньовічних могильників. *Феномен Європи: проблеми державотворення. Збірник матеріалів наукової конференції молодих вчених з міжнародною участю у Львівському національному університеті імені Івана Франка (15–17 листопада 2018 року)* / упоряд.: Р. Б. Тарнавський, В. М. Мельник. Львів: Видання наукового журналу “Аннали юридичної історії”, 2018б. С. 71–73.
303. Луцик І. Християнські некрополі княжого Володимира: верифікація джерел. *Colloquia Russica*. Krakow, 2018с. Series I. Vol. 8: *Religions and beliefs of Rus' (9th–16th centuries)*. *Publication from the 8th International Scientific Conference, Lviv, 15th–18th November, 2017*. S. 255–271.
304. Луцик І. Підплитові могильники на Волині та Галицько-Волинському пограниччі: верифікація і каталогізація. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів, 2019. Вип. 23. С. 279–300.
305. Луцик І. Звенигородська берестяна грамота № 2: відкриття, прочитання, інтерпретації. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів, 2020а. Вип. 24. С. 361–372.
306. Луцик І. Підплитові поховання княжої доби та їхні характерні особливості. *Археологія Буковини: здобутки та перспективи: Тези доповідей IV міжнародного наукового семінару (м. Чернівці, 11 грудня 2020 р.)*. Чернівці: Технодрук, 2020б. С. 105–107.
307. Луцик І. Підплитові поховання на території Галицько-Волинських земель: аналіз та узагальнення. В: *Духовна культура населення Прикарпаття, Волині і Закарпаття від найдавніших часів до середньовіччя (вибрані проблеми)* / відп. ред. Н. Булик; упоряд. О. Томенюк. Львів 2020с. С. 494–533. ISBN 978-966-02-9445-5.

308. Луцик І. П. Передсмертний постриг у монахи представників руської еліти. *Актуальні проблеми історії, філософії та права у дослідженнях молодих учених: збірник тез учасників конференції молодих учених* / за заг. ред. к.і.н., доцента Солошенко В.В. Відповідальні редактори: к.і.н. Мудрієвська І.І., к.і.н. Сафар'янс Є.В., к.ю.н. Малишев О.О.; ДУ "Інститут всесвітньої історії НАН України". Київ: Фенікс, 2020d. С. 187–191.

309. Луцик І. Середньовічні християнські поховальні пам'ятки на території Галицько-Волинських земель: археологічні дослідження до 1939 року. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів, 2021. Вип. 25. С. 266–287.

310. Луцик І. Археологічні дослідження середньовічних християнських поховальних пам'яток на території Галицько-Волинських земель після 1939 року. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів, 2022. Вип. 26. С. 302–341.

311. Ляска В. Ранньосередньовічні поховальні пам'ятки на Розточчі (матеріали каталогу). *Фортеця: збірник заповідника "Тустань"*. Львів: Колір ПРО, 2012. Кн. 2. С. 499–514.

312. Ляска В. Поховальні комплекси княжої доби у верхів'ях Західного Бугу. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2013. Вип. 17. С. 169–192.

313. Макаров Н. А. Каменные подушки в погребениях древнерусских городских некрополей. *Советская археология*. 1981. № 2. С. 111–116.

314. Малевская М. В., Иоаннисян О. М., Могитич И. Р., Бучко Р. В. Исследования памятников архитектуры в Львове и Львовской области. *Археологические открытия 1977 года*. Москва, 1978. С. 352–353.

315. Малевская М. В. Церковь Св. І. Богослова – вновь открытый памятник архитектуры XII в. *Пам'ятки сакрального мистецтва Волині: питання дослідження, збереження та реставрації*. Науковий збірник. *Матеріали VI міжнародної наукової конференції по волинському іконопису (м. Луцьк, 1–*

3 грудня 1999 р.). Луцьк: Надстир'я, 1999. URL: <http://rusarch.ru/malevskaya1.htm> (дата звернення: 24.03.2019).

316. Малеев Ю. М. Розвідка на півдні Тернопільщини. *Археологічні дослідження на Україні в 1969 р.* Київ, 1972. Вип. IV. С. 386–387.

317. Малеев Ю. М. Охоронні розкопки на Тернопільщині. *Археологія*. 1973. Вип. 12. С. 102–104.

318. Малеев Ю. Н. Исследование гальштадского городища у с. Лисичники. *Археологические открытия 1981 года*. Москва, 1983. С. 285.

319. Малеев Ю. Нові давньоруські поховальні пам'ятки Подністров'я. *Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій в II половині першого – на початку другого тисячоліття н. е.: тези доп. та повідомлень між нар. іст.-археол. семінару, Чернівці, 22–24 верес. 1994 р.* Чернівці: Рута, 1994. С. 31–33.

320. Матвеев И. Н. Омфалий в декоре полов церковей домонгольской Руси. *Актуальные проблемы теории и истории искусства (Сборник научных статей под ред. А. В. Захаровой, С. В. Мальцевой, Е. Ю. Станюкович-Денисовой)*. Санкт-Петербург: НП-Принт, 2016. Вып. 6. С. 206–217.

321. Манігда О. В. Моделювання населених пунктів XI–XIII ст. На прикладі археологічних пам'яток Тербовлянського князівства. *Археологія і давня історія України*. Київ, 2020. Вип. 2 (35). С. 33–57.

322. Мансветовъ И. Митрополитъ Кипріанъ въ его летургической дѣятельности. Историко-литургическое изслѣдование. Москва: Типографія М. П. Лаврова и К., Леонт. пер., соб домъ, 1882. 202 + XXXVIII с.

323. Маслов Л. Архітектура старого Луцька. Львів, 1939. 52 с.

324. Мартиняк І. Ібн Фадлан про поховальні вірування та обряди східних слов'ян. *Міфологія і фольклор*. 2016. № 1–2. С. 136–142.

325. Маярчак С. П. Поховання і розвиток поховального обряду в давньоруського населення Лівобережжя Середнього Подністров'я. *Археологія*. Київ, 2008. № 2. С. 30–39.

326. Маярчак С. Історія вивчення давньоруського минулого Лівобережжя Середнього Подністров'я (у межах Хмельниччини). *Археологічні дослідження Львівського університету*. Львів, 2009. Вип. 12. С. 262–285.
327. Маярчак С. Бакотський скельний монастир. *Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства (Науковий вісник "Меджибіж")*. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2016. № 1. С. 79–83.
328. Микитенко О. Балканослов'янський текст поховального оплакування: прагматика, семантика, етнопоетика. Київ: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, 2010. 424 с.
329. Маярчак С. П. Історико-культурний розвиток Середньодністровського Лівобережжя у IX–XIII ст. і формування Пониззя. Хмельницький: ФОП Сторожук О. В., 2018. 488 с.
330. Мельник Р. І. Берестяні грамоти XII століття. *Архіви України*. 2011. № 5 (275). С. 191–195.
331. Мельник О. О. Натільні хрести з поховань Києва XVII–XVIII ст. *Археологія і давня історія України*. Київ, 2016. Вип. 1 (18): Колекції наукових фондів Інституту археології НАН України. Матеріали та дослідження. С. 110–120.
332. Мельникъ Е. Н. Раскопки въ землѣ Лучань, произведенныя въ 1897 и 1898 гг. *Труды одиннадцатаго археологическаго съѣзда въ Кіевѣ 1899*. Москва, 1901. Т. I. С. 479–513.
333. Мельничук О. Результати досліджень Крилоського монастиря XVI–XVII ст. у 2011 р. *Вісник інституту археології*. 2012. Вип. 7. С. 173–184.
334. Мельничук О., Томенчук Б., Лукомський Ю. Некрополь Успенського кафедрального собору. Успенський собор Галича. *Минуле, сучасне, майбутнє. Матеріали науково-практичної конференції. Галич, 27 липня 2006 року*. Галич, 2006. С. 45–50.
335. Милян Т., Чайка Р. Дослідження могильника літописного Щекотина в 2002 р. *Археологічні відкриття в Україні 2001–2002 рр.* Київ, 2003. С. 185–186.

336. Миська Р. Ранньосередньовічні поховальні пам'ятки межиріччя Золотої Липи та Збруча. *"In silvis, campis...et urbe" Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim* / pod. red. S. Cygan, M. Glinianowicza, P. Kotowicza. Rzeszów–Sanok, 2010. S. 101–112.
337. Миська Р. Теробовельська земля в XI–XIII ст. (за археологічними джерелами). *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2011. Вип. 15. С. 186–209.
338. Миська Р., Погоральський Я. Археологічні дослідження у Теробовлі. *Археологічні дослідження Львівського університету*. 2006. Вип. 9. С. 249–268.
339. Мисько Ю. Прикраси XII – першої половини XIII ст. як відображення синкретичного світогляду давньоруського населення Буковини. *Буковинський журнал*. 2002. Ч. 3–4. С. 191–201.
340. Моздир М. (1998). Хрест у селі Зимне біля Володимира (до питання атрибуції). *Галич і галицька земля в державотворчих процесах України: Матеріали Міжнародної наукової конференції*. Івано-Франківськ–Галич: Плай. С. 146–149.
341. Морковина О. В. О содержании духовных завещаний. *Сибирский филологический журнал*. 2003. № 3–4. С. 102–111.
342. Моця О. П. Населення Поросся давньоруського часу за даними некрополів. *Археологія*. Київ, 1979. Вип. 30. С. 27–37.
343. Моця О. П. Погребальные памятники южнорусских земель IX–XIII вв. Киев: Наукова думка, 1990. 156 с.
344. Моця О. П., Руденок В. Я. Костница в Антонієвих печерах в Чернігові (про деякі особливості християнської обрядності на Русі). *1000 років Чернігівської єпархії*. Чернігів, 1992. С. 31–34.
345. Моця О. П. Населення Південно-руських земель IX–XIII ст. (за матеріалами некрополів). Київ, 1993. 160 с.
346. Моця О. Підплитові поховання на південноруських могильниках. *Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій в*

II половині першого – на початку другого тисячоліття н. е. Чернівці: Рута, 1994. С. 30–31.

347. Моця А. Древнерусские монастыри Среднего Поднепровья (X–XIII вв.). *La vie quotidienne des moines et chanoines reguliers au Moyen Age et temps modernes [The daily life of regtr monks and canons in the Middle Ages and modern times = Das tägliche Leben der Mönche und Kanoniker im Mittelalter und in Neuzeit]*. Wrocław, 1995. P. 741–752.

348. Моця О.П., Ричка В. М. *Київська Русь: від язичництва до християнства*. Київ, 1996. 222 с.

349. Моця О. П. Світогляд сільського люду в давньоруські часи. *Село Київської Русі*. Київ, 2003. С. 198–207.

350. Мусин А. Е. Христианизация Новгородской земли в IX–XIV веках. Погребальный обряд и христианские древности. Санкт-Петербург, 2002. 272 с.

351. Мусин А. Святые мощи в Древней Руси: литургические аспекты истории почитания. *Восточнохристианские реликвии / ред. А. М. Лидов*. Москва: Прогресс-Традиция, 2003. С. 363–386.

352. Мстиславов храм в г. Владимирѣ-Волынскомѣ. *Волынскія епархіальныя вѣдомости*. Ч. 22 (Часть неоф.). 1900. С. 706–714.

353. Мстиславовъ храмъ Успенія Богоматери въ городѣ Владимирѣ Волынскомѣ. Санкт-Петербургъ, 1900. 16 с.

354. Никодим, епископ Далматинско-Истрийский [Милаш]. Правила (CANONEΣ) Православной церкви с толкованиями Никодима, епископа Далматинско-Истрийского. Т. 2. Пер. с серб. Санкт-Петербург: С.-Петербург. дух. акад., 1912. VII, 635 с.

355. Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII веков. Москва, 2001. 784 с.

356. Наточій Л. І. Проблеми дослідження есхатологічних мотивів у світській літературі Давньої Русі XII століття (на прикладі аналізу “Повчання

Володимира Мономаха” та “Слова о полку Ігоревім”). *Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство*. 2007. Т. 63. С. 36–42.

357. Нечитайло П. А. К вопросу датировки пещерного монастыря в селе Малиевцы. *Спелеология и спелестология. Сборник материалов III Международной научной заочной конференции*. Набережные Челны, 2012. С. 132–136.

358. Нечитайло П., Долженко Ю. Поховання № 1 зі скельно-печерного комплексу біля с. Василівка. *Археологія Буковини: здобутки та перспективи: Тези доповідей II наукового семінару (м. Чернівці, 6 грудня 2018 р.)*. Чернівці: Технодрук, 2018. С. 59–62.

359. Нечитайло П., Долженко Ю., Старенький І., Болтанюк П., Горбняк Т. Поховання другої половини XII – першої половини XIII століття поблизу Бакотського печерного монастиря. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2018. Вип. 22. С. 256–277.

360. Никитина Г. Ф. Могильник у с. Оселивка Черновицкой области. *Археологические открытия 1972 года*. 1973. С. 317–318.

361. Німчук В. В. Берестяні грамоти в Україні. *Мовознавство*. 1992. № 6. С. 11–14.

362. Німчук В. Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст. / відп. ред.: д. ф. н. П. І. Білоусенко, к. ф. н. Н. В. Пуряєва; НАН України. Інститут української мови. Київ–Житомир: Полісся, 2015. 352 с.

363. Объ изследованіи Мстиславова Владиміро-Волынскаго собора XII вѣка (Рефератъ проф. А. В. Прахова на Московскомъ Археологическомъ Съѣздѣ. *Волынскія епархіальныя вѣдомости*. 1890. Ч. 5 (Часть неоф.). С. 162–164.

364. Онищук Я. Підкамінь та його округа в стародавню епоху. “*Історія Підкаменя в контексті політичних, соціально-економічних та культурних процесів на західноукраїнських землях*”. Збірник 1. *Матеріали першої міжнародної науково-краєзнавчої конференції, присвяченої 150-ти річчю від появи праці Садока Баронча “Історія монастиря отців Домініканців в Підкамені”*. Підкамінь–Львів: Левада, 2020. С. 41–69.

365. Павлов А. С. О сочинениях, приписываемых русскому митрополиту Георгию. *Православное обозрение*. 1881. Т. 1. С. 344–351.
366. Павлова К. В. Могильник на территории окольного города Новогрудка. *Краткие сообщения Института археологии*. Москва, 1967. Вып. 110. С. 36–39.
367. Панова Т. Д. Средневековый погребальный обряд по материалам некрополя Архангельского собора Московского Кремля. *Советская археология*. 1987. № 4. С. 110–122.
368. Панова Т. Д. *Царство смерти. Погребальный обряд средневековой Руси XI–XVI веков*. Москва, 2004. 181 с.
369. Пастернак Я. Нові археологічні набутки українських музеїв у Львові за 1928 р. *Записки Наукового товариства імени Шевченка*. Львів, 1929. Т. LС. С. 229–242.
370. Пастернак Я. Нові археологічні набутки Музею Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові за час від 1929–1932 р. *Записки Наукового Товариства імени Шевченка*. Львів, 1933. Т. СLII. С. 113–130.
371. Пастернак Я. Перші археологічні розкопи з рамени. гр.-кат. Богословської Академії у Львові. *Богословія*. Львів, 1936. Т. 14. С. 165–179.
372. Пастернак Я. Нові археологічні набутки Музею Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові за час від 1933–1936. *Записки Наукового Товариства імени Шевченка*. Львів, 1937. Т. СLIV. С. 241–268.
373. Пастернак Я. Літописний город Пліснеськ і проблема варягів у Галичині. *Науковий збірник Українського Вільного Університету*. Мюнхен, 1948. № V. С. 138–148.
374. Пастернак Я. Княжий город Перемишль. *Перемишль – західний бастион України*. Нью-Йорк–Філадельфія, 1961. С. 7–23.
375. Пастернак Я. *Археологія України*. Торонто, 1961. 789 с.
376. Пастернак Я. Праісторичні та княжі часи Белзької землі у світлі археології. *Надбужанина: Сокальщина, Белзчина, Радехівщина, Каміначчина,*

Холмщина і Підляшшя. Історично-мемуарний збірник. Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1986. Т. 1. С. 149–164.

377. Пастернак Я. Старий Галич (археологічно-історичні дослідження у 1850–1943 рр.). Івано-Франківськ: Плай, 1998. 347 с.

378. Паршин І. Голод та епідемії у Галицько-Волинській державі: нотатки на полях політичної історії Русі. *Вісник Львівського університету. Серія історична.* 2016. Вип. 52. С. 53–71.

379. Пелецишин М. Археологічні дослідження в м. Червонограді. *Studia archaeologica.* Львів, 1993. С. 82–83.

380. Пескова А. Раскопки памятников архитектуры XII в. в г. Владимир-Волынском. *Археологические открытия 1982 года.* Москва, 1984. С. 316.

381. Петегрич В. М. Могильники Волини. Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды). Киев, 1990. С. 155–158.

382. Петегрич В. М. Давньоруські підплитові поховання Тернопільщини. Тези доповідей і повідомлень 1-ої Тернопільської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. Тернопіль, 1990. Ч. I. С. 71–73.

383. Петегрич В., Сохацький М. Знахідки княжої доби зі с. Устя на Борщівщині. *Літопис Борщівщини.* Борщів, 1996. Вип. 8. С. 16–18.

384. Петегрич В. М. Валявський могильник. *Галич і Галицька земля. Збірник наукових праць.* Київ–Галич, 1998. С. 114–119.

385. Петегрич В. Початки Белза і Буська та формування їх соціально-топографічної структури в X–XIV ст. *Галичина і Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького.* Львів, 2001. С. 199–209.

386. Петегрич В. Про одне поховання княжої доби з Волині. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.* 2011. Вип. 15. С. 162–172.

387. Петегрич В., Павлів Д. Дослідження пам'яток княжої доби на Малому Поліссі Львівщини і питання локалізації “белзьких полів”. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.* 2013. Вип. 17. С. 193–222.

388. Петегирич В. Від язичництва до християнства: трансформація поховального обряду і релігійних вірувань у населення Верхньої Надбужанщини в добу раннього середньовіччя. *Духовна культура населення Прикарпаття, Волині і Закарпаття від найдавніших часів до середньовіччя (вибрані проблеми)* / відп. ред. Н. Булик, упор. О. Томенюк. Львів, 2020. С. 276–318.

389. Петегирич В., Позіховський О. Борисоглібський енкалпідон з Рівненщини. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2005. Вип. 9. С. 337–339.

390. Петрухин В. Я. Обычай «вторичного» погребения и христианизация языческих правителей в Северной и Восточной Европе: от Саттон Ху до Киева. *Висы дружбы. Сборник статей в честь Татьяны Николаевны Джаксон*. Москва, 2011. С. 339–344.

391. Пивоваров С. В. *Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (XI – перша половина XIII ст.)*. Чернівці: Зелена Буковина, 2006. 300 с.

392. Пивоваров С. Археологічні дослідження на території літописного Василева у 2008–2009 рр. *Галич і Галицька земля в доісторії і середньовіччі. Проблеми методології. Матеріали міжнародної наукової конференції*. Галич: Національний заповідник “Давні Галич”, 2010. С. 9–13.

393. Пивоваров С. Медальйон зі святим вершником з літописного Василева: спроба інтерпретації. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів, 2011. Вип. 15. С. 392–396.

394. Пивоваров С. В. Літописний Василів у Середньому Подністров’ї. *Історико-краєзнавчі нариси*. Київ: НКПІКЗ; Фенікс, 2020. 184 с.

395. Пивоваров С., Вамуш А. Скроневі кільця в середньовічних старожитностях Буковини. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*. 2011. Т. 1. С. 70–80.

396. Пихоя Р. Г. Возникновение памятников покаянной дисциплины Древней Руси в XI в. *Античная древность и средние века*. Свердловск, 1987. Вып. 23. С. 73–86.

397. Піотровська Д. З діяльності польських служб охорони археологічних пам'яток у Західній Україні в 1919–1939 роках. *Археологічні дослідження Львівського університету*. Львів, 2006. Вип. 9. С. 53–88.
398. Плахонін А. Г. Феопемпт, митрополит Київський. *Енциклопедія історії України*. Т. 10: Т–Я / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2013. С. 290.
399. Погодин М. П. Древняя русская история до монгольскаго ига. Т. II. Москва: въ Сунодальной Типографіи, 1871. 424 с.
400. Полянскій П. Руины старинной церкви св. Благовѣщенія на Подгородью подъ Галичемъ. *Новый Галичанинъ*. Львов, 1889. Ч. 20/15 (27) X. С. 242–243.
401. Полянський Ю. Підплитовий гріб у Новосілці Костюковій, пов. Заліщики. *Літературно-науковий вісник*. Львів, 1926. Т. 89. Кн. 3. С. 1–4.
402. Попов А. Историко-литературный обзоръ древне-русскихъ полемическихъ сочиненій противъ латинянъ (XI–XV в.). Москва, 1875. 427 с.
403. Прилуцкій В. Частное Богослуженіе въ русской церкви въ XVI и первой половинѣ XVII в. Кіевъ, 1912. 470 с.
404. Приселков М. Д. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X–XII вв. Санкт-Петербург, 1913. 430 с.
405. Приселков М. Д. Троицкая летопись. Реконструкция текста / под ред. и с предисл. К. Н. Сербиной. Москва–Ленинград: Изд-во Академии наук СССР, 1950. 514 с.
406. Присяжний К. Кам'яний хрест із Зимного (спроба реконструкції). *Медобори і духовна культура давніх, середньовічних слов'ян (до 150-річчя виявлення Збруцького “Святовита”)*. Матеріали наукової конференції (8–9 жовтня 1998 р., Гримайлів). Львів, 1998. С. 176–184.
407. Приходнюк О. М. Давньоруські пам'ятки Середнього Подністров'я. *Археологія*. 1977. Вип. 22. С. 93–109.
408. Прищепя Б. Дорогобуж на Горині у X–XIII ст. Рівне, 2011. 250 с.
409. Прищепя Б. Погоринські міста в X–XIII ст. Рівне, 2016. 267 с.

410. Прищепя Б. Грунтові поховання періоду Київської Русі в басейні ріки Горинь. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2018. Вип. 22. С. 278–303.
411. Прищепя Б. А., Войтюк О. П., Чекурков В. С. Розкопки в Пересопниці. *Археологічні дослідження в Україні 2015*. Київ, 2016. С. 164–166.
412. Прищепя Б. А., Ткач В. В. Літописний Дубен і його сільська округа в Х–ХІІІ ст. *Археологія і давня історія України*. 2016. Вип. 4 (21). С. 43–51.
413. Пушкина Т. А. Лучевые височные кольца Гнёздова. *Города и веси средневековой Руси: археология, история, культура* / отв. ред. П. Г. Гайдуков. Москва–Вологда: Древности Севера, 2015. С. 123–129.
414. Пшеничний Ю. Поселення та могильник ХІІ–ХІІІ століття в Дубні на острові Кемпа. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2018б. Вип. 22. С. 304–314.
415. Пшеничний М. Борис Григорович й Ігор Кирилович. Лицар ордена культури. *Матеріали наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 90-річчю від дня народження Б. Г. Возницького*. Дубно, 2016. С. 38–42.
416. Раппопорт П. А. Раскопки церкви “Старая кафедра” во Владимире-Волынском. *Археологические открытия 1975 года*. Москва, 1976. С. 384–385.
417. Раппопорт П. Старая кафедра в окрестностях Владимира-Волынского. *Советская археология*. 1977. № 4. С. 253–266.
418. Раппопорт П. А. Мстиславов храм во Владимире Волынском. *Зограф (Београд)*. 1977. № 7. С. 17–22.
419. Ратич А. А. Древнерусский могильник в с. Копачинци Станиславской области. *Краткие сообщения Института археологии УССР*. 1955. Вып. 4. С. 25–26.
420. Ратич О. Археологічна розвідка на Верхньому Дністрі в 1949 р. *Археологічні пам’ятки УРСР*. 1955. Т. 5. С. 158–164.
421. Ратич О. О. Древньоруські археологічні пам’ятки на території західних областей УРСР. Київ: Вид-во АН УРСР, 1957. 96 с.

422. Ричка В. М. “...И просвѣти ю крещеньем святым” (Християнізація Київської Русі). Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. 222 с.
423. Рідуш Б. Т. До питання про культові печери слов’ян у Подністров’ї. *Археологічні студії*. Київ–Чернівці: Прут, 2000. Вип. 1. С. 184–193.
424. Рогге В. П. Матеріали для археології Волини. *Труды третьего археологического съезда въ Россіи, бывшаго въ Кіевѣ въ августъ 1864 года*. Т. I. Кіевъ, 1879. С. 161–169.
425. Рожко В. Початок християнства на Волині (IX–X ст.). 2000. *Визвольний шлях*. № 1. С. 5–9.
426. Рожко В. Кам’яні хрести Волині. *Погорина*. Рівне, 2010. № 12/13. С. 366–367.
427. Рожко М. Ф. Архітектура та система оборони Українських Карпат у княжу добу. Львів: БАК, 2016. 232 с.
428. Романюк Т. Ярослав Пастернак. Життєпис вченого (Серія монографічна, число 4). Львів: Манускрипт–Львів, 2018. 424 с.
429. Романова О. Значення передсмертної сповіді та поховання за християнським обрядом у свідомості людей XVIII ст. *Україна в Центрально-Східній Європі*. Київ, 2007. № 7. С. 216–238.
430. Роменський О. Візантійське посольство до Ярополка Святославича у світлі міжнародної політики Русі 70-х років X століття. *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2016. Вип. 10. С. 59–68.
431. Рудич Т. О. Антропологічний матеріал давньоруського могильника Зеленче. *Археологія*. 2015. № 1. С. 99–108.
432. Русанова И. П., Тимошук Б. А. Древнерусское Поднестровье. Историко-краеведческие очерки. Ужгород: Карпати, 1981. 144 с.
433. Рыбаков Б. А. Архитектурная математика древнерусских зодчих. *Советская археология*. 1957. № 1. С. 83–112.
434. Рыбаков Б. А. *Язычество древней Руси*. Москва, 1987. 783 с.
435. Рябцева С. С. Трехбусинные кольца от Вислы до Волги. *Stratum plus*. 2000. № 5. С. 161–182.

436. Рябцева С. С. Древнерусский ювелирный убор. Основные тенденции формирования. Санкт-Петербург: Изд-во Санкт-Петербургского института истории РАН “Нестор-История”, 2005. 384 с.
437. Рябцева С. С. Лучевые кольца и византийская традиция. *Stratum plus*. 2011. № 5. С. 165–172.
438. Рябцева С. С. Парадные диадемы и венцы X–XV вв. в пам’ятниках восточной и юго-восточной Європи. Общие черті и моменти отличия. *Revista arheologică*. Chişinău, 2011. Vol. 1–2. P. 72–95.
439. Рябцева С. С. О древнерусских венцах из пластинчатых бляшек в контексте формирования ювелирных уборов XII–XIV веков. *Ювелирное искусство и материальная культура: сб. ст. / Государственный Эрмитаж*. Санкт-Петербург: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2015. С. 236–245.
440. Рябцева С. С. Древнерусские женские головные уборы с рясами и колтами. *В Камне и бронзе. Сборник статей в честь Анны Анисимовны Песковой. Труды ИИМК РАН*. Т. XLVIII. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, ООО “Невская Книжка Типография”, 2017. С. 499–510.
441. Сазонов С. В. “Молитва мертвих за живих” в русаком летописании XI–XV в. *Россия в XI–XVIII в. Проблемы истории и источниковедения*. Москва, 1995. С. 508–517.
442. Сайчук Б. Т., Троневиц П. О. Підплитове поховання у Луцькому замку. *Минуле і сучасне Волині. Освіта. Наука. Культура. (Тези доповідей та повідомлень IV Волинської історико-краєзнавчої конференції – 13–14 квітня 1990 року)*. 1990. Ч. II. С. 16–17.
443. Сабурова М. А. Древнерусский костюм. В: *Древняя Русь. Быт и культура*. С. 93–109. Москва: Наука, 1997.
444. Сагайдак М. А. Давньокиївський Поділ: проблеми топографії, стратиграфії, хронології / відп. ред. П. П. Толочко. Київ: Наукова думка, 1991. 168 с.
445. Сагайдак М. А., Івакін В. Г., Сергеева М. С. Давньоруський дерев’яний хрестик з Київського Подолу. *Возвігль–Звягель–Новоград-Волинський*

у часовому зрізі тисячоліть. Харків: Майдан; Київ: Стародавній світ, 2017. С. 84–88.

446. Самолюк В. О. Розкопки ґрунтового могильника доби бронзи та давньоруського часу в с. Лючин на Рівненщині. Археологічні дослідження в Україні 2008 р. Київ, 2009. С. 270–272.

447. Ситий Ю. М. *Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Чернігова*. Чернігів, 2013. 272 с.

448. Свенціцький І., Гнатюк В. Похоронні голосіння. Похоронні звичаї й обряди. 2019. 448 с.

449. Сवेशніков І. К. Поховання XI століття в Смільниці коло Старого Самбора. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, 1949. Т. I. С. 86–90.

450. Сवेशніков І. К. Археологічні роботи Львівського історичного музею в 1952–1957 рр. *Археологічні роботи музею в 1952–1957 рр.* Львів, 1959. С. 3–29.

451. Сवेशніков І. Звенигородські грамоти на бересті. *Дзвін*. Червень 1990. № 6 (548). С. 127–130.

452. Сवेशніков І. Відлуння? Ні. Живий голос. *Галицька брама*. Вересень, 1994. № 1. С. 6–7.

453. Сवेशніков І. К., Нікольченко Ю. М. *Довідник з археології України: Ровенська область*. Київ: Наукова думка, 1982. 115 с.

454. Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. *Археология СССР*. Москва: Наука, 1982. 327 с.

455. Седова М. В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X–V вв.). Москва: Наука, 1981. 195 с.

456. Седова М. В. Украшения из меди и сплавов. *Археология. Древняя Русь. Быт и культура*. Москва: Наука, 1997. С. 63–78.

457. Сѣцинскій Е. Раскопки древняго скального монастыря въ с. Бакотѣ Ушицкаго уѣзда. *Подольскія епархіальныя вѣдомости*. Ч. 46 (30). 1891. 16 Ноября. С. 1213–1221.

458. Свято-Владимырское Братство. *Волынскіе епархіальныя вѣдомости*. 1893. Ч. 8. С. 225–240.

459. Свящ. В. Прилуцкий. *Частное богослужение въ Русской Церкви в XVI и первой половинѣ XVII в.* Київ, 1912. 470 с.
460. Сергеева М. Результати визначення дерева з поховання XI–XIII ст., отриманого в результаті досліджень в с. Копачинці, Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. (керівник О. О. Ратич) в 1953 р. Київ, 2021. 1 с.
461. Симонович Е. О. Християнство і черняхівська культура. Матеріали третьої Подільської історико-краєзнавч. конф. Львів, 1970. С. 116–118.
462. Ситник О. *Археологічна наука у Львові. Перша половина XX ст.* Львів–Жешув: Mitel, 2012. 365 с.
463. Сілаєв О., Ляска В. Розвідки на Львівщині. *Археологічні дослідження в Україні 2011 р.* Київ, 2012. С. 308–309.
464. Скочиляс І. Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII століть: організаційна структура та правовий статус. Львів, 2010. XXIV + 832 с. + 16 с. кольор. іл.
465. Словник української мови: в 11 томах. Том 2. / П. П. Доценко, Л. А. Юрчук. Київ: Наукова думка, 1971. 550 с.
466. Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.). Москва, 2008.
467. Смішко М. Ю. Дослідження пам'яток культури полів поховань в західних областях УРСР у 1947 р. *Археологічні пам'ятки УРСР.* 1952. Т. III. С. 337–378.
468. Соболев В. Ю. Нашивные украшения – украшения “среднего класс” древнерусского времени? *Actual Problems of Theory and History of Art.* Москва, 2021. Vol. 11. С. 312–319.
469. [Соколов] И. Восстановление древней православной святыни: Мстиславов храм Успения Божией Матери во Владимире-Волынском. Санкт-Петербург, 1896. 24 с.
470. Сохацький М. Археологічні роботи Борщівського краєзнавчого музею в 1991–1993 рр. *Літопис Борщівщини.* Борщів, 1993. Вип. 3. С. 10–22.
471. Старчук І. Д. Розкопки городища Пліснеська в 1947–1948 рр. *Археологічні пам'ятки УРСР.* 1952. Т. III. С. 379–394.

472. Старчук І. Д. Розкопки на городищі Пліснесько в 1949 р. *Археологічні пам'ятки УРСР*. 1955. Т. V. С. 32–35.
473. Стеблій Н., Довгань П. Археологічні ознаки церкви княжої доби на території літописного Бужська (за матеріалами досліджень 2015–2018 років). *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2019. Вип. 13. С. 85–92.
474. Стеблій Н., Довгань П. Могильник княжої доби давнього Бужеська: аналіз і верифікація археологічних матеріалів. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2022. Вип. 26. С. 163–185.
475. Степанова Ю. В. Височные кольца из древнерусских сельских памятников Верхневолжья. *Stratum plus*. 2010. № 5. С. 275–283.
476. Степанова Ю. В. Вышивка в древнерусском костюме XI–XIII вв.: место, значение орнамент. *Искусство древнего текстиля. Методы изучения, сохранность, реконструкция. Материалы Российско-Германского семинара (Москва, 11–13 марта 2018)*. Москва, 2019. С. 270–289.
477. Стоянова Г. Н. Тема дороги в похоронном ритуале (на материалах славянского населения Южной Бессарабии). *Наукові праці Миколаївського державного гуманітарного університету ім. Петра Могили комплексу “Києво-Могилянська академія”*. Серія: Історичні науки. 2008. Т. 96. Вип. 83. С. 146–148.
478. Тарас В. Я. Монастирський сад як першооснова формування сакральної ландшафтної архітектури. *Народознавчі зошити*. Львів, 1998. № 2. С. 145–161.
479. Теодорович Н. Городъ Владиміръ Волынской губерніи. Почаевъ, 1893. 529 с.
480. Татищев В. Н. История Российская. Т. 2. Москва–Ленинград, 1963. 349 [2] с.
481. Терський С. В. Храм Івана Хрестителя на Ринковій площі княжого Лучеська. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. 1998. Т. ССXXXV. С. 608–618.
482. Терський С. Дослідження у Володимирі та Зимно. *Археологічні відкриття в Україні 2000–2001 рр.* Київ, 2002. С. 78–80.

483. Терський С. Дослідження літописної округи княжого Володимира. *Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України в 2003 році. Інформаційний бюлетень*. Львів, 2004. С. 61–64.
484. Терський С. В. Лучеськ Х–ХV ст. Львів: Вид-во Національного університету “Львівська політехніка”, 2006. 252 с.
485. Терський С. Княже місто Володимир. Львів: Вид-во Національного університету “Львівська політехніка”, 2010а. 320 с.
486. Терський С. Історія археологічних досліджень та історичного краєзнавства Волині. Львів: Вид-во Національного університету “Львівська політехніка”, 2010б. 380 с.
487. Терський С. Археологічні пам’ятки княжої доби з оборонних пам’яток Західного поділля у фондах Львівського історичного музею. “*Археологія & Фортифікація Середнього Подністрів’я*”. *Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції на честь 10-річчя створення відділу старожитностей Кам’янець-Подільського державного історичного музею-заповідника* / редкол.: В. С. Травінський (відп. ред.) та ін. Кам’янець-Подільський: ПП “Медобори-2006”, 2011. С. 70–73.
488. Тиліщак В. С. Розвідки в Монастирському та Підгаєцькому р-нах Тернопільської обл. у 2005 р. Археологічні дослідження в Україні 2004–2005 рр. Київ, 2006. С. 355–358.
489. Тимошенко Л. Заповіти, смерть і поховання єпископа Кирила Терлецького. *Дрогобицький краєзнавчий збірник. Збірник наукових праць*. 2008. Вип. XI–XII. С. 467–483.
490. Тимощук Б. О. Археологічні пам’ятки с. Василева, Чернівецької області. *Археологічні пам’ятки УРСР*. Київ, 1952. Т. 3. С. 395–400.
491. Тимощук Б. О. Розвідка в басейні р. Прут. *Археологічні пам’ятки УРСР*. 1952. Т. 3. С. 409–416.
492. Тимощук Б. А. Надгробие из с. Мусоровка Черновицкой области. *Советская археология*. 1957. № 3. С. 254–256.

493. Тимощук Б. А. Ленковецкое древнерусское городище. *Советская археология*. 1959. № 4. С. 250–257.
494. Тимощук Б. А., Винокур И. С. Пам'ятники епохи полей погребений на Буковине. *Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях института истории материальной культуры*. 1962. Вып. 90. Памятники раннего средневековья. С. 73–76.
495. Тимощук Б. О. Північна Буковина – земля слов'янська. Ужгород: Карпати, 1969. 192 с.
496. Тимощук Б. О. Зустріч з легендою. Ужгород: Карпати, 1974. 126 с.
497. Тимощук Б. Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. Київ, 1976. 178 с.
498. Тимощук Б. О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). Київ: Наукова думка, 1982. 206 с.
499. Тимофеев Е. И. Расселение юго-западной группы восточных славян по материалам могильников X–XII вв. *Советская археология*. 1961. № 3. С. 56–75.
500. Ткач В. Два поселення XII–XIII ст. біля с. Тараканів. *Літописний Губин в контексті історії Болохівської землі (XII–XIII ст.). Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 26 червня 2004 р. Присвячені 800-річчю Губина в м. Староконстантинові*. Київ–Хмельницький–Кам'янець–Подільський–Староконстантинів, 2004. С. 176–183.
501. Толочко А. П. “Правда Русская” и звенигородская берестяная грамота № 2. *Palaeoslavica. [Cambridge-Massachusetts]*. 2008. Vol. XVI/1. С. 276–278.
502. Толочко О. П. Смерть митрополита Константина (До розуміння давньоруської моделі святості). *Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей*. Т. 2 / за ред. О. Толочко, Н. Яковен. Київ, 1993. С. 30–48.
503. Толочко О. Княжеские постриги. *Ruthenica*. 2019. Т. XV. С. 91–100.
504. Толочко П. П. Об авторстве предсмертных княжеских молитв. *Культурний шар. Статті на пошану Гліба Юрійовича Івакіна* / за ред. О. П. Толочка. Київ: Лаурис, 2017. С. 407–413.
505. Толстая С. М. Образ мира в тексте и ритуале. Москва: Русский фонд содействия образованию и науке, 2015. 528 с.

506. Томенчук Б. П. Древнерусский могильник на Среднем Днестре. *Археологический сборник*. 1985. № 26. С. 88–95.
507. Томенчук Б. П. Охоронні дослідження дерев'яних храмів Галицької землі. *Археологічні дослідження, проведені на території України протягом 80-х років державними органами охорони пам'яток та музеями республіки. Тематичний збірник наукових праць*. Київ, 1992. С. 87–95.
508. Томенчук Б. Дослідження дерев'яної ротонди на давньоруському городищі в Олешкові на Пруті. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. 1993. Т. ССХХV. С. 87–96.
509. Томенчук Б. П. Олешківська ротонда. Археологія дерев'яних храмів Галицької землі XII–XIII ст. Матеріали археологічних досліджень 1981–1984 рр. Івано-Франківськ: Гостинець, 2005. 168 с.
510. Томенчук Б. П. Археологія некрополів Галича і Галицької землі. Одержавлення. Християнізація. Івано-Франківськ: Гостинець, 2006. 328 с.
511. Томенчук Б. П. Археологія городищ Галицької землі. Галицько-Буковинське Прикарпаття: матеріали археолог. дослідж. 1976–2006. Івано-Франківськ, 2008. 695 с.
512. Томенчук Б., Мельничук О. Християнські некрополі давнього Галича (XII–XVIII ст.) на Крилоській горі. *Вісник Інституту археології*. 2017. Вип. 12. С. 70–85.
513. Уварова П. Череп князя Владимира Васильовича. *Археологические известия и заметки*. Т. 6 (9–10). Москва, 1898. С. 292–293.
514. Уварова П. С. Приложение къ протоколу № 538. *Архитектурные памятники юго-западнаго края. Древности. Труды императорскаго Московскаго археологическаго общества*. 1901. Т. 19. Вып. 2. С. 57–63.
515. Успенский Ф. Б. Крещение костей Олега и Ярополка в свете русско-скандинавских культурних взаимосвязей. *Норна у источника судьбы. Сборник статей в честь Е. А. Мельниковой*. Москва, 2001. С. 407–414.
516. Ушкова Ю., Нечитайло П. Ще раз про поховання № 1 зі скельного комплексу біля с. Василівка. *Археологія Буковини: здобутки та перспективи*:

Тези доповідей IV Міжнародного наукового семінару (м. Чернівці, 11 грудня 2020 р.). Чернівці: Технодрук, 2020. С. 192–195.

517. Филипчук А. Попередні результати дослідження лінії захисту № 2 (валу № 7) Пліснеського археологічного комплексу у 2016 р. *Пліснеські старожитності*. Львів, 2017. Вип. 2. С. 63–93.

518. Филипчук А. Давній Пліснеськ християнський. *Studia historia*. Львів, 2019. Вип. 3. 64 с.

519. Филипчук А. Археологія християнських некрополів літописного Пліснеська. Львів: Растр-7, 2020. 136 с.

520. Филипчук Г. Новий християнський некрополь літописного Пліснеська. *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2015. Вип. 92. С. 109–111.

521. Филипчук Г. Нові матеріали до вивчення християнських могильників Пліснеська. *Вісник Інституту археології*. 2016. Вип. 11. С. 187–197.

522. Филипчук М. Рятівні археологічні роботи в літописному Пліснеську в 2001, 2003 рр. *Археологічні дослідження в Україні 2002–2003 рр.* 2004. Вип. 6. С. 328–333.

523. Филипчук М. Слов'янські поселення VIII–X ст. в українському Прикарпатті. Львів, 2014. 312 с. + 8 к.

524. Филипчук М., Шуй Н. Могильники Пліснеського археологічного комплексу IX–XIII ст. як джерело до вивчення етнокультурних взаємовпливів на мікрорегіональному рівні. *Вісник Інституту археології*. 2006. Вип. 1. С. 71–85.

525. Фроянов И. Я. Волхвы и народне волнения в Суздальской земле 1024. *Духовная культура славянских народов. Литература. Фольклор. История*. Ленинград, 1983. С. 19–38.

526. Фроянов И. Я. О событиях 1227–1230 гг. в Новгороде. *Новгородский исторический сборник*. Ленинград, 1984. Вип. 2 (12). С. 97–113.

527. Фроянов И. Я. О языческих “переживаниях” в Верхнем Поволжье второй половины XI в. *Русский Север*. Ленинград, 1986. С. 40–41.

528. Хамайко Н. Древнерусское “двоеверие”: происхождение, содержание и адекватность термина. *Ruthenica*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. № 6. С. 86–114.
529. Хамайко Н. В. Від язичництва до християнства крізь призму археології: сучасні тенденції історіографії. *Археологія і давня історія України*. 2010. Вип. 1. С. 431–442.
530. Христан Н. Memoria саркофага із Василева. *Археологія Буковини: здобутки та перспективи: Тези доповідей IV Міжнародного наукового семінару (м. Чернівці, 11 грудня 2020 р.)*. Чернівці: Технодрук, 2020. С. 200–203.
531. Цинкаловський О. Данилова пам'ятка на Волині. *Життя і знання*. Львів, 1933. Ч. 4. С. 99.
532. Цинкаловський О. Княжий город Володимир. Популярно-науковий нарис. Львів, 1935. 112 с.
533. Цинкаловський О. Волинські надмогильні хрести. *Життя і знання*. Львів, 1936. Ч. 10. С. 287–289.
534. Цинкаловський О. Матеріали до археології Володимирського повіту. *Записки Наукового Товариства імені Шевченка*. Т. CLIV, Львів 1937. С. 183–240.
535. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. (Краєзнавчий словник від найдавніших часів до 1914 року). Вінніпег, 1986. Т. 2. 622 с.
536. Цись П. М. Геоморфологія УРСР. Львів, 1962. 224 с.
537. Чайка Р. Розкопки могильника городища Щекотин на Розточчі. *Археологічні дослідження в Україні 2003–2004 рр.* Запоріжжя, 2005. С. 458–459.
538. Чебанюк О. Смерть і довкола неї. Погляд з Гуцульщини. *Локальна історія*. № 3. С. 26–31.
539. Черныш Е. К. Раннетрипольское поселение у с. Ленковцы. *Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях института истории материальной культуры*. 1952. Вып. XLVII. С. 41–51.
540. Чикаленко Л. Справоздання з розкопок в околицях стародавнього Червна влітку 1940 року / післямова В. Петегирича, М. Филипчука. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1998. Т. ССXXXV. С. 623–637.

541. Шараневичъ И. Пам'ятники Галицко-Руской старины въ изображеныхъ. Львовъ, 1886. Ч. I. 11 с. +3 табл.
542. Шляпкин И. Древние русские кресты / изыскания И. А. Шляпкина. Санкт-Петербург, 1906. Т. 1. Кресты новгородские, до XV века, неподвижные и не церковной службы. 38 с., 1 л. ил., 24 л. табл. рис.
543. Щавелев А. С. Летописные известия о крещении Ярополка Святославича. *Вестник РГГУ. № 12 (74)/11. Научный журнал. Серия "Исторические науки". Историография, источниковедение, методы исторических исследований.* Москва, 2011. С. 78–87.
544. Щапов Я. Н. Княжеские уставы и церковь в Древней Руси XI–XIV вв. Москва, 1972. 342 с.
545. Щапов Я. Н. Государство и Церковь в Древней Руси, X–XIII вв. Москва, 1989. 233 с.
546. Щапова Ю. Стекланные бусы древнего Новгорода. *Материалы и исследования по археологии СССР.* Москва, 1956. № 55. С. 164–179.
547. Щербаківський Д. Українське мистецтво. Київ–Прага, 1926. Т. II. Буковинські і Галицькі дерев'яні церкви, надгробні і придорожні хрести, фігури і каплиці. XXXIV с., 62 іл.
548. Шинаков Е. А., Чубур А. А. Орнитоморфные сюжеты на лучевых височных кольцах: семантика и мифологические истоки. *Stratum plus.* 2022. № 5. С. 259–272.
549. Юхимчук К. Ігор Свешніков та Львівський історичний музей (1945–1959 роки). *Археологічні дослідження Львівського університету.* 2015. Вип. 19. С. 199–215.
550. Ягодинська М. Попередні дослідження літописного Шумська. *Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині.* Кременець–Тернопіль, 2006. С. 137–141.
551. Ягодинська М. Нові культові речі з давньоруських пам'яток Західного Поділля. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.* 2007. Вип. 11. С. 346–357.

552. Ягодинська М. Поховальні пам'ятки Західного Поділля X–XIII ст. *Археологічні дослідження Львівського університету*. 2012. Вип. 16. С. 219–283.
553. Ягодинська М. О. Давньоруські пам'ятки Західного Поділля у X–XIII ст.: археологічні пам'ятки Тернопільщини. Тернопіль: ТОВ “Терно-граф”, 2018. 288 с.
554. Яковишина Я. Антропоморфна теракота в сакральній культурі трипільського населення: видозміни поглядів та інтерпретацій. *Духовна культура населення Прикарпаття, Волині і Закарпаття від найдавніших часів до середньовіччя (вибрані проблеми)* / за ред. Н. Булик, упор. О. Томенюк. Львів, 2020. С. 36–68.
555. Янин В. Л., Зализняк А. А., Гиппиус А. А. Новгородские грамоты на бересте (Из раскопок 1997–2000 гг.). Т. XI. Москва: Русские словари, 2004. 288 с.
556. Янин В. Л., Зализняк А. А., Гиппиус А. А. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 2001–2014 гг.). Т. XII. Москва: Языки славянской культуры, 2015. 288 с.
557. Abramowicz A. Historia archeologii polskiej: XIX i XX wiek. Warszawa–Łódź: Instytut Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk, 1991. 206 s.
558. Andrzejewski A., Sikora J. Drohiczyn średniowieczny i nowożytny w świetle badań z roku 2006. *Podlaskie Zeszyty Archeologiczne*. 2009. 5. S. 153–195.
559. Andrzejewski A., Sikora J. Street, Square and Cemetery in Medieval and Modern Drohiczyn. *Ulica, plac i cmentarz w publicznej przestrzeni średniowiecznego i wczesnonowożytnego miasta Europy Środkowej* / eds. S. Krabath, J. Piekalski, K. Wachowski. Wrocław, 2011. T. 13. *Wratislavia Antiqua*. S. 77–88.
560. Antoniewicz W. Wczesnohistoryczne groby szkieletowe w Torskiem w pow. Zaleszczyckim. Z badań archeologicznych w Gornem Dorzeczu Dniestru. *Wiadomości Archeologiczne*. 1921. T. 6. S. 91–98.
561. Ber W. Poszukiwania archeologiczne w pow. Kosowskim wojew. Stanislawowskim. *Z otchłani wieków*. 1936. T. XI. Z. 8–9. S. 97–100.
562. Bierzowicz I., Hołub B. Aspekty geomorfologiczne w kształtowaniu się i funkcjonowaniu krajobrazu kulturowego doliny Bugu w okolicach Drohiczyzna. *Prace*

Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG. 2007. № 7. Doliny rzeczne: przyroda-krajobraz-człowiek. S. 266–276.

563. Bertalan Z. C., Prohnenko I., Verba T., Fjodorov O., Attila T. Honfoglalás kori magyar jellegű sír Rovanci (Ua) határából. Adatok a 10. századi veretes készenléti íjtartó tegezkek kelet-európai elterjedéséhez. *“Hadak útján” A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIX. konferenciája Budapest, 2019. November 15–16.* Budapest, 2019. S. 11–17.

564. Borowska-Strugińska B., Minejko O. Wyniki badań antropologicznych. W: *Od cerkwi katedralnej króla Daniela Roma-nowicza do Bazyliki pw. Narodzenia NMP w Chełmie. Wyniki badań interdyscyplinarnych sezonu 2013–2014.* Chełm, 2016. S. 191–211.

565. Borowska-Strugińska B. Antropologiczna analiza szczątków kostnych. *Wielokulturowe stanowisko 3 w Czerniczynie w świetle badań archeologicznych w latach 1981–1985 / pod red. A. Hyrchały. Hrubieszów, 2017. S. 202–223.*

566. Bryk J. Badania archeologiczne w Ostapiu na Podolu. *Światowit. 1934/1935.* Warszawa, 1936. T. XVI. S. 117–144.

567. Constan N. Death and Dying in Byzantium. In: *Byzantine Christianity / ed. Krueger Derek.* Minneapolis, 2006. P. 124–145.

568. Cmentarzysko w Kudryńcach. *Z otchłani wieków.* 1931. R. VI. Z. 6. S. 87.

569. Cybulska M., Maik J., Sielski J. Tekstylia z cmentarzyska w Czermnie, stan. 3, sezon badawczy 1976. *The early medieval settlement complex at Czermno in the light of results from past research (up to 2010): material evidence = Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Czermnie w świetle wyników badań dawnych (do 2010): podstawy źródłowe / eds. M. Florek, M. Wołoszyn.* Kraków–Leipzig–Rzeszów–Warszawa, 2016. Vol. I. S. 521–530.

570. Cybulska M., Marciniak M., Sielski J. Tekstylne znaleziska z wczesnośredniowiecznego Gródka nad Bugiem, stan. 1A. Analiza materiałów, techniki wykonania i pochodzenie. *The early medieval settlement complex at Gródek upon the Bug River in the light of results from past research (1952–1955): material evidence = Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Gródku nad Bugiem w świetle wyników*

badań dawnych (1952–1955): podstawy źródłowe. U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej = Frühzeit Ostmitteleuropas 4 / ed. Wołoszyn M. Kraków–Leipzig–Rzeszów–Warszawa, 2018. S. 741–799.

571. Cynkalowski. A. *Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego*. Warszawa, 1961. 265 s. + 6 + XXXI tabl.

572. Chrzanowska I. Wczesnośredniowieczne grodzisko we wsi czermno, woj. Zamość. Opracowanie materiałów z wykopów NE 51C I NE 61A. *The early medieval settlement complex at Czermno in the light of results from past research (up to 2010): material evidence = Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Czermnie w świetle wyników badań dawnych (do 2010): podstawy źródłowe* / eds. M. Florek, M. Wołoszyn. Kraków–Leipzig–Rzeszów–Warszawa, 2016. Vol. I. S. 143–192.

573. Dąbrowski D. Wykopaliska Piotra Pokryszkina. *Średniowieczny zespół rezydencjonalny na Górze Katedralnej w Chełmie* / ed. A. Buko. Warszawa, 2019. S. 41–53.

574. Dąbrowski D., Słobodian W., Wojtowycz L. Analiza źródeł pisanych. W: *Od cerkwi katedralnej króla Daniela Roma-nowicza do Bazyliki pw. Narodzenia NMP w Chełmie. Wyniki badań interdyscyplinarnych sezonu 2013–2014*. Chełm, 2016. S. 33–67.

575. Dimnik M. Dynastic Burials in Kiev before 1240. *Ruthenica*. T. VII. Kiev, 2008. P. 70–103.

576. Smiszko Dr. Nowe wykopaliska. Małopolska Wschodnia. *Z otchłani wieków*. 1933. R. VIII. Z. 1–2. S. 21–25.

577. Duma P. Grób alienata. Pochówki dzieci nieochrzczonych, samobójców i skazańców w późnym średniowieczu i dobie wczesnonowożytnej. Kraków, 2010. 145 s.

578. Dzieńkowski T. Stan badań archeologicznych nad wczesnośredniowiecznymi cmentarzyskami szkieletowymi ziemi Chełmskiej. *“In silvis, campis... et urbe” Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim* / pod. red. S. Cygan, M. Glinianowicza, P. Kotowicza. Rzeszów–Sanok, 2010. S. 113–125.

579. Dzieńkowski T. Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe i późnośredniowieczna osada wiejska. *Wielokulturowe stanowisko 3 w Czerniczynie w świetle badań archeologicznych w latach 1981–1985* / pod red. A. Hyrchały. Hrubieszów, 2017. S. 94–189.

580. Dzieńkowski T. Early Medieval Settlement in the Chełm Land / Wczesnośredniowieczne osadnictwo ziemi chełmskiej. Kraków–Leipzig–Lublin–Rzeszów–Warszawa, 2021. Band 7/Tom 7. 720 pp.

581. Dzik M. Przemiany zwyczajów pogrzebowych w międzyrzeczu Bugu i górnej Narwi (XI–XV w.). Rzeszów, 2015. T. I. 321 s.

582. Florek M. Historia badań archeologicznych zespołu Grodowego w Czermnie w latach 1972–1997. *The early medieval settlement complex at Czermno in the light of results from past research (up to 2010): material evidence = Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Czermnie w świetle wyników badań dawnych (do 2010): podstawy źródłowe* / eds. M. Florek, M. Wołoszyn. Kraków–Leipzig–Rzeszów–Warszawa, 2016. Vol. I. S. 251–273.

583. Florek M. Cmentarzyska na stan. 1 (Grodisko) i stan. 3 (Podgrodzie Dalsze) w Czermnie oraz na stan. 1 we Wronowcach – uwagi archeologa. *The early medieval settlement complex at Czermno in the light of results from past research (up to 2010): material evidence = Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Czermnie w świetle wyników badań dawnych (do 2010): podstawy źródłowe* / eds. M. Florek, M. Wołoszyn. Kraków–Leipzig–Rzeszów–Warszawa, 2016. Vol. I. S. 373–384.

584. Florkiewicz I., Sikora P. Uwagi na temat badań wykopaliskowych w Czermnie w 1952 r. *The early medieval settlement complex at Czermno in the light of results from past research (up to 2010): material evidence = Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Czermnie w świetle wyników badań dawnych (do 2010): podstawy źródłowe* / eds. M. Florek, M. Wołoszyn. Kraków–Leipzig–Rzeszów–Warszawa, 2016. Vol. I. S. 225–240.

585. Ginalski J. Wczesnośredniowieczny zespół sakralny na grodzisku “Horodyszze” w Trepczy koło Sanoka. *Dzieje Podkarpacia*. Krosno, 2001. T. V. Początki chrześcijaństwa w Małopolsce. S. 349–377.

586. Ginalski J., Kotowicz P. Gród “wrót węgierskich” – staroruski Sanok i jego najbliższe zaplecze. *Pogranicza w polskich badaniach mediewistycznych. Materiały V Kongresu Mediewistów Polskich*. Rzeszów, 2019. T. III. S. 123–148.
587. Glogier Z. Wykopaliska w Horodnicy na Pokuciu. *Światowit*. 1899, T. I. S. 67–69.
588. Gołub S. Groby z okresu wczesnego średniowiecza. W: *Od cerkwi katedralnej króla Daniela Roma-nowicza do Bazyliki pw. Narodzenia NMP w Chełmie. Wyniki badań interdyscyplinarnych sezonu 2013–2014*. Chełm, 2016. S. 149–153.
589. Hadaczek K. Z badań archeologicznych w dorzeczu Dniestru (z 1 tablicą). *Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne*. Kraków, 1903. T. VI. S. 27–35.
590. Haduch A., Liwoch R. Kołtki z południowo-zachodniej Rusi. *Seminarium Trepczańskie*. Sanok, 2007. S. 43–50.
591. Hübner P. Nauka polska po II wojnie światowej – idee i instytucje. Warszawa: Centralny Ośrodek Metodyczny Studiów Nauk Politycznych, 1987. 266 s.
592. Hupało W. Wczesnośredniowieczne cmentarzyska Dźwinogrodu (Ukraina): kwestia periodyzacji i chronologii. *In silvis, campis et urbe*. Rzeszów–Sanok, 2010. S. 233–245.
593. Hupało W. Pochówki osób duchownych w kryptach. W: *Od cerkwi katedralnej króla Daniela Roma-nowicza do Bazyliki pw. Narodzenia NMP w Chełmie. Wyniki badań interdyscyplinarnych sezonu 2013–2014*. Chełm, 2016. S. 154–178.
594. Hupalo V., Lutsyk I. On the issue of dating Christian burials. (Review) Andrii Fylypchuk, *Arkheolohiia khrystyianskykh nekropoliv litopysnoho Plisneska. Sprawozdania archeologiczne*. Vol. 73(2). 2021. P. 403–410. <https://doi.org/10.23858/SA/73.2021.2.2599>
595. Janusz B. Z pradziejów ziemi Lwowskiej. Lwów, 1913. 92 s.
596. Janusz B. Zabutki przedhistoryczne Galicji Wschodniej. Lwów, 1918. 310 s.

597. Janusz B. Sprawozdanie z działalności państwowego konserwatora zabytków przedhistorycznych okręgu lwowskiego za rok 1924 i 1925. *Wiadomości Archeologiczne*. Warszawa, 1929. T. X. S. 255–270.
598. Jaszczółt P., Chyla J. Obrzędy pogrzebowe we wczesnochrześcijańskich katakumbach w Rzymie. *Oblicza śmierci. Perspektywy badawcze* / red. O. Tarczyńska. Poznań, 2008. S. 227–242.
599. Kaindl R. F. Archäologische Untersuchungen zu Wassilen und Panka in der Bukowina. *Mittheilungen der K. K. Central-Commission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und Historischen Denkmale*. Wien, 1901. XXVII 1. S. 47–48.
600. Kalaga J. Groby z płytami na cmentarzysku przy kościele pod wezwaniem św. Mikołaja w Wiślicy. Aspekt archeologiczny i społeczny. *Acta Archaeologica Lodziensia*. Łódź, 2014. № 60. S. 131–136.
601. Kępa M. Analiza anatomo – antropologiczna serii szkieletów pochodzących ze stanowiska nr 2 – Grodzisko “Horodyszczce”, Trepcza, gm. Sanok. Kraków, 2012. 53 s.
602. Kępa M., Głąb H. Analiza anatomo-antropologiczna serii szkieletów z cmentarzyska grodowego na wzgórzu zamkowym w Sanoku. *“In silvis, campis...et urbe” Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim* / pod. red. S. Cygan, M. Glinianowicza, P. Kotowicza. Rzeszów–Sanok, 2010. S. 221–231.
603. Kirkor A. H. Wicieczka na Podole Galicyjskie. *Kłosa*. Warszawa, 1877. T. 24. № 622. S. 355–356.
604. Kirkor A. H. Sprawozdanie i wykaz zabytków złożonych w Akademii Umiejętności z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w r. 1878. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*. Kraków, 1879. S. 12–45.
605. Kirkor A. Sprawozdanie i wykaz zabytków złożonych w Akademii Umiejętności z wycieczki archeologicznej w roku 1881. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*. Kraków, 1882. T. VI. S. 21–27.
606. Kirkor A. H. Sprawozdanie i wykaz zabytków złożonych w Akademii Umiejętności z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w r. 1882. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*. Kraków, 1883. S. 51–65.

607. Kirkor A. H. Sprawozdanie i wykaz zabytków złożonych w Akademii Umiejętności z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w r. 1883. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*. Kraków, 1884. S. 48–60.
608. Kóčka-Krenz H. Bizuteria północno-zachodnio-słowiańska we wczesnym średniowieczu. Poznań, 1993. 342 s.
609. Kopernicki J. Poszukiwania archeologiczne w Horodnicy nad Dniestrem, wspólnie z P. Wład. Przybysławskim, Człon. Kom. Antrop. i arch. Dokonane w roku 1877. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*. Krakow, 1878. T. II. S. 19–72.
610. Kopernicki J. Dalsze poszukiwania archeologiczne w Horodnicy nad Dniestrem, przez P. Wład. Przybysławskiego, Czł. kom. Antrop. i Arch. dokonane w latach 1878–1882. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*. Krakow, 1884. T. VIII. S. 3–32.
611. Koperski A. Komunikat z badań ratowniczych wczesnośredniowiecznego grobu szkieletowego w Przemyślu przy ul. Pstrowskiego. *Rocznik Przemyski*. Przemyśl, 1988. T. 26. S. 392–400.
612. Koperski A. Sprawozdanie z badań archeologicznych na wczesnośredniowiecznym cmentarzysku szkieletowym w Przemyślu przy ul. Grunwaldzkiej. *Rocznik Przemyski*. Przemyśl, 1988. T. 26. S. 401–410.
613. Koperski A. Nowe wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Przemyślu, ul. Krasieńskiego 49. *Rocznik Przemyski*. Przemyśl, 1988. T. 26. S. 413–420.
614. Koperski A. Rezultaty ratowniczych prac wykopaliskowych na stanowisku Przemyśl, ul. Krasieńskiego w 1979 r. *Materiały i Studia Muzealne*. 1988. T. 6. S. 209–239.
615. Koperski A. Komunikat z badań ratowniczych wczesnośredniowiecznego grobu szkieletowego w Przemyślu przy ul. Pstrowskiego *Rocznik Przemyski*. Przemyśl, 1994. T. 29–30. Z. 1 (1). S. 46–53.
616. Koperski A. Ślady wczesnośredniowiecznych grobów w Żurawicy, gm. Żurawica, woj. Przemyśl. *Rocznik Przemyski*. Przemyśl, 1994. T. 29–30. Z. 1 (1). S. 71–73.

617. Koperski A. Cmentarzisko szkieletowe na wzgórzu zamkowym w Przemyślu. *Rocznik Przemyski*. Przemyśl, 2004. T. 40. Z. 2. Archeologia. S. 147–177.
618. Koperski A. Przemiany w obrządku pogrzebowym na przykładzie wczesno- i późnośredniowiecznych cmentarzysk odkrytych w Przemyślu. “*In silvis, campis...et urbe*” *Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim* / pod. red. S. Cygan, M. Glinianowicza, P. Kotowicza. Rzeszów–Sanok, 2010a. S. 175–185.
619. Koperski A. Wczesnośredniowieczne osadnictwo na terenie Przemyśla. W: *Przemyśl wczesnośredniowieczny* / red. E. Sosnowska. Warszawa, 2010b. S. 93–176.
620. Koperski A., Kociuba J. Dwa wczesnośredniowieczne groby szkieletowe w Łowcach gm. Chłopice woj. przemyskie. *Rocznik Przemyski*. Przemyśl, 1994. T. 29–30. Z. 1 (1). S. 75–79.
621. Kozak-Zychman W. Wczesnośredniowieczne cmentarzyska kompleksu Grodowego Czermna-Czerwienia w świetle badań archeologiczno-antropologicznych. *Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край. Матеріали ІХ Наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції. Луцьк, 20–23 січня 1998 р.* Луцьк, 1998. S. 147–151.
622. Kunusz A. *Przemyśl w pradziejach i wczesnym średniowieczu*. Przemyśl, 1981. 200 s.
623. Kuśnierz J. Historia i stan badań latopisowych grodów Czerwień i Wołyń oraz ich okolic. *Zamojsko-wołyńskie zeszyty muzealne*. Zamość, 2003. T. 1. S. 6–22.
624. Kuśnierz J. Średniowieczne cmentarzisko szkieletowe namajdanie grodziska w Gródku (stan. 1A), pow. Hrubieszowski, woj. Lubelskie, w świetle zachowanej dokumentacji badań archeologicznych komisji Grodów Czerwieńskich (1952–1955) “*In silvis, campis... et urbe*” *Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim* / pod. red. S. Cygan, M. Glinianowicza, P. Kotowicza. Rzeszów–Sanok, 2010. S. 247–266.
625. Kuśnierz J. Gródek nad Bugiem, stan. 1A. Wyniki badań wykopaliskowych z lat 1952–1955. Cmentarzisko na majdanie grodziska. *The early medieval settlement complex at Gródek upon the Bug River in the light of results from past research (1952–*

1955): *material evidence* = *Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Gródku nad Bugiem w świetle wyników badań dawnych (1952–1955): podstawy źródłowe. U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej = Frühzeit Ostmitteleuropas 4* / ed. M. Wołoszyn. Kraków–Leipzig–Rzeszów–Warszawa, 2018. S. 707–734.

626. Kwiatkowska B., Kuźniarska K. Analiza antropologiczna materiału skieletoowego zarejestrowanego na terenie zespołu osadniczego w Czermnie w latach 1972–1979. *The early medieval settlement complex at Czermno in the light of results from past research (up to 2010): material evidence = Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Czermnie w świetle wyników badań dawnych (do 2010): podstawy źródłowe* / eds. M. Florek, M. Wołoszyn. Kraków–Leipzig–Rzeszów–Warszawa, 2016. Vol. I. S. 337–364.

627. Liwoch R. Koltka z Błyszczanki na Podolu Zachodnim. *Materiały archeologiczne*. Krakow, 2005. T. 35. S. 133–136.

628. Lutsyk I. The Medieval Christian Necropolis in the Kopachyntsi hillfort (Ukraine). Unpublished Research Materials. *Analecta Archaeologica Ressoiviensia*. Vol. 16. 2021a. P. 125–145.

629. Lutsyk I. Death and burial in Kyivan Rus' according to written sources. *Historia i Świat*. Siedlce, 2021b. № 10. S. 209–238.

630. Lutsyk I., Bulyk N. Medieval sacred monuments on the territory of Halych-Volynian Rus': the history of research in the XIX – early XX centuries. *Przegląd Archeologiczny*. Vol. 70. 2022. P. 245–274.

631. Małyaszewicz P. Korrespondencja Dziennika Warszawskiego. *Dziennik Warszawski*. Niedziela $\frac{7}{19}$ Grudnia. 1852. № 337. S. 4.

632. Materiały do słownika terminów budownictwa staroruskiego X–XV w. / opr. A. Poppe, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1962.

633. Maziarczuk M. Cmentarz szkieletowy przy zachodniej bramie zespołu katedralnego w Chełmie, ul. Lubelska 2. *Rocznik Chełmski*. Chełm, 2019. T. 23. S. 9–20.

634. Miechowicz Ł. Późnośredniowieczne i nowożytnie pochówki dzieci w naczyniach glinianych na przykładzie znaleziska z Wyszatyc, gm. Żurawica, pow. Przemyśl. *Późne średniowiecze w Karatach polskich*. Krosno, 2007. S. 517–535.
635. Nowe wykopaliska. *Z otchłani wieków*. 1932. T. VII. Z. 2–3. S. 46–49.
636. Odkrycie groty w Korolówce w pow. borszczowskim. *Z otchłani wieków*. 1935. R. X. Z. 2. S. 32.
637. Ossowski G. Sprawozdanie z wycieczki paleo-etnograficznej po Galicji w r. 1889. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*. Krakow, 1890. T. XIV. S. 17–68.
638. Ossowski G. Sprawozdanie drugie z wycieczki paleoetnologicznej po Galicji (w roku 1890). *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*. Krakow, 1891. T. XV. S. 1–88.
639. Ossowski G. O grobach niecialopalnych w Myszkowie. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*. Krakow, 1891. T. XV. S. 89–98.
640. Pawlata L. Wyniki badań nowo odkrytego cmentarzyska wczesnośredniowiecznego w Drohiczyńcu, woj. białostockie. *Rocznik Białostocki*. Białystok, 1991. T. 17. S. 111–126.
641. Pawlata L. Osada I cmentarzysko wczesnośredniowieczne na stanowisku 3 w miejscowości Czermno Kolonia, gm. Tyszowce, woj. Zamość, z badań wykopaliskowych w 1976 r. *The early medieval settlement complex at Czermno in the light of results from past research (up to 2010): material evidence = Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Czermnie w świetle wyników badań dawnych (do 2010): podstawy źródłowe* / eds. M. Florek, M. Wołoszyn. Kraków–Leipzig–Rzeszów–Warszawa, 2016. Vol. II. S. 259–296.
642. Peleński J. *Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych*. Kraków: Akademia Umiejętności, 1914. 3, 207, 12 s., 4 mapy.
643. Petehyrych W., Tersky'j S. Materiały wczesnośredniowiecznego cmentarzyska we wsi Walawa pod Przemyślem. *Rocznik Przemyski*. 1997. T. 33. Z. 3. S. 107–118.
644. Poppe A. Państwo i kościół na Rusi w XI w. Warszawa 1968.

645. Margaryan A., Lawson D. J., Sikora M. et al. 2020. Population genomics of the Viking world. *Nature*. 2020. Vol. 585. P. 390–396.
646. Przybysławski W. Wstęp z poszukiwań archeologicznych w Horodnicy nad Dniestrem dokonanych w r. 1878. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*. Kraków, 1879. T. III. S. 70–73.
647. Przybysławski K. Przyczynek do historii bronzów emaliowanych, znalezionych w Polsce. *Teka konserwatorska. Rocznik II. Koła C. K konserwatorów starożytnych pomników Galicyi Wschodniej*. Lwów, 1900. S. 60–64.
648. Przybysławski W. Repertoryum zabytków przedhistorycznych na obszarze szesnastu powiatów Galicyi Wschodniej. Lwów: Drukiem W. A. Szykowskiego, 1906. 83 s.
649. Rapp C. Death at the Byzantine Court: The Emperor and his Family. *Death at Court* / eds. Karl-Heinz Spieß and Immo Warntjes. P. 267–286. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2012.
650. Rauhut L. Wczesnośredniowieczne materiały archeologiczne z terenów Ukrainy w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie. *Materiały wczesnośredniowieczne*. 1960. T. V. S. 231–260.
651. Sekcja I. (Zabytki przedhistoryczne). Sprawozdanie konserwatorskie kons. prof. Dra Hadaczka. *Sprawozdania Grona konserwatorów Galicyi Wschodniej*. T. III. Styczeń–Grudzień 1908. № 64–75. Lwów, 1909. S. 2–4.
652. Sekcja I. (Zabytki przedhistoryczne). Sprawozdanie kons. prof. Dra Hadaczka. *Sprawozdania Grona konserwatorów Galicyi Wschodniej*. T. III. Styczeń–Grudzień 1910. № 88–99. Lwów, 1910. S. 9–11.
653. Skibiński S. Grób wczesnośredniowieczny na Kredowej Górze w Chełmie. *Wiadomości Archeologiczne*. T. 26. 1959–1960. S. 303–304.
654. Sprawozdania z posiedzeń Komisji, odbytych w drugiej połowie r. 1898. i w r. 1899. *Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne*. Kraków, 1900. T. IV. S. VI–XI.
655. Stecki T.-J. (1888). Z boru i stepu. Obrazy i pamiątki. Kraków. 347 s.

656. Sulimirski T. Sprawozdanie z działalności lwowskiego ośrodka prehistorycznego. *Z otchłani wieków*. 1935. T. X. Z. 2. S. 20–28.
657. Sulimirski T. przedstawił Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Małopolsce Wschodniej i na Wołyniu. *Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności*. Październik. Nr 8. 1937. T. 42. S. 226–227.
658. Sulimirski T. Z zagadnień archeologii historycznej na Podolu. *Wiadomości archeologiczne*. 1936. T. 14. S. 71–90.
659. Swiesznikow I., Hupało W. Uwagi na temat chronologii obiektów na grodzie właściwym w Dźwinogrodzie (Zvenygorod) koło Lwowa. *Sprawozdania Archeologiczne*. Kraków, 1996. T. XLVIII. S. 177–197.
660. Szaraniewicz I. Trzy opisy historyczne staroksiążęcego grodu Halicza w r. 1860, 1880 i 1882. Lwów, 1883. 232 s. + XXX.
661. Szaraniewicz I. O rezultatach poszukiwań archeologicznych w okolicy Halicza w r. 1884 i 1885. *Przegląd archeologiczny*. Lwów, 1888. S. 3–89.
662. Uspenskij F. The Baptism of Bones and Prima Signatio in Medieval Scandinavia and Rus'. *Between Paganism and Christianity in the North* / ed. L. P. Słupecki, J. Morawiec. Rzeszów, 2009. S. 9–22.
663. Wołoszyn M., Dzieńkowski T., Kuźniarska K., Nosek E. M., Stępiński J., Florkiewicz I., Włodarczak P. A burial in the rampart of the stronghold in Czermno-Cherven' and its significance for the chronology of the Cherven' towns. *Lebenswelten zwischen archäologie und geschichte festschrift für Falko Daim zu seinem 65 geburtstag. Monographien des RGZM* / hrsg. Jörg Drauschke, Ewald Kislinger, Karin Kühtreiber, Thomas Kühtreiber, Gabriele Scharrer-Liška, Tivadar Vida. Band 150. Mainz, 2018. S. 459–479.
664. Zacharjewicz J. Wykopaliska w Załukwi nad Dniestrem. *Dzwignia*. Lwów, 20 Września, 1882. № 9. S. 139–141.
665. Zacharjewicz J. Wykopaliska w Załukwi nad Dniestrem. *Dzwignia*. Lwów, 20 Października, 1882. № 10. S. 152–154. Tabl. IX.
666. Zawadzka-Antosik B. Pochówki dzieci w naczyniach glinianych. *Wiadomości archeologiczne*. 1973. T. XXXVIII (2). S. 365–371.

667. Zielińska M., Kotowicz P. Cmentarzysko grodowe na wzgórzu zamkowym w Sanoku. *“In silvis, campis... et urbe” Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim* / pod. red. S. Cygan, M. Glinianowicza, P. Kotowicza. Rzeszów–Sanok, 2010. S. 187–220.

668. Zoll-Adamikowa H. Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe Małopolski. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1966. Cz. I. Źródła. 204 s.

669. Zoll-Adamikowa H. Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe Małopolski. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1971. Cz. II. Analiza. 220 s.

670. Žáková M. I. Analiza przedmiotów z prywatnej kolekcji w klasztorze zakonu braci najmniejszych św. Franciszka z Paoli we Vranovie koło Brna. Magisterska praca. Brno, 2015. 124 s. URL: <https://docplayer.pl/53418103-Martyna-irena-zakova-analiza-przedmiotow-z-prywatnej-kolekcji-w-klasztorze-zakonu-braci-najmniejszych-sw-franciszka-z-paoli-we-vranovie-kolo-brna.html> (дата звернення: 08. 02. 2019).

Електронні ресурси:

671. Археологічні дослідження на території внутрішнього двору Старого замку в Кам'янці-Подільському у 2019 році. URL: <https://www.nas.gov.ua/EN/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=6267> (дата звернення: 24. 09. 2020).

672. Археологічні дослідження на території подвір'я Старого замку в Кам'янці-Подільському: результати польового сезону 2018 року. URL: <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/news/Pages/View.aspx?MessageID=4555> (дата звернення: 08. 07. 2019).

673. Бандрівський М. Чому “останки князя Осьмомисла” є археологічним фейком? URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2019/11/29/156627/> (дата звернення: 11. 03. 2021).

674. Відкриття 2018 року! 2018 рік виявився для археологів музею результативним й приніс свої сюрпризи. URL: <http://muzeum.in.ua/nash%D1%96-zaxodi/novini/v%D1%96dkrittya-roku.html> (дата звернення: 14. 11. 2019).

675. Возвращение. URL: https://www.youtube.com/watch?v=ZJgWWakTmOs&ab_channel=MrBeshan (дата звернення: 01. 06. 2021).
676. Гимон Т. В. Кирик. *Православная энциклопедия*. Москва: Церковно-научный центр “Православная энциклопедия”, 2014. Т. XXXIV. С. 167–170. URL: <http://www.pravenc.ru/text/1840245.html> (дата звернення: 18. 05. 2029)
677. Горбенко С. Боярин з Галича-Крилоса XII ст. 19 січня 2021а. URL: <https://sagor.com.ua/boyaryn-z-galycha-krylosa-xii-ct.html> (дата звернення: 08. 05. 2022).
678. Горбенко С. Реконструкція – Ярославна з Галича XII ст. 24 січня 2021б. URL: <https://sagor.com.ua/rekonstrukciya-yaroslavna-z-galycha-xii-st.html> (дата звернення: 08. 05. 2022).
679. Горбенко С. Реконструкція – обличчя галицького князя Ярослава Осмомисла (+1187). 24 січня 2021в. URL: <https://sagor.com.ua/rekonstrukciya-oblychchya-galyczkogo-knyazya-yaroslava-osmomysla-1187.html> (дата звернення: 08. 05. 2022).
680. Давнє жіноче поховання і житло: археологи розповіли про цьогорічні знахідки у Пліснеську. URL: https://galinfo.com.ua/news/davnie_zhinoche_pohovannya_i_zhytlo_arheology_rozply_pro_tsogorichni_znahidky_u_plisnesku_367744.html?fbclid=IwAR2i2EA32ohx-_fjIwi0dPrk6jGsbE24tgt48jtXfQfqRSUmOPX9zv1U9kg (дата звернення: 25. 12. 2021).
681. Котис О. Золото, холера, тайнописи: що приховали дослідники XIX століття про Луцьк. *Хроніки Любарта*. 9 грудня 2015. URL: <http://www.hroniky.com/articles/view/120-zoloto-kholera-tainopysy-shcho-prykhovaly-doslidnyku-khikh-stolittia-pro-lutsk> (дата звернення: 27.12.2020).
682. Квятковський А. Знайдено могилу сина Данила Галицького. Справді? URL: <https://zbruc.eu/node/37558> (дата звернення: 09.07.2018).
683. Київська Русь (XI–XIII ст.). Скарбниця національного музею історії України. URL: https://goldenukr.com.ua/?page_id=2762 (дата звернення: 8.08.2021).

684. Лукомський Ю. Холм короля Данила. URL: <https://zbruc.eu/node/63563> (дата звернення: 15.03.2017).
685. Луцик І. 1852 рік – перше археологічне відкриття у Луцьку. Чи справді це так? *Хроніки Любарта*. 20 листопада 2020. URL: <http://www.hroniky.com/news/view/20357-1852-rik-pershe-arkheolohichne1-vidkryttia-u-lutsku-chy-spravdi-tse-tak> (дата звернення: 20.11.2020).
686. Львівські археологи припускають, що знайшли в Холмі саркофаг з похованням сина короля Данила. URL: <https://dailylviv.com/news/istoriya/lvivski-arkheolohy-prypuskayut-shcho-vony-znaishly-v-kholmi-sarkofah-z-pokhovannyam-syna-korolya-danyla-20946> (дата звернення: 11.04.2018).
687. Мавродин В. В. Народные восстания в древней Руси XI–XIII вв. Москва, 1961. 118 с. URL: <https://litresp.ru/chitat/ru/%D0%9C/mavrodin-vladimir-vasiljevich/narodnie-voostaniya-v-drevnej-rusi-xi-xiii-vv> (дата звернення: 26.12.2019).
688. Молодій В. У пошуках князя Ярослава Осмомисла. 2020. URL: <https://localhistory.org.ua/spetsproekty/u-poshukakh-kniazia-iaroslava-osmomisla/> (дата звернення: 05.12.2020).
689. Олійник І. Древнє поховання жінки виявили у Кам'янці-Подільському: що про нього розповідають археологи. URL: https://ye.ua/istoriya/55944_Drevnye_pohovannya_zhinki_viyavili_u_Kam_yanci_Podil'skomu_scho_pro_nogo_rozpovidayit_arheologi.html?fbclid=IwAR2mXluAvSk5VjuAGjQAWID-AmelcxyhGRCakKO7hsTxXbXqHcvF_-JQTds (дата звернення: 18.01.2022).
690. Пам'ятки культурної спадщини Бродівського р-ну. URL: [https://loda.gov.ua/upload/users_files/28/upload/za%20vYdamY\(4\).doc](https://loda.gov.ua/upload/users_files/28/upload/za%20vYdamY(4).doc) (дата звернення: 29.08.2021).
691. Під Луцьком розкопали могильник, якому тисяча років. 30 травня, 2014. URL: <http://www.volynpost.com/news/33821-pid-luckom-rozkopaly-mogylnyk-iakomu-tysiach> (дата звернення: 18.04. 2018).

692. Поліщук Н. Храм св. Івана Хрестителя у Львові та ікона Львівської Богородиці. 17 лютого 2015. URL: https://risu.ua/hram-sv-ivana-hrestitelya-u-lvovi-ta-ikona-lvivskoj-bogorodici_n73055 (дата звернення: 06.09.2018).
693. Предсмертный постриг в схиму и мантию. URL: <https://azbyka.ru/forum/threads/predsmertnyj-postrig-v-sximu-i-mantiju.17951/> (дата звернення: 17.09.20).
694. Україна. Повернення своєї історії – 2. URL: https://www.youtube.com/watch?v=vcs_wzmfv38&ab_channel=%D0%A2%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D0%BB1%2B1 (дата звернення: 16.12.2020).
695. Чин освячення нового кладовища. URL: <https://pravoslav.ks.ua/service-book/cemetery/> (дата звернення: 24.03.2021).

ДОДАТКИ

Додаток А

Архівні документи:

листи й фото учасників Волинської експедиції кінця XIX століття

Рис. А.1. Члени комітету з відновлення Успенського собору. У першому ряді зліва направо: В. Антонович, О. Дверницький, Г. Боровиков; у другому: архієпископ Олександр, А. Прахов, Д. Левицький [Терський 2010, с. 17]

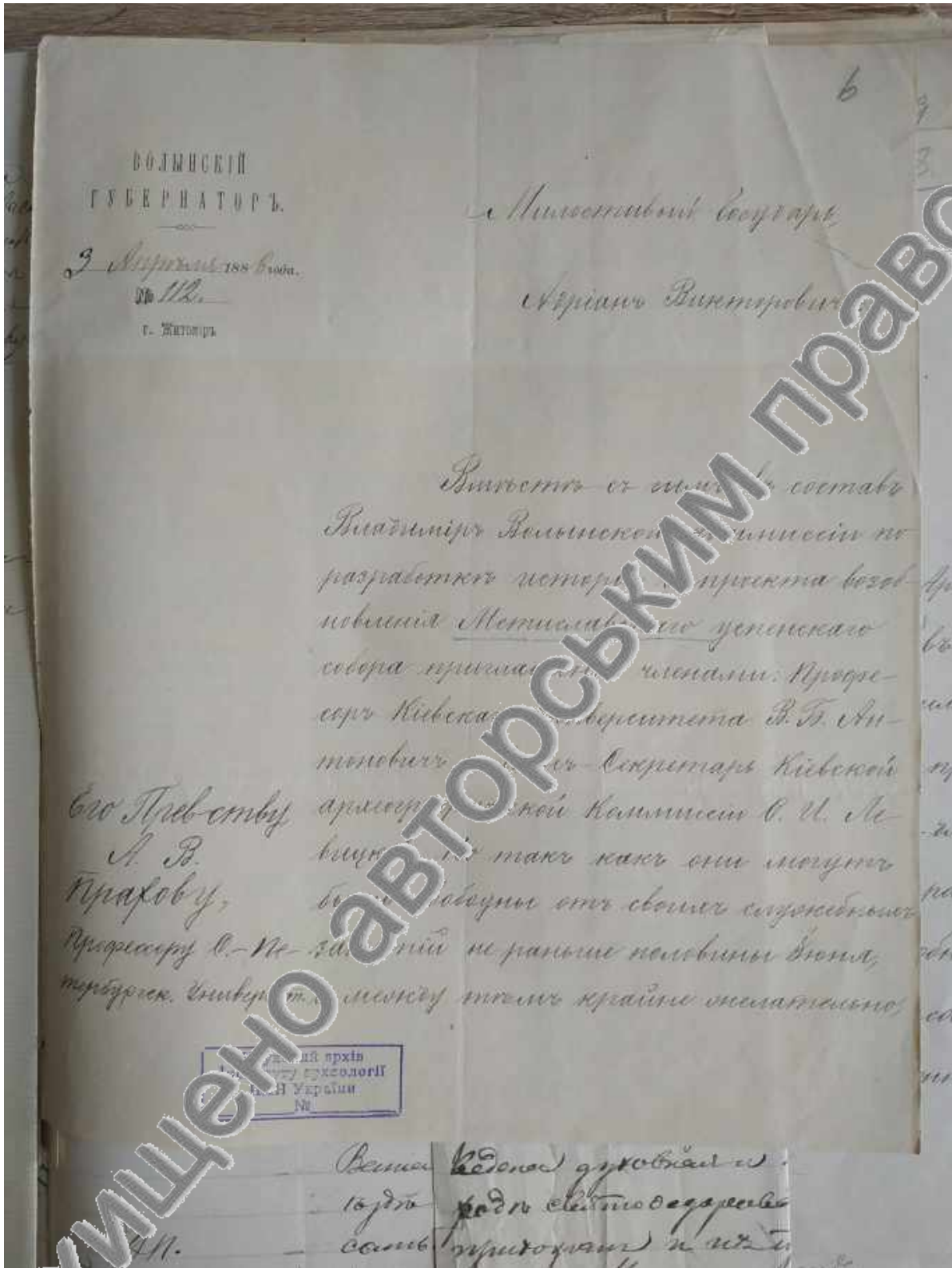

Рис. А. 2. Лист В. фон Валя до А. Прахова про запрошення до досліджень спенського собору В. Антоновича й О. Левицького [НАІА НАНУ. Ф. 65. Оп. 6. Арк. 1]

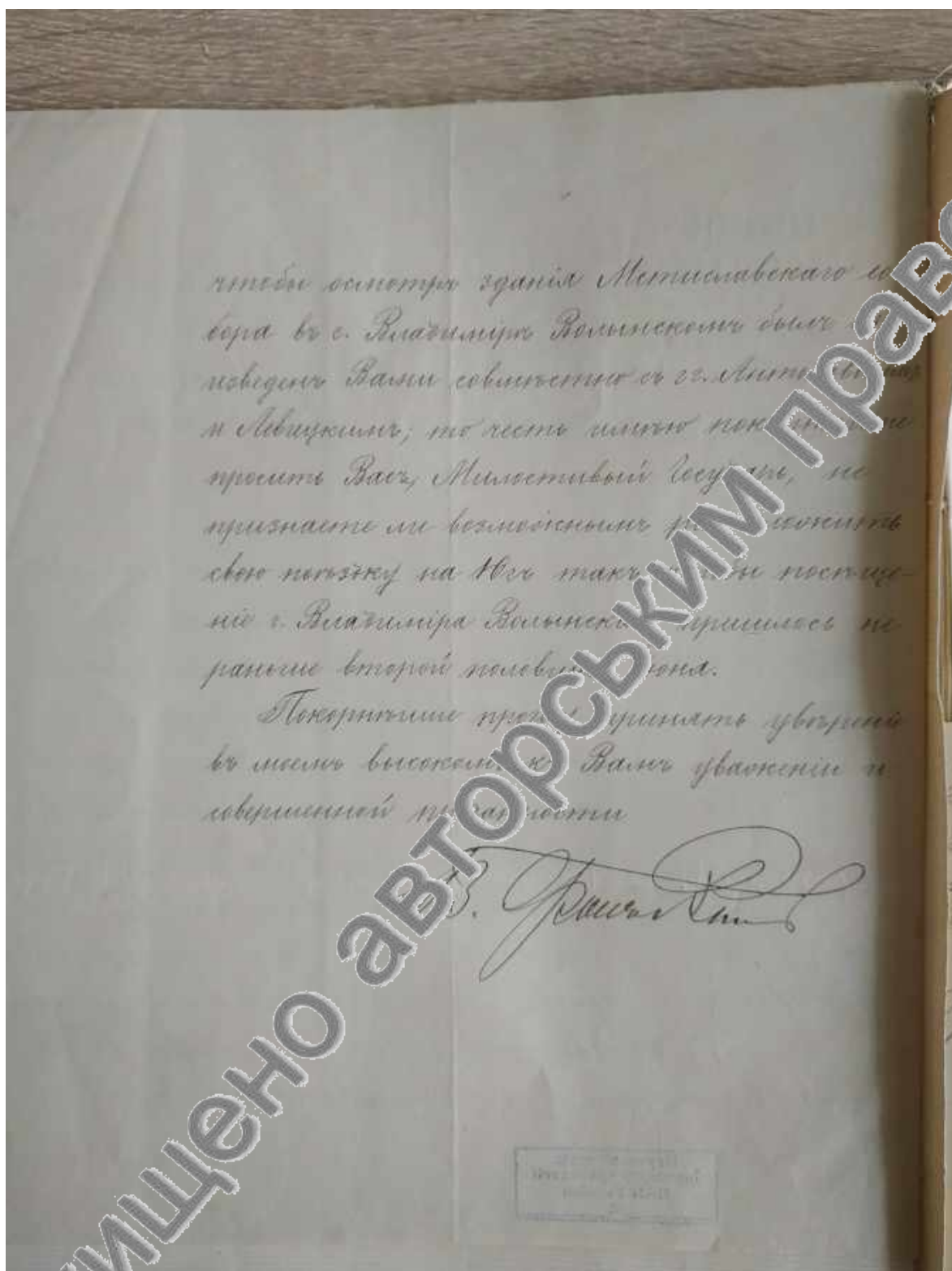
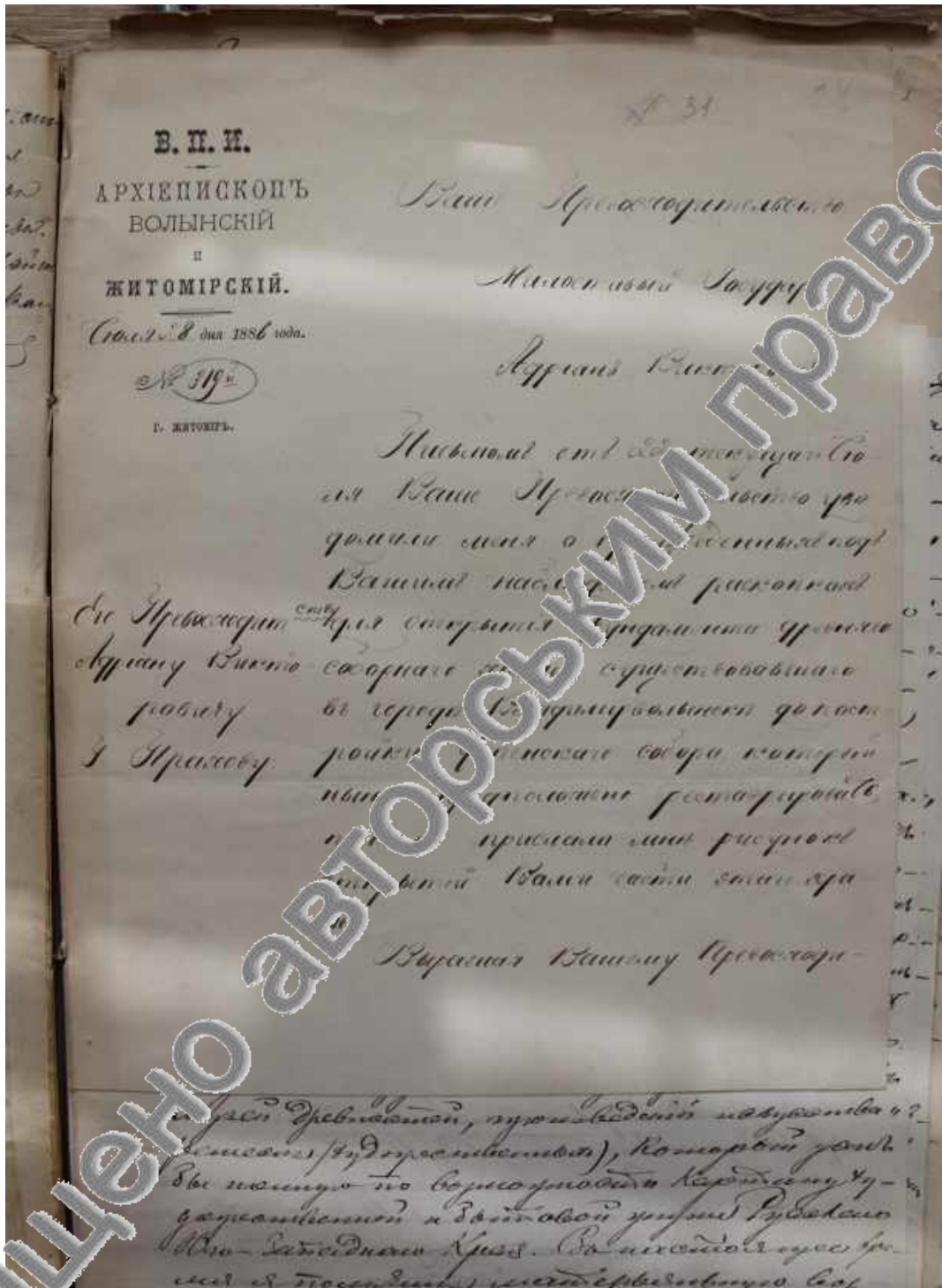

Рис. А. 3. Лист В. фон Валя до А. Прахова про запрошення до досліджень
 спенського собору В. Антоновича й О. Левицького [НАІА НАНУ. Ф. 65. Оп. 6.
 Арк. 2]

Лист архиепископа Паладія до А. Прахова із вдячністю за повідомлення про результати розкопок в Успенському соборі й інформацією про звернення до оберпрокурора Святішого Синоду В. К. Саблера із проханням надання грошової допомоги для продовження досліджень [НАІА НАНУ. Ф. 65. Оп. 31. Арк. 1]

твоя моя искренно благодар-
 ность за сообщеніе съ стороны
 Вашей драгоценнаго памятника
 Волына, мною съестъ преданіи
 Вас, Милостивый Государь, мною
 съданнымъ Вами отъ стороны
 съ св. св. донесъ у Св. Синоду
 року Святѣйшаго Синода, прому
 съ секретарства в р. 1861, и на иже
 зане матеріально, не вѣдючи на
 продолженіи работъ для галлеи
 раскрытій Бранденбургской
 Владимиро-Волынской епархіи
 въ Митрополи и преемствъ до 10
 Августя, мною ступаюсь въ
 саверную сторону, иже преемствъ до 10
 маю, съ св. св. донесъ Вами позванъ
 Вами въ Митрополи, те в. Синоду
 съ св. св. донесъ и мною позванъ

Рисунок А. 5. Лист архиепископа Паладія до А. Прахова із вдячністю за повідомлення про результати розкопок в Успенському соборі й інформацією про звернення до оберпрокурора Святішого Синоду В. К. Саблера із проханням надання грошової допомоги для продовження досліджень [НАІА НАНУ. Ф. 65. Оп. 31. Арк. 2]

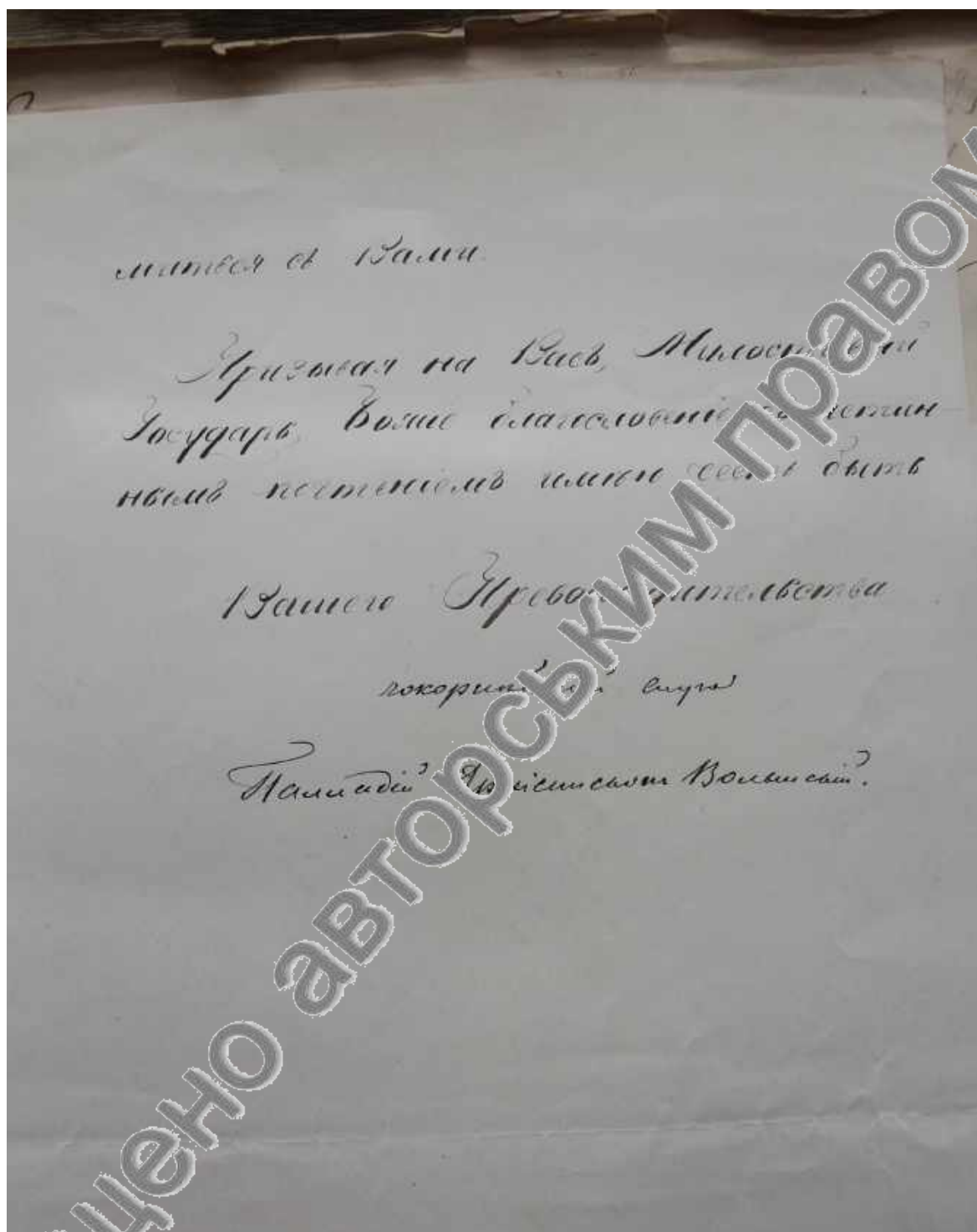
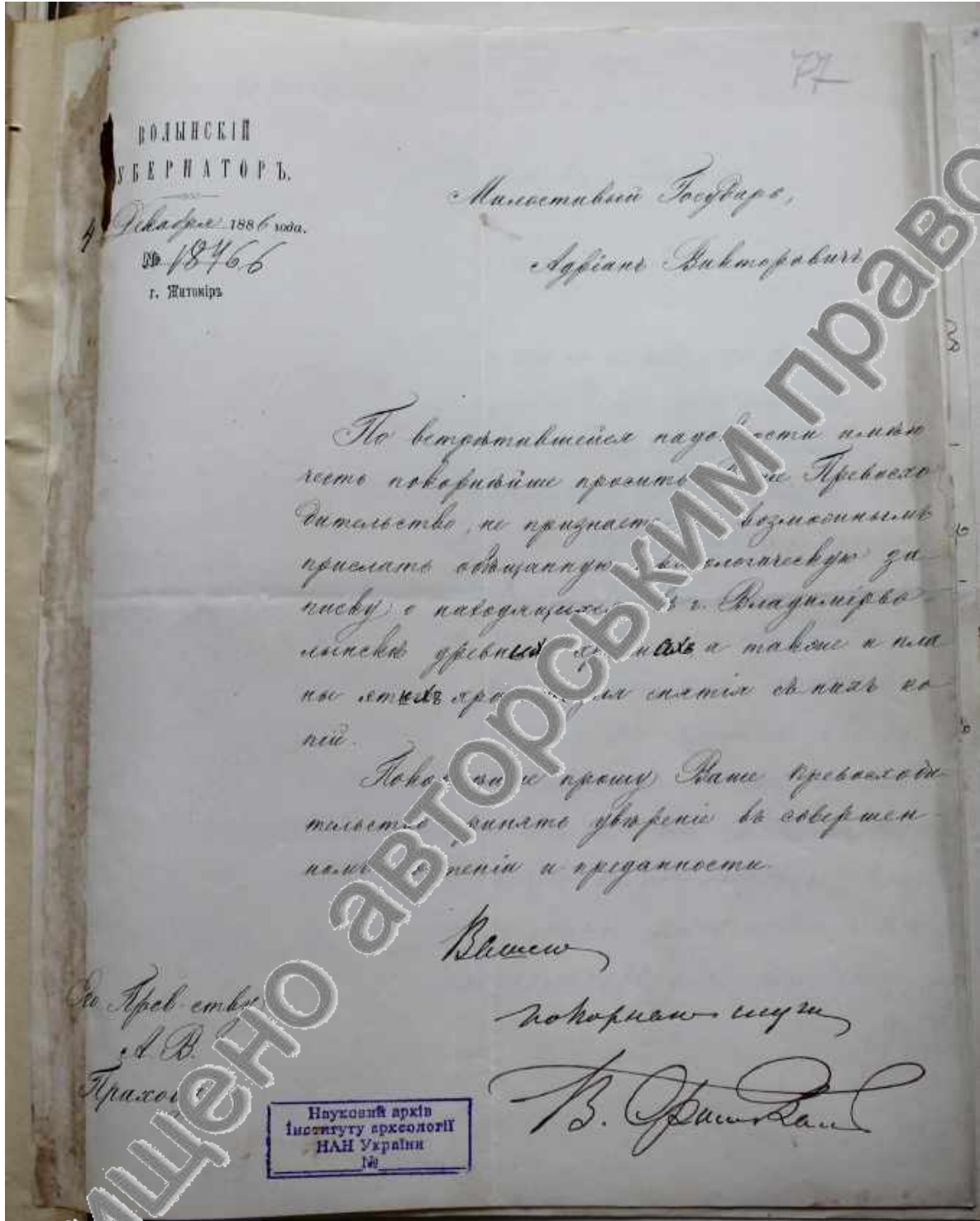

Рис. А. 6. Лист архієпископа Паладія до А. Прахова із вдячністю за повідомлення про результати розкопок в Успенському соборі й інформацією про звернення до оберпрокурора Святішого Синоду В. К. Саблера із проханням надання грошової допомоги для продовження досліджень [НАІА НАНУ. Ф. 65. Оп. 31. Арк. 3]

№ 65. Оп. 77. Арк. 1]

Лист В. фон Валя до А. Прахова із проханням надіслати йому археологічну записку про давні храми Володимира-Волинського [НАІА НАНУ. № 65. Оп. 77. Арк. 1]

Рис. А. 8. Вигляд на Успенський собор у Володимирі-Волинському з південного заходу (фото А. Прахова 1986 р.) [Альбомъ... 1889, с. 12]

Рис. А. 9. Вигляд на Успенський собор у Володимирі-Волинському з північного боку (фото А. Прахова 1986 р.) [Альбомъ... 1889, с. 13]

Рис. А. 10. Фрески в головному вівтарі Успенського собору у Володимирі-Волинському (фото А. Прахова 1986 р.) [Альбомъ... 1889, с. 14]

Рис. А. 11. Інтер'єр Успенського собору у Володимирі-Волинському (фото А. Прахова 1986 р.) [Альбомъ... 1889, с. 17–18]

Рис. А. 12. Віконний отвір із фресками в Успенському соборі.

Фото 1897 р. [Раппопорт 1977, с. 22]

Рис. А. 13. Розкопки І. Шляпкіна біля кам'яного хреста в с. Зимному [Луцик 2018, рис. 1].

Додаток Б

Каталог археологічних поховальних пам'яток

Легенда:

1. № п/п. Назва пам'ятки, район, область:
2. Тип пам'ятки:
3. Топографія:
4. Характеристика:
5. Датування:
6. Автор дослідження:
7. Література:
8. Фонди:
9. Архів:

Україна

Волинська область

Горохівський район

1. Перемиль, Горохівський р-н, Волинська обл.

1. Тип пам'ятки: підплитові поховання; ймовірне розташування храму.
2. Топографія: пологий східний схил лівого берега р. Стир, ур. Задуб'я, 400 м від городища XI–XIII ст.
3. Характеристика: порочені плити розмірами близько 2×0,8 м лежали на відстані 30 м від річки. На глибині 0,4–0,7 м відкрили кілька безінвентарних поховань із західною орієнтацією (рис. Г. 1). Інформація про уклад рук усіх виявлених скелетів, як і їхня кількість чи стан збереження, у звітній документації відсутні, проте на одному із фото помітно, що права рука одного з покійників лежить на тазі, а ліва – на животі. У розкопі також виявили кераміку руського часу та черняхівської культури, пам'ятки останньої знайдено й у сусідньому ур. Умниська. Загалом, на поверхні поля зібрали велику кількість фрагментів скляних браслетів і полив'яних плиток, які, ймовірно, вказують на розташування храму. Варто також зазначити, що терміни розкопок на пам'ятці несподівано скоротили, а роботи із засипу поховань дослідники так і не закінчили.

4. Датування: XI–XIII ст.
5. Автор дослідження: В. Терський – 1985 р.
6. Література: Терський 1986, с. 20–22; Терський 1987, с. 11–12.
7. Фонди: РОКМ (Рівненський обласний краєзнавчий музей).
8. Архів: НА РОКМ (Науковий архів Рівненського обласного краєзнавчого музею).

2. Цегів, Горохівський р-н, Волинська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.
2. Топографія: біля села.
3. Характеристика: бронзовий енколпійон, знайдений у сільнику біля села. На ньому зображене на одному боці розп'яття і три лика в бічних медальйонах, а на другому – три лика: одне посередині на всьому висоту хреста і два по кінцях. Сторони хреста до середини звужені. Ще знайдено бронзовий хрест звідти ж. Його кінці прикрашали медальйони із зображеннями. Посередині хреста зображенні з одної сторони – розп'яття, а з другої – Господь Вседержитель.
4. Датування: XI–XIII ст.
5. Автор дослідження: випадкова знахідка.
6. Література: Свято-Владимирское... 1893, с. 229.

Володимир-Волинський район

3. Володимир-Волинський (1), Володимир-Волинський р-н, Волинська обл.

1. Тип пам'ятки: поховання у храмі; аркосолії; осуарій.
2. Топографія: аркосолії “Г”, над похованням Анни Сангушко-Коширської.
3. Характеристика: в церкві виявлено шість аркосолій: у південній стіні (А, Д), північній (Б, В, Г) і західній (ліворуч від входу) (рис. Г. 4–5). В аркосолії “Г”, над похованням Анни Сангушко-Коширської, у приміщенні розміром 1,1×0,45 м було знайдено останки п'яťох (чотирьох дорослих та підлітка) чи чотирьох (два чоловіки, жінка й дитина) осіб. На щелепі одного з покійників було зафіксовано сліди деструкції, яка, за висновком антрополога Г. Мінха, була спричинена раком.

Виявлений скелет інтерпретовано як останки князя Володимира Васильковича, ще один – як кістяк Василька Романовича.

4. Датування: XII–XIII ст.

5. Автор дослідження: А. Прахов, В. Антонович, О. Левицький, О. Дверницький та ін. – 1886–1887 рр.

6. Література: Археологическія разысканія 1886; Д[верницький] 1886; Лобода 1886; Дверницькій 1887; Об исследовании 1890; Лекція... 1890; Митрофанов храм 1900; Левицький 1892; [Соколов] 1896; Уварова 1898; 1901; [Лукіч] 2018, с. 255–260.

7. Архів: НА ІА НАНУ.

4. Володимир-Волинський (2), Володимир-Волинський р-н, Волинська обл.

1. Тип пам'ятки: поховання в цегляній гробниці-усипальниці (?); ґрунтові поховання.

2. Топографія: біля кам'яної плити й дерев'яного хреста на пагорбі в с. Михайлівщина, біля будинку на вул. Київська, 21; легендарне місце поховання князя Войшелка.

3. Характеристика: 1886 р. – на глибині близько 1,5 м натрапили на підземне склепіння, що складалося із трубої та тонкої цегли, перекладеної вапняним розчином рожевого кольору. Всередині лежали розкидані кістки, а череп покійного був пробитий на тім'ї грубим цвяхом, який лежав поряд. Ознак домовини не виявлено.

1955 р. – археологічні розкопки підтвердили існування на цьому місці невеликої, добре збереженої споруди XII–XIII ст., яка, ймовірно, могла бути частиною Михайлівського храму чи розташовувалася поряд.

1991 р. – здійснено поверхнєві обстеження культурного шару в с. Михайлівщина під час прокладання водогону на вул. Київській. Землерийною технікою було пошкоджено рештки фундаментів монументальних споруд XIII ст.

В 2000-ні під будівництво дому заклали великий за площею та глибиною в декілька метрів котлован, у стінці якого добре простежувалися могильні ями та їхній вміст. Поховання залягали у 2–3 шари (очевидно, репрезентуючи кілька

етапів функціонування кладовища). Жодних археологічних розкопок не проводили, частину ж кісток вивезли в невідомому напрямку.

4. Датування: XII–XIII ст.

5. Автор дослідження: А. Прахов – 1886 р.; М. Каргер – 1955 р.; С. Терсаківський – 1999 р.

6. Література: Археологическія 1886, с. 1009–1011; Каргер 1958, с. 210; Терський 2000, с. 4; Луцик 2018, с. 261.

5. Володимир-Волинський (3), Володимир-Волинський р-н, Волинська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.

2. Топографія: вул. Островецька (тепер 20-го Липня); садиба Павла Нетецького.

3. Характеристика: під час господарських робіт виявлено скелет із великим енкалпіоном із грецькими написами та ланцюгом.

Ще одне ґрунтове поховання знайдено в супроводі срібного натільного хрестика із грецьким написом. Також виявлено кілька черепів, пробитих цвяхами. Людські останки неодноразово віднаходили в різних місцях по зазначеній вулиці, зокрема в костельній садибі та біля млина Паєвського.

4. Датування: XII–XIII ст.

5. Автор дослідження: випадкова знахідка – 90-ті роки XIX ст.

6. Література: Цинкаловський 1937, с. 204–205; Rauhut 1960, s. 255.

7. Фонди: ДАМ (Державний археологічний музей у Варшаві).

6. Володимир-Волинський (4), Володимир-Волинський р-н, Волинська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання; братська могила.

2. Топографія: вул. Луцька, у долині, недалеко від шосе та Київських воріт.

3. Характеристика: виявлено групове тілопокладення, у якому зібрано рештки заржавленої зброї. Біля млина Шільмана під час викорчовування старої тополі виявили на братську могилу, звідти вивезли кілька фір людських кісток.

4. Датування: XIII ст. (?).

5. Автор дослідження: випадкова знахідка – початок XX ст.; 1934 р.

6. Література: Цинкаловський 1937, с. 206; Cynkalowski 1961, s. 169.

7. Володимир-Волинський (5), Володимир-Волинський р-н, Волинська обл.

1. Тип пам'ятки: поховання в саркофазі.
2. Топографія: ур. Лозівщина, на острові серед болота.
3. Характеристика: виявлено кам'яний саркофаг, у якому лежав скелет із довгим волоссям, перев'язаним рожевою стрічкою.
4. Датування: XI–XIII ст. (?); датування не підтверджене.
5. Автор дослідження: випадкова знахідка – 1907 р.
6. Література: Цинкаловський 1937, с. 206.

8. Володимир-Волинський (6), Володимир-Волинський р-н, Волинська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.
2. Топографія: на пагорбі по вул. Броварній, на півдні від горбка, де стоїть церковний дім.
3. Характеристика: під час збирання землі на пагорбі виявили велике кладовище. Землю разом із кістками звезли під греблю.
4. Датування: XI–XIII ст. (?).
5. Автор дослідження: випадкові знахідки – 1926 р.
6. Література: Цинкаловський 1937, с. 206, Cynkalowski 1961, s. 166.

9. Володимир-Волинський (7), Володимир-Волинський р-н, Волинська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.
2. Топографія: ур. Апостолівщина, у районі сучасної вул. Гайдамацької.
3. Характеристика: з даними розкопок і спостережень за земляними роботами, виявлено велике сучасне кладовище, однак стаціонарних досліджень не проводили.
4. Датування: XII–XIV ст. та XVII–XVIII ст.
5. Автор дослідження: С. Терський – 1999–2000 рр.
6. Література: Терський 2004, с. 64.

10. Заріччя (1), Володимир-Волинський р-н, Волинська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.
2. Топографія: неподалік лівого берег р. Луга.

3. Характеристика: у 1984 р. чорні копачі виявили жіноче поховання у супроводі шести скроневих кілець. Щонайменше два з них перснесподібні з розімкненими кінцями, одне – s-подібне.

4. Датування: XI–XIII ст.

5. Автор дослідження: випадкова знахідка – 1984 р.; С. Терський – 1999, 2000 рр.

6. Література: Терський 2010, с. 99, 183.

7. Фонди: В-ВІМ (Володимир-Волинський історичний музей ім. О. Дверницького).

11. Заріччя (2), Володимир-Волинський р-н, Волинська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання; церква XII–XIII ст.

2. Топографія: підвищення в заплаві лівого берега річки Луга, т. зв. острів; 1,5 км на південь від дитинця Володимира; східна околиця с. Заріччя; ур. Онуфріївщина (Велесівщина) (рис. Г. 6. I).

3. Характеристика: 1929 р. – виявили людські кістки, цеглу й енкалпіони.

1955 р. – велику кількість полив'яних плиток від підлоги храму – XII–XIII ст.

1975 р. – три поховання зрунованих оранкою. Орієнтація західна. Безінвентарні. На досліджуваній площі знайдено кілька десятків кованих цвяхів, як припустив автор дослідження – від домовин.

1982–1983 рр. – на вершині острова локалізовано рештки дерев'яного храму (рис. Г. 6. II; Г. 7. I), підлога якого була вкрита полив'яною плиткою XII–XIII ст. Загалом у храмі та за його межами виявили як синхронні зі спорудою, так і пізніші християнські поховання, поряд із окремими з яких лежало кілька десятків кованих цвяхів, ід трупів і кераміка.

У північно-східній частині – скупчення полив'яних плиток, на материку зафіксовано два дитячі поховання (№ 3 і № 4). Орієнтація південно-західна. Поховання паралельно на відстані 0,25–0,4 м. Біля голови поховання № 4 виявлено частково збережену керамічну чашу з вушком XIV ст. Обидва поховання перерізали керамічну кладку (рис. Г. 7. I–II). Ще три відкрито за межами скупчення керамічних плиток: № 1, 2, 5. Усі порушенні оранкою. Орієнтація західна (4) та північно-західна (1). У похованні № 5 – руки лежать на

животі, а в № 2 – права – на грудях, ліва – на тазі. Безінвентарні. Всі здійснені на рівні материка, 0,2–0,25 м від рівня сучасної поверхні.

Ще два поховання виявили кілька метрів на захід і північний захід від скупчення полив'яних плиток. Обидва злегка заглиблені в материк. Орієнтація західна. Безінвентарні, хоч і біля поховання № 2 виявлено полив'яні керамічні плитки.

4. Датування: XII–XIV ст.

5. Автор дослідження: випадкова знахідка – 1929 р.; М. Каргер – 1954–1955 рр.; М. Кучінко – 1975 р.; А. Пескова – 1982–1983 рр.

6. Література: Цинкаловський 1935, с. 103; 1937, с. 105; Каргер 1958, с. 11; Пескова 1982, с. 10–13; 1984, с. 316; Терський 2010, с. 99–101.

7. Фонди: В-ВІМ.

8. Архів: В-ВІМ; НА ІА НАНУ.

12. Зимне, Володимир-Волинський р-н, Волинська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.

2. Топографія: городище – ур. Товаришора (рис. Г. 8. I).

3. Характеристика: виявлено п'ять ґрунтових поховань (рис. Г. 8. II). Поховання № 2 – на глибині 0,2 м у шарі чорнозему. Поховальна яма не простежувалася. Скелет підлітка у випростаному положенні на спині. Частина кісток відсутня. Орієнтація західна. Ріки кладені на грудях. Безінвентарне.

Поховання № 3 виявлено на глибині 0,27–0,35 м у перехідному шарі. Поховальна яма не простежувалася. Скелет лежав у випростаному положенні на спині. Поховальне дитяче, збереглося погано. Значна частина кісток відсутня, частина – порушена. Орієнтація західна. Череп роздавлений. Лицеві кістки відсутні. Положення рук встановити не вдалося. Безінвентарне.

Поховання № 4 виявлено на глибині 0,5 м, розміри могильної ями – 0,25×0,8 м, глибина ями від поверхні, з якої вона виявлена, – 0,2 м. Скелет у випростаному положенні на спині. Орієнтація західна. Ліва рука – на грудях, права – на животі. Ліве бедро зламане ще при житті покійника і неправильно зрослося. Безінвентарне.

Поховання № 5 виявлено у випростаному положенні на спині. Глибина ями від поверхні, з якої вона виявлена, – 0,25 м. Нижні кінцівки скелета було знайдено в 1951 р. унаслідок прокладання траншеї. Відтак частина поховальної ями була зруйнована траншеєю. Збережені розміри могильної ями – 1,5×0,75 м. Орієнтація поховання західна. Руки – на грудях. Безінвентарне.

Поховання № 7 виявлено в могильній ямі розмірами 1,85×0,7 м. Глибина ями від поверхні, з якої її виявлено, – 0,38 м. Орієнтація західна. Права рука – на грудях, ліва – на животі. Ю. Захарук припустив, що верхня хронологічна межа цього могильника – XIII ст.

4. Датування: XI–XIII ст. (?).

5. Автор дослідження: Ю. Захарук – 1952 р.

6. Література: Захарук 1952/26, с. 19–22.

7. Архів: НА ІА НАНУ.

13. Федорівка, Володимир-Волинський р-н, Волинська обл.

1. Тип пам'ятки: ніші-аркосолії, поховання в цегляних гробницях; ґрунтове; церква другої половини XII ст.

2. Топографія: на правому височині березі р. Луги, в ур. Стара Катедра (рис. Г. 9).

3. Характеристика: 1886 р. в середині шестистовпного триапсидного храму XII ст. розміщувалося шість аркосолій: дві – в північно-західному куті нави, одна – в західному членування південної стіни нави та три – в нартексі (в північній та західній стінах) (рис. Г. 10). Всі були розписані фресками, але при дослідженні виявилися пустими. Їхні розміри становили приблизно 2,3×0,9 м. Під підлогою в нартексі відкрито сім цегляних гробниць, згідно з даними О. Дверницького, їхні розміри були такими: “... ширина ихъ отъ 14 вер. до 3 ½ арш., длина же и глубина стѣхъ склепов одинакова: 3 ½ арш. и 1 арш.”. Одиниці вимірювання: 1 вершок = 4,4 см; 1 аршин = 71,12 см. Так ширина гробівців коливалася в межах 101–248 см, довжина становила 248 см, а глибина залягання – 71 см. У них, упереміш зі сміттям, були людські кістки. У крайній могилі під північною стіною нартексу не в анатомічному порядку лежав кістяк людини, череп якої на тім’ї пробито великим чотиригранним (кованим) цвяхом із масивною широкою

голівкою. Покійний був у старшому віці, на що вказували вже зрослі кістки черепа.

У 1975 р. розкопками підтвердили наявність п'яти цегляних гробниць під підлогою нартексу в його північному (2) й центральному (3) членуванні. Підлогу гробниці були накріті дерев'яним перекриттям. Залишки дерева від нього збереглися у східній частині гробниці північного членування нартексу. Перекриття було спільним для обох гробниць. У південній частині північного членування нартексу виявлено вісім, очевидно перенесених до різних місць, у середній гробниці центрального членування – останки шести чи семи покійників, інші були пустими. Як зазначив керівник розкопок П. Раппопорт, тотожна техніка кладки, будівельний розчин і стратиграфія гробниць дають змогу датувати їх часом побудови храму – другою половиною XII ст. і всі поховання жіночі.

До часу функціонування споруди також належить безінвентарне поховання з покладеною під голову покійника плінфою, виявлене назовні з північного боку храму, навпроти лопатки, що виконувала функцію підбанного стовпа.

Варто зазначити, що під фундаментами храму виявлено рештки фундаменту ранішого храму.

4. Даткування: друга половина XII–XIII ст.

5. Автор дослідження: А. Писков – 1886 р.; П. Раппопорт – 1975 р.

6. Література: Археологічеськія 1886, с. 1008; Дверницькій 1887, с. 44–49; Раппопорт 1976, с. 261–385; 1977, с. 261–262.

14. Чесний Хрест, Володимир-Волинський р-н, Волинська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтове поховання.

2. Топографія: заплава р. Луги в ур. Замчисько, між селами Чесний Хрест та Марківськ.

3. Характеристика: впродовж 1987–1999 рр. Волинська археологічна експедиція Львівського історичного музею проводила пошукові роботи з метою локалізації монастиря Чесного Хреста. Вона, згідно зі свідченнями мешканців, записала інформацію, що у глибокому шурфі, закладеному в центральній частині острова, чорні копачі відкрили людське поховання. Під час обстеження острова виявили

рештки ям правильних контурів, викопаних за останніх 5–10 років. У кротовинах зібрано кераміку XII–XIV ст.

4. Датування: XII–XIV ст. (?).

5. Автор дослідження: знищено чорними копачами – 1997 р.

6. Література: Терський 2010, с. 112.

Маневицький район

15. Городок, Маневицький р-ну, Волинська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтове поховання.

2. Топографія:

3. Характеристика: поховання у труні. Інвентар: фрагменти кераміки, перстень, скроневе кільце зі срібного дроту.

4. Датування: XI–XIII ст. (?).

5. Автор дослідження: О. Цинкаловський (?).

6. Література: Cynkalowski 1961, с. 14–141.

Луцький район

16. Городище, Луцький р-н, Волинська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтове поховання.

2. Топографія: городище в західній частині села на відстані 459 м від сільської церкви, 6 м від входу у східній частині городища.

3. Характеристика: поховання № 21 виявлено на глибині 1 м. Скелет лежав у неглибокій прямокутній ямі у випростаному положенні на спині. Орієнтація південно-західна. Права рука – вздовж тіла, а ліва – на животі. Похована жінка. На череві зафіксовано рештки золототканої стрічки. На грудях знайдено срібну прикрасу, що складається з двох елементів: позолоченої пластинки-накладку і двох литих кулястих гудзика з продовженим вушком.

4. Датування: згідно з автором розкопок – XI–XIV ст. (?); усі 20 інших виявлених поховань датовано XVII ст., припускаємо, що поховання № 21 теж може належати до пізнішого періоду.

5. Автор дослідження: М. Кучінко – 1977 р.
6. Література: М. Кучинко 1977/90, с. 6.
7. Фонди: ВКМ (Волинський краєзнавчий музей).

17. Коршів, Луцький р-н, Волинська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтове поховання.
2. Топографія:
3. Характеристика: одне поховання. Згідно з інвентарною книгою при покійнику виявлено посудину з рогу сірого кольору, яка звужувалася до верху, продовгувата, зі слідами обробки. Діаметр вінець з одного боку – 6,5 см, із другого – 2 см, висота – 15 см. На тепер відсутня у фондах музею.
4. Датування: в інвентарних записах датована XI ст. згідно з датуванням О. Моці – X–XII ст.; (?).
5. Автор дослідження: З. Леський – 1932 р.
6. Література: Инвентарная... № 244; Моці 1990, с. 132.

18. Луцьк (1), Луцький р-н, Волинська обл.

1. Тип пам'ятки: поховання в цегляних гробницях: усередині храму та за межами; церква Святого Йоана Богослова XIV ст.
2. Топографія: верхній замок, церква Святого Йоана Богослова на території замку Любарта (рис. Г. 11–12).
3. Характеристика: 1954 р. – розкопки проводилися з метою віднайдення могили Любарта Гедиміновича († 1383). За інформацією В. Рогге, яку він записав зі свідчень місцевих мешканців, це вдалося.

1855 р. – виявлено склеп із поховальними нішами у східній частині церкви, що оточувала її вівтарну частину, ймовірно ранньомодерного часу.

1857 р. – у південній частині храму відкрито цегляну гробницю, яку прикривала кам'яна плита. Збережений в анатомічному порядку скелет виявлений без супровідного інвентарю, за винятком дрібних шматочків дерева, які інтерпретували як рештки дерев'яного хрестика, що був у руках покійного (?).

Датування не верифіковано.

1989 р. – цегляну гробницю (поховання № 2) виявлено за центральною апсидою храму (рис. Г. 13–15). Поховання опущене на глибину 1,6 м від верхнього краю фундаменту церкви та 4,6 м від рівня денної поверхні. Гробниця прямокутної форми, складена з жовтої, вузько форматної плінфи розмірами 7–28×14–15×5–6 см на цем'янковому розчині, що повністю відповідає розчину мурованого храму. Дно гробниці викладене плінфою. Зверху гробницю перекривала плита з каменю пісковика розмірами 2×0,5 м (із глибиною 0,35–0,38 м від рівня виявлення), збережена частково. Фрагменти плити влаштовані на тому ж цем'янковому розчині з використанням чотирьох дерев'яних поперечин, сліди від яких збереглися у вигляді деревного тліва. Внаслідок порушення перекриття гробниці під час будівництва нового храму в 1776 р. усередину відбувся засип ґрунту товщиною до 0,2 м, у якому виявлено фрагменти цегли XVIII ст.

Знайдений усередині скелет лежав у типі останому положенні на спині, праве коліно напівзігнуте. Орієнтація західна. Череп на лівому боці. Кістки рук, за Б. Сайчуком, витягнуті вздовж тіла, проте варто зауважити, що, відповідно до фото та рисунка, кістки рук принаймні частково виявлені, не в анатомічному порядку. Очевидно, положення рук визначено за розташуванням фалангів пальців. На правій лопатці – рвана рана, нанесена колючим предметом зі сторони грудної клітки. Між основою черепної коробки та сосковидним відростком, під лівою скроневою кісткою виявлено втульчатий сильно корозований наконечник стріли.

Краніометричні дослідження черепа здійснив Ю. Долженко в 2013 р. Натомість генетичний аналіз у межах проєкту “Україна. Повернення своєї історії – 2” у 2017 р. зробила данська лабораторія “The Centre for Geogenetics” Копенгагенського університету. Згідно з її висновками, досліджуваний скелет належить до R1a1a1b1 гаплогрупи, широко поширеної у всій Європі. Зразок генетично ближчий до української, російської популяції, аніж до норвезької.

1990 р. – ґрунтове поховання виявлено біля церкви Святого Йоана Богослова, на північний схід від центральної апсиди. Могильна яма прямокутної форми, засипана землею сірого кольору. Поховання опущене на глибину 1,2 м від

початку кам'яного фундаменту церкви в шар чорного гумусу, який переходить у материкову глину. Ширина могильної ями – 0,85–0,87 м. Збереглися рештки дерев'яної труни прямокутної форми, які добре простежувалися у вигляді вертикальних прошарків бурого кольору. Під тонким прошарком дерев'яної тліну, що залишився від дна домовини на рівні голови покійного, виявлено сліди дерев'яної планки, яка виступала за краї труни на всю ширину могильної ями (її довжина – 85 см, а ширина – 6 см). Глинисте дно могильної ями за верхньою поперечкою домовини перерізане овальною ямкою площею 20 см із заглиблення 20 см. Скелет орієнтований на захід. Кисті рук на животі, натомість передпліччя опустилися дещо нижче. Нижня частина скелета розташована під бетонною відмоткою східної стіни павільйону. Похований чоловік. Надбрівні дуги та потиличний гребінь виражені слабо. Ступінь стертості зубів і стан черепних швів відповідають віку орієнтовно 50–60 років. Череп доліхоцефальний із деформованою внаслідок просідання ґрунту лицьовою частиною. Довжина скелета до рівня відмостки – 1,18 м. Довжина великих гомілкових кісток – 44 см. Після розчистки під атмосферним впливом скелет зазнав сильної руйнації. У засипі могильної ями виявлено фрагменти кераміки XII–XIII ст., залізне кресало овального та кістяний виріб у вигляді шахового пішака.

На території кладовища було виявлено і кілька пізньосередньовічних поховань.

4. Датування: XII–XIII ст.

5. Автор дослідження: археолог Потапов – 1854 р.; М. Іванішев – 1855 р.; Я. Волошинський – 1856 р.; Б. Сайчук – 1989 р. і 1990 р.

6. Література: Левицькій 1903, с. 84–87; Сайчук 1988–1990, с. 3–4, 16–17; Сайчук, Трошівка 1990, 16–17; Баюк, Долженко 2013.

7. Фонди: АЛДІКЗ (Адміністрація Луцького Державного історико-культурного заповідника).

8. Архів: НА АЛДІКЗ (Науковий архів Адміністрація Луцького Державного історико-культурного заповідника).

19. Луцьк (2), Луцький р-н, Волинська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.
2. Топографія: вул. Воєводська.
3. Характеристика: виявлено два поховання. Серед поховального інвентарю зазначено керамічний глек і два горщика.
4. Датування: згідно з інвентарною книгою – XI ст.; згідно з датуванням О. Моці – XI ст.; (?).
5. Автор дослідження: З. Леський – 1937 р.
6. Література: Інвентарная... № 234/1-3; Моця 1990, с. 132.

20. Луцьк (3), Луцький р-н, Волинська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.
2. Топографія: вул. Домініканська, біля р. Стир.
3. Характеристика: серед поховального інвентарю зазначено керамічний горщик.
4. Датування: згідно з інвентарною книгою – XI ст.; згідно з датуванням О. Моці – XI ст.; (?).
5. Автор дослідження: викуплено в п. Шибанівського.
6. Література: Інвентарная... № 217; Моця 1990, с. 132; Кучинко, Златогорський 2010, с. 169.

21. Луцьк (4), Луцький р-н, Волинська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.
2. Топографія: вул. Прогресу, в ур. Над Сапалаївкою.
3. Характеристика: ...
4. Датування: Кучинко, О. Златогорський – давньоруського періоду; XI–XIII ст. (?).
5. Автор дослідження: (?).
6. Література: Кучинко, Златогорський 2010, с. 171.

22. Луцьк (5), Луцький р-н, Волинська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.
2. Топографія: вул. І. Франка.
3. Характеристика:

4. Датування: М. Кучінко, О. Златогорський – давньоруського періоду; XI–XIII ст. (?).

5. Автор дослідження: (?).

6. Література: Кучинко, Златогорський 2010, с. 171.

23. Луцьк (6), Луцький р-н, Волинська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.

2. Топографія: на початку вул. Т. Шевченка, на подвір'ї дитячого садочка.

3. Характеристика:

4. Датування: М. Кучінко, О. Златогорський – давньоруського періоду; XI–XIII ст. (?).

5. Автор дослідження: (?).

6. Література: Кучинко, Златогорський 2010, с. 171.

24. Луцьк (7), Луцький р-н, Волинська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання; рештки дерев'яної церкви Святого Йоана Хрестителя XIV–XV ст.

2. Топографія: у східному куті пл. Ринок, ділянка № 13 на вул. М. Драгоманова (рис. Г. 16. I).

3. Характеристика: досліджено дерев'яну основу тризрубної церкви (рис. Г. 16. II), дзвіниці та 19 поховань у дерев'яних домовинах. Поховання розміщувалося з північної сторони під драму. Орієнтація західна. Переважно кістки скелетів щільно спресовані з дошками дерев'яних трун товщиною до 0,3 м. Згідно з стратиграфією розвідник виділяє три яруси залягання домовин: –6 м (№ 1, 2, 12а, 13, 17, 18), –6,5 м (№ 3–6, 12, 14, 15, 16); –7 – –7,2 м (№ 7–11) (рис. Г. 17. I). Деякі поховання частково перекривалися пізнішими (№ 3 і № 14). Найглибше поховання (№ 7) опущене в материковий супісок. Інші поховання з цього ж ярусу опущені на глиняний наплив й опущені на гумусовий передматериковий шар. Рештки середнього ярусу лежать на дещо прокопаному шарі глиняного напливу. Верхній ярус домовин опущений у підзолистий шар княжої доби. Поховання № 9–11 перекривав прошарок глини на 1,2–1,3 м вище від дна поховальних ям (на глибині 5,5 м від сучасної поверхні). Лише ці поховальні ями зберегли свій

повний профіль. Поховання № 7 пошкоджено на середньому рівні засипу перекопом, заповненим скупченням перепаленої глини, вугіллям і цегли. Інші ж могили східної половини розкопу перекривав торфогуmus. Характер перекриття поховань у західній половині розкопу з'ясовано недостатньо. Частина захоронень виходила за лінію проєктного обшину котловану й була пошкоджена земними роботами. Найдавніші, за висновками автора розкопок, – поховання № 7–11, які датуються кінцем XIII – початком XIV ст.

Дерев'яні труни прямокутної форми виготовлені з колоди та гесаних дощок. Довгі бокові дошки мали пази для закріплення торцевих стінок. Віко домовин представлено суцільною широкою дошкою чи дошками вужчими, з'єднані вкладками, які з'єднувалися дерев'яними кілками. Із країв труни збито чотиригранними кованими цвяхами з Т-подібною голівкою. Повздовжні дошки деяких домовин були випущені назовні на 1–15 см від поперечних. Середня довжина трун – 1,7 м, ширина – 0,5 м. Товщина дощок – 3–6 см. Судячи зі стратиграфії, як зазначає автор розкопок, цвинтар існував протягом другої половини XIII–XV ст. (рис. Г. 17, 18).

4. Датування: XIII–XV ст.

5. Автор дослідження: С. Терський – 1992–1993 рр.

6. Література: Терський 1992, 2006, с. 216–217.

25. Рованці (1), Луцький р-н, Волинська обл.

1. Тип пам'ятки: культове поховання.

2. Топографія: ур. Гнідавська Гірка розташоване на високому лівому корінному березі р. Служу, середній її течії; північна частина пам'ятки (рис. Г. 18).

3. Характеристика: поховання (об'єкт 13) виявлено на глибині 0,4 м, у кульурному шарі. Довжина скелета – 1,75 м, ширина – 0,4 м. Похований у вільностояньому положенні на спині. Орієнтація південно-західна. Права рука – на шийоті, ліва – на тазі. Під черепом лежав серп із кременю доби бронзи (рис. Г. 19).

Поряд із черепом, із правої сторони лежав уламок товстостінної гончарної посудини руського часу (ймовірно, із засипки). Кістяк перебував над об'єктом 11, що датований VIII–IX ст.

4. Датування: XI–XIII ст. (?).

5. Автор дослідження: О. Златогорський, А. Бардецький, В. Ткач – 2010 р.

6. Література: Златогорський, Бардецький, Ткач 2010, с. 18.

26. Рованці (2), Луцький р-н, Волинська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.

2. Топографія: на заході села, на високому березі (10–12 м) першої надплавної тераси р. Стир.

3. Характеристика: на приватній ділянці внаслідок роботи скелера виявили низку поховань, внаслідок чого власник ділянки запросив для дослідження працівників дочірнього підприємства “Волинські старожитності”. Вони зафіксували 40 різночасових поховань, більшість із яких безінвентарні. Ще 11 виявили наступного року. Результати досліджень переважно неопубліковані. Як стало відомо, більшість польової документації згоріла. Підприємство “Волинські старожитності” припинило діяльність у 2016 р.

4. Датування: X–XI ст., XIII–XIV ст., XVI–XIX ст.

5. Автор дослідження: випадкова знахідка, після чого її обстежили працівники підприємства “Волинські старожитності” – 2014–2015 рр.

6. Література: Під Луцьком... 2014; Bertalan, Prohnenko, Verba, Fjodorov, Attila 2019; Верба 2018.

Рівненська область

Гощанський район

27. Доробочиж (1), Гощанський р-н, Рівненська обл.

1. Тип пам'ятки: дві братські могили.

2. Топографія: південно-східна частина дитинця городища (рис. Г. 20. I).

3. Характеристика: скупчення кісток виявлено на глибині 1,4–2 м від сучасної поверхні в котловані знищеної споруди № XIII (рис. Г. 20. II). У плані скупчення овальної форми розмірами 1×1,45 м. Зверху лежали кіски тварин. Людські останки виявлені не в анатомічному порядку. Черепи (9) лежали по контуру

скупчення, без нижніх щелеп (рис. 21. I). Серед скупчення виявлено фрагменти кружального посуду, залізний наконечник стріли, скляну намистину.

Нижче, на рівні материка, на глибині 2,3 м у заповнені споруди XIII ст. відкрито поховання в анатомічному порядку. Орієнтація західна (рис. 21. II).

Другу братську могилу відкрито на місці житла № 15 (рис. 22). II), покинутого в середині XIII ст. Скупчення кісток виявлено в земляній ямі овальної форми розмірами 1,1×1,5 м на глибині 2,2–2,55 м від сучасної поверхні. Зверху лежали кістки тварин. Більшість скелетів знайдено в анатомічному порядку, однак безсистемно. Всього відкрито дев'ять черепів, на двох із них – сліди від ударів тупим предметом (рис. Г. 22).

Краніологічні дослідження виявлених черепів провів Ю. Долженко. Із придатних для вимірів були сформовані чоловічі і жіноча серії, що нараховують відповідно п'ять і дев'ять черепів. За класифікацією краніологічних типів східнослов'янських племен, чоловічу серію віднесено до мезодоліхокранного відносно широколицього типу, де перебувають племена тиверців, уличів, древлян. За типологією В. Дяченка, чоловічі групи антрополог відносить до неополіського антропологічного типу. За класифікацією антропологічних типів, мезокранна жіноча група належить до поліволянських племен. В обох групах простежується подібність досліджуваної групи до черепів з території полян.

4. Датування: середина XII–III ст.

5. Автор дослідження: Б. Прищепа – 1984 р.; 1989 р.; Ю. Долженко – 2015.

6. Література: Прищепа 2018, с. 283; Долженко, Прищепа 2015.

7. Фонди: ГОКМ.

28. Доріччя (2), Гоцанський р-н, Рівненська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтове поховання.

2. Топографія: на внутрішньому схилі насипу оборонного валу дитинця (рис. Г. 20. II, I).

3. Характеристика: поховальна яма розмірами 2,15×0,55 м заглиблена в насип на 0,4 м. Скелет покійного лежав у випростаному положенні на спині. Орієнтація західна. Руки – на животі. Безінвентарне. Датоване відповідно до стратиграфії.

4. Датування: XI ст.

5. Автор дослідження: Б. Прищепа – 1982 р.

6. Література: Прищепа 2011, с. 52–54, рис. 41; 2018, с. 282.

29. Дорогобуж (3), Гощанський р-н, Рівненська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.

2. Топографія: західна частина першої площадки окольного міста.

3. Характеристика: парне поховання виявлено в передматериковому грі. Скелети збереглися частково (рис. Г. 23. I). Ймовірно, поховані юнацького віку: хлопець (північний скелет) (№ 1) і дівчина (південний) (№ 2). Орієнтація північно-західна. На грудях похованого хлопця виявлено мідний хрест-олпійон. Поховання рук не встановлено. У захороненні дівчини руки складені на грудях. Ноги – зігнуті в колінах. На кістках передпліччя знаходилися по чотири скляні браслети – по два на кожній руці: три гладенькі (два чорні та зелений) і кручений жовтий (рис. Г. 23. II).

4. Датування: середина XIII ст.

5. Автор дослідження: Ю. Ніколичук – 1980 р.

6. Література: Прищепа 2011, с. 97–98; 2018, с. 282.

7. Фонди: РОКМ.

30. Дорогобуж (4), Гощанський р-н, Рівненська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.

2. Топографія: на сусідстві дитинця, на посаді поряд із будівлею другої половини X – початку XI ст.

3. Характеристика: дитяче поховання (№ 2) виявлено на глибині 0,35 м, могильна яма овальної форми розмірами 0,55×0,32 м. Скелет лежав у випростаному положенні на спині. Орієнтація західна. З обох сторін черепа біля скронь виявлено два бронзові скроневі кільця з накрученим на снові дротом, відомі як “хучеряві” (рис. Г. 189, 1–2). Один кінець у них загнутий назовні. Кінця скроневих кілець заходили один на одного.

4. Датування: X–XII ст. – на основі скроневих кілець; XI–XII ст.

5. Автор дослідження: 1980-ті роки.

6. Література: Прищепа 2011, с. 120–121; 2018, с. 281–283.

7. Фонди: РОКМ.

Корецький район

31. Корець, Корецький р-н, Рівненська обл.

1. Тип пам'ятки: братська могила.
2. Топографія: вул. Київській, № 61-б (рис. Г. 24. I).
3. Характеристика: під культурними шарами литовсько-польської доби XVI–XVIII ст., на глибині близько 2 м виявлено братську могилу середини XIII ст. Серед поховань знайдено: фрагменти глиняного посуду, скляні браслети, натільний хрестик із рожевого овруцького сланцю (рис. Г. 24. II).
4. Датування: середина XIII ст.
5. Автор дослідження: Б. Прищепа – 2008 р.
6. Література: Прищепа с. 121, рис. 83–84, 2018, с. 284.

Острозький район

32. Лючин, Острозький р-ну, Рівненської обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.
2. Топографія: на південному схилі лесового плато лівого берега р. Світенької, лівої притоки р. Впії, у західній частині с. Лючин, ур. Слобода (садиба В. Мудрика, вул. Шльєнська) (рис. Г. 25. I).
3. Характеристика: з 10 розкопаних поховань 5 належить до XII–XIII ст. (рис. Г. 25. II). Поховання № 1 виявлено на глибині 0,4–0,5 м у випростаному положенні на спині. Орієнтація західна. Руки зігнуті в ліктях і складені кистями трохи нижче від черепа, ближче до лівого плеча. Безінвентарне.
Поховання № 6 виявлено на глибині 0,6 м від сучасної поверхні. Скелет сильно пошкоджений плугом. Визначено, що він лежав у випростаному положенні на спині. Орієнтація західна. Права рука – на тазі.

Поховання № 7 виявлено на глибині 0,5 м від сучасної поверхні. Над скелетом і на його кістках зафіксовано деревний тлін, очевидно від домовини.

Покійний лежав у випростаному положенні на спині. Орієнтація західна. Стан збереження задовільний. Руки – на тазі. Поховальний інвентар складався з шістьох скроневих бронзових кілець, із кінцями, що заходять один на одного, розташованих “пачкою” на лівій скроневій кістці. За черепом знайдено невеликий розвал горщика XII ст. (рис. Г. 26. I, 1–8).

Поховання № 8 у підпрямокутній ямі розмірами 2,65 × 1,4 м, що простежувалася із глибини 0,35 м. Глибина ями – 0,85 м від рівня поверхні ґрунту. Верхня частина скелета була повністю зруйнована газовою траншеєю. Покійний лежав у випростаному положенні на спині. Орієнтація північно-західна. Ліва рука – на животі. Від правої руки збереглася тільки плечова кістка.

Поховання № 9 виявлено на глибині 0,4–0,5 м у випростаному положенні на спині. Орієнтація західна. Права рука випростана, її кисть – під тазом, ліва – зігнута в лікті, заведена за спину. Поховальний інвентар представлений срібним скроневим кільцем або кільцями, повністю зруйнованими ерозією, зафіксованими під правою скронею, бронзовим скроневим кільцем в півтора оберти, яке виявлено на відстані 0,4 м на північ від черепа, та бронзовим перстнем, виготовленим зі складеного втричі спірально скрученого дроту, з петельчатими кінцями, що заходять один за одного, знайденим між фалангами пальців лівої руки (рис. Г. 26. II, 1–2).

Б. Прищепа до нинішньої доби відносить лише поховання № 1, 6, 7.

4. Датування: XII – перша половина XIII ст.

5. Автор дослідження: О. Позіховський, В. Самолюк – 2007 р.

6. Література: Самолюк 2008, с. 270–271; Прищепа 2018, с. 280–281.

7. Фонд: ІІІ КМ

33. Сяніці, Острозький р-ну, Рівненської обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.

2. Топографія: садиба мешканця села – В. Смоляра.

3. Характеристика: під час весняної оранки виявлено бронзовий нагрудний Борисоглібський енкалпійон, подібний хрест, як зазначив власник ділянки, тут

знаходили й раніше. Час до часу викопують людські кістки. Огляд поверхні, де знайшли енкалпійон, підтвердив ймовірність розташування могильника.

4. Датування: друга половина XIII ст.

5. Автор дослідження: випадкова знахідка – 1987 р.; огляд території – В. Петегрич, О. Позіховський.

6. Література: Петегрич, Позіховський 2005.

7. Фонди: ДІКЗО (Державний історико-культурний заповідник м. Сторог).

Рівненський район

34. Пересопниця (1), Рівненський р-н, Рівненська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові та підплитові поховання.

2. Топографія: ур. Замостя, на південний захід від села, правий берег р. Стубли.

3. Характеристика: ймовірно саме пресопниця ділянку згадує В. Анонович, відзначаючи велику кількість підплитових поховань.

4. Датування: XI–XIII ст.(?).

5. Автор дослідження: В. Антонович – кінець XIX ст.; О. Цинкаловський – 1930-ті роки.

6. Література: Антонович 1900, с. 41; Cynkalowski 1961, s. 157.

35. Пересопниця (2), Рівненський р-н, Рівненська обл.

1. Тип пам'ятки: підплитові поховання.

2. Топографія: (?)

3. Характеристика: 1856 р. – учасник розкопок, волинський археолог Т. Стипульський у нотатках, окрім описів розкопаних курганів, відзначив наявність двох місцевості великих, зрушених зі своїх первісних місць кам'яних плит. Жодних написів на їхній поверхні, як зазначив дослідник, не виявлено.

У міжвоєнний період в одному з підплитових поховань виявили срібний, оздоблений, пластинчастий перстень (діаметр – 2,2 см, найбільша ширина стрічки виробу – 4 мм) (рис. Г. 189, 3). У 1935 р. знахідку передали рівненському краєзнавцю Я. Гоффманові. Згодом перстень потрапив до фондів Варшавського археологічного музею.

4. Датування: XI–XIII ст.

5. Автор дослідження: Я. Волошинський – 1856 р.; випадкова знахідка п. Рожуцького – 1935 р.

6. Література: Stecki 1888, s. 182–183; Rauhut, 1960, s. 249–250, tabl. XIII, 7.

7. Фонди: ДАМ.

36. Пересопниця (3), Рівненський р-н, Рівненська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові й підплитові поховання.

2. Топографія: східна окраїна села, ур. Пастівник – підвищення площею близько 10 га, з півночі та заходу обмежене долиною струмка, зі сходу – низовиною, а з півдня – заплавою р. Омелянівки; біля кам'яного хреста (рис. Г. 27).

3. Характеристика: 1930-ті роки – досліджено ґрунтове поховання, у якому виявлено рештки золототканої тканини.

1938 р. – біля хреста на рівні сучасної дороги знайшли кам'яну намогильну плиту.

1977 р. – біля поваленого під час оранки хреста – кілька черепів, а в закладеному шурфі на глибині 1,1 м – поховання у випростаному положенні на спині. Орієнтація західна.

1979 р. – біля цього хреста у п-подібному розкопі на глибині 0,6 м відкрили дві кам'яні плити, покладені навхрест одна на одну. Плити витесано з каменю вапняку, їхні розміри $2,15 \times 0,61$ – $0,66 \times 0,19$ – $0,25$ м та $1,88 \times 0,58$ – $0,69 \times 0,25$ м. Поверхня горбиста має чималу кількість відшарувань каменю, відколів і виїмок, подекуди вкриті піском. Імовірно, з такого ж каменю витесано і хрест. Біля них виявили дві закронення з південно-західною орієнтацією. Ці та відкриті поряд 11 інгумульних поховань – безінвентарні. Не пронумеровані. Лише в дев'яти можна визначити орієнтацію. В одному випадку вона західна, ще в одному – північно-західна, та у семи – південно-західна. У чотирьох випадках руки покладені на живіт, в одному – вздовж тіла, ще в одному – ліва – на животі, а права – вздовж тіла, та в одному – ліва – на животі, а права – на тазі. У цьому ж розкопі виявлено три ями зі скупченнями людських кісток. У який період вони здійснені – невідомо (рис. Г. 28).

2015–2016 рр. – поряд із хрестом знайдено ще дев'ять поховань (рис. Г. 29. I). Скелети дорослих чоловіків і жінок виявлені на глибині 0,3–0,45 м та 0,45–0,63 м від рівня сучасної поверхні. Лише в похованні № 9 могильну яму опущено в материк на глибину 0,75 м від рівня сучасної поверхні, її контури прямокутні, а розміри – 2,2×1,1 м (у межах розкопу), припускають, що довжина всієї ями – 2,4–2,5 м. Загалом померлі лежали у випростаному положенні на спині. Орієнтація південно-західна. Руки – складені на тазі в похованнях № 2, 8 і 9. У двох похованих (№ 6 і № 7) права рука – на животі, а ліва – на тазі. У похованні № 4 ліва рука – на тазі, а права – на грудях, а в похованні № 3 – руки випростані вздовж тіла.

У похованні № 1 (жінка 60–70 років) знайдено білий сферичний гудзик, який лежав у верхній частині грудної клітки (рис. Г. 29. I).

За 8 м на південний захід від хреста виявлено давній рів на глибині 0,4–0,5 м від рівня сучасної денної поверхні. У межах розкопу простежено ділянку рову довжиною 9 м, він проходив із північного заходу на південний схід. Його ширина – 8–9 м, внизу – 2 м, дно зафіксовано на глибині 2,9 м від рівня сучасної поверхні. Крутизна стінок – 40–45°. Придільна частина рову товщиною до 0,5 м була заповнена чорним однорідним гумусним ґрунтом, у ньому зібрано лише поодинокі фрагменти кераміки XII–XIII ст. і кістки тварин. Імовірно, він відмежовував кладовище від житлової та господарської території (рис. Г. 29. II).

4. Датування: XII–XIII ст.

5. Автор дослідження: О. Цинкаловський – 1930-ті роки; В. Терський – 1977, 1979 рр.; Б. Прищепка, О. Войтюк, В. Чекурков – 2015–2016 рр.; Ю. Долженко – здійснення значення статі покійних.

6. Література: Cynkalowski 1961, s. 158; Цинкаловський, 1986, с. 225; Терський 1978, с. 16; Терський 1980, с. 10–12; Прищепка, Войтюк, Чекурков, 2016, с. 166; Прищепка 2018, с. 287–292.

37. Пересопниця (4), Рівненський р-н, Рівненська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання; сакральна споруда (?).
2. Топографія: північна частина ур. Пастівник.

3. Характеристика: виявлено 18 поховань, рештки культової будівлі (№ 25) та відтинок рову (рис. Г. 30. I–III). Могильник різновіковий і різностатевий. Контури могильних ям не простежено. Глибина могильних ям становила 0,8–1 м. Лише поховання № 12 та № 13 мали понад 1 м і були опущені в котлован будівлі. У двох випадках пізніші захоронення були влаштовані на місці більш ранніх (№ 1 і № 1a; № 12 і № 13), що, ймовірно, свідчить, що кладовище функціювало тривалий час. Два поховання дитячі, інші – дорослих чоловіків та жінок. Усі покладені у випростаному положенні на спині. Орієнтація південно-західна (25°). Зокрема, поховання № 12 і № 13 розташовані поряд та орієнтовані з відхиленням на південь 45°. У чотирьох похованих руки влаштовані на тазі, ще в чотирьох – вздовж тіла. У семи – одна рука – вздовж тіла, а друга – на тазі (у трьох випадках права і в чотирьох – ліва). У двох – ліва рука – на тазі, а права – на грудях.

Інвентар виявлено лише у двох жіночих похованнях. У № 7 – срібний перстень з овальним щитком із прокресленим чотирикінцевим хрестом посередині. У похованні № 14 знайдено бронзове скроневе кільце з кінцями, що заходили один на одного, та перстень (уцільний, типу обручки) (рис. Г. 30. IV).

Вказаний рів виявлено на відстані 10 м на південний захід від поховань. Він у розрізі трикутної форми, зовнішні сторони 2,2–2,5 м, глибина від рівня виявлення – 1,2–1,3 м. Придонна частина рову заповнена коричневим гумусним ґрунтом завтовшки до 0,5 м з вмістом у ньому мало, переважно кістки тварин. Рів заповнювався поступово в ході природних процесів, а пізніше – й оранки. Мала кількість знахідок у нижніх пластах засипки рову свідчить, що його викопали в кінці XII – на початку XIII ст.

4. Датування: друга половина XII–XIII ст.

5. Автор дослідження: Б. Прищепа – 2003–2005 рр.

Література: Прищепа 2016, с. 82–85; Прищепа 2018, с. 292–293.

6. **Рівне (1)**, Рівненський район, Рівненська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.

2. Топографія: Басівкутське городище, на південній окраїні м. Рівного, на лівому березі р. Устя біля західного краю укріпленої площадки (рис. Г. 31. I).

3. Характеристика: виявлено чотири поховання дорослих чоловіків і жінок (№ 1, 2, 8, 9) та п'ять дитячих (№ 3, 4, 5, 6, 7) (рис. Г. 31. II). Поховання дорослих виявлені на глибині від 0,7–0,8 м до 0,9–1,1 м, дитячі ж – на глибині від 0,45–0,5 м до 0,6–0,75 м (поховання № 4). Більшість орієнтовані на південний захід, два найпізніші – на захід (перекривали давніші). Згідно з публікацією Б. Пучкепи, у трьох випадках (№ 1, 4, 9) руки – на тазі, у двох – на грудях (№ 3 і № 8). Згідно з планом розкопу й археологічного звіту уточнює розташування рук принаймні в деяких випадках: у похованні № 1 – права рука – на животі, а ліва – на тазі; у похованнях № 2 та № 8 – права на животі, а ліва – зігнута в лікті й покладена на ліве плече.

Навколо двох скелетів (№ 1 і № 8) простежено сліди деревного тліну від труни. У похованні № 4 на руках дівчинки 8–8 років виявлено два бронзові браслети. Один виготовлений з округлого з'єднанні дроту, один кінець якого розклепаний, має краплеподібну форму, другий був вкритий склоподібною масою. Інший – пластинчастий, широкосередковий, зі спіралью закрученими кінцями, прикрашений карбованим прямокутним і перехресним орнаментами (рис. Г. 31. III).

4. Датування: XI–XIII ст.

5. Автор дослідження: Б. Пучкепа 1997–2001 рр.

6. Література: Прищепта 2016, с. 168; 2001/160, с. 17; 2018, с. 282, 284–285.

7. Фонди: РОКМ.

8. Архів: НА ІІІІІНУ.

39. Рівне (Рівненський район, Рівненська обл.)

1. Тип поховання: ґрунтові й підплитові поховання.

2. Топографія: західна околиця міста, ур. Дворець, верхня частина південно-західного схилу мису (рис. Г. 32. I).

3. Характеристика: на поверхні поля під час оранки виявили кам'яну плиту розмірами 1,7×0,9×0,3 м. Під час археологічних розкопок досліджено чотири захоронення. Поховання № 1 відкрито на глибині 0,4–0,6 м. Інші три – на глибині 0,9–1,2 м від рівня сучасної денної поверхні. Покійні лежали у випростаному

положенні на спині. Орієнтація західна. Руки розташовані на животі. У похованні № 2 простежено сліди дерев'яної труни та знайдено залізний цвях. Над його головою був край кам'яної плити. Поховання № 2 перекривало давніше поховання № 3 (рис. 32. II).

Натомість Б. Прищепа вважає, що виявлена плита походить із поховання бронзового віку поселення, яке обстежив у 1962 р. І. Свешніков.

4. Датування: XII – перша половина XIII ст.

5. Автор дослідження: Б. Прищепа – 1983 р.

6. Література: Прищепа 1983/95, с. 23–24; табл. 24; Прищепа 2018, с. 285.

7. Фонди: РОКМ.

8. Архів: НА ІА НАНУ.

40. Рівне (3), Рівненський район, Рівненська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.

2. Топографія: центральна частина міста, ул. Короленка; згідно з історико-топографічними даними, розкоп був на краю корінного берега р. Усті, раніше обмеженого з півдня річковою заплавою, а із заходу – одним із її рукавів, який відокремлював пізньосередньовічне місто від східного передмістя.

3. Характеристика: виявлено 17 поховань і низку розрізнених людських кісток (рис. Г. 33. I). Після того, як могильник перестав функціювати, на цьому місці утворився потужний культурний шар, відтак поховання виявлено на глибині від 1,7–1,8 до 2–2,25 м. Захоронення різновікові та різностатеві. Зокрема, дитячі № 1, 4, 7 та № 3, які увійшли в одну нумерацію із похованням жінки, ймовірно його матері. Всі інші – дорослих чоловіків і жінок. Усі поховання у випростаному положенні на спині. Орієнтація: західна (№ 1, 2, 3, 14, 15, 17), північно-західна (№ 5, 9, 10, 12, 13), південно-західна (№ 16 і № 11), північна (№ 6 і № 8), північно-західна (№ 4). Положення рук теж різне. Відзначено деякі відмінності між публікацією автора досліджень та його археологічним звітом. Відтак подаємо уточнені дані: на грудях руки зафіксовано в похованні № 1; на животі – в № 2 і № 3; на тазі – в № 9; вздовж тіла – в № 4, 5, 6, 8; права – на животі, ліва – на

грудях – № 10; права – на тазі, ліва – на животі – № 12; ліва – на тазі, права – вздовж тіла – № 13; права – на грудях, ліва – на животі – № 16.

Поховальний інвентар виявлено в похованнях: № 5 – залізний ніж (?), калачеподібне кресало з язичком, лезо ножа і кістяна ручка від нього; № 6 – на правому плечі залізна фібула, залізна округла пряжка на поясі, залізне осясне кільце й овальне кресало з кременем, уламок залізного ножа; № 7 – бронзові скроневі кільця з кінцями, що заходять одне на одного (чотири – біля лівої скроні та три – правої); № 15 – скроневе кільце з кінцями, що заходять одне на одного, та в ділянці шиї – скляну намистину, вкриту золотою фольгою (рис. 33. II).

4. Датування: XI–XII ст.

5. Автор дослідження: Б. Прищепа – 2007–2008 рр.

6. Література: Прищепа 2007/200, с. 6–10, 66–67; 2008/101, с. 7–10, 78; Прищепа 2018, с. 285–289.

7. Фонди: РОКМ.

8. Архів: НА ІА НАНУ.

Дубенський район

41. Дубно, Дубенський р-н, Рівненської обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.

2. Топографія: південно-західний край о. Кемпа, що в долині р. Ікви за 0,2 км на південь від міста (рис. Г. 34).

3. Характеристика: виявлено сім поховань (в нумерацію увійшли також поховання XVII–XVIII ст.). Усі поховання здійснені на одному рівні – на глибині 4,3–4,68 м від рівня сучасної поверхні. У трьох зафіксовано прямокутні обриси могильних ям (№ 20, 22, 23). Усі поховання виявлені у випростаному положенні на спині.

Орієнтація південно-західна. Положення рук: № 19 – ліва – на животі, права – зігнута до ключиці, № 20 – на животі, № 21 – права – на грудях, ліва – на животі, № 22 – права – зігнута в лікті й покладена долонею на лівому плечі, ліва – зігнута в лікті і покладена долонею під лікоть правої, № 23 і № 24 – на животі (рис. Г. 35. I). Цікаві поховання № 19 та № 20. Ноги першого покійника зсунуті

трохи вбік і на рівні гомілкових кісток здійснено друге поховання (рис. Г. 35. II). П'ять похованих, імовірно молоді жінки (№ 2, 20, 21, 23, 24) та двоє чоловіків, дорослого віку (№ 19) та молодого (№ 22). Сліди дерев'яних домовин зафіксовано в поховання № 2, 19, 23. Інвентар виявлено лише в похованні № 2: два сріблясті тринамистинні кільця виготовлені зі срібла і склалися із дужки, на яку спіралью навито дріт і напаяно по три намистини, кожна з них складається із двох напівсферичних гладеньких стулок, один край дужки розширений та назовні скручений у кільце. До цього поховання, очевидно, належить і гострий стержень, який нагадує елемент фібули (рис. Г. 35. III).

4. Датування: XII–XIII ст.

5. Автор дослідження: Ю. Пшеничний – 2014; Ю. Пшеничний, В. Ткач – 2017 р.

6. Література: Пшеничний 2014/51, с. 16–17; Пшеничний, Ткач 2018а, с. 8–11; 2018б.

7. Фонди: ДІКЗД (Державний історико-культурний заповідник м. Дубно).

42. Тараканів, Дубенський р-н, Рівненська обл.

1. Тип пам'ятки: підплитові поховання

2. Топографія: невеликий острів оточений заплавами сіножатей, лівого берега р. Ікви, на відстані 400 м від залізничного мосту, що проходив через річку та розташовувався в південно-західному напрямку від неї, неподалік ст. Дубно, ур. Замосточча, поле Ілука.

3. Характеристики: 1926–1937 рр. – під час розвідок відзначено наявність кількох підплитових поховань. Поховання № 3 розкопали. Скелет лежав у випростаному положенні на спині, інформація про просторову орієнтацію відсутня, череп повернутий вправо. Права рука – на животі, кістки лівої частково відсутні, її положення в похованні невідоме. Пошкоджено також кістки лівої нижні кінцівки. Безінвентарне (рис. Г. 36–37).

Повторні обстеження пам'ятки Тараканів відбулися 1947 р. Серед виявлених тут підплитових поховань два – зруйновані, одне – вціліле. Пливу останнього зафіксовано на глибині 0,15 м від рівня сучасної поверхні. Через відсутність достатньої кількості робітників, розкопки так і не провели.

І. Свешніков зауважив, що могильник розташований на місці колишньої церкви.

Сам факт наявності підплитових поховань, положення кістяка й укладання рук натякають на його належність до руського часу. Підсилює це припущення і наявність низки поселень княжої доби: Тараканів-3, 5 – X – початок XII ст., XII–XIII ст.; Тараканів-7 – XI ст.; Тараканів-4 – X–XI ст.; Тараканів-6 – XII–XIII ст. Досліджене ж підплитове кладовище розташоване безпосередньо на околицях пам'ятки Тараканів-3. Ймовірно, саме воно слугувало місцем останнього спочинку для мешканців цієї громади, які, з огляду на виявлений під час розвідок матеріал, мали високий соціальний статус.

4. Датування: XI–XIII ст.

5. Автор дослідження: М. Островський – 1930–1937 рр.; М. Островський, М. Смішко – 1947 р.

6. Література: Смішко 1947, с. 93–94; Смішко 1948, с. 93–94; Смішко 1952, с. 352; Свешніков, Нікольченко 1982, с. 57; Ткач 2004, с. 179; Прищепа, Ткач 2016, с. 45; Луцик 2019, с. 280–284.

7. Фонди: ДІКЗД.

8. Архів: НА ВА ІУ НАН України (Науковий архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України).

43. Крилів, Дубенський район, Рівненська обл.

1. Тип пам'ятки: сучасні поховання.

2. Топографія: д. Придатки.

3. Характеристика: виявлено чотири поховання, з них повністю розкрито два (№ 3 та № 4). Розкриті лежали в овальних ямах на глибині 0,6–0,8 м від сучасної поверхні. Поховання № 3 (жіноче) виявлене в ямі розмірами 2,1×0,8 м, поховання № 4 (жіноче) – у ямі розмірами 2,5×1 м. Покійники були у випростаному положенні на спині. Орієнтація західна. Руки в похованні № 3 покладені на таз, у № 4 – права – на животі, ліва – на грудях. Похована молода жінка на момент смерті була вагітною. На її тазових кістках виявлено крихіткі кісточки немовляти (рис. Г. 38. І).

Інвентар знайдено лише в похованні №3. На її черепі перебувало 11 бронзових позолочених бляшок з однаковим тисненим рослинним орнаментом, кілька уламків кераміки та три фрагменти від однієї бронзової вигнутої пластини (браслета ?) шириною 1,1–1,2 см і збереженою довжиною 3,5 см. Пластинка складалася з 11 однакових елементів чотирикутної форми (висота – 3–3,5 см, ширина – 1,2–1,3 см, товщина – менше 1 мм), краї яких були загнуті, а поверхня прикрашена тисненим орнаментом у вигляді трилистої рослини. На бляшці мали на кутах отвори для нашивання на стрічку із тканини чи шкіри. Для нанесення орнаменту використано прямокутний штамп завширшки 0,75 см і завдовжки 0,9 см. Покладені в один ряд, бляшки утворювали стрічку завдовжки трохи більше 13 см, що давало змогу прикривати оздобленою частиною вінчика приблизно все чоло аж до скронь (рис. Г. 38. П. 17).

4. Датування: XII–XIII ст.

5. Автор дослідження: Л. Крушельницька - 1963 р.

6. Література: Крушельницька 1963, с. 3, т. бл. 7; Петегірч 2011.

7. Архів: НА ВА ІУ НАНУ.

44. Студянка, Дубенський р-н, Рівненська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.

2. Топографія:

3. Характеристика: виявлено скелети в домовинах. В одному з поховань – браслет із міді.

4. Датування: XII–XIII ст. (?).

5. Автор дослідження: до 1915 р.

6. Література: Synkalowski 1961, s. 161.

Млинівський район

45. Лопавше, Млинівський р-н, Рівненська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.

2. Топографія: острів “Дубовик”; має форму видовженого овалу розміром близько 100×300 м, розташованому в заплаві лівого берега р. Стир, 1 км на південний захід від церкви.
3. Характеристика:
4. Датування: XI–XIII ст. (?).
5. Автор дослідження: І. Свешніков – 1960 р.
6. Література: Археологічні пам’ятки...1982, с. 220–221.

Львівська область

Бродівський район

46. Ясенів, Бродівський р-н, Львівська обл.

1. Тип пам’ятки: ґрунтові поховання.
2. Топографія: 50 м на захід від хут. Видвиги на Ясенівській горі.
3. Характеристика:
4. Датування: XIII–XIV ст.
5. Автор дослідження:
6. Література: Пам’ятки культури... с. 3.

47. Накваша, Бродівський р-н, Львівська обл.

1. Тип пам’ятки: ґрунтові поховання.
2. Топографія: пагорбок над гаражами колишнього правління колгоспу в центрі села, на господарстві І. Вільшинського.
3. Характеристика: під час оранки натрапили на людський череп. Після цього пам’ятку обстежили й виявили в закладеному шурфі на глибині 0,4 м скелет жінки у спростаному положенні на спині. Орієнтація західна. Ліва рука – вздовж тіла, права – на животі. Інвентар складався із бронзового скроневого кільця з вирізаними нанизаними пустотілими намистинами, прикрашеними зерню, та двох фрагментів дуги від аналогічних прикрас, кінці яких загнуті назовні, а також, як зазначає автор, кулькоподібної підвіски з вушком (рис. Г. 189, 6–9).
4. Датування: XI–XIII ст.

5. Автор дослідження: Я. Онищук, В. Стрільчук – 2009 р.
6. Література: Онищук 2020, с. 56, 64.
7. Фонди: БІКМ (Бродівський історико-краєзнавчий музей).

Буський район

48. Буськ, Буський р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання; рештки церкви XII–XIII ст.
2. Топографія: південно-східна ділянка Малого городища, розташованого у теперішньому міському парку, на високому місці, утвореному заплавами Полтви й Західного Бугу (рис. Г. 39. I).
3. Характеристика: виявлено 62 поховання на глибині від 2 до 2,8–2,9 м від рівня сучасної поверхні. Обриси поховальних стінок зафіксовано. Могильник представлений двома ярусами. Частина поховань перекривала чи перерізала давніші захоронення. Зафіксовано виплики костниць у ґрунтових ямах. Усі поховання розташовані навколо долішки церкви та не перерізають її. Зокрема, безпосередньо під її стінами виявлено два поховання немовлят. Орієнтація: 20 – на захід, 20 – на південний захід, 10 – на північний захід (рис. Г. 39. II–III).

У 14 похованнях виявлено рештки дерев'яних домовин (рис. Г. 40). Прошарок зотлілого дерева (поховання II/1/15, III/2/15, VII/6/15), рештки брунатних обрисів дощок від: кришки (XIV/13/15, XVII/11/19), кришки і бічних стінок (IX/8/15), бічних стінок (II/1/18 і III/2/18), бічної стінки і днища (VIII/6/21), кришки, бічних стінок і днища (X/9/15), днища (XIII/12/15, XV/12/21, XVII/14/21), а також стружкявілі рештки без визначеної конструктивної належності в заповненні поховання (IV/1/19). У декількох могилах виявлено залізні цвяхи. П'ять з них, наприклад, – у похованні II/1/21. Їхня довжина – 8 см, квадратні (51 мм) у перетині, з округлою головкою діаметром 1,5–2 см. Тобто це були прямокутні, збиті цвяхами ящики. У похованні X/9/15 збереглися рештки майже всієї труни і три цвяхи. У різних похованнях фіксували рештки зотлілих дощок від віка, бічних стінок та днища. Ширина таких домовин, судячи з могил X/9/15, II/1/18 і VI/3/18, могла сягати на 0,4–0,5 м.

Положення рук: із 34 похованих, у яких вдалося визначити положення рук, встановлено, що в 14-ти випадках вони покладені на живіт, у 8-ми – схрещені на грудях, у 3-х – права рука лежала на грудях, а ліва – на животі, у 2-х – ліва – на грудях, а права – на животі, у 2-х – ліва – на животі, а права – вздовж тіла, у 2-х – права – на животі, а ліва – вздовж тіла. У двох випадках руки витягнуті вздовж тіла. А в похованні XI/10/17 ліва – на животі, а права – під черепом.

Кам'яні “подушки” зафіксовані в 17 випадках. У семи як камінь у “подушку” використано долівкову полив'яну плитку (поховання II/1/15, V/1/15, XXIV/19/15, V/2/19, XVII/11/19, IV/2/21, VI/4/21). Крім плитки під головою, у похованнях V/2/19, XVII/11/19 і IV/2/21 її знайдено між ступнями ніг, а в похованнях VII/6/15 та II/1/21 – тільки в ногах. Долівкову плитку відзнає тело в засипі могильних ям дев'яти поховань.

Окрім плиток, виявлено просте каміння під головою (могили IV/3/17, XII/11/17 та XVIII/12/19), під головою – в ногах (XI/10/15 і VII/5/21), тільки в ногах (поховання XIV/11/21). У похованні VII/6/17 у ногах була плитка з материкової глини розмірами $\approx 11 \times 10 \times 3$ см, а в XVI/13/21 – з одного боку від голови був злиток криці, а з другого – звичайний камінець. У похованнях XXIV/19/15 і III/2/15 знайдено фрагменти жорнових каменів.

Поховальний інвентар XV/14/15 – скляна червоно-коричнева непрозора кільцева навита намистина із трьома біло-жовтими вічками, утвореними накладними нитками скла; V/2/19 – кругла зонна навита намистина з жовтого прозорого скла діаметром 12 мм, частина витого двоколірного (чорний із кавовим) скляного браслета, підпрямокутна бурштинова пластина розмірами $3,4 \times 5 \times 1$ см, XVII/11/19 – срібне скроневе кільце в півтора оберти; II/1/21 – бронзове скроневе s-подібне кільце діаметром 2,1 см, знищений корозією срібний(?) витий перстень; XIII/10/21 – погано збережена бронзова поясна пряжка. А в похованні X/9/15 на лікті правої руки та кистях – фрагменти мішковини (рис. Г. 41).

4. Датування: друга половина XII–XIII/перша половина XIV ст.

5. Автор дослідження: Н. Стеблій, П. Довгань – 2015, 2017–2019, 2021 рр.

6. Література: Стеблій, Довгань 2019; 2021.
7. Фонди: ІА ЛНУ (Інститут археології Львівського національного університету ім. І. Франка).
8. Архів: НА ІА ЛНУ (Науковий архів Інституту археології Львівського національного університету ім. І. Франка).

Жидачівський район

49. Городище, Жидачівський р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.
2. Топографія: за школою.
3. Характеристика: при покійниках знайдено бронзове скроневе кільце київського типу та декілька скроневих кілець із бронзового проку.
4. Датування: XI–XIII ст.
5. Автор дослідження: 1930-ті роки.
6. Література: Пастернак 1937, с. 262.

Жовківський район

50. Глинськ, Жовківський р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.
2. Топографія: центральна частина посаду літописного городища Щекотів, ур. Цвинтар (або Цвинтаровище), мис відокремлений із трьох боків вузькими ярами (рис. Г. 42. І).
3. Характеристика: у 2002 р. – контури восьми могильних ям зафіксовано на глибині 0,6–0,7 м від рівня сучасної, а їхня глибина – 0,4–0,5 м (поховання № 1, 2, 5, 7) від рівня давньої поверхні. Поховальні ями прямокутної у плані форми, розмірами 1,7–2,1×0,5–0,6 м у дорослих та 1,2×0,4 у дитячому похованні (№ 8). У похованнях № 1 та № 2 зафіксовано рештки деревини та цвяхи (п'ять у першому та чотири у другому). Покійники лежали у випростаному положенні на спині. Орієнтація західна (№ 1–3, 7) та південно-західна (№ 4–6, 8). Положення рук переважно вздовж тіла (у тих похованнях, де вдалося встановити їхнє положення

№ 3, 5, 7, 8), лише у похованні № 1 права рука витягнута вздовж тулуба, а ліва – покладена на живіт. Щодо статевої належності небіжчиків, то вдалося встановити, що в чотирьох випадках поховані чоловіки (№ 1, 2, 5, 7), в одному – жінка (№ 4) та дитина невизначеної статі (№ 8). Інвентар виявлено в похованні № 4 – два бронзових скроневих кільця з кінцями, що заходять один на одного. У одному випадку більше, в іншому – менше. У похованнях № 4, 6, 7 знайдені фрагменти керамічного посуду XII–XIII ст. (рис. Г. 42. II; рис. Г. 43).

2004 р. – відкрито три поховання. Контури могильної ями поховання № 1 зафіксовано на глибині 0,7 м (рівень давньої поверхні), сама ж яма заглиблена на 0,3 м від давньої поверхні. Розміри могильної ями – 2,1 × 1,5 м. У ньому похована жінка. Інвентар складається із двох бронзових скроневих кілець та кістяної голки. Поховання № 2 відкрите на глибині 0,6 м від сучасної поверхні, воно і поховання № 3 сильно знищені.

4. Датування: XII–XIII ст.

5. Автор дослідження: Р. Чайка – 2002 р.; 2004 р.

6. Література: Чайка 2002/17, с. 9–11; Чайка 2005, с. 458–459; Милян, Чайка 2003, с. 185–186; Ляска 2012, с. 507–508.

7. Фонди: ІА ЛНУ.

8. Архів: НА ІА ЛНУ.

51. Любеля, Жовківська с-р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: сучасне поховання.

2. Топографія: між селами Любеля, Кулява та Деревня, за 2,3 км на північний захід від міста через р. Дерев'янку в с. Деревня, за 2 км на північ від церкви у с. Кулява з незначним відхиленням на захід та за 1 км на схід від дороги Кулява–Любеля, найвища північна ділянка пагорба.

3. Характеристика: контури могильної ями простежувалися на глибині 0,3 м від сучасної поверхні. Чіткіше її обриси стали помітними на глибині 0,4 м. Розміри підпрямокутної у плані форми із заокругленими кутами могильної ями такі: довжина північної стінки – 2,32 м, південної коротшої – 2,10 м, ширина східної – 0,86 м, західної – 1,04 м. Довжина об'єкта по довшій центральній осі – 2,4 м,

ширина вздовж поперечної – 0,98 м. Скелет виявлено на глибині 0,5–0,55 м. Могильна яма заглиблена в материковий пісок на 0,3 м. Скелет виявлено у випростаному положенні на спині. Орієнтація південно-західна. Руки – вздовж тіла. Збереженість кісток погана. Безінвентарне. У заповнені могильні ями виявлено низку фрагментів кружальної кераміки княжої доби (рис. Г. 44).

4. Датування: не раніше XIII ст.

5. Автор дослідження: Д. Павлів, В. Петегирич – 2010 р.

6. Література: Петегирич, Павлів 2013, с. 211–212.

Золочівський район

52. Лука, Золочівський р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: підплитове поховання.

2. Топографія: на полі п. Свежавського.

3. Характеристика: поховання перекривало в дночас дві плити, покладені одна на одну. Як відзначив дослідник, перша плита мала такі ж розміри, як і виявлена в с. Підлипці, тобто приблизно 2,22 × 1,1 × 0,22 м, нижня – трохи менша. Поховання залягало на глибині 0,45 м від поверхні землі.

4. Датування: XI–XIII ст. (?)

5. Автор дослідження: А. Кіркор – 1881 р.

6. Література: Kirkor 1881, s. 21.

53. Підлипці, Золочівський р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: підплитове поховання.

2. Топографія: на полі п. Третера в ур. Лоскотів.

3. Характеристика: поховання перекривала кам'яна плита розмірами 2,22 × 1,1 × 0,22 м. Кістяк виявлено на глибині 0,5 м від поверхні землі.

4. Датування: XI–XIII ст. (?)

5. Автор дослідження: А. Кіркор – 1881 р.

6. Література: Kirkor 1882, s. 21.

54. Пліснеськ (1), Золочівський р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові й підплитові поховання.

2. Топографія: дитинець (ур. Замчисько) (рис. Г. 45); ймовірно розташування церкви, на що вказують знахідки долівкових плиток.

3. Характеристика: 1940 р. – у центральній і східній частинах дитинця виявлено чотири ґрунтові поховання (три дорослі та дитяче). Всі у випростаному положенні на спині. Орієнтація західна та північно-західна (рис. Г. 46–47).

1948 р. – поховання виявлено в центральній і південній частині дитинця на розкопі “Д” й “А” відповідно. Під час досліджень використано поштихову фіксацію, відтак поховання на ділянці Д–XXXI (всього 15 поховань) (рис. Г. 48–52) залягали на глибині 1–3, 5, а на Д–XL (всього 40 поховань) (рис. Г. 53–56) – на 2–5 штиху. На досліджуваних ділянках неодноразово знайшли долівкові плитки.

А. Филипчук припускає наявність триярусного могильника. Поховальний інвентар виявлено в кількох похованнях, зокрема скляний кручений браслет (рис. Г. 56. II); фрагмент широколезної сечки (можливо засип); фрагмент золототканої парчі; кручений бронзовий перстень (рис. Г. 54. II, 1–2). Привертають увагу виявлені на ділянці Д–L у кв. 61–62 поховання чотирьох осіб (можливо дітей), розташовані одна на одну. Одна з них, відповідно до плану, розташовувалася в районі ніг іншої, точніше над її ногами. Можливо, родинне поховання.

Щонайменше два підпільні поховання відкрили під час досліджень дитинця в 1948 р. Перше локалізовано на півдні розкопу “А” неподалік глибокого рову, що відділяє дитинець від півдня від ур. Оленин парк. У заповненні під кам'яною плитою виявили долівкову плитку, а нижче – добре збережений скелет людини із західною орієнтацією. Це безінвентарне поховання здійснено в межах котловану зруйнованого житла № VIII. Обкопуючи це поховання й поглиблюючи розкоп, на глибині 0,5–0,7 м виявили ще три людські скелети із західною орієнтацією та у розмірі, витягнутими вздовж тіла або схрещеними на тазі. При чоловічому скелеті, біля тазу, знайшли бронзовий пластинчатий перстень. Залягали ці поховання в неглибоких ямах *“або навіть на насипах з глини і румовища, в якому стрічалися останки характерні тут для горішньої частини культурного шару”*.

Ще одне безінвентарне виявили поблизу, у невеликій траншеї “Б” на схід від

розкопу "А". Друге безінвентарне підплитове відкрили під час розкопок на ділянці Д–XL, у кв. № 66–67, у межах котловану зруйнованого житла № XIV.

1953 р. – у центральній частині дитинця відкрили сім ґрунтових поховань у випростаному положенні на спині на глибині 0,3–0,7 м. Орієнтація західна. Руки витягнуті та розташовані в ділянці тазу.

1970 р. – у південно-західній частині дитинця відкрили 17 різних металевих та різновікових поховань на глибині 0,4–0,8 м (більшість на рівні 0,4 м). Орієнтація західна. Уклад рук: на грудях (№ 8), на животі (№ 4, 13, 17), на тазі (№ 10), права рука – на тазі, ліва – вздовж тіла (№ 2). Поховання № 10 перекривало поховання № 11 та № 12 так, що ноги першого перебували над головами останніх (рис. Г. 57–58).

Деякі з поховань, очевидно, були підплитовими. На глибині 0,5 м відкрили поховання № 6. Скелет підлітка лежав у випростаному положенні на спині, головою на захід. Стан збереження кістяка поганий. Довжина скелета – 1,1 м. Зліва від голови покійника лежало шість шматків залізного шлаку, вагою близько кілограма. На грудях, біля правої ключиці, знайдено три клаптики тканини із залишками золотої нитки. З обох сторін кістяка, на рівні відсутніх тазових кісток, виявили п'ять фрагментів світло-жовтих і коричневих полив'яних плиток. На північний схід від поховання № 6 на глибині 0,5 м від сучасної поверхні лежали дві частини однієї великої кам'яної плити. Вірогідно, одна розміщувалася над похованням, але через відокоранки була зміщена, як наслідок інша перевернулася на бік. Ще одна велику кам'яну плиту розміром 2×1 м і товщиною 0,3–0,4 м зафіксували в квадраті № 9 того ж розкопу на глибині 0,4 м від сучасної поверхні. Поховання під плитою не виявили, але, можливо, вона теж була зсунута під час оранки, на що натякають виявлені поряд поруйновані скелети.

1971 р. – продовжили дослідження на тому ж місці. Відкрили всім поховань на глибині 0,3–0,5 м. Поховання у випростаному положенні на спині. Орієнтація західна, з незначним відхиленням на північ. Положення рук: на тазі (№ 21, 24, 25), на животі (№ 22), ліва – на животі, права – на тазі (№ 23), вздовж тіла (№ 26). У похованнях № 21 та № 22 в ногах виявлено великі брили каменю (рис. Г. 59–60).

А. Филипчук припускає, що вони могли виконувати функцію намогильних позначень. У цьому ж розкопі Р. Багрій виявив велику частину кам'яної намогильної плити, яка заходила в недосліджену ділянку розкопу.

1980 р. – у південно-західній частині дитинця, західніше розкопу Р. Багрія, виявили п'ять ґрунтових поховань. Орієнтація західна. Детальніша інформація відсутня.

1988 р. – продовжено дослідження розпочатого в 1970–1971 рр. розкопу – на схід від нього. Виявлено 14 поховань (рис. Г. 61; Г. 63. II) на глибині 0,2–0,6 м (№ 1–11) та 1–1,1 м (№ 12 і № 14 (рис. Г. 62. I)). Усі у випростаному положенні на спині. Орієнтація західна, з незначним відхиленням на північ. Положення рук: на тазі (№ 3, 8, 12, 14), ліва – на тазі, права – вздовж тіла (№ 2 і № 13), ліва – на грудях, права – на тазі (№ 7), права – на животі, ліва – на тазі (№ 4), вздовж тіла (№ 5). Середня довжина жіночих скелетів, виявлених у ґрунтових похованнях, – 1,63 м, а чоловічих – 1,72 м.

Інвентар виявлено в похованнях: № 1 – перстень із білоногового дроту в півтора оберти; № 4 – три бронзові ір'якоподібні гудзики; № 5 – перстень зі срібного дроту; № 10 – перстень зі срібного дроту; № 12 – два персні з бронзового та срібного дроту. Останній має зворотною петлею; № 14 – рештки золото- та сріблотканої парчі. Поховальний інвентар у польовій документації не підписаний, відтак виникли труднощі з налажністю до конкретних поховань (рис. Г. 62. II).

Поховання № 12 (рис. Г. 63. I) перекривала кам'яна плита розмірами 1,3×0,6×0,4 м, яку зафіксували на глибині 0,4 м від сучасної поверхні. Поховальна яма добре прослідковувалася відразу під плитою. Скелет лежав у випростаному положенні на спині, головою на захід. За припущеннями Р. Багрія, належав жінці. Довжина скелета – 1,65 м. Череп і грудна клітка зруйновані, ліктьова і променева кістки обох рук відсутні. Руки, дещо зігнуті в ліктях, лежали, очевидно, на тазі. На грудних хребцях збереглися сліди окису від бронзового предмета. Біля поховання знайшли два персні з бронзового та срібного дроту. Останній має петлеподібне закінчення з розклепанним кінцем s-подібної форми, варто думати мова про перстень зі зворотною петлею.

1993 р. – завершено дослідження розкопу “В” (Р. Багрія). Всього відкрито 14 поховань. У північно-західній ділянці – 13 ґрунтових і рештки кам’яного саркофага, який, найімовірніше, відносився до поховання № 8 (рис. Г. 64. I). Контури могильних ям зафіксовано на глибині від 0,3 до 0,75 м від сучасної поверхні. Поховання рядові, різночасові. Згідно з М. Филипчуком, найраніші поховання № 5, 7, 8, 13, пізніше з’явилися № 6, 11, 14, далі – № 1, 2, 4, 12 та найраніше – № 3, 9, 10. Орієнтація переважно північно-західна. Лише у трьох випадках – західна (№ 1, 2, 11). Уклад рук – на тазі (№ 3, 4, 6, 13), на грудях (№ 10).

Кам’яна “подушка” виявлена в похованні № 7 (в голові, і в ногах). Сімейним М. Филипчук вважає поховання № 3, 9, 10. Варто додати, що безпосередньо поряд розташовані лише перші три вони опущені у споруду кінця XIII ст. Над обрисами могильної ями № 2 виявлено фрагменти полив’яних плиток трикутної форми.

Саркофаг представлений двома кам’яними плитами, зміщеними з первісного поховання (№ 8) (рис. Г. 64. II; Г. 65), яке належить до відкритого там кладовища XII ст. Плити виявлені на глибині 0,5 м від рівня сучасної поверхні. Одна з них підпрямокутної форми, розмірами: довжина – 1,85 м, ширина – 0,6 м, товщина – 0,1 м. У ній паралельно до поперечного зрізу видовбано канавку розмірами: ширина – 0,1 м, глибина – 0,05 м. Друга плита трикутної форми із двома гострокутними зверненнями по краях. Її розміри – 1,15×0,8×0,78 м, товщина – 0,1 м. Плита є фундаментом досліджуваного саркофага й за формою безпосередньо подібна до того ж елемента на саркофазі Ярослава Мудрого. Основою саркофага, за думку М. Филипчука, була дерев’яна камера, рештки якої зафіксовано в похованні № 8. Її розміри – 2,7×1,5 м, натомість могильної ями – 2,7×1,5 м. Зафіксована глибина поховальної камери – 0,45–0,5 м. Сліди могильної ями “мали вигляд прямокутного заглиблення /до 0,10–0,15 м/ та неглибоких канав /розм. 1,4 м довжини, 0,1–0,15 м ширини та 0,1 м глибини/, які залягали децю нижче рівня долівки. Не виключено, що ці канави і є рештками лаг, на котрих лежала дерев’яна труна. Підтвердженням цього можуть слугувати віднайдені

тут і в заповненні залізні цвяхи з відбитками тлілого дерева. Поховальна камера разом з могильною ямою були опущені у материк до 0,15 м”.

2001 р. – неподалік розкопу Р. Багрія в центрально-західній частині дитинця. Відкрито 12 ґрунтових поховань (рис. Г. 66. I) у випростаному положенні на глибині 0,1–0,45 м. У похованні № 3, де кістяк сягав 1,9 м, параметри поховальної ями щодо довжини скелета покійного – 2,1×0,8 м; у похованні № 4 довжина кістяка – 1,8 м, поховальна яма – 2,2×0,9 м; у похованні № 6 довжина кістяка – 1,8 м, поховальна яма – 2,4×0,9 м; у похованні № 10 довжина кістяка – 1,8 м, поховальна яма – 2,2×0,75 м, у захороненні № 12, де кістяк сягав 1,65 м, поховальна яма – 1,8×0,65 м. Цвяхи, ймовірно від поховальних дощок, виявлено в похованнях № 2 та № 8а. Поховання № 11 перебувало на глибині 0,45 м від рівня виявлення. Орієнтація переважно західна, рідше – північно-західна (№ 3, 4, 8, 10, 12). Положення рук на тазі – № 1–3, 6, 9, 10, 11. Інвентар виявлено в похованні № 4: чотири скроневі кільця в півтора оберти по два біля кожної скроні та два уламки інших, бронзовий бубонець (гудзик?) (рис. Г. 66. II). Поховання різностатеві й різновікові.

Виділяються на могильнику кілька поховань. Зокрема, у похованні № 7, де на грудях жіночого скелета виступили останки немовляти довжиною 0,45 м. Ще одне цікаве поховання – № 8, яке перерізало № 8а, відтак кістки останнього згорнули на купку у східній частині могильної ями. Очевидно, парним є поховання № 1 та № 2, яке належало дорослим чоловіку та жінці відповідно. Цікаво, що, попри синхронність часу, плечі покійних безпосередньо доторкалися одне до одного, могильна яма жіночого поховання була дещо менших розмірів. Датування цієї частини некрополя – друга половина XII – середина XIII ст.

2002 р. – у розкопі, закладеному 2 м на захід від розкопу 2001 р., виявлено поховання жінки в могильній ямі розмірами 1,7×0,35–0,45 м.

Датування: середина XII – середина XIII ст.; кінець XIII ст.

5. Автор дослідження: Я. Пастернак – 1940 р.; І. Старчук – 1948 р.; В. Гончаров, М. Кучера – 1953 р.; Р. Багрій – 1970–1971 рр., 1988 р.; М. Пелещин – 1980 р.; М. Филипчук – 1993 р.; 2001 р.; 2003 р.

6. Література: Старчук оп. № 5. Од. зб. № 49, арк. 2–3, 18, 25–27, 29, 31–33, 35, 36, 52, 54, 58–60, 68, 75, 77, 81, 88–89, 102, 105; 1948/20, с. 2–3, 7–8, 10, 16, 18, 52–55; 1952, с. 394, табл. II; Кучера спр. № 1953/5; 1959, с. 142–143; 1986, с. 326; Ратич 1957, с. 27; Багрій 1971, с. 5–10; 1972, с. 2–5; 1973, с. 3; 1989, с. 1–6; Багрій, Ратич, 1971, с. 300; Багрій, 1990, с. 112–113; Багрій, Овчінніков, 1991, с. 13; Филипчук, 1994; 2004, с. 328–332; 2006; 2014, с. 77–87; Луцик 2019, с. 284–292; Филипчук 2020, с. 12–62.

7. Фонди: ІА ЛНУ.

8. Архів: НА ІА НАНУ; НА ВА ІУ НАНУ.

55. Пліснеськ (2), Золочівський р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові й підплитові поховання.

2. Топографія: ур. Церквиська, невелика тераса на захід від ур. Замчисько.

3. Характеристика: 1972 р. – проводили розкопки на західному схилі дитинця, де на поверхні землі виступали великі кам'яні плити, які, можливо, були частиною фундаментів середньовічної церкви (саме до такої думки схилився Р. Багрій). Посеред каменів на глибині 0,5 м від сучасної поверхні виявили поховання дорослої людини із західною орієнтацією. Довжина скелета – 1,65 м, руки складено на животі, а голова почула на малому пласкому камені. Біля ніг знайшли бронзову ліроподібну пряжку, а на відстані 0,5 м ліворуч від голови – цілий глиняний горщик ХІІ ст., у заповненні якого, крім землі, були дрібні шматки вугілля. Зверху поховання перекривало кілька кам'яних плит (рис. Г. 67).

1986 р. – продовжено дослідження на ділянці. Так, у правій половині розкопу виявили більш старе поховання дорослої людини у випростаному положенні на спині. Орієнтація західна. Руки випростані вздовж тіла.

2020 р. – виявлено жіноче поховання, яке колись перекривали три великі кам'яні плити. Похована у випростаному положенні на спині. Орієнтація західна. Руки складені на животі. У головах і ногах зафіксовано кам'яні “подушки”. Поховальний інвентар представлений перснем та скроневиими кільцями. Матеріали не опубліковані.

4. Датування: ХІІ–ХІІІ ст.

5. Автор дослідження: Р. Багрій – 1972 р.; 1986 р.; А. Филипчук – 2021 р.
6. Література: Багрій 1973, с. 3; 1987, с. 3; Филипчук 2020, с. 63–66; Давнє жіноче поховання...
7. Архів: НА ВА ІУ НАНУ.

56. Пліснеськ (3), Золочівський р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові й підплитові поховання.
2. Топографія: ур. Високе городиско (посад Плісненська); на північ від четвертої лінії захисту (орієнтовно посередині валу); центральна частина посаду (між 5 і 6 лініями оборони).
3. Характеристика: 1940 р. – виявлено ґрунтове кладовище. 1949 р. – відкрито 17 ґрунтових поховань. При одному з них виявлено фрагменти золототканої парчі із криволінійним і крапковим орнаментом. Згодом розкоп розширено та виявлено 30 поховань, 4 з яких – підплитові. Останні були присипані глиною й накріті великими кам'яними плитами. У двох випадках біля шиї виявили шматки золототканої парчевої стрічки, а також бронзові гудзики з вушками та пряжку. Ґрунтові поховання переважно безвещтарні. Лише один бронзовий перстень – у кв. № 20, а також малі бронзові гудзики з вушками біля шиї покійника у кв. № 22.
4. Датування: XII–XIII ст.
5. Автор дослідження: Я. Костерняк – 1940 р.; І. Старчук, В. Гончаров, О. Ратич, Т. Пласкій – 1949 р.
6. Література: Костерняк 1948, с. 146; Старчук оп. № 5. Од. зб. № 36, с. 41–44; 1949, с. 98; Филипчук 2020, с. 70–72.
7. Архів: НА ВА ІУ НАНУ.

57. Пліснеськ (4), Золочівський р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.
2. Топографія: біля підніжжя 5 лінії захисту (трохи західніше від її центру).
3. Характеристика: виявлено шість поховань у підпрямокутних могилах із заокругленими краями (рис. Г. 68. І). Параметри могильних ям, відповідно до довжини скелетів, такі: в похованні № 3 при довжині кістяка 1,6 м – 1,9×0,6–0,8 м, у похованні № 6 довжина кістяка – 1,55 м, а розміри ями – 2,05×0,8–0,9 м;

натомість у захороненні № 5 довжина кістяка – 1,65 м, а параметри поховальної ями – 2,15×0,8 м. Глибина залягання: від 0,12–0,3(0,4) м (поховання № 1, 3, 4) до 0,5–0,57 м (поховання № 2, 5, 6) від рівня виявлення. Невелика зафіксована глибина могильних ям, зокрема поховання № 4 (0,12 м), продиктована сильним руйнуванням оранкою.

Усі поховані у випростаному положенні на спині. Орієнтація: західна (№ 2 і № 4), північно-західна (№ 1 і № 6), південно-західна (№ 5). Положення рук: складені на животі (№ 5), витягнуті вздовж тіла (№ 4), права рука – на тазі, ліва – вздовж тіла (№ 3), ліва рука – на грудях, права – на тазі (№ 6). Поховання № 3 (глибина – 0,85 м від сучасної поверхні) перебувало поховання № 2 (глибина 0,78 м від сучасної поверхні).

У могилі № 4 була похована дитина (дівчинка 8–10 років), у похованні № 3 – чоловік 30–35 років, а в похованні № 5 та № 6 – дівчинки 25–30 років.

Кам'яна “подушка” виявлена в похованнях № 5 (рис. Г. 68. II) і № 6, камені покладені в головах та ногах похованих жінок.

4. Датування: друга половина XII – перша половина XIII ст.

5. Автор дослідження: М. Филипчук – 2013; С. Бучіч – антропологічні дослідження.

6. Література: Филипчук 2015, 2016; Филипчук 2020, с. 73–75.

58. Пліснеськ (5), Золочівський р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: скроневе поховання.

2. Топографія: під лінією захисту № 1 (західніше від її центру).

3. Характеристика: виявлено одне поховання в могильній ямі овальної форми на глибині 0,5–0,6 м, розмірами 2,43–0,8 м. Виявлено рештки шести цвяхів, ймовірно від дошки. Похована у випростаному положенні на спині. Орієнтація західна.

Скроневе сильно зруйнований. Біля скроні виявлено срібне s-подібне скроневе кільце. Навколо могильної ями (переважно із заходу) зафіксовано невеликі сліди ямок (діаметром 3–5 см і глибиною 5–7 см). У заповнені могильної ями виявлено кераміку X та XI ст. (рис. Г. 69).

4. Датування: XII ст.

5. Автор дослідження: М. Филипчук – 2015 р.
6. Література: Филипчук 2019, с. 43–44; 2020, с. 75–77.
7. Фонди: ІА ЛНУ.

59. Пліснеськ (6), Золочівський р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.
2. Топографія: внутрішня сторона лінії захисту № 2 (західніше від її центру).
3. Характеристика: виявлено дев'ять поховань (пронумеровані як об'єкти). Поховальні ями овальної форми (рис. Г. 70. І). У повністю відкритих похованнях дорослих (об'єкт № 3 при довжині кістяка 1,85 м та № 8 при довжині кістяка 1,7 м) довжина могильної ями становила близько 2,4 м, ширина – близько 0,8 м. У дитячих (підлітки?) похованнях (об'єкт № 4 і № 7 – 1,45×0,63 м та 1,5×0,58 м відповідно). Глибина поховань (від рівня виявлення (?)) 0,1–0,2 м (№ 2, 4, 5, 6, 7, 14) та 0,3–0,4 м (№ 3, 8, 12).

Усі поховані у випростаному положенні на спині. Орієнтація переважно західна. Лише в об'єктах № 6 та № 7 – з відхиленням на північ і південь відповідно. Поховання різностатевий різновікові: № 2, 3, 5, 6, 8, 12, 14 належали дорослим особам, а № 4 та № 7 – дітям. Дуже знищені оранкою. Положення рук: № 3 і № 7 – на тазі, № 4 – права – на тазі, ліва – вздовж тіла, № 5 – на животі, № 9 – ліва – на животі, права відсутня.

Інвентар виявлено в похованні № 8 – перстень із бронзового (?) дроту в півтора оберти, біля лівої руки – фрагмент залізного ножа, за її ліктем – залізний предмет, можливо долото (рис. Г. 70. ІІ). Ймовірно, кам'яні “подушки” виявлено в похованнях № 7 (дитяче) та, можливо, № 11. Могильник датували згідно зі stratigraphic спостережень.

4. Датування: XII–XIII ст.

Автор дослідження: А. Филипчук – 2016.

Література: Филипчук 2017, с. 66–70, 73–74; 2020, с. 77–82.

60. Львів

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.

2. Топографія: храм Святого Йоана Хрестителя, вул. Ужгородська, 1 (рис. Г. 71).
3. Характеристика: всередині храму XIV ст. від рівня його сучасної долівки на глибині 0,5–1,5 м відкрито 38 різночасових поховань (рис. Г. 72), влаштованих у три яруси, між якими “виявлені стерильні прошарки ґрунту з культурними рештками”. Виділявся шар чорнозему товщиною до 0,15 м між середнім і нижнім ярусами, на глибині 1 м від долівки. У ньому зібрано велику кількість кераміки, як зазначав автор розкопок, XII–XIII ст. Проте варто наголосити, що виявлена в наві кераміка, яка зберігається у фондах відділу археології ІУ НАНУ, хоч і має деякі риси, які притаманні кераміці XIII ст., однак аж ніяк не XII ст. Згідно з керамічним тістом, вона датується радше початком XIV ст. Поховання двох верхніх ярусів датовані (монетами) XIV–XVI ст. Захоронення нижнього безінвентарні, однак, згідно зі стратиграфією, знаходилися нижче культурного шару, у якому виявлено кераміку “XII–XIII ст.” датою XIV ст. До них належать поховання № 11, 20, 27, 28, 29, 34, 37.

Усі поховання у випроганому похованні на спині, виявлені на глибині 1,05–1,35 м від рівня долівки храму. Поховання № 11 було перекрите похованням № 10, а № 27 перерізало пізніше поховання № 24. Орієнтація західна. Уклад рук: переважно на животі, лише у двох випадках відмінний – права рука – на животі, ліва – вздовж тіла (№ 27), обидві – вздовж тіла (№ 28). Лише одне поховання дитяче (№ 28).

У центральній частині нави храму простежено прямокутну у плані яму – місце від центрального поховання, яке, можливо, було в саркофазі. Її розміри – 2,8×1,15 м. Політка ями заглиблена в материк на 0,35–0,45 м.

4. Датування: XIII–XIV ст. (?).

5. Автор дослідження: Р. Багрій – 1984 р.

6. Література: Малевская, Иоаннисян, Могитич, Бучко 1978, с. 352–353; Багрій 1984/115.

7. Фонди: МХІХ ЛНГМ.

8. Архів: НА ВА ІУ НАНУ; НА ІА НАНУ.

Перемишлянський район**61. Осталовичі, Перемишлянський р-н, Львівська обл.**

1. Тип пам'ятки: підплитові поховання.
2. Топографія:
3. Характеристика: відкрив чотири підплитові поховання. Череп дослідник передав до Музею НТШ (інв. № 24258).
4. Датування: за автором розкопок XIV ст.; (?).
5. Автор дослідження: Я. Пастернак – 1933 р.
6. Література: Sulimirski 1935, s. 25; Пастернак 1933, с. 164.

Пустомитівський район**62. Звенигород (1), Пустомитівський р-н, Львівська обл.**

1. Тип пам'ятки: ґрунтове поховання.
2. Топографія:
3. Характеристика: неглибоко виявлено скелет у випростаному положенні. Поховальний інвентар представлений кількома s-подібними скроневими кільцями, перснеподібним із розмітненими кінцями скроневим кільцем та олов'яною пломбою (печаткою).
4. Датування: XI–XIII ст. (?).
5. Автор дослідження: В. Гребеняк – 1913 р.
6. Література: Гребеняк 1915, с. 26, табл. IV, 4–6.

63. Звенигород (2), Пустомитівський р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: мармуровий саркофаг.
2. Топографія: східний пригород, ур. За Вали.
3. Характеристика: знайдено мармурову гробницю (саркофаг). Згідно з повідомленнями сучасників, це був великий мармуровий саркофаг завдовжки 2,5 ліктів. Показово, що Я. Пастернак зазначив, що було виявлено мармурову плиту, а не саркофаг, а 8,5 ліктів перевів у 3,5 м.
4. Датування: XII–XIII ст. (?).
5. Автор дослідження: випадкова знахідка.

6. Література: Пастернак 1961, 644; Гупало 2014, с. 116.

64. Звенигород (3), Пустомитівський р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання; дерев'яна церква кінця XI ст.
2. Топографія: південна частина дитинця, ліворуч від в'їзду.
3. Характеристика: відкрито 50 поховань (рис. Г. 74), більшість із яких виявлено на глибині 0,2–0,65 м, найглибше перебували № 31 та № 32 (–1 м) а також № 34 (–0,85 м). Останнє перекривало пізніше поховання № 33 (–0,58 м) а поховання № 48 (–0,25 м) – № 49 (–0,4 м). Поховання № 22 перерізало № 21, внаслідок чого кістки останнього зібрали разом і поставили на труну новопохованого. Захоронення перерізають деструкцію храму, у заповнені могильних ям виявлено значну кількість керамічних полив'яних плиток від червоної долівки. Могильні ями перетинають також інші об'єкти (дві крипти та смітникові ями). Цвяхи від домовини виявлено в похованнях № 31 (є), № 32 та № 33 (по 4 цвяхи).

Орієнтація покійників переважно західна, а також північно-західна (№ 2, 4, 24, 31, 34, 43, 49, 50) та південно-західна (№ 1, 14, 47). Положення рук переважно на животі (№ 7, 18, 22, 28, 47) та тазі (№ 10, 27, 32, 34, 50), трапляються також варіанти: права – на животі, ліва – на тазі (№ 20), права – на тазі, ліва – на животі (№ 4), обидві – на грудях (№ 33 (ймовірно складені в замок), права – на грудях, ліва – на тазі (№ 3 і № 5), права – на тазі, ліва – на грудях (№ 31), права – на грудях, ліва – вздовж тіла (№ 23), обидві – зігнуті в ліктях та підняті до плеча (№ 19), права піднята в лікті й піднята до плеча, ліва – на тазі (49). Поховання різностатеві та різновікові.

Інвентар, виявлено в похованнях: № 45 – скроневе кільце із двома гладкими наметками (очевидно, першопочатково було з трьома); № 22 – плетений ремісничий пояс; № 38 – бронзовий пластинчастий перстень із розімкненими кінцями, декорований двома рядами креслених галочок; № 18 – скляний кручений ораслет (зелено-червоного кольору) (фрагмент); № 31 – гладкий скляний браслет (фрагмент); № 32 – бронзовий гирькоподібний (округлий) гудзик із петелькою; № 25 – бронзовий кулькоподібний гудзик із петелькою та рештки погано

збереженого шкіряного комірця, прошитого золотими нитками; № 10 – два бронзові кулькоподібні гудзики з петельками; № 20 – фрагмент шкіряного гаптованого золотом комірця; № 7 – фрагменти від трьох браслетів із сирого скла, розклалися й розпалися на дрібні частинки; № 9 – на чолі помітні сліди парчевої тканини, від якої збереглися тоненькі золоті нитки та залишки самої тканини (рис. Г. 75).

4. Датування: друга половина XIII – перша половина XIV ст.

5. Автор дослідження: І. Свєшніков – 1980–1990 рр.

6. Література: Свєшніков 1990, с. 5–7; Свєшніков 1994, с. 2–8; Swiesznikow, Hurało 1996; Гупало 2010, с. 209–210; Hurało 2010, s. 231–235.

7. Фонди: ЛІМ (Львівський історичний музей).

65. Звенигород (4), Пустомитівський р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.

2. Топографія: зі сходу біля підніжжя п'ятого горба дитинця; кам'яна церква з каплицею другої чверті XII ст.

3. Характеристика: виявлено 13 слідо-залишків знищених безінвентарних поховань (рис. Г. 76). Три з них – біля північної і південної стін палацу, одне з них (№ 13) залягало вище деструкції будівлі. Два поховання (№ 3 і № 4), відкриті на північ від церкви, перетинали стіни давніших наземних споруд – XII – першої половини XIII ст.

Каплиця-усипальниця, що розташовувалася на відстані 2,5 м на південь від фундаментів церкви, була зафіксована у вигляді ровів під фундаменти, що простежувалися на глибині 0,2–0,3 м. На підставі решток фундаментних ровів встановлено, що споруда прямокутної форми розміром 7×3,7 м, орієнтована віссю по лінії схід–захід. Їй притаманні заокруглені зі сходу кути (подібна до апсиди) і виступи із західної сторони, між якими була незабудована площа. З нею пов'язують кам'яний саркофаг зі скелетом, випадково виявлений під час будівельних робіт на початку 1960-х років.

4. Датування: каплиця-усипальниця варто думати синхронна з церквою та датується другою чвертю XII ст.; виявлені ґрунтові поховання – другою половиною XIII ст.

5. Автор дослідження: О. Ратич – 1965–1966 рр., 1968–1969 рр., 1971–1973 рр.

6. Література: Гупало 2010, с. 209–210; Нираю 2010, с. 235, 239; Гупало 2014, с. 52, 148–149.

7. Архів: НА ВА ІУ НАНУ.

66. Звенигород (5), Пустомитівський р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.

2. Топографія: західна частина окольного города, північна мисова ділянка.

3. Характеристика: відкрито 12 поховань, фрагменти скелетів, останки чотирьох осіб, а також розрізнені скупчення людських кісток.

4. Датування: друга половина XIII ст.

5. Автор дослідження: Г. Власова – 1960 р.

6. Література: Гупало 2010, с. 210; 2014, с. 235; Нираю 2010, с. 239.

67. Звенигород (6), Пустомитівський р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.

2. Топографія: південна частина окольного города.

3. Характеристика: відкрито два погано збережені скелети, в одному з поховань на дні могильної ями знайдено керамічну полив'яну плитку.

4. Датування: друга половина XIII ст.

5. Автор дослідження: О. Ратич – 1973 р.

6. Література: Гупало 2010, с. 211; 2014, с. 194; Нираю 2010, с. 239.

68. Звенигород (7), Пустомитівський р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.

2. Топографія: у північно-західній частині окольного города.

3. Характеристика: 1954 р. виявлено три поховання на глибині 0,17–0,3 м від рівня сучасної поверхні. Поховання № 1 (чоловіка) орієнтоване на північний схід. Руки влаштовані на тазі. Поховання № 2 (чоловіка) орієнтоване на північний захід. Руки – на животі. Поховання № 3 (жінки) орієнтоване на північний захід. Хребет

зігнутий під прямим кутом, на черепі травма (отвір) від тупої зброї. На пальці виявлено литий, овальний у перерізі перстень із загостреними розімкнутими кінцями. Очевидно, виявлені поховання належать жертвам нападу на місто 1241 р.

У 1957 р. поряд із названими похованнями під час господарських робіт місцевого колгоспу натрапили на ще одні поховання. У результаті проведення фахових археологічних розкопок виявлено 11 поховань на глибині 0,3–0,8 м (рис. Г. 77. I). Усі у випростаному положенні на спині. Орієнтація північно-західна. Положення рук: № 2 та № 5 – на животі, в похованнях № 1 та № 3 скрещенні на животі так, що кисті розміщувалися по краях тулуба. Різностатеві: чотири чоловічі, три жіночі та чотири дитячі. Інвентар поховання № 2 – два фрагменти золототканого чільця, підшитого бронзовою корою розмірами 42×26 мм та 70×32 мм. На шовковій тканині чітко видно декор у вигляді поєднання мотиву волот і хрестів; № 4 – срібний пластинчатий перстень (діаметр – 21 мм) із розімкнутими кінцями, в напрямку до яких він звужується (від 7 до 4,5 мм), виготовлений із п'яти рядів дротин товщиною 1 мм. По краях і середині персня дріт круглий у середині, між рядами – витий. Відстань між рядами – до 5 мм. На кінцях персня всі ряди дроту розклепані та спаяні в одну пластину; № 5 – бронзовий чашопіон, а поряд – дві намистини з білого пісковика та синя скляна бочкоподібної форми; № 10 – бронзове тринамистинне скроне кільце (рис. Г. 77. II).

1960 р. – під час копання від цих поховань відкрито ще дев'ять на глибині 0,65–0,9 м. Усі у випростаному положенні на спині. Орієнтація західна (5) та північно-західна (4). Усі безінвентарні.

4. Датують кінець XII – друга половина XIII ст.

5. Автор дослідження: Г. Власова – 1954 р.; 1957 р.; 1960 р.

Література: Власова 1961, с. 115–120; Гупало 2010, с. 211–212; Нурало 2010, с. 239.

7. Фонди: ЛІМ.

69. Звенигород (8), Пустомитівський р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.

2. Топографія: територія північно-східного пригорода, ур. За Хмільником, поблизу Народного дому.

3. Характеристика: під час будівництва Народного дому в 1927 р. виявлено велику кількість людських останків. Згодом, під час рятівних досліджень, відкрито шість поховань на глибині 0,7 м від сучасної поверхні. У двох жіночих був суцільний інвентар: дротяний перстень у півтора оберти та фрагмент скляного браслета темно-синього кольору. Неподалік поховань знайдено кілька керамічних плиток і три шматки свинцевої бляхи з покрівлі, що, ймовірно, свідчить про існування на цій ділянці церкви.

4. Датування: друга половина XIII ст.

5. Автор дослідження: випадкова знахідка – 1927 р.; Свешніков 1985 р.

6. Література: Гупало 2010, с. 211; 2014, с. 410; Нираю 2010, с. 239.

70. Звенигород (9), Пустомитівський р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.

2. Топографія: західний пригород, ур. Загородище.

3. Характеристика: виявлено скелети трьох чоловіків зі слідами насильницької смерті – відрубані голови, зламні за спину руки. Без характерного укладу. Правдоподібно жертви подій 1941 р.

4. Датування: друга половина XIII ст.

5. Автор дослідження: Г. Зласова – 1960–1962 рр.

6. Література: Гупало 2010, с. 212; Нираю 2010, с. 239, 241.

71. Звенигород (10), Пустомитівський р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання; П'ятницька церква першої половини XII ст.

2. Топографія: східний пригород, ур. П'ятницьке, біля кам'яного хреста, який встановлено на відстані 18 м на південь від лівого берега р. Млинівка.

3. Характеристика: на південь від церкви виявлено перших 18 поховань (рис. Г. 78). Усі вони були дуже знищені. Однак простежено чітку західну орієнтацію. У межах деструкції церкви відкрито ще 14 безінвентарних поховань, у заповненні могильних ям яких зафіксовано велику кількість керамічних долівкових плиток. Орієнтація поховань чітко західна. Положення рук: на животі

(№ 19 і № 21), на тазі (№ 28 і № 32), права – на животі, ліва – на грудях (№ 31, 33, 35), права – на грудях, ліва – на животі (№ 29).

Показово, що на кладовищі відзначено значний відсоток дитячих поховань. А в похованнях № 19 та № 28 положення кінцівок вказує на варусну деформацію.

4. Датування: друга половина XIII ст.

5. Автор дослідження: І. Свешніков – 1978 р.

6. Література: Гупало 2010, с. 212–213; Нурало 2010, с. 241.

72. Звенигород (11), Пустомитівський р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.

2. Топографія: північна околиця міста, ур. Гоева гора

3. Характеристика: 1953–1955 рр. – виявлено 60 поховань (рис. Г. 79) на глибині 0,6–0,75 м від сучасної поверхні. Усі у вигляді лежачого положенні на спині. Орієнтація західна, північно-західна. Серед 11 останків належало чоловікам, 19 жінкам та 25 дітям. Положення рук та результати розкопок 1955 р. таке: вздовж тіла (№ 9, 10, 17–22), на животі (№ 4, 5, 12, 13, 15), на тазі (№ 11 і № 14), права – на тазі, ліва – на животі (№ 6) на грудях (№ 3), права – на животі, ліва – на грудях (№ 7), права – на тазі, ліва – на грудях (№ 1).

Поховальний інвентар 1955 р.: поховання № 14 – рештки тканини з гудзиком, перстень зі срібного дроту (або білону) в півтора оберти; № 18 – сім фрагментів кілець із грубого цинкового дроту, а також шість кілець із бронзового дроту, скрученого в півтора оберти, скроневе кільце, на яке нанизано три вузликіві намистини, срібне скроневе кільце, одягнуте на палець, дрібні фрагменти шовкової тканини; № 20 – три бронзові скроневі кільця в півтора оберти, одне скроневе кільце із бронзового дроту зі залишками дротяних спіральок у трьох місцях (намистини не збереглися), рештки шовкової тканини та бронзовий гудзик сферичної форми з прямокутним вушком; № 32 – два бронзові скроневі кільця, один кінець у яких загнутий назовні, одне з кілець прикрашене двома вузликівими намистинами (згідно зі звітом, зокрема у фондах ЛІМ, по одній), два фрагменти персноподібних кілець із грубого цинкового дроту, три цілих і один фрагмент бронзового кільця, скручені в півтора оберти, на середньому пальці

лівої руки – бронзовий кручений перстень із петельчастими кінцями; № 34 – п’ять скроневих кілець із бронзового дроту в півтора оберти, два бронзові скроневі кільця зі зворотною петлею, бронзове “кучеряве” скроневе кільце; № 2 – фрагменти шовкової тканини, гаптованої золотими нитками та бронзове s-подібне скроневе кільце із залишками шовкової тканини, сім фрагментів перстеньоподібних кілець із грубого цинкового дроту; № 10 – десять фрагментів перстеньоподібних кілець; № 1 – бронзове s-подібне скроневе кільце (рис. Г. 80; Г. 81. I).

Поховальний інвентар 1955 р.: поховання № 4 – бронзове скроневе кільце в півтора оберти; № 5 – одне дротяне скроневе кільце з одним відігнутих назовні кінцем, обвите спіралькою, очевидно було намисленим, і два частково збережених кільця із грубого цинкового дроту; № 17 – два срібні s-подібні скроневі кільця; № 18 – фрагмент тканини (чи шовку); № 19 – фрагмент срібного ланцюжка, елементи якого виготовлені з вузла срібної стрічки; № 20 – срібний кручений перстень із розімкнутими кінцями; № 22 – п’ять срібних s-подібних скроневих кілець (рис. 81. II).

У 1985 р. відкрито сім поховань (рис. Г. 82. I). Орієнтація – західна. У чотирьох випадках руки – не такі. Інвентар: поховання № 6 – цілий скляний кручений браслет із чорного непрозорого скла, орнаментований подвійними жовтими та червоними смугами; № 3 – скроневе кільце в півтора оберти (рис. Г. 82. II).

4. Датування: друга половина XI – перша половина XIII ст.

5. Автор дослідження: випадкова знахідка – XIX ст.; І. Свєшніков – 1953–1955 рр.; 1985.

6. Література: Гупало 2014, с. 417–420.

7. Фонд: ЛІМ.

8. **Звенигород (12)**, Пустомитівський р-н, Львівська обл.

9. Тип пам’ятки: ґрунтові поховання.

10. Топографія: у межах рову газопроводу, прокладеного по лінії північ–південь, від церкви Святого Миколая до колишнього радгоспного току; північно-східна окраїна ур. Церковна Сторонка.

3. Характеристика: виявлено 10 частково збережених поховань на глибині 1 м. Всі у випростаному положенні на спині, головою на захід. Уклад рук простежено в похованні жінки віком близько 30 років (№ 1) – на животі. У ньому ж виявлено поховальний інвентар: на лівій скроні – три бронзові скроневі кільця в півтора оберти, а на правій – два кільця: бронзове з тонкого дроту з кінцями, що заходять одне за одного, та масивніше – перснеподібне із бронзи, обгорнуте срібною пластинкою (рис. Г. 83).

Найімовірніше, саме цей череп відібрали для скульптурної реконструкції (рис. Д. 5, 2).

4. Датування: друга половина XI – перша половина XIII ст.
5. Автор дослідження: І. Свешніков – 1990 р.
6. Література: Свешніков 1991, с. 6–7; Гупало 2004, с. 420.
7. Фонди: МІКЗ“ДЗ” (Музей історико-етнографічного заповідника “Древній Звенигород”).
8. Архів: НА ВА ІУ НАНУ.

74. Звенигород (13), Пустомитівський район, Львівська обл.

1. Тип пам’ятки: ґрунтові поховання.
2. Топографія: східна околиця міста, ур. Загумінки, з південного боку сучасної дороги на Романів і 200 м південніше від кам’яного хреста.
3. Характеристика: з 18 відкритих поховань лише одне ототожнено як чоловіче. Більшість скелетів належали молодим жінкам (7) та малим дітям до 9 років (8). Положення рук у двох покійників ліва рука – на грудях, а права – на животі, у чотирьох – на животі або на тазових кістках. У двох похованнях права чи ліва рука розміщені вздовж тіла, а інша – на животі чи на грудях; у трьох випадках – руки вздовж тіла 9.

Поховальний інвентар (1954): № 3 – скроневе кільце в півтора оберти; № 5 (рис. Г. 84. І) – у ділянці лівого вуха – три цинкові скроневі кільця з кінцями, що заходять один за одного, і бронзове скроневе в півтора оберти, а справа – три бронзові скроневі з’єднаних між собою. Два з них у півтора оберти, а третє – “кучеряве”. На мізинці правої руки – бронзовий перстень; № 7 – ліворуч від

черепа виявлено кілька погано збережених цинкових скроневих кілець, принаймні одне з них із кінцями, що заходять один за одного, праворуч – два бронзові скроневі кільця; № 9 – у дитячому похованні в ділянці шиї виявлено намистинку з темно-синього скла бітрапецієподібної у перерізі форми; № 15 – зліва від черепа – дві з'єднані бронзові скроневі кільця, справа – уламок цинкового. На міщці лівої руки – кручений перстень із петельчатими кінцями (рис. Г. 84).

4. Датування: кінець XI – перша половина XIII ст.

5. Автор дослідження: І. Свешніков – 1953–1954 рр.

6. Література: Гупало 2014, с. 411–412.

7. Фонди: ЛІМ.

75. Звенигород (14), Пустомитівський р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.

2. Топографія: східне передмістя, західна частина ур. Острів.

3. Характеристика: відкрито 12 поховань (рис. Г. 85), здійснених у могильних ямах розміром 2,2×0,8–1,2 м. Усі розташовані рядами в лінії північ–південь. У трьох випадках (поховання № 2, 3, 5–6, 9–10) пізніші могили перекривали давніші. При цьому глибина давніших становила 0,75–1 м, а могильні ями пізніших опущені на глибину 1,15–1,5 м від рівня сучасної поверхні. Більшість поховань досліджено частково. Зруйновані під час пізніших захоронень скелети згортали на одну (№ 6) чи дві (№ 3) купки біля нових. Усі скелети лежали у випростаному положенні на спині. Орієнтація західна. Уклад рук: права рука – вздовж тіла, ліву – на тазі (№ 11); обидві руки – на тазі (№ 4); права рука – на грудях, ліву – на тазі (№ 12). Інвентар зафіксовано у вигляді одного (№ 1 і № 9) чи двох (№ 12) бронзових кулястих гудзичків із петельчатим вушком, також у похованні № 12 була намистинка.

Пам'ятні “подушки” у вигляді каменів і полив'яних долівкових плиток зафіксовано в похованнях № 4 – під головою; № 10 – в ногах; № 2, 11, 12 – під головою та в ногах.

4. Датування: XI – друга половина XIII ст.

5. Автор дослідження: О. Ратич – 1972 р.

6. Література: Ратич 1973, с. 27–32; Гупало 2014, с. 413–414.

76. Звенигород (15), Пустомитівський р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові й підплитові поховання (?).
2. Топографія: 2 км на північний захід від городища, ур. Велики.
3. Характеристика: у результаті поверхневих обстежень виявлено низку фрагментів керамічних полив'яних плиток і виораних людських останків, великих та менших (1×1 м) кам'яних плит зі слідами обробки.
4. Датування: XI–XIII ст.
5. Автор дослідження: Л. Чачковський – 1920–1930-ті роки.
6. Література: Гупало 2014, с. 415.

77. Звенигород (16), Пустомитівський р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: підплитові поховання.
2. Топографія: околиця села, поблизу млину та присадибному городі родини Паливодів.
3. Характеристика: розкопали кілька підплитових поховань зі зруйнованими тілопокладеннями.
4. Датування: XI–XIII ст. (?).
5. Автор дослідження: І. Шереметич – 1885 р.
6. Література: И. И. 1885, с. 2; Гупало 2014, с. 39.

Сокальський район

78. Белз (1), Сокальський р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.
2. Топографія: південна ділянка ур. Загребля–Могили.
3. Характеристика: виявлено чоловічі й жіночі поховання, розміщені кількома рядами. В усіх випадках руки складені на грудях. Орієнтація західна. Біля деяких знайдено бронзові й срібні прикраси та монету Владислава Германа (1079–1102).
4. Датування: друга половина XI–XII ст.
5. Автор дослідження: випадкова знахідка під час будівництва дороги – 1938 р.
6. Література: Петегирич 2020, с. 288.

79. Белз (2), Сокальський р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання; рештки дерев'яної зрубної споруди, можливо сакральної; ймовірне розташування церкви й монастиря Святого Климента XII–XIII ст.
2. Топографія: ур. Клименщина, 400 м на південний захід від городища. З'являється на правому березі р. Солокії.
3. Характеристика: 1937 р. – виявлено 37 поховань. Середня глибина залягання могил – 0,5 м. Інколи поховання влаштовані у два щаблі. Усі поховані у випростаному положенні на спині. Орієнтація західна. У деяких зафіксовано сліди від домовини у вигляді слідів спорохнявілого дерева та кованих цвяхів. Усі безінвентарні. В одному випадку під головою зафіксовано кам'яну “подушку” (рис. Г. 86. II).

1987 р. – виявлено майже повністю зрушене поховання, представлене черепом і кількома кістками. Згідно зі знахідками з культурного шару, найінтенсивніше пам'ятка існувала в XII–XIII ст.

4. Датування: XII–XIII ст.
5. Автор дослідження: Я. Пастернак – 1936 р.; В. Петегірч – 1987 р.
6. Література: Пастернак 1937, с. 649–650; 1986, с. 160–161; Петегірч 2001, с. 201–202; Петегірч 2020, с. 290–291.

80. Белз (3), Сокальський р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання; ймовірне розташування монастиря, свідченням чого є знахідка керамічної полив'яної плитки й назва урочища;
2. Топографія: ур. Монастирище, 800 м на північний захід від центральної частини сучасного міста на лівому березі р. Річиці.
3. Характеристика: 1938 р. – виявлено 34 поховань у випростаному положенні на спині. Орієнтація західна. Поховані чоловіки, жінки й діти. Під головою в одного чоловіка виявлено кам'яну “подушку”. У двох жіночих похованнях виявлено скроневі кільця (“ковтки”, варто гадати тринамистинні) та персні із бронзового дроту.

1987 р. – відкрито 17 поховань. Усі рядові. У двох чоловічих виявлено кам'яну “подушку”. Інвентар знайдено у двох жіночих похованнях. У першому (руки складені на животі) зафіксовано перстень із бронзового дроту, діаметр виробу – 1,6 м, і два бронзові скроневі кільця, одне розігнуте (треба вважати перснеподібне), а друге скручене в півтора оберти. У другому похованні (руки складені на животі) знайдено бронзовий гудзик із вушком. Орієнтація західна з незначним відхиленням на північ. Руки переважно схрещені на животі чи грудях.

Одне поховання розташовувалося окремо від групи, виявлене в положенні на лівому боці, ноги підігнуті, руки покладені під голову. Орієнтація південна.

Окремі захоронення перекривали споруду XII – першої половини XIII ст. На основі цього, укладу рук і поховального інвентарю здійснено датування могильника.

4. Датування: друга половина XIII–XIV ст.

5. Автор дослідження: Я. Пастернак – 1933 р. В. Петегрич – 1987 р.

6. Література: Пастернак 1961, с. 650; 1936, с. 161–162; Петегрич 2001, с. 202; Петегрич 2020, с. 292.

81. Белз (4), Сокальський р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання; ймовірно розташування церкви, свідченням чого є знахідки фрагментів керамічних полив'яних плиток.

2. Топографія: ур. Трійця у північно-західному напрямку від центральної частини міста, на лівому березі р. Річиці.

3. Характеристика: у культурному шарі XII–XIII ст. виявлено чотири погано збережені поховання. Розміщені в ряд. Орієнтація західна з незначним відхиленням на північ. Безінвентарні.

4. Датування: друга половина XIII–XIV ст.

5. Автор дослідження: В. Петегрич – 1980-ті роки.

6. Література: Петегрич 2001, с. 202; Петегрич 2020, с. 294–295.

82. Ромош, Сокальський р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.

2. Топографія: правий берег р. Західний Буг, плато та пологому схилі першої надзаплавної тераси.

3. Характеристика: 1973 р. – під час роботи на піщаному кар'єрі розкопані два збережених в анатомічному порядку скелети (поховання № 4 та № 5). Черепи вцілілих частково (№ 1, 2, 3, 6). Усі поховані у випростаному положенні на спині. Орієнтація західна. Руки – на тазових кістках. В одному з поховань виявлено ковані цвяхи від труни (№ 5) (рис. Г. 88; Г. 89). Інвентар: поховання № 4 – п'ять намистин знайдено біля черепа (не зрозуміло, де саме, можливо, біля шиї?): сердолікова призматична зі зрізаними кінцями, сердолікова кругла, кам'яна (сердолікова?), пастова бочкоподібна та золотоскляна бочкоподібна з широким отвором; два s-подібні скроневі кільця та два скроневі кільця в півтора оберти, бронзова кругла пряжка.

1975 р. – на північ від кар'єра виявлено п'ять поховань. Усі відкриті на глибині 0,6–0,72 м у випростаному положенні на спині. Орієнтація західна (№ 3, 4, 5) та південно-західна (№ 1 і № 2). Положення рук: одна – зігнута в лікті та піднята до черепа, друга – на грудях (№ 1), на тазі (№ 3), руки вздовж тіла (№ 5). Інвентар виявлено в похованні № 1 – срібне s-подібне скроневе кільце, намистина з випуклими вічками, бочкоподібна золотоскляна намистина, двочастинна пронизка та три намистини без утиснення; № 3 – два скроневі кільця з незімкнутими кінцями; № 4 – два срібні s-подібні скроневих кільця і бронзове кільце, судячи з усього, з розімкнутими кінцями.

Цікаве поховання № 5 – на гомілкових кістках виявлено скупчення дрібних кісточок.

1976 р. – у південній частині пам'ятки виявлено безінвентарне дитяче поховання. Орієнтація західна.

4. Датування: XI–XII ст.

5. Автор дослідження: В. Кропоткін – 1973, 1975, 1976 рр.

6. Література: Кропоткін 1975/124, с. 2–3; 1976/114, с. 1; 1974, с. 295; 1976, с. 344–345; 1978, с. 314.

7. Архів: НА ІА НАНУ.

Червоноградський район

83. Добрячин, Червоноградський р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтове поховання.
2. Топографія: ур. Макарова гора – підвищення в долині лівого берега т. Західний Буг, розташоване близько 2 км на схід від Червонограда та 1 км на південний схід від с. Добрячин.
3. Характеристика: виявлено поховання жінки. Орієнтація північна. За лівим вухом на черепі зафіксовано сліди від удару. На зап'ясті правої руки був скляний округлий у розрізі браслет зеленого кольору.
4. Датування: XII–XIII ст. (?).
5. Автор дослідження: М. Пелещишин – 1989–1991 рр.
6. Література: Пелещишин 1993, с. 83.

Кам'янка-Бузький район

84. Цеперів, Кам'янка-Бузький р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтове поховання.
2. Топографія: у центрі села, за 100 м на схід від старої церкви, нагородах.
3. Характеристика: виявлено рештки поховання у випростаному положенні на спині на глибині 0,9 м. Орієнтація західна. Поряд зі скелетом зафіксовано дрібні фрагменти кераміки кияжкої доби.
4. Датування: XII–XIV ст.
5. Автор дослідження: О. Сілаєв, В. Ляска, 2010 р.
6. Література: Сілаєв, Ляска, 2012, с. 308.

85. Замків, Кам'янка-Бузький р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.
2. Топографія: залізнична лінія Львів–Стоянів.
3. Характеристика: виявлено кілька поховань. Поховальний інвентар: перстень із бронзового дроту в півтора оберти, ліроподібна пряжка від пояса та скроневе кільце, один кінець якого відігнутий назовні.

4. Датування: XI–XII ст.
5. Автор дослідження: випадкова знахідка кінець XIX – початок XX ст. (?).
6. Література: Jnusz 1913, s. 58, 60–61.

86. Ременів, Кам'янка-Бузький р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.
2. Топографія: ур. Замчисько, на межі з с. Кукезів на південному схилі південного пагорба.
3. Характеристика: виявлено 64 скелети на глибині 0,6 м. Зазначається, що обличчям до сходу, варто вважати, орієнтація західна. Кілька поховань виявлено в інших позиціях.
4. Датування: XI–XIII ст. (?).
5. Автор дослідження: випадкова знахідка – 1883 р.
6. Література: Jnusz 1913, s. 62.

Старо-Самбірський район

87. Смільниця, Старо-Самбірський р-н, Львівська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтове та підплитове поховання.
2. Топографія: південно-східний край г. Кляштор; біля фундаментів стуруди XVII ст.; М. Малевська відкриває фундамент церкви XVII ст.; дослідники припускають існування тут монастиря ще в XIV ст.
3. Характеристика: виявлено ґрунтове та підплитове поховання (рис. Г. 90. I). Обидва на глибині 1,23 м від сучасної поверхні. Ще одне поховання зруйноване, від якого збереглася тільки кістка ніг. Навколо відкрито велику кількість кісток не в анархічному порядку.

Поховання А – чоловіка перекривала кам'яна плита розмірами 2,15×0,5 м, похоронена по горизонталі. Її відкрито на глибині 1,23 м. Поховання у випростаному положенні на спині. Орієнтація західна. Ліва рука – на грудях, права – на тазі. Під черепом лежала трикутна кам'яна плита, покрита шаром перепаленої землі з домішками вугілля і попелу. Такий самий виявлено і під кісткою.

На південний схід від попереднього відкрили поховання Б – жінки у випростаному положенні на спині. Орієнтація західна. Руки схрещені на грудях. Біля черепа, на висоті вух, знайдено два однакових скроневих кільця із трьома дутими округлими намистинами, прикрашеними зерню (“у вигляді малини”). Біля плечей виявлено бронзовий тонкий дріт (дужку), від такого ж скроневого кільця. На дужці – сліди від трьох кульок, які не збереглися. Діаметр дужки – 30 мм. Кінці віддалені один від одного на 3 мм. Біля плечей знайдено три однакові скроневі кільця із круглого бронзового дроту в півтора оберти, діаметр – 20 мм. З лівого боку голови виявлено кульку з вушком, діаметр – 7 мм, висота – 6 мм. У верхній частині грудної клітки лежало свинцеве сплюснене кільце дещо неправильної форми. Діаметр – 26 мм. Можливо, від кісели (?) (рис. Г. 90. II).

4. Датування: XI–XIII ст.

5. Автор дослідження: І. Свешніков – 1946 р.

6. Література: Свешніков 1949; Рожко 2005, с. 40.

7. Архів: НА ВА ІУ НАНУ.

Тернопільська область

Бережанський район

88. Лапшин, Бережанський р-н, Тернопільська обл.

1. Тип пам'ятки: підплитове поховання.

2. Топографія:

3. Характеристика: виявлено підплитове поховання. Супровідний інвентар – срібний обручний перстень (рис. Г. 189, 10).

4. Датування: XI–XIII ст.

5. Автор дослідження: Я. Пастернак – 1929–1932 рр.

6. Література: Пастернак 1933, с. 129.

7. Фонди: ЛІМ.

89. Урмань, Бережанський р-н, Тернопільська обл.

1. Тип пам'ятки: підплитові поховання.

2. Топографія: на території городища, розташованого на березі ставка.
3. Характеристика:
4. Датування: XI–XIII ст.
5. Автор дослідження: К. Журовський – 1939 р.
6. Література: Ратич 1957, с. 72; Булик 2019, с. 371.

90. Пліхів, Бережанський р-н, Тернопільська обл.

1. Тип пам'ятки: підплитові поховання.
2. Топографія:
3. Характеристика:
4. Датування: XI–XIII ст.
5. Автор дослідження: К. Журовський – 1939 р.
6. Література: Булик 2019, с. 371.

Борщівський район

91. Борщів, Борщівський р-н, Тернопільська обл.

1. Тип пам'ятки: підплитове поховання.
2. Топографія:
3. Характеристика: відкрили підплитове поховання. Заміри кісток зробив І. Коперницький. Череп належить дооловікові (wsk. 71).
4. Датування: XI–XIII ст. (?)
5. Автор дослідження: А. Кіркор – 1877 р.
6. Література: Кіркор 1878, с. 4.

92. Більче-Золоте (Мишків), Борщівський р-н, Тернопільська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтове поховання.
2. Топографія: лівий берег р. Серет, перша тераса, неподалік сіл Більче-Золоте та Мушкарів.
3. Характеристика: пам'ятка представлена ґрунтовими похованнями черняхівської культури (їх помилково зараховують до XII–XIII ст.) і похованням княжої доби – № 2. Поховання виявлене орієнтовно на глибині 0,6 м. Орієнтація західна. Серед поховального інвентарю знайдено два бронзові скроневі кільця. Перше виготовлене із простого дроту, один край якого скручений у трубочку. Діаметр –

18–20 мм. До нього кріпилося інше скроневе кільце, один край якого був також розклепаний та скручений у трубочку. Оздоблювали кільце три намистини, прикрашені зерню, між ними був намотаний тонкий дрiт. Діаметр кільця – 20 мм (рис. Г. 189, 4–5).

4. Датування: XI–XIII ст.

5. Автор дослідження: М. Кенпліч, Г. Оссовський – 1889–1890 рр.

6. Література: Ossowski 1891, s. 94–96.

7. Фонди: МАК (Muzeum Archeologiczne w Krakowie).

93. Верхняківці, Борщівський р-н, Тернопільська обл.

1. Тип пам'ятки: підплитові поховання.

2. Топографія: ур. Під Млинами, у західній частині села на правому березі р. Нічлава.

3. Характеристика: досліджено п'ять підплитових поховань. Три з них парні.

Поховання № 1 перекривала кам'яна плита розмірами 1,8×1×0,2 м. Глибина залягання скелетів – 0,97 м. У могилі виявлено два покійника на відстані один від одного 1,1 м. Орієнтація південно-західна. Довжина скелета справа – 1,69 м. Руки складені на грудях. Довжина скелета зліва – 1,89 м. Руки витягнуті вздовж тіла. Зліва від черепа знайдено срібне скроневе кільце, деформоване посередині (розігнуте), першопочатково, ймовірно, було скручене в півтора оберти (рис. Г. 189, 11), трохи нижче під черепом – два шматки золототканої парчі.

Поховання № 2 перекривала кам'яна плита розмірами 1,26×1,3×0,19 м. Глибина залягання скелетів – 0,89 м. У могилі виявлено два покійника на відстані один від одного 0,89 м. Орієнтація південно-західна. Довжина скелета справа – 1,64 м. У лівій руці виявлено бронзовий перстень у півтора оберти (рис. Г. 189, 12). Довжина скелета зліва – 1,5 м. Також знайдено срібне скроневе кільце в півтора оберти (рис. Г. 189, 14–15). Руки в обох покійників витягнуті вздовж тіла.

Поховання № 3 перекривала кам'яна плита розмірами 1,75×1×0,25 м. Глибина залягання скелета – 0,75 м. Орієнтація південно-західна. Довжина скелета – 1,95 м. Руки витягнуті вздовж тіла.

Поховання № 4 перекривали дві кам'яні плити, складені одна біля одної. Їхні загальні розміри – 2,95×1,6×0,35 м. Орієнтація південно-західна. В могилі виявлено два покійника на відстані один від одного 0,8 м. Глибина залягання скелета – 0,95 м. Довжина одного – 1,2 м. Біля нього знайдено бронзове скручене кільце з гудзичком, нанизаним на нього (рис. Г. 189, 13). Глибина залягання другого – 1,2 м. Його довжина – 1,6 м. На пальці правої руки виявлено срібний перстень у півтора оберти (рис. Г. 189, 14–15). Руки в обох покійників витягнуті вздовж тіла.

Поховання № 5 перекривала кам'яна плита розмірами 1,65×0,7×0,25 м. Глибина залягання скелета – 1,11 м. Орієнтація південно-західна. Довжина покійника – 1,45 м. Над головою зафіксовано зіп'ятий дерев'яний брус. Руки витягнуті вздовж тіла.

4. Датування: XII–XIII ст.

5. Автор дослідження: А. Кірко – 1878 р.

6. Література: Kirkor 1879, s. 15–17.

7. Фонди: МАК.

94. Вовківці (1), Борщівський р-н, Тернопільська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтове поховання.

2. Топографія: на городі ґрунті Гелени Козібродської.

3. Характеристика: виявлено поховання, у якому біля кістяка знайшли бронзові тринамистинні скручені кільця.

4. Датування: XII–XIII ст.

5. Автор дослідження: графиня Гелена Козібродська – 1870-ті роки.

6. Література: Kirkor 1877, s. 356; Гаврилук 1993, с. 15.

95. Вовківці (2), Борщівський р-н, Тернопільська обл.

1. Тип пам'ятки: підплитові та ґрунтові поховання.

2. Топографія: на південно-східній околиці села, в ур. Кінська Шия, лівому березі р. Циганка.

3. Характеристика: 1878 р. – виявлено чотири підплитові поховання з невеликими надмогильними насипами.

Поховання № 1 перекривала кам'яна плита розмірами 1,96×0,92×0,26 м. Плита зі слідами обробки. Її верх вирізаний у формі людської голови, на поверхні вирізьблені очі, ніс, уста та руки. За висловом А. Кіркора, вона нагадувала статую кам'яної баби (недалеко від кладовища є ур. Бабин кут). Глибина залягання скелета – 1,1 м. Орієнтація західна. Довжина скелета – 1,9 м. Права рука – на грудях, ліва – вздовж тіла. Могильна яма всипана чорноземом. Під черепом вапно. У ділянці ніг 0,12 м над скелетом виявлено фрагменти невеликого грубозернистого посуду.

Поховання № 2. Частково зруйноване. Під порушеним унаслідок потоку води каменем на глибині 1,2 м виявлено частково зрушений скелет, без черепа. Вище над ним виявили другу частину кам'яної плити, а під нею – непорушений череп із вапном під ним. Глибина залягання – 0,8 м. Орієнтація західна. Права рука – на грудях, ліва – вздовж тіла. Довжина скелета – 1,8 м. Загальний розмір кам'яної плити до пошкодження – 1,92×0,92×0,32 м.

Поховання № 3. У верхній частині кладовища виявлено підвищення розмірами 10×7 м. Цей насип складається із землі та великої кількості дрібного каміння. Плити не виявлено. Глибина залягання скелета – 1,1 м. Під черепом – вапно. Орієнтація західна. Довжина скелета – 1,86 м. Руки витягнуті вздовж тіла. У ділянці ніг 0,3 м над скелетом виявлено фрагменти середньої величини грубозернистого посуду.

Поховання № 4. Під невеликою плитою на глибині 0,8 м виявлено сильно пошкоджений скелет. Безінвентарне.

Поховання № 5. Під невеликою плитою на глибині 1,05 м виявлено сильно пошкоджений скелет. Орієнтація західна. Безінвентарне.

Центри виявили у стінках обриву в 1989 р. під час обстежень на території кладовища.

У 1991 р. М. Сохацький розкопав ґрунтове поховання західної орієнтації. На фаланзі пальця похованого зафіксовано бронзовий перстень у півтора оберти.

4. Датування: XI–XIII ст.

5. Автор дослідження: А. Кіркор – 1878 р.; М. Сохацький – 1991 р.

6. Література: Kirkor 1979, s. 17–20; Гаврилюк 1993, с. 15; Сохацький 1993, с. 13.

96. Дзвенигород, Борщівський р-н, Тернопільська обл.

1. Тип пам'ятки: підплитові поховання.
2. Топографія: околиця села, неподалік городища; територія між двома вапняками (з північного боку).

3. Характеристика: 1877 р. – виявлено кілька поховань під великими каменями.

2000-ті роки – згідно зі свідченнями місцевих жителів у цей час оранки відкрили підплитове поховання. Спільними розвідками Борщівського краєзнавчого музею та Тернопільської обласної інспекції охорони пам'яток історії та культури в межах могильника зафіксовано три могили з вапняку. Площа пам'ятки – орієнтовно 1 га.

4. Датування: XI–XIII ст. (?).

5. Автор дослідження: А. Кіркор – 1877 р.; Борщівський краєзнавчий музей та Тернопільська обласна інспекція охорони пам'яток історії та культури – 2000 р.

6. Література: Kirkor 1878, s. 10; Ягодницька 2018, с. 140.

97. Королівка, Борщівський р-н, Тернопільська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання в печері.
2. Топографія: велика печера Кірова, 1,5 км на південний схід від села, за 100 м від входу в печеру Оптимістична, вниз по крутому яру.

3. Характеристика: відкрито 14 поховань. Їхній інвентар представлений бронзовими скривленими кільцями зі зворотною петлею, срібним перснем і скляними браслетами.

4. Датування: XI–XIII ст.

5. Автор дослідження: Т. Рейман, Т. Сулімірський, Седлачек-Коморовський – 1934 р.

6. Література: Sulimirski 1935, s. 25; Odkrycie groty... 1935, s. 32; Рідуш 2000, с. 188.

7. Фонди: МАК.

98. Іванків, Борщівський р-н, Тернопільська обл.

1. Тип пам'ятки: підплитове поховання.

2. Топографія: на горі.
3. Характеристика: підплитове поховання, супровідний інвентар – бронзовий перстень.
4. Датування: XI–XIII ст. (?).
5. Автор дослідження: виявлено в 1803 р.
6. Література: Przybysławski 1906, s. 13.

99. Кривче, Борщівський р-н, Тернопільська обл.

1. Тип пам'ятки: підплитові поховання.
2. Топографія: на мисі, між двома струмками в ур. Плити.
3. Характеристика: на невеликій глибині виявлені плити кам'яні надмогильні плити прямокутної форми розміром 1×1,5 м.
4. Датування: XII–XIII ст.
5. Автор дослідження: Малеев – 1970-ті роки.
6. Література: Малеев 1994, с. 32; Ягодинська 2018, с. 143.

100. Кудринці, Борщівський р-н, Тернопільська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.
2. Топографія: околиця села правий берег р. Збруч, високий мисоподібний виступ, в ур. Городище.
3. Характеристика: кілька ґрунтових поховань.
4. Датування: XI–XII ст.
5. Автор дослідження: Я. Брик – перша чверть XX ст.
6. Література: Kuntarzynsko... 1931, s. 87; Ратич 1957, с. 66.

101. Лосяч, Борщівський р-н, Тернопільська обл.

1. Тип пам'ятки: підплитове поховання.
2. Топографія:
3. Характеристика: підплитове поховання. Орієнтація західна. При покійнику знайдено бронзовий перстень.
4. Датування: XI–XIII ст.
5. Автор дослідження: А. Кіркоп – 1877 р.
6. Література: Kirkor 1878, s. 10.

7. Фонди: МАК.

102. Михалків, Борщівський р-н, Тернопільська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.
2. Топографія: двір місцевих мешканців, на східному березі яру р. Нічлави.
3. Характеристика: В. Зонтак привіз до Музею Дідушицьких добре збережений череп людини зі слідами у вигляді смужки зеленої патини на чолі. Поховання виявили випадково під час будівництва стодоли на подвір'ї місцевого мешканців. Як вдалося з'ясувати згодом, всього під час будівництва знайшли чотири поховання.

Згодом із північної сторони стодоли заклали розкоп. Біля північного слупка споруди на глибині 0,35 м виявили скелет у випрошеному положенні на спині – поховання № 1. Орієнтація західна. Руки схрещені на грудях. Довжина скелета – 1,45 м. На чолі зафіксовано ряд із 10 прямокутних срібних бляшок (2×2,5 см), які були нашиті на пасок тканини, про що свідчать 4 отвори в куті кожного з них. Усі бляшки однакового розміру, оздоблені тисненим орнаментом. Середину прикрашає стилізоване зображення тварини на чотирьох лапах і з довгим хвостом. Голова звіра зображена з великим оком та короткою й гострою мордою, що нагадує птаха. Вільне поле між бляшками прикрашене випуклими лініями та крапками (рис. Г. 189, 16).

Поховання № 2 відкрили на відстані 2,7 м на північ від попереднього, на глибині 0,4 м. Воно представлено двома дитячими похованнями, розташованими одне біля одного. Орієнтація південно-західна. В обох руки складені на грудях. Довжина скелета – 1,05 м. Безінвентарні.

4. Датування: XIII–XV ст. (?).
5. Автор дослідження: випадкова знахідка – 1897 р.; К. Гадачек – 1897 р.
6. Література: Nadacek 1903, s. 33–34, tabl. VII. 2.

103. Монастирок (біля Міжгір'я), Борщівський р-н, Тернопільська обл.

1. Тип пам'ятки: підплитове поховання.
2. Топографія:

3. Характеристика: скелет виявлено на глибині 1,17 м. Поряд із ним – фрагменти кераміки.

4. Датування: XI–XIII ст.

5. Автор дослідження: А. Кірко – 1877 р.

6. Література: Kirkor 1878, s. 11.

104. Турильче, Борщівський р-н, Тернопільська обл.

1. Тип пам'ятки: підплитове поховання.

2. Топографія:

3. Характеристика:

4. Датування: XI–XIII ст. (?).

5. Автор дослідження:

6. Література: Janusz 1918, s. 74.

105. Устя (1), Борщівський р-н, Тернопільська обл.

1. Тип пам'ятки: підплитові поховання.

2. Топографія: у південній частині ур. сенівка, між двома городищами XII–XIII ст.

3. Характеристика: на земній поверхні виявлено 12 кам'яних плит від підплитових поховань. Розкопки не проводили.

4. Датування: XII–XIII ст.

5. Автор дослідження: П. Петегирич, М. Сохацький – 1990-ті роки; Р. Миська, Я. Погоральський – 2006 р.

6. Література: Петегирич, Сохацький 1996, с. 17; Миська, Погоральський 2006/92, с. 20–21; Ягодницька 2018, с. 143, 223.

106. Устя (2), Борщівський р-н, Тернопільська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання; поховання у кам'яному саркофазі (?).

2. Топографія: 1 км на південний схід від села, східна частина ур. Підгородище.

3. Характеристика: рештки ґрунтових поховань виявили внаслідок влаштування заглибленої польової дороги, під час роботи бульдозера. У її стінці зафіксовано сліди поховань та кераміку XII–XIII ст. На північ від городища виявлено зруйноване поховання у “кам'яному ящику”, знищене під час оранки.

4. Датування: XII–XIII ст.
5. Автор дослідження: випадкові знахідки.
6. Література: Приходнюк 1977, с. 103; Ягодинська 2018, с. 144.

Бучацький район

107. Рукомиш, Бучацький р-н, Тернопільська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.
2. Топографія: на території садиби Ковальчук Генія Олексіївни – вул. Центральна, 88, на другій терасі, високого правого берега р. Стрипа.
3. Характеристика: парне поховання виявлено під час копання траншеї під фундамент літньої кухні. Орієнтація західна. Кістки жовтого кольору та трухляві. Безінвентарні. На городі за літньою кухнею знайдено стулку енколпіона із зображенням Богородиці з Дитям (Одигітрією) розмірами 7,3×6,8 см, без вушка.
4. Датування: XII–XIII ст.
5. Автор дослідження: випадкова знахідка - 1979–1980 рр., 2000 р.
6. Література: Миська 2011, с. 202; Ягодинська 2007, с. 349, 351; 2018, с. 147.
7. Фонди: ТКМ.

Гусятинський район

108. Увисла (1), Гусятинський р-н, Тернопільська обл.

1. Тип пам'ятки: підплатове поховання.
2. Топографія: у полі.
3. Характеристика: під час оранки на полі виявили підплатове поховання. Плита зі світло-жовтого пісковика розмірами 2,5×0,5 м. Один кінець звужений, без слідів обробки. Скелет виявлено на глибині 1,5 м. Орієнтація західна. Обидві руки знайшли під тазом покійника. На пальцях рук знайдено по одному персні з бронзового дроту, скрученого в півтора оберти (рис. Г. 189, 17–18). Череп під час відкриття пошкодили. Дослідник датував поховання епохою бронзи. Зі свідчень місцевих жителів, підплатові поховання неодноразово виорювали раніше.
4. Датування: XI–XIII ст. (?).

5. Автор дослідження: Г. Оссовський – 1889 р.

6. Література: Ossowski 1890, s. 48–49.

109. Увисла (2), Гусятинський р-н, Тернопільська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.

2. Топографія: лівий берег р. Тайна.

3. Характеристика: виявлено сім ґрунтових поховань. Орієнтація південно-західна. У шести небіжчиків руки витягнуті вздовж тіла, в одній – права рука зігнута в лікті й піднята до плеча. Усі безінвентарні.

4. Датування: XI–XIII ст. (?).

5. Автор дослідження: Г. Оссовський – 1890 р.

6. Література: Ossowski 1891, s. 43.

110. Увисла (3), Гусятинський р-н, Тернопільська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.

2. Топографія: правий берег р. Тайна.

3. Характеристика: виявлено кілька поховань. Орієнтація західна. Руки – вздовж тіла. Безінвентарні.

4. Датування: XI–XIII ст. (?).

5. Автор дослідження: Г. Оссовський – 1890 р.

6. Література: Ossowski 1891, s. 43; Ягодинська 2018, с. 157.

Заліщицький район

111. Бедриківці (1), Заліщицький р-н, Тернопільська обл.

1. Тип пам'ятки: підплитові й ґрунтові поховання.

2. Топографія: східна околиця села, ур. Корчунок.

3. Характеристика: 1899 р. – Й. Шомбаті відкрив вісім підплитових поховань, але тоді час велика кількість залишилася недослідженими. Поховальний інвентар представлений срібним і бронзовим перснями, фрагментом скляного браслета та бронзовою, вкритою емаллю, підвіскою.

Продовжив дослідження у 1899 р. В. Деметрикевич. Науковець розкопав кілька ґрунтових і підплитових поховань. Поховальний інвентар представлений срібними скроневиими кільцями із загнутим одним кінцем у вигляді гачка.

4. Датування: XII–XIII ст.

5. Автор дослідження: Й. Шомбаті – 1899 р.; В. Деметрикевич – 1899 р.

6. Література: Janusz 1918, s. 256; Srawdzenia z posiedzeń Komisji... 1900, s. 10; Ягодинська 2018, с. 158.

7. Фонди: матеріали з розкопок Й. Шомбаті передали у Віденський музей.

112. Бедриківці (2), Заліщицький р-н, Тернопільська обл.

1. Тип пам'ятки: підплитове поховання.

2. Топографія: північно-західна околиця села, між двома ярами, утвореними потічками, що впадають у р. Тупа, ур. Лучка на півночі.

3. Характеристика: підплитове поховання виявлено в обриві стихійного глиняного кар'єру. Плита зі сірого пісковика була розбита під час видобутку глини. Під нею на глибині 0,35 м знайдено скелет у анатомічному порядку. Від скелета збереглися кістки черепа, хребці ребра. Біля поховання знайдено фрагмент гончарного горщика з лінійним орнаментом, фрагмент чорного скляного рубчастого браслета, орнаментований чотирма поздовжніми врізаними лініями, бронзовий бубонець (рис. 113, 20–21).

4. Датування: XII–XIII ст.

5. Автор дослідження: Ю. Малєєв – 1984 р.

6. Література: Малєєв 1994, с. 32; Ягодинська 2018, с. 158.

7. Фонди: ЗКМ (Заліщицький краєзнавчий музей).

113. Блещанка (1), Заліщицький р-н, Тернопільська обл.

1. Тип пам'ятки: підплитові поховання.

2. Топографія: ур. Підплитники, що за 500 м на захід від хут. Теклівка біля с. Блещанка.

3. Характеристика: під час закладання силосної ями виявлено близько 20 підплитових поховань. Розмір кам'яних плит варіювався від 1,6×0,7 до 1,8×1 м. Поховання відкриті у випростаному положенні на спині. Орієнтація західна та

південно-західна. Поховання супроводжував інвентар: скроневі кільця, виготовлені з мідного та срібного дроту, скрученого в півтора оберти;

4. Датування: XII–XIII ст.

5. Автор дослідження: Ю. Малєєв – 1971 р.

6. Література: Малєєв 1971/85, с. 8; 1973, с. 104.

7. Фонди: матеріали передали на зберігання на кафедру археології та музеєзнавства історичного факультету Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. Значна частка фондів дослідника досі перебуває в опрацюванні співробітників Археологічного музею КНУ.

8. Архів: НА ІА НАНУ.

114. Блищанка (2), Заліщицький р-н, Тернопільська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтове поховання (?).

2. Топографія: поле Ю. Баранецького.

3. Характеристика: під час оранки випадково виявлено колт і кілька інших різночасових знахідок. Б. Януш зазначає, що артефакти, але не уточнює, які саме, походять із поховання (рис. Г. 189, 19).

4. Датування: остання чверть XII – початок XIII ст.

5. Автор дослідження: випадкова знахідка – 1877 р.

6. Література: Przybysławski 1900, s. 62; Janusz 1918, s. 258; Liwoch 2005, s. 133–135.

7. Фонди: МАК.

115. Виноград (раніше Костільники), Заліщицький р-н, Тернопільська обл.

1. Тип пам'ятки: підплитові поховання.

2. Топографія: південно-західна околиця села, високий лівий берег р. Дністер.

3. Характеристика: на городах місцевих мешканців виорано прямокутні плити однакового розміру, виготовлені з вапняку. Під ними були безінвентарні поховання. Поховання у випростаному положенні. Орієнтація західна. На думку Ю. Малєєва, могильник пов'язаний із літописним Василевим, що на протилежному березі річки.

4. Датування: XI–XIII ст.

5. Автор дослідження: Малєєв.

6. Література: Малєєв 1994, с. 32.

116. Городок (1), Заліщицький р-н, Тернопільська обл.

1. Тип пам'ятки: підплитові поховання.

2. Топографія: східна частина ур. Печенія, за 50 м від північно-західного кінця селища, лівий берег Дністра.

3. Характеристика: площа могильника – 0,8 га.

1878 р. – поховання № 1 відкрили під кам'яною плитою розміри 2,3×0,75×0,1 м на глибині 0,3 м. У заповнені ями на глибині 0,4 м виявили фрагменти кераміки та кам'яне ядро діаметром 11 см. Скелет у випростаному положенні на спині знайшли на глибині 1 м. Орієнтація західна. Руки – на животі. Весь скелет обкладений вапном. Безінвентарне.

1883 р. – поховання № 2 відкрили під вапняною плитою розміри 2,2×1 м. Скелет виявлено на глибині 0,73 м. Орієнтація східна. Більша частина кладовища підмита р. Дністер. В оголеній стінці муру виявили ще кілька кістяків.

1890 р. – відкрито п'ять поховань на краю яру урочища та шість – на краю берега р. Дністер. Деякі плити розташовані впритул до інших. Усі вони витесані з каменю пісковика й мали розміри – приблизно 2×1,5×0,4 м. Скелети залягали на глибині до 0,6 м від каменної плити. Орієнтація південно-західна. Стінки поховальних ям обклали кількасантиметровим шаром вапна. В середині цього вапняного паска виявлено сліди спорохнявілого дерева, що справляло враження ніби скелет обкладено тонкими дощечками, з обох сторін покритими вапном. У похованні № 8 у шиї покійного виявлено фрагмент чорної золототканої тканини, нашитої на підкладці зі шкіри. Поховання вирізнялося округлістю черепа на відміну від усіх інших більш видовжених. Г. Осовський зазначив, що перед дослідженнями А. Кіркора обстеження ділянки провів проф. Шнайдер і кілька виявлених черепів забрав до Львова.

4. Датування: XII–XIII ст.

5. Автор дослідження: А. Кіркор – 1878 р.; 1883 р.; Г. Осовський – 1890 р.

6. Література: Kirkor 1879, s. 21; 1884, s. 51; Ossowski 1891, s. 39–41; Ягодинська 2018, с. 159.

7. Фонди: МАК.

117. Городок (2), Заліщицький р-н, Тернопільська обл.

1. Тип пам'ятки: підплитові поховання.

2. Топографія: на полі в ур. На вигоні, східна околиця села, на лівому березі р. Дністер.

3. Характеристика: площа могильника – 7,2 га. Могильник із підплитовими похованнями. Біля одного зі скелетів виявлено дерев'яний предмет із металевими кульками та бронзове скроневе кільце.

4. Датування: XII–XIII ст.

5. Автор дослідження: Г. Оссовський – 1890 р.

6. Література: Ossowski 1891, s. 42.

7. Фонди: МАК.

118. Дзвиняч, Заліщицький р-н, Тернопільська обл.

1. Тип пам'ятки: підплитові поховання.

2. Топографія: у різних віддалених місцях знайдено групи могил.

3. Характеристика: кільканастільні поховання. У 1897 р. відкрито підплитове. Скелет жінки орієнтований головою на захід. Поховання супроводжував мідний емальований колт і бронзовий перстень. Мідний колт розмірами 2,2×2,4 см із двома отворами діаметром 2 мм, розташованими по боках виробу. До отворів вгорі виробу прикріплена застібка (вуха), з однієї сторони відірвана та загнута, – 1,6 см. Зверху покритий емаллю (червоною, блакитною та білою), у центральній частині зображено блакитного птаха на трипальчатих лапках, із видовженою шиєю, піднятим хвостом (рис. Г. 189, 22).

4. Датування: XII–XIII ст.

5. Автор дослідження: 1897 р.

6. Література: Przybysławski 1900, s. 61–62

119. Добрівляни, Заліщицький р-н, Тернопільська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові й підплитові поховання.

2. Топографія: на кінці села, вверх по дорозі до с. Касперівці, на сильному схилі.

3. Характеристика: під впливом змиву землі скелети виднілися на поверхні. Досліджено шість поховань. Орієнтація південно-західна. Глибина залягання різною й залежала від ступеню вимивання ґрунту. У похованнях, розташованих нижче схилу, біля дороги, глибина залягання становила близько 1 м, а в інших – заледве кілька сантиметрів. Поховання здійснено в дерев'яних трунах, від яких залишилися темно-коричневі сліди, а також залізні цвяхи (довжина – 9 см, ширина – 0,4 см) з округлою голівкою, у перерізі прямокутні. В кожному похованні виявлено грудку вугілля. На території кладовища – вимитий водою бронзовий хрестик.

Відрізнялося від інших родинне поховання – Л. 5. На відстані 0,9 м один від одного в одному ряді лежало три скелета: жіночий (А), справа – чоловічий (С), зліва – зотлілий дитячий (В). Слідів труни не виявлено. Скелети перекривали кілька кам'яних плит: шість необроблених великих розмірів, викладених у ряд загальною довжиною 2,69 м, прикривали черепа; кожен скелет перекривала одна велика чи кілька трохи менших плит червоного пісковика товщиною 5–10 см. Руки в жіночому похованні витягнуті вздовж тіла. Скелет дитини повністю розкладений – положення не визначити не вдалося. Плиту над похованням чоловіка видобув місцевий мешканець, у зв'язку з чим скелет було пошкоджено. При ньому знайдено кілька фрагментів гончарної кераміки, посуд розбили під час видобування плити. Форма вінець гранчаста та зрізана. Кераміка добре випалена, із великим вмістом піску червоного кольору. На плічку горщика – орнамент у вигляді двох рожків. На іншому – невеличкий валик довкола. Подібна кераміка датується кінцем XI – першою половиною XII ст. Однак виявлені в похованні фрагменти могли потрапити туди із засипом могильної ями. Дослідник датував поховання XIII–XIV ст.

Датування: XI–XIII ст. (?); XIII–XIV ст. (?).

5. Автор дослідження: Т. Сулімірський – 1930 р.

6. Література: Sulimirski 1936, s. 76–78.

120. Зелений Гай (колись Жежава), Заліщицький р-н, Тернопільська обл.

1. Тип пам'ятки: підплитові поховання.
2. Топографія: лівий берег р. Дністер, навпроти некрополя Городниці, що на правому березі річки. Похилий берег ріки утворює тут невелику терасу.
3. Характеристика: могили, як осібні, так і згруповані в кілька (по 2–3 плити разом). Під кожною – окреме поховання. Відстань між ними варіювалася в межах від 1 до 10 м. При описі використовуємо нумерацію І. Коперницького.

1877 р. – група поховань – № 1. Зверху поховання перекривали дві плити, складені одна біля одної: 1а) від сходу – $2,1 \times 1,1$ м та 1б) від заходу – $2,2 \times 1$ м. Обидві з пісковика й необтесані. Під плитами – змішана глина з чорноземом. На глибині 0,5 м під кожною зафіксовано по скелету північно-західної орієнтації. Скелет 1а – дорослого чоловіка. Уклад рук: права рука – на животі, ліва – на тазі. Скелет 1б – ймовірно, дорослого чоловіка. Кістки верхньої частини скелета частково порушені, зокрема й положення правої руки. Ліва рука розташована на тазі. 0,2 м над ногами покійника знайдено точильний камінь, що, можливо, потрапив разом із засипом у могильну яму.

Поховання № 2 розташоване 1 м на захід від попередніх поховань. Під плитою розмірами $1,8 \times 1$ м на глибині 0,6 м виявлено присипаний вапном скелет чоловіка. Орієнтація північно-західна. Під головою виявлено кам'яну плиту. Руки схрещені на тазі. Кістки під дією вапна сильно знищилися. Довжина скелета – 1,62 м.

Група поховань – № 3. Розташована на віддалі 3 м від попереднього поховання, представлена трьома могилами: 3а) від сходу $2,2 \times 0,9$ м; 3с) від заходу $2,35 \times 1,25 \times 0,25$ м; 3б) посередині складалася із двох плит $1,9 \times 0,75$ м та $0,65 \times 0,75$ м. Плита краєм перекривала плиту 3с. Усі скелети виявлені на глибині 0,65 м і орієнтовані на захід, північний захід і розташовані в одній лінії, за винятком поховання 3б, яке на 0,25 м висунуте в напрямку заходу. Поховання 3а. Руки покладені на животі. У ногах – плаский камінь. Скелет, найімовірніше жіночий, довжиною 1,5 м. Під дією вапна сильно пошкоджений. Поховання 3б. Скелет чоловічий. Довжина – 1,7 м. Руки складені на тазі. Поховання 3с. Скелет,

імовірно, молодого чоловіка. Руки – на животі. Довжина – 1,63 м. Під дією вапна скелет сильно пошкоджений.

Поховання № 4 розташоване 10 м на південь від групи № 1. Поховання перекривала прямокутна кам'яна плита розмірами 1,9×1,15 м, яка мала один відбитий край. На глибині 0,75 м лежав скелет чоловіка, присипаний вапном. Орієнтація західна. Руки складені на тазі. Довжина – 1,7 м. 0,4 м від ногами знайдено фрагмент сильно випаленої кераміки.

Група поховань – № 5. Група із трьох поховань, розташована 10 м на захід від попередньої. Досліджено було лише два поховання з цієї групи: 5а) 1,6×1 м та 5б) 2×1 м. У заповненні поховання (глина й чорнозем) зафіксовано фрагменти ліпної кераміки. Скелети залягали на глибині 0,75 м під плитами. Поховання 5а належало чоловікові, довжина – 1,7 м. Руки складені на тазі. Скелет розташований не посередині плити, а радше при її краях. Поховання 5б повністю засипане вапном, на якому чітко простежено рештки трухлявілого дерева. Руки складені на животі. Справа від тазових кісток знайдено бронзовий гудзик у формі кульки з вушком. На пальці лівої руки – персень із бронзового дроту у формі спіралі, варто вважати, скручений у півтора оберти (рис. Г. 189, 23–24).

Поховання № 6 розташоване 3 м на схід від поховання 1а. Плита виявлена на глибині 0,2 м, вирізана в формі прямокутника, мала розміри 1,55×0,8 м. У заповненні ями виявлено кілька фрагментів кераміки. На глибині 0,76 м зафіксували грубий шар вапна, спорохнявіле дерево та трішки вугілля. Під вапном лежав дуже знищений скелет, можливо жінки. Положення рук встановити не вдалося. Під головою виявлено знебарвленні шматки золототканої тканини, а також сріблясте скроневе кільце із бронзового дроту з петлею на краю. Інше подібне знайдено посередині тіла.

1380 р. – поховання розташовувалися на північний захід від п'ятої групи.

Поховання А. Скелет зберігся погано. Ймовірно, належав жінці, його довжина – 1,5 м, ширина у плечах – 0,35 м. При похованні знайдено велику кількість зотлілого дерева. Біля шиї виявлено шматки золототканої тканини з узором і бронзовий гудзик, біля правого вуха – скроневе кільце з бронзового

дроту у формі спіралі (у півтора оберти?), на пальці правої руки – перстень із бронзової бляхи з 8-кутною накладкою по краях, позолоченою, а всередині емальованою.

Поховання В. Скелет зберігся погано. Його довжина – 1,5 м, ширина у плечах – 0,4 м. Безінвентарне.

Поховання С. Скелет практично не зберігся. Його довжина – 1,6 м, у плечах – 0,45 м. Під головою – кам'яна плитка.

Поховання D. Довжина скелета – 1,55 м, у плечах – 0,36 м. Під похованням – кілька фрагментів кераміки.

1882 р. – поховання I. Під плитою розмірами 2,2×1,1 м на глибині 0,6 м лежав скелет жінки, орієнтований головою на північний захід (50°). Довжина скелета – 1,55 м, ширина у плечах – 0,35 м. Права рука покладена на грудях, а ліва – на тазі. Зліва біля голови знайдено скроневе кільце з скученого бронзового дроту, а також фрагмент тканини на шії.

Поховання II. Перекрите двома плитами, покладеними одна за одною. Параметри першої – 1,2×1 м, другої – 1,5×1,2 м. Скелет чоловіка лежав на глибині 0,95 м під плитою. Його довжина – 1,6 м, ширина у плечах – 0,42 м. Руки складені на тазі. Безінвентарне.

Поховання III перекрита одна невелика плита розмірами 1,4×1,1 м. Скелет жінки лежав на глибині 0,6 м під плитою. Довжина скелета – 1,5 м, ширина у плечах – 0,35 м. Череп сильно знищений. Плечова кістка відділена від тулуба, рука зігнута в лікті й покладена під підборіддям зліва. Права рука – на животі. На розкладених кістках черепа зліва збереглися фрагменти золототканої стрічки, з правого боку – фрагмент зігнилої тканини. Біля правого вуха знайдено два скроневі кільця із бронзового дроту. На шії – два шматки вузької стрічки, густо покриті золотом, а також два бронзові гудзики.

Поховання IV. Під плитою 1,8×0,9 м на глибині 0,35 м виявлено скелет чоловіка довжиною 1,65 м, у плечах – 0,45 м. Ліва рука – на грудях, права – на животі. Безінвентарне.

Поховання V. Під плитою розмірами 1,9×1 м на глибині 0,6 м виявлено скелет, ймовірно жіночий, довжиною 1,5 м, у плечах – 0,4 м. Руки – на тазі. Безінвентарне.

Поховання VI. Під плитою розмірами 2×0,8 м на глибині 0,25 м виявлено скелет чоловіка довжиною 1,73 м, у плечах – 0,38 м. Руки – схрещені на животі. Безінвентарне.

Поховання VII. Під плитою розмірами 2,2×1 м на глибині 0,5 м виявлено скелет жінки довжиною 1,5 м. Руки – схрещені на тазі. На пальці правої руки перстень із бронзового дроту. Над головою знайдено крем'яний ніж.

Поховання VIII. Під плитою розмірами 2,3×1 м на глибині 0,35 м виявлено скелет, найімовірніше чоловіка, довжиною 1,6 м, у плечах – 0,36 м. Права рука випростана вздовж тіла, ліва – зігнута в лікті, плечима догори і спочиває на рівні з головою. Гомілкові кістки сплюснуті, плечові та ліктьовій частині мають дірки. Безінвентарне.

Поховання IX. Під плитою розмірами 2×0,9 м на глибині 0,6 м виявлено скелет жінки довжиною 1,48 м. Кістки повністю розклалися. З обох сторін голови знайдено по скроневому кільці із бронзового дроту.

Поховання X. Під плитою розмірами 2×0,95 м чітко прямокутної форми на глибині 0,45 м виявлено скелет довжиною 1,51 м, у плечах – 0,38 м. Права рука зігнута в лікті й покладена на плече, ліва – на тазі. Вздовж скелета справа – сліди спорохнявілого дерева. На пальці правої руки – кручений перстень із бронзового дроту, під підборіддям – бронзовий гудзик.

Поховання XI. Під плитою розмірами 2×0,95 м на глибині 0,35 м виявлено скелет чоловіка довжиною 1,65 м, у плечах – 0,43 м. Руки – вздовж тіла. Безінвентарне.

Поховання XII. Під прямокутною плитою розмірами 1,9×0,9 м на глибині 0,2 м виявлено скелет, ймовірно чоловіка, довжиною 1,57 м, у плечах – 0,44 м. Права рука випростана вздовж тіла, ліва – на тазі. Безінвентарне.

Поховання XIII. Під прямокутною плитою розмірами 2,2×1,5 м на глибині 0,65 м виявлено скелет чоловіка довжиною 1,66 м, у плечах – 0,49 м. Руки – на тазі. На пальці лівої руки знаходився кручений перстень із бронзового дроту.

Поховання XIV. Під необтесаною плитою розмірами 2,5×1,3 м на глибині 0,65 м виявлено скелет, найімовірніше чоловіка, довжиною 1,62 м. Руки – в розкритому положенні. По обидва боки скелета сліди спорохнявілого дерева.

Поховання XV та XVI зафіксували, але не розкопали.

4. Датування: XII–XIII ст.

5. Автор дослідження: І. Коперницький, В. Пшибиславський – 1877, 1880, 1882 рр.

6. Література: Коперницькі 1878, s. 63–67; 1884, s. 24–27.

7. Фонди: МАК.

121. Зозулинці, Заліщицький р-н, Тернопільська обл.

1. Тип пам'ятки: підплитові поховання.

2. Топографія: ур. Над Гнилою, на підвищенні у плато.

3. Характеристика: зафіксовано великі плити з вапняку. Під одною з них розмірами 2×0,77×0,22 м віднайшли фрагмент посудини XII–XIII ст., а на глибині 1,2 м – скелет дорослої людини, у випростаному положенні на спині, головою на захід.

4. Датування: XII–XIII ст.

5. Автор дослідження: Ю. Малєєв – 1981 р.

6. Література: Малєєв 1983, с. 285.

122. Іване-Золоте, Заліщицький р-н, Тернопільська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.

2. Топографія:

3. Характеристика: з ґрунтового могильника та виявленого селища у фонди музею

1933 передали: частину глиняної посудини (інв. № 24923), людський череп (інв.

№ 25012), залізну пряжку (інв. № 25061), пряслице з рожевого сланцю (інв.

№ 25124), 44 намистини різного типу (інв. № 26170–26180) та 28 бронзових і

олов'яних кілець різного типу (інв. № 26181). Які із зазначених артефактів були

виявлені в похованнях – невідомо, зрештою і чи було виявлено їх взагалі.

4. Датування: XI–XIII ст.
5. Автор дослідження: Я. Пастернак – 1933–1936 рр.
6. Література: Пастернак, 1937, с. 263.

123. Касперівці, Заліщицький р-н, Тернопільська обл.

1. Тип пам'ятки: підплитове поховання.
2. Топографія: ур. Кадуб, розташоване посередині підйому дороги у с. Гусичники.
3. Характеристика: під час земляних робіт виявлено підплитове поховання. Орієнтація похованих західна. Руки – складені на грудях.
4. Датування: XI–XIII ст. (?).
5. Автор дослідження: Ю. Малєєв – 1970-ті роки.
6. Література: Малєєв 1973, с. 104; 1994, с. 32.

124. Колодрібка, Заліщицький р-н, Тернопільська обл.

1. Тип пам'ятки: підплитове поховання.
2. Топографія: на невеликому пагорбі в лісі.
3. Характеристика: відкрито підплитове поховання у супроводі керамічного посуду, бронзових скроневих кілець і бронзового персня.
4. Датування: XI–XIII ст. (?).
5. Автор дослідження: 1876 р.
6. Література: Janusz 1918, с. 64.

125. Лисівці, Заліщицький р-н, Тернопільська обл.

1. Тип пам'ятки: підплитове поховання.
2. Топографія: ур. Родичі.
3. Характеристика: череп доліхокефальний жіночий (гол. пок. 74.45).
4. Датування: XI–XIII ст. (?).
5. Автор дослідження: Я. Пастернак – 1928 р.
6. Література: Пастернак 1929, с. 241.

126. Новосілка (колись – Новосілка-Костюкова) (1), Заліщицький р-н, Тернопільська обл.

1. Тип пам'ятки: підплитове поховання.
2. Топографія: ур. Чагор.

3. Характеристика: у 1931 р. Я. Пастернак відкрив підплитове поховання в ур. Чагор. Череп із могили забрали до музею НТШ у Львові (інв. № 21867). Поховання у випростаному положенні на спині. Права рука спочивала на тазі, ліва – на животі (рис. Г. 91).

4. Датування: XI–XIII ст.

5. Автор дослідження: Я. Пастернак – 1929–1932 рр.

6. Література: Пастернак 1933, с. 129.

7. Архів: НА ВА ІУ НАНУ.

127. Новосілка (колись – Новосілка-Костюкова) (2), Заліщицький р-н, Тернопільська обл.

1. Тип пам'ятки: підплитове поховання.

2. Топографія: вузька 100×50 м тераса 280–295 м, у північно-східному куті ур. Петринське, на ниві Файбиша.

3. Характеристика: поховання перекривала кам'яна (сеноманський пісковик) обтесана по краях прямокутна плита розміром 1,92×0,96×0,24 м. Майже рівно зорієнтована по осі захід–схід. Походження такого каменю є в долині Грумового та Ничлави, транспортування звідти плити – енергозатратне. На глибині 0,4 м зафіксували прошарок вапняку, а на глибині 0,6 м виявляли майже повністю розкладений, виявлений на глибині 0,6 м. Ліва рука – на тазі, права – зігнута в лікті й покладена на ключицю. Орієнтація південно-західна. Кам'яна плита покривала верхню частину скелета. Довжина скелета 1,63 м, ймовірно жінки. Розтроснений череп реставрував К. Боярський (спадкоємець медицини, учасник експедиції). Череп “довгого ловець” – індекс 69, згідно з мірами доктора І. Раковського. На мизинці лівої руки виявлено срібний перстень, виконаний зі зігнутого дроту: горою – 2, низом – 1 зв'язаний. Дрото вважати, перстень, скручений у півтора оберти. Кінчики дроту закручені. Знизу є слід перелому й виправлення. У могильній ямі зафіксовано в глибині грудочки перепаленої глини. За переказами, поховання належало упиру. Кістки й інвентар передали до музею НТШ у Львові. Описаного персня у фондах ЛІМ віднайти не вдалося.

Ймовірно, ще одне поховання розміщувалося в ур. Смукові. Місцевий мешканець п. Зінкевич забрав звідти плиту на будову містка. Місцеві розповідали, що то був поганський жертovníк, а перед ним лежав і другий камінь.

4. Датування: XI–XIII ст.

5. Автор дослідження: Ю. Полянський – 1920-ті роки.

6. Література: Полянський 1926, с. 1–4.

128. Печорна, Заліщицький р-н, Тернопільська обл.

1. Тип пам'ятки: підплитові поховання.

2. Топографія: над р. Дністер.

3. Характеристика: три великі кам'яні плити. Під однією із них консерватор виявив фрагмент черепа, під другою – фрагмент ступної кістки, фрагменти кераміки.

4. Датування: XI–XIII ст.

5. Автор дослідження: К. Гадачек – 1908 р.

6. Література: Сексуа І... 1909, с. 3.

129. Ставки, Заліщицький р-н, Тернопільська обл.

1. Тип пам'ятки: підплитові поховання.

2. Топографія: ур. Підлитнички, біля хут. Теклівки.

3. Характеристика: на площі 15×100 м виявлено близько 20 поховань. Орієнтація західна. Поховальний інвентар представлений скроневими кільцями з мідного та срібного дротів, "розп'яною" полив'яною намистиною. Поховання виявлені 1971 р. під час земляних робіт, зруйновані.

4. Датування: XI–XIII ст.

5. Автор дослідження: випадкове відкриття, обстежив Ю. Малеев – 1971 р.

6. Література: Малеев 1994, с. 32; Ягодинська 2018, с. 164.

130. Горське, Заліщицький р-н, Тернопільська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.

2. Топографія: над р. Дністер, на південь від села, при дорозі з хут. Глушки до с. Горське.

3. Характеристика: могильник, виявлений під час копання воєнних траншей у період Першої світової війни. Усі скелети орієнтовані головою на захід. Загалом виявлено вісім поховань. 11 знайдених предметів походять із поховань А, Б, С (рис. Г. 92). Належність інших 10-ти виявлених предметів до конкретних поховань не встановлена. Загалом поховальний інвентар представлений прикрасами, серед яких: бронзові та срібні дротяні кільця, пластинчасті та псевдовиті персні, лунниця, колт, ромбоподібна підвіска та монетоподібна хрестовключена підвіска, браслет, скляні намистини.

У похованні А виявлено такий поховальний інвентар: 1) кругла бронзова хрестовключена підвіска (монетоподібна), в основі якої перехресний хрест. Підвіска з однієї сторони випукла, із другої – плоска. Діаметр – 2,5 см; 2) бронзова ромбоподібна підвіска із вушком. Нижній край виробу відламаний. Два бічних кути оздоблені округлими виступами. Круглий подовжений в односторонній формі, декорований 16-ма наскрізними отворами. Розміри – 2,7 см×2,1 см; 3) суцільний бронзовий квадратний у перерізі перстень, псевдоскручений. Діаметр – 2,4 см; 4) пластинчастий бронзовий перстень шириною 0,9–0,3 см. Вужчий кінець персня назовні скучений у кільце. Легко простежується прокреслений орнамент у вигляді діагональних ліній і крапок. Діаметр – 2,1 см; 5) кільце з трапецевидного бронзового дроту товщиною 0,25 см, скручене в півтора оберти. Один кінець тонкий легко вигнутий, другий – зламаний. За припущенням В. Антоневича, це частина браслета з фрагмента якого зробили або великий перстень, або круглий декоративний кільце. Діаметр кільця – 3 см і 2,5 см; 6) бронзовий перстень зі зворотною пелюшкою, виготовлений із круглого в перерізі дроту, скрученого в півтора оберти. Товщина дроту – 0,2 см. Діаметр – 2 см; 7) блакитна бочкоподібна намистина з прозорого скла довжиною 1,3 см, посередині випукла, а до країв вужча; 8) намистина з жовтого прозорого скла, утворена в результаті скрученої в три оберти стрічки скляної пасти. В середині – сліди позолоти. Довжина – 0,6 см, діаметр – 0,7 см; 9) фіолетова пастова намистина. Довжина – 0,6 см, діаметр – 0,7 см.

У похованні В виявлено перстень зі зворотною петлею із круглого в перерізі срібного дроту. Довший кінець персня сплющений і скручений у кільце у два оберти. Діаметр – 2 см.

У похованні С – перстень із бронзового округлого в перерізі дроту, скрученого в півтора оберти. Один кінець гострий, другий – сплющений за лутий догори.

Усі інші знахідки не мають чіткої прив'язки до конкретних поховань:

1. Два персні з бронзового круглого в перерізі дроту, скрученого в півтора оберти зі зворотною петлею. Діаметр – 2 см.

2. Перстень зі срібного дроту зі зворотною петлею, один край якого сплющений та частково втрачений.

3. Відлитою із бронзи суцільний перстень, квадратний у перерізі – псевдовитий. Діаметр – 2,1×2,4 см.

4. Перстень із квадратного в перерізі бронзового дроту, кінці якого дещо заходять один на одного, з одним сплющеним кінцем і загнутим у кільце. Діаметр – 2 см.

5. Бронзовий браслет із квадратного в перерізі дроту, що потоншується до країв, які назовні закручені в кільця. Діаметр – 6 см.

6. Перстень із бронзового круглого в перерізі та скрученого в півтора оберти дроту. Діаметр – 2 см.

7. Перстень із тонкого срібного дроту, кінці якого дещо заходять один на одного. Діаметр – 2 см.

8. П'ятичастий бронзовий перстень шириною 0,9–0,3 см. Зверху прикрашений орнаментом у вигляді вертикальних ліній і знаків, що нагадують кириличні літери.

9. Бронзова лунниця із літерою “М” посередині. Ширина – 1,9 см, висота без вушка – 2 см.

10. Фрагмент колта розмірами 2,3×1,3 см. Вушко відламане. При краї перлинний орнамент. Сильно патиноване.

4. Датування: XI–XIII ст.

5. Автор дослідження: випадкова знахідка – Ф. Мокер.
6. Література: Antoniewicz 1921, s. 91–98.
7. Фонди: МАК.

131. Угриньківці, Заліщицький р-н, Тернопільська обл.

1. Тип пам'ятки: підплитове поховання.
2. Топографія: 120 м на захід від току колишнього колгоспу “Іскра” у с. Гукитки.
3. Характеристика: під плитою прямокутної форми розміром 1,95×1,15×0,09 м на глибині 1,05 м виявлено скелет жінки 30–40 років, завдовжки 1,57 м. Орієнтація західна. Руки складені на грудях. Із лівого боку черепа знайдено скроневе кільце зі срібного дроту.
4. Датування: XII–XIII ст.
5. Автор дослідження: випадкова знахідка, обстежив Ю. Малєєв – 1971 р.
6. Література: Малєєв 1971, с. 8; Малєєв 1994, с. 12; Ягодинська 2018, с. 164.

Збарзький район

132. Грицівці, Збарзький р-н, Тернопільська обл.

1. Тип пам'ятки: підплитові поховання.
2. Топографія: старе кладовище при дорозі в с. Стриївка, на невисокому підвищенні.
3. Характеристика: на місці старого сільського кладовища 1882 р. розкопали п'ять підплитових поховань. Скелети виявлені на глибині 1–1,75 м. Орієнтація західна. У трьох випадках руки – вздовж тіла, в одному – ліва – на грудях, права – невідомо. Ще в одному положення рук невідоме. У заповнені могильних ям виявлені фрагменти кераміки й кісток тварин. Поховальний інвентар представлений: “змієподібним” срібним браслетом, бронзовою шпилькою, бронзовим трикутником із підставками (можливо, застібка?), перснем, крем'яним ніжком та трьома цвяхами. Місце перебування не уточнено. У публікації відсутні ілюстрації поховального інвентарю, відтак украї важко говорити про датування розкопаних поховань.

Поховання № 1 здійснене під плитою розмірами 1,7×0,8 м, на глибині 1,57 м виявлено скелет завдовжки 1,9 м. Орієнтація західна. Руки – вздовж тіла. У заповнені ями на глибині 0,78 м виявлено велику кількість фрагментів кераміки, а також кістки тварин, крем'яний ніж.

Поховання № 2 здійснене під плитою розмірами 1,7×0,8 м, на глибині 1,32 м виявлено два скелета на відстані 0,36 м один від одного. Орієнтація західна. Руки – вздовж тіла. Довжина скелета справа – 1,85 м, зліва – 1,73 м.

Поховання № 3 на момент розкопок уже було без плити, але слід від неї чітко виднівся. На глибині 1 м виявлено скелет довжиною 1,82 м. Орієнтація західна.

Поховання № 4 здійснене під плитою розмірами 1,7×0,8 м, на глибині 0,8 м виявлено скелет дитини. Руки – вздовж тіла. Крім великої кількості фрагментів кераміки, жодних предметів не знайдено.

Поховання № 5 здійснене під плитою розмірами 1,8×0,8 м, на глибині 1,52 м виявлено скелет. Орієнтація західна. Ліва рука покладена на груди. У заповнені ями на глибині 0,78 м виявлено велику кількість фрагментів кераміки, а також кістки тварин.

У 1931 р. дослідження пам'ятці продовжив Т. Сулімірський, який розкопав там дев'ять підплитових поховань. Скелети виявлені на глибині від 1–1,2 м до 0,7–0,8 м. Орієнтація західна з незначними відхиленнями. Руки схрещені на грудях. У деяких похованнях зафіксовано сліди дерев'яної труни. Підплитові поховання укладені в ряд, близько одне до одного. Поміж старі робили нові. Траплялися випадки, коли на місці давнішого поховання влаштовували пізніше, кістки попереднього покійника складали в купку в новішому похованні. Більшість безінвентарні. Найбагатше поховання – № 1, здійснене в дерев'яній труні. На бедрах покійного залишилися сліди від паска із круглою пряжкою та набитими на ньому декорованим рослинним орнаментом бронзовими чи мідними бляшками, притаманними для ранньомодерної доби. В похованні № 3 біля голови, з правого боку, виявлено невеликий глиняний дзбанок, виконаний на гончарному крузі й оздоблений червоною та жовтою поливою. Поховання № 9 виконане в дерев'яній труні. На пальцях правої руки були два мідні персні.

На цьому ж кладовищі виявлено плити зі сильно затертими кириличними написами та висіченим хрестом, розміри рамен якого становили: довжина – 0,75 м, ширина – 0,52 м. Ще одна прямокутна плита розмірами 1,04×0,52×0,1 м перекривала поховання № 6. На плиті добре читався 1607 р. Виявлено в похованнях артефакти більш ніж корелюють із відповідною датою. А саме, його варто датувати XVI–XVII ст. Матеріали з розкопок, зокрема дві кам'яні плити з написами, передали до Подільського музею у Тернополі, а шість черепів – на кафедру антропології Львівського університету.

4. Даткування: А. Кіркоп – XI–XIII ст. (?) – вкрай дискусійне, тому зазначені поховання не використано під час статистичних підрахунків; XVI–XVII ст. (?)

5. Автор дослідження: А. Кіркоп – 1882 р.; Т. Сулімирський – 1931 р.

6. Література: Kirkor 1883, s. 62; Sulimirski 1936, s. 80–88; Ягодинська 2018, с. 165.

7. Фонди: МАК.

133. Старий Збараж (1), Збараський р-н, Чернівецька обл.

1. Тип пам'ятки: підплитові поховання.

2. Топографія: напільна сторона городища XII–XIII ст., ур. Бабина Гора.

3. Характеристика: вісім насипів із землі та дрібного каміння. У семи з них виявлено поховання. Скелети відкрито на глибині 0,55–0,7 м. Орієнтація західна. Руки витягнуті вздовж тіла. Голови кількох із них перекривали камені. Збереженість скелетів погана, відтак розміри вдалося зафіксувати лише чотирьох: 1,62 м, 1,65 м, 1,71 м, 1,74 м. У кожному похованні виявлені уламки кераміки й лише в одному – срібний перстень і скручене із бронзового дроту скроневе кільце (“сережка”). Перстень, варто гадати пластинчастий, невеликий, грубий, із завуженими кінцями, що заходять один на одного. Прикрашений тисненим хрестоподібним точковим орнаментом, вирізаними зигзагоподібними та зигзагоподібними лініями. Автор розкопок припустив, що всі ці поховання були підплитовими, оскільки, згідно з свідченнями місцевих, колись селяни забирали звідти кам'яні плити.

4. Даткування: XII–XIII ст.

5. Автор дослідження: А. Кіркоп – 1883 р.

6. Література: Kirkor 1884, s. 54–55; Ягодинська 2018, с. 168.

134. Старий Збараж (2), Збараський р-н, Тернопільська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтове поховання.
2. Топографія:
3. Характеристика: одне ґрунтове поховання.
4. Датування: XI–XIII ст.
5. Автор дослідження:
6. Література: Миська 2011, с. 203.

135. Хоми, Збараський р-н, Тернопільська обл.

1. Тип пам'ятки: підплитові поховання.
2. Топографія: 1 км на північ від села, ур. Калду підвищений мисоподібний виступ, південно-західна частині поселення XII–XIII ст.
3. Характеристика: на поверхні поля виявлено три кам'яні плити, розташовані одна від одної на відстані близько 10 м.
4. Датування: XII–XIII ст.
5. Автор дослідження: В. Ільчишин – 2008 р.
6. Література: Ягодинська 2018, с. 168.

Зборівський район

136. Городище, Зборівський р-н, Тернопільська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.
2. Топографія: ур. Бозок, за 300–500 м на південний схід від села, на мисі, утвореному пр. лівим берегом р. Серет і правим берегом р. Лопушанка.
3. Характеристика: площа могильника близько 2 га.
4. Датування: XII–XIII ст.
5. Автор дослідження: О. Гаврилюк – 1987 р.
6. Література: Миська 2011, с. 203; Ягодинська 2018, с. 171.

137. Оліїв, Зборівський р-н, Тернопільська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.
2. Топографія: 1,2 км на північний схід від крайніх будинків села, на мисі.

3. Характеристика:
4. Датування: XI–XIII ст. (?).
5. Автор дослідження: М. Бігус – 2002 р.
6. Література: Ягодинська 2018, с. 175.

Козівський район

138. Августівка, Козівський р-н, Тернопільська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.
2. Топографія: на полях на межі сіл Августівка й Хоробрів.
3. Характеристика: відкрито кілька ґрунтових поховань усі, за винятком одного, безінвентарні. Лише в похованні № 1 виявлено бронзове скроневе кільце (“сережку”), яке під час пересилки до НТШ було втрачено.
4. Датування: XI–XIII ст. (?).
5. Автор дослідження: випадкова знахідка – 1910 р.
6. Література: Сексуа І... 1910, с. 11.

139. Велика Плавуча, Козівський р-н, Тернопільська обл.

1. Тип пам'ятки: підплитові поховання.
2. Топографія: ур. Польське Село.
3. Характеристика: виявлено підплитові поховання, над частиною з них простежено невеликий в'їзд сип. Розкопано три могили, дві з них, імовірно, княжої доби. Орієнтація західна. У могилі № 1 виявлено два скелети, в могилі № 3 – один. Кожний з похованих мав на пальці правої руки бронзовий перстень.
4. Датування: XI–XII ст. (?).
5. Автор дослідження: Т. Сулімирський – 1937 р.
6. Література: Sulimirski 1937, s. 226.
7. Координати: МАК.

Монастириський район

140. Вістря, Монастириський р-н, Тернопільська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.

2. Топографія: ур. Цвинтарище, біля церкви.
3. Характеристика: мідний хрест-енколпійон із розп'яттям.
4. Датування: XII–XIII ст.
5. Автор дослідження: випадкова знахідка – 1999 р.
6. Література: Миська 2011, 203; Ягодинська 2018, с. 180.
7. Фонди: ТКМ.

141. Доброводи, Монастирський р-н, Тернопільська обл.

1. Тип пам'ятки: підплитові поховання.
2. Топографія: полого плато при витoku струмка (перетвореного на меліоративний рів) в ур. Кульбаби.
3. Характеристика: за розповідями місцевих жителів старикінці 40-х років XX ст. під час оранки виявляли кам'яні плити, які згодом використовували в господарських цілях.
4. Датування: XI–XIII ст. (?).
5. Автор дослідження: випадкова знахідка
6. Література: Тиліщак 2006, с. 356

Підволочиський район

142. Остап'є, Підволочиський р-н, Тернопільська обл.

1. Тип пам'ятки: підплитові поховання (під кам'яним насипом).
2. Топографія: пагорбок на околиці села, ур. Слюсарка.
3. Характеристика: під час оранки місцевий мешканець розорав невеликий погорб (насип) і виявив кам'яну плиту із вапняку, розмірами приблизно 2×1 м. На відстані від краю плита довкола була обкладена камінням різної величини. Їх найбільші розміри становили 0,5×0,3×0,3 м, а найменші – з людський кулак. Виявлений під плитою скелет засипали землею. Кам'яну плиту з поля забрали. Наступного року під час оранки натрапили на ще один камінь. І зробили те саме. Цей же місцевий мешканець зазначив, що на полі був кам'яний насип, частково прикритий землею. У 1927 р. його розібрали. Діаметр насипу орієнтовно становив 18–20 м, а висота – 0,3 м. Під насипом виявлено аналогічну могилу з кам'яною

плитою та кам'яним поясом довкола. Руки виявленого під плитою скелета були випростані вздовж тіла. Інвентар поховання складався із фрагмента золототканої тканини, персня зі срібного дроту, уламка срібного дроту (за словами відкривача, від персня), бронзового гудзика (рис. Г. 190, 1–3).

Я. Брик провів обстеження на місці цього поховання. Зафіксовано яму діаметром 1,5 м, на дні лежала кам'яна плита $2,2 \times 1 \times 0,3$ м. На відстані 0,6 м у південно-східному напрямку лежав камінь розмірами $0,7 \times 0,7 \times 0,5$ м, ще один, приблизно таких же розмірів, – у південно-західному. Були ще залишки кам'яної обкладки. Орієнтація скелета під плитою південно-західна. Виявлено кілька фрагментів гончарної кераміки з добре випаленої глинки (сірого чи червоного кольору) з домішкою піску. Довжина поховальної ями – 1,8 м, глибина від рівня плити – 0,3 м, а від земної поверхні – 0,6 м.

4. Датування: XI–XIII ст.

5. Автор дослідження: випадкова знахідка – 1920-ті роки; Я. Брик – 1929 р.

6. Література: Врук 1936, с. 129–131, 139–140, 143, рис. 9.

7. Фонди: речі передали до Інституту історії Університету Яна Казимира у Львові. У Львівському університеті вони відсутні.

143. Рожиськ, Підволочиський район, Тернопільська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтове поховання.

2. Топографія: правий берег р. Збруч.

3. Характеристика поховання жінки із фрагментами скляних браслетів.

4. Датування: XI–XIII ст.

5. Автор дослідження: Я. Пастернак – 1933–1936 рр.

6. Література: Пастернак 1936, с. 265; Ратич 1957, 69; Археологічні пам'ятки, 1982, с. 153.

Теребовлянський район

144. Ладичин, Теребовлянський район, Тернопільська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.

2. Топографія: околиця села.

3. Характеристика: за відсутності коштів на розкопки пам'ятку не досліджували.
4. Датування: XI–XIII ст. (?).
5. Автор дослідження: 1932 р.
6. Література: Smiszko 1933, s. 24; Ратич 1957, с. 66.

145. Зеленче, Тербовлянський р-н, Тернопільська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.
2. Топографія: на лівому березі р. Серет, біля мосту.
3. Характеристика: наприкінці XIX – початку XX ст. унаслідок розміщення лівого берега р. Серет виявили ґрунтовий могильник XI–XIII ст. Поховальний ж інвентар став частиною приватної колекції колишнього австрійського старости у містах Броди й Тербовля А. Крушинського. У 1945 р., за ініціативи І. Свешнікова, цю колекцію придбав Львівський історичний музей. Знахідки, які, найімовірніше, походили з цього могильника, представлені скроневими кільцями, зокрема київського типу, кільцями з однією намісною чи без намистин (скручені з дроту в один, півтора чи більше обертів зокрема зі зворотною петлею) тощо; начільними пластинками; пластинчастими, щитковими, простими дротяними або ж плетеними дротяними персями, плетеними чи пластинчастими браслетами; гудзиками; пряжками й застібками пояса. Котрі з цих предметів належали некрополю – невідомо.

Археологічні дослідження на пам'ятці провели 1956 р. Могильник був сильно знищений глиняним кар'єром та окопами Першої світової війни. Поховання виявлено на глибині 1,5 м від сучасної поверхні. Орієнтація західна. Внаслідок зачистки стінки кар'єру виявили безінвентарне поховання підлітка. Могильник розташований на поселенні XI–XII ст.

У 1972 р. виявлено ще вісім ґрунтових поховань (рис. Г. 93), розташованих у ряди з півдня на північ, на відстані 4–5 м між рядами та 4–6 м між похованнями. Два з восьми – дитячі. Обриси поховальних ям зафіксовано в шести випадках. Усі підовально-прямокутної форми. Розміри поховальних ям: 1,05×0,6 м у дитячих та 1,95–2,15×0,7–0,8 м у дорослих. Глибина залягання – від 0,5–0,6 до 1,1–1,5 м. Орієнтація західна (№ 3 і № 6), південно-західна (№ 4, 5, 7),

північно-західна (№ 2), північна (№ 8). Положення рук: ліва – зігнута в лікті та піднята до обличчя, правої визначити не вдалося (поховання дитини – № 2); права – на животі, ліва – вздовж тіла (№ 3), права – на грудях, ліва – на животі (поховання дитини – № 4), руки – вздовж тіла (№ 6), руки – вздовж тіла, пальці стиснуті в кулак (№ 7), руки зігнуті в ліктях і підняті до голови (№ 8). Інвентар виявлено в похованнях № 6 – шість скроневих кілець скручених у півтора оберти (два біля лівої скроні, два в ямці під потилицею, одне зліва від верхньої частини потиличної кістки, ще одне – у відвалі землі); у похованнях № 8 – бронзова ліроподібна пряжка та цвях, що, ймовірно, свідчить про поховання в домовині.

Поховання № 1 (35–45 років), 3 (30–40 років), 4 (25–35 років), 7 (40–50 років), 8 (20–25 років) – належать чоловікам, № 6 – жінці (25–30 років). Поховання № 2 належало дитині 1–3 років, а № 4 – близько 2 років.

4. Датування: XI–XIII ст.

5. Автор дослідження: випадкова знахідка – початок ХХ ст; І. Свешніков – 1956 р.; М. Ягодинська – 2012; антропологічне дослідження – Т. Рудич – 2012 р.

6. Література: Свешніков 1959, с. 12; Зласова 1962, с. 246–259; Терський 2011, с. 70; Юхимчук 2015, с. 207; Ягодинська 2018, с. 81–84; 185–186; Рудич 2015.

7. Фонди: ЛІМ; НЗ“ЗТ” (Національний заповідник “Замки Тернопілля”).

146. Тербовля, Тербовляський р-н, Тернопільська обл.

1. Тип пам'ятки: групові поховання.

2. Топографія: центральна частина городища, між першим і другим валами.

3. Характеристика місця, де у Х ст., на думку Б. Тимощука, існував культовий язичницький жертовник, у 2005 р. заклали розвідковий шурф. На глибині 0,8 м від рівня сучасної поверхні виявлено поховання. Орієнтація південно-західна. Руки – на животі. Інвентар: два бронзові скроневі кільця: одне виявлене на чолі, друге – на 0,5 м південніше від черепа. Обидва скручені в півтора оберти і зі зворотною петлею. Кінець одного з них скручений в коло (рис. Г. 94). Антропологічне дослідження здійснив О. Мазур. Похована жінка віком 30–35 років, зростом 1,47–1,49 м.

4. Датування: перша половина XII ст.

5. Автор дослідження: Р. Миська, Я. Погоральський – 2005 р.; антропологічні дослідження – О. Мазур – 2005 р.
6. Література: Миська, Погоральський 2006, с. 264–266.

Тернопільський район

147. Великий Глибочок, Тернопільський р-н, Тернопільська обл.

1. Тип пам'ятки: підплитові під насипом.
2. Топографія: ур. Гаврилів гай.
3. Характеристика: три поховання (“*mogily*”). У двох із трьох скелети перекривали великі кам'яні плити. У третій виявлено рештки захоронення: дитини та дорослої жінки.
4. Датування: Х–ХІІ ст. (?).
5. Автор дослідження: А. Кіркоп – 1881 р.
6. Література: Janusz 1918, s. 229.

148. Лозова, Тернопільський р-н, Тернопільська обл.

1. Тип пам'ятки: підплитове поховання.
2. Топографія: 1 км на південний захід від залізничної станції, на плато мису, на лівому березі р. Гніздичної, ур. Під Ланом.
3. Характеристика: дитяче поховання виявлено під час оранки. При покійнику був бурштиновий хрестик розмірами 2×1,45 см із квадратним середхрестям та кутиками, що сипали виступали. Рамена невеликі, завужені на кінцях. По краях чотирьох рамен із ліцевої сторони прикрашений циркульним орнаментом (рис. Г. 190–4).
4. Датування: ХІІ–ХІІІ ст.
5. Автор дослідження: випадкова знахідка, за інформацією М. Левчука – 1987 р.
6. Література: Ягодинська 2018, с. 197; Ягодинська 2007, с. 352, 354.
7. Фонди: ТКМ (Тернопільський краєзнавчий музей).

149. Почапінці, Тернопільський р-н, Тернопільська обл.

1. Тип пам'ятки: підплитове поховання.
2. Топографія: у господарстві В. Свідерського, ур. Під Забойками.

3. Характеристика: виорали кам'яну плиту, а під нею виявили інгумаційне поховання.

4. Датування: XI–XIII ст. (?).

5. Автор дослідження: випадкова знахідка.

6. Література: Janusz 1929, s. 257.

150. Скоморохи, Тернопільський р-н, Тернопільська обл.

1. Тип пам'ятки: підплитове поховання.

2. Топографія:

3. Характеристика:

4. Датування: XI–XIII ст. (?).

5. Автор дослідження: К. Стояновський – 1925 р.

6. Література: Janusz 1929, s. 267.

151. Товстолуг (Застінка), Тернопільський р-н, Тернопільська обл.

1. Тип пам'ятки: підплитове поховання.

2. Топографія: ур. Могилки на південній околиці від села, біля с. Застінка.

3. Характеристика: курганий і підплитовий могильники, розташовані в одному урочищі. На одному з шести курганів стояв кам'яний хрест. Підплитове поховання виявили випадково під час оранки. У ньому знайдено два скроневі кільця у півтора оберти. На одному з них висіла пастова намистина, інше – з латуні з двома намистинами, прикрашеними грубою зерню (рис. Г. 190, 5–6).

4. Датування: XII–XIII ст.

5. Автор дослідження: випадкова знахідка – 1882 р.

6. Література: Janusz 1918, s. 234; Ягодинська 2018, с. 199–200.

7. Фонд: М. К.

152. Черемелів-Руський, Тернопільський р-н, Тернопільська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.

2. Топографія: північна околиця села, на території колишнього хутора Чолганщина, в ур. Могилки (рис. Г. 95).

3. Характеристика: виявлено 26 поховань (рис. Г. 96–97). Обриси поховальних ям відзначено у восьми випадках. За формою – прямокутні із заокругленими кутами

та підовальні. Розміри могильних ям коливаються в межах 1,7–2,4×0,6–1,4 м, глибина – 0,5–1,6 м. Орієнтація переважно на захід – 11 (№ 175, 177, 185, 203, 217, 232, 235–237, 250, 259), північний захід – 8 (№ 3, 4, 12, 13, 17, 18, 19, 260), південний захід – 2 (№ 292 і № 293), північ – 2 (№ 5 і № 294), північний схід – 1 (№ 7). Захоронення дітей відзначено в похованнях № 250 та № 259. Положення рук: вздовж тіла – 4 (№ 5, 19, 260, 294), права – вздовж тіла, а ліва – на животі – 3 (№ 3, 235, 237), права – на грудях, ліва – на животі – 1 (№ 4), права – вздовж тіла, ліва – під тазом – 1 (№ 7), обидві – на тазі – 1 (№ 12), права – на животі, ліва – на тазі – 1 (№ 13), обидві – під тазом – 1 (№ 18), права – на животі, ліва – вздовж тіла – 1 (№ 259). Наявність домовин простежено в п'яти похованнях (№ 4, 185, 235–237).

Інвентар виявлено в похованнях: № 3 – перстень із бронзового дроту в півтора оберти; № 4 – бронзове дротяне скроневе кільце з кінцям, що ледь заходять одне на одного та перстень із бронзового дроту в півтора оберти; № 12 – перстень із бронзового дроту в півтора оберти та гудзик зі синьої склопасти на металевому вушку; № 17 – фрагмент персня із бронзового дроту та металеве кільце з кінцями, що заходять одне на одного (в публікації зазначене як підвіска); № 18 – бронзове скроневе кільце з дроту в півтора оберти; № 175 – скроневе тринамистинне кільце з перлистами у вигляді вузликів; № 177 – бронзове скроневе кільце з дроту в півтора оберти; № 203 – кільце із бронзового дроту в півтора оберти; № 217 – кільце з бронзового дроту в півтора оберти та залізне окуття від лопати; № 232 – перстень із бронзового дроту з розімкнутими кінцями, дві бронзові куки та точильний брусок; № 236 – перстень із бронзового дроту, один кінець обламаний; № 250 – фрагмент залізної прямокутної пряжки; № 259 – скроневе кільце з бронзового дроту з кінцями, що заходять одне на одного і залізною ажурною намистиною, перстень із бронзового дроту в півтора оберти та мініатюрний горщик, кружальний темно-сірого кольору. Опуклобокий. Дно – рівне. Уся центральна частина горщичка та вінця зсередини орнаментовані більшими та меншими заглибленими трикутниками, розміщеними горизонтальними рядами. Висота – 6,6 см; діаметри: вінець – 4,7 см, стінок – 7 см,

дна – 3,9 см; № 260 – перстень зі срібного дроту з розімкнутими кінцями. У похованнях № 18 та № 19 виявлено фрагменти вугілля (рис. Г. 98–99).

4. Датування: XII–XIII ст.

5. Автор дослідження: І. Герета – 1970–1990-ті роки.

6. Література: Герета 1973/79; Герета 2013, с. 99–102; Ягодинська 2018, с. 78–81.

7. Фонди: ТКМ.

8. Архів: НА ІА НАНУ.

Чортківський район

153. Косів (колись – хут. Хом'яківка), Чортківський р-н, Тернопільська обл.

1. Тип пам'ятки: підплитове поховання.

2. Топографія:

3. Характеристика: групове підплитове поховання: двоє дорослих та троє дітей. При одному зі скелетів знайдено скронева кістка.

4. Датування: XI–XIII ст.

5. Автор дослідження: Ю. Костжевичукі – 1925 р.

6. Література: Jznusz 1929, s. 267.

154. Мухавка, Чортківський р-н, Тернопільська обл.

1. Тип пам'ятки: поховання в саркофазі; ґрунтове поховання.

2. Топографія: за 1 км на південний схід від села та близько 300 м на схід від шосе Тернопіль–Чернівецьк, 100 м від колії.

3. Характеристика поховання виявили внаслідок оранки (рис. Г. 100). Могильна яма (1,8×0,9 м, глибина – 1 м від денної поверхні) поховання № 1 із західної, північної та південної сторін була обкладена плитами з червоного пісковика.

Плити нерівні, на момент виявлення не заповнювали всієї площини північної й південної стінок могильної ями. Західна ж плита була укріплена підпорками з

менших за розміром плиток, але однаково нахилена до середини. Найбільші розміри плит: західної – 1×0,6 м, північної – 1×0,55 м, південної – 1,25×0,6 м.

Виявлений у саркофазі скелет довжиною 1,75 м лежав у випростаному положенні на спині, з руками, складеними на животі, себто головно в анатомічному порядку,

а це означає, що дном саркофага слугував ґрунт. Східної та відсутніх частин північної й південної стінок, які, очевидно, склалися з кількох фрагментів, як і кришки, не виявлено. Ймовірно, вони втрачені внаслідок господарських робіт на пам'ятці. Що ж стосується конструктивних особливостей саркофага, зрозуміло, що складався він з окремих плит і влаштований був у спосіб звичайної кладки, без будь-яких замків у вигляді пазів. Безінвентарне. Лише над лівим плечем було два фрагменти кружальної XII–XIII ст. і фрагмент ліпної кераміки.

Поховання № 2 виявлено за 1,1 м на південь від південно-західного кута поховання № 1. Скелет відкрито на глибині 1–1,2 м від поверхні у випростаному положенні на спині. Орієнтація північно-східна. Руки – на животі, ступні ніг розхилені назовні, ліва – трохи підігнута. Біля скелета зафіксовано кілька фрагментів кераміки XII–XIII ст. Безінвентарне.

4. Датування: XII–XIII ст.

5. Автор дослідження: І. Герета, Т. Ковалчук - 1975 р.

6. Література: Ягодинська 2018, с. 90, 94

7. Фонди: ТКМ.

155. Палашівка, Чортківський р-н, Тернопільська обл.

1. Тип пам'ятки: підплитові поховання.

2. Топографія: на сусідньому полі від виявленого курганного могильника.

3. Характеристика:

4. Датування: XI–XIII ст. (?).

5. Автор дослідження: ймовірно, виявив К. Гадачек, який у 1912 р. досліджував курганний могильник поряд.

6. Література: Janusz 1918, s. 100–101.

Шумський район

156. Людвище, Шумський р-н, Тернопільська обл.

1. Тип пам'ятки: підплитові поховання.

2. Топографія: у центрі села, поряд зі сільською радою, на місці випадково виявленого 1938 р. підплитового поховання.

3. Характеристика: кам'яна плита довжиною 1,25 м і товщиною 2,5 см [можливо 25 (?) – І. Л.] залягала на глибині 0,35 м від рівня поверхні ґрунту, на момент розвідки перебувала на подвір'ї місцевого мешканця. Орієнтація покійника південно-західна, лівиця лежала на тазових кістках, натомість правиця випростана вздовж тіла. Під вагою плити кістяк деформувався, а ребра зламалися. Безінвентарне. У розпланованій на відстані 4 м розвідковій траншеї (10×3 м) інших поховань не виявили.

Згідно зі свідченнями місцевих мешканців, кількома роками раніше, у різних місцях селища виявляли подібні поховання, поряд із ними або “разом із кістками” викопували “різні посудини”. В одному із випадків під час будівництва кооперативного будинку також виявили підплиту поховання. Покійник лежав горілиць, руки випростані вздовж тіла, на пальці правої руки був “срібний перстень примітивної роботи з припаяною до нього срібною пластинкою, на якій вирізьблений візерунок лева з завуженою головою праворуч. Перстень цей датує поховання XII ст.”.

4. Датування: XI–XIII ст.

5. Автор дослідження: випадкова знахідка – 1938 р.; М. Островський, В. Чеботкевич, І. Фалтус – 1941 р.

6. Література: Терський, 2002 с. 257, 260.

157. Онишківці (літописний Шумськ), Шумський р-н, Тернопільська обл.

1. Тип пам'ятки: сільськогосподарські поховання.

2. Топографія: ур. горіє окольного города літописного Шумська.

3. Характеристика: намогильні плити, які виявили селяни під час оранки, стали надбанням домогосподарств. Зазвичай їх використовували як пороги будинків, а три чи чотири з них навіть встановили як поріг місцевої церкви.

Серед виявлених під плитами поховань одне належало дитині, інше – дорослому. Одна ж із виораних плит ще в 2006 р. лежала під валом.

4. Датування: XI–XIII ст.

5. Автор дослідження: випадкові знахідки, повідомлення про які відомі щонайменше з 1961 р., коли їх записали М. Островський та Л. Джегура; М. Ягодинська – 2006 р.
6. Література: Терський, 2010, с. 261; Ягодинська, 2006, с. 141.

Івано-Франківська область

Галицький район

158. Шевченкове (1), Галицький р-н, Івано-Франківська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтовий могильник; саркофаг; церква св. Ігната (рис. Г. 102).
2. Топографія: високий пагорб між Дністром і Лиманською, ур. Карпиця-Цегольня (г. Карпиця).
3. Характеристика: 1882 р. – біля того ж фундаментами виявленого чотиристовпового триапсидного храму першої половини XII ст. розмірами 16,7×19,2 м відкрили велику кількість людських скелетів.

Восени 1883 р. – із зовнішньої північної стіни храму на глибині 1,5 м відкрили виготовлений із моголику пісковика дитячий саркофаг. Перекривала його кам'яна плита, з легким вигнутим хребтом. Його довжина – 1,35 м, ширина в головах – 0,62 м, у ногах – 0,5 м, висота – 0,53 м. Дно саркофага було нахилене в бік ніг. На рівні колін – круглий отвір, ймовірно для відливу сукровиці. Кістки у саркофазі – не в систематичному порядку. Біля них робітники Л. Лаврецького виявили лише шматок зотлілої вовняної тканини та рештки якогось пояса. Під час піднімання вік саркофаг розколовся впоперек на дві частини. Після цього був перекритий дерев'яними дошками і залишений на тому ж місці. Восени 1884 р. саркофаг з'єднали до купи та збудували над ним дерев'яну будку на дубових стовпах.

1981 р. – під підлогою південної стіни храму на глибині 0,36 м від рівня підлоги (2,22 м від сучасної поверхні) виявили поховання жінки (№ 1) у випростаному положенні на спині. Права рука витягнута вздовж тіла, ліва – на животі. Поховальний інвентар представлений скляними гудзиками. О. Іоаннісян

датував поховання XVII ст. Б. Томенчук помилково припускав, що це єдине виявлене в межах храму поховання належить його фундаторові – Володимирку Володаревичу. Поховання № 2 виявлено із зовнішньої сторони південної стіни. Розміри могильної ями – 2,25×1,25 м. Скелет лежав на глибині 2,12 м від сучасної поверхні. Руки покійного складені на животі. Збереглися залишки дерев'яної домовини (рис. Г. 102. I).

1991 р. – досліджено кладовище на схід від храму. Частина воно було зруйноване оборонними укріпленнями військового форту часів Першої світової війни. Б. Томенчук встановив східну периферійну ділянку цвинтаря, що доходила до самої оборонної стіни з частоколу. Довжина кладовища становила близько 30 м. Загалом досліджено 14 поховань (рис. Г. 102. II), що залягали на глибині 0,3–0,55 м, на передматериковому рівні. Усі у впростаному положенні на спині. Орієнтація західна, з незначним сезонним відхиленням. У похованнях № 4, 6, 7, 9, 10, 12 руки складені в комбінації: ліва – на грудях, права – на животі. У похованнях № 5, 11, 13 руки – на животі. На кладовищі виявлено чоловічі, жіночі та дитячі захоронення. Виділяється з-поміж інших № 13, здійснене на глибині 0,95 м. Розміри могильної ями – 1,95×0,7 м. Похована жінка – 25–30 років. Голова влаштована на кам'яній «подушці». Руки – на животі.

2009 р. – у закладеній з північної сторони храму траншеї № 1 (на плані розкоп № 2), в кв. 1, під східною стінкою траншеї виявлено два порушення (розкоп О. Іоанісевича) внаслідок роботи бульдозера поховання. Ще дев'ять було відкрито частково. Усі залягали на глибині 0,15–0,55 м від сучасної поверхні. Поховані були у впростаному положенні на спині. Орієнтація західна. У похованнях № 3 та № 5 руки – вздовж тіла, у № 8 права – на животі, ліва – вздовж тіла. Поховання № 3 і № 5 ідентифіковані як чоловічі, поховання № 8 належало жінці і-підлітку. В одному випадку поховання розташовувалися одне над одним: № 5 перекривало № 7. Ще в одному випадку поховання розташовувались зовсім поряд: поховання № 10 та № 11. Виявлені захоронення розташовані в ряди. Відстань між рядами – до 1 м, а між могилами – в середньому 0,35–0,5 м. Усі безінвентарні (рис. Г. 103).

4. Датування: середина XII–XIII ст. (?).

5. Автор дослідження: І. Шараневич, Л. Лаврецький, Ю. Захарієвич – 1882 р.; О. Іоаннісян – 1981–1982 рр.; Б. Томенчук – 1991, 2009 рр.

6. Література: Zacharjewicz 1882 (№ 9), s. 139–141; 1882 (№ 10), s. 139–154, tabl. IX; Szaraniewicz 1883, s. 162–163; 1888, s. 4–6; Пастернак 1922, с. 182; Иоаннисян 1986; Томенчук 2006, с. 34–36; 2009, с. 4–6, 21–31; Луконін та інші 2020, с. 409–411.

7. Архів: НА ІА НАНУ.

159. Шевченкове (2), Галицький р-н, Івано-Франківська обл.

1. Тип пам'ятки: ротонда-квадрифолій; ґрунтові й підплитові поховання.

2. Топографія: ур. Полігон; пам'ятка розташована на відстані 600 м на південь від замку Володимирка Володаревича.

3. Характеристика: 1882 р. – під час дослідження фундаментів ротонди середини XII ст. розкопали три поховання.

1979 р. – чотири відкрили в межах сакральної споруди: три – неподалік північної стіни, серед них дитяче та дорослого – біля східної стіни. Ще два скелета, виявили ззовні, біля північної стіни храму. Згідно з планом розкопок, раніше поховання частково прикривало давніше. Усі виявлені у випростаному положенні на спині. Орієнтація західна. Уклад рук – на животі чи тазі. Біля покійників знайдено залізні ковані цвяхи з голівкою т-подібної форми. Деякі з поховань частково руйнували фундаментну кладку споруди. О. Іоаннісян датує поховання пізнім середньовіччям.

1992–1993 рр. – досліджено ще шість поховань на схід та північ від фундаменту ротонди, виявлені на глибині 0,7–0,8 м від сучасної поверхні. Усі різнозвікові, різностатеві та безінвентарні.

Згідно зі свідченнями місцевих мешканців, навколо ротонди часто хорювали кам'яні плити, ймовірно, від підплитових поховань.

4. Датування: середина XII (?) – пізнє середньовіччя.

5. Автор дослідження: І. Шараневич, Л. Лаврецький, Ю. Захарієвич – 1882 р.; О. Іоаннісян – 1979 р.; Б. Томенчук – 1992–1993 рр.

6. Література: Пастернак 1998, с. 104; Иоаннисян 1980, с. 273; 1982, с. 39–46; 1983, с. 231–244; Томенчук 2006, с. 36–37.

160. Крилос (1), Галицький р-н, Івано-Франківська обл.

1. Тип пам'ятки: поховання в саркофагах; ґрунтові поховання; Успенський собор.
2. Топографія: центр Крилоського городища – 49°05'07.8"N 24°41'53.2"E
3. Характеристика: 1937 р. – у західному притворі праворуч від входу чотиристовпового білокам'яного Успенського собору другої половини XII ст., під шаром спаленої підлоги, на глибині 0,1 м від неї, відкрито цегляний кам'яний саркофаг, виготовлений із вапняку (рис. Г. 104–105). Розміри саркофага: довжина – 2,07 м, висота в головах – 0,65 м, у ногах – 0,47 м, ширина в головах – 0,72 м, у ногах – 0,75 м. Товщина стінок – 0,14–0,16 м. Довжина всередині – 1,8 м. Зверху його перекривала плита – 0,17 м із косо спускаючими бічними гранями, яка відтворювала форму двосхилого даху. Ширина ребеня плити – 0,12 м. На момент відкриття віко вже було пошкодженим. У середині виявлено скелет чоловіка 50–60 років, який ототожнюють із князем Ярославом Володимировичем (Осмомислом). Безінвентарне. З огляду на пошкодження кришки саркофага, найімовірніше, пограбоване ще у княжу добу.

Згодом проведений у лабораторії “Палео-ДНК” Університету Лейкхеда у Тандер-Бей, що в Канаді, ДНК-аналіз встановив, що останки належать до гаплогрупи E1b1b, що виникла на Африканському Розі понад 22 тисячі років тому. Її носії у Східному Середземномор'ї на території Сирії, Палестини і Лівану десь у 8–10 тисячолітті до нашої ери відкрили землеробство. Звідти носії цієї гаплогрупи розповсюдилися на величезній території від Східної та Північної Африки, Месопотамії до Греції та Балкан, звідки нечисленні її носії потрапляли й до Північного Причорномор'я.

Поряд зі саркофагом, 0,25 м на схід від нього, на глибині 0,6 м під підлогою притвору виявлено ґрунтове поховання молодої жінки. Нижню частину скелета знищила пізніша яма. На чолі виявлено золототкане чільце – 31×2,6 см. За головою покійної лежала скляночка тюльпаноподібної форми, зеленувато-жовтого кольору (рис. Г. 106–107).

Повторно ці скелети відкрили 1991 р. в одній із крипт собору Святого Юра у Львові. Згодом детальний антропологічний аналіз останків провели антропологи З. Погорецький і С. Горбенко.

1998 р. – Ю. Лукомський під час повторного обстеження фундаментів Успенського собору виявив дві частини плити із вапняку від основи саркофага розмірами 1,14×0,56 м. Між плитами зафіксовано отвір діаметром 15 см. На поверхні плити залишилися сліди від стінок саркофага шириною 10–12 см. Його ж висоту визначено за відбитками на мурі – 0,4 м. На поверхні плити чітко виднілися сліди від поховання. Саркофаг виявлено перед дилатонником.

1941 р. – відкрили кладовище зі східної сторони собору. Крім виявлених 99 поховань XVI–XVIII ст., 26 різностатевих автопозкопок відніс до княжої доби (рис. Г. 108). Серед них жінки (№ 26) із позолотканим чільцем, від якого збереглися лише фрагменти золотих ниток, на яке були нашиті бронзові позолочені бляшки у вигляді мініатюрної трилистої лілії. Одна з них лежала ліворуч від черепа, три – на чолі, а кілька – праворуч. На шії зафіксовано рештки парчевого комірця-стійки, який засібався на кілька бронзових золочених гудзичків кулястої форми, діаметр – 8 мм. У дитячому похованні, яке відкрили біля південної апсиди, на передпліччі знайшли скляний кручений браслет діаметром 6 см, а в перерізі – 5 мм. На місці другої руки – два інші цілі скляні. В похованні № 7, виявленому біля апсиди собору, знайдено скелет чоловіка, під черепом лежав великий камінь-ріняк. Антропологічні дослідження скелетів проводив львівський науковець С. Чортковер.

2003 р. – на схід від Успенського собору дослідженнями Б. Томенчука й О. Мельничука у закладеній траншеї було підтверджено існування двошарового кладовища (рис. Г. 109. I, III). У результаті досліджень відкрито 19 поховань. Їх було на могильних ям: 1) 0,5–1 м притаманна для 8 поховань XII–XIII ст.; 2) 0,5–0,75 м від рівня сучасної поверхні – для 11 поховань пізньосередньовічного часу, з них 2 найпізніших, датованих XVIII–XIX ст. У деяких випадках могили накладалися одна на одну (№ 1 і № 9). Йдеться про пізніші поховання, які

перекривали давніші (№ 2 і № 10, № 6 і № 16, № 7 і № 13, № 15 і № 17). У таких випадках кістки давнішого скелета зсували на край могильної ями.

Загалом усі були поховані у випростаному положенні на спині, головою на захід. Уклад рук різний: на животі, на грудях, одна – на животі, друга – на грудях, одна – вздовж тіла, друга – на грудях або на животі. Поховання різні за статтю і різновікові. Орієнтація небіжчиків княжої доби відповідає азимуту 270° , усім іншим – 255° – 265° . Більшість поховань безінвентарні.

Натомість у похованні № 16, яке належало жінці, знайшли залишки золототканого комірця. Найбільший його фрагмент становить $1,5 \times 3$ см (рис. Г. 109. II). У похованні № 17, яке належало жінці 18–22 років, на чолі й обличчі зафіксували сліди від золототканого чільця.

Найімовірніше, зі сакрального простору Успенського собору походить фрагмент кам'яного віка, який відкрили 2011 р. під час проведення науково-рятивних досліджень на північ від церкви Успіння Пресвятої Богородиці XVI ст. Довжина – 1,45 м, ширина – 0,8 м, товщина по краях – 0,1 м. Витесана із вапняку плита посередині прикрашена довзовжнім напівваликом шириною 0,15 м. Товщина плити в цьому місці – 16 см.

4. Датування: друга половина XII–XIII ст.

5. Автор дослідження: Я. Пастернак – 1936–1938 рр., Я. Пастернак, І. Старчук – 1940–1941 рр.; С. Чотківвер – 1941; Ю. Лукомський – 1993–1994 рр. і 1998–1999 рр.; Б. Томенчук, О. Мельничук – 2003 р.; С. Горбенко – антропологічні дослідження та реконструкція – 1995, 2000 рр.

6. Література: Пастернак 1998, с. 174–184, 195–201; Лукомський 2002, с. 585–586; Горбенко 2006; 1998, с. 515–520; Мельничук, Томенчук, Лукомський 2006, с. 45–50; Томенчук 2006, с. 38–40; Томенчук, Мельничук 2017, с. 70–76; Мельничук 2002, с. 177, 183.

7. Фонди: крипти собору Святого Юра у Львові; ЛІМ; НЗ “ДГ” (Національний заповідник “Давній Галич”).

161. Крилос (2), Галицький р-н, Івано-Франківська обл.

1. Тип пам'ятки: поховання в саркофагах; ґрунтові поховання; церква.

2. Топографія: ур. Царинка, розташоване в низинній місцевості на правому березі р. Лукви, – територія галицького подолу.

3. Характеристика: 1985 р. – трактор виорав на поверхню кам'яну плиту з пісковика від саркофага розмірами 1,2×0,6×0,08 м. На її торцях були помітні сліди обробки. У закладеній в цьому місці траншеї зафіксували фундамент храму, а також поховання у саркофазі.

1988–1993 рр. – під час досліджень решток хрещатої у плані триапсидної двостовпової дерев'яної церкви середини – третьої чверті XII ст. у її внутрішній частині відкрили три монолітні вапнякові саркофаги (рис. 1.111).

Саркофаг № 1 перебував у центрі підбанного квадрата. Його довжина всередині – 1,9 м, ширина – 0,47 м і 0,54 м, висота – 0,48 м. Товщина бічних стінок – 7–9 см, а торцевих – 7,5 см. На дні посередині видовбаний наскрізний отвір діаметром 5 см, до якого ведуть два відрізки. Зверху плита була накрита врівень із підлогою кам'яною плитою, фрагмент якої виорали 1985 р. Віко – плоске й відносно тонке, виготовлене з шаруватого пісковика, що відрізняє його від інших. Судячи зі зміщення розриву плит підлоги з північного боку, саркофаг могли встановити на певному етапі функціонування церкви. Всередині він був заповнений завалом будівельного сміття. На дні виявлено скелет чоловіка похилого віку, орієнтований головою на захід. Руки – вздовж тіла. Не всі кістки лежали в анатомічному порядку, зокрема три кістки нижніх кінцівок – біля голови. Не на місці була й нижня щелепа.

Саркофаг № 2. Зі сходу до першого саркофага торцем із незначним зміщенням від стіни храму дотикався другий. Його довжина всередині – 1,63 м, ширина – 0,49–0,52 м, висота – 0,34 м. Товщина бічних стінок – 11–12 см. Зберігся фрагмент віка з плоскої плити вапняку завтовшки 18 см. У дні на відстані 0,84 м від західної стінки є отвір діаметром 0,9 см. Саркофаг був заповнений будівельним сміттям, перемішаним із ґрунтом. Поховання у ньому не виявлено.

Саркофаг № 3. У південному приділі відкрито третій саркофаг. Його віко було дуже потріскане, товщина – 15 см. Довжина саркофага всередині – 1,95 м, ширина – 0,49–0,52 м, висота – 0,4–0,42 м. Товщина бічних стінок – 10–11 см, а

торцевих – 13 см. Саркофаг встановлений при закладці споруди, був заповнений пухким ґрунтом упереміш із вапняковим щебнем. На дні саркофага відкрито два скелети у випростаному положенні на спині. Орієнтація західна. Один лежав із випростаними руками вздовж тіла й був зміщений до південної стінки саркофага. Це – кістяк чоловіка 40–50 років, ростом 1,92 м. Череп зрушений із місця. Під північною стінкою саркофага виявлено скелет жінки. Зріст – 1,93 м, вік – близько 60 років.

Ззовні з північного боку до саркофага примикає поховання дитини (№ 4). Яма поховання обкладена вертикально встановленими плитами з усіх боків впритул до саркофага. Зверху поховання було перекрите кількома уламками плитняку. Розмір ями у плані – 1,1×0,32–0,4 м. Похований лежав на лівому боці, спиною до саркофага у витягнутому положенні. Вік – близько 68 см.

При розбиранні засипу річкової гальки на поруйнованій поверхні основи західної стіни південної нави біля третього саркофага було виявлено уламки ще одного білокам'яного монолітного саркофага (№ 5), які вдалося частково скласти. Можливо, він розташовувався поряд із третім у південній наві. Від поховання не виявлено жодних решток. На зовнішній поверхні складеного саркофага вдалося простежити фрагмент декоративного орнаменту, прорізаного гострим інструментом у камені.

В південній частині критвору виявлено “пізнє” поховання.

Упродовж етнологічних досліджень комплексу храмів на Царинці досліджено 16 поховань і 71 перепоховання. Найбільшу кількість поховань виявлено у східній частині розкопу. Однак вони траплялись рівномірно на всій досліджуваній площі. Це означає, що могильник оточував церкву зусібіч, і відкрито, можливо, лише 1/8 частина його повного комплексу (рис. Г. 110–111).

На віддалі 8–10 м від апсид мурованого храму у східному напрямку виявлено ящик, який мав дві фази прокопування. Ширина – 0,8–1,5 м у верхній частині, похилі стінки, плавно заокруглене дно і глибина – 25–40 см. Можливо, це сліди огорожі чи межі могильника. Однак поховання першого етапу функціонування

могильника незначно поширюються за його межі. Два з них були перерізані ровиком.

Поховання траплялися на глибині від 0,3 до 1,1 м відносно рівня підлоги дерев'яної церкви. Вони залягали іноді в чотири яруси, що свідчить про тривалість існування могильника. Глибина поховальних ям коливалася в межах 0,3–0,6 м від рівня, з якого її вкопували. У стратиграфічних площинах не спостерігаються насипи над могилами. У плані графічних зрізів не простежувалося слідів від будь-яких відзнакувань могил: урестів, каменів, плит тощо. Часте накладання поховань одне на одне або перерізання фундаментами споруди, відтак наявність великої кількості перерізаних кістяків не в анатомічному порядку.

Вирізняється стала особливість покладення померлих у домовини з положенням рук вздовж тіла, незважаючи на різну стать. Цим могильник подібний до комплексу поховань при церкві Благовіщення на Церквиськах, але відрізняється від поховань при Успенському соборі та Воскресенській церкві. Зі 106 поховань лише в окремих випадках положення рук було відмінне.

Завдяки глибокому залягання поховання № 79 – 1 м відносно підлоги дерев'яної церкви, тобто нижче середнього рівня ґрунтових вод на Царинці – збереглися фрагменти дерев'яної домовини. Добре прочитувалися дошки дна труни, частина вертикальної боковини, а також поперечний дерев'яний брусок. Домовина мала просту форму прямокутної призми, сконструйованої з дощок і стягнутої за допомогою поперечних брусків, що наближає її до аналогів у Києві. Але не має дерев'яних елементів чи слідів від стяжок. Могильна яма від поховання № 79 опущена з рівня шару, датованого кінцем XI – першою половиною XII ст.

За відхиленнями в орієнтації поховання поділяються на три групи: 1) азимут 270–300° (північний захід) (27 поховань); 2) азимут 260–275° (захід) (39 поховань); 3) азимут 220–260° (південний захід) (40 поховань). Поховання першої групи зосереджені в північно-східній частині розкопу. Вони залягають у нижньому ярусі могильника, найглибше, і датовані XI – першою половиною XII ст.

XII ст. Кілька з цієї групи перерізуються фундаментом дерев'яної церкви, що вказує на їхню первинність. Поховання другої групи простежуються на площі всього розкопу. Вони співвісні з архітектурними об'єктами і датовані часом їхнього функціонування – другою половиною XII–XIII ст. Окремі з них перерізують підлогу дерев'яної і фундаменти мурованої церков. Третя група зосереджена в південно-східній частині могильника. Вона синхронна з функціонуванням дерев'яної церкви і датована другою половиною XII – першою половиною XIII ст. Зміщення орієнтації поховань, можливо, пов'язана з неприємком огорожі з південного боку. Перший етап – до побудови дерев'яної церкви. Другий – синхронний. Третій – пізніший від нього.

Крім трьох саркофагів, зафіксованих у дерев'яній церкві, на могильнику виявлено рештки двох білокам'яних монолітних саркофагів *in situ* й уламки ще кількох подібних вапнякових тун. При підставі о-західному куті південної нави дерев'яного храму відкрито поховання у саркофазі (№ 6). Верхня частина саркофага сильно пошкоджена. Зовнішні його розміри – 2,1×0,68 м, внутрішні на рівні дна – 1,86×0,46×0,48 м. Товщина вертикальних стінок при основі – 10–12 см. Другий саркофаг (№ 7) локалізовано на схід від центральної апсиди мурованого храму. Уціліла тільки західна його частина. Він цікавий тим, що його торцева бічна стінка завтовшки 9 см ледь заокруглена у плані, а також дуже тонкими – 4–6 см) бічними вертикальними стінками. Дно саркофага завтовшки 7 см, внутрішня ширина – 0,56–0,57 м. Наявність решток щонайменше восьми білокам'яних тун у комплексі могильника на Царинці вказує на розташування тут значного некрополя.

Антропологічно опрацьовано 59 поховань та 31 перепоховання. Із досліджених 59,9 % – чоловіки, 34,4 % – жінки, 6,7 % – діти та підлітки. Антропологічну реконструкцію обличчя чоловіка з поховання № 21 здійснив С. Горбенко (рис. Д. 5, 5).

При похованні № 78 виявлено кілька десятків уривків золотих ниток, якими був прошитий одяг, імовірно комір.

4. Даткування: кінець XI – перша половина XII–XIII ст.

5. Автор дослідження: Ю. Лукомський – 1988–1993 рр.; С. Сегеда та Т. Рудич – антропологічні дослідження – 1992 р.

6. Література: Лукомський 1986, с. 6–8, рис. 24, 27, 34–41; 1989, с. 12–15, рис. 28–35; 1992, с. 5–16, 18, рис. 13, 16, 20, 22–40; 1993, с. 5–11, 18–34, рис. 7–10, 13, 30, 37–38, 51–59; 1998, с. 559–593.

7. Фонди: АМІУ (Археологічний музей Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України).

8. Архів: НА ВА ІУ НАН.

162. Крилос (3), Галицький р-н, Івано-Франківська обл.

1. Тип пам'ятки: поховання в саркофазі; ґрунтові поховання; Благовіщенська дерев'яна церква середини XII ст.; кам'яна церква останньої третини XII – початку XIII ст.

2. Топографія: ур. Церквиська, лівий берег р. Турки, за 800 м від Крилоської гори – територія галицького Підгороддя.

3. Характеристика: Л. Лаврецький та І. Шараневич у 1884–1885 рр. виявили безінвентарне поховання, перерізане фундаментом кам'яної церкви. Фундаменти під повздовжніми стінами у плані медь розширюються до кутів нави, що створює враження незначної опуклості. Зовнішні контури підмурків храму менш регулярні з півночі, ніж із півдня, що, можливо, як вважає Ю. Лукомський, пояснює наявність раніших поховань, ями яких унеможлилювали дотримання рівних контурів фундаментних ровів і відповідно конструкцій, закладених у їхній об'єм.

У ході архітектурно-археологічних досліджень 1986–1987, 1990 рр. зафіксовано 28 поховань або їхніх фрагментів (рис. Г. 112–113). Усі здійснені головною частиною на захід. Орієнтація поховальних ям практично співвісна обом церквам. 27 кістяків належать дорослим особам, 1 – дитині. У 12 похованих руки витягнуті зовні від тіла, у 2 – складені на животі, у 14 – встановити не вдалося. Згідно зі стратиграфією вдалося з'ясувати, що 17 поховань належать до часу функціонування дерев'яної церкви, а 11 – пізнішого періоду.

Первісно могильник формувався навколо дерев'яної церкви і мав багаторядну планувальну систему. Окремі з поховальних ям перерізають одна

одну, що свідчить про двофазовість могильника при дерев'яному храмі. Із 17 поховань у 8-ми руки витягнуті вздовж тіла і лише в 1-му – зігнуті в ліктях і складені на животі.

До наступних фаз функціонування могильника належать 11 поховань. У заповненні ям двох із них (№ 9 і № 15) виявлено кераміку XIV–XV ст. При кістяку поховання № 9 зафіксовано два бронзові гудзики у вигляді кульок із петельками зі слідами поверхневої позолоти. У комплексах шестерок (№ 3, 4, 7) зафіксовано фрагменти полив'яних плиток, які походять із підлоги Благовіщенської церкви. Ці артефакти засвідчують продовження традиції поховань біля споруди або її руїни й у пізньому середовіччі – впродовж XIV–XV ст. Сім поховань не мають стратиграфічної прив'язки, і тому їх датування ускладнене. Разом із захороненнями виявлено також сім перезахоронень, пов'язаних як із копанням фундаментних стовпів мурованого храму, так і з накладкою різночасових поховань. Для перепоховань притаманні порушення анатомічної послідовності. У 7-ми перепоховальних ямах зафіксовано 18 людських черепів.

Перші дві фази могильника відповідають часу функціонування дерев'яної церкви. Це – регулярно планований могильник із поперечними рядами поховань, здійсненими за християнською традицією, з переважним положенням рук вздовж тіла, що відзначаються відсутністю поховального інвентаря.

Наступні фази могильника належать до функціонування мурованого храму. Поховання містять незначний поховальний інвентар.

Саркофаг. При внутрішньому контурі північного фундаменту нави в шурфі II виявлено рештки монолітного вапнякового саркофага. Він був опущений із рівня мозаїчної підлоги в яму з акуратними вертикальними стінками і горизонтальним дном. Від саркофага *in situ* уціліли лише частина дна та дві неповні вертикальні стінки – південна та західна. Від північної залишився лише слід відлому на дні. Уся східна частина відсутня. Відмітка внутрішньої поверхні дна саркофага (1,15 м) – 50 см відносно рівня полив'яної підлоги. Дно суцільне, без отвору для стоку сукровиці.

Ширина внутрішньої частини саркофага – 52 см. Товщина збережених бічних стінок – 10 см, торцевої (західної) – 12 см, основи (дна) – 16 см. При саркофазі виявлено лише верхню частину людського черепа, що, імовірно, може відноситися до поховання в ньому. Вірогідно, поряд із цим саркофагом із південного боку є подібні поховання у саркофагах, однак рештки підлоги, збереженої на цій ділянці, не дали можливості перевірити це припущення.

1992–1993 рр. – прилеглу з півдня територію церкви досліджувала експедиція під керівництвом В. Барана і Б. Томенчука. Науковці зафіксували, що ширина могильника з південного боку становить 17 м від контуру фундаменту мурованої церкви. Б. Томенчук вважає, що основне масове кладовище розташовувалося за 50–100 м на південь від церкви, якого локалізував В. Ауліх. Усі безінвентарні.

4. Датування: середина–друга половина XII–XIII ст., XIV–XV ст.

5. Автор дослідження: І. Шараневич, М. Лаврецький – 1884–1885 рр.; Ю. Лукомський – 1986–1987, 1990 рр.; В. Баран, Б. Томенчук – 1992–1993 рр.

6. Література: Szaraniewicz 1883, с. 68–70; Полянський 1889, с. 242–243; Пастернак 1998, с. 106; Томенчук 2006, с. 41; Лукомський 1986, с. 5, рис. 20–21; 2018, с. 167–208.

163. Крилос (4), Галицький р-н, Івано-Франківська обл.

1. Тип пам'ятки: підпитуве і ґрунтові поховання.

2. Топографія: лінійний берег р. Лукви, східна частина ур. Кашиків.

3. Характеристика: відкрито кілька зруйнованих оранкою поховань, серед них підплитові. У західній частині урочища встановлено наявність потужного культурного шару XII–XIII ст.

4. Датування: XII–XIII ст.

5. Автор дослідження: В. Ауліх, І. Могитич, В. Петегирич, І. Чугайда – 1974 р.

6. Література: Ауліх, Могитич, Петегирич, Чугайда 1975, с. 254.

164. Крилос (5), Галицький р-н, Івано-Франківська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання; Воскресенська церква XII–XIII ст.

2. Топографія: пагорб в ур. Воскресенське навпроти стрілки мису Крилоського городища, з правого боку Мозолевого потоку.

3. Характеристика: 1941 р. – у межах фундаментів дерев'яної церкви-ротонди відкрито два чоловічі поховання, орієнтовані головою на захід. Безінвентарні.

1989 р. – відкрито рештки 27 поховань (рис. Г. 114). У північно-східній частині розкопу (найвищий рівень рельєфу) поховання виявлені на глибині 0,06–0,28 м, дуже знищені оранкою. У протилежній (найнижчій частині розкопу) деякі з поховань – на глибині 0,5–0,7 м. Ю. Лукомський пояснює цей факт інтенсивністю змивних і нівеляційних процесів. Усі у впрямому положенні на спині, орієнтовані головою на захід. Руки переважно втрачені на животі чи на грудях. Згідно зі статиграфічними спостереженнями та орієнтацією, поховання поділяються на три групи: 1) здійснені до будівництва споруди (№ 2, 3, 9, 10, 12–16, 21–22, 24–27). Це захоронення виявлені переважно під фундаментами храму, усі орієнтовані на південний захід (азимут 250°). До цієї групи, ймовірно, належать поховання, які виявив Я. Гаст'юк. Поховання № 9, 10 та № 2, 22 накладалися одне на одне. Виступ внутрішнього контуру східної частини фундаменту пояснює забуття поховальних ям. В основі усіх виступів внутрішнього контуру фундаменту виявлено поховальні ями з частинами людських скелетів; 2) здійснені під час функціонування споруди чи часу, коли на поверхні ще були сліди наземних конструкцій (№ 4, 5, 7, 8, 17–20). Поховання залягають вище за межі передні – на рівні відмостки при фундаменті. Їхня орієнтація збігається з різними напрямками наземних зрубних стін ротонди; 3) характеризуються західною орієнтацією (азимут 270°) і не співвідносяться із контурами споруди (№ 1, 6, 11, 23), якої на той момент уже не існувало. Зокрема, поховання № 6 врізається у фундамент до його підшови. Ймовірно, до цієї групи належить могильник в ур. Юрівське.

Бронзовий перстень з орнаментованою коронкою та місцем для інкрустації виявлено в одному з перепоховань. Згідно з Ю. Лукомським, знахідку датовано XIV ст. Бронзовий литий гудзик з фрагментами позолоти виявили в похованні № 25, подібні датовано XII–XIII ст. У похованні № 22 знайдено фрагменти

золототканої стрічки зі саржовим переплетенням. Один фрагмент тканини розміром, очевидно від коміра, – 42×95 мм, другий – 19×67 мм є частинами чільця XII–XIII ст.

Загалом на могильнику простежено велику кількість перепоховань, пов'язаних із накладанням могил одна на одну.

1994 р. – близько 12 м на північ від ротонди розкопали продовження прицерковного кладовища, територія якого загалом, вірогідно охоплювала близько 0,3 га. У розкопі розміром 13×3 м виявили понад 30 поховань (37?). Останні влаштовані у два (у східній частині) та чотири (у західній частині кладовища) шари. Відтак частина з них була сильно пошкоджена, інша частина зазнала руйнування внаслідок закладеної рідше розвідкової траншеї О. Іоаннісяна. Перезахоронені останки виявлені у вигляді окремих скупчень (купок) кісток. Поховання виявлено на глибинах 0,2–0,9 м. Контури поховальних ям не зафіксовано. Поховання різностатеві й різновікові. Руки зазвичай складені на животі, рідше – на грудях. Трапляються випадки, коли ліва – на животі, а права – на грудях. Безінвентарні.

4. Датування: кінець XI–XV ст.

5. Автор дослідження: І. Шарфевич, Л. Лаврецький – 1884 р.; Я. Пастернак – 1941 р.; О. Іоаннісян – 1988 р.; Ю. Лукомський – 1989 р.; Б. Томенчук – 1994 р.

6. Література: Szarafaewicz 1888, s. 75–76; Пастернак 1998, с. 47–49; Лукомський 2001; Томенчук 2003, с. 50–51.

7. Фонди: НА ІІІ У НАНУ.

165. Криле (с. Галицький р-н, Івано-Франківська обл.

1. Тип пам'ятки: поховання в саркофазі; ґрунтові поховання; церква-ротонда Святого Іллі.

2. Топографія: правий високий берег глибокого яру Мозолевого Поток, с. Прокаліїв Сад.

3. Характеристика: 1884–1885 рр. – біля фундаменту церкви Святого Іллі другої половини XII – першої половини XIII ст. розкопали кілька поховань. На одному зі скелетів виявили бронзовий (чи срібно-мідний із позолотою?) енкалпійон.

1955 р. – у південній частині притвору храму виявили фрагменти зруйнованого саркофага, який зберігся у вигляді уламків плит товщиною 11–16 мм, червоно-фіолетового кольору на зламі.

2004 р. – відкрито кілька середньовічних поховань біля південної стіни ротонди.

4. Датування: друга половина XII – початку XIII ст.

5. Автор дослідження: І. Шараневич, Л. Лаврецький – 1884–1885 рр.; М. Каргер – 1955 р.; Б. Томенчук – 1993 р.; Б. Томенчук, О. Мельничук – 2004 р.

6. Література: Szaraniewicz 1888, s. 73–75; Шараневичь 1886, с. 3–4, табл. III/3.; Каргер 1960, с. 70–71; Томенчук 2006, с. 51.

166. Крилос (7), Галицький р-н, Івано-Франківська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтове поховання; Кирилівська (с.) церква кінець XII – початок XIII ст.

2. Топографія: ур. Під Дібровою, вздовж високого правого берега Лімниці на захід від Крилоса.

3. Характеристика: при зовнішньому контурі фундаментів чотиристовпової триапсидної церкви між північною та південною апсидами виявлено поховання. Скелет у випростаному положенні на спині. Орієнтація західна. Руки – на животі. Під черепом і під лівими ніг виявлено необроблені плити місцевого мергелю. Безінвентарне.

4. Датування: перша половина XIII ст.

5. Автор дослідження: І. Шараневич, Л. Лаврецький, Ю. Захарієвич – 1882 р.; В. Ауліх – 1980 р.; Ю. Лукомський – 1981–1984 рр.

6. Література: Лукомський 1998, с. 594–607.

167. Луква (1), Галицький р-н, Івано-Франківська обл.

1. Тип пам'ятки: поховання в саркофазі, ґрунтові й підплитові поховання; церква другої половини XII ст.

2. Топографія: ур. Цвинтариська, лівий берег р. Луква, на південь від села – північна околиця боярського посаду.

3. Характеристика: 1884 р. – через дорогу, на схід від чотиристовпової триапсидної церкви другої половини XII ст. виявлено пошкоджений кам'яний саркофаж і чотири ґрунтові поховання.

1991–1992 рр. – здійснено розкопки на території кладовища, визначено його східну крайню межу. Досліджено 24 ґрунтових і 2 підплитові поховання. Плити зафіксовані на глибині 0,3 м. Могили розташовані в чіткій ряді. Модекуди відзначено їхнє внутрішнє групування. Глибина могильних ям – 0,3–0,6 м. Усі у випростаному положенні на спині. Орієнтація західна з незначними сезонними відхиленнями. Руки переважно складені на животі, рідше – на грудях. Поховання різностатеві й різновікові, зокрема два – дитячі. У підплитовому похованні № 2 на шії знайдено два бронзові гудзики. Усі безінвентарні.

4. Датування: друга половина XII–XIII ст.

5. Автор дослідження: І. Шараневич, Л. Левківський – 1884 р.; О. Іоаннісян – 1985 р.; Б. Томенчук – 1991–1992 рр.

6. Література: Szaraniewicz 1888, s. 7–10; Пастернак 1998, с. 105–106; Томенчук 2006, с. 42.

7. Фонди: ІФКМ (Івано-Франківський краєзнавчий музей).

168. Залуква (2), Галицький район Івано-Франківська обл.

1. Тип пам'ятки: поховання в саркофажі; ґрунтові й підплитові поховання; керамічні полив'яні плити, ймовірно від підлоги храму.

2. Топографія: західна околиця села – ур. Мніський Сад (Гробиська), на гребені пагорба на південний схід від опори ЛЕП, правий берег Дністра.

3. Характеристика: впродовж досліджень 1982, 1985, 1988–1989 рр. відкрито 11 ґрунтових поховань, над деякими з яких (№ 3 та № 4) зафіксовано вимостки з каменю підплитові поховання.

1982 р. – виявлено два ґрунтові (?) поховання.

1988 р. – у шурфі № 5 на глибині 0,3 м зафіксовано вимостки з тесаного білого каменю, які відзнаковували поховання. Поховання № 3 і № 4 опущені в материк до глибини 0,6 м від рівня сучасної поверхні. Орієнтація західна. Руки – на животі. Безінвентарні.

У траншеї № 6 відкрито два опущені в материк поховання – № 5 і № 6. Обидва опущені на глибину 0,95 м від рівня сучасної поверхні. Орієнтація західна. Положення рук – на животі. Безінвентарні.

Згідно зі спостереженнями автора розкопок, фрагменти тесаних каменних блоків сконцентровані у східній частині урочища (вниз по схилу). За свідченнями місцевих мешканців, тут виорювали кам'яні саркофаги. Натомість знахідки керамічних плиток переважно виявляють у верхній частині західної нагорбу.

У траншеї № 4 усі поховання – № 7–11 – знайдено на глибині 0,2–0,3 м. Орієнтація у чотирьох північно-західна, одного – західна. Лише у двох вдалося визначити положення обидвох рук (№ 7 та № 9) – на животі.

1989 р. – розкоп закладений у західній частині урочища, 30 м на південний захід від південно-східної стійки опори ЛЕП.

Поховання № 1 виявлено на глибині 1,0 м. Орієнтація північно-західна. Скелет сильно зруйнований. Безінвентарне.

Поховання № 2 відкрите частково, виявлене на глибині 1,79 м. Орієнтація південно-західна. Безінвентарне.

Поховання № 3 відкрите частково, виявлене на глибині 1,62 м. Орієнтація південно-західна. Безінвентарне.

1990 р. – досліджено 5 поховань, влаштованих у кілька рядів (рис. Г. 115). Між окремими похованнями простежено внутрішнє групування, зокрема підплитових (№ 1, 2, 3). Загалом останніх на могильнику виявлено шість (№ 1, 2, 6–8, 30). Також виявлено рештки кам'яного саркофага (згідно зі звітом, поховання № 4, натомість у монографії автора розкопок – № 5), від якого збереглася лише нижня частина: довжина – 1,91 м, ширина – 0,66–0,68 м, товщина дна – 0,18 м, товщина вцілілих стінок – 5–6 см. Глибина залягання коливається в межах 0,3–0,5 м, а розміри могильних ям – 0,7–1,5×2,05–3,2 м (рис. Г. 116).

У п'яти похованнях виявлено кам'яні “подушки”: у двох підплитових (№ 2 (рис. Г. 116) та № 30) і трьох ґрунтових (№ 3, 5, 34). Ознаки наявності дерев'яних домовин відзначено в чотирьох підплитових (№ 1, 6, 8, 30) та трьох ґрунтових (№ 25, 29, 35).

Поховання № 1: зафіксовано сліди дерев'яних конструкцій у вигляді двох повздовжніх і двох поперечних канавок від спорохнявілих брусків завдовжки 2,55 м та 1,1 м відповідно. Ширина бруска – 6–10 см, збережений до глибини 5 см. Відстань між поперечними брусками – 1,74 м, між повздовжніми – 0,37 м. Східний поперечний перебував на відстані 30 см від ніг, західний – на рівні шиї. Обидва мали випуск за повздовжні на 8 см (рис. Г. 116).

Поховання № 6: зафіксовано сліди дерев'яних конструкцій у вигляді двох поперечних канавок від спорохнявілих брусків довжиною 95 см. Ширина бруска – 6–8 см. Відстань між ними – 1,85 м. Східний поперечний був на відстані 15 см від ніг, західний – під черепом (рис. Г. 117).

Поховання № 8: зафіксовано сліди дерев'яних конструкцій у вигляді двох повздовжніх та двох поперечних канавок від спорохнявілих брусків довжиною 1,7 м і 1,25 м відповідно. Ширина бруска – 5–6 см. Відстань між поперечними – 1,7 м, між повздовжніми – 0,37 м. Східний поперечний був на відстані 30 см від ніг, західний – на рівні шиї. Обидва мали випуск за повздовжні на 47–45 см (рис. Г. 117).

Поховання № 30: виявлено три цяхи.

Поховання № 25: зафіксовано сліди дерев'яних конструкцій у вигляді двох повздовжніх і трьох поперечних канавок від спорохнявілих брусків. Ширина брусків – 5 см, збережена до глибини 5 см. Збережена довжина повздовжніх – 1,87–1,97 м. Відстань між західним і східним поперечними брусками – 2,07 м, між західним і центральним (під тазовими кістками) – 0,87 см, між центральним та східним – 1,1 м. Західний і східний бруски виходили за межі повздовжніх на 5 см. Східний поперечний перебував на відстані 22 см від ніг, західний – 10 см від черепа. Відстань між повздовжніми – 0,87 м (рис. Г. 118).

Поховання № 29: зафіксовано сліди дерев'яних конструкцій у вигляді двох поперечних канавок від спорохнявілих брусків довжиною 1,07 м (західний) та 1,05 м (східний). Ширина бруска – 5 см. Відстань між ними – 2,12 м. Східний поперечний – 17 см від ніг, західний – 12 см від черепа (рис. Г. 119).

Поховання № 35: зафіксовано сліди дерев'яних конструкцій у вигляді двох поперечних канавок від спорохнявілих брусків довжиною 0,97 м (західний) та 0,95 м (східний). Ширина бруска – 5 см. Відстань між ними – 1,67 м. Східний поперечний – 20 см від ніг, західний – 7 см від черепа (рис. Г. 118).

Орієнтація переважно західна, у 10 випадках – північно-західна. В 14 випадках руки складені на животі (у 2-х зафіксовано, що вони були схрещені (№ 25 і № 27), в 3-х – права – на грудях, а ліва – на животі (№ 3 і № 35), в 1-му – права – зігнута в лікті й піднята догори, а ліва – на грудях (№ 2), права – зігнута в лікті й піднята догори, а ліва – вздовж тіла (№ 2), права – зігнута в лікті й піднята догори, а ліва – на животі (№ 12), права – на грудях, а ліва – вздовж тіла (№ 19), обидві – вздовж тіла (№ 8). Середня довжина чоловічих скелетів у ґрунтових похованнях – 1,67 м. Лише в одному жіночому визначено довжину – 1,5 м. А в підплитових (лише чоловічі) – 1,69 м.

Із 35 досліджених поховань лише 2 належали жінкам. Б. Томенчук припускає наявність тут чоловічого монастиря.

У п'ятьох похованнях зафіксовано наявність інвентарю: № 6 – тонкий пояс із плетеного мідного дроту (рис. Г. 120); № 12 – золототкане чільце із 13 срібними, позолоченими, нашивними цвяхами, знизу і зверху йшов ряд нашивних довгих намистин, на шії вкріплено 6 гудзичків, влаштованих у вертикальний ряд (рис. Г. 121); № 25 – біля шії – сліди вишивки золотою ниткою, фрагменти парчі зафіксовано на животі у ділянці схрещених на животі рук; № 27 – на грудях знайдено фрагменти парчі, сліди позолоти, пасмо чорного волосся – на черепі (рис. Г. 122); № 29 – навколо шії – фрагменти вишивки золотою ниткою (рис. Г. 123), на грудях ж ліворуч по вертикалі – 7 гудзичків.

4. Датування: XII–XIII ст.

5. Автор дослідження: О. Іоаннісян – 1982, 1985, 1988–1989 рр.; Б. Томенчук – 1990 р.

6. Література: Іоаннісян 1989/117, с. 1–2; 1988/159 с. 1, 3–4; Томенчук 1990/93; 2006, с. 45–46.

7. Фонди: ІФКМ.

8. Архів: НА ІА НАНУ.

169. Залуква (3), Галицький р-н, Івано-Франківська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.
2. Топографія: пагорби при самій Залукві.
3. Характеристика: дуже зотлілі поховання виявлено на глибині 0,6–0,7 м. Орієнтація західна. При одному покійникові виявлено рештки намиста з кольорових скляних намистин і малих (розміром 2 см) хрестиків, вилзблених із різнокольорового каміння.
4. Датування: XII–XIII ст. (?).
5. Автор дослідження: Й. Пеленський – 1909 р.
6. Література: Peleński 1914, s. 88.

170. Пітрич (присілок с. Козина), Тисменецький р-н, Івано-Франківська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові й підплитові поховання; ґрунтове поховання з кам'яною обкладкою; церква-каплиця (?).
2. Топографія: високий правий берег Дністер, із двох сторін обмежений великими ярами, ур. Гора-монастир, с. диба п. Чаграка.
3. Характеристика: залишки невеликої дерев'яної однозрубної споруди, автор розкопок припускає – церква-каплички (?) XIII ст. (рис. Г. 126). У межах фундаментів споруди зафіксовано сім поховань і три порожні поховальні ями від давніших захоронення Д. Ошарові. До давніших поховань Б. Томенчук зараховує № 3, 5, 6, 7, 10, вважаючи, що вони “здебільшого були перекриті або знищені похованнями № 1, 2, 4, 8, 9”. Однак, згідно з нашими спостереженнями, жодне не було синхронним споруді. На плані й у тексті звіту нумерація поховань № 7 та № 8 переплутана.

Навколо кладовища виявлено ще 66 поховань. Усі вони, за винятком № 73 (підплитове), ґрунтові, з них виділяється № 20 з кам'яною обкладкою південної частини. Захоронення № 25, 47, 49, 50, 52, 55 були перепховані, а кістки складено в окремі купки. У похованні № 32 виявлено кілька цвяхів, очевидно від домовини.

Поховання здійснені в могильних ямах розміром 1,5–2,2×0,45–0,8 м (за Б. Томенчуком, найменша довжина поховальної ями – 1,35 м, однак це, очевидно,

одрук, оскільки виявлений там скелет має довжину 1,45 м, а розміри могильної ями на плані – близько 1,6 м). Глибина могильних ям, відповідно до археологічного звіту, коливається в межах 0,2–0,9 м від верхнього різну фундаменту церкви. У монографії дослідника зазначено – до 1,4 м, варто вважати, що йдеться про дані від рівня сучасної денної поверхні (?).

Могильник представлений різностатевими та різновіковими похованнями. Орієнтація переважно західна (у 60 випадках), рідше – північно-західна (у 8 випадках). У 15 випадках руки – на животі (№ 73 – підплитові), у 9-ти – права – на грудях, ліва – на животі, у 3-х – на грудях, у 3-х – права – на грудях, ліва – вздовж тіла, у 2-х – права – на животі, ліва – на грудях, по 1-му – вздовж тіла; на тазі; права – на животі, ліва – на тазі; права – вздовж тіла, ліва – на животі; права – на животі, ліва – вздовж тіла. Середня довжина чоловічих скелетів, виявлених у ґрунтових похованнях на прицерковному кладовищі, – 1,67 м. Довжина скелета, визначеного як жіночий, – 1,5 м.

У семи похованнях виявлено кам'яну “подушку” (№ 7, 19, 41, 44, 65, 70, 73). Поховальний інвентар був у таких могилах: № 1 – на шії залишки мішечка-ладанки з рядна (не збереглися); № 56 – на чолі сліди золототканої стрічки, фрагменти такої ж зафіксовані на передпліччі та грудях. Згідно з монографією Б. Томенчука, у похованні № 12 на пальцях виявлено мідні перстні. Однак у звіті ця інформація відсутня.

4. Датування: XIII – початок середньовіччя.

5. Автор дослідження: Б. Томенчук – 1988–1989 рр.

6. Література: Томенчук 1989/158; 2006, с. 48–49.

7. Фонд: ІІІ КМ.

8. Адреса: НА ІА НАНУ.

9. Обережжя, Тисменецький р-н, Івано-Франківська обл.

10. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання; храм-квадрифолій кінця XII–XIII ст.

2. Топографія: правий берег р. Бистриця, ур. Мурованка.

3. Характеристика: 1989 р. – на схід від храму на глибині 0,7–1 м відкрито вісім поховань, що належали чоловікам різного віку. Усі безінвентарні.

4. Датування: XII–XIII ст. (?).

5. Автор дослідження: Я. Пастернак – 1935 р.; М. Каргер – 1955, 1959 рр.; Томенчук – 1989 р.

6. Література: Пастернак 1998, с. 111–112; Каргер 1976, с. 55–59; Томенчук 2006, с. 52–53.

172. Вікторів, Галицький р-н, Івано-Франківська обл.

1. Тип пам'ятки: кам'яний саркофаг; фундаменти споруди, скупчення полив'яних плиток, імовірно, від церкви.

2. Топографія: край стрімкого берега р. Луква, поряд із дерев'яною церквою Святого Миколая, над входом до печер; біля старого великого дуба.

3. Характеристика: біля старого дуба відкопали кам'яний саркофаг, віко від нього перевезли в с. Комарів, де воно служило порогом до хати Дмитра Кузьмича. За формою “клиноподібне”.

4. Датування: XII–XIII ст. (?).

5. Автор дослідження: випадкова знахідка – 1870–1880-ті роки (?); І. Шараневич, О. Чоловський – 1885 р.

6. Література: Szaraniewicz 1888, s. 5, 71; Пастернак 1998, с. 49.

173. Буківна, Тлумацький р-н, Івано-Франківська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтовий могильник; церква середини XII ст. (?).

2. Топографія: східна околиця селища, високий правий берег р. Дністер, центральна підвищена частина посаду (ур. Городище) літописного м. Биковен.

3. Характеристика: 1,7 м на північ від апсидної частини дерев'яної тризрубної церкви середини XII ст. на площі 17×21 м відкрито рештки 72 поховань, сильно знищені глибокою оранкою. Могильник влаштований у шість чітких рядів, орієнтованих із півночі на південь. Відстань між ними коливається в межах 1,5–5,0 м, між могилами – 0,5–1 м. Зафіксовані об'єднання могил в окремі групи. Глибина могильних ям коливається в межах 0,25–0,7 м від сучасної поверхні. Їхні контури не зафіксовано.

Усі поховання у випростаному положенні на спині. Орієнтація західна. Руки в 11 випадках витягнуті вздовж тіла (№ 3, 6, 13, 18, 27, 28, 34, 35, 45, 47, 48), у 5-

ти (№ 1, 14, 16, 17, 32, 37) – на животі, у 2-х (№ 15 і № 46) – права – вздовж тіла, ліва – на животі. Різностатеві та різновікові. Визначено, що 10 належать жінкам (№ 6, 14, 15, 16, 27, 28, 34, 45, 46, 47) та 9 – чоловікам (№ 1, 3, 13, 17, 18, 30, 35, 37, 48). Кілька поховань – дитячі. Усі безінвентарні.

4. Датування: середина XII – перша половина XIII ст.

5. Автор дослідження: Б. Томенчук – 1989–1992 рр.

6. Література: Томенчук 2006, с. 92–94.

174. Копачинці, Городенківський р-н, Івано-Франківська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові й підплитові поховання; можливо, фундаменти церкви.

2. Топографія: правий високий берег р. Дністер, ур. Городище (також відоме як ур. Перекопи) на північ від села; північно-західна частина городища (розкоп № 1) між другим і третім оборонними валами (рис. Г. 27).

3. Характеристика: 1953 р. – на могильнику виявлено 33 поховання. Могили розташовані в шість чітко виражених рядів на відстані близько 1 м один від одного. В одному випадку ця відстань становить 0,3 м. Відстань між могилами в ряді неоднакова та коливається в межах 0,15–1,3 м. Усі поховання здійсненні у прямокутних могильних ямах глибини від 0,27 до 0,79 м від рівня сучасної поверхні. Деякі з могил терорували кам'яні плити (№ 18, 27, 33). Однак розташування плит на різних глибинах (№ 18 – 0,14–0,4 м, № 27 – північна частина плити – 0,37/0,57 м, а південна – 0,04/0,14 м) свідчать, що вони були частково зрушені з первісного місця. Ще дві плити (№ 2 і № 4) зсунуті з поховань і розташовувалися поряд, а частина інших збереглася лише у вигляді окремих фрагментів кам'яною, ймовірно, внаслідок оранки (рис. Г. 128).

Поховання № 20 та № 21 вірогідно здійсненні у трунах, від яких збереглися фрагменти цвяха (?) та залишки дерева відповідно. Кілька фрагментів цієї деревини було надіслано на аналіз для визначення породи. Аналіз зробила М. Сергеева. Виявлені рештки визначено як деревина хвойної породи, ймовірно сосни (*Pinus sp.*).

Більшість із покійників виявлені у випростаному положенні на спині й орієнтовані переважно на південний захід і захід (№ 19 та № 23), горілиць. Кістки

окремих зафіксовані не в анатомічному чи частково зрушеному порядку. Під головою в похованні № 5 і № 6 та в ногах у похованнях № 3 і № 15 зафіксовано кам'яну “подушку”. Натомість камені відзначені при описі поховань № 16 та № 22, а можливо й № 29, згідно зі стратиграфічними спостереженнями, перебували в заповнені могильної ями.

Виокремлено вісім варіантів положення рук. Із них найчастіше (7) обидві руки випростані вздовж тіла, права – на животі, ліва – на тазі (4); руки – на тазі (2), на грудях (2), права – вздовж тіла, ліва – на тазі (2), права – на тазі, ліва – вздовж тіла (2), права – на грудях, ліва – на тазі (1) та права – на животі, ліва – вздовж тіла (1). Некрополь представлений різностатусними та різновіковими похованнями.

Інвентар присутній у дев'яти похованнях (рис. 129). Перстень із поховання № 4 належить до типу пластинчатих. Зі срібла. Переламаний і збережений у вигляді двох фрагментів. Усі інші прикраси пальців рук представлені перснями з дроту, скрученого в півтора оберти: поховання № 12 – два срібні, один із них зі зворотною петлею; № 17 – бронзовий; № 20 – бронзовим; № 23 – бронзовим; № 25 – плетеним із чотирьох срібних дротів, із заклепаними розімкнутими кінцями; № 31 – срібним.

Прикраси голови представлені срібним s-подібним скроневим кільцем (№ 20).

Також виявлено два хрестики: № 6 – двораменний із квадратним щитком посередині. У центрі щитка між раменами є “пунктові заглиблення”, а на раменах – поздовжні заглиблення, яке не доходить до країв рамен. Зверху хрестик має кругле напівкуле; № 7 – двораменний хрестик, виготовлений зі сірого гладкого кам'яного стеатиту (?). Його рамена рівні, з косо зрізаними краями, бічні сторони кожного – зрізані до центру. Середохрестя й рамена з обох сторін виробу декоративно прикрашені циркульним орнаментом. Привертають увагу вирізані по обидва боки кожного з рамен виступи – типу променів. Водночас ці “промені” нагадують форму косоного хреста. Вверху одного з рамен є наскрізний отвір – вушко для підвішування.

Про відносно тривале функціонування могильника у с. Копчинці, ймовірно, свідчать випадки перерізу давніших поховань пізнішими. Зокрема, йдеться про поховання № 5 (0,25/0,37–0,44 м) та № 6 (0,31/0,45–0,36 м); № 10 (0,31/0,41 м) та № 11 (глибина 0,38/0,47–0,39 м); № 22 (0,52/0,71 м) та № 25 (0,52/0,72–0,71 м). А також погребіння небіжчика над іншим: № 17 (0,32/0,47–0,48 м) та № 31 (0,47/0,57–0,67 м).

1988 р. – у південній частині городища, між валами № 2 і № 3, виявлено незначні залишки кам'яних фундаментів дерев'яної будівлі, на думку автора розкопок, згодом церковного призначення.

4. Датування: середина XII – перша половина XIII ст.

5. Автор дослідження: О. Ратич – 1953 р.; Б. Томенчук – 1988 р.

6. Література: Ратич 1949; 1953; 1955, с. 163; 1957, с. 47; Томенчук 1988/86, с. 21–22; 2006, с. 94–95; 2008, рис. 308; Сергеева 2007; Луцик 2021.

7. Фонди: ВА ІУ НАНУ.

8. Архів: НА ВА ІУ НАНУ; НА ІА НА ІУ

175. Городниця (1), Городенківський р-н, Івано-Франківська обл.

1. Тип пам'ятки: підплитове поховання.

2. Топографія: правий берег р. Дунай, на південь від села, ур. Крогулець.

3. Характеристика: кам'яну плитку розмірами 2,1×0,9–1,1 м відкрили на глибині 0,2 м. Форма наближена до овалу. Скелет виявлено на глибині 0,4 м. Орієнтація північно-західна. Ліва рука – на грудях, а її долоня – на правому плечі біля голови, права – на животі. На середньому пальці лівої руки виявлено перстень із бронзового просяну другого, скручений спіраллю, виявлено на відстані 0,2 м від тазу праворуч. Під правим плечем знайдено два малі гудзики і шматок ткани золотом тасьми. Під головою та правим плечем – спорохнявілі сліди дерева, можливо у вигляді дощечки товщиною 4 см. Скелет, імовірно, жінки.

4. Датування: XII–XIII ст.

5. Автор дослідження: В. Пшибиславський – 1877 р.

6. Література: Коретніcki 1878, с. 5.

176. Городниця (2), Городенківський р-н, Івано-Франківська обл.

1. Тип пам'ятки: підплитові поховання.
2. Топографія: ур. За Кохінкою.
3. Характеристика: могила під трьома плитами (b). Розміри – 2×1,5 м. Скелет виявлено на глибині 0,75 м. Вірогідно, чоловік середнього віку. Довжина скелета – 1,65 м. Голова орієнтована на північ. Права рука витягнута вздовж тіла, ліва – на животі. Виявлено смугу від спорохнявілого дерева 3×3 см, що тягнулася вздовж правої сторони скелета, починаючи від голови, на 1,5 м. Безінвентарне.

Поховання с виявлено на глибині 0,75 м, належало 10-літньому підлітку. Орієнтація північна. Долоня правої руки – під черепом, опущеним вправо. Ліва рука витягнута вздовж тіла. Безінвентарне.

4. Датування: XII–XIII ст.
5. Автор дослідження: В. Пшибиславський – 1877 р.
6. Література: Коретніcki 1878, s. 59–60.

177. Городниця (3), Городенківський р-н Івано-Франківська обл.

1. Тип пам'ятки: підплитові та ґрунтові поховання.
2. Топографія: неподалік берега р. Дністер, город І. Танасійчук; під городом М. Чермака (сусідній із городом І. Танасійчук) (рис. Г. 130. І.).
3. Характеристика: 1877 р. – відкрили підплитове поховання, власники городу перенесли частину плити в подвір'я, натомість кістки закопали подалі від дому. Виявлена кам'яна плита була старанно оброблена, її ширина становила 0,7 м, а товщина – 0,09 м. На поверхні посередині плити йшов вирізьблений напіввалик. Дослідники розкопали місце знахідки й виявили там фалангу пальця ніг дорослої людини, фрагменти ліпної кераміки, фрагмент оленячого рогу та кілька кам'яних плиток різних розмірі. Згодом знайшли місце перезахоронення кісток, які належали дорослому чоловікові. На гомілковій виявлено сліди залікованого перелому.

1878 р. – відкрили кілька ґрунтових поховань. Поховання І – скелет виявили на глибині 0,3 м від рівня поверхні землі. Орієнтація північно-західна. Руки витягнуті вздовж тіла. Довжина скелета – 1,52 м. Безінвентарне.

Поховання II виявили за 1,7 м на схід від попереднього – скелет лежав на глибині 0,45 м від рівня земної поверхні. Орієнтація північно-західна. Руки – на тазі. Нижня частина частково порушена. На правій нозі відсутня кістка кисті. Довжина – 1,65 м. Він лежав на підкладці з утрамбованої глини змішаної із піском і різних фрагментів кераміки трипільської культури. Підкладка була моноліт злегка обпалений вогнем. Її товщина – 0,3 м. Форма була нерегулярною. Безінвентарне.

Поховання III розташовувалося за 7,56 м на південь від поховання I. Скелет виявили на глибині 0,35 м. Орієнтація північно-західна. Довжина – 1,47 м, ширина у плечах – 0,38 м. Права рука – на тазі, ліва – на грудях. На правиці – кручений скляний браслет. Поряд відкрили рештки ще однієї, сильно спорохнявілого кістяка. Дослідник припустив, що в могилі було поховано дві особи.

Поховання IV розташовувалося на глибині 2 м від поховання I. Скелет виявили на глибині 0,3 м. Орієнтацію та уклад тіла не встановлено, оскільки кістки перебували не в анатомічному порядку. Ймовірно, його раніше виявили місцеві мешканці під час копання отплати.

1880 р. – розкопали два поховання в садибі Танасійчуків. У першому, під сараєм, поховання перекривала плита без слідів обробки. Довжина відкритого скелета – 1,7 м, ширина у плечах – 0,4 м. Руки – на тазі. Під головою виявили попіл, змішаний із глиною. Безінвентарне. У другому, біля будинку, було поховано двоє осіб. Довжина скелета а) – 1,6 м, ширина у плечах – 0,4 м. Безінвентарне. У похованні б) нижня частина кістяка була вище від голови. Біля ключиці, на якій залишилися зелені сліди, виявлено бронзову паличку довжиною 4,5 см і товщиною 0,5 см, з обох боків заклепану.

1877 р. – місцеві мешканці під городом М. Чермака (сусідній із городом Танасійчук) виявили скелет – поховання f). До дослідників потрапив лише у вигляді стегнової кістки. Належала вона підлітку близько 12 років. Орієнтація західна. Поблизу знайдено дві половинки річкової скойки, фрагмент ліпної кераміки й оленячого рогу. Однак немає певності, що ці речі були поховальним інвентарем.

Поховання g 1) – витесана кам'яна плита підпрямокутної форми розмірами 1,9×0,95×0,16 м. У заповнені ями виявлено фрагменти гончарної кераміки, шматки вугілля та кісток тварин. Посередині могильної ями над скелетом – обпалена кістка, збоку – фрагмент поржавілого заліза. Скелет виявлено на глибині 0,9 м під плитою. Орієнтація північно-західна. Руки – на тазі. Скелет срієтовно 16–18-річного хлопця. Під головою – горстка вугілля, за головою – уламок крем'яного ножа.

Поховання h 2a) невитесана підпрямокутної форми плита розмірами 1,3×0,75×0,08 м. У заповнені ями до глибини 0,5 м виявлено фрагменти гончарної та ліпної кераміки, вугілля та уламок скам'янілої кістки. Скелет знайдено на глибині 1 м. Орієнтація північно-західна. Права рука витягнута вздовж тіла, ліва – на животі. Довжина скелета – 1,55 м. Скелет збережений погано. Ймовірно, належав дорослій жінці. На вказівному пальці лівої руки знайдено перстень із бронзового дроту.

Поховання i 2b) плита нерегулярна розмірами 1,21×0,7 м. Скелет виявлено на глибині 1 м. Орієнтація північно-західна. Обличчя повернуте вліво. Права рука – на животі, ліва – на тазі. Довжина скелета – 1,5 м. Скелет, ймовірно, жіночий. На середньому пальці правої руки перстень із бронзового дроту.

Поховання k) виявлено при дорозі, що вела до села. Плита нерегулярна з розмірами 1,5×1 м. Срієтована по осі північ–південь. У заповнені ями виявлено кістки тварин, фрагменти крем'яних знарядь, рештки і сліди вугілля, фрагменти ліпної і гончарної кераміки, намистину з каменю стеатиту. Скелет лежав на глибині 0,8 м. Голова – при північному краї могильної ями, скелет – віддалено від неї, його орієнтація північно-західна. Скелет належав чоловіку приблизно 25 років. Руки схрещені на грудях. Між руками виявлено фрагмент грубої, густо випаленої, гончарної, сильно випаленої кераміки.

Кістки ще одного скелета виявили неподалік городу М. Чермака.

1878 р. – поховання 1), кам'яну плиту розкопали на глибині 0,45 м. Її розміри – 2×1,5 м. На глибині 1,34 м лежав скелет. Орієнтація північно-західна. Довжина скелета – 1,65 м, ширина у плечах – 0,43 м. Голова розташовувана на 8 см вище за

ноги. Ліва рука – на тазі, кістки правої, починаючи від ліктя, відсутні. Безінвентарне.

Кілька днів перед тим місцеві жителі виявили ще одне поховання.

Поховання а) відкрито під плитою (5) розмірами 1,8×0,57 м, на глибині 1,25 м від земної поверхні, чоловіче. Орієнтація північно-західна. Руки складені на животі. Довжина скелета – 1,6 м, ширина у плечах – 0,39 м. Відсутні голівкові кістки із заглибинами. Безінвентарне. У заповненні ями похованням – фрагменти ліпної кераміки, кісток тварин і дрібне вугілля.

Поховання б) виявлено під двома плитами (3 і 4). Перша – розмірами 1,7×0,75 м, друга – 1,8×0,63 м, обидві старанно витесані. Скелет лежав на глибині 0,75 м під плитою. Орієнтація північно-західна. Руки скрещені на тазі. Довжина скелета – 1,5 м, ширина у плечах – 0,33 м. Скелет жінки. Гомілкова кістка сплющена. Безінвентарне.

Поховання с) перебувало під двома плитами (2 і 3). Перша – розмірами 1,8×0,54 м. Скелет чоловіка виявлено на глибині 1,08 м від земної поверхні. Орієнтація північно-західна. Права рука витягнута вздовж тіла, ліва – на тазі. Довжина скелета – 1,62 м, ширина у плечах – 0,39 м. Над скелетом у заповненні ями виявлено фрагмент кераміки із хвилястим орнаментом.

Поховання д) розміщене під довгою плитою (1) розмірами 2,5×0,7 м. Скелет виявлено на глибині 1,2 м від земної поверхні. Орієнтація північно-західна. Тілопокладання здійснено на грубому шарі перепаленої глини, по боках – вугілля. Під плитою – кам'яна плитка. Руки покладені на животі. Скелет чоловіка, довжина – 1,69 м, ширина у плечах – 0,43 м. Безінвентарне.

Поховання е) виявлено під плитою (10) розмірами 1,86×0,9 м. Скелет чоловіка – на глибині 1,2 м від земної поверхні. Орієнтація північно-західна. Обличчя обернене ліворуч. Руки – на тазі. Довжина скелета – 1,6 м. Безінвентарне.

Поховання ф) відкрито під плитою (9) розмірами 1,88×0,97 м. Скелет виявлено на глибині 1,2 м від земної поверхні. Орієнтація північно-західна. Обличчя обернене вправо. Праве плече віддалене від тулуба, рука зігнута в лікті,

зап'ястя – біля тазу – праворуч. Ліва рука – на животі. Скелет жінки, довжина – 1,5 м. Біля голови виявлено шматки золототканої матерії і перстень із бронзового дроту на пальці.

Поховання g) відкрито під плитою (7) розмірами 1,46×0,72 м, перекривала тільки голову покійного. Скелет виявлено на глибині 1,46 м від поверхні землі. Орієнтація північно-західна. Руки – на тазі. Скелет, ймовірно, жіночий, довжина – 1,6 м. На грудях виявлено перстень із бронзового дроту.

Поховання h) відкрито під плитою (8) розмірами 2,24×0,7 м. У заповнені могильної ями виявлено фрагменти гончарної кераміки печелястого кольору, а також фрагмент червоної з отвором посередині. З північного боку лежав череп собаки. Сам скелет виявлено на глибині 1,25 м від поверхні землі. Орієнтація північно-західна. Руки – на животі. Скелет чоловіка, довжина – 1,6 м, у плечах – 0,4 м. Безінвентарне.

1879 р. – розкопали родинне поховання. Воно складалося із трьох кам'яних плит, розташованих одна біля одної на глибині 0,5 м. Під ними на глибині 0,5 м лежало три скелети. Під крайніми плитами виявлено скелети старого чоловіка та молодої жінки, а під середньою – дитини приблизно 7–9 років. В похованні жінки знайдено бронзову шпильку, голка, уламок кістяного шила, а на голові та грудях – золототканий пасок (рис. Г. 130. II). У дитячому віднайшли скляний і бронзовий персні, чотири бронзові “сережки”, шматок тканини з маленькими гудзичками на грудях і шматочки скляного кольорового браслета.

Ще одне поховання відкрили під кам'яною плитою розмірами 2,12×1,01–1,1 м. Скелет жінки лежав на глибині від 1,28 до 1,45 м. Голова розташовувалася вище вгору. Дослідник припустив наявність якогось узголів'я. Орієнтація північно-західна. Довжина скелета – 1,5 м, ширина у плечах – 0,34 м. Руки відведені на грудях наче в молитовній позі. Поряд зі скелетом виявлено мисочку Ілліїської культури з кістками свині. На чолі зберігся золототканий пасок головного убору, переплетеного шовковими нитками. На грудях перебував фрагмент тканини із зображеннями птахів, вишитих золотою ниткою.

1880 р. – розкопали ще два підплитові поховання, кам'яні плити з яких прибрали раніше. У першому відкрили скелет довжиною 1,5 м та дві бронзові “сережки”, тобто скроневі кільця, скручені спіраллю, варто гадати підпора оберти. У другому – скелет довжиною 1,6 м, ширина у плечах – 0,4 м. При цьому знайшли фрагмент обробленого кременю, однак чи був він поховальним інвентарем – не зрозуміло.

4. Датування: XII–XIII ст.

5. Автор дослідження: В. Пшибиславський – 1877 р.; В. Пшибиславський, А. Кіркор – 1878 р.; В. Пшибиславський, З. Глогер – 1879 р.

6. Література: Kopernicki 1878, s. 61–63; Przybysławski 1879, s. 70–73; Kopernicki 1884, s. 20–24; Glogier 1899, s. 67–69.

178. Городниця (4), Городенківський р-н, Івано-Франківська обл.

1. Тип пам'ятки: підплитове поховання (?).

2. Топографія: на іншому кінці села, за р. Імбрів.

3. Характеристика: місцеві мешканці виявили скелет, який перепоховали в іншому місці. Ймовірно, першопочатково він був підплитовим.

4. Датування: XII–XIII ст. (?).

5. Автор дослідження: випадкова знахідка.

6. Література: Kopernicki 1879, s. 63.

179. Городниця (5), Городенківський р-н, Івано-Франківська обл.

1. Тип пам'ятки: підплитове (?).

2. Топографія: біля дороги в село, поблизу р. Дністер, на полі Балонікового, що у власності К. Пушкіра.

3. Характеристика: людський череп.

4. Датування: XII–XIII ст. (?).

5. Автор дослідження:

6. Література: Kopernicki 1884, s. 21.

180. Корнів, Городенківський р-н, Івано-Франківська обл.

1. Тип пам'ятки: підплитові поховання.

2. Топографія: ур. Печери за 5 км на північ від села.

3. Характеристика: під час археологічної розвідки виявили три підплитові поховання, які залишились нерозкритими. За свідченнями місцевих жителів, таких плит тут було більше, а під ними виявляли тілопокладення.

4. Датування: XI–XIII ст.

5. Автор дослідження: О. Ратич – 1949 р.

6. Література: Ратич 1949, с. 12; 1955, с. 162; 1957, с. 48.

181. Михальче, Городенківський р-н, Івано-Франківська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтове поховання.

2. Топографія: на городі колгоспного двору, де було приміщення сільради.

3. Характеристика: скелет виявлено у випростаному положенні на спині. Орієнтація західна. Біля черепа з обох боків – скручені в три рази «зелені дротики», про які робітники говорили, що вони «з лопі» (?).

4. Датування: XI–XIII ст. (?)

5. Автор дослідження: випадкова знахідка – 1949 р.

6. Література: Ратич 1949, с. 54.

7. Архів: НА ВА ІУ НАНУ.

182. Передівання, Городенківський р-н, Івано-Франківська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтове поховання.

2. Топографія: правий берег Дністер, на північ від с. Городниця.

3. Характеристика: випадкова знахідка під час добування глини. Від скелета залишився фрагмент черепа, кістки біля слухових каналів і шийні хребці були забарвлені в зелений колір. Поховальний інвентар представлений трьома парами кілець із скроньового дроту діаметром 25, 35 і 50 мм. Два менші були лише скручені в кілька (?) обертів (скроневі кільця?). Пара більших мала розклепаний посередині дріт у вигляді бляшки шириною 28 мм і 38 мм та вигнуте вздовж посередині ребро.

4. Датування: XI–XIII ст. (?)

5. Автор дослідження: 1878 р. – випадкова знахідка, обстежив В. Пшибиславський – 1978 р.

6. Література: Korotnicki 1884, s. 27–28.

183. Ясенів-Пільний, Городенківський р-н, Івано-Франківської обл.

1. Тип пам'ятки: підплитові поховання.
2. Топографія: на високому місці, що піднімається над ставом в ур. Середня Горбасівка.
3. Характеристика: під час прокладання дренажної системи було пошкоджено багато поховань. Дослідили п'ять могил. Вони перебували під кам'яними плитами розміром $2,08 \times 0,56$ – $0,8 \times 0,08$ – $0,1$ м із рожевого пісковика. Ширша сторона плити завжди обернена на захід чи південний захід. Така ж орієнтація поховань. Усі вони у випростаному положенні на спині зі складеними на грудях руками. Поховальний інвентар: скроневі кільця, виготовлені з бронзового дроту товщиною 2 мм, скрученого в півтора оберти в кільця діаметрами 2,2 см і 2,5 см.
4. Датування: XI–XIII ст. (?).
5. Автор дослідження: Ю. Малєєв – 1970–1980-ті роки.
6. Література: Малєєв 1994, с. 33.

184. Олешків, Снятинський р-н, Івано-Франківська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові й підплитові поховання; ротонда друга половина XII – перша половина XIII ст.
2. Топографія: лівий берег першої надлугової тераси р. Прут, ур. Замчище, центральна частина городища.
3. Характеристика: у межах фундаментів дерев'яної ротонди другої половини XII – першої половини XIII ст. і на прицерковному кладовищі виявлено 23 та 110 поховань відповідно. Поховання в межах сакральної споруди розташовувалися кількома окремими групами вздовж стін. Перша – у північно-східному куті споруди представлена трьома дорослими (№ 1, 2, 4) та дитячим (№ 3) похованням (у монографії автор досліджень вказує помилкову нумерацію, хоча це дитяче позначає № 1). Поховання № 4 здійснене в могильній ямі розмірами $2,5 \times 1$ м опущене до глибини 0,94 м. Південна та східна стінки могильної ями на рівні підлоги укріплені кам'яною огорожею. В обох кутах східної припускають наявність двох стовпів від дерев'яної огорожі.

Друга група в північно-західній частині храму представлена трьома дорослими похованнями (№ 5, 6, 7).

Третя група з п'яти (шести) могил (№ 8, 9, 10, 11, 12, 15) розташована в західній частині храму. Вона представлена одним пізнішим захороненням (№ 8) (т. зв. шостим цієї групи), воно перерізало та частково зруйнувало поховання № 9, 10, 11. Останні орієнтовані вздовж стіни на південний захід, натомість поховання № 8 розташоване перпендикулярно до стіни – головою строго на захід. Поховання № 8 – підплитове. Поховання № 15 частково перекрите кам'яною плитою.

Четверта група розташована південніше від попередньої, перпендикулярно до західної стіни – головами на захід. Вона складається з двох поховань (№ 13 і № 14). Поховання № 13 – підплитове. У південно-західній частині споруди виявлено два поховання з різною орієнтацією (№ 16 – південний захід (перпендикулярно до стіни храму), № 17 – північний захід (паралельно стіні храму). Поховання № 17 – підплитове. Крім поховання (№ 18) виявлено під південною стінкою храму (перпендикулярно до неї). Воно здійснене у глибокій (1,02 м) та великій (2,1×1 м) могилярній ямі, яку перекривала кам'яна плита (1,3×0,55 м). Ще два поховання (№ 19 і № 21) розміщені під південною, південно-східною стінкою (паралельно до стіни храму). Поховання № 20 розміщене на відстані 2 м (подалі від стіни храму) від поховання № 19 та було паралельне до нього.

Ще одну окрему групу становлять два поховання (№ 22 і № 23), розташовані біля вівтарної перегородки південної апсиди. Орієнтація південно-західна.

Глибина могильних ям коливається в межах 0,36–0,73 м, виділяються при цьому поховання № 4 і № 18, виявлені на глибині 0,94 м та 1,02 м, розміри могильних ям – 1,5×1 м і 2,1×1 м відповідно (єдині простежені). Руки в похованнях переважно влаштовані на животі (14), по одному випадку розташовані в комбінації: права – піднята до плеча, ліва – на грудях (№ 18) та права – на животі, ліва – вздовж тіла (№ 20). Ще в чотирьох (№ 4, 9, 10, 20) положення рук встановити не вдалося. Кам'яні “подушки” виявлено в 16 могилах (№ 1, 2, 4, 5, 7–

10, 13, 14, 16–18, 20, 22, 23). Поховальний інвентар присутній лише в № 21 – золотий хрестик і фрагмент бронзової позолоченої намистини.

Прицерковний могильник представлений рядовими похованнями (9 рядів), розташованими позаду апсиди, орієнтованими відповідно до осі апсиди, головами на південний захід. Відстань між рядами – 1,2–1,6 м, а між могилами – 0,6 м. Глибина могильних ям коливається в межах 0,32–0,92 м, в той час є й глибші – 1,1–1,45 м (№ 31, 34, 39, 41, 43, 66). Розміри могильних ям зафіксовані лише в кількох випадках: № 7 – 1,85×0,7 м, глибина – 0,85 м, № 15 – 2,05×0,65 м, глибина – 0,55 м, № 31 – 2,6×0,5 м, глибина – 1,15 м, № 32 – 1,8×0,55 м, № 34 – 2,25×0,65–0,9 м (у голові ширша), № 47 – 2,5×1,1 м, глибина – 0,92 м, № 60 – 2,1×1–1,1 м (у ногах ширша), глибина – 0,87 м, № 68 – 3,2×1,45 м, глибина – 1,23 м (тут же знайдено вісім цвяхів із рештками клеєва, очевидно від домовини), № 76 – 1,8×0,65 м, глибина – 0,52 м, № 102 – 1,9×0,65 м. Поховання № 51 – перекрите долівковими плитками, № 46 – № 52 – підплитові. Також зафіксовані додаткові конструкції у могильних ямах. У похованні № 35 праворуч від покійника викладений ряд каміння, а в похованні № 62 за головою зафіксовано вертикально вкопану кам'яну плиту та ряд керамічних плиток у вертикальному положенні.

Усі поховані виявлені у випростаному положенні на спині, частина з них сильно зруйнована, тому не завжди можна було визначити положення рук і старт. Однак зафіксовано для поховання № 18, 36, 40, 45, 50, 57, 72, 75, 95, 105 були дитячими. Руки переважно на животі (11 випадків: № 3, 7, 14, 17, 31, 32, 51, 78, 90, 100, 102) у 10-х випадках (№ 41, 62, 88, 89) вони влаштовані так, що права рука – на животі, ліва – вздовж тіла, у 3-х (№ 44, 46, 108) – права – на животі, ліва – на грудях, у 2-х (№ 63 і № 109) – права – на грудях, ліва – на животі, ще у 2-х (№ 65 і № 76) – на грудях, по випадку руки влаштовані так: № 39 – права – вздовж тіла, ліва – на тазі, № 69 – права – на животі, ліва – на тазі, № 34 – права – вздовж тіла, ліва – на животі, № 52 – права – на животі, ліва – зігнута в лікті й піднята до плеча, № 71 – вздовж тіла, № 92 – права – зігнута в лікті й піднята до плеча, ліва – вздовж тіла. Кам'яні “подушки” виявлено в 40 могилах: № 1–4, 8, 10, 12–14, 16,

19, 21, 22, 26, 27, 30, 35, 37, 42, 43, 48, 49, 51, 54, 55, 61, 67, 70, 72, 76, 77, 80, 82, 87, 91, 93, 94, 97, 105, 108.

Інвентар знайдено в похованнях: № 1 – золотий, бронзовий і кам'яний хрестики, а також три скляні намистини, № 3 – три маленькі бронзові гудзики, № 53 – навколо шії зафіксовано залишки вишивки золотою ниткою, № 55 – на шії (тільки спереду) – фрагмент золототканої вишивки, № 66 – п'ять малих і три фрагменти великих цвяхів із рештками деревини, № 91 – бронзовий гудзик, № 96 – срібне скроневе кільце.

У випадках, коли пізніше поховання перерізало давніше, кістки останніх складали в окремі купки в межах нової могили чи за її межами (№ 9, 74, 98), або ж такі поховання зміщували на одну сторону (№ 1, 43, 64), хоч так буває не завжди. Трапляються випадки, коли пізніші поховання перекривають давніші (№ 32, 39, 44, 65).

4. Датування: друга половина XII – друга половина XIII ст.

5. Автор дослідження: Б. Томенчук – 1981–1984 рр.;

6. Література: Томенчук 1981/33; 1982/123; 1983/100; 1984/169; 1993, с. 94–95; 2005, с. 32–40; 2006, с. 103–108.

7. Фонди: ІФКМ.

8. Архів: НА ІА НАНУ.

185. Делева, Тлумацький р-н, Івано-Франківська обл.

1. Тип пам'ятки: сільськогосподарські поховання.

2. Топографія: на орбі у лісі – ур. Дзвиняч, біля фундаментів майже знищеної мурованої вежі, оточеної валом замочку XV ст. Територія каменоломні.

3. Характеристика: на краю каменоломні виявили одну вже відкрита плиту з білого вапняку, без виразного оброблення її форми. Розміри – 2,3×0,85 м.

Плита лежала ширшим кінцем до сходу. Плита залягала на глибині 0,35 м від сучасної поверхні. На глибині 0,7 м під плитою виявлено скелет жінки довжиною 1,8 м.

Орієнтація західна. Руки складені на тазі. Біля лівої скроні лежало досить велике деформоване s-подібне скроневе кільце, виготовлене з бронзової бляшки.

Зліва від попередньої могили відкрили ще одне поховання, кам'яну плиту з якого скинули місцеві робітники кількома днями раніше. Поховання було обкладене кількома шматками плит зеленкуватого пісковіку. Ширина могили – 0,55 м, висота плит – 0,25–0,4 м. Права рука – на грудях, ліва – на животі. На лівій скроні – скроневе кільце в півтора оберти, виготовлене з грубого бурого дроту.

На схід від цих поховань відкрили ще чотири, які перекривали кам'яні плити. Орієнтація усіх поховань західна. Руки складені як у похованні № 2.

Поховання № 3 пошкоджене пізнішим № 4. Відтак відсутня ліва нога.

Поховання № 4 представлена добре збереженим скелетом. На правій руці виявлено перстень у півтора оберти, виготовлений ймовірно, зі срібного дроту. Вздовж лівого боку скелета лежала надпалена дошка.

Поховання № 5 частково перекрите (мілкові кістки) фундаментами оборонної вежі.

Поховання № 6, за визначенням Я. Пастернака, нічим не примітне.

4. Датування:

5. Автор дослідження: Я. Пастернак, Т. Сулімірський – 1932 р.

6. Література: Nowe wykopaliska 1932, s. 49; Sulimirski 1935, s. 25; Пастернак 1936, с. 165–166.

186. Хотимир, Тлумецький р-н, Івано-Франківська обл.

1. Тип пам'ятки: підплитове поховання.

2. Топографія:

3. Характеристика: відкрито підплитове поховання.

4. Датування: XI–XIII ст. (?).

5. Автор дослідження: 1906 р.

6. Література: Janusz 1918, s. 162.

187. Кути, Косівський р-н, Івано-Франківська обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтове поховання.

2. Топографія: г. Городище.

3. Характеристика:

4. Датування: XI–XIII ст. (?).
5. Автор дослідження: В. Бер – 1935 р.
6. Література: Вер 1936, с. 100; Ратич 1957, с. 56.

Чернівецька область

Вижницький район

188. Банилів, Вижницький р-н, Чернівецька обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтовий могильник.
2. Топографія: пам'ятка розташована на північно-східній околиці села, на правому березі р. Млинівка, в ур. Долішній Кут.
3. Характеристика: ґрунтові поховання.
4. Датування: XII–XIII ст.
5. Автор дослідження: Б. Тимощук.
6. Література: Тимощук 1969, с. 145; Губоваров 2006, с. 73; Возний 2009, с. 362.

Глибоцький район

189. Герца, Глибоцький р-н, Чернівецька обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтовий могильник.
2. Топографія: пам'ятка розташована на східній околиці міста, на правому березі р. Герцушки, в ур. Месіла.
3. Характеристика: розкопано чотири поховання. В одному з них виявлено бронзові амулет-сережки, датовані пізнім середньовіччям.
4. Датування: XIII–XV ст. (?).
5. Автор дослідження: Б. Тимощук.
6. Література: Тимощук 1969, с. 145; Возний 2009, с. 362.

7. Фонди: ЧКМ (Чернівецький краєзнавчий музей).

190. Маморниця, Глибоцький р-н, Чернівецька обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтове поховання.

2. Топографія: пам'ятка розташована в західній частині поселення XII–XIII ст., у північно-східній частині села, в ур. Лутарія, на терасі висотою близько 15 м.
3. Характеристика: поховання виявлено на глибині 0,6–0,7 м. Біля нього відкрито два срібні скроневі кільця, відлиті в кам'яній формі. Кожне складається з кільця, від якого на зовні відходять п'ять прикрашених псевдозерню променів, а в його внутрішній частині – фігурки двох птахів (рис. Г. 190, 7–8). У могильній ямі також знайдено срібний позолочений бубонець діаметром 13 мм.
4. Датування: XII–XIII ст.
5. Автор дослідження: виявлено 1970 р. під час спорудження силосних ям.
6. Література: Тимощук 1982, с. 179, рис. 91: 6; Пивоваров 2006, с. 73, 159, 226–227; Возний 2009, с. 362.
7. Фонди: ЧКМ.

Заставнівський район

191. Василів (1), Заставнівський р-н, Чернівецька обл.

1. Тип пам'ятки: храм; поховання в саркофагах; ґрунтовий могильник.
2. Топографія: пам'ятка розташована на південь села, ур. Хом, на високому місці Дністра.
3. Характеристика: 1899 р. Р. Кайндль відкрив фрагменти двох саркофагів із каменю пісковика (ще зовного кольору”) та людські кістки посеред решток фундаментів дерев'яної будівлі (8×8 м), ймовірно церкви. Також в ур. Хом – інгумаційний могильник. Повторно обстежив будівлю 1964 р. Б. Тимощук. На глибині 0,3–0,4 м на одному рівні лежали грубо обтесані камені, які були фундаментами для дерев'яного зрубу. Біля північної стіни будівлі відкрили інгумаційне поховання. Кістяк лежав у могильній ямі розмірами 2×0,7 м на глибині 0,7 м. Орієнтація західна. Руки складені на грудях. На дні могильної ями обстежено сліди попільно-вугільної підсипки.
4. Датування: XII–XIII ст.
5. Автор дослідження: Р. Кайндль – 1899 р.; Б. Тимощук – 1964 р.

6. Література: Kaindl 1901, с. 47; Тимошук 1969, с. 77; Ільків 2016, с. 147–148; Пивоваров 2020, с. 84.

192. Василів (2), Заставнівський р-н, Чернівецька обл.

1. Тип пам'ятки: храм; поховання в саркофагах і костницях; підплитові поховання; ґрунтовий могильник.

2. Топографія: поховання виявлені на пагорбі в південній частині с. в ур. На Мурах (також відоме як ур. Глинище) в межах сакральної споруди та на кладовищі поруч.

3. Характеристика: поховання в кам'яних саркофагах (5), костницях (6) та кілька інгумаційних відкрили в межах білокам'яного триапсидного храму XII ст. (функціював до XVII ст.) (рис. Г. 131). Щонайменше дев'ять інгумаційних були пошкоджені фундаментами сакральної споруди. Лише з скупченням людських кісток виявили в межах центральної нави та у нартексі. Окремий череп виявили у північній апсиді храму.

На території прицерковного кладовища досліджено 55 поховань, 39 із яких дослідники віднесли до княжої доби. Вони представлені такими групами: 1) в ямах (24); 2) підплитові (6); 3) в саркофагах (12).

1948 р. – експедиція під керівництвом Б. Тимошука під час обстеження прицерковного кладовища ур. На Мурах відкрила чотири саркофаги. Три з них виявили приблизно в осередніні кладовища внаслідок розмиву пагорба. Четвертий – у шурфі в південно-західній частині кладовища. Саркофаги витесані з брили сірого пісковика, підпрямокутної форми, звужуються в один бік. Зверху їх перекривали товсті кам'яні плити. Уся поверхня саркофагів має сліди обробки долотом. Кам'яні плити-віка обтесані лише знизу. В середині знайдено фрагменти кераміки, крем'яні відщепи, ковані залізні цвяхи. На думку Б. Тимошука, усе це поховало разом із землею. Усі орієнтовані на захід. Розміри: довжина – 2–2,2 м, ширина – 0,5–0,7 м, висота без віка – 0,4–0,5 м.

1958 р. – продовжили вивчення пам'ятки – східної частини білокам'яного храму, збудованого на місці кладовища XI–XII ст., а можливо, й давнішої сакральної споруди. У його південній апсиді відкрили два поховання. Скелети

лежали без домовини в ряд вздовж фундаменту південної стіни на глибині 2 м від підлоги церкви. Перший наполовину перекритий поперечним фундаментом. Останній споруджений одночасно з усіма іншими. Могильна яма незафіксована. Над скелетом лежав шар утрамбованої глини, а тому поховання варто віднести до періоду перед спорудженням фундаментів. Похований чоловік у випростаному положенні на спині. Орієнтація західна. Руки схрещені на “поясниці”. Нижня щелепа разом з іншою виявлені біля коліна правої ноги.

Друге поховання наполовину зруйноване пізньою ямою. Скелет лежав у випростаному положенні на спині. Орієнтація західна. Руки схрещені на “поясниці”.

Окремий людський череп знайшли в північній апсиді біля стрічкового фундаменту на глибині 1,5 м від підлоги.

Того ж року кілька поховань відкрито і за межами храму. Під час дослідження фундаменту контрфорсу південної стіни (біля апсиди) виявили рештки дитячого поховання. Скелет дитини віком 2 років лежав у прямокутній могильній ямі розмірами 0,85×0,45×0,3 м, зроблений у фундаменті контрфорсу № 1. Скелет довжиною 0,65 м у випростаному положенні, головою на захід. Біля нього знайдено кілька решток. Зверху поховання було засипане дрібним камінням. Найімовірніше належить до більш пізнього періоду, коли споруда вже не функціювала.

Біля фундаменту церкви та в південній апсиді розкопали загалом 10 поховань. Десятих – у кам'яних саркофагах. Вони розміщувалися на глибині 1,2 м від сучасної та 0,7 м від давньої поверхні.

Саркофаг № 5 виявлено біля фундаменту південної стіни. Він і плита, що його перекривала, були роздавлені. Його розміри: довжина – 2,15 м, ширина – 0,62 м. У голові ширший на 7 см, аніж у ногах. У середині саркофага лежав погано збережений скелет чоловіка. Орієнтація західна. На дні знайдено декілька фрагментів кераміки XII–XIII ст. і вуглики.

Саркофаг № 6 стояв на південь від № 5. Його розміри: довжина – 1,8 м, ширина – 0,62 м, товщина – 0,5 м. Плита й північна стінка були розбиті. Скелет

лежав у випростаному положенні. Орієнтація західна. Руки складені на животі. Біля скелета знайдено уламки кераміки XII–XIII ст. У 1982 р. Б. Тимошук характеризує саркофаг так: “Саркофаг № 6 (довжина 2,16 м, ширина 0,7 м, висота 0,5 м), що розміщувався біля південної стіни кам'яного храму, зверху був перекритий кам'яною плитою товщиною 0,1 м. В ньому лежав кістяк чоловіка довжиною 1,75 м. Тут знайдено вуглинки та чотири уламки кераміки XII–XIII ст”.

Між саркофагами на тому ж рівні розкопано кам'яну плиту розмірами 1,9×0,75×0,24 м. На глибині 0,7 м від поверхні плити в могильній ямі лежав кістяк, орієнтований головою на захід.

Ще одне підплитове поховання виявили біля центральної апсиди. В могильній ямі на глибині 0,6 м лежав скелет, орієнтований головою на захід.

Біля південної стіни центральної апсиди розкопано два поховання: а) чоловіче, на глибині 1,2 м від давньої поверхні (прошарок спалинини), у засипі якої знайдено уламки кераміки XII–XIII ст.; б) чоловіче, на глибині 0,7 м від давньої поверхні. Біля поховання знайдено сплетені з металевих ниток оздобы. Обидва скелети лежали у випростаному положенні зі складеними на “поясниці” (животі?) руками. Орієнтація західна.

Біля північної ж апсиди розкопали два жіночі поховання у випростаному положенні на спині. Орієнтація західна. Перше – розташоване ближче до стіни, у могильній ямі на глибині 0,6 м від давньої поверхні, без домовини. Дно могильної ями посипане вугіллям. У засипці знайдено уламки кераміки XII–XIII ст. Біля черепа – бронзове скроневе кільце з трьома підвісками з намистинами у вигляді зав'язаних вуздів.

Друге поховання, розташоване північніше, виявили в дерев'яній труні на глибині 0,9 м від давньої поверхні, від якої збереглися струхлявілі рештки. Дно могильної ями посипане вугіллям. Біля черепа знайдено два однакові скроневі кільця (XV–XVII ст.), на яких збереглися сліди позолоти. Руки – на грудях. Автор досліджень датував інвентар XII–XIII ст.

1959 р. – у притворі василівського храму відкрили п'ять кам'яних саркофагів. Чотири з них підпрямокутної форми, що звужувалися в один бік. Усі витесані зі суцільної брили сірого пісковика. Зверху їх перекривали грубі кам'яні плити. Один (№ 3) складений з окремих плит (рис. Г. 132; Г. 133).

Саркофаг № 1 відкрито у притворі біля північної стіни. Його розміри: довжина – 2,16 м, ширина – 0,73 м, висота – 0,5 м. Під час розкопок ушка була відсутня, а рештки поховань – засипані землею. У верхньому шарі землі розчищено рештки трьох дитячих поховань XVII–XVIII ст. Нижче в саркофазі розчищено рештки двох різночасових поховань. Кістки першого (давнішого) – зсунені до північної стінки, другого (пізнішого) поховання лежали в анатомічному порядку. Безінвентарні.

Саркофаг № 2 відкрито праворуч від саркофага № 1. Його розміри: довжина – 2,15 м, ширина – 0,8 м, висота – 0,66 м. У ньому виявлено рештки трьох поховань. Кістки найдавнішого зсунені до північної стінки. Скелет другого лежав в анатомічному порядку. Зверху його перекривав скелет найпізнішого. У тазових кістках останнього виявлено залізну вмонтеру стрілу з втулкою (10,5 см). На дні саркофага зафіксовано обвуглені кусочки дощок і шість уламків глиняних посудин, які вдруге зазнали впливу вогню.

Саркофаг № 3 відкрито праворуч від саркофага № 2, він вмурований у притворі у стрічковий фундамент, що йде по лінії південної пари підбаних стовпів. Складений саркофаг з окремих кам'яних плит, які, за висновками Б. Тимошука, раніше, як були поставлені в церкві, зазнали дії вогню і частково побиті. Так, наприклад, південну плиту, розбиту на п'ять фрагментів, укріпили у стрічковому фундаменті вапняним розчином. На плитах відзначено сліди вогню. Дном саркофага служив стрічковий фундамент. Бокові плити мали пази для кріплення. Такі ж є і на кришці саркофага. Рештки поховання покладені в середину саркофага в дерев'яній домовині. Від останньої зберігся тлін, великі ковані залізні цвяхи завдовжки до 15 см, куски верхньої обгорілої кришки. Дерев'яна домовина була прикрашена срібними пластинами. Вони знайдені на краях і в середині (6). Кожна товщиною 0,5 мм, прямокутної форми і г-подібно

зігнута. По краях збереглися по два срібні цвяхи довжиною 1,5 см, за допомогою яких вони кріпилися до домовини. Її розміри: ширина – 0,52 м, довжина – 1,95 м. У середині саркофага лежали людські кістки не в анатомічному порядку. Череп – у західній частині. Біля кісток знайдено обгорілі зерна гороху, сім фрагментів кераміки XI–XII ст. зі слідами дії вогню та кусочок перепаленої тваринної кістки.

Саркофаг № 4 відкрито в центральній частині притвору біля стічкового фундаменту, що йде по лінії південної пари стовпів. Основа зроблена зі сірого, а кришка – з червоного пісковика. Його розміри: довжина – 2,2 м, ширина – 0,7 м, висота – 0,53 м. Всередині був наповнений жовтою глиною. На дні лежав людський скелет, орієнтований головою на захід. Біля нього знайдено велику кількість вугликів, два кусочки перепалених тваринних кісток.

Саркофаг № 5 відкрито в південно-західному кутку притвору, без кришки. У верхній частині зафіксовано сліди дії вогню. Його розміри: довжина – 2,2 м, ширина – 0,7 м, висота – 0,5 м. У саркофагу лежав скелет дорослої людини зі складеними на грудях руками. На дні знайдено фрагменти кераміки XII–XIII ст. та вуглики. Поверх основного поховання розчищено рештки трьох дитячих. Вони належать до пізнішого часу, коли церква вже була в руїнах.

Поряд зі саркофагом № 3 на рівні його дна біля південної стінки розчищено рештки поховання, синхронного часу функціонування церкви. Кістяк у дерев'яній домовині лежав у вільно-протаному положенні на спині. Орієнтація західна. На дні домовини знайдено вуглики. Череп покладений на кам'яну плитку.

Також у середині храму розкрито шість костниць із місцевого пісковика (рис. Г. 130–135). В чотирьох випадках вони мають по вставній стінці. Дві (№ 2 і № 4) зроблені у формі суцільних ящиків. У середині – кістки не в анатомічному порядку.

Костницю № 1 відкрито у притворі храму, поряд зі саркофагом № 3. Її розміри: довжина – 1,3 м, ширина – 0,6 м, висота – 0,45 м. Східна стінка вставна. Не мала кришки і була засипана землею. У ній розчищено рештки двох поховань. На дні знайдено вуглики та два уламки середньовічної кераміки. Зберігся тлін від

дерев'яного ящика, у якому були покладені рештки поховань. Костницю передали в Кишинівський краєзнавчий музей.

Костницю № 2 відкрито в північному нефі храму. Її розміри: довжина – 1,35 м, ширина – 0,63 м, висота – 0,38 м. Східна сторона вужча на 6 см. Зверху перекривала кам'яна плита товщиною 18 см. Всередині виявили рештки двох чоловічих поховань. На дні – шість уламків середньовічної кераміки та вуглики.

Костницю № 3 відкрито в центральному нефі поблизу південно-західного підбанного стовпа. Її розміри: довжина – 1,2 м, ширина – 0,56 м, висота – 0,48 м. Східна стінка вставна. Кришка та стінки розбиті в давнину. У ній виявлено рештки людських кісток, уламки середньовічної кераміки та вуглики. На декількох кістках помітні сліди дії вогню.

Костницю № 4 відкрито на схід від № 2 по одну лінію з нею. Її розміри: довжина – 1,37 м, ширина – 0,6 м, висота – 0,42 м. Зверху перекривала кам'яна плита товщиною 15 см. На дні лежали рештки двох зотлілих скелетів, рештки золототканої парчі, вуглики. Костницю передали в Історичний музей Чернівецького університету.

Костниця № 5 вмурована в фундамент південної стіни південного нефу. Її розміри: довжина – 1,05 м, ширина – 0,6 м, висота – 0,4 м. Західна стінка вставна. Своїми стесаними краями запуснена у спеціально зроблені пази костниці. Всередині виявлено людські кістки.

Костниця № 6 вмурована в той же фундамент, що й № 5, навпроти. Її розміри: довжина – 1 м, ширина – 0,6 м, висота – 0,4 м. Зверху перекривала кам'яна плита, ймовірно зроблена з кришки давнішого саркофага. На ній збереглися пази, які розміщуються зверху кришки. Всередині відкрито рештки зотлілих людських кісток, залишки шкіряного взуття.

Між виступами фундаменту під портал на рівні давньої поверхні лежала кам'яна плита товщиною 10 см, можливо, рештки вимостки перед входом. На рівні цієї плити поряд відкрили обтесану кам'яну прямокутної форми. Її розміри: довжина – 1,05 м, ширина – 0,7 м, товщина – 0,15 м. Під нею на глибині 0,2 м лежав кістяк підлітка завдовжки 0,9 м, частково зруйнований траншеєю під

фундамент західної стіни. У випростаному положенні на спині, орієнтація західна, зі складеними на грудях руками. Біля нього знайдено вуглики, три фрагменти кераміки, кусочки перепалених кісток.

У середній частині південної стіни між двома лопатками розташовується другий фрагмент контрфорсу. Він залягає на глибину 1,7 м (до рівня підлоги фундаменту південної стіни) і на всю товщину залитий вапновим розчином. Цей фундамент шириною 1,5 м простягається вздовж південної стіни на 1,5 м. Під час закладання фундаменту контрфорсу № 2 було частково зруйновано підплатове поховання. Його рештки виявлені на схід від контрфорсу. Кістки обох ніг лежали під плитою розмірами 1,25×0,7×0,14 м на глибині 0,4 м. Біля кісток розчищено рештки струхлявілої дерев'яної домовини. Безінвентарне. У монографії за 1982 р. Б. Тимощук дещо по-іншому описує це заховання: *“Поховання, розкопане в куті, утвореному південною стіною храму і контрфорсом № 2. В ямі глибиною 0,5 м виявлено кістяк, орієнтований головою на захід. Поблизу черепа знайдено три бронзові позолочені бубонці та бронзову намистину у формі циліндра довжиною 1,1 см, діаметром 0,6 см. Збереглися залишки від струхлявілої дерев'яної домовини. Зверху могильна яма була перекрита кам'яною плитою розмірами 1,25×0,7×0,14 м”*. Можна було б подумати, що йдеться про інше поховання, але його топографія та ідентичні розміри кам'яної плити переконують, що мовиться про одне й те ж.

Поряд, у могильній ямі розмірами 2,1×0,9 м, глибиною 0,6 м, що розміщувалася між двома контрфорсами, лежав кістяк жінки головою на захід. На черепі збереглися сліди шовкової стрічки шириною 4 см, яка оперізувала голову. Біля черепа лежали рештки шовкової тканини, до якої було прикріплено сім бронзових позолочених бубонців. Простежено залишки соснової домовини. У могильній ямі та на дні могильної ями знайдено шість уламків глиняних горщиків XII–XIII ст. зі слідами повторної дії вогню. Зверху поховання перекривала кам'яна плита, верхня і бокові поверхні якої гладко стесані. Довжина плити – 2,3 м, ширина в голові – 0,8 м, у ногах – 0,7 м, товщина – 0,25 м.

Дослідник згадує про ще одне, виявлене поряд, підплитове поховання, біля черепа якого знайшли дев'ять бронзових позолочених кульок і бронзову намистину циліндричної форми.

У західній частині фундаменту контрфорсу № 2 у спеціально зробленому заглибленні розмірами 0,85×0,4×0,3 м виявлено поховання. Скелет дитини віком 2 років лежав у випростаному положенні на спині. Орієнтація західна. Руки – на грудях. Найімовірніше, це поховання пізнішого часу.

Фундамент західної стіни перерізає п'ять давніх поховань. Два з них (№ 2 і № 3) були розчищені всередині храму. Від них збереглися лише кістки ніг. По їхньому положенню встановлено, що кістяки лежали випростані на спині. Орієнтація західна. В обох могильних ямах знайдені вуглики. Біля кісток поховання № 2 лежало чотири фрагменти кераміки. У похованні № 3, виявленому на глибині 6 м від давньої поверхні, на дні могильної ями знайдено два уламки кераміки XII–XIII ст. і круглий, конусоподібний, з отвором посередині кістяний гудзик діаметром 15 мм.

Із зовнішньої сторони західної стіни виявлено два поховання – № 5 і № 6, перерізані фундаментом. Кістяки лежали на глибині 0,7 м від давньої поверхні, у випростаному положенні на спині, орієнтовані головою на захід. У похованні № 6, окрім вугликів, знайдено два фрагменти кераміки та рештки золототканої парчі.

Кістки із зруйнованих поховань під час прокопування ровів закопували у проміжках між фундаментами. На території центральної нави біля костниці № 3 розкопано яму шириною 0,8 м і довжиною 1,6 м, яка на глибині 0,4 м була заповнена людськими кістками. Подібна виявлена у притворі храму під костницею № 1. Між костницею № 4 і стрічковим фундаментом, у яму розміром 0,5×0,4 м і глибиною 0,6 м, вириту під час спорудження фундаментів, були знайдені кістки із двох поховань. На дні лежали куски вапняного розчину.

На території північної нави біля костниці № 2 на глибині близько 0,8 м від рівня підлоги виявили скелет чоловіка. Орієнтація західна. Руки схрещені на грудях. На дні могильної ями лежали вуглики та звуглені зерна гороху.

Б. Тимошук припустив, що рештки зруйнованих рядових поховань закопували у звичайні ґрунтові ями, а кістки зі зруйнованих знатних захоронень, які, можливо, перебували в середині давнішої церкви, були складені в костницю.

З-поміж 12 саркофагів, виявлених на території прицерковного кладовища, Б. Тимошук детально описав лише окремі (рис. Г. 133).

Саркофаг № 8, виявлений поблизу північної стіни храму, був відкритий кам'яною плитою, верхня частина якої мала форму “даху” із гребенем посередині. Всередині виявили останки двох покійників. Кістяки давнього поховання були зсунуті у правий бік.

Саркофаг № 9 підпрямокутної форми, дещо ширший в голові. Вирізаний зі суцільного блоку пісковика. З обох сторін саркофага стінки дещо випущені назовні. Зверху саркофаг перекривала суцільна двосхила плита з гребенем посередині. У ділянці голови витесане піднесення для неї – кам'яна “подушка”. Розміри саркофага: довжина – 2,56 м, ширина – 0,88–0,72 м, висота без кришки 0,64–0,48 м. Розміри кришки: довжина – 2,56 м, ширина – 0,88–0,72 м, висота – 0,16–0,24 м.

Саркофаг № 10 відкрили на відстані 1 м від північної апсиди на глибині 1 м від сучасної поверхні. Вирізаний зі суцільного каменю у формі прямокутника. Західні краї стінок дещо випущені назовні. Його розміри: довжина – 2,2 м, ширина – 0,65 м, висота – 0,45 м. У давнину він був побитий: відсутня більша частина західної стінки, північна розбита на декілька кусків. На момент виявлення саркофаг ще раз був заповнений землею. На його дні розчищено рештки поховання: скелет чоловіка 50–60 років, чотири уламки кераміки XII–XIII ст., вуглики. Як лежав у випростаному положенні на спині, головою на захід, руки складені на животі. Череп розбитий, один його кусок лежав за межами саркофага. Довжина скелета – 1,75 м. Зверху саркофаг накривала кам'яна плита. Її довжина – 2,2 м, ширина – 0,8 м, товщина – 0,12 м. Вона розбита на декілька фрагментів. На її нижній площині вздовж усіх боків є паз шириною 0,15 м, у який входили бокові стінки саркофага. Поверхня плити у східній частині згладжена і на ній вирізані геометричні знаки. У південній частині згладженої поверхні плити вирізаний т. зв.

знак “вавилон”. Він складається із трьох вписаних один в одній квадратів. Лінії північно-східного та південно-західного кутів зовнішнього квадрата збиті. Сторони кожного між собою нерівні. Так, сторони найбільшого мають розміри 31,6×30,5×31,3×31,2 см, середнього – 19,4×18,2×18,8×18,1 см, найменшого – 7,7×7,6×7 см. У центрі “вавилона” вирізьблена ямка глибиною до 2 мм. Сторони всіх квадратів з’єднані між собою косими лініями. На південь і на схід від “вавилона” розміщуються інші геометричні знаки. Серед них – три ієроєриковичів та геометричні фігури у формі трикутників, поділених лініями на кілька частин. На краю плити зі сходу – сім круглих у плані видовбаних ямок діаметром 1,5 см, глибиною до 1 см. Всі фігури вирізані лініями шириною 2 мм і глибиною до 2 мм. Плита зберігається в Чернівецькому краєзнавчому музеї.

Поряд зі саркофагом № 10 в могильній ямі на глибині 0,7 м відкрили скелет жінки, орієнтований головою на захід. Череп закритий на кам’яну плитку. Біля нього знайдено скроневе кільце діаметром 3 см із вісьмома скляними намистинами. Тут же знайдено бронзову намистину кулястої форми діаметром 6 мм, вкриту зерню, бубонець та алешки лубка. На дні ями – сліди поповільно-вугільної підсипки. В засипці ями виявлено шість уламків глиняних горщиків XII–XIII ст.

Ще одне поховання відкрили біля північно-західного кута храму. У могильній ямі глибиною 0,6 м, перекритій зверху будівельним сміттям, лежав кістяк жінки віком 30–40 років. Довжина скелета – 1,65 м. Біля правої ключиці знайдено бронзовий бубонець. На посипаному вугіллям дні ями – три уламки гончарних горщиків XII–XIII ст. та два крем’яні відщепи.

Жіноче поховання розкопане недалеко від західної стіни кам’яного храму, на глибині 0,7 м нижче рівня будівельного сміття. На дні могильної ями лежав кістяк жінки віком 30–40 років, головою на захід. Біля черепа – бронзове скроневе кільце. На дні – сліди поповільно-вугільної підсипки.

Саркофаг № 12 відкрили за 30 м на південний захід від храму. Його перекривала кам’яна плита, верхня частина якої мала форму даху з гребенем посередині. На його дні зафіксовано підвищення на 5 см – кам’яна “подушка”. У

гробниці лежали останки трьох небіжчиків: чоловіка, жінки й дитини. Чоловічий розміщувався поверх двох інших. У саркофазі знайдено два уламки кераміки XII–XIII ст. і вугілля.

Саркофаг № 15 відкрили в центрі кладовища. Його перекривала кам'яна плита. У ньому містилися останки двох померлих. Череп пізнішого поховання лежав на кам'яній плитці розмірами 18×17×6 см, кістки давнішого поховання лежали в ногах пізнішого поховання разом із кам'яною плиткою. У гробниці знайдено уламки кераміки XII–XIII ст.

Ще одне підплитове поховання розкопали в центрі кладовища. В могильній ямі на глибині 0,6 м, лежав кістяк жінки, орієнтований головою на захід. На дні ями знайдено срібне дротяне кільце в півтора оберти та чотири уламки гончарних горщиків XII–XIII ст. Дно посипане вугіллям. Зверху поховання перекривала кам'яна плита завдовжки 1,6 м.

4. Датування: XI–XIII ст.; XIV–XVIII ст.

5. Автор дослідження: Б. Тимощук – 1948 р.; 1958–1959 рр.

6. Література: Тимощук 1952, с. 39–40; 1958/19, с. 5–7; 1959/22, с. 5–6, 8–13, 15–16; 1969, с. 88–96; 1982, с. 144–152, 159–161; Пивоваров 2020, с. 68–81; 82–83.

7. Фонди: ЧКМ; ЛІМ.

8. Архів: НА ІА НАНУ.

193. Василів (3), Заславський р-н, Чернівецька обл.

1. Тип пам'ятки: сучасний могильник; підплитові поховання; церква XII–XIII ст.

2. Топографія поховання виявлені в межах храму та на розташованому поряд кладовищі на території городища в ур. Замчище, що в північній частині села, на невисокому пагорбі правого берега р. Дністер.

3. Характеристика: 1959 р. (?) – у південно-східній частині ур. Замчище відкрито підплитове поховання. Скелет зафіксовано на глибині 0,6 м у випростаному положенні на спині. Орієнтація західна. Біля черепа виявлено рештки шовкової тканини із золотою ниткою та бронзовий бубонець. На посипаному вугіллям дні могильної ями знайдено два крем'яні відщепи та п'ять уламків кераміки XII–

XIII ст. Поховання перекривала кам'яна плита розмірами 1,9×0,95×0,2 м. Поряд в обриві берега зафіксували рештки трьох інших поховань.

1978 р. – у південно-східній частині майданчика в ур. Замчище зафіксували декілька знищених окопами Першої світової війни залишків поховань, представлених окремими скупченнями кісток і фрагментами кам'яних плит. Продовженням цього ж кладовища були поховання, виявлені внаслідок зачистки берега Дністра, у межах ур. Торговиця. В одному випадку біля залишків поховання (згідно з нумерацією 1985 р. – № 3) знайшли бронзовий енколпійон (рис. 190, 9).

1984–1985 рр. – відкрили рештки дерев'яного храму XII–XIII ст. (9,5×13 м) і кілька поховань. Сім – в межах церкви на глибині 0,5–0,7 м. Сліди могильних ям непростежено. Орієнтація західна. Згідно з археологічним звітом, у шести (відповідно до монографії, у семи) виявлено кам'яні “подушки”, представлені керамічними чи кам'яними плитками. Поховання № 2 – підплитове.

Загалом експедиція під керівництвом Б. Томенчука на прицерковному кладовищі відкрила 17 поховань, 5 із яких зафіксовано у траншеях. Поховання № 8 – підплитове.

2008 р. – в ур. Замчище поблизу крайніх будинків в одному з шурфів біля краю мису виявлено п'ять гумацийних поховань XII – першої половини XIII ст. Над деякими з них відзначено уламки великих пласких каменів. Над похованням № 3 виявлено бронзовий медальйон із зображенням святого вершника, який прямує вліво, за впусканням автора розкопок, – це св. Федор. Варто вважати в заповнені могильної ями.

4. Датування: XII – друга половина XIII ст.

5. Автор дослідження: Б. Тимощук – 1959 р.; Б. Томенчук – 1978, 1984–1985 рр.;

6. Пивоваров – 2008 р.

Література: Тимощук 1960, с. 2; 1982, с. 158; Томенчук 1978/68, с. 4; 1985/61, с. 15–17; 1992, с. 94; 2006, с. 98–99; Пивоваров 2010, с. 11; 2011, с. 392–396; 2020, с. 84–85.

7. Фонди: ЧКМ.

8. Архів: НА ІА НАНУ.

194. Василів (4), Заставнівський р-н, Чернівецька обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтовий могильник; підплитові поховання.
2. Топографія: ур. Жигулівка (Жегалівка) в центральній-західній частині села.
3. Характеристика: кілька ґрунтових і підплитових поховань.
4. Датування: XII–XIII ст.
5. Автор дослідження: Б. Тимошук.
6. Література: Тимошук 1969, с. 94.

195. Василів (5), Заставнівський р-н, Чернівецька обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові й підплитові поховання.
2. Топографія: ур. Бурти (вул. Перемоги, 41), що в південно-східній частині села.
3. Характеристика: дві кам'яні плити від поховань і фрагменти людських кісток виявлено на городах місцевих мешканців.
4. Датування: XII–XIII ст.
5. Автор дослідження: С. Пивоваров – 1999 р.
6. Література: Пивоваров 2006, с. 101; 2020, с. 86.

196. Вікно (Мартинівка), Заставнівський р-н, Чернівецька обл.

1. Тип пам'ятки: храм; ґрунтовий могильник; підплитове поховання; костниця.
2. Топографія: в центрі поселення XII–XIII ст., розташованого 3 км на південний схід від села на лівому березі р. Білий Потік в ур. Мартинівка.
3. Характеристика: виявлено фундаменти дерев'яної церкви, в межах якої біля північної стіни відкрито кам'яну плиту від підплитового поховання, що не збереглося. Її розміри – 1,75×0,85×0,18 м. Поряд також відкрили кам'яну костницю, складену з необроблених плит пісковика. Її розміри: висота – 0,4 м, довжина – 0,6 м, ширина – 0,5 м. У ній виявлено останки двох покійників, без усього особистого інвентарю. Ще п'ять ґрунтових поховань знайдено на цвинтарному кладовищі на глибині 0,4–1,1 м. У двох із них простежено сліди попільно-вугільної підсипки.
4. Датування: XII–XIII ст.
5. Автор дослідження: Б. Тимошук – 1960 р.

6. Література: Тимощук 1969, с. 74, 149; 1982, с. 162.

197. Дорошівці, Заставнівський р-н, Чернівецька обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.
2. Топографія: ур. Вигон, територія земельних угідь.
3. Характеристика: колгоспник Т. Паучук розкопав чотири ґрунтові поховання, біля яких виявив глиняні горщики (не уточнено чи йдеться про цілі горшки, чи лише про фрагменти) та золотий колт. Доля знахідки невідома.
4. Датування: XI–XIII ст.
5. Автор дослідження: випадкова знахідка Т. Паучука.
6. Література: Тимощук 1949, с. 11.
7. Архів: НА ІА НАНУ.

198. Митків, Заставнівський р-н, Чернівецька обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання; дерев'яна погоруда, можливо, церква (?).
2. Топографія: південно-східна частина села, пагорб неподалік правого берега р. Митків.
3. Характеристика: в південній частині поселення XII–XIII ст. у ямах на глибині 0,6 м від давньої поверхні виявлено три ґрунтові поховання. Орієнтація західна. На дні могильних ям зафіксовано сліди попільно-вугільної підсипки.

Біля давньої будівлі (можливо, церкви?) в центрі кладовища знайдено жіноче поховання. Біля черепка прості срібні скроневі кільця (9 шт.) (у фондах музею представлено сім черепків з яких у півтора оберти, решта – з кінцями, що заходять один за одного). Має скроневе кільце з трьома ажурними намистинами, зробленими з мідного дроту з напаяними на ньому металевими зернами (рис. 190, 10). В інвентарній картці всі кільця з'єднані між собою. У цьому ж похованні знайдено металеву намистину діжкоподібної форми, виготовлену з трьох частин: циліндра з двох конусів, на якому напаяно металеві зернини, та двох конусів, виготовлених з тонкого срібного дроту. Місце її виявлення не уточнено.

4. Датування: XII–XIII ст.
5. Автор дослідження: Б. Тимощук – 1966 р.
6. Література: Тимощук 1969, с. 166; 1982, с. 179.

7. Фонди: ЧКМ.

199. Мосорівка (колись Мусорівка), Заставнівський р-н, Чернівецька обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання; намогильний кам'яний стовп.
2. Топографія: північна частина села, перша надлугова тераса Дністра.
3. Характеристика: на території поселення XII–XIV ст. розкопано два ґрунтові поховання. Одне з них виявлено на глибині 0,6 м. Орієнтація – східна. Дно могильної ями посипане вугіллям. Друге відкрито на глибині 1 м (скелет чоловіка довжиною 1,7 м у випростаному положенні на спині. Орієнтація – західна. Руки – на животі. Дно могильної ями посипане вугіллям. У засипі – фрагменти гончарної кераміки XII–XIII ст. На поверхні в ногах покійного вставлений кам'яний стовп висотою 1,2 м, у перерізі прямокутної форми 0,25×0,25 м. Його верхня частина оформлена у вигляді квадратної плити (0,4×0,4×0,25 м). Вставлений у кам'яну підставку з прямокутним наскрізним отвором посередині. Її розміри – 0,3×0,75×0,85 м (рис. Г. 138).
4. Датування: XII–XIII/XIV ст. (?).
5. Автор дослідження: Б. Тимощук – 1954 р.
6. Література: Тимощук 1957, с. 251–256; 1969, с. 168; 1982, с. 180.

7. Фонди: ЧКМ.

200. Онут, Заставнівський р-н, Чернівецька обл.

1. Тип пам'ятки: рештки зруйнованих поховань; підплитове поховання.
2. Топографія: ур. Дізна, на околиці поселення княжої доби.
3. Характеристика: зафіксовано рештки зруйнованих поховань, зокрема й зрушену під час орачки кам'яну плиту, що розташовувалася над похованням. Її розміри – 2,7×0,6 м (ширина 0,25–0,5 м). Плита мала заокруглені сторони, а ширина однієї із них була більшою за іншу, у зв'язку з цим у літературі її визначають як підсоморфну. На глибині 0,3 м (рівень давньої поверхні) простежено контури прямокутної за формою поховальної ями розмірами – 1,8×0,55 м. У її заповненні виявлено фрагменти кераміки, вуглинка, маленькі шматки глиняної обмазки. На дні простежено рештки дерев'яної домовини у вигляді дерев'яного тліну та відбитків її нижньої частини. На глибині 0,6 м від давньої та 0,9 м від сучасної

поверхні знайдено людський кістяк у випростаному положенні на спині. Орієнтація західна, з невеликим відхиленням на північ. Руки схрещені на грудях. Кістка лівої – зрушена з місця і розміщується над ногою. Довжина скелета – 1,6 м. У лівій частині грудної клітки знайдено намистину молочного кольору з перламутровим блиском. Її діаметр – 7 мм. Під правою рукою – залізна голка довжиною 4,5 см.

Згідно з висновками автора розкопок поховання належало до цієї похилого віку. Над кістяком зафіксували три фрагменти повторно обпаленої гончарної кераміки княжої доби.

4. Датування: XII–XIII ст.

5. Автор дослідження: С. Пивоваров – 1998 р.

6. Література: Пивоваров 2006, с. 160–162.

7. Фонди: ЧМК.

201. Погорілівка (1), Заставнівський р-н, Чернівецька обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.

2. Топографія:

3. Характеристика: відкрито два безінвентарні поховання.

4. Датування: XII–XIII ст.

5. Автор дослідження:

6. Література: Пивоваров 2006, с. 159; Возний 2009, с. 363.

202. Погорілівка (2), Заставнівський р-н, Чернівецька обл.

2. Топографія: в селі Мартинівка; на лівому березі р. Чорний Потік, над греблею між двома ставками.

3. Характеристика: п'ять різновікових (зокрема ембріональне) й різностатевих поховань. XII–XIII ст. відкрили в печері Мартинівка під 0,5 м пластом культурних шарів XV–XVI ст. та Першої світової війни. Анатомічний порядок збережений лише в кількох випадках і тільки на рівні нижніх кінцівок. У цьому культурному шарі виявлено дерев'яні жердини (діаметр – 5 см), фрагменти кераміки XII–XIII ст., два срібні петлеподібні скроневі кільця та намистину, прикрашену зерню.

4. Датування: XII–XIII ст.
5. Автор дослідження: Б. Рідуш – (?).
6. Література: Рідуш 2000, с. 186–188.

203. Юрківці, Заставнівський р-н, Чернівецька обл.

1. Тип пам'ятки: підплитове поховання.
2. Топографія:
3. Характеристика:
4. Датування: XI–XIII ст.
5. Автор дослідження:
6. Література: Пивоваров 2006, с. 73.

204. Чуньків, Заставнівський р-н, Чернівецька обл.

1. Тип пам'ятки: поховання в саркофазі (?); підплитове поховання.
2. Топографія:
3. Характеристика: розмір кам'яної плити від підплитового поховання – 1,25×0,7×0,15 м.
4. Датування: XI–XIII ст.
5. Автор дослідження: 1940-ві роки.
6. Література: Пивоваров 2006, с. 160, 173.

Кельменецький район

205. Бузовиця, Кельменецький р-н, Чернівецька обл.

1. Тип пам'ятки: підплитове поховання (?).
2. Топографія: віденна частина селища, на городах.
3. Характеристика: кам'яна плита виявлена на поверхні. Археологічних розкопок не проводили.
4. Датування: XI–XIII ст. (?).
5. Автор дослідження:
6. Література: Пивоваров 2006, с. 73, 162.

206. Вороновиця, Кельменецький р-н, Чернівецька обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтове поховання.

2. Топографія:
3. Характеристика:
4. Датування: XII–XIII ст.
5. Автор дослідження:
6. Література: Пивоваров 2006, с. 73.

207. Дністрівка, Кельменецький р-н, Чернівецька обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтовий та курганний могильник.
2. Топографія: заплава правого берега р. Дністер в ур. Лука.
3. Характеристика: ймовірно, пам'ятка змішаного типу, представлена курганами та ґрунтовими похованнями, виявленими на міжкурганному просторі. Ґрунтовий могильник розташований між курганами № 3 і № 4 на підвищеній ділянці поля. Відкрито п'ять окремих інгумацій, розташованих на відстані 1,5–2 м від країв насипів.

Поховання № 1 – прямокутна могильна яма 1,05×2 м. Орієнтація північно-західна. Глибина могильної ями – 0,5 м. Похована жінка 40–45 років лежала у випростаному положенні на спині. Ліва рука – на тазі, права – на грудях. З обох боків черепа біля скроневих кісток знайдено по скроневому кільцю. Одне бронзове скроневе кільце скручене в півтора оберти, один кінець зламаний. Інше – тринамистинне. Намистини з дроту, ажурні, на кільці зафіксовані дротовою намоткою між ними.

Поховання № 2 знайдене у прямокутній ямі розмірами 0,95×2,3 м. Орієнтація південно-західна. Глибина могильної ями – 0,8 м (врізана в материк на 0,3 м). Поховання знайдено у випростаному положенні на спині. Руки – на тазі. На двох пальцях знайдено персні різних типів. Один срібний, виготовлений із круглого перерізу дроту, скрученого в півтора оберти. Діаметр – 21 мм. Другий бронзовий, скручений у півтора оберти, зі зворотною петлею. Діаметр – 20 мм.

Поховання № 3 виявлене на глибині 0,45 м. Скелет дитини 4–5 років у випростаному положенні на спині, головою на південний-захід. Кістки збереглися погано.

Поховання № 4 виявлене на глибині 0,56 м. Скелет дитини 3–4 років у випростаному положенні на спині, головою на захід. Збереженість кісток погана.

Поховання № 5 відкрито на глибині 0,67 м. Скелет дитини 4–5 років у випростаному положенні на спині, головою на захід. Кисті – на тазових кістках. Збереженість кісток погана.

4. Датування: XII–XIII ст.

5. Автор дослідження: Г. Смірнова, Б. Томенчук – 1980 р.

6. Література: Томенчук 1985, с. 91–92; Томенчук 2006, с. 86–87.

208. Ленківці, Кельменецький р-н, Чернівецька обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.

2. Топографія: 3 км на північний схід від села, високий берег р. Дністер, північний схил ур. Гамарія.

3. Характеристика: виявлено вісім ґрунтових поховань (рис. Г. 139). Покійники у випростаному положенні на спині. Орієнтація західна та південно-західна (№ 1–2). Руки – на грудях. У похованні № 3 на грудях покійного знайдено кілька намистин. На рівні першого грудця – залізна пряжка. Б. Рибаків датував могильник і виявлену пряжку Х ст. Ні у звіті, ні у фондах музеїв поховальний інвентар не виявлено.

4. Датування: XI–XIII ст. (?)

5. Автор дослідження: К. Черниш – 1950 р.

6. Література: Рибаків 1957, с. 75; Черниш 1950, с. 15–16, 27–28; 1952, с. 50–51; Археологічні пам'ятки... 1982, с. 137.

7. Архів: ІІІ В. ІІІ У НАНУ.

209. Ліпівці, Кельменецький р-н, Чернівецька обл.

1. Тип пам'ятки: підплитовий могильник.

2. Топографія:

3. Характеристика:

4. Датування: XII–XIII ст.

5. Автор дослідження:

6. Література: Пивоваров 2006, с. 73.

210. Макарівка, Кельменецький р-н, Чернівецька обл.

1. Тип пам'ятки: підплитові поховання.
2. Топографія: південна частина селища, нагородах.
3. Характеристика:
4. Датування: XII–XIII ст.
5. Автор дослідження: Б. Тимощук – ?
6. Література: Пивоваров 2006, с. 73.

211. Оселівка, Кельменецький р-н, Чернівецька обл.

1. Тип пам'ятки: підплитовий могильник.
2. Топографія: на північний захід від села, перша надгробова тераса р. Дністер, ур. Планація.
3. Характеристика: в південній частині поселення XII–XIII ст. відкрито два ((?) – можливо, мова про один і той самий) могильники з підплитовими похованнями.

Серед досліджених у 1972 р. 16 підплитових поховань: 8 дитячих, 5 підлітків, 3 дорослих. Орієнтовані переважно на захід чи південний-захід, виняток – два дитячі – на схід. Всі поховані у вертикальному положенні на спині. Положення рук різне. Тільки у п'яти випадках виявлено інвентар: намистини, бронзові скроневі кільця з нанизаними намистинами. У двох – монети з пробитими дірочками. В одному – бронзовий хрестик.

Розміри виявлених пам'ятних плит: $2,2 \times 0,8 \times 0,4$, $1,19 \times 0,52 \times 0,15$ та $2 \times 0,8 \times 0,4$ м.

4. Датування: XI–XIII ст. (?).
5. Автор дослідження: Б. Тимощук; Г. Нікітіна – 1972 р.
6. Література: Тимощук 1969, с. 169; Нікітіна 1973, с. 317–318; Пивоваров 2006, с. 160.

Кіцманський район**212. Борівці**, Кіцманський р-н, Чернівецька обл.

1. Тип пам'ятки: підплитові й ґрунтові поховання, які, найімовірніше, теж колись були перекриті кам'яними плитами; поховання в колі кромлесеї.

2. Топографія: 3 км на північний схід від села, ур. Парашина (Федорчина) могила (також відоме як ур. Церква), найвища частина гребеня, що простягається із заходу на схід на 200 м.

3. Характеристика: виявлені підплитові поховання зі сходу примикають до земляного насипу (діаметр – 40 м, висота – 3 м), який інтерпретують як соловий храм. Уперше кам'яну плиту із вапняку овальної форми розмірами 1,5×0,8×0,03 (чи 0,2) м виявили 1957 р. На поверхні плити вирізьблені кулі ямки та хрестоподібні знаки, прямі лінії.

1985–1986 рр. – дослідили три могили з підплитовими похованнями, також виявили шість порушених плит, дві з яких вивезли на околиці селища.

Могила № 1 розташована на південний схід від земляного насипу. Поховання розміщене в середині кам'яного кола-кромлеха (діаметр 2,3×0,5–0,6 м), який викладено з плоского каменю (0,3×0,2×0,03–0,04 м) у 2–3 яри. Нижній шар кладки залягав на рівні сучасної поверхні. У центрі кромлеха під двома покладеними одна на одну грубо витесаними плитами з вапняку (розмірами 1,5×1,2 та 1,7×0,9 м і товщиною 0,08–0,1 м), які перебували на глибині 0,4 м, виявлено скелет підлітка 14–16 років. Розміри могильної ями – 2×0,8 м. Поховання на глибині 0,8 м. Скелет у випростаному положенні на спині. Орієнтація західна. Ліва рука – на животі, а права – вздовж тіла. Ліворуч від черепа виявлено бронзове s-подібне скроневе кільце, а в ямі – два фрагменти кружальної темно-сірої кераміки.

Могила № 2 розташована на відстані 9 м від попередньої. Представлена трьома поховальними ями. Контури поховальної ями зафіксовано на глибині 0,6 м, визначені частково через різночасовість захоронень. Це – овал діаметром близько 3 м. У зруйнованій виявлено дрібні фрагменти кружальної кераміки княжої доби.

Центральне поховання (“а”) розташоване на глибині 1 м у ямі розміром 2,5×2 м. Скелет у випростаному положенні на спині. Орієнтація західна. Ліва рука – вздовж тулуба, права – на животі. Права нога дещо підігнута. Кістки стоп відсутні. Поховання чоловіче. З правої сторони черепа знайдено перснеподібне з розімкнутими кінцями скроневе кільце (“сережка”) з тонкого срібного дроту.

Поховання перекривала плита розмірами 2×1,5 м та чотири менших діаметром 0,6–1 м рожевого й сірого пісковуку завтовшки 3–4 см.

Два інших поховання цієї могили кам'яними плитами перекриті не були. Поховання “б” (ліворуч від центрального кістяка) – в могильній ямі розміром 2,8×0,9 м і глибиною 0,84 м. Скелет у випростаному положенні на спині. Орієнтація північно-західна. На підмізинному пальці правої руки – бронзовий перстень. Вік осіб у похованнях “а” та “б” – 30–40 років.

Праворуч від центрального поховання під трьома невеликими плитками на глибині 0,57 м виявлено поховання “в”. Скелет у випростаному положенні на спині, завдовжки 0,95 м, зберігся частково. Орієнтація північно-західна. Вік – 25–35 років. Безінвентарне.

Могила № 3 виявлена 17 м на схід від могили № 2. Представлена двома похованнями (“а” та “б”), впущеними в окремі ями. Поховання “а” здійснено в ямі розміром 2,1×0,9 м, глибиною 1,25 м. Похований чоловік у випростаному положенні на спині, віком 25–35 років. Орієнтація північно-західна. Права рука – вздовж тіла, ліва – на тазі. Поховання перекривала плита рожевого пісковуку розміром 1×0,6×0,04 м, яка залягала на глибині 0,35 м.

Поховання “б” виявлено 1 м праворуч від поховання “а”. Здійснене воно у ямі розміром 2,4×1,4 м, завглибшки 1,18 м. Поховання жінки у випростаному положенні на спині. Вік – 25–35 років. Орієнтація північно-західна. Руки складені на грудях. По боках черепа виявлено два срібні скроневі кільця в півтора оберти, а на грудях – малий гудзик із кістяною голівкою та залізною дротяною ніжкою. Праворуч від скелета знайдено крем'яний відщеп і три невеликі фрагменти кружал з кераміки червонуватого кольору. Поховання перекривала темно-сіра кам'яна плита розміром 1,5×0,7×0,06 м, яка залягала на глибині 0,4 м. Посередині була врізнута й осіла в могильну яму.

Датування: XI–XII ст.

5. Автор дослідження: Б. Тимошук, І. Винокур – 1957 р.; В. Войнаровський – 1985–1986 рр.

6. Література: Тимощук 1969, с. 146; Винокур 1958, с. 4–5; Тимощук, Винокур 1962, 73; Войнаровський 1992, с. 33–45; Гуцал 2020, с. 51.

7. Фонди: ЧКМ.

8. Архів: НА ІА НАНУ.

213. Дубівці, Кіцманський р-н, Чернівецька обл.

1. Тип пам'ятки: підплитове поховання.

2. Топографія: в центрі села. Синхронне поселення, розташоване в ур. Гора 3 км на північ від населеного пункту.

3. Характеристика: поховання чоловіка виявлено на глибині 0,6 м. На дні могильної ями зафіксовано попільно-вугільну підслівку. Орієнтація скелета західна. Зверху поховання перекривала кам'яна плита розміром 1×0,5×0,2 м.

4. Датування: XII–XIII ст.

5. Автор дослідження: Б. Тимощук – 1966 р.

6. Література: Тимощук 1969, с. 156.

214. Ошихліби, Кіцманський р-н, Чернівецька обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтове поховання.

2. Топографія:

3. Характеристика: виявлено поховання з металевими бляшками від чільця з п'ятьма фігурними підвісками (зображення відсутні). Також на території кладовища знайдено ритуальну яму діаметром понад метр. На дні – рештки жертвоприношення (рештки поминальної тризни (?): дрібні фрагменти кераміки та кістки тварин (свині, курей). Подібну яму виявлено у Василеві.

4. Датування: згідно з Б. Тимощуком та С. Пивоваровим – XII–XIII ст. (?), зазначено, що поховання не використано під час статистичних підрахунків; імовірно, варто віднести до XV–XVII ст.

5. Автор дослідження: Б. Тимощук – ?

6. Література: Тимощук 1974, с. 82–83; Пивоваров 2006, с. 223.

215. Іванківці, Кіцманський р-н, Чернівецька обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтового поховання.

2. Топографія: в центрі села, в ур. Цвинтарище.

3. Характеристика: в обрізі канавки шляху на глибині 0,5 м зафіксовано п'ять поховань. Скелети лежали у випростаному положенні на спині, на жовтій глині, в гумусованому шарі. Орієнтація західна. Під час зачистки одного з поховань виявлено фрагменти кераміки XI–XIII ст., кусочок вугілля, перепалені кістки та декілька кусочків обпаленої глини.
4. Датування: XI–XIII ст. (?).
5. Автор дослідження: Б. Тимощук – 1948 р.
6. Література: Тимощук 1952, с. 413–414.

216. Кіцмань, Кіцманський р-н, Чернівецька обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.
2. Топографія: на пагорбі в північно-східній частині давнього селища, розташованого на лівому березі р. Потік, в ур. Діпінний кут.
3. Характеристика: виявлено кілька ґрунтових поховань. Біля скелетів знайдено рештки металевого чільця, срібні “сережки” (?) та бронзові кульки. Від чільця збереглися бронзові квадратні пластинки розміром 2,5×2,5 см із дірочками в кожному куті. На їхньому лицьовому боці – рельєфний орнамент, а в центрі – напівкулясті виступи із дротячими петлями, на яких висять пластинки у формі листочків.
4. Датування: згідно з Б. Тимощуком та С. Пивоваровим – XII–XIII ст. (?); зазначені поховання не використано під час статистичних підрахунків; імовірно, варто віднести до X–XVII ст. (?).
5. Автор дослідження: випадкова знахідка – 1889 р.
6. Література: Тимощук 1969, с. 160; Пивоваров 2006, с. 222–223.

217. Майданці, Кіцманський р-н, Чернівецька обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.
2. Топографія: східна частина давнього селища – територія школи.
3. Характеристика: виявлено три ґрунтові поховання з попільно-вугільною підсипкою. В одному знайдено срібне скроневе кільце (“сережку”).
4. Датування: XII–XIII ст. (?).
5. Автор дослідження: Б. Тимощук (?).

6. Література: Тимощук 1969, с. 165; Возний 2009, с. 363.

218. Мамаївці (колись – Новосілка), Кіцманський р-н, Чернівецька обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.
2. Топографія: в північній частині села на лівому березі р. Совиці в ур. Ставище розташоване давньоруське поселення XII–XIII ст. Могильник – у його західній частині.
3. Характеристика: досліджено п'ять ґрунтових поховань.
4. Датування: XII–XIII ст.
5. Автор дослідження: Б. Тимощук (?).
6. Література: Тимощук 1969, с. 169; Археологічні пам'ятки... 1982, с. 140.

219. Шипинці, Кіцманський р-н, Чернівецька обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.
2. Топографія: на місці будівництва школи в північно-західній частині поселення XIV–XV ст., розташованого в центрі села на лівому березі р. Совиці, ур. Село; за 1 км на південь від села на лівому березі р. Совиці в ур. Ставище виявлено селище XII–XIII ст.
3. Характеристика: кілька ґрунтових поховань знайдено на глибині близько 1 м. Орієнтація західна. Біля черепка жіночого виявлено бронзові позолочені бубонці діаметром 8 мм і срібні ажури “сережки”.
4. Датування: XII–XIII ст. (?).
5. Автор дослідження: випадкова знахідка – 1964 р.
6. Література: Тимощук 1969, с. 179; 1982, с. 191.

220. Довжес, Новоселицький р-н, Чернівецька обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтовий могильник.
2. Топографія:
3. Характеристика:
4. Датування: XII–XIII ст.
5. Автор дослідження:
6. Література: Пивоваров 2006, с. 73.

221. Остриця, Новоселицький р-н, Чернівецька обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтовий могильник.
2. Топографія:
3. Характеристика:
4. Датування: XII–XIII ст.
5. Автор дослідження:
6. Література: Пивоваров 2006, с. 73.

222. Чорнівка (1), Новоселицький р-н, Чернівецька обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання; згідно з Б. Тимощуком та М. Пивоваровим, рештки культових споруд.
2. Топографія: територія Чорнівського городища.
3. Характеристика: вперше ґрунтові поховання виявили в найвищій, східній частині Чорнівського городища. З південного боку підвищення розмірами 7×7 м, орієнтованого за сторонами світу, яке є фундаментом кам'яної основи дерев'яної будівлі шириною 5 м, відкрили два поховання. Скелети виявлено на глибині 0,5–0,7 м у випростаному положенні на спині. Орієнтація західна. У заповненні могильних ям знайдено повторно обпалені фрагменти кераміки XII–XIII ст.

Загалом на території городища (в усіх його сторонах, зокрема й у центрі) відкрито, за підрахунками Тимощука, 31 поховання. На плані городища він же зазначив 25 захоронень, цю ж кількість використав дослідник для статистики (рис. Г. 140). У заповненні могильних ям зафіксовано вуглинки (№ 5, 6, 12, 16, 19, 21–24). Над похованням № 15 – шар дрібного каміння. Орієнтація переважно західна – 19 (77 %) рідше – північно-західна та північна по 2 поховання (8 %), 1 – південно-західно (4 %), 1 – невідомо (4 %). Усі у випростаному положенні на спині. У 12 випадках руки схрещенні на грудях, у 2-х – витягнуті вздовж тіла (№ 3 і № 1), в 1-му – права – на грудях, ліва – на тазі (№ 4), в 1-му – права – на тазі, ліва – на грудях (№ 6), 1-му – права – на тазі, ліва – вздовж тіла (№ 7). У восьми випадках (32 %) положення рук простежити не вдалося. У 22-х (88 %) – безінвентарні. Лише у трьох похованнях знайдено інвентар: срібні намистинні скроневі кільця, на дужки яких намотаний дротик і збережено по гладкій намистині, із двох стулок, по краях прикрашених сканню, ймовірно були

тринамистинними (№ 13); вісім срібних прямокутних бляшок від чільця (№ 20); аналогічне скроневе кільце зі збереженою однією намистиною виявлено в похованні № 21. Перепалене зерно знайдено в заповнені могильних ям поховань № 8 та № 9. Також у похованні № 8 на долівці виявлено щелепу тварини.

Плоскі камені знайдені в похованнях: № 7 – в ногах і № 12 – під лівим передпліччям та колінами (очевидно, зміщені з первісного місця).

4. Датування: друга половина XIII–XIV ст.

5. Автор дослідження: Б. Тимошук – 1977 рр.; М. Філіпчук – 1982 р.; Л. Михайлина, І. Возний, С. Пивоваров – 1989–1992 рр.

6. Література: Тимошук 1982, с. 110; Возний 1998, с. 115–122; 2009, с. 338–339, 363, 371–374, 376.

7. Фонди: ЧКМ.

223. Чорнівка (2), Новоселицький р-н, Чернівецька обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання, ймовірно, жертв ворожого нападу.

2. Топографія: на схід від Чорнівки, коло селища XII–XIII ст., правий берег р. Мошків, ур. Пуста Чорнівка.

3. Характеристика: у могильній ямі 1,4×0,8 м, на глибині 0,7 м виявлено останки трьох скелетів: жінки (в центрі), чоловіка (зліва) та дитини (справа). Усі зафіксовані у випростаному положенні на спині. Орієнтація південна. Нижня частина чоловічого скелета виявлена в ногах цих захоронень, вперек могильної ями. Б. Тимошук зауважував, що тіло чоловіка було розчленоване, а жінки – частково спалені. Біля скелетів знайдено скляний браслет, металеві “сережки”, намисто з бурштинових і скляних бусин, три бурштинові та срібний хрестик й уламки червоної емалі XII–XIII ст. На дні могильної ями виявлено сліди попільно-вугільної підсіпки. Припускаємо, що похованні можуть бути жертвами ворожого нападу.

4. Датування: XIII–XIV ст. (?).

5. Автор дослідження: Б. Тимошук.

6. Література: Тимошук 1974, с. 83; 1976, с. 96; Русанова, Тимошук 1981, с. 100; Пивоваров 2006, с. 159–160.

Сокирянський район**224. Василівка (1), Сокирянський р-н, Чернівецька обл.**

1. Тип пам'ятки: ґрунтовий могильник.
2. Топографія: південна частина села, правий берег р. Коболча.
3. Характеристика:
4. Датування: XII–XV ст. (?).
5. Автор дослідження: Б. Тимощук – ?
6. Література: Тимощук 1969, с. 147.

225. Василівка (2), Сокирянський р-н, Чернівецька обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтовий могильник; можливо відноситься до скельного монастирського комплексу.
2. Топографія: на південь від села, південно-східна частина скельного масиву, що налічує до 10 приміщень.
3. Характеристика: в південній частині розкопу, закладеного за 6 м від об'єкта № 6, виявлено поховання, навколо якого відзначено кілька каменів невеликого розміру. Деякі встановлені вертикально. Череп покійного лежав на глибині 0,44 м, а кістки ніг і хребта – 0,9–1 м від денної поверхні. Довжина поховання – 1,8 м, ширина – 0,8–0,9 м. Скелет у випростаному положенні на спині. Права рука – на тазі, ліва – на животі. Орієнтація південно-західна. Біля лівого ліктя виявлено фрагменти стінки вапняки. Поховання віднесено до другої половини XIII–XIV ст. На користь такої дати вказує виявлена кераміка.

Поховання № 2 знайдено північніше скельно-печерного комплексу, поблизу приміщення № 2.1–2.2. Скелет представлено фрагментованими кістками черепа, також правою ключицею, фрагментами обох плечових, ліктьової, стегнової, промілових кісток, хребців, ребер, кістками кистей і стоп. Із поховального інвентарю виявлено кільце в півтора оберти.

Обидва поховання – дорослі чоловіки 30–35 років. Їх об'єднує грацильна структура черепа та дискретні ознаки на ньому: в обох зафіксовані вставні кістки в лямбдоподібному шві над астеріоном і виступ на лобовому відростку правої

виличної кістки. Це може свідчити про генетичну близькість між похованими (могли походити з однієї групи населення). Ймовірно, поганий стан зубів відображає обмеження в раціоні харчування (голодування, пости тощо). У похованні № 1 структура кісток дуже грацильна, зі слабким м'язовим розвитком. Це вказує на слабку фізичну активність похованого. П. Нечитайло припускає, що виявлені поховання чоловіків – чернечі.

Водночас незрозумілою видається наявність в одно з поховань кільця в півтора оберти.

4. Датування: XIII–XIV ст.

5. Автор дослідження: П. Нечитайло – 2018 р.; авторські дослідження – Ю. Долженко та Ю. Ушкова.

6. Література: Нечитайло, Долженко 2018, с. 192–195; Ушкова, Нечитайло 2020, с. 192–195.

226. Гвіздівці, Сокирянський р-н, Чернівецька обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтовий могильник.

2. Топографія: в центрі села, на правому березі р. Вілії.

3. Характеристика:

4. Датування: XIII–XV ст. (?)

5. Автор дослідження: Б. Тимощук – ?

6. Література: Тимощук 1969, с. 151; Возний 2009, с. 362.

227. Коболчин, Сокирянський р-н, Чернівецька обл.

1. Тип пам'ятки: підплитовий могильник.

2. Топографія: в північній частині поселення XIV–XV ст., виявленого в південно-східній частині села, на лівому березі р. Коболча.

3. Характеристика:

4. Датування: XII–XV ст. (?)

5. Автор дослідження: Б. Тимощук – ?

6. Література: Тимощук 1969, с. 161; Возний 2009, с. 363.

228. Кулішівка, Сокирянський р-н, Чернівецька обл.

1. Тип пам'ятки: підплитовий могильник.

2. Топографія: західна околиця села, ур. Леонтієве, у центрі поселення XII–XIII ст.
3. Характеристика: розмір кам'яної плити – 2×0,75×0,65 м.
4. Датування: XII–XIII ст.
5. Автор дослідження: Б. Тимощук – ?
6. Література: Тимощук 1982, с. 175; Пивоваров 2006, с. 160.

229. Михалкове, Сокирянський р-н, Чернівецька обл.

1. Тип пам'ятки: підплитове поховання (?).
2. Топографія:
3. Характеристика: кам'яна плита виявлена на поверхні землі. Ймовірно, від підплитового поховання. Розкопок не проводили.
4. Датування: XI–XIII ст. (?).
5. Автор дослідження: С. Пивоваров.
6. Література: Пивоваров 2006, с. 162.

Сторожинецький район

230. Великий Кучурів, Сторожинецький р-н, Чернівецька обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтовий могильник.
2. Топографія:
3. Характеристика:
4. Датування: XI–XIII ст. (?).
5. Автор дослідження: В. Войнаровський – ?
6. Література: Войнаровський 1992, с. 39.

Хотинський район

231. Дарабани, Хотинський р-н, Чернівецька обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтовий могильник.
2. Топографія: підніжжя мису ур. Замчище на обох берегах р. Потік.
3. Характеристика: виявлено ґрунтові поховання та синхронні поселення XII–XIII ст.

4. Датування: XII–XIII ст.

5. Автор дослідження: Б. Тимощук (?).

6. Література: Тимощук 1982, с. 167.

232. Клішківці (1), Хотинський р-н, Чернівецька обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтовий могильник.

2. Топографія: 4 км на схід від села, на правому березі Потоку, в ур. І. ст. 4.

3. Характеристика: виявлено ґрунтові поховання.

4. Датування: XIII ст. і пізнішого часу.

5. Автор дослідження: Б. Тимощук.

6. Література: Тимощук 1969, с. 151.

233. Клішківці (2), Хотинський р-н, Чернівецька обл.

1. Тип пам'ятки: братська могила.

2. Топографія:

3. Характеристика:

4. Датування: XIII ст. (?).

5. Автор дослідження:

6. Література: Пивоваров 2006, с. 20.

234. Перебиківці, Хотинський р-н, Чернівецька обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтовий могильник.

2. Топографія: 3 км на південь від села, перша надлугова тераса Дністра, ур. Обіч.

3. Характеристика: в центрі поселення XII–XIII ст. розкопано ґрунтове поховання.

Скелет виявлено на глибині 0,8 м у дерев'яній домовині. Орієнтація західна. Два поховання виявлено в обриві берега.

4. Датування: XII–XIII ст.

5. Автор дослідження: Б. Тимощук – 1970 р.

6. Література: Тимощук 1982, с. 182; Пивоваров 2006, с. 20.

7. Архів: ЧКМ.

235. Пригородок, Хотинський р-н, Чернівецька обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтовий могильник.

2. Топографія: центр села, ур. Цвинтар, на 10-метровій терасі Дністра.

3. Характеристика:
4. Датування: XII–XIII ст. (?).
5. Автор дослідження: Б. Тимощук (?).
6. Література: Тимощук 1969, с. 171.

236. Санківці, Хотинський р-н, Чернівецька обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтове поховання.
2. Топографія: східна околиця села, лівий берег р. Ринга, в ур. Горді.
3. Характеристика: біля черепа покійної знайдено рештки шльця з шести бронзових позолочених бляшок і шести бронзових бубонців. Бляшки мають квадратну форму розміром 2,5×2,5 см із дірочками в кожному куті. На їхньому лицевому боці є рельєфний орнамент і прикріплені напівкульки із дротяними петлями, на яких висять підвіски у формі фігурних пластинок.
4. Датування: згідно з Б. Тимощуком, І. Веселюком і С. Пивоваровим – XII–XIII ст.; зазначене поховання не використано під час статистичних підрахунків; імовірно, варто віднести до XV–XVII ст.
5. Автор дослідження: Б. Тимощук – 1958 р.
6. Література: Тимощук 1969, с. 171; Возний 2009, с. 363; Пивоваров 2006, с. 73.
7. Фонди: ЧКМ.

237. Ленківці (1) (Чернівці, Чернівецький р-н, Чернівецька обл.

1. Тип пам'ятки: могили як із ґрунтовими й підплитовими похованнями.
2. Топографія: південно-західна околиця колишнього с. Ленківці, ур. Селище, лівий берег р. Сіверівки.
3. Характеристика: в північній частині поселення відзначено наявність кам'яних плит, ймовірно, від підплитових поховань.

У 1953 р. (4) та 1957 р. (12) там було виявлено 16 ґрунтових поховань. Вони були відкриті на глибині 1,1–1,5 м від сучасної поверхні, на дні могильних ям виявлено попільно-вугільну підсіпку. Усі покійники лежали у випростаному положенні на спині, головою на захід. Руки – на животі. Всі, за винятком двох, безінвентарні.

1953 р. – відкрито чотири поховання: чоловіче, жіноче та два дитячі. На черепі жіночого збереглися рештки чільця. Зотліла шовкова тканина була нашита на лубок, а вздовж неї шовковими нитками пришито 13 бронзових бубонців діаметром 8 мм, 5 із них позолочені (рис. Г. 190, 11).

1957 р. – у похованні біля шиї знайдено рештки шовкової золотобарвеної стрічки та три бронзові бубонці.

4. Датування: XII–XIII ст. (?).

5. Автор дослідження: Б. Тимощук – 1953 р. і 1957 р.

6. Література: Тимощук 1953/18, с. 8; 1959, с. 255–256; 1960, с. 163; 1982, с. 177; Пивоваров 2006, с. 167.

7. Фонди: ЧКМ.

8. Архів: НА ІА НАНУ.

238. Ленківці (2) (Чернівці), Чернівецький район, Чернівецька обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтовий могильник; скупчення трикутних керамічних долівкових плиток, найімовірніше, від черепи.

2. Топографія: лівий берег р. Совця, північно-східна частина посаду городища Ленківці (Чернівці) (рис. Г. 141).

3. Характеристика: відкриті ґрунтових поховань. Могили розташовані в п'ять рядів. Відстань між окремими рядами становила 0,8–3 м, а між могилами – 0,5–1 м. Глибина залягання покійників – 0,45–0,7 м. Розміри могильних ям переважно: 1,7×0,5 м; 1,7×0,7 м; 1,8×0,7 м; 1,9×0,5 м.

Усі скелети виявлені у випростаному положенні на спині. Орієнтація західна. Укладання: у шести випадках – на тазі (№ 2–4, 8–10), у трьох – права – на грудях, ліва – на тазі (№ 6–7, 18), по випадку: на животі (№ 12), на грудях (№ 1), права – вздовж тіла, а ліва – на животі (№ 5), обидві – зігнуті в ліктях і підняті над головою (№ 13), права – на животі, а ліва – на грудях (№ 15), права – на животі, а ліва – вздовж тіла так, що зап'ястя під тазом (№ 16), права – на тазі, ліва – вздовж тіла так, що зап'ястя – на стегні (№ 17). У 12 похованнях виявлено кам'яні “подушки”: № 1, 3–6, 8, 10–13, 17–18. Безінвентарні. У заповнені поховання № 9 знайдено уламки двох кованих цвяшків розмірами 0,3–0,4 см і довжиною 3–

4,4 см, можливо від домовини. Також у заповненні поховання № 10 виявлено сильно корозований залізний предмет, виготовлений зі стержня з перехватом посередині. Його довжина – 2 см. Один кінець закінчується кулькою діаметром 1 см. Через перехват переходить в обламаний стержень, квадратний у перерізі зі сторонами 0,8×0,8 см. Поза тим знайдено фрагмент шлаку. Найімовірніше, зазначений предмет не є поховальним інвентарем. У всіх захороненнях виявлено фрагменти середньовічної кераміки та спаленини.

4. Датування: XII–XIII ст.; наявність керамічних полив'яних цвяхок у могильних ямах дає підстави вважати, що більшість поховань були здійснені в післямонгольський час.

5. Автор дослідження: І. Возний – 1997–2001 рр.

6. Література: Возний 1997–1999/95, с. 14–15; 2000, с. 4–7; 2001, с. 4–6; 2009, с. 359–360, 363.

7. Фонди: ЧКМ.

8. Архів: НА ІА НАНУ.

Хмельницька область

Дунаєвський район

239. Маліївці, Дунаєвський р-н, Хмельницька обл.

1. Тип пам'ятки: культурні поховання.

2. Топографія: 0,5 км на схід від центру села, на березі р. Ушки, на невисокому скельному плато.

3. Характеристика: для уточнення датування комплексу було закладено шурф у західній частині плато, над печерами. На глибині 0,53–0,54 м виявлено фрагмент крученого браслета зеленого кольору з нанесеними смужками емалі зеленого й синього кольорів згори. Чи були ці браслети поховальним інвентарем – достеменно не відомо. На дні шурфу виявлено останки дорослої людини й дитини (хребці, фалангу пальця, фрагмент нижньої щелепи).

4. Датування: XII–XIII ст.

5. Автор дослідження: П. Нечитайло – (?).

6. Література: Нечитайло 2012, с. 134.

240. Сокілець, Дунаєвський р-н, Хмельницька обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові й підплитові поховання; в центрі могильника дерев'яна церква початку XIII ст.

2. Топографія: ур. Батарей, 1,2 км південно-східніше від підкріганного могильника XI–XII ст. (ур. Могилки), у садку на плато правого берега р. Ущиці.

3. Характеристика: виявлено 100 поховань (рис. Г. 142–146). 46 із яких підплитові (№ 1–5, 7–12, 18–23, 27–31, 33–35, 37–39, 49–50, 53, 59–60, 66–69, 82, 87–88 (зокрема й поховання, із яких у давнину було знято кам'яні плити).

Глибина могильних ям – 0,32–1,03 м. Кам'яні плити розмірами: 1,95×1×0,25 м (№ 7), 1,95×1,3×0,2 м (№ 8), 1,74×0,79×0,18 м (№ 9), 1,32×0,59×0,13 м (№ 10), 1,04×0,69×0,15 м (№ 11), 1,6×1,25×0,12 м (№ 12), в одному випадку зафіксовано перекриття двох плитами – розтріскану пісковіку перекривала вапнякова розмірами – 0,93×0,35×0,15 м. В одному випадку кам'яна плита значно більших розмірів, ніж похована дитина. Розміри могильних ям відзначено в кількох випадках: 1,05×0,7 м (№ 88), 2,3×0,75 м (№ 90), 2,3×0,9 м (№ 91), 2,4×0,8 м (№ 92), 2,4×0,8 м (№ 93), 2,5×0,7 м (№ 94), 2,1×0,8 м (№ 95), 2,4×0,75 м (№ 96), 2,1×1 м (№ 97), 2,3×0,9–0,97 м (№ 98). Два поховання були засипані камінням – № 2 і № 99. Підплитові поховання № 8 і № 9 та № 10 і № 11 – ймовірно парні.

У ґрунтовому похованні № 89 простежено смужку чорного тліну, яка простягалася від лівих кісток передпліччя до середини бедра розмірами 5×70 см.

Орієнтація покійників переважно західна, рідше – північно-західна (№ 73, 74, 86, 87, 88), південно-західна (№ 99), північна (№ 95). Поховання різновікові та різнобатькові.

З усіх виявлених поховань шість належало дітям (№ 13, 14, 28, 36, 45, 54), сім – підліткам (№ 10 (хлопець), 11, 29, 75, 87 (дівчата) 16, 35 – стать не встановлено), 33 – чоловікам (№ 1, 4, 5, 6, 8, 12, 20–22, 32, 33, 38, 39, 41, 46, 50, 53, 57, 60, 65, 66, 67, 69, 71, 77, 82, 86, 89, 90, 91, 94, 95, 99), 34 – жінкам (№ 3, 7, 9, 15, 17, 18, 19,

23, 26, 27, 30, 31, 37, 40, 42, 44, 47, 48, 49, 52, 58, 61, 70, 73, 74, 78, 81, 83, 84, 88, 92, 93, 97, 98).

Положення рук у ґрунтових похованнях таке: у 10 випадках – на животі (№ 6, 15, 16, 74, 77, 79, 83, 97–99); у 6-ти – права – на грудях, ліва – на животі (№ 1, 10, 70, 76, 94, 95); у 4-х – на грудях (№ 42, 46, 73, 91); по випадку: права – зігнута в лікті та піднята до голови, фаланги – на грудях, ліва – на животі (№ 3), на тазі (№ 84), права – на животі, ліва – на грудях (№ 17), права – вздовж тіла, ліва – на тазі (№ 71), права – на тазі, ліва – на животі (№ 26), права – на грудях, ліва – на тазі (№ 52).

Положення рук у підплитових похованнях: у 17 випадках – на животі (№ 1, 4, 5, 8–12, 20, 22, 27, 29–31, 35, 60, 88); у 5-ти – на грудях (№ 37, 50, 66, 68, 69); у 3-х – права – на животі, ліва – на грудях (№ 18, 38); у 3-х – права – на грудях, ліва – на животі (№ 3, 21, 23), при цьому в похованні № 3 на положення руки вказали саме фаланги пальців; у 2-х – права – на животі, ліва – на тазі (№ 49 і № 82); по випадку: права – вздовж тіла, ліва – на тазі (№ 33), права – вздовж тіла, ліва – на животі (№ 87), права – на тазі, ліва – на животі (№ 19). У похованнях № 20 і № 98 – на животі, складені в замок.

Середня довжина чоловічих скелетів: ґрунтові поховання – 1,67 м, підплитові – 1,69 м. Середня довжина жіночих скелетів: ґрунтові поховання – 1,57 м, підплитові – 1,55 м.

Кам'яна “посудина” виявлена лише у двох випадках – похованнях № 6 та № 47.

Інвентар знайдено в похованнях: № 3 – перстень, кручений із низької роботи срібла, з розклепаними кінцями, два мідні скроневі кільця в півтора оберти, залишки шкіряного паска, сліди від якого залишилися на черепі; № 7 – кручений срібний перстень із розімкненими кінцями, мідне скроневе кільце півтора оберти; № 9 – кручений із мідних дротиків перстень із замкненими кінцями, плетений подвійний перстень із замкненими кінцями, пластинчастий перстень (ширший посередині) з розімкненими кінцями з орнаментом у вигляді ромбів; № 11 – два срібні скроневі кільця в три (?) оберти (розпалися), намисто зі

скляних та бурштинових намистин, срібний пластинчатий браслет із закрученими у кільця кінцями з прямим, перехресним і хвилястим орнаментом, на цій же руці – другий браслет (круглий у перетині) – з такого ж матеріалу, як і скроневі кільця (розпався), у ділянці стоп скупчення перетлілих залізних бляшок чи зачіпок, серед них корозована намистина; № 15 – мідне скроневе кільце в півтора оберти; № 17 – два скроневі тринамистинні кільця (на одному третя намистина відсутня), в одному з них кінець загострений, а в іншому розклепаний та скручений у трубочку, намистини мідні зі зерню; № 18 – три срібні скроневі кільця в півтора оберти, фрагмент зотлілого шматка шкіри, кручений перстень із кінцями, що заходили один на одного; № 19 – три мідні скроневі кільця в півтора оберти, скроневе кільце з трьома намистинами (розпалися), срібний кручений перстень; № 23 – перстень із мідного дроту в півтора оберти; № 26 – два мідні скроневі кільця в півтора оберти лежали на фрагменті берести, скроневе кільце із загнутими кінцями (намистини від якого розпалися), на черепі фрагмент сріблотканої смужки з орнаментом у вигляді паралельних косих ліній, замкнених між двома паралельними по довжині смічками лініями, у верхній частині груднини – мідний грибоподібний гудзичок; № 27 – три мідні скроневі кільця в півтора оберти (лежали під черепом), срібний кручений перстень із розімкнутими кінцями; № 29 – на пальці правої руки s-подібне скроневе кільце з мідного дроту, один кінець якого розклепаний та назовні скручений, під черепом – таке ж кільце; № 31 – біля правої скроні дев'ять мідних і срібних (низької якості) дротяних кілець: три в півтора оберти, шість – т. зв. перснеподібних, зліва під черепом виявлено ще дев'ять кілець таких же типів, серед яких і s-подібне, на пальці правої руки сплетений із щонайменше п'яти срібних тонких дротинок перстень із розімкненими кінцями (сплетений у такий спосіб, що внутрішня частина плоска, а зовнішня має по краю незначний валик), кінці плетива розплескані, як і у витих голубках, на конус; № 37 – зліва від тазу лежало s-подібне кільце, ще одне таке ж – біля правої скроні, між ребер виявлено шматок золототканої смужки, срібний плетений перстень із розімкненими кінцями; № 38 – гудзик-бубонець; № 40 – перстень зі срібного дроту в півтора оберти; № 42 – кручений перстень із

розімкненими кінцями, на і під хребцями шиї – фрагменти сріблотканої смужки, орнамент слабовиражений через сильне окислення фрагментів; № 49 – на шиї зшита з двох частин золототкана смужка; № 53 – мідний грибоподібний гудзик; № 56 – два скроневі кільця в півтора оберти зі зворотною петлею, залишки золототканих ниток зі смужки, яка скріплювала волосся, можливо була елементом очілля, яке мало за основу виправлену шкіру, фрагменти такої простежено під скроневим кільцем; № 58 – кільця у півтора оберти (одне – біля черепа, інше – біля гомілкової кістки), а також обламана в ділянці s-подібне скроневе кільце, у черевній порожнині – заржавіла голка; № 59 – перстень зі срібного дроту в півтора оберти; № 61 – два мідні кільця в півтора оберти, один зі зворотною петлею (між черепом і плечовою кісткою), а інший – із двома зворотними петлями (біля променевої кістки руки); № 70 – перстень, кручений зі срібних дротинок; № 71 – комбінований гудзик, складався з двох намистинок: більшої (повнішої) зі синього скла та меншої (плоскої) з невстановленого матеріалу (можливо, перламутру), що розпадався при розчищенні. Вони були з'єднані між собою заклепкою зі срібного матеріалу (олова?); № 73 – два скроневі кільця в півтора оберти, одне з них зі зворотною петлею, довкола них виявлено коричневий тлін (можливо, сліди берести); № 74 – зліва від черепа – сім кілець, що були нанизані на шматок сріблотканої смужки: три прості в півтора оберти, три в півтора оберти зі зворотною петлею, одне із двома зворотними петлями, кінці кілець зі зворотною петлею розклепані й назовні скручені в трубочку, залишки срібної тонкостінного колта, В. Захар'єв припускає, що обидві прикраси прикресли на косі небіжчиці: верхня перетискала її смужкою, а нижня прикрашала кінець коси; № 75 – пластинчатий браслет, ширший на середині, кінці назовні скручені в трубочку; № 76 – два надламані мідні скроневі кільця зі зворотною петлею, кінець одного розклепаний та назовні скручений у трубочку, а також скроневе кільце в півтора оберти зі зворотною петлею, на лівій руці – два скляні браслети – кручений і гладкий, овальні підвіски з гірського кришталю, від срібної облямівки залишився лише слід окису, у ґрунті біля правої підвіски простежено відбиток крученого шнура; № 78 – два скроневі кільця в півтора

оберти зі срібного дроту; № 81 – мідне скроневе кільце в півтора оберти, перстень, сплетений зі срібного дроту; № 83 – два скроневі кільця в півтора оберти з мідного дроту, перстень у півтора оберти зі срібного дроту, латий кулькоподібний гудзичок; № 84 – два s-подібні скроневі кільця та одне s-подібне на пальці правої руки, два – з розклепаним кінцем і скрученим у трубочку ззовні, один – із загнутим кінцем; № 85 – в лівій частині грудної клітки виявлено кільце в півтора оберти зі зворотною петлею, та просте в півтора оберти (можливо, скроневі?), срібний щитковосерединний перстень; № 87 – бусина на намистина з темно-рожевого скла. Її довжина – 37 мм, ширина – 10 мм, товщина – 16 мм. Ще дві намистини такого ж типу лежали під нижньою щелепою черепа. Біля черепа та на грудях виявлено скупчення сильно патинізованих скляних бусинок діаметром 4–6 мм, товщиною 2 мм. Окремі з них простежувалися і в черевній порожнині. У кількох випадках дві–три бусинки або злипли між собою, або первинно були своєрідною трубочкою; № 88 – скроневе кільце, край якого розклепаний і назовні скручений у трубочку, автор розкопки припустив, що на дріт були насилені три намистини, фрагмент крученого дроту зі сірого крупчастого металу (олова?), що розсипався при розчищенні, шкідка до персня з напівдорогоцінного темно-вишневого каменю або скла, мідний пластинчатий перстень із розімкненими кінцями, два бронзові браслети зі скрученими у трубку, розімкненими кінцями, виготовлені з прутка розбічного перетину товщиною 4 мм, гудзик, що складався зі скляної кульки діаметром 6 мм та залізного вушка; № 92 – два скроневі кільця в півтора оберти зі срібного дроту; № 93 – під черепом – мідне скроневе кільце в півтора оберти з відігнутих назовні кінцями, перстень у півтора оберти зі срібного дроту, латий шийї чотири грибоподібні гудзички; № 98 – два бронзові скроневі кільця у півтора оберти знайдено під черепом, у середині одного з них було мідне кільце. У роті одного покійника (№ 41) виявлено вапняний камінчик, дослідник припускає, що це обол (рис. Г. 147–152).

4. Даткування: XII–XIII ст.

5. Автор дослідження: В. Захар'єв – 1992–1997 рр., 2000–2001 рр.

6. Література: Захар'єв Захар'єв 1992/51; 1993/66; 1994/60; 1995/57; 1996/38; 2000/15; 2001/190; 1993; 1997; 2000; 2002; 2014; Захар'єв, Рідуш 1997/16; Маярчак 2008, с. 31–32; 2018, с. 270–287.
7. Фонди: ХОКМ (Хмельницький обласний краєзнавчий музей); КЗДМ «І.М.» (Комунальний заклад Дунаєвицької міської ради «Історико-краєзнавчий музей»).
8. Архів: НА ІА НАНУ.

Кам'янець-Подільський район

241. Бакота (1), Кам'янець-Подільський р-н, Хмельницька обл.

1. Тип пам'ятки: поховання в печерах: нішах у стінах та нішах у підлозі.
2. Топографія: Бакотський печерний монастир.
3. Характеристика: 1891–1892 рр. – у стінах кошиків досліджених трьох печер монастиря видовбані ніші довжиною 1,6–1,9 м, прямокутні могильні ями вибиті і в підлозі. У деяких із них на момент дослідження було виявлено людські кістки не в анатомічному порядку. Під час досліджень В. Антоновича 19 могильних ям виявлено в підлозі, а 17 ніш – у стінах. У нішах зафіксовано “видовбини”, які використовували для закриття їх плитами чи дошками. По боках над нішами також зафіксовано місця для свічок чи гачків, можливо від лампад. В одній із поховальних ніш був напис: “Благослови Христос Григорія ігумена давшаго силу Святому Михайлу” – кінець XI – початок XII ст. та “Тригорій воздвиг місце це” – кінець XII – початок XIII ст.

2006–2007 рр. – у монастирі виявлено ще дві ніші та парне поховання.

Дві поховальні ніші розташовувалися на відстані 1,8 м одна від одної. Ніша № 1 – у південній частині зовнішньої скелі монастиря. Трапецевидна. Орієнтована на південь. Її розміри: висота – 0,81 м, ширина вгорі – 0,66 м, внизу – 0,8 м, глибина – 0,69 м (права стінка – 0,67 м, ліва – 0,57 м). Заглиблена частина долівки – 0,95 м. У заповненні виявлено фалангу пальця стопи.

Ніша № 2 – з південної сторони зовнішньої скелі. Аркоподібна. Орієнтована на захід. Її розміри: висота – 1,27 м, ширина вгорі – 0,68 м, внизу – 1,15 м.

Заглиблення верхньої частини ніші – 0,23 м (відкрита частково). Загальна довжина – 2,5 м.

Парне поховання – в південно-західній частині монастиря, недалеко від ніші № 1, на стежці. Поховальна яма підпрямокутної форми розміром 2×0,7 м. Глибина – 0,3 м від сучасної поверхні. Орієнтація по лінії північний захід – південний схід. Скелет № 1 лежав у випростаному положенні на спині, руки – на животі. Скелет № 2 – не в анатомічному порядку. Безінвентарні.

4. Датування: кінець XI–XIV ст.

5. Автор дослідження: розкопки місцевих селян – 1889 р.; І. Антонович – 1891–1892 рр.; О. Баженов, О. Мегей – 1999, 2006–2007 рр.

6. Література: Антонович 1891, с. 108–116; Винокур, Горішній 1994, с. 198–201; Баженов, Мегей 2007.

242. Бакота (2), Кам'янець-Подільський р-н, Хмельницька обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.

2. Топографія: ур. Скельки, на стрілі, м. Лу, південно-західна частина городища XII–XIII ст.

3. Характеристика: 1964 р. – виявлено кілька поховань.

1974 р. – відкрито 55 поховань на глибині 0,45–1,55 м. Орієнтація: західна (31), північно-західна (7), південно-західна (6), південна (1). Руки зазвичай лежали на грудях чи животі. Поховання № 54 виявлено під дитячим похованням № 53. Дитячими були № 29, 27, 47, 52, 53.

Положення рук достеменно відзначено лише в чотирьох випадках: права – на тазі, ліва – на животі (№ 49), права – на животі, ліва – вздовж тіла (№ 50), права – на грудях, ліва – на животі (№ 54), ще в одному – руки покладені на грудях.

У п'яти випадках простежено залишки дерев'яних домовин (№ 7, 10, 11, 21, 27). У похованні № 11 виявлено сліди дубової, товщина дощок становила близько 1 см.

Інвентар віднайдено в похованнях: № 16 – п'ять срібних скроневи́х кілець у півтора оберти та два скроневі тринамистинні, намистини яких в одному випадку прикрашені зерню, а в іншому – сканню, срібний перстень у півтора оберти; № 11

– срібний перстень у півтора оберти, скроневе кільце в півтора оберти та чотири бронзові грибоподібні гудзички, а також біля правої скроні – маленьке червоне кругле “скельце” з рештками металевої оправы. В одному з поховань (№ 29 або № 30) біля черепа виявили невелику опуклу мідну бляшку з двома отворами. На південь від ніг поховання № 19 – мідну трикутну бляшку з отворами.

4. Датування: XII–XIII ст. (?).

5. Автор дослідження: П. Горішній, Р. Юра – 1974 р.

6. Література: Винокур, Хотюн, Приходнюк 1964/41, с. 5–7; Горішній, Юра 1974/6г; Горішній, Юра 1975, с. 268–269.

243. Бакота (3), Кам’янець-Подільський р-н, Хмельницька обл.

1. Тип пам’ятки: ґрунтові поховання; можливо, брацька могила.

2. Топографія: ур. Пушкарівка, на березі р. Дністер.

3. Характеристика: три групові поховання відкрито на глибині 0,35–0,45 м у могильній ямі розмірами 1,1×1,8 м. Два скелети у випростаному положенні на спині, орієнтовані головами на захід (згідно зі звітом, північний захід), а один – у положенні ниць, орієнтований на схід (згідно зі звітом, південний схід). Дослідники припустили, що це брацька могила.

У заповненні могильної ями виявлено кераміку XII–XIII ст.

4. Датування: XIII ст.

5. Автор дослідження: П. Горішній, Р. Юра – 1974 р.

6. Література: Горішній, Юра 1974/6г; Винокур, Горішній 1994, с. 336.

244. Бакота (4), Кам’янець-Подільський р-н, Хмельницька обл.

1. Тип пам’ятки: ґрунтові поховання.

2. Топографія: г. Біла, близько 100 м на південний схід (у звіті південний захід) від півчерного монастиря, на краю плато.

3. Характеристика: перше відкрили на глибині 0,5 м – дитяче. Орієнтація західна.

Друге – дорослої жінки, на глибині 0,68 м. Поховання у домовині. Орієнтація західна. Біля правої скроні – срібне скроневе кільце в півтора оберти.

4. Датування: XII–XIII ст.

5. Автор дослідження: П. Горішній, Р. Юра, С. Баженова (?) – 1975 р.

6. Література: Горішний, Юра 1975/27в; Горішний, Юра 1975, с. 318.

245. Бакота (5), Кам'янець-Подільський р-н, Хмельницька обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.
2. Топографія: біля південних монастирських джерел від основного входу.
3. Характеристика: розкопано чотири поховання, при одному з яких виявлено бронзові скроневі кільця.
4. Датування: XII–XIII ст.
5. Автор дослідження: О. Баженов, О. Мегей – 1999 р.
6. Література: Баженов, Мегей 2007, с. 213; Нечитайло, Долженко, Старенький та ін. 2018, с. 258.

246. Бакота (6), Кам'янець-Подільський р-н, Хмельницька обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.
2. Топографія: 9,3 м від джерела № 2, у зрізі сходу, 24 м на південний схід від ніш, відкритих у 2006–2007 рр.
3. Характеристика: поховання жінки і дитини виявлено на висоті 0,6–0,7 м від сучасного рівня стежки, на глибині 0,3 м, розмірами 1,6–1,65×0,57–0,6 м, врізане в материк. Похована лежала у випростаному положенні на спині. Орієнтована 27° на північний захід. На рівні правого передпліччя та грудної клітки виявлено скелет дитини з розтрощеним черепом. Череп жінки розвернутий обличчям у бік дитини, правою рукою вона її обіймає. У нижній частині лівої плечової кістки зауважено темно-бурого пляму (барвник тканини?). На кістці лівого передпліччя та лівій частині тазових кісток зафіксовано ниткоподібні фрагменти. Ліва рука – на тазових кістках. Біля пальців лівої руки знайдено срібний перстень у півтора оберти, з зворотною петлею, один кінець якого розклепаний і загнутий назовні. Срібло з домішкою міді. Діаметр кільця – 2,1–2,2 см, внутрішній – 1,9 см. Срібне скроневе перснеподібне кільце зі зворотною петлею та відігнутих кінцями відкрито справа від черепа жінки. Срібло з домішкою міді. Один край заокруглений, інший – розклепаний і загнутий назовні. Діаметр кільця – 2,1–2,2 см, внутрішній – 1,9 см. Серед дитячих кісток відкрито рівнораменний кульокінцевий хрестик.

4. Датування: друга половина XII–XIII ст.

5. Автор дослідження: П. Нечитайло, І. Старенький, П. Болтанюк, Т. Горбняк – 2017 р.; Ю. Долженко – антропологічний аналіз.

6. Література: Нечитайло та ін. 2018, с. 256–277.

247. Жванець, Кам'янець-Подільський р-н, Хмельницька обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.

2. Топографія: у пониженій частині ур. Щовб – на мисі, утвореному р. Жванчик і його лівою притокою р. Кармелітка, на високому березі р. Жванчик.

3. Характеристика: на глибині 0,25–0,85 м виявлено 28 поховань у випростаному положенні на спині (рис. Г. 153). Могильні ями овальної чи підпрямокутної форми. Часом поховання перекривають одне одне. Орієнтація переважно західна, в одному випадку – північно-західна (№ 13). Могильник різновіковий і різностатевий. Уклад рук: на животі (№ 1, 5, 6, 10, 14, 15, 16, 21, 25, 26), права рука – на животі, ліва – вздовж тіла (№ 11), руки – на тазі (№ 28), обидві – на правому плечі (№ 2), права – на грудях, ліва – на животі (№ 20), руки – вздовж тіла (№ 24), руки – на грудях (№ 27).

Загалом вісім поховань належало дітям (№ 1, 3, 6, 11–13, 23, 24), дев'ять – чоловікам (№ 2, 5, 10, 15, 16, 21, 27, 28), п'ять – жінкам (№ 4, 9, 14, 20, 25), ще в шести випадках дорослі поховань стать визначити не вдалося. Середня довжина чоловічих скелетів – 1,72 м, а жіночих – 1,58 м.

Давніше поховання № 8 було знищене пізнішим похованням № 7, внаслідок чого кістки першого були частково зсунуті та перемішані.

Кам'яна "душка" виявлена в 13 похованнях: № 1, 4, 7–11, 14, 16, 20, 21, 22, 27. Рештки дерев'яної домовини зафіксовано в похованні № 20. Інвентар знайдено в похованнях: № 1 – бронзове скроневе кільце з розімкненими кінцями; № 26 – металевий гудзик.

4. Датування: XII–XIII ст.

5. Автор дослідження: Т. Мовша, Г. Бузян, О. Якубенко – 1974 р. і 1976 р.; краніологічні дослідження – П. Покас.

6. Література: Маярчак 2016, с. 400–404; Бузян, Якубенко 2014.

248. Кам'янець-Подільський (1), Хмельницька обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.
2. Топографія: центральна частина подвір'я замку; на місці церкви Похову Богородиці XIV–XVII ст.
3. Характеристика: впродовж двох сезонів досліджень виявлено 32 поховання. Некрополь різновіковий і різностатевий. Інвентар виявлено в похованнях: № 1 – 11 скроневих кілець у півтора оберти; у парному (чоловік та жінка) – поясні кільця, залізні кресало й ніж, у грудях чоловіка зафіксовано втулковий наконечник стріли (2018); № 6 – скроневе кільце з трьома ажурними намистинами.

Матеріали досліджень неопубліковані.

4. Датування: XIII ст.
5. Автор дослідження: Л. Виногородська – 2018–2019 рр.
6. Література: Археологічні дослідження. 2018/2019.

249. Кам'янець-Подільський (2), Хмельницька обл.

1. Тип пам'ятки: ґрунтове поховання.
2. Топографія: територія Старого міста, неподалік Вірменського бастіону на вул. Францисканській.
3. Характеристика: поховання виявлено на глибині 1 м від рівня сучасної поверхні. Могальна яма прямокутної форми. Скелет лежав у випростаному положенні на спині, орієнтація західна. Руки – на тазі. На пальцях виявлено два кручені персти. Матеріали не опубліковані.
4. Датування: попереднє XIII–XIV ст.
5. Автор дослідження: П. Болтанюк – 2021 р.
6. Література: Олійник 2021.

Польща

Люблінське воєводство

Грубешівський повіт

250. Вороновице (також Вороновице-Доліво), Грубешівський повіт, Люблінське воєводство

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання; наявність полив'яних керамічних плиток, ймовірно, вказує на існування тут церкви.
2. Топографія: ур. Острів у присілку Доліво, правий берез р. Гучва.
3. Характеристика: 1940 р. – виявлено низку людських остей як в анатомічному, так і не в анатомічному порядку. Всі покійники лежали у випростаному положенні на спині. Орієнтація західна. Руки впростані вздовж тіла. При одному жіночому знайдено керамічну полив'яну плитку та намистину бочкоподібної форми. При іншому – кістяний виріб у вигляді видовженого прямокутника з двома гострими зубцями. Біля чоловічих – ножі, а в одному під колінами лежав череп коня. Ще одне поховання відкрили долілиць. Орієнтація західна, уклад рук встановити не вдалося.

1975 р. – відкрито людські останки з дві з'яті скупченнях, а також скелет в анатомічному порядку – № 8. За допомогою антропологічного аналізу визначено 10 скелетів: 5 – чоловічих, 4 – жіночих і дитячий. Найкраще збереженні поховання № 5, 8, 9, 10. Орієнтація західна. Положення рук встановлено лише в похованні № 8 – вздовж тіла.

4. Датування: друга половина XII–XIII ст.
5. Автор дослідження: Л. Чикаленко – 1940 р.; Л. Гаєвський, Я. Гурба, І. Кутильовська – 1971–1975 рр.
6. Література: Чикаленко 1998, с. 630–631, 634–635; Florek 2016, s. 378–379.

251. Грудка Набужний (Волинь), Грубешівський повіт, Люблінське воєводство

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.
2. Топографія: північно-східна частина майдану городища (рис. Г. 154).
3. Характеристика: відкрито 469 поховань (1952 р. – № 1–272; 1953 р. – № 28–91; 1954 р. – № 92–351; 1955 р. – № 352–466), серед них – 3 парні. Більшість відкрита в шарі II, менше – в шарі III. Частина поховань була порушена новими. Поховання розташовувалися рядами по вісі північ–південь, найкраще читалися в західній частині некрополя. Померлі лежали у випростаному положенні на спині.

Орієнтація західна з незначними відхиленнями на північ чи південь. Кілька поховані головою на південь (8, зокрема й № 226). Руки переважно витягнуті вздовж тіла, схрещені на животі чи грудях. З опублікованих матеріалів вдалося визначити лише кілька: у двох випадках – уздовж тіла (№ 432 і № 2а), у чотирьох – на животі (№ 247, 431, 460, 461), у трьох – на тазі (№ 11, 13, 457), у двох – права – вздовж тіла, ліва – на тазі (№ 9 і № 428), у трьох – права – вздовж тіла, ліва – на животі (№ 10, 12, 427), ще у трьох – права – на грудях, ліва – на животі (№ 433, 442, 450), в одному – права – на тазі, ліва – вздовж тіла (№ 5). У зв'язку з неповними даними щодо укладу рук на цьому могильнику дані не будуть використані для статистики, щоб у майбутньому їх можна було доповнити. Виділяється № 447, у якому – права рука зігнута в лікті та покладена на праве плече, а ліва – на живіт (оскільки в цьому похованні нетипове положення рук, то використовуємо його для статистики).

Антропологічний аналіз зроблено для 33 скелетів і встановлено, що 170 із них належали чоловікам і 133 – жінкам. Серед чоловіків 3 особи у віці *iuvenis* (14–18 років), 46 – *adultus* (18–30 років), 10 – *maturus* (30–50 років) і 7 – *senilis* (понад 50 років). У 10 випадках вік визначити не вдалося. Серед жіночих поховань визначено 5 осіб у віці *iuvenis*, 2 – *adultus*, 54 – *maturus*, 6 – *senilis*. 26 поховань – вік не встановлено. Дослідження також підтвердили, що за антропологічними показниками серед осіб, похованих у середині XIII ст., домінують риси, притаманні для сільських слов'ян.

Поховальний інвентар виявлено в 42 захороненнях (рис. Г. 155–159): 17 жіночих, 14 чоловічих і 11, у яких стать невизначено. Найчисленніші бронзові гудзики великим, зазвичай довгим вушком знайдені в 16 похованнях: 6 жінок (№ 17, 50, 259, 412, 423, 442), 7 чоловіків (№ 230, 327, 379, 390, 447, 466) та 4, у яких стать померлого невизначено (№ 63, 146, 176, 421). У 10 могилах вони знайдені в тканиною. У 13-ти – золототканий текстиль (№ 80, 157, 230, 254, 259, 368, 379, 389, 413, 416, 421, 423, 466). Їх часто виявляли на рівні шиї (могили № 259, 327, 421). S-подібні скроневі кільця знайдено у трьох похованнях: жіночому (№ 250W – два кільця), жіночому (№ 226 – одне), з невизначеною статтю (№ 411 – одне).

Скроневі кільця із бронзового дроту, скручені в півтора оберти, віднайдено в семи похованнях: п'яти жіночих (№ 231 – два, № 247 – три, № 412 – одне, № 442 – три, № 461 – три), чоловічому (№ 466), з невизначеною статтю (№ 141). Два скроневі кільця зі зворотною петлею знайдено в жіночому поховання (№ 157) та в похованні № 416. Кільце з кінцями, що заходили один за одного, використано ували як перстень (№ 39 – стаття не встановлено), таке ж знайдено і в похованні № 157. Скроневе кільце та перстень (невдомих типів) виявлено в чоловічому поховання № 350. Скроневе кільце з двома дутими намистинами (одного типу) – в похованні жінки № 141. Два пружка від намистинних скроневих кілець знайдено в похованні № 231, найімовірніше тринамистинних. Персні різних типів виявлено в семи похованнях: жіночому (№ 250), двох чоловічих (№ 350 і № 353) і чотирьох із невизначеною статтю (№ 18, 141, 411, 421). Члениється поховання № 51, де з металевим хрестиком було 11 скляних намистин. Три мідні позолочені бляшки від чільця знайшли в похованні № 11, як і фрагмент скляного крученого браслета. Фрагменти скляних браслетів також виявили в жіночому похованні № 290 та з невизначеною статтю № 313, але в жодному з випадків не біля рук покійних. У похованні № 371 знайшли кільця із декорованою кулькою-голівкою (аналогії невідомі). У похованні № 82 на голі зафіксовано мідні сліди. На відстані 20 см від черепа поховання № 105 виявлено бронзову бляшку. Рештки гаптованої тканини – в похованні № 250 (чоловік).

На значній кількості кісток як чоловіків, так і жінок відзначено: сліди від ріжучої зброї, фрактацію та відсутність кінцівок.

2013–2019 рр. – здійснено датування 25 ґрунтових поховань із цього могильника, які датували XI–XIII ст. Також провели антропологічну верифікацію. Відтак у похованні № 290 була похована жінка, а не чоловік, а у № 422 – навпаки.

У кількох випадках виявлено сліди від домовин у вигляді канавок від порохнявілого дерева, зокрема в похованні № 350, у деяких випадках знайдено цвяхи.

4. Датування: XIII–XV ст.; згідно з висновками науковців на основі виявлених 25 поховань упродовж 2013–2019 рр., XI–XIII ст. (?).

5. Автор дослідження: експедиція Червенських городів 1952–1955 рр.
6. Література: Zoll-Adamikowa 1966, s. 51–53; Kuśnierz 2010; 2018; Cybulska, Marciniak, Sielski 2018.

252. Стрижув (Стрижів) (1), Грубешівський повіт, Люблінське воєводство

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.
2. Топографія: в долині р. Західний Буг, між залізничною колією та лінійною дорогою.
3. Характеристика: виявлено чотири поховання у випростаному положенні на спині. Скелети збереглися погано. На черепі одного з покійних виявлено кілька бронзових скроневих кілець.
4. Датування: XI–XIII ст.
5. Автор дослідження: З. Подковінська – 1935 р.
6. Література: Zoll-Adamikowa 1966, s. 116.

253. Стрижув (Стрижів) (2), Грубешівський повіт, Люблінське воєводство

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.
2. Топографія: у канаві цукрового заводу.
3. Характеристика:
4. Датування: XI–XIII ст. (?)
5. Автор дослідження: З. Подковінська – 1935 р.
6. Література: Zoll-Adamikowa 1966, s. 116.

254. Черничин, Грубешівський повіт, Люблінське воєводство

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.
2. Топографія: південно-східна околиця населеного пункту, маленький пагорб, що плавно впадає на північний захід до безіменного водотоку, який входить у систему розгалуженої дренажної системи, потім впадає в р. Західний Буг.
3. Характеристика: до княжої доби належить 24 поховання (рис. Г. 160. I): № 2, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 12, 13–18, 20–24, 27–32. Відзначено чотири скупчення кісток (№ 2–5). Простежуються три ряди поховань, відстань між якими до 3 м, а між могилами – 0,5–1 м. Форма могильних ям прямокутна, із заокругленими кутами (№ 2, 4, 8, 10, 12–18, 21–24, 27–29, 31–32), у дитячих похованнях – яйцеподібна (№ 5, 9, 20).

Розміри могильних ям коливалися в межах 0,25–1,1 м – ширина та 0,4–2,2 м – довжина. Поховання здійснені на глибині до 0,3 м, 0,31–0,6 м і 0,6–0,97 м. Рештки від домовини виявлено лише в похованні № 4. Виокремлено всього 13 поховань, із них 10 дорослих, підліток і 2 дітей, дитина та 3 дорослих. Четверо чоловіків та шість жіночої статі. Орієнтація: на захід (№ 5, 10, 13–15, 17, 22, 23, 27, 28, 31, 32); на північний захід (№ 4 і № 16); на південний захід (№ 2, 12, 20, 21, 22, 29, 30). Положення рук: права – на стегні, ліва – вздовж тіла (№ 2, 28, 29), права – на стегні, ліва – на тазі (№ 10); права – на стегні, ліва – на тазі вздовж тіла (№ 12); права – на тазі, ліва – вздовж тіла (№ 14 і № 15); права – на тазі, ліва – на стегні (№ 22); на тазі (№ 4 і № 24); на животі (№ 31 і № 33); вздовж тіла (№ 5, 13, 21, 23). Положення рук на стегні швидше за все свідчить про зміну внаслідок скелетації або відображає місцеву традицію.

Інвентар виявлено в похованнях: № 22 – золотий перстень (суцільний, типу обручка) та гудзик; № 24 – бронзове скроневе перснєподібне кільце (в похованні чоловіка); № 29 – бронзове скроневе кільце в півтора оберти, бронзовий посріблений кручений перстень; № 30 – бронзове кільце в півтора оберти (в заповнені ями) (рис. Г. 160. П).

4. Датування: перша половина XIII – кінець XIII ст. (14С).

5. Автор дослідження: А. Котковський – 1981–1985 рр.; Б. Боровська-Стругінська – антропологічний аналіз.

6. Література: Dziwinski 2017, s. 94–189; Borowska-Strugińska 2017, s. 207–218.

Замойський повіт

255. Щербинин, Замойський повіт, Люблінське воєводство

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.

2. Географія:

3. Характеристика: виявлено 13 поховань. Орієнтація західна. Інвентар наявний у похованнях: № 2 – гудзики з бронзової бляхи; № 7 – шість скроневих кілець, по три з кожної сторони; № 10 – бронзове скроневе кільце з вушком (?).

4. Датування: XII–XIII ст.

5. Автор дослідження: С. Сівкова – 1978–1979 рр.

6. Література: Dzieńkowski 2010, s. 113.

Томашівський повіт

256. Чермно (Червен) (1), Томашівський повіт, Люблінське воєводство

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання; ймовірне розташування черт, на що вказують фрагменти мулярської заправи, куски цегли, будівельного каменю.

2. Топографія: дитинець городища; пам'ятка Чермно № 1 (рис. Г. 161).

3. Характеристика: 1952 р. – знайдено скупчення людських кісток і скелет без черепа. Орієнтація західна.

Розкопками 1976–1979 рр. виявлено могильник. У результаті досліджень встановлено, що з усіх досліджених скелетів лише 29 виявлено *in situ* (рис. Г. 162. I). Проведені найновіші антропологічні дослідження встановили, що з 78 похованих: 19 – жінки, 18 – чоловіки, 41 – діти невизначеної статі. Поховальні ями здебільша не читалися, лише в похованні № 20 простежено її овальну форму. Поховання влаштувані рядами по осі північний захід – південний схід. Різниця між рядами різна, переважно – 1 м. У жодному з випадків не простежено слідів домових поховання № 4 (дитини) було вкопане у гріб № 3, згідно з висновками дослідників, – підпоховання. Можливо, до такого самого типу варто віднести № 15 та № 24. Парними одночасовими є дитячі № 6 і № 13. Усі поховані у характерному положенні на спині. Орієнтація: у 21 випадку – південно-західна (№ 1, 3, 4, 8, 11, 15, 18, 19, 25, 27, 28, 29, 31–33, 41, 43, 65, 66); у 5-ти – західна (№ 16, 20, 21, 24, 30). Виняток становить поховання № 2 – дитини, орієнтовані головою на північ. У жодному випадку положення рук встановити не вдалося. Середня висота дорослих чоловіків – 1,66 м, жінок – 1,58 м.

Поховальний інвентар знайдено лише в похованнях № 11 (два бронзові гудзики) і № 33 (скляний гудзик (?)).

2015–2016 рр. – порушенні поховання чоловіка віком 40–45 років і дитини 5–6 років виявили у валі дитинця. Біля голови й ніг дитячого поховання лежали камені. Поряд знайшли срібні скроневі кільця (чотири – тринамистинні (два

філігранні), одне з гладенькими намистинами та дужку без збережених намистин), і дев'ять дротяних (із кінцями, що заходять один на одного та зі зворотною петлею), знайденні вкупці (можливо, першопочатково були складені в якийсь мішечок), а також сокиру (рис. Г. 163). Виявлені поховання датуються середньою XIII ст.

4. Датування: XII–XIII ст.

5. Автор дослідження: К. Яжджевський – 1952 р.; Я. Гурба, Л. Шварцман – 1976–1979 рр.; антропологічне дослідження В. Козак-Зихман – 1970-ті роки; Б. Квятковська, К. Кузнярска – 2016 р.; М. Волошин, Т. Дзенковський, К. Кузнярска, Е. Носек, Я. Стенпінський, І. Флоркевіч, Д. Злодарчак 2016 р.

6. Література: Kozak-Zychman 1998; Florkiewicz, Szwarcman 2016, s. 227; Florek 2016, s. 373–376; Kwiatkowska, Kuźniarska 2016; Wołoszyn, Dzieńkowski, Kuźniarska... 2018; Chrzanowska 2016, s. 192.

257. Чермно (Червен) (2), Томашівський повіт, Люблінське воєводство

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.

2. Топографія: ур. Підгородиче Дольне, на північний захід від дитинця; підвищений острів; пам'ятка Чермно № 3.

3. Характеристика: 1976 р. – відповідно з нумерацією дослідників, було виявлено 25 поховань (рис. Г. 162). Під некомплектним людським останкам до нумерації додали літеру "а". Відомо з антропологічними дослідженням В. Козак-Зихман, 6 скелетів належали чоловікам, 9 – жінкам, а 10 – дітям невизначеної статі. Поховання № 5а антропологічному вивченню не підлягало. При тім в нумерацію не увійшло ще досліджене антропологами скупчення кісток виявлене в північній стінці дитинця VII.

Повторні антропологічні дослідження останніх років, зокрема й раніше досліджених решток, встановили, що на могильнику виявлено 31 покійного: 10 чоловіків, 9 – жінок, 12 – дітей невизначеної статі. Ймовірно, про випадки цілеспрямованого підзахоронення в давнішу яму свідчать: поховання № 11 та № 12 (жінки та дитини), а також № 2 і № 3 (жінки і дитини), № 20 і № 20а (дитячі). Загалом поховання здійснені рядами. Орієнтація західна, в похованнях

№ 6а, 14, 16 – південно-західна. У дев'яти випадках руки складені на грудях (№ 1, 5, 6, 6а, 11–13, 18, 19), у чотирьох – одна – на грудях, інша – на тазі (№ 4, 5, 7, 14), в чотирьох – на тазі (№ 2, 9, 15, 16), в похованні № 17 – ліва рука – на тазі, права – відкинута вбік. У багатьох випадках положення рук порушене. Не збігається з описом положення рук у публікаціях та на плані розкопок. Згідно з планом воно таке: у трьох випадках – на животі (№ 2, 6а, 18); в одному – на грудях, у двох – права – на грудях, ліва – на животі (№ 4 і № 7); в одному – на тазі (№ 15). З огляду на ці дані, у статистиці їх використано не буде. Середня висота дорослих чоловіків – 1,69 м, жінок – 1,58 м.

Інвентар виявлено лише в дитячому похованні (10-річної дівчинки (?), статеві ознаки ідентифіковано на основі інвентарю) № 4 (скелет № 5) – п'ять бронзових позолочених бубонців та чотири бронзові посреблені нашивки на одяг, а також бронзове скроневе кільце в півтора оберти, фрагменти текстилю.

4. Датування: XII–XIII ст. (?).

5. Автор дослідження: Я. Гурба – 1976 р.; антропологічне дослідження В. Козак-Зихман – 1992 р.; Б. Квятковська, І. Кузнярска – 2016 р.

6. Література: Kozak-Zychman 1998; Florek 2016, s. 376–378; Kwiatkowska, Kuźniarska 2016; Cybulska, Marciński 2016.

Холмський повіт

258. Городиське, Холмський повіт, Люблінське воєводство

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.

2. Топографія: північній частині майдану городища на вершині Мачули.

3. Характеристика: виявлено 30 поховань: 24 – некомплектні, 6 з досліджених – дитячі. Орієнтація західна. Інвентар: фрагменти кераміки та залізні цвяхи.

4. Датування: XII–XIV ст.

5. Автор дослідження: З. Слушарський – 1967–1968 рр.

6. Література: Zoll-Adamikowa 1971, s. 163.

259. Холм (1), Холмський повіт, Люблінське воєводство

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.

2. Топографія: на схід від міста, біля цементного заводу на пагорбі Крейдова Гора.
3. Характеристика: на вершині пагорба біля старої крейдяної копальні помітні сліди насипів військового кладовища 1794 р., західний край якого зсунутий в розкоп колишньої крейдової шахти. У верхній частині зсуву були помітні рештки могил у вигляді людських кісток, що виступали, решток дощок із труни чи дерев'яних обставок. Згідно з розповідями робітників, тут були могили з кам'яною обкладкою, які вивезли разом із крейдою.

На відстані 5 м від урвища, у місці, очищеному від чорного ґрунту, виявили поховання. Після цього було проведено археологічні дослідження. У результаті зафіксовано знищену могилу, в якій залишилися ще не порушені тазові кістки, кінцівки та передпліччя. Покійник лежав у випростаному положенні на спині. Орієнтація західна. Руки випростані вздовж тіла. Поховання належало молодій високій жінці.

У похованні знайдено такі предмети: скроневих кільця: 2 s-подібні, 1 в півтора оберти; також кільце (?) із бронзового дроту з кінцями, що заходять один на одного; 3 персні: серед яких пластинчатий (ажурний) зі срібної бляшки (з відсутньою внутрішньою спіраллю) і 2 бронзові, кручені; бронзові гудзики: 1 типу бубонець, 3 литі із вушками; намистини з темно-синього скла (4 цілі та 14 фрагментів) і 16 мушелів з просвердленими отворами вгорі. Також виявлено фрагменти кружальних кераміки (рис. Г. 164).

4. Датування: XI–XII ст.
5. Автор дослідження: С. Скібінський – 1958 р.
6. Література: Skibiński 1959–60, s. 303–304; Dzieńkowski 2010, s. 114–115.

260. Холмський повіт, Люблінське воєводство

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.
2. Топографія: центр міста, пл. Лужковського.
3. Характеристика: виявлено 36 поховань (рис. Г. 165) у прямокутних ямах, викопаних у крейдяній породі. Решток трун не знайдено, однак дрібні дерев'яні сліди фіксувалися. Скелети – у випростаному положенні на спині. Орієнтація західна. Положення рук: № 3 – на тазі; № 11 – грудях. В одному випадку (№ 22)

скелет чоловіка лежав на правому боці з легко зігнутими руками й ногами. Під ним розкопали дитячий, без регулярного укладу. Парні поховання – № 51 і № 54.

Інвентар виявлено в п'яти похованнях (№ 51, 54, 91, 104, 121) (рис. Г. 166): бронзовий пластинчатий перстень (№ 91) та персні з бронзового дроту, дві хрестоподібні підвіски з бляшки із заокругленими краями (№ 91) та п'ять семи круглих підвісок із вушками (гудзики?) (№ 91). У похованнях також знайдено фрагменти скляних браслетів, шпильку з бронзового дроту з вушком (№ 51) та залізний наконечник стріли (№ 51). У культурному шарі кельтського – “кучеряве” скроневе кільце.

4. Датування: XI–XIII/XIV ст.

5. Автор дослідження: Т. Дзенковський, С. Голуб – 1999–2002 рр.

6. Література: Dzieńkowski 2010, s. 120–121.

261. Холм (3), Холмський повіт, Люблінське воєводство

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання; цегляна гробниця; аркосолії (?).

2. Топографія: в нартексі під катедрою Різдва Богородиці; ґрунтові поховання.

3. Характеристика: виявлено дев'ять ґрунтових поховань (№ 7–9, 18, 22, 26, 28, 32, 51), цегляну гробницю (об'єкт 25) та три об'єкта, які пов'язують із поховальним обрядом: а) рештки аркосолії (?) (об'єкт 10X і 10Y), б) рештки поховання у вигляді кам'яної конструкції (?) (об'єкт 20AX) (рис. Г. 167).

Ґрунтові поховання усі поховані (чоловіки: віком 40–50 років – № 7, 8, 32; 30–35 років – № 9; 40–45 років – № 18; 25–35 років – № 22; 20–25 років – № 26) лежали у вертикальному положенні на спині у прямокутних могильних ямах. В одному випадку простежено, що кути ями заокруглені (№ 28). Середній зріст похованих становив 1,72 м.

Слідом наявності домовин відзначено в похованнях (дерев'яний тлін і цвяхи) № 7 – 1 цвях, № 8 – 7 цвяхів, № 9 – 4 цвяхи, № 22 і № 26 – 10 цвяхів, № 28 – 2 цвяхи. Орієнтація західна у чотирьох випадках (№ 9, 26, 32, 51) та у двох – південна (№ 18 і № 22). В усіх випадках, де вдалося зафіксувати положення рук, вони розміщені на животі (№ 18, 22, 26, 32). Усі поховання – чоловіки від 25 до 45 років. Результати антропологічного аналізу свідчать, що вони відзначалися

масивною будовою (4), були відносно високі й мали численні посттравматичні зміни (3). Інвентар виявлено в похованнях: № 18 – фрагмент пряжки від пояса; № 28 – три бронзові гудзики, три фрагменти скла зі слідами позолоти (?).

Згідно з проведеного аналізу ^{14}C , встановлено такі дати: поховання № 25 – 1221–1263 рр. та № 26 – 1258–1285 рр.

2015 р. – розкрили цегляну гробницю. У ній виявлено поховання чоловіка 25–30 років. Права рука влаштована на животі, ліва – на тазі. Поховальний інвентар представлений бубонцем та розчавленою мушлею (*Pecten maximus*).

4. Датування: середина XIII – друга половина XIII ст.

5. Автор дослідження: С. Голуб; Спільна польсько-українська експедиція 2013–2018 рр.; Б. Боровська-Стругінська й О. Мінейко – археологічні дослідження.

6. Література: Gołub 2016, s. 149–153; Borowska-Strugińska, Minejko 2016, s. 191–211; Львівські археологи...; Квятковський 2016; Лукомський 2017; Борода 2019.

262. Холм (4), Холмський повіт, Люблінське воєводство

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.

2. Топографія: біля західної в'їзної брами на Гору Катедральну; вул. Любельська, 2.

3. Характеристика: відкрито 29 могили (рис. Г. 168). Лише у восьми випадках скелети збережені повністю або майже повністю (№ 6, 9, 15, 18, 22, 25, 27, 29).

Більшість поховань порушені будівельними роботами в наступні періоди, кілька з них знищено під час функціонування могильника: у поховання № 12 було

вкопано поховання № 8, а в те – дитяче поховання № 15; аналогічні випадки у похованнях № 11 і 14 та № 18 і 26. Орієнтація: у 15 випадках – західна (№ 1, 3, 9–

11, 13–20, 22, 23, 25, 27, 28–30); в 11 – південно-західна (№ 2, 4, 6–8, 12–14, 21, 24, 26, 28); в 3 – північно-західна (№ 5, 7, 10); в 1 – північно-східна (№ 15 – поховання дитини з ногами, зігнутими в

долінах). Положення рук: одна – на грудях, друга – на животі (№ 6, 18, 21, 27, 29); одна – на грудях, друга – на стегні (№ 22 і № 25); на животі (№ 2 і № 3). Інвентар:

скроневе кільце в похованні № 5. Поза тим у засипі деяких могильних ям траплялася кераміка XIII–XIV ст.

У 20 похованнях збереглися рештки домовин. У 18 випадках поховані дорослі, у 2-х – діти (№ 21 і № 28). Найкраще збереглися труни в похованнях № 27 та № 29. Їхня довжина – 1,87 м і 1,92 м, а ширина в голові – 0,4 м і 0,45 м, в ногах – 0,32 м і 0,36 м. Глибина – 0,2 м. У похованні № 27 збереглося рештки, у середині якого було зафіксовано дерев'яну поперечку. Обидві труни виконані без використання цвяхів – методом вкладання.

У 29 могилах виявлено рештки 38 осіб. Із них 9 – дитячі (одна немовля до 9 років (№ 6, 8, 9, 15, 21, 28 та кістки не в анатомічному порядку № 1, 5, 18). Серед похованих дорослих переважали у віці 20–40 років (16 осіб), 18–20 років (1) та 40–60 років (1). Серед похованих визначено дев'ять жінок і вісім чоловіків. Ріст жінок коливався від 152 до 157,5 см, а чоловіків – від 161,5 до 173,5 см.

У восьми поховальних ямах збоку скелета виявлено інші кістки не в анатомічному порядку. У випадку трьох жінок (№ 1, 5, 18) поруч були дитячі кістки – можливо, поховання із мертвими дітьми. Ймовірно, аналогічні поховання № 21 і № 22, де скелет дитини 3–4 років (№ 21) перебувало над похованням молодої жінки (№ 22). Випадок по горного перепоховання у ту ж могилу зафіксовано при дослідженні поховання № 29. Під час копання могильної ями віднайшли два скелети, які перебували і поклади поряд із похованням № 29.

4. Датування: XIII–XIV ст.

5. Автор дослідження: М. Мазярчук – 2017 р.

6. Література: Мазярчук 2019.

Підкарпатське воєводство

Перемишльський повіт

с. Валява, Перемишльський повіт, Підкарпатське воєводство

Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.

2. Топографія: з південного боку колишнього будинку єпископської управи; південна околиця села з правого боку від дороги з Перемишля через Вишатичі на Валяву.

3. Характеристика: виявлено 88 поховань, розміщених рядами. Орієнтація західна. Положення рук здебільша вздовж тіла або на тазі, у двох чоловічих – на грудях. В одному випадку відзначено парне поховання жінки з дитиною. Колекція знахідок із могильника налічувала 204 предмети, однак збереглося лише 31 поховання, де був супровідний інвентар, у 15-ти – він втрачений, в 16-ти – втрачений частково і лише в 7-ми – збережений повністю. У двох чоловічих виявлено по скроневому кільці. Також в одному з чоловічих знайдено сокиру. А в жіночому – чільце з нашивними срібними позолоченими бляшками.

Поховальний інвентар: № 1 – 3 фрагменти скроневих кілець із бронзового дроту (2 зі зворотною петлею), скроне кільце зі срібного дроту зі зворотною петлею, 2 скроневі зі срібного дроту (втрачені), скляне намисто (втрачений); № 2 – 2 дужки від срібних тринамистинних скроневих кілець із намотаними дротиками по периметру та рештками намистини, прикрашених зерню, ще 2 такі ж прикраси не збереглися; № 3 – бронзова посріблена дужка від тринамистинного скроневого кільця з намотаними дротиками по її периметру, бронзова дужка від тринамистинного скроневого кільця з рештками намистини, прикрашеної зерню; № 4 – 2 бронзові s-подібні скроневі кільця, скроневе кільце з бронзового дроту зі зворотною петлею, срібний псевдокручений перстень, срібний перстень (втрачений); № 5 – 2 скроневі кільця з бронзового дроту в півтора оберти; № 6 – 2 бронзові персні (з розімкнутими кінцями та суцільне); № 7 – 2 срібні скроневі кільця, 2 срібні кільця; № 8 – 7 срібних s-подібних скроневих кілець (розклепаний кінець, орнаментований жолобком), срібний псевдокручений перстень, 2 бронзові скроневі кільця з намистинами у вигляді вузликів (тринамистинні), 2 срібні скроневі кільця, фрагменти орнаментованої кістяної ручки (втрачена), кільце і скроневе кільце (втрачені); № 9 – 9 срібних скроневих кілець (втрачені); № 10 – срібне скроневе кільце в півтора оберти; № 11 – срібний перстень (втрачений); № 12 – 2 срібні скроневі кільця, срібний перстень, срібне тринамистинне скроневе кільце (всі втрачені); № 13 – s-подібне скроневе кільце, скляне намисто (втрачене); № 14 – срібне скроневе кільце з кінцями, що заходять один на одного, 2 фрагменти срібних кілець; № 15 – залізна мотика, 4 бронзові пряжки (?),

фрагмент ножа (усі втрачені); № 38 – 7 срібних скроневих кілець, фрагмент срібного персня (усі втрачені); № 45 – 10 срібних скроневих кілець, 2 фрагменти намистинного скроневого кільця (усі втрачені); № 47 – 2 бронзові кільця, 3 фрагменти кілець (усі втрачені); № 49 – бронзовий перстень, 2 бронзові скроневі кільця, 2 бронзові кільця (усі втрачені), фрагмент срібного браслета з металювою основою, на плоскій пластині припаяно 3 круглі виступи; № 53 – бронзовий перстень із розімкнутими кінцями; № 60 – бронзовий пластинчастий перстень, два фрагменти бронзових кілець, бронзове скроневе кільце зі з'єднаною петлею, 2 бронзові дужки від намистинних скроневих кілець; № 65 – бронзове кільце (втрачене); № 67 – 2 фрагменти срібного кільця (втрачені), бронзове скроневе кільце в півтора оберти, дзвіночок (бубонець?) (втрачений), фрагмент срібного скроневого кільця; № 69 – 2 скляні вкладки зеленого кольору, бронзове намистинне скроневе кільце (втрачене), 2 фрагменти бронзового кільця; № 70 – 35 скляних намистин, 4 бронзові скронева кільця (усі втрачені); № 77 – залізний предмет, ніж, бронзовий кручений дріт (усі втрачені); № 78 – 2 ножі, бронзова пряжка, 4 фрагменти бронзової пряжки (усі втрачені); № 85 – срібне кільце, перснеподібне; № 87 – 2 бронзові браслети з діагональним та крапковим орнаментом; № 88 – 8 фрагментів бронзових кілець, бронзове скроневе кільце з кінцями, що заходять одне на одного, фрагмент скляного крученого браслета блакитного кольору (рис Г. 169–170).

З 88 поховань 64 – чоловіки, 24 – жінки.

4. Датування: III–IV ст.

5. Автор дослідження: Я. Пастернак – 1937 р. і 1939 р.

6. Література: Пастернак 1961, с. 16–18; Petehyrych, Tersky'j 1997; Петегирич 1998; Зарубій 2009, с. 67, 70, 77–82.

7. Фонди: ЛІМ.

М.ч. Перемишль (1), Перемишльський повіт, Підкарпатське воєводство

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.

2. Топографія: Замкова гора, поблизу церкви Святого Йоана Хрестителя та ротонди.

3. Характеристика: за час досліджень виявлено 73 поховання (рис. Г. 171). Орієнтація: у 17 випадках – західна (№ 23, 55, 56, 57–67, 70–73), у 32-х – південно-західна (№ 1–10, 12, 20–22, 24, 27, 28, 31, 33–37, 40, 47–54), у 8-ти – південна (№ 16, 17, 29, 30, 38, 39, 44, 45), у 3-х – південно-східна (№ 19, 42, 43), у 2-х – північно-західна (№ 15 і № 18). Дослідники припускають, що південна орієнтація деяких поховань може бути пов'язана з розташованою поблизу цотондою і не належити до некрополя церкви Святого Йоана Хрестителя.

Положення рук: вздовж тулуба (№ 1, 18, 20 (?), 39), на тазі (№ 9, 24, 28, 35 (?), 36 (?), 43, 45, 47, 48, 61, 63, 72, 73), на грудях (№ 2, 5, 7, 8, 10, 11, 22, 23, 25, 27, 32, 34, 37, 38, 60). 38 поховань були виявлені в домовинах (№ 2, 5–12, 15, 20, 22, 27, 33, 34, 35, 39, 40, 44, 45, 47, 52, 55–64, 66–68, 71–73). Товщина стінок домовин коливається від 6 до 15 см, а ширина плечей – від 0,8 до 0,9 м. Виділено три типи конструкції: 1) зібрано з дощок з застосуванням системи пазів і скріплено дерев'яними кілками, в одному випадку – цвяхом; 2) зібрано з дощок без системи пазів – лише кілками; 3) під дно ставили два бруски, у яких робили вирізи на товщину бокових стінок та лож укріплювали камінням. У похованнях № 7, 8, 15, 20, 34, 72 відзначено кам'яну обкладку, яку робили навіть за наявності домовин. У похованні № 7 під голову покійника покладено камінь.

Поховальний інвентар: № 2 – залізний ніж, наконечник стріли; № 64 – залізний ніж; № 57 – залозна пряжка D-подібної форми; № 55 – залізне стремено. Рештки шкіряного одягу виявлено в похованнях № 57, 58, 63, 67.

4. Датування: ІІ–ІІІ ст.; храм продовжував функціонувати до XV ст.

5. Автор дослідження: А. Жакі – 1959–1964 рр.; А. Куниш – 1958–1959 рр.; М. Прохас – 1983 р.

6. Література: Zoll-Adamikowa 1966, s. 84–86; Kunusz 1981, s. 85, 112–116, 120–122, 123–129; Koperski 2004, s. 147–178.

№ 2. Перемишль (2), Перемишльський повіт, Підкарпатське воєводство

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.

2. Топографія: вул. Грюнвальдська, 106 – Пшибишевського, 15–16.

3. Характеристика: поховання № 1 виявили випадково в 1895/1896 рр. Скелет лежав в ембріональній позі. На руках – скляні браслети чорного кольору (рис. Г. 172. II, 1), та срібний перстень із “рунічним” символом. Ще одне поховання в ембріональній позі випадково знайшли 1911 р. неподалік поховання № 1. Орієнтація: головою – на північ, а ногами – на схід. На пальцях рук і кистках передпліччя зафіксовано сліди від патини, очевидно, від браслетів та перснів. У похованні виявлено два срібні скроневі кільця: s-подібне та проточене дужкою з розклепанним кінцем, у якому зроблений отвір, інший кінець розклепаний та закручений назовні, на дужці зафіксовано фрагмент в'язального дротяної намотки (очевидно, тринамистинне) (рис. Г. 172. II, 2–3). З цим жупаном пов'язують тринамистинне скроневе кільце з філігранню.

1983 р. – відкрито п'ять поховань на глибинах 0,27–0,45 м (рис. Г. 172. I). Поховальна яма прямокутна із заокругленими кутами в поховання № 4. Усі поховані у випростаному положенні на спині. Орієнтація західна (№ 3) та південно-західна (№ 4, 5, 7). Положення рук: вздовж тіла (№ 3 і № 4), права – на животі, ліва – на тазі (№ 5), ліва – вздовж тіла, права – на животі (№ 7). Поховальний інвентар: № 3 – підковка біля правої руки на глибині (ймовірно, не належить до поховального інвентарю); № 5 – бронзове скроневе кільце, один кінець загнутий у вушко, різь як пройшов інший, на дужці – фрагменти намотаного дроту. З межами об'єктів знайдено бронзовий бубонець і точильний камінь (рис. Г. 172. I, 4, a–г).

4. Датування: I–II ст.

5. Автор дослідження: випадкова знахідка – 1895/1896 рр.; 1911 р.; Т. Якуб'як – 1983 р.

6. Література: Koperski 1988, s. 401–410; 2010b, s. 115–117.

№ 1 **Перемишль (3)**, Перемишльський повіт, Підкарпатське воєводство

Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.

2. Топографія: вул. Красінського, 49.

3. Характеристика: виявлено два поховання на глибині 1,85 м і 2,1 м. Скелети збережені частково. Обидва у випростаному положенні на спині. Орієнтація

південно-західна (рис. Г. 173. I). Поховальний інвентар: № 1 – два срібні s-подібні скроневі кільця, фрагмент залізного предмета (ножа?); № 2 – срібний литий перстень із розімкнутими кінцями, по центру потовщений (рис. Г. 173. II).

4. Датування: XI–XIII ст.

5. Автор дослідження: А. Костек – 1980-ті роки.

6. Література: Koperski 1988, s. 414–420.

267. Перемишль (4), Перемишльський повіт, Підкарпатське воєводство

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.

2. Топографія: округле у плані підвищення (245 м н. р. м.) над заплавою долини р. Сян; вул. біскуп. Глазера, 47 (колись – вул. Пстровська, 47) (рис. Г. 174. I).

3. Характеристика: 1978 р. – виявлено поховання на глибині 0,6 м. Орієнтація східна. Руки випростані вздовж тіла. Поховальний інвентар: ніж, калачеподібне креало, підковоподібна фібула, перстень із розімкнутими кінцями (рис. Г. 174. II, 1–4).

1986–1987 рр. – відкрили два поховання на глибині 0,35 м від сучасної поверхні. Могильні ями прямокутної форми із заокругленими кутами. Розміри – 3,05×1,25 м (№ 2) і 2,15×0,95 м (№ 3). Орієнтація східна (№ 2) та західна (№ 3). Положення встановлено в похованні № 3 – руки зігнуті в ліктях (наче в позиції “руки вбоки”) й покладені на тазі. Поховальний інвентар виявлено в похованні № 2 – три бронзові кільця та перстень: 1 (суцільне кільце, випукле на верхній частині, на поверхні слабо помітний орнамент); 2 – стрічковий перстень у перетині D-подібної форми, з розімкнутими кінцями; 3 – суцільне кільце зі слідами орнаменту на поверхні; 4 – суцільне кільце зі слідами орнаменту на поверхні. Кілька суцільних – ймовірно, були поясами (рис. Г. 174. II, 5–8).

4. Датування: XI–XII ст.

5. Автор дослідження: А. Коперський – 1978 р.; 1986–1987 рр.

6. Література: Koperski 1988, s. 392–400; 1994, s. 46–53.

268. Перемишль (5), Перемишльський повіт, Підкарпатське воєводство

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.

2. Топографія: вул. Красінського, 7.

3. Характеристика: відкрито вісім поховань на глибині 0,9–1,3 м. Орієнтація: у п'яти випадках – західна (№ 1–3, 5, 6), по одному – північна (№ 4), південна (№ 7) і східна (№ 8). Поховання № 3 було виявлено під № 2. Положення рук: у п'яти випадках – вздовж тіла (№ 1–3, 5, 6, 8), в одному – права – на животі, ліва – зігнута в лікті та піднята до черепа (№ 4). На відміну від інших, скелет поховання № 4 лежав на лівому боці, а права нога – закинута на ліву. У похованнях № 1 та № 7 – діти, № 2–5, 8 – чоловіки, № 6 – жінка.

Сліди від конструкцій домовин, представлені слідами поперечних балок, відзначено в похованнях № 5 (в ногах) і № 6 (в головах).

Поховальний інвентар: № 3 – ажурна намистинка, прикрашена зерню, два срібні скроневі кільця із розімкненими кінцями (одне надламане), кружальний горщик (рис. Г. 175, 1–4); № 5 – на черепі зафіксовано сліди від патини, біля лівої руки виявлено залізний ніж (рис. Г. 175, 5) та на грудях – фрагмент предмета, скручено із двох бронзових дротиків із гачкуватим закінченням і намотаним зверху дротом; № 6 – залізний ніж, срібний перстень із дроту, скрученого спіраллю (рис. Г. 175, 6–8); № 8 – залізний ніж, кресало та кремій, два наконечника стріл, фрагмент бляшки, глиняний посуд, фрагмент кам'яного предмета та кістки тварини (рис. Г. 175, 9–14).

4. Датування: XI–XIII ст. (?). Найімовірніше – XI–XII ст.

5. Автор дослідження: А. Коперський (?) – 1979 р.

6. Література: Коперський 1987; 2010а, s. 175, 178; 2010b, s. 121–123.

269. Журавиця, Ірремешльський повіт, Підкарпатське воєводство

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.

2. Топографія: на території психіатричної лікарні.

3. Характеристика: виявлено два поховання на глибині 1,15–1,3 м. Обидва поховання частково. Орієнтація західна. Поховальний інвентар – фрагмент бронзового скроневого кільця із збереженою однією намистиною, прикрашеною зерню (поховання № 2).

4. Датування: XI–XIII ст.

5. Автор дослідження: А. Коперський, А. Шибовіч – 1972 р.

6. Література: Koperski 1994, s.71–73.

Ярославський повіт

270. Лівці, Ярославський повіт, Підкарпатське воєводство

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.
2. Топографія: західна частина села, ур. Підгайці, на підвищенні тераси на березі потоку Землі Рокетницької.
3. Характеристика: виявлено два поховання у випростаному положенні на спині. Орієнтація західна. Руки випростані вздовж тіла. Поховальний інвентар: № 1 – перстень зі срібного дроту, кінці якого заходили один в одного; № 2 – бронзове s-подібне скроневе кільце.
4. Датування: XI–XIII ст.
5. Автор дослідження: А. Коперський, Й. Косіуба – 1987 р.
6. Література: Koperski, Kosiuba 1994, s. 71–73.

Сяноцький повіт

271. Трєпча (Тєрєпча), Сяноцький повіт, Підкарпатське воєводство

1. Тип пам'ятки: ґрунтові та плитові та поховання в кам'яній обкладці; дві дерев'яні церкви: середини XII – середини XIII ст.; середини XIII – початку XIV ст. (рис. Г. 176. I).
2. Топографія: селище, ур. Городище, південно-східна частина дитинця (рис. Г. 176. I).
3. Характеристика: виявлено 105 поховань (рис. Г. 177) на глибині 0,3–0,5 м. Лише частина з них збереглися в анатомічному порядку. Поховання як ґрунтові, так і в кам'яній обкладці з каменю пісковика (частина з яких очевидно похована серед кам'яного розсіпку), різного за розміром. У двох випадках (№ 15 і № 16) останні перекривали плитами. Інколи у ґрунтових поховання дно могильної ями викладали каменем. Водночас відзначено, що частина, правдоподібно, була похована в деструкціях знищених фундаментів церков, які склалися із кладки каміння без розчину. Два поховання влаштовані в межах

давнішої церкви, однак вже після припинення її функціонування та перед будівництвом нової. Рештки дерева від домовини виявлено в похованні № 56, цвяхи – в похованнях № 16, 20, 33, 35, 46, 56, 52, 60, 74, 74. Поховання рясові, могили перекривали пізніші поховання. Усі поховані у випростаному положенні на спині. Орієнтація західна з незначним відхиленням на північ, пов'язана, очевидно, з орієнтацією церкви. Більшість поховань дуже злишливі, відтак положення рук встановлено не всюди. У деяких випадках руки в похованні: права – на тазі, ліва – вздовж тіла (№ 21), права – на животі, ліва – на тазі (№ 15, 56, 58), на тазі (№ 16, 86), права – на тазі, ліва – на грудях (№ 18), права – на грудях, ліва – на животі (№ 25), права – на животі, ліва – вздовж тіла (№ 40). Під головою в похованнях № 16 і № 86 – кам'яні плити. Інвентаризовано в похованнях: № 7 – два срібні тринамистинні скроневі кільця, намистини якого рідко прикрашені зерню, скляні намистини (63 шт.) (рис. Г. 176); № 16 – срібний позолочений перстень із чорнінням і три бронзові гудзики (кулькоподібний позолочений із вушком та два гирькоподібні бронзові) (рис. Г. 179); № 20 – бронзові скроневі кільця: одне в півтора оберти, чотири зі зворотною петлею та низка фрагментів, деякі з яких із кінцем, загнутим назовні, фрагмент шкіряного паска від чільця (рис. Г. 180); № 22 – браслет з прозорого блакитного скла, срібний перстень зі скляним блакитним вкладком (рис. Г. 181); № 36 – фрагмент ключа; № 34, 66, 57 – залізні предмети.

Виділено 40 осіб: 21 (52,5 %) – чоловічої статі і 11 (27,5 %) – жіночої. Решта зразків розподіляється порівну між дітьми (10 %) та невстановленої статі (10 %). Середній зріст чоловіків – 1,75 м, жінок – 1,61 м.

4. Датувальний: XII–XIII ст.; перша половина XI – кінець XIII ст. (¹⁴C).

5. Автор дослідження: Є. Гінальський – 1996–1998 рр.; М. Кемпа – антропологічний аналіз.

6. Література: Ginalski 2001, s. 353–357; Kępa 2012; Ginalski, Kotowicz 2019, s. 125–130.

7. Фонди: MHS (Muzeum Historyczne w Sanoku).

8. Архів: MHS.

272. Сянок, Сяноцький повіт, Підкарпатське воєводство

1. Тип пам'ятки: ґрунтові й підплитове поховання.

2. Топографія: південно-східна частина Замкової гори (рис. Г. 182. I).

3. Характеристика: виявлено 54 ґрунтових і підплитове поховання на глибині 0,20–2 м від рівня сучасної поверхні. Більшість – не в анатомічному порядку. Простежується рядова система укладу. Відстань між могилами в середньому становить 0,5 м. Пізніші поховання перекривали чи перерізили давніші. Відзначено випадок, коли кістки давнішого покійника зібрали в купку й поховали в головах нового (№ 15/19, 40/42). Могильні ями овалної (№ 9, 10, 12) і прямокутної (№ 11 і № 14) форм. Довжина могильної ями – 1,8 м при довжині покійного – 1,68 м. Ширина – коливається в межах 0,52–0,77 м. Смуги зі слідами дерева та сліди спаленини відзначено в похованнях № 9, 10, 12. У 1940 р. зазначили наявність окуття від труни.

Усі поховані у випростаному положенні на спині. Орієнтація західна (24 випадки), південно-західна (№ 9) та північно-західна (№ 13). Уклад рук: на тазі (№ 10, 24, 43, 47); права – на животі, ліва – вздовж тіла (№ 41); ліва – на тазі, права – вздовж тіла (№ 3); вздовж тіла (№ 5).

Інвентар виявлено в похованнях: № 9 – два бронзові кільця з рештками шкіри від пояса, глиняне пряслицо (під сумнівом, що є поховальним інвентарем); № 37 – бронзове кільце від пояса; № 41 – бронзовий перстень із розімкнутими звуженими кінцями (квадратний у перерізі); № 13 – бронзова кругла пластинка (?); між похованнями № 31 і № 32 – скляна намистина блакитного кольору; № 12 – фрагмент божка; № 7 – наконечник стріли (під сумнівом, що є поховальним інвентарем). У 1940 р. відзначено наявність кількох скроневих кілець у похованнях. Якись залізні предмети виявлено в похованнях № 10, 36, 37, 41, 47, бронзовий – в № 32 (рис. Г. 182. II).

З 54 поховань: 25 – чоловічі, 17 – жіночі, у 12 – випадках стать невизначено (з них 5 – дитячі). Середній ріст похованих чоловіків – 1,69 м, жінок – 1,6 м.

4. Датування: XII–XIII/XIV ст.

5. Автор дослідження: випадкова знахідка, І. Добрянська – 1940 р.; А. Куниш – 1962–1963 рр.; М. Зелінська – 1997, 2005–2007 рр.; М. Зелінська, П. Котовіч – 2003 р.; П. Котовіч – 2010 р.; антропологічний аналіз – М. Кемпа, Г. Глґб – 2010 р.
6. Література: Zielińska, Kotowicz 2010; Kępa, Głab 2010.
7. Фонди: MHS.

Підляське воєводство

Сім'ятицький повіт

273. Дорогичин (1), Сім'ятицький повіт, Підляське воєводство

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.
2. Топографія: лагідний схил надзаплавної долини р. Буг, близько 1,5 км на захід від міста і близько 100 м на північ від старого русла ріки (рис. Г. 183. I).
3. Характеристика: виявлено 10 поховань (рис. Г. 183. II). на глибині 0,6–0,85 м від рівня поверхні середньовічного культурного шару. Могильні ями прямокутні, із заокругленими кутами, розмірами 1,6–2,25×0,5–0,9 м. Усі поховані у випростаному положенні на ґрунті. Орієнтація західна (5 випадків) і північно-західна (№ 2, 4–7). Положення рук: вздовж тіла (№ 1), ліва – вздовж тіла, права – на стегні (№ 2 і № 3) ліва – на животі, права – вздовж тіла (№ 5). Інвентар: № 1 – сліди від бронзового скроневого кільця; № 2 – до половини плетений із бронзового дроту перстень (друга половина в перерізі квадратна), 2 бронзові перстні (сучільне кільце), бронзовий криноподібний хрестик, рівносторонній із кулястими закінченнями хрестик, хрестовкладена підвіска (монетоподібна), бронзове s-подібне скроневе кільце, бронзове скроневе кільце з намистиною, прикрашеною зерню та завішеним ланцюжком, бронзова дужка від намистинного скроневого кільця, фрагмент дужки від намистинного скроневого кільця, бронзове скроневе кільце з намистиною, прикрашеною зерню, 66 скляних намистин кулястої, злегка сплющеної та конічної форми “кольору меду”, фрагмент скроневого кільця з олова, фрагмент бронзових намистин зі срібною зерню,

посріблене бронзове s-подібне скроневе кільце виявлено в заповненні могильної ями (рис. Г. 184); № 3 – бронзове скроневе кільце в півтора оберти, на яке нанизана бронзова дужка від, очевидно, намистинного скроневого кільця, бронзове намистинне скроневе кільце з намотаними на дужку дротиками. Сферичний перстень у півтора оберти (рис. Г. 185); № 6 – залізний предмет зі слідами дерева (цвях?); № 7 – 2 скляні зелені намистини кулястої, дещо сплющеної форми з випуклими вічками, бронзова ажурна намистина зі срібною емаллю; № 8 – бронзовий посріблений пластинчатий перстень із лінійним орнаментом; ніж, бронзове s-подібне скроневе кільце; олов'яний рівнораменний хрестик; бочкоподібна намистина з непрозорого скла чорного кольору, біля отвору прикрашена масою золотого кольору і зигзаподібним орнаментом білою фарбою; циліндрична намистина з непрозорого скла чорного кольору, прикрашена зигзаподібним орнаментом білою фарбою; намистина кулястої дещо сплющеної форми з непрозорого скла кремово-жовтого кольору; намистина біконічної форми із прозорого скла блакитного кольору; 2 циліндричні намистини із прозорого скла зеленого та синього кольорів; 8 намистин кулястої, дещо сплющеної форми: із прозорого скла зеленого (7 шт.) та жовтого (1 шт.) кольорів; 20 намистин кулястої, дещо сплющеної форми із прозорого скла: зеленого (6 шт.), жовтого (4 шт.) та синього (10 шт.) кольорів; сферичні, сплющені намистинки зі слідами скручування з непрозорого скла фіолетового (6 шт.) та темно-синього (6 шт.) кольорів, 2 двоскладні скляні намистини (двочастинна пронизка) зеленого кольору; дископодібні намистинки із прозорого зеленого скла; бронзовий пластинчатий перстень (рис. Г. 186).

У дослідженні № 6 – цвях, що може свідчити про наявність домовини.

4. Датування: середина XII – середина XIII ст. (?); XI–XII ст.

5. Автор дослідження: Л. Павлата, Д. Ясканіс – 1980–1981 рр.

Література: Pawlata 1991; Dzik 2015, s. 78.

274. Дорогичин (2), Сім'ятицький повіт, Підляське воєводство

1. Тип пам'ятки: ґрунтові поховання.

2. Топографія: південь міста, біля сучасної церкви Святого Миколая (на місці колись дерев'яної церкви XVII ст.), пл. Костюшка, вул. Мазовецька (рис. Г. 187).

3. Характеристика: 49 поховань (частина з яких пізнішого часу) у випростаному положенні на спині. Орієнтація західна. Поховання виявлені у гробницях (рис. Г. 188. II), складених без використання цвяхів (щонайменше поховання № 36, 37, 39, навколо яких відзначено наявність каменів, що, можливо, підтримували конструкцію). Ці поховання у домовинах опущені у культурний шар раннього середньовіччя, але, як зазначає автор дослідження, його датування непевне й може відноситися до дещо пізнішого часу. Положення рук: випростані вздовж тіла або покладені на таз обома чи однією рукою. Інвентар виявлено в похованні № 21 – скроневе кільце з кінцями, що закріплюють один за одного, кільце з розімкненими кінцями та низка інших скроневих без визначеного типу, намисто із 2 срібних намистин, 80 скляних намистин, 5 ракушок каурі, зуб тварини (рис. Г. 188. I).

4. Датування: XI–XIII/XIV ст.

5. Автор дослідження: Є. Сікора – 2006 р.

6. Література: Andrzejewski, S. 2009, s. 162–165, 170; 2011, s. 85; Dzik 2015, 78–79.

Додаток В
Мапи археологічних пам'яток

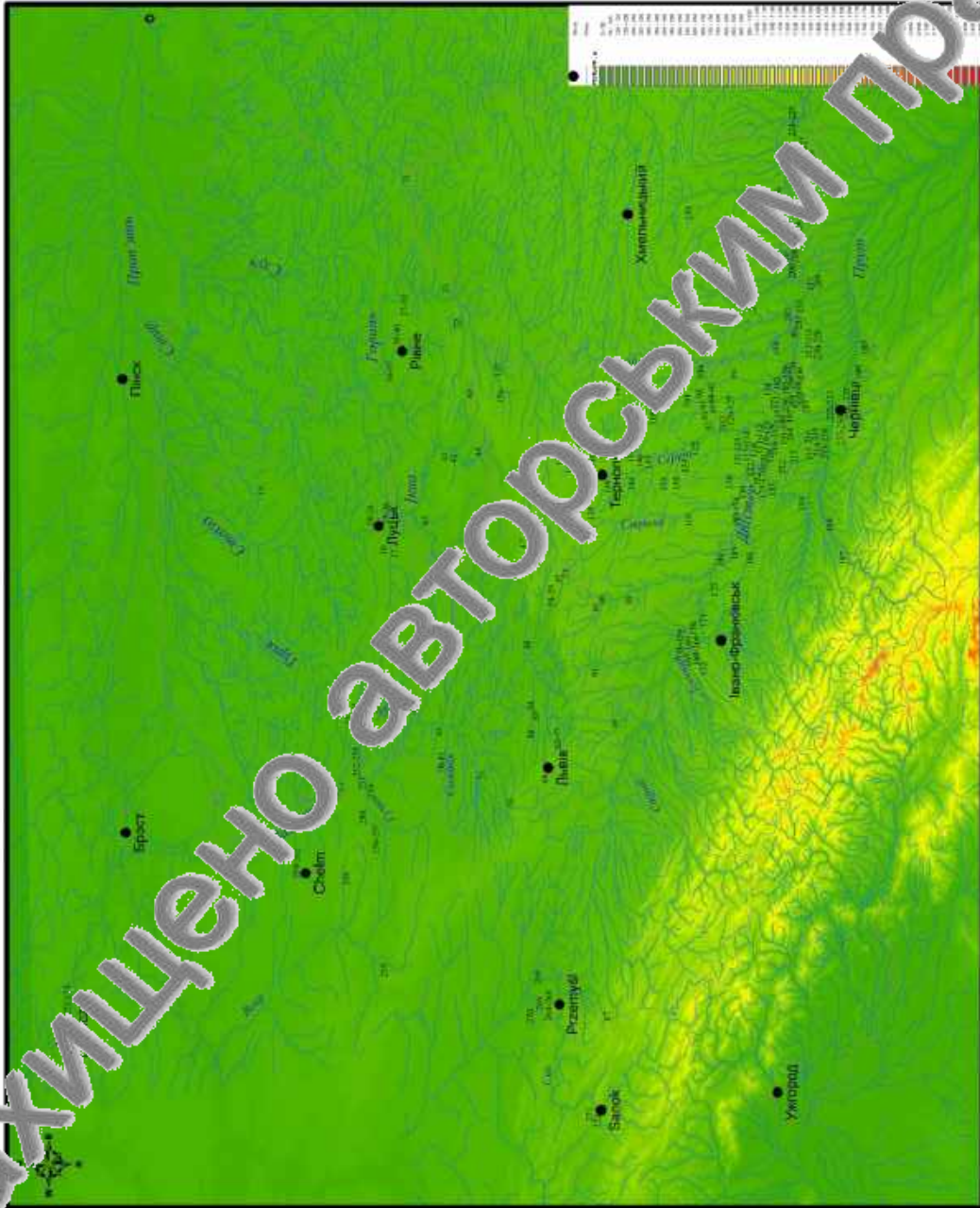

Рис. В. 1. Локалізація археологічних поховальних пам'яток на території Галицько-Волинських земель XI–XIV ст.

Рис. В. 1. – продовження. Локалізація археологічних поховальних пам'яток на території Галицько-Волинських земель XI–XIV ст.: 1 – Перемиль; 2 – Цегів; 3–9 – Володимир-Волинський; 10–11 – Заріччя; 12 – Зимне; 13 – Федорівка; 14 – Чесний Хрест; 15 – Городок; 16 – Городище; 17 – Коршів; 18–24 – Луцьк; 25–26 – Рованці; 27–30 – Дорогобуж; 31 – Корець; 32 – Лючин; 33 – Сіянци; 34–37 – Пересопниця; 38–40 – Радичів; 41 – Дубно; 42 – Тараканів; 43 – Крилів; 44 – Студянка; 45 – Лопавше; 46 – Ясенів; 47 – Накваша; 48 – Буськ; 49 – Городище; 50 – Глинськ; 51 – Любеля; 52 – Млинів; 53 – Підлипці; 54–59 – Пліснеськ; 60 – Львів; 61 – Осталовичі; 62–77 – Звенигород; 78–81 – Белз; 82 – Ромош; 83 – Добрячин; 84 – Цеперів; 85 – Запитів; 86 – Яценів; 87 – Смільниця; 88 – Лапшин; 89 – Урмань; 90 – Пліхів; 91 – Борщів; 92 – Більче-Золоте (Мишків); 93 – Верхняківці; 94–95 – Вовківці; 96 – Дзвенигород; 97 – Королівка; 98 – Іванків; 99 – Кривче; 100 – Кудринці; 101 – Лосяч; 102 – Михайлів; 103 – Монастирок; 104 – Турильче; 105–106 – Устя; 107 – Рукомиш; 108–110 – Увисла; 111–112 – Бедриківці; 113–114 – Блицанка; 115 – Виноградне (раніше – Костільники); 116–117 – Городок; 118 – Дзвиняч; 119 – Добрівляни; 120 – Зелений Гай (Жежава); 121 – Зозулинці; 122 – Іване-Золоте; 123 – Касперівці; 124 – Молодрібка; 125 – Лисівці; 126–127 – Новосілка (Новосілка-Костюкова); 128 – Петрівка; 129 – Ставки; 130 – Торське; 131 – Угринківці; 132 – Грицівці; 133–134 – Григорій Збараж; 135 – Хоми; 136 – Городище; 137 – Оліїв; 138 – Августівка; 139 – Велика Плавуча; 140 – Вістря; 141 – Доброводи; 142 – Остап'є; 143 – Рожівка; 144 – Ладичин; 145 – Зеленче; 146 – Тербовля; 147 – Великий Глибочок; 148 – Лозова; 149 – Почапінці; 150 – Скоморохи; 151 – Товстолуг (Застінка); 152 – Червоний Руський; 153 – Косів (хут. Хом'яківка); 154 – Мухавка; 155 – Палашівка; 156 – Подвище; 157 – Онишківці; 158–159 – Шевченкове; 160–166 – Крилос; 167–169 – Мотушка; 170 – Пітрич (присілок с. Козина); 171 – Побережжя; 172 – Вікторів; 173 – Гукуівна; 174 – Копачинці; 175–179 – Городниця; 180 – Корнів; 181 – Михальче; 182 – Передівання; 183 – Ясенів-Пільний; 184 – Олешків; 185 – Делева; 186 – Хотимир; 187 – Кути; 188 – Банилів; 189 – Герца; 190 – Маморниця; 191–195 – Василів; 196 – Віно (Мартинівка); 197 – Дорошівці; 198 – Митків; 199 – Мосорівка (Мусорівка); 200 – Онут; 201–202 – Погорілівка; 203 – Юрківці; 204 – Чуньків; 205 – Бабівця; 206 – Вороновиця; 207 – Дністрівка; 208 – Ленківці; 209 – Лівинці; 210 – Мокрівка; 211 – Оселівка; 212 – Борівці; 213 – Дубівці; 214 – Ошихліби; 215 – Іванківці; 216 – Кіцмань; 217 – Малятинці; 218 – Мамаївці (Новосілка); 219 – Шипинці; 220 – Довжок; 221 – Остриця; 222–223 – Чорнівка; 224–225 – Василівка; 226 – Гвіздівці; 227 – Коболчин; 228 – Кулішівка; 229 – Михалкове; 230 – Великий Кучурів; 231 – Ларабани; 232–233 – Клішківці; 234 – Перебиківці; 235 – Пригородок; 236 – Сокілець; 237–238 – Ленківці; 239 – Маліївці; 240 – Сокілець; 241–246 – Бакота; 247 – Лезенець; 248–249 – Кам'янець-Подільський; 250 – Вороновице (також Вороновице-Золото); 251 – Грудек Надбужний (Волинь); 252–253 – Стрижов (Стрижів); 254 – Черничин; 255 – Щебрешин; 256–257 – Чермно (Червен); 258 – Городисько; 259–262 – Холм; 263 – Валява; 264–268 – Перемишль; 269 – Журавиця; 270 – Лівці; 271 – Трепча (Терепча); 272 – Сянок; 273–274 – Дорогичин.

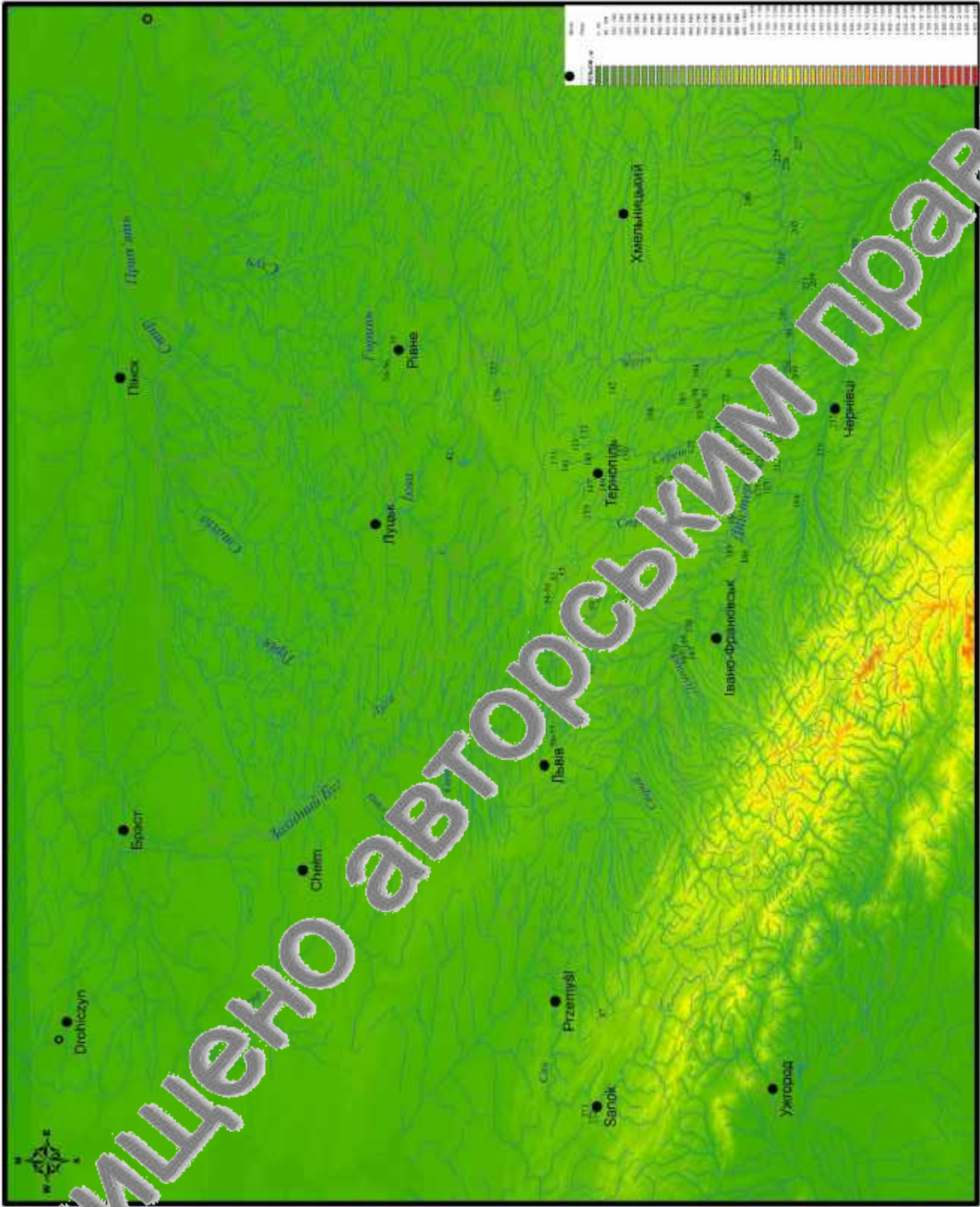

Рис. В. 2. Локалізація підлітових поховальних пам'яток на території Галицької та Львівських земель XI–XIV ст.

Рис. В. 2. – продовження. Локалізація підплитових поховальних пам'яток на території Галицько-Волинських земель XI–XIV ст.: 1 – Перемиль; 34–36 – Пересопниця; 39 – Рівне; 42 – Тараканів; 52 – Лука; 53 – Підлипці; 54–56 – Пліснеськ; 61 – Осталовичі; 76–77 – Звенигород; 87 – Смільниця; 88 – Лапши; 89 – Урмань; 90 – Пліхів; 91 – Борщів; 93 – Верхняківці; 95 – Вовківці; 96 – Дзвенигород; 98 – Іванків; 99 – Кривче; 101 – Лосяч; 103 – Монастирок; 104 – Турильче; 105 – Устя; 108 – Увисла; 111–112 – Бедриківці; 113 – Блудька; 115 – Виноградне (раніше – Костільники); 116–117 – Городок; 118 – Давидівці; 119 – Добрівляни; 120 – Зелений Гай (Жежава); 121 – Зозулинці; 123 – Клемерівці; 124 – Колодрібка; 125 – Лисівці; 126–127 – Новосілка (Новосілка Голубокова); 128 – Печорна; 129 – Ставки; 131 – Угринківці; 132 – Грицівці; 133 – Старий Збараж; 135 – Хоми; 139 – Велика Плавуча; 141 – Доброводи; 142 – Остап'є; 147 – Великий Глибочок; 148 – Лозова; 149 – Почапінці; 150 – Скоморохи; 151 – Товстолуг (Застінка); 153 – Косів (хут. Хом'яківці); 155 – Палашівка; 156 – Людвище; 157 – Онишківці; 159 – Шевченкове; 160 – Крилос; 167–168 – Залуква; 170 – Пітрич (присілок с. Козина); 174 – Копачівці; 175–178 – Городниця; 180 – Корнів; 183 – Ясенів-Пільний; 184 – Олешківці; 185 – Делева; 186 – Хотимир; 192–195 – Василів; 196 – Вікно (Мартинівці); 200 – Онут; 203 – Юрківці; 204 – Чуньків; 205 – Бузовиця; 209 – Лівинці; 210 – Макарівка; 211 – Оселівка; 212 – Борівці; 213 – Дубівці; 227 – Коборівці; 228 – Кулішівка; 229 – Михалкове; 237 – Ленківці; 240 – Сокілець; 271 – Терем (Терепча); 272 – Сянок.

Додаток Г
Плани, креслення і фото могильників, поховальних конструкцій
та інвентарю

Рис. Г. 1. Перемиль № 1. I: 1 – місце розташування підплитового могильника;
II – вигляд на могильник [Терський 1986, фото 29]

Рис. Г. 2. Володимир-Волинський № 3. I – креслення західного фасаду Успенського собору [ВКМ-№ Г-888]; II – обмірне креслення північного фасаду Успенського собору. Автор креслень – А. Прахов [ВКМ-№ Г-890]

Рис. Г. 3. Володимир-Волинський № 3. Креслення західного фасаду Успенського собору. Автор креслення – А. Прахов [ВКМ-№ Г-895]

Рис. Г. 4. Володимир-Волинський № 3. Обмірний план Успенського собору на момент дослідження. Автор креслення – А. Прахов [ВКМ-№ Г-891]

Рис. Г. 5. Володимир-Волинський № 3. Обмірний план давнього фундаменту Успенського собору з рештками підлоги. Автор креслення – А. Прахов [ВКМ-№ Г-896]

Шурф №1

	12б	12а	12	14	16	18	20
11б	11б	11а	11	13	15	17	19
0б	0б	0а	0	тр. 1			
	2а	2	4	6	8	10	
	1а	1	3	5	7	9	

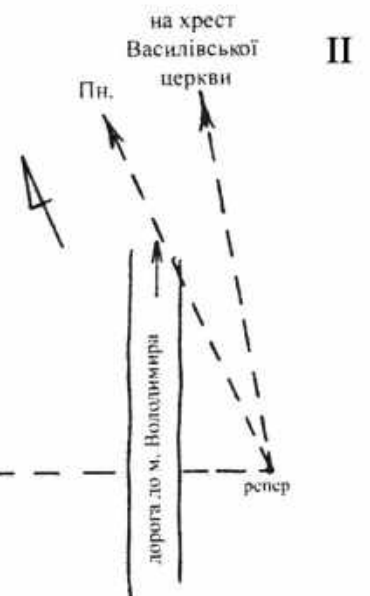

Рис. Г. 6. Заріччя № 11. I – місце розташування могильника; II – план могильника [Терський 2010, рис. 50]

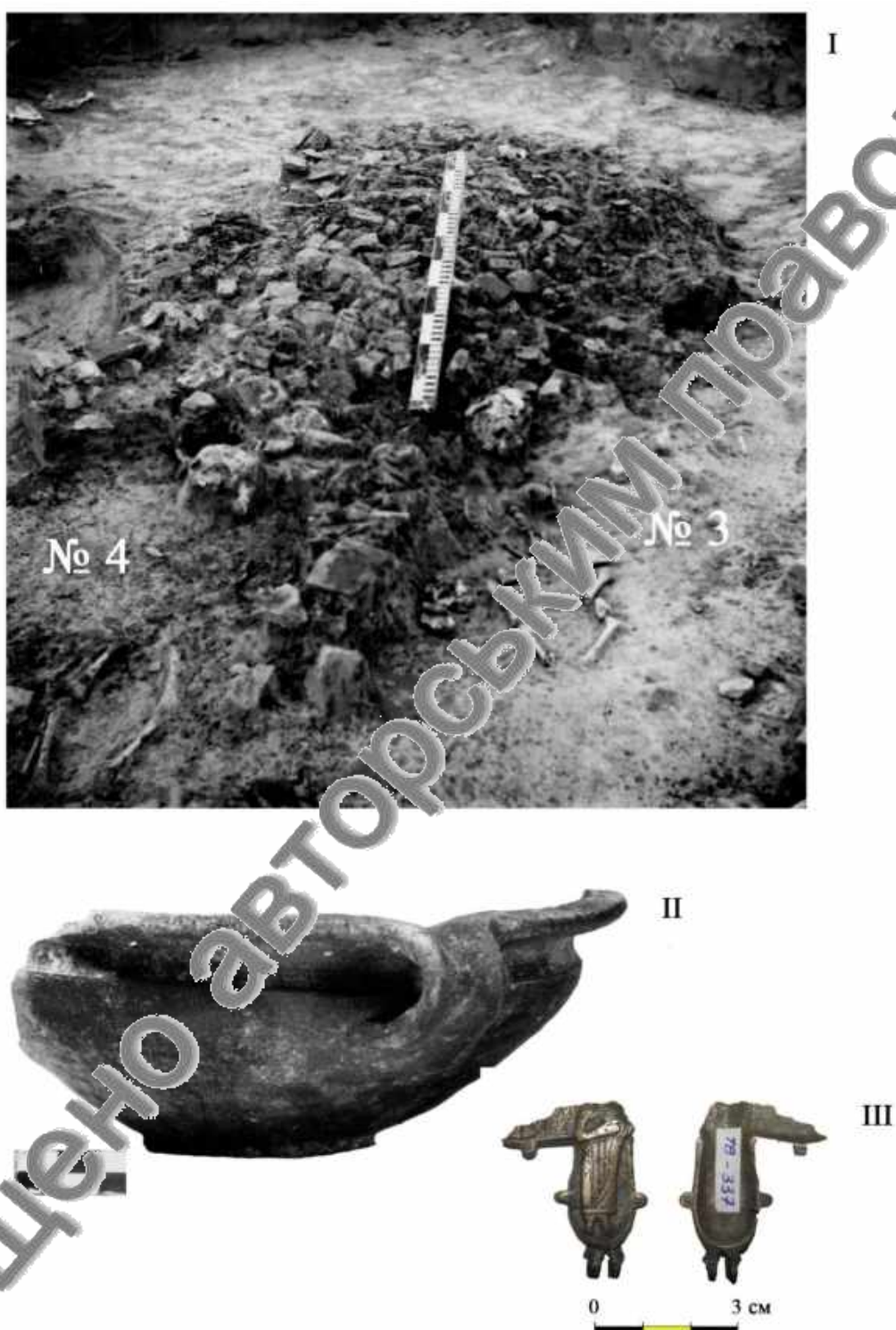
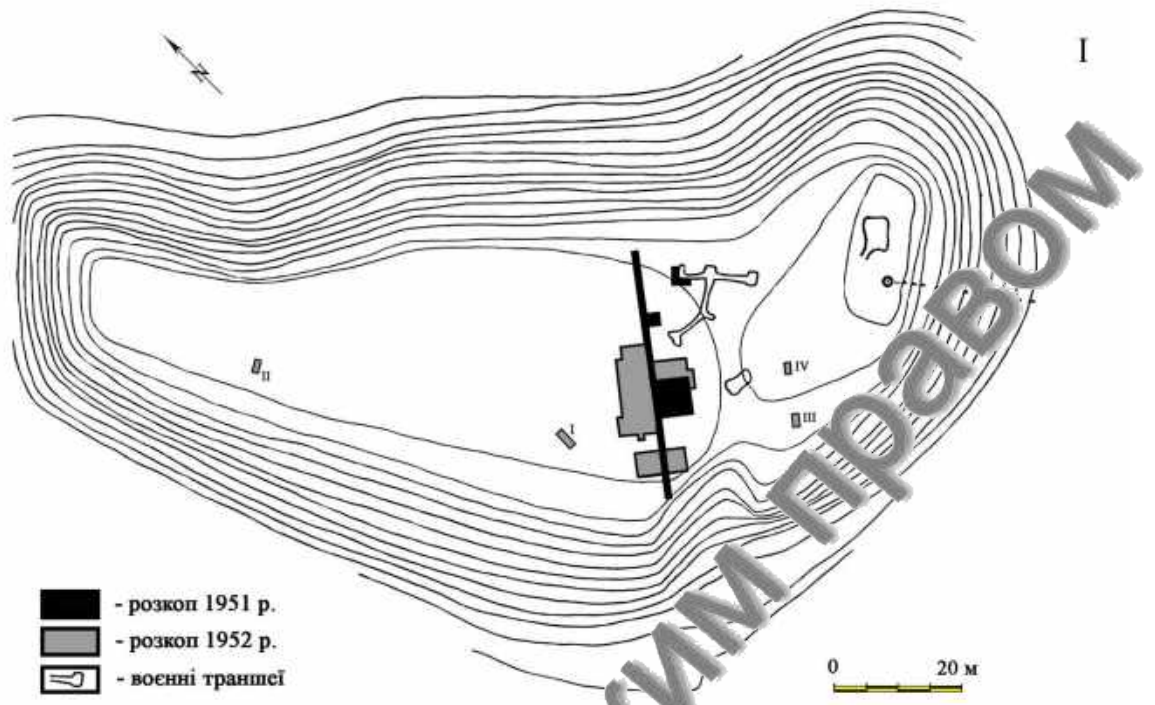

Рис. Г. 7. Заріччя № 11. I – розвал керамічної підлоги дерев'яної церкви XII–
 XIII ст. та поховання № 3 і № 4; II – фрагмент чаші з поховання № 4; III –
 фрагмент енкалпіона з культурного шару могильника [Пескова 1982, рис. 31, 33;
 ВІМ-ТВ-337; доопрацювання автора]

ПЛАН РОЗКОПІВ 1951–1952 РР.

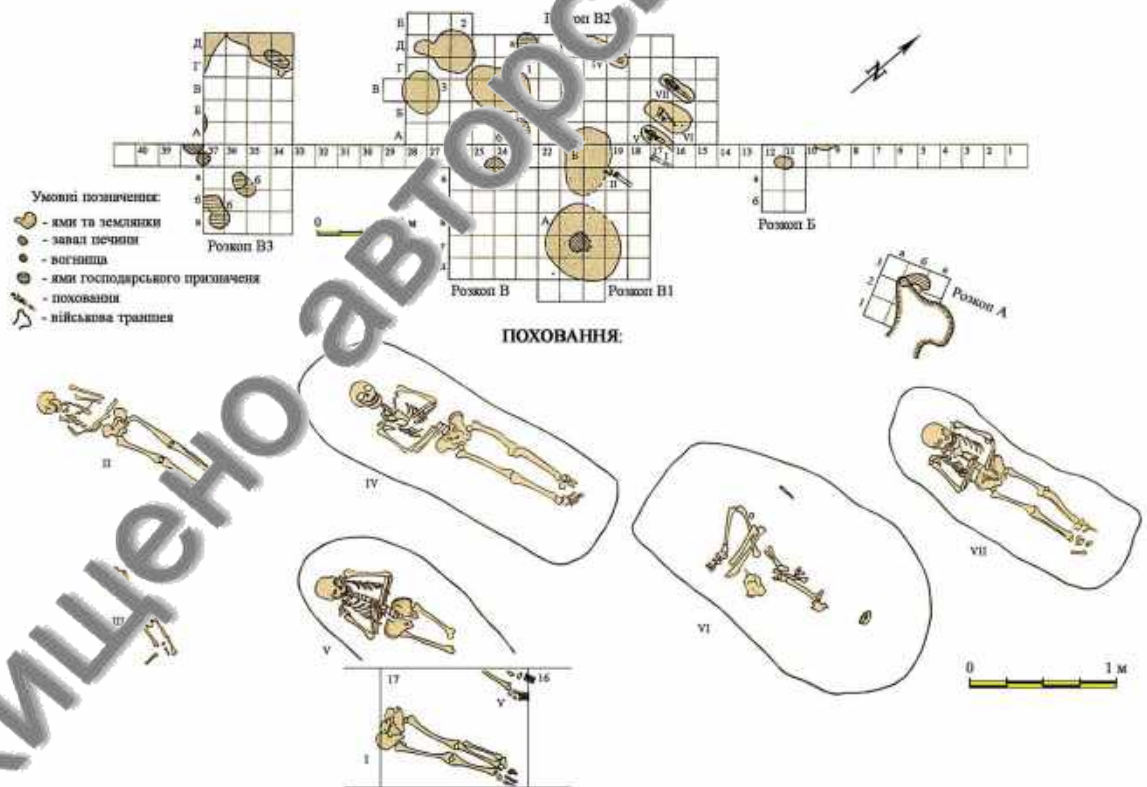

Рис. Г. 8. Зимне № 12. I – план городища (ур. Товарна Гора) з позначенням розкопів 1951–1952 рр.; II – план могильника [Захарук 1952/26, рис. 17–18, табл. III; доопрацювання автора]

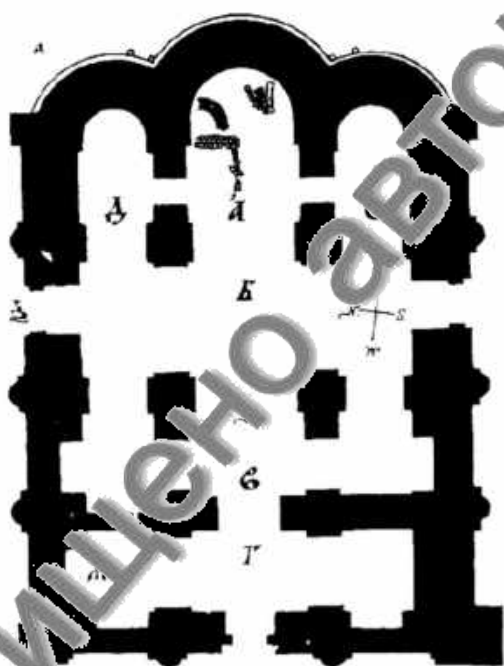

Рис. Г. 9. Федорівка № 13. I: 1 – розташування храму – Стара катедрa;
II – сучасне трасування фундаментів храму

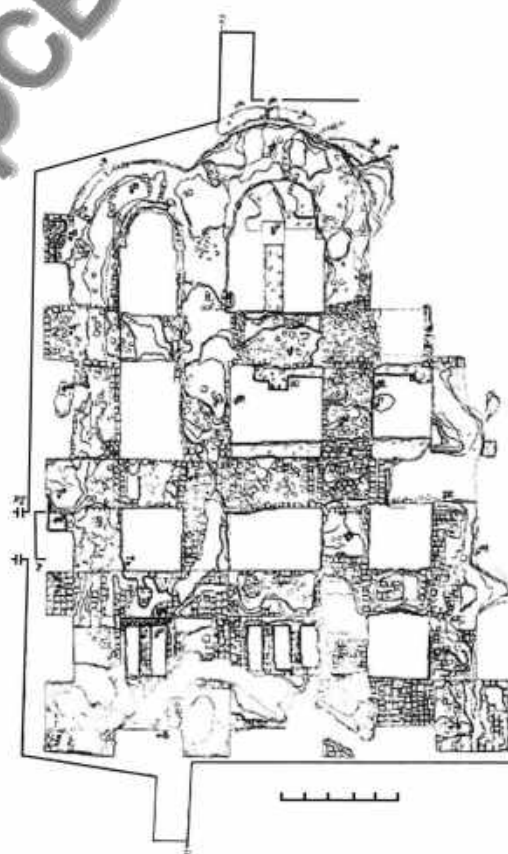

I

1

II

2

ис. Г. 10. Федорівка № 13. I – фото фундаментів храму – Стара катедра. Фото А. Прахова [Альбомъ... 1889, с. 11]; II – план храму – Стара катедра за розкопками: 1 – А. Прахова; 2 – П. Раппопорта [Раппопорт 1977, рис. 2, 4]

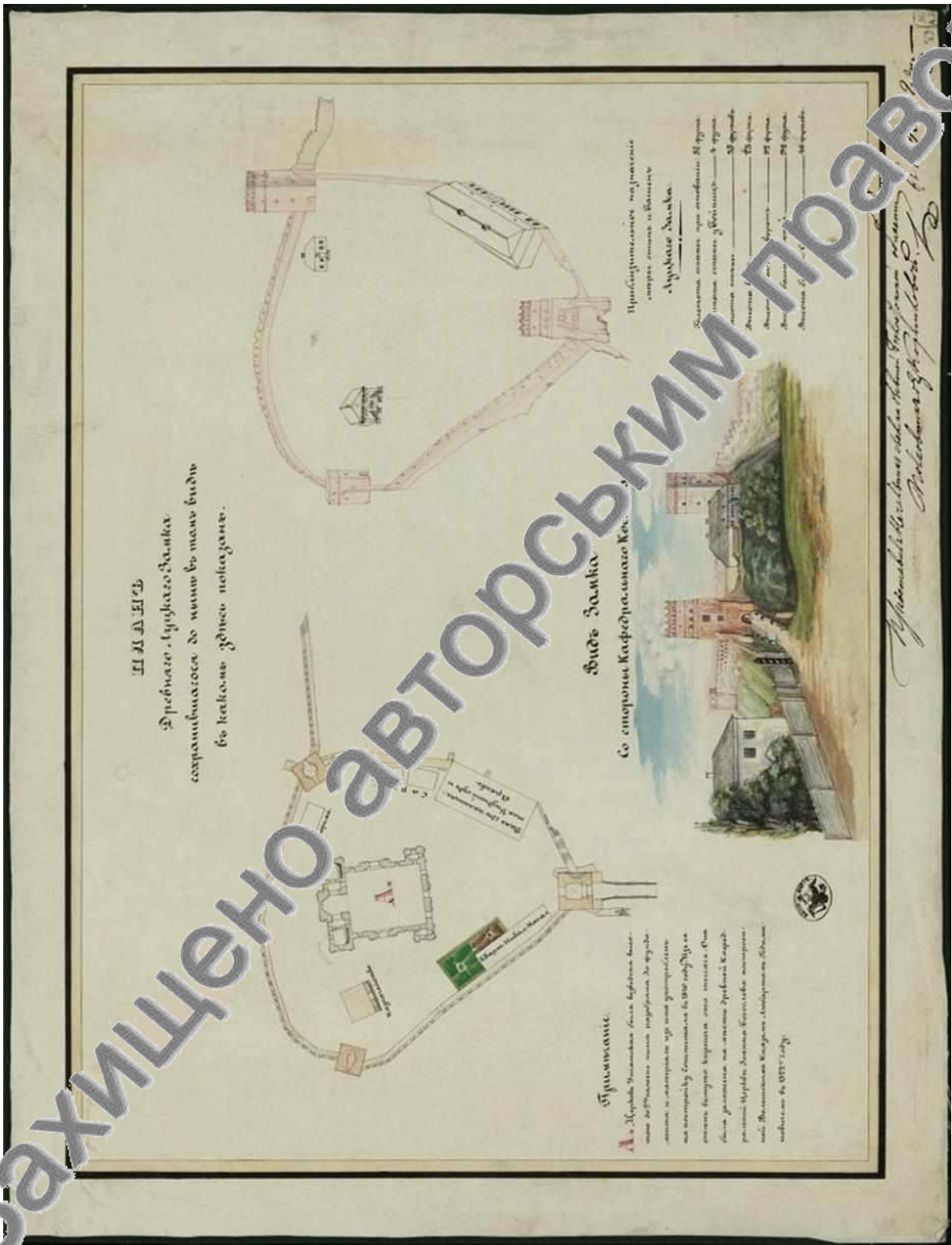

Рис. Г. 11. Обміри та замальовки Луцького замку. Генеральний план. Перша половина XIX ст. [Корнилович НІМ РАХ КП-39/185. А-4870]

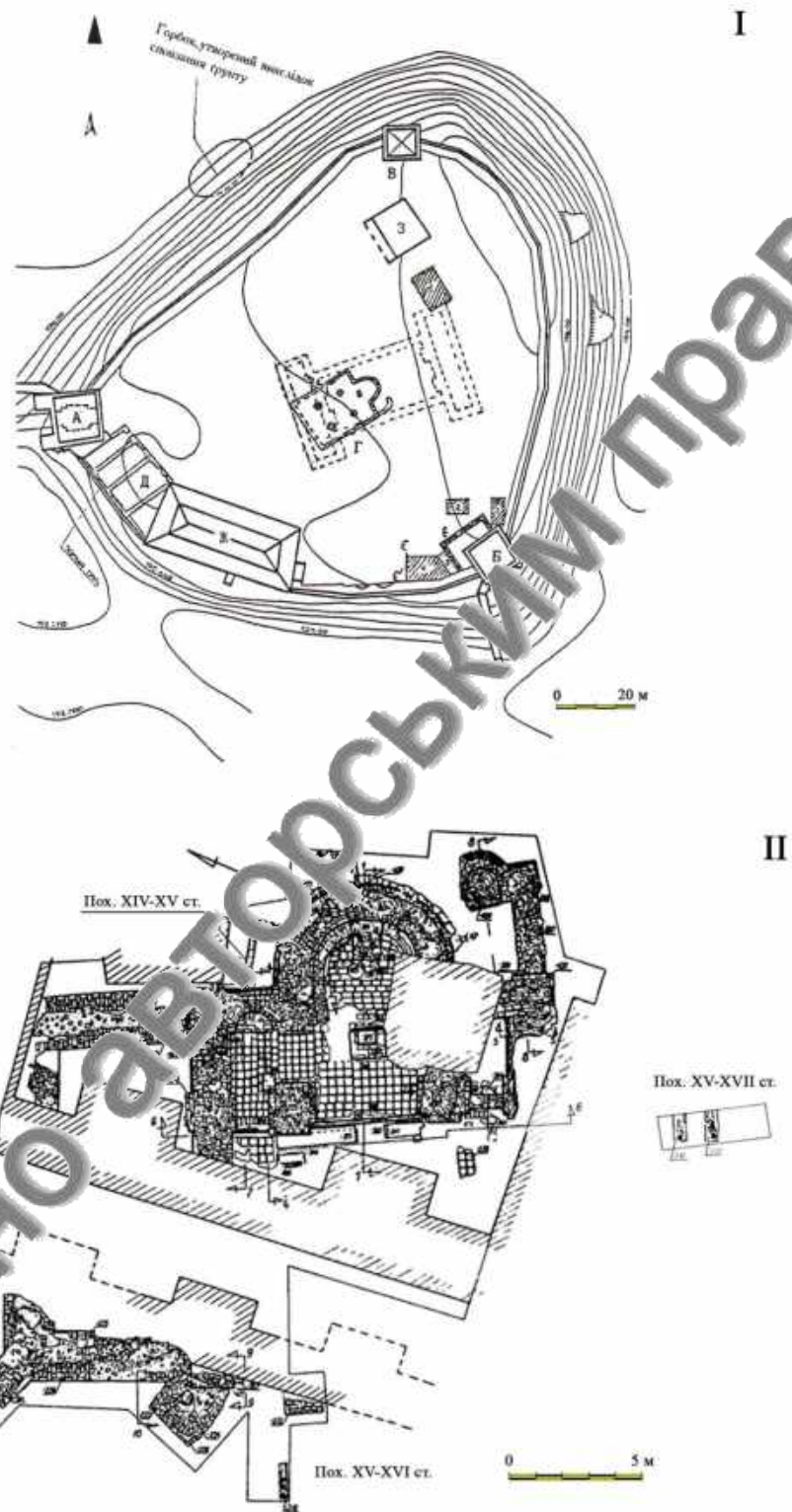

Рис. Г. 12. Луцьк № 18. I – Верхній замок: Г – фундаменти храму Святого Йоана Богослова [Терський 2006, рис. 32]; II – план храму Святого Йоана Богослова. Розкопки 1984–1986 рр. [Малевская 1986/135, рис. 3; доопрацювання автора]

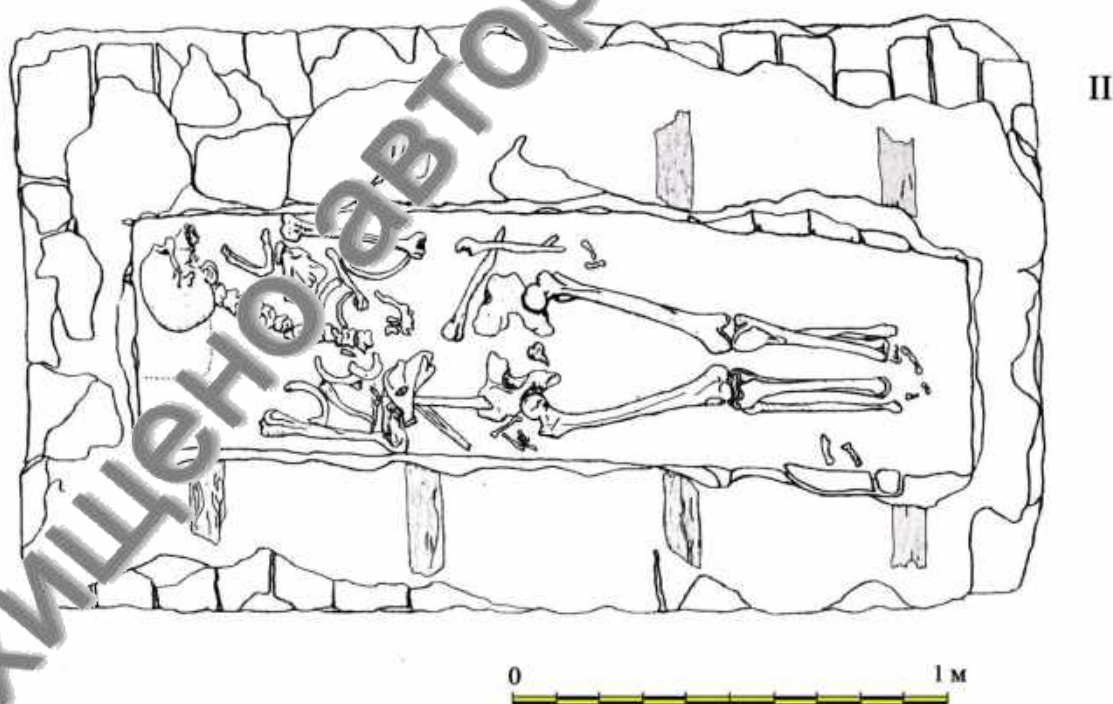
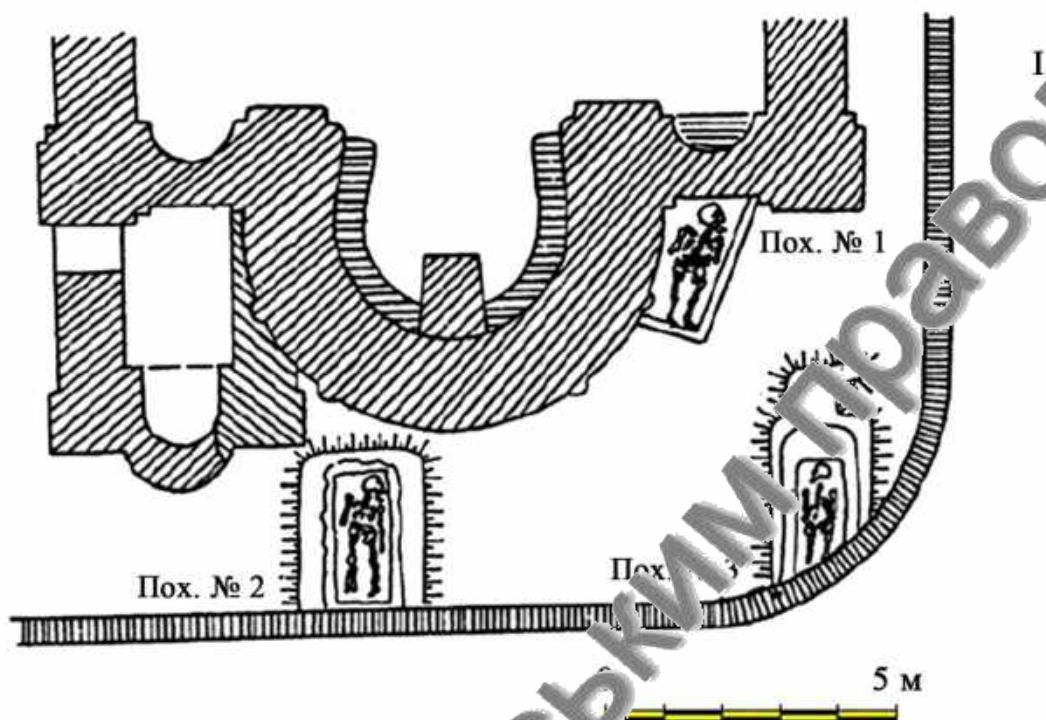

Рис. Г. 13. Луцьк № 18. I – поховання за віттарем храму Святого Йоана Богослова [Терський 2006, рис. 34]; II – поховання в цегляній гробниці (пох. № 2) [Сайчук 1989, рис. 32; доопрацювання автора]

Рис. Г. 14. Луцьк № 18. I–II – поховання в цегляній гробниці [Сайчук 1989, рис. 25, 27]

Рис. Г. 15. Леп'як № 18. I – череп із цегляної гробниці (№ 2) на момент відкриття [Салімак 1989, рис. 31]; II – череп із цегляної гробниці (№ 2) у 2017 р. [Архів проекту О. Галімова “Україна. Повернення своєї історії-2”, канал 1+1]

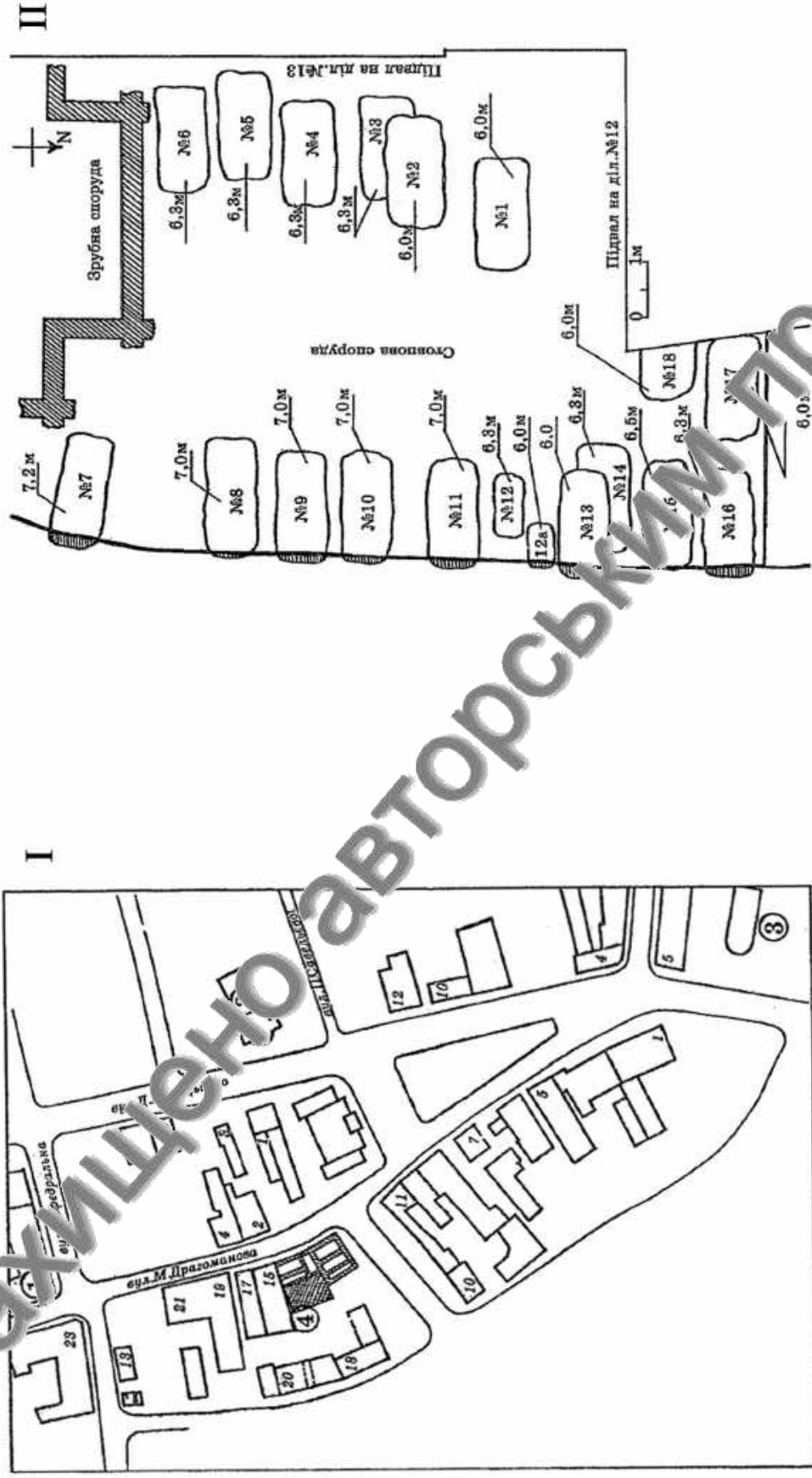

Рис. Г. 16. Луцьк № 24. I – 4 – розташування церкви Святого Йоана Хрестителя і прицерковної споруди; II – план кладовища [Терський 1998, рис. 1, 3]

Захищено авторським правом

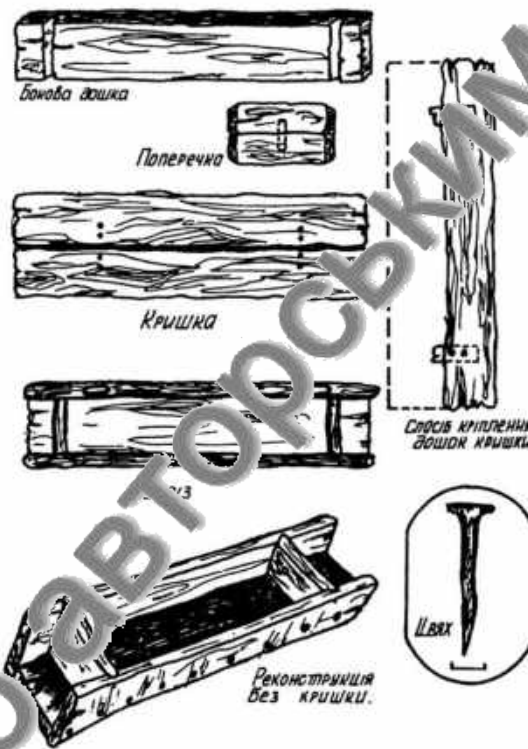
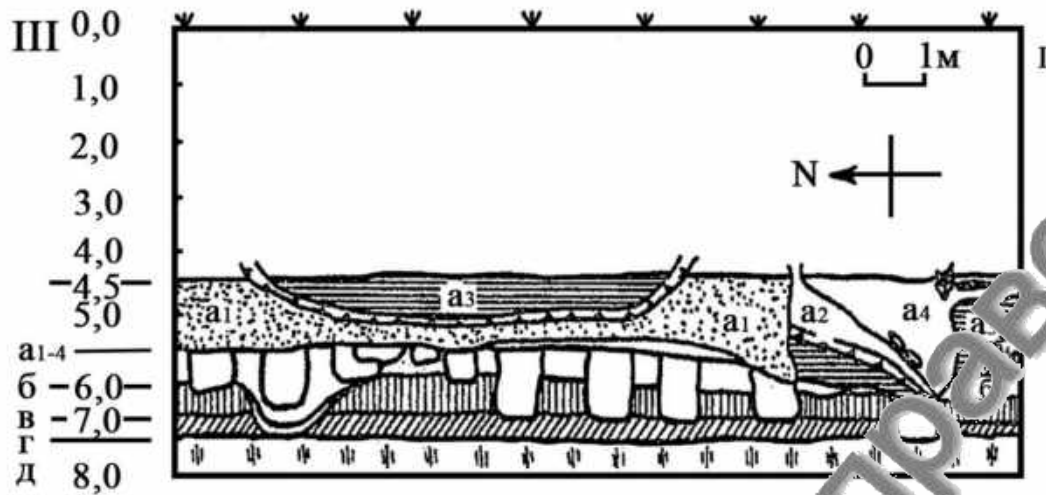

Рис. Г. 17. М. цук № 24. I – стратиграфія східної стінки котловану могильника; а1 – торфо-гумусний шар (рослинні рештки, фрагменти дерев'яних конструкцій (пд), шевські відходи (пн); а2 – сіра земля з домішками попелу, вугілля і спаленої глини; а3 – гумусована земля; а4 – підзол світлий; б – підзол світлий із фрагментами кераміки домонгольського часу (в цей шар впущені найпізніші поховання); в – глиняно-піщаний наплив; г – гумусний шар; д – супісок материковий, глиняний материк; II – реконструкція виявлених на кладовищі домовин [Терський 1998, рис. 4–5]

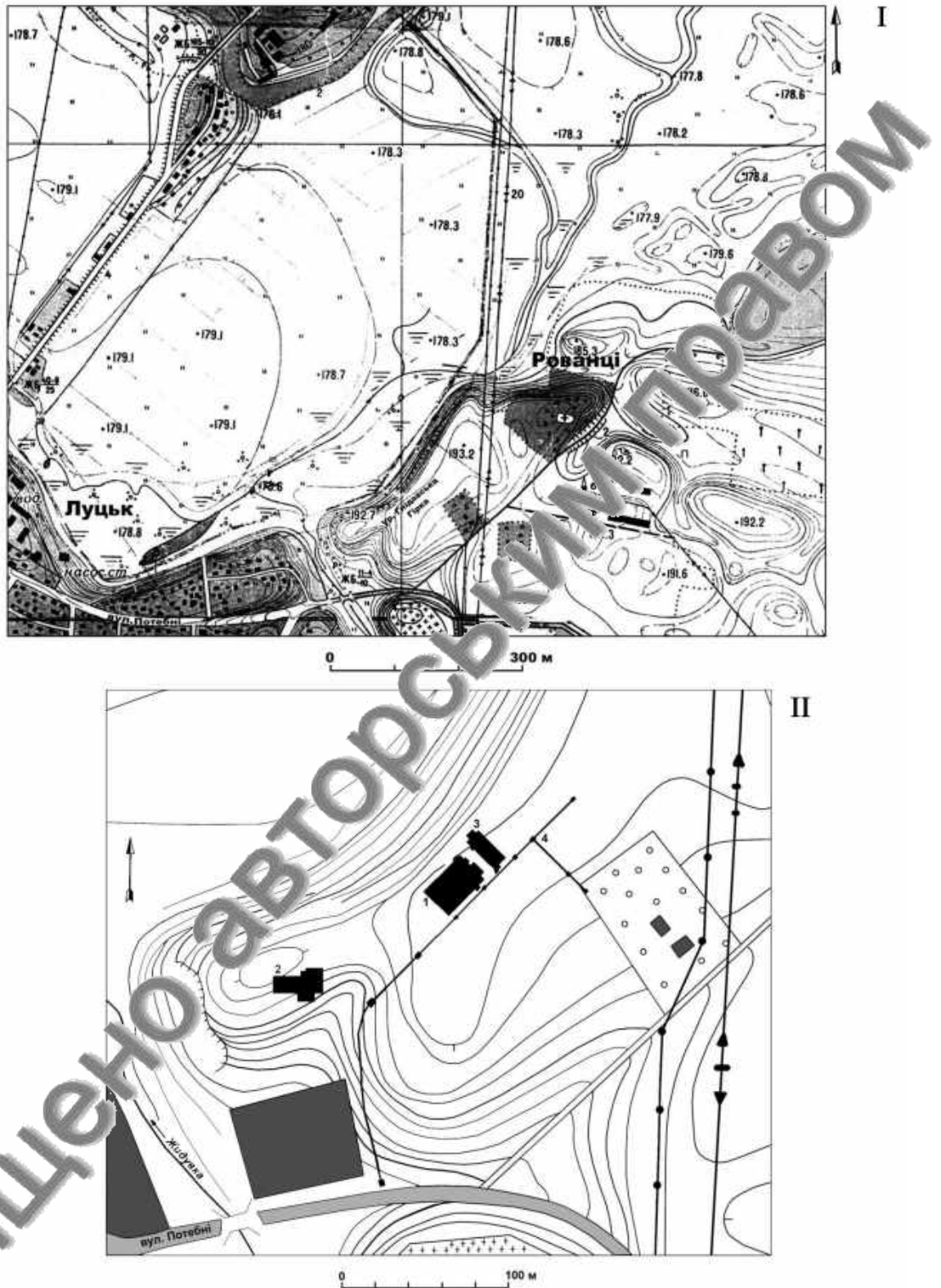

Рис. Г. 18. Рованці № 25. I – ур. Гнідавська Гірка на топографічній карті; II: 3 – розкоп № 12, у якому виявлено ґрунтове поховання [Златогорський, Бардецький, Ткач 2010, рис. 1–3]

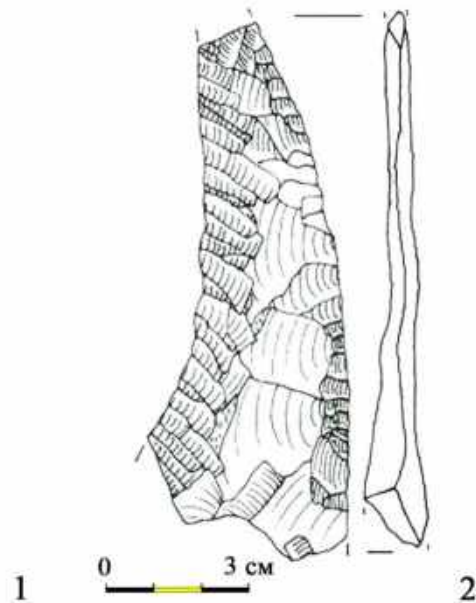
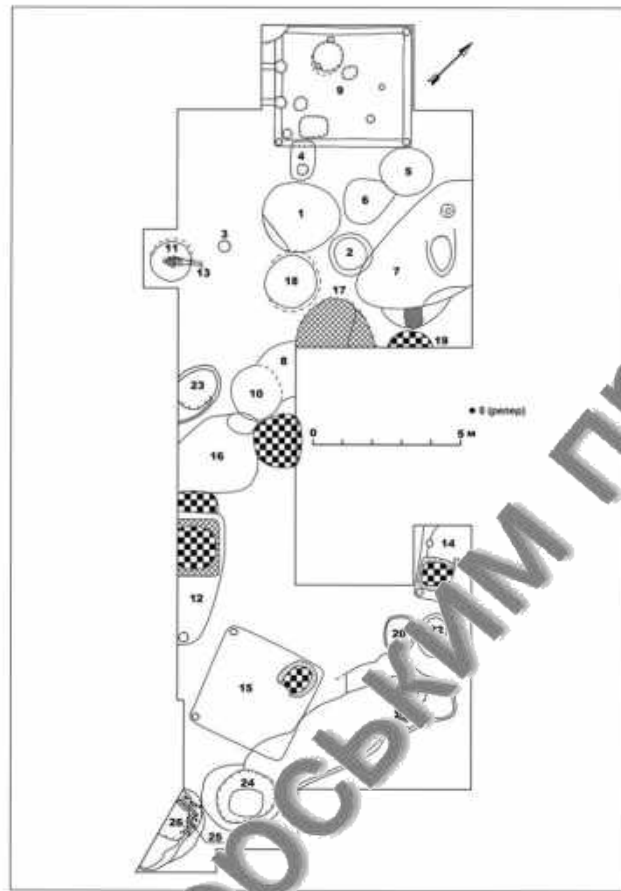

Рис. Г. 19. Рованці № 25. I: 13 – ґрунтове поховання; II: 1 – фото поховання; 2 – крем'яний серп, виявлений під черепом [Златогорський, Бардецький, Ткач 2010, рис. 4, 8, фото 19]

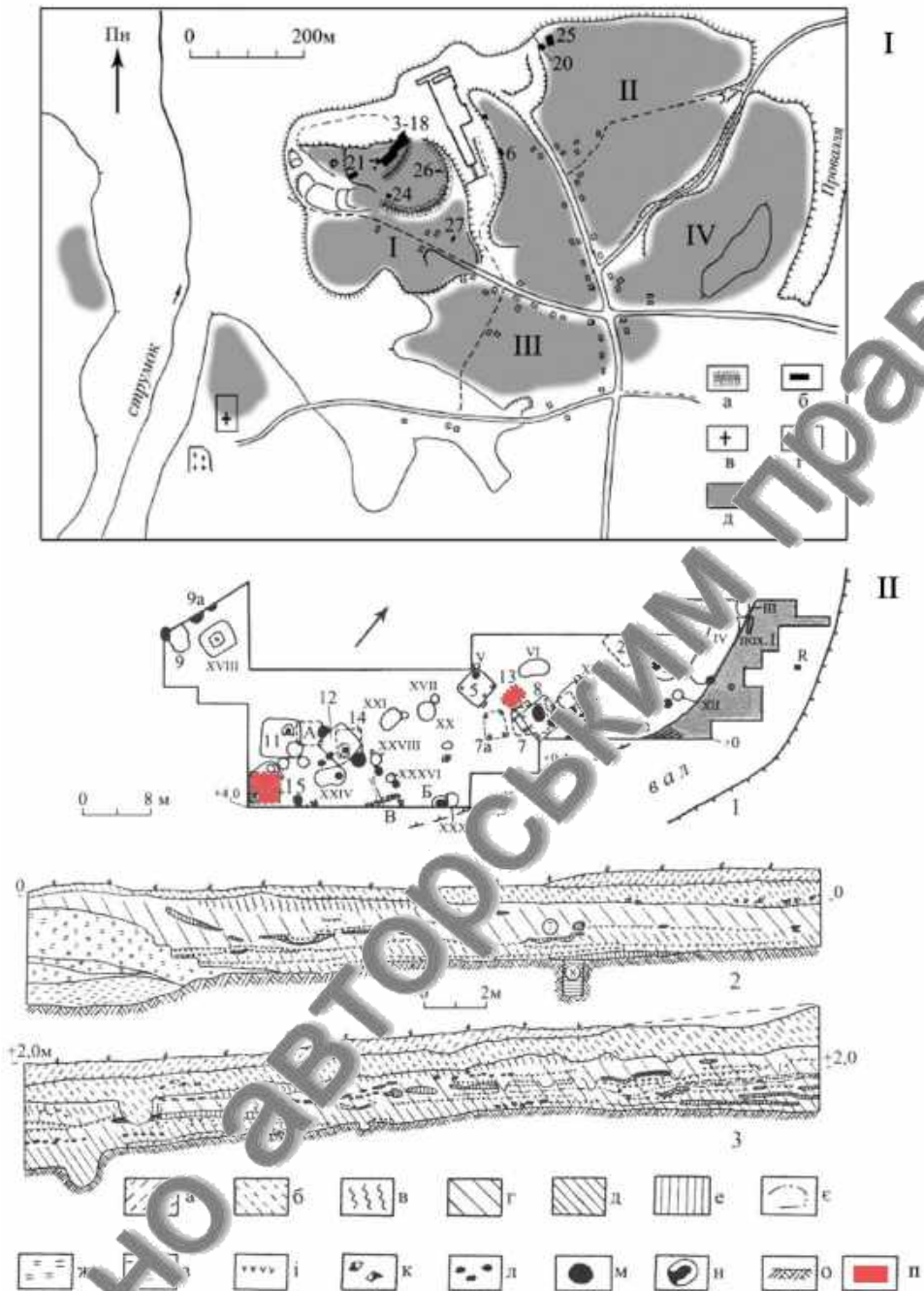

Рис. 1. 20. Дорогобуж № 27. I – план городища; 3–18 – розкопи (№ 4; 7–10; 18), у місцях яких виявлено поховання; II: 1 – план розкопів (3–18); 2–3 – профіль південно-східних стінок розкопів №10 і № 18.

Умовні позначення: а – порушений шар; б – верхній культурний шар; в – середній культурний шар; г – верхній горизонт нижнього культурного шару; д – нижній горизонт нижнього культурного шару; е – суглинок; є – тлін дерева; ж – насип валу; з – передматериковий шар; і – вугілля і попіл; к – цегла; л – каміння; м – черинь печі; н – піч; о – материк; п – споруди № 13 і № 15 [Прищепа 2016, рис. 26, 28; доопрацювання автора]

I

II

Рис. Г. 21. Дорогобуж № 27. I – братська могила в котловані будівлі № XIII; II – збережений в анатомічному порядку скелет із братської могили в котловані будівлі № XIII ст. [Прищепя 2011, рис. 64–65]

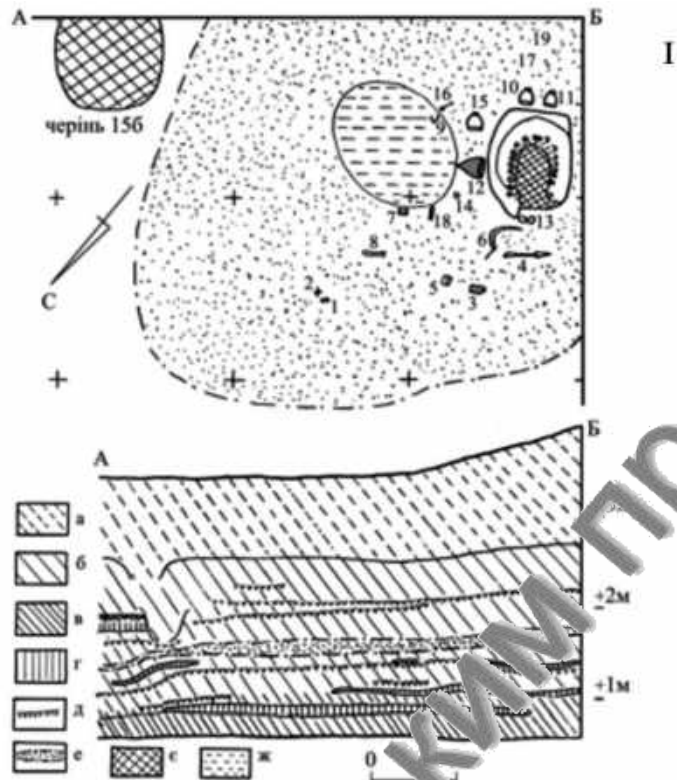

Рис. 1. 2. Дорогобуж № 27. I – план ділянки з рештками житла № 15; II – дослідження братської могили в котловані житла № 15.

Легендні позначення: а – верхній культурний шар; б – верхній горизонт культурного шару; в – нижній горизонт культурного шару; г – підсипка материкового суглинку; д – прошарок вугілля та попелу; е – коричневий шар органічних решток; є – черинь печі; ж – братська могила [Прищепя 2006, рис. 66–67]

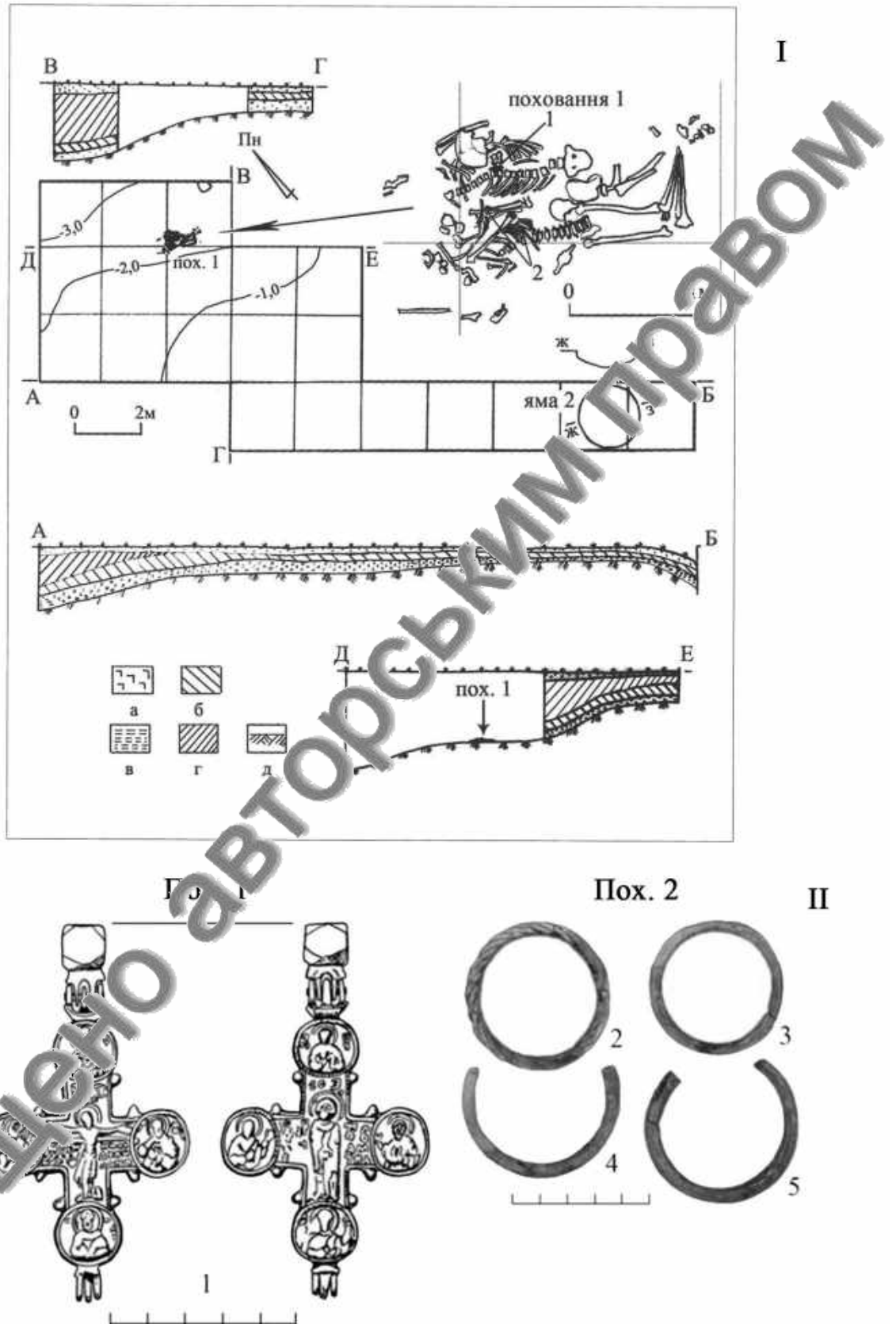
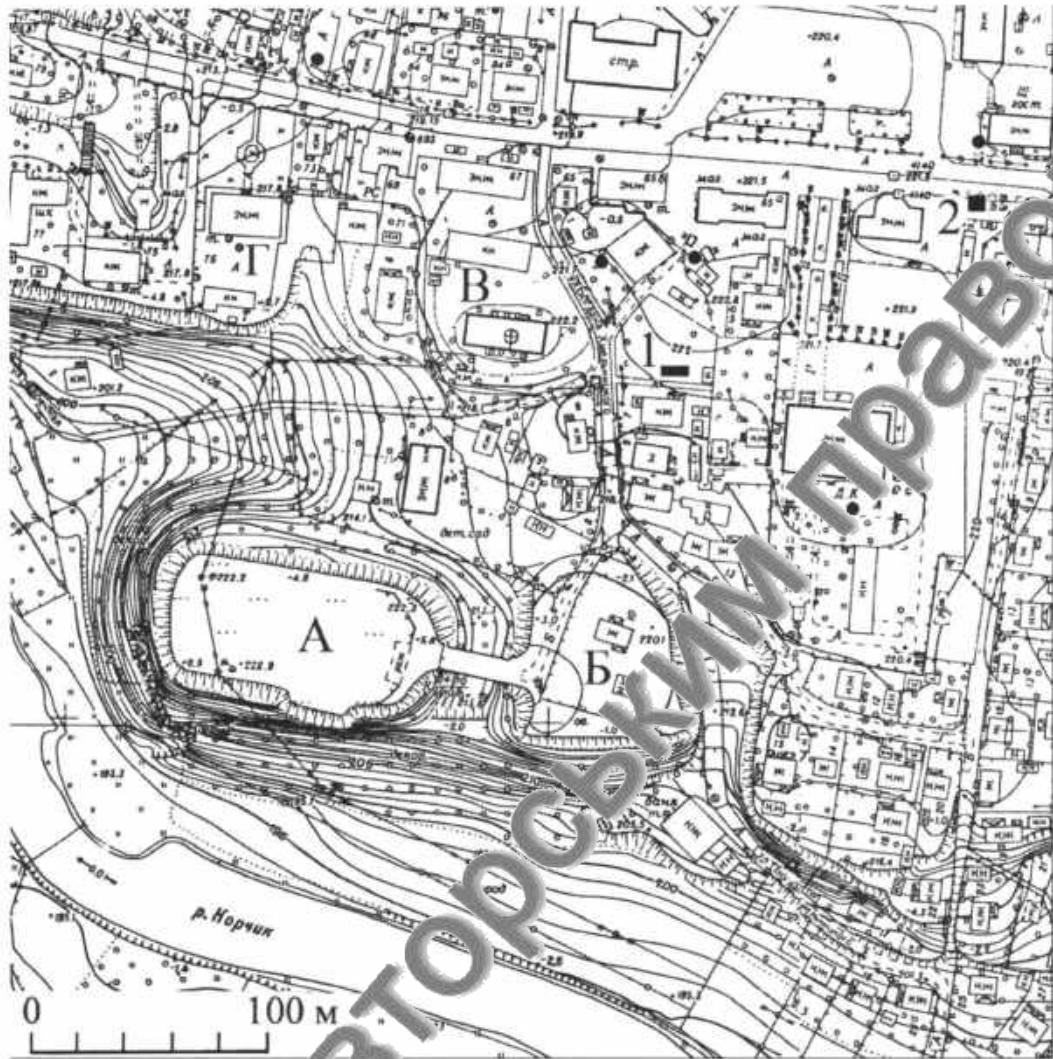

Рис. Г. 23. Дорогобуж № 29. I – план розкопу № XXXI: 1–2 – парне поховання; II – поховальний інвентар [Прищепя 2011, рис. 117; 2018, рис. 3, 1–5]

II

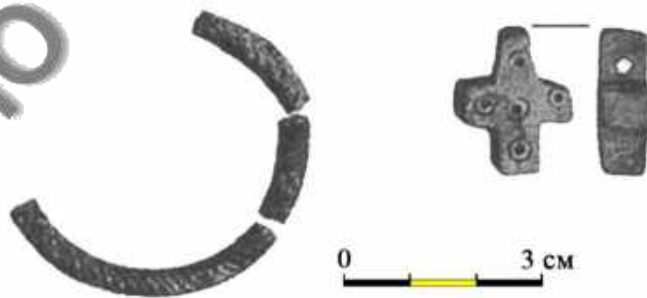

рис. Г. 24. Корець 31. I – план центральної частини м. Корця: 1 – розкоп на вул. Б. Хмельницького, 3; 2 – розкоп на вул. Київській, 61б. Буквами позначені: А, Б – замок князів Корецьких; В – Миколаївська церква; Г – палац князів Чорторійських; II – поховальний інвентар, виявлений у братській могилі [Прищепя 2016, рис. 83–84]

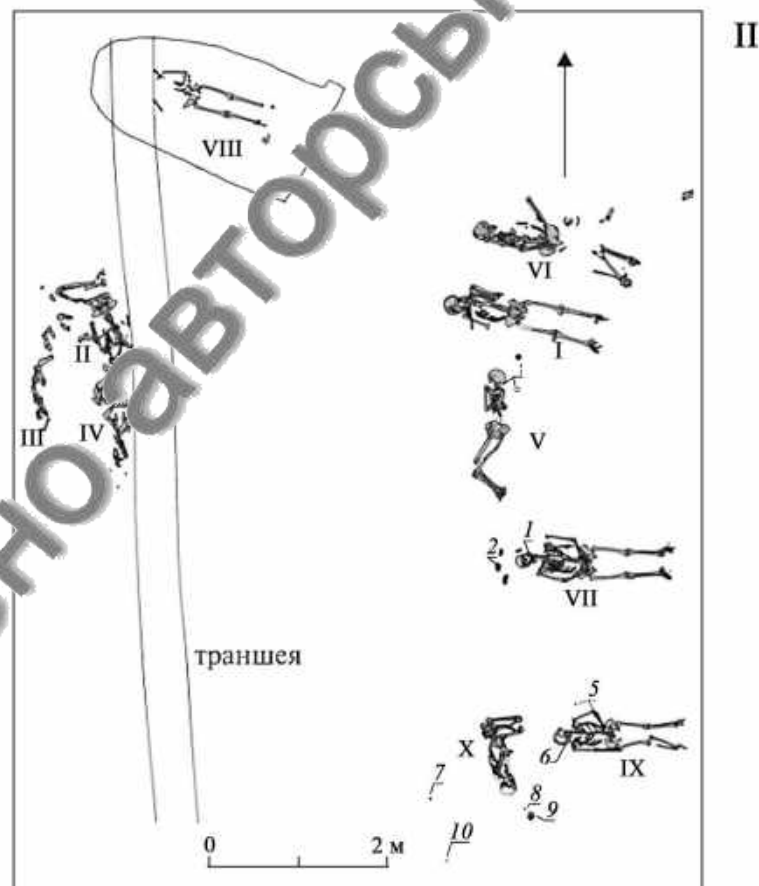

Рис. Г. 25. Лючин № 32. I – місце розташування могильника; II – план могильника [Самолук 2008, с. 271; доопрацювання автора]

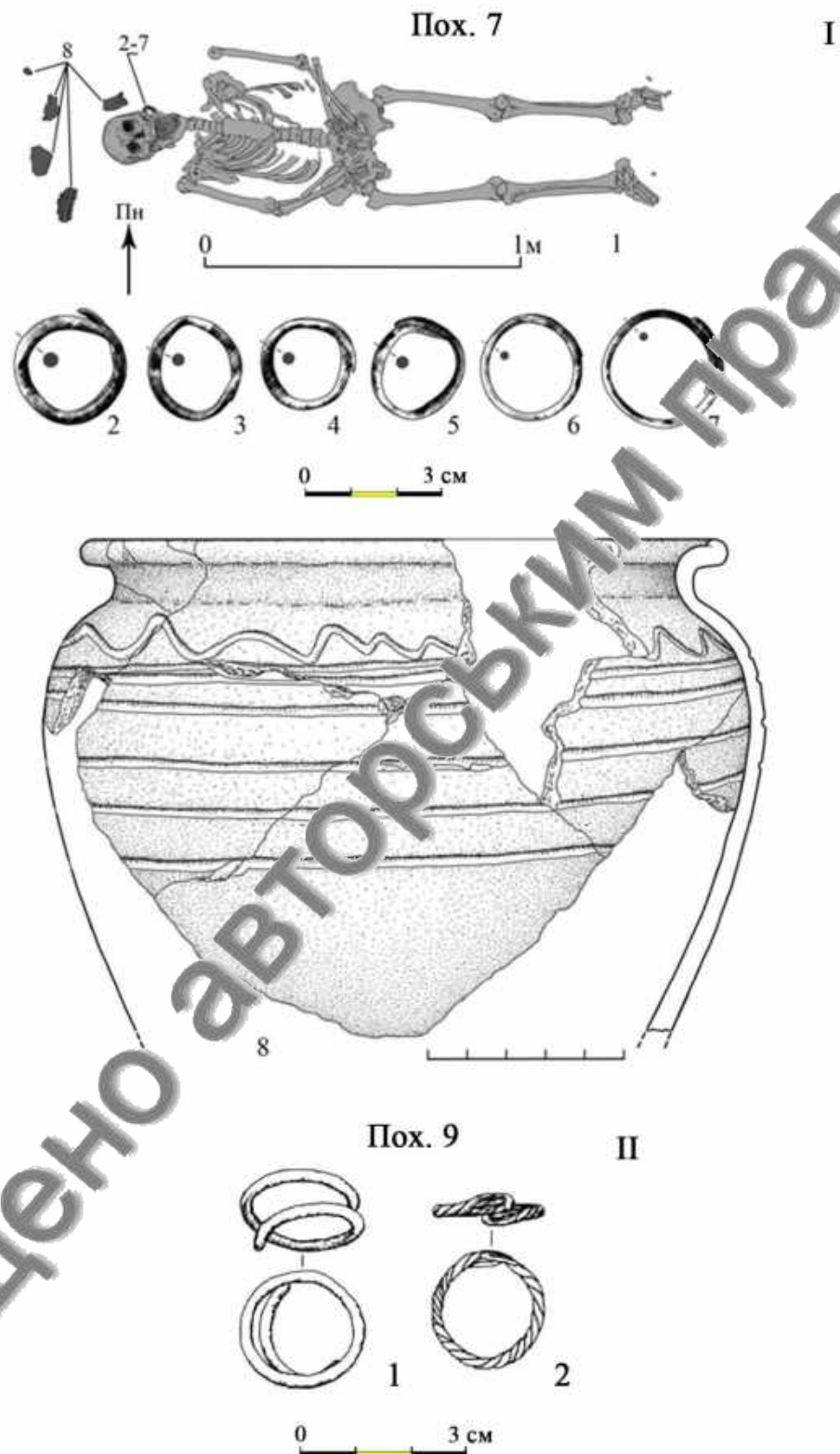

Рис. Г. 26. Лючин № 32. I: 1 – поховання № 7: 2–7 – скроневі кільця; 8 – фрагмент горщика; II – інвентар із поховання № 9: 1 – скроневе кільце; 2 – перстень [Самолук 2008, с. 272; Прищепа 2018, рис. 2]

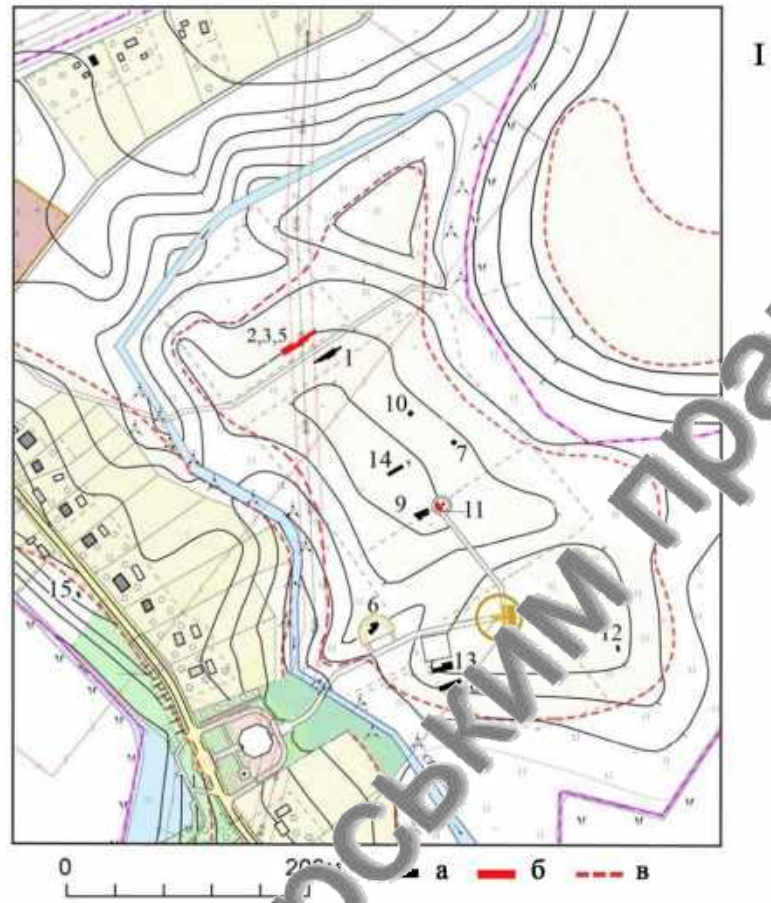

рис. Г. 27. Пересопниця № 36. I – план центральної частини: а – археологічні розкопки; б – місце виявлення могильників; в – межі поширення культурного шару; 11 – місце розташування кам'яного хреста; II – вид із півдня на розкоп (1979) в ур. Пастівник (Баштовик) [Прищепя 2018, рис. 9; Терський 1980, фото 4; доопрацювання автора]

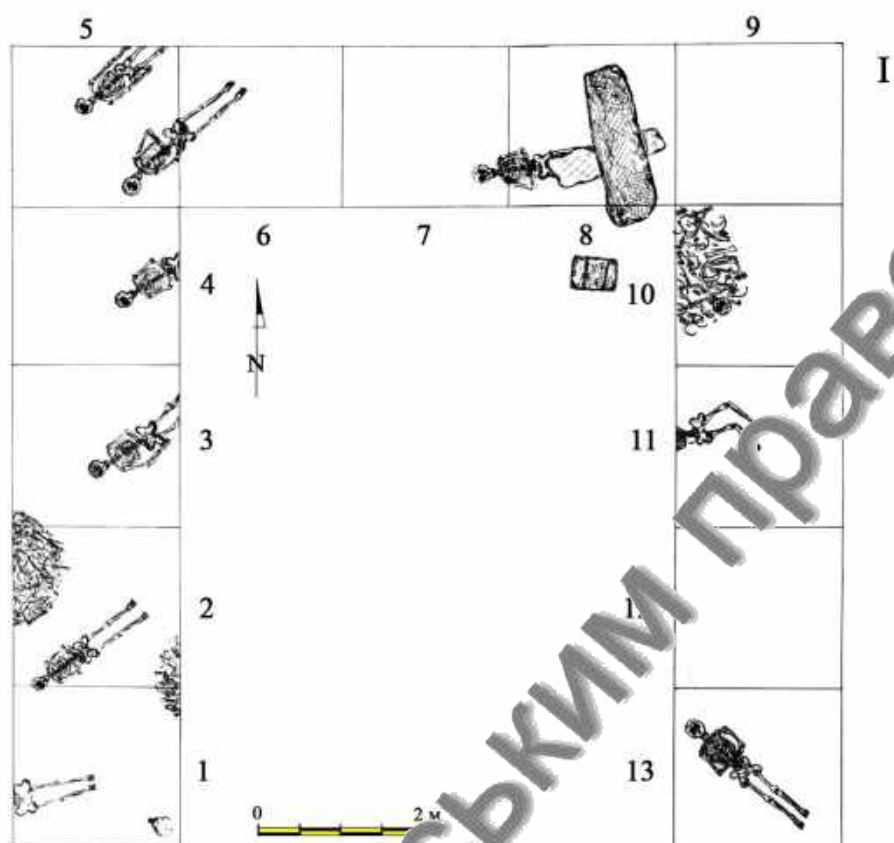

Рис. Г. 28. Пересопниця № 36. I – план могильника (1979); II – вигляд на поховання й виявлені намогильні плити [Терський 1980, рис. 6; фото 7]

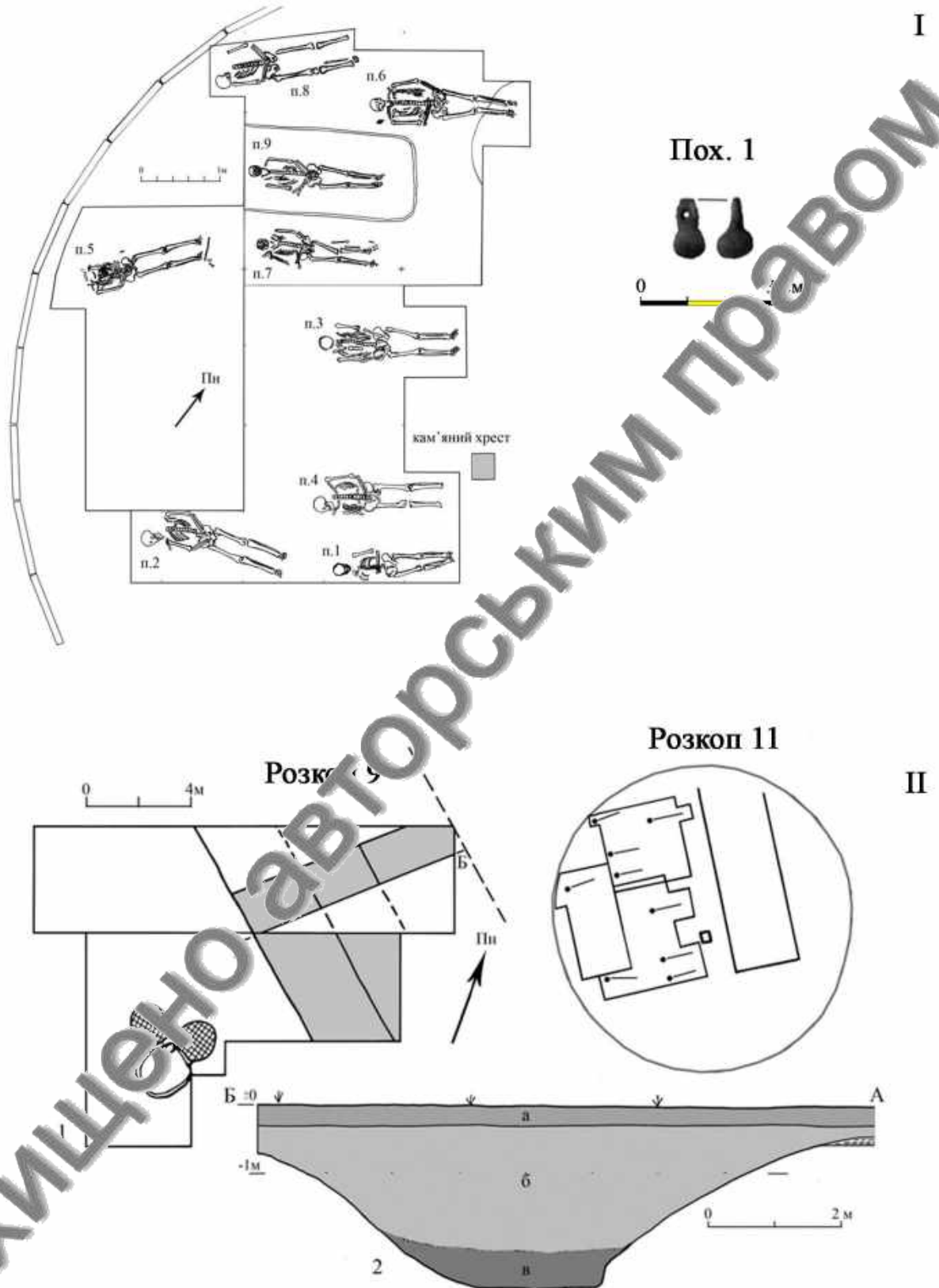

Рис. Г. 29. Пересопниця № 36. I – план могильника (2015–2016);
 II: 1–2 – рив [Прищепа 2018, рис. 10, 12; доопрацювання автора]

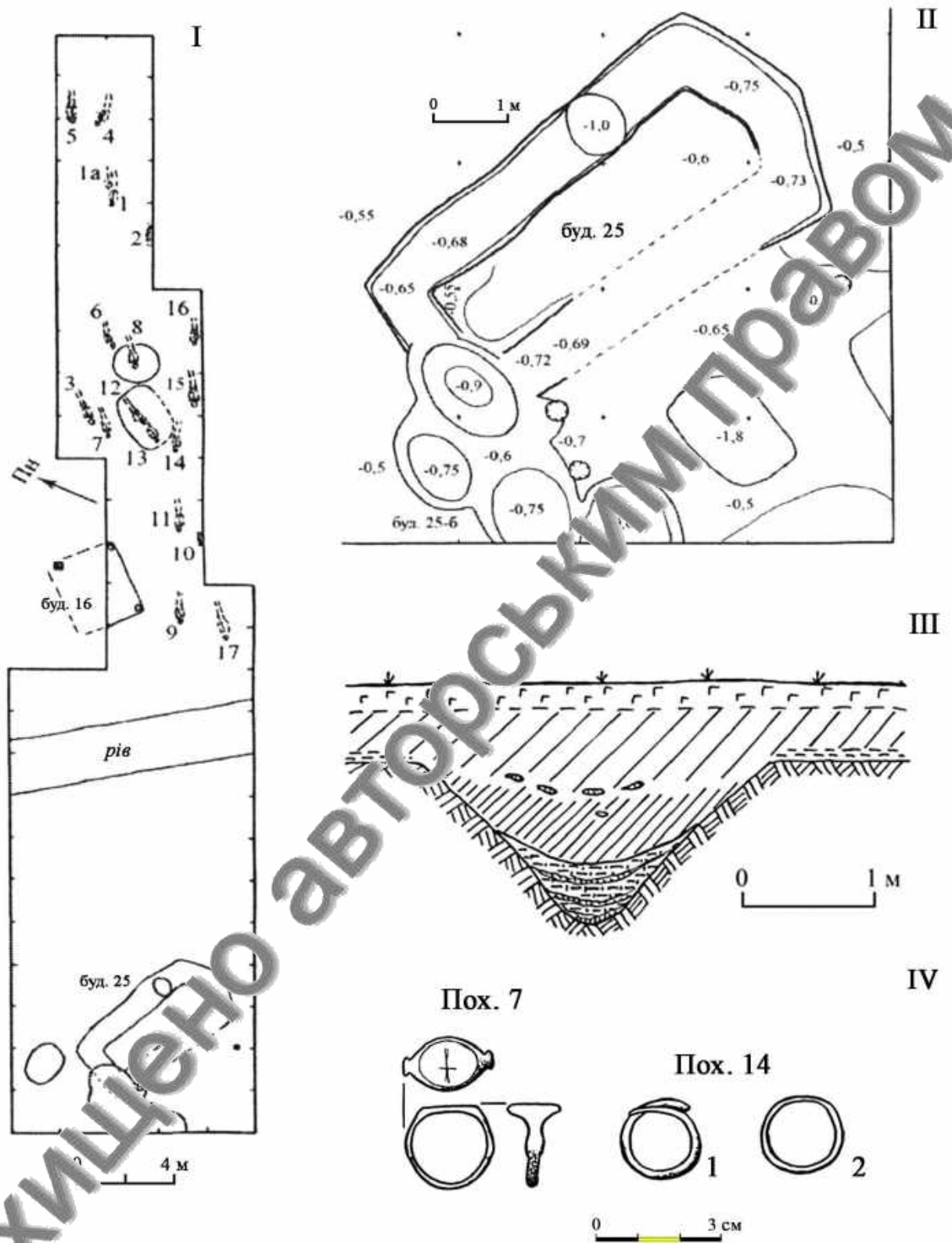

Рис. Г. 30. Пересопниця № 37. I – план досліджуваного могильника; II – споруда № 25, яку інтерпретовано як культову; III – профіль розрізу рову; IV: 1 – скроневе кільце; 2 – перстень [Прищепя 2016, рис. 52; 2018, рис. 14]

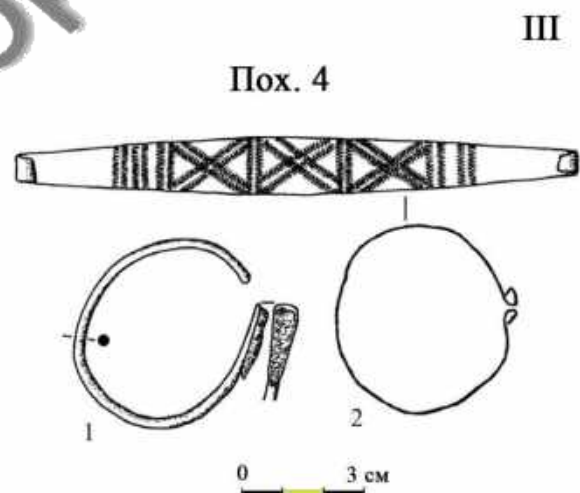
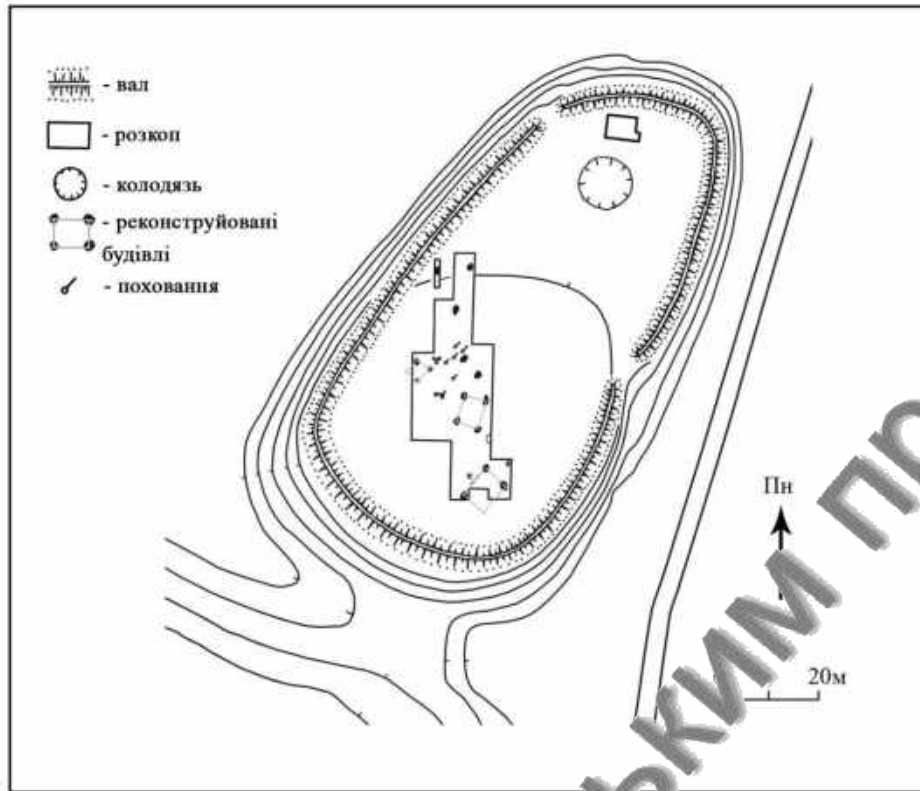

Рис. Г. 31. Рівне № 38. I – план Басівкутського городища; II – план могильника; III – поховальний інвентар [Прищепя 2016, рис. 114; 2018, рис. 4–5]

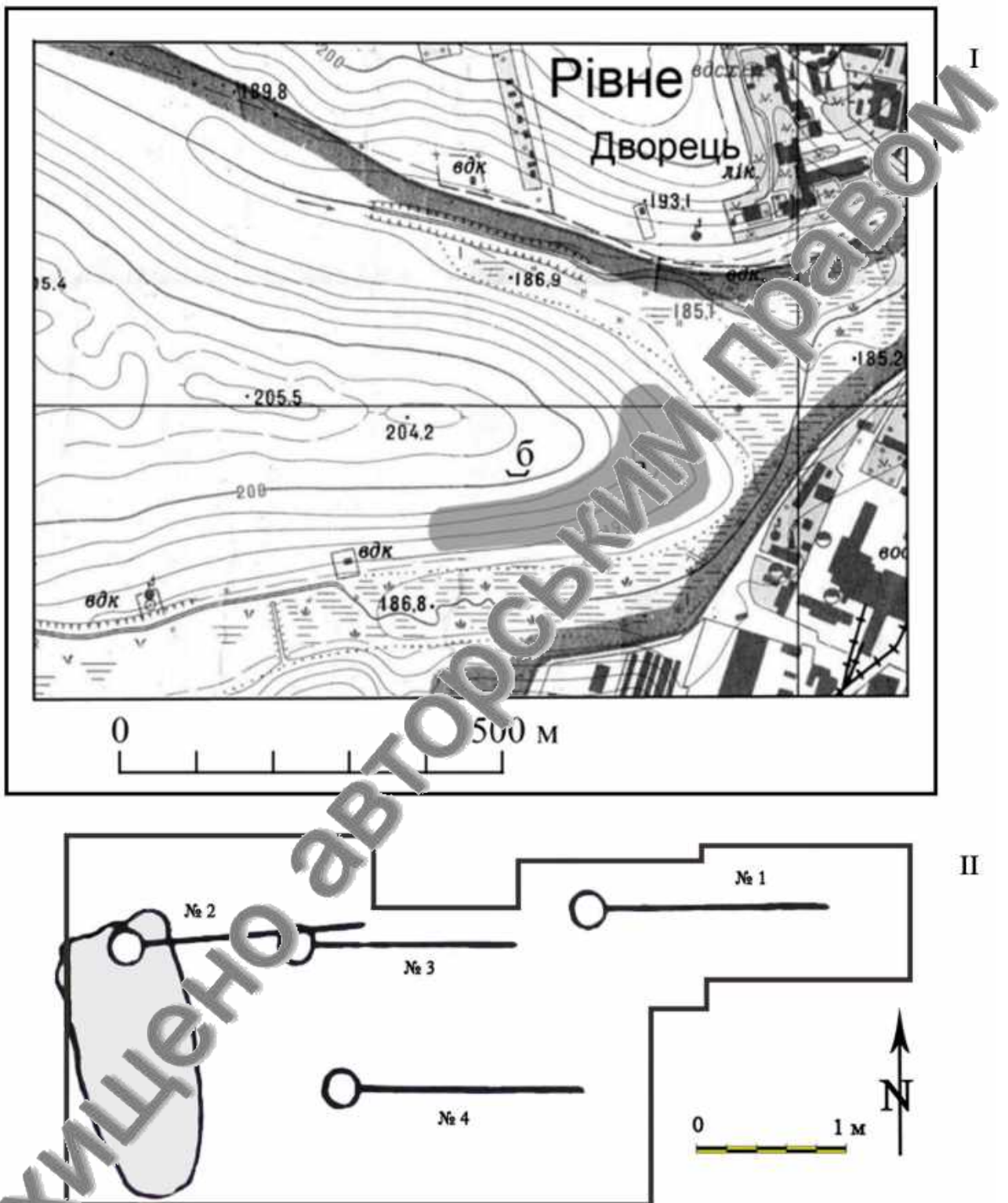

Рис. Г. 32. Рівне № 39. I – план розташування поселення XII–XIII ст. (а) і могильника (б); II – план могильника [Прищепа 1983/95, табл. 24; 2018, рис. 6]

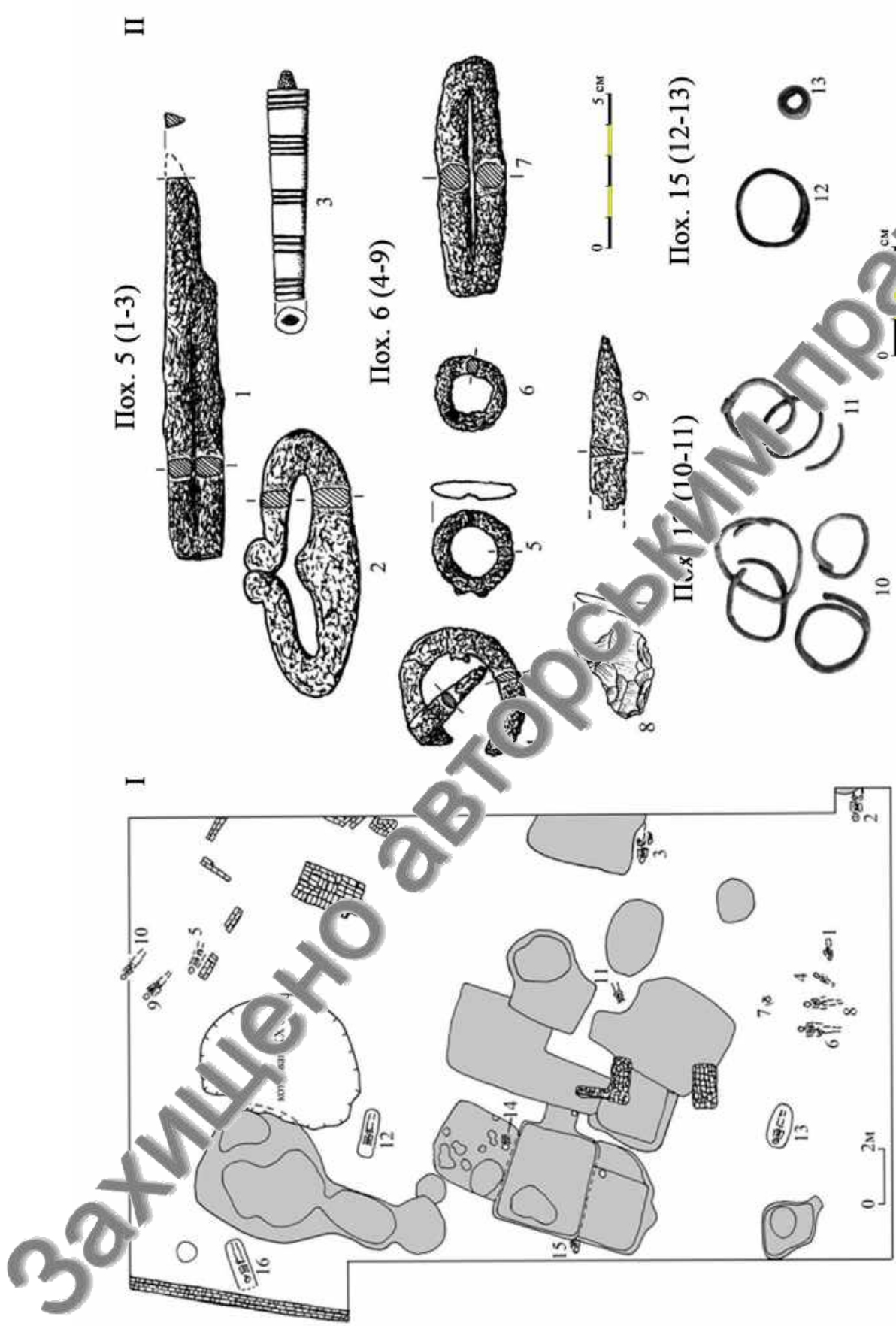

Рис. Г. 33. Рівне № 40. I – план могильника; II – поховальний інвентар: 5 – рамка пряжки; 6 – підкова; 7 – кістяна пряжка; 8 – кістяна пряжка; 9 – кістяна пряжка; 10 – скроневі кільця; 11 – скроневі кільця; 12 – скроневе кільце; 13 – скляна намистина [Прищеп 2018, рис. 7–8]

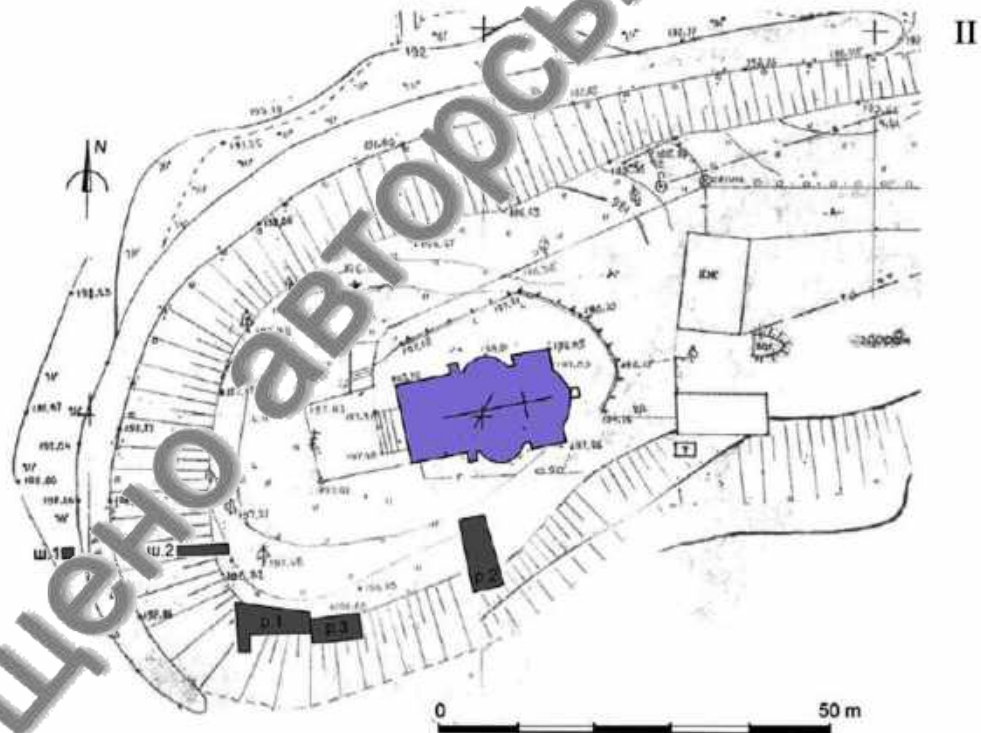
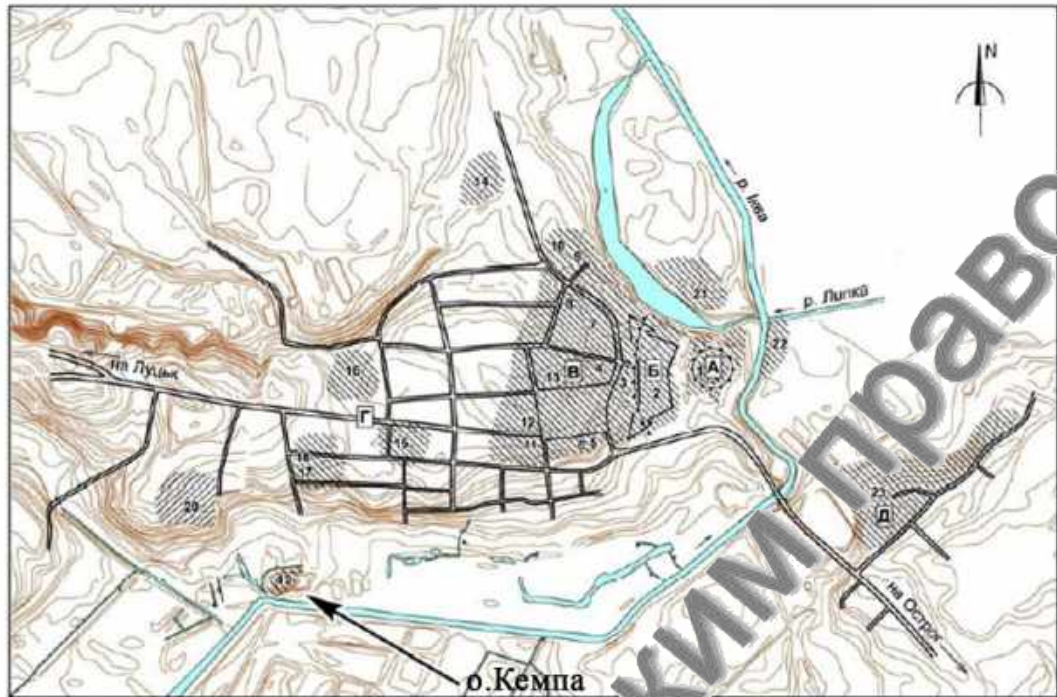

Рис. Г. 34. Дубно № 41: I – о. Кемпа у просторовій організації міста: А – містинець; Б – окольне місто; В – посад; Г – західне передмістя; Д – східне передмістя; II – план о. Кемпа з позначенням розкопів 2012–2017 рр. [Пшеничний 2018, рис. 2–3]

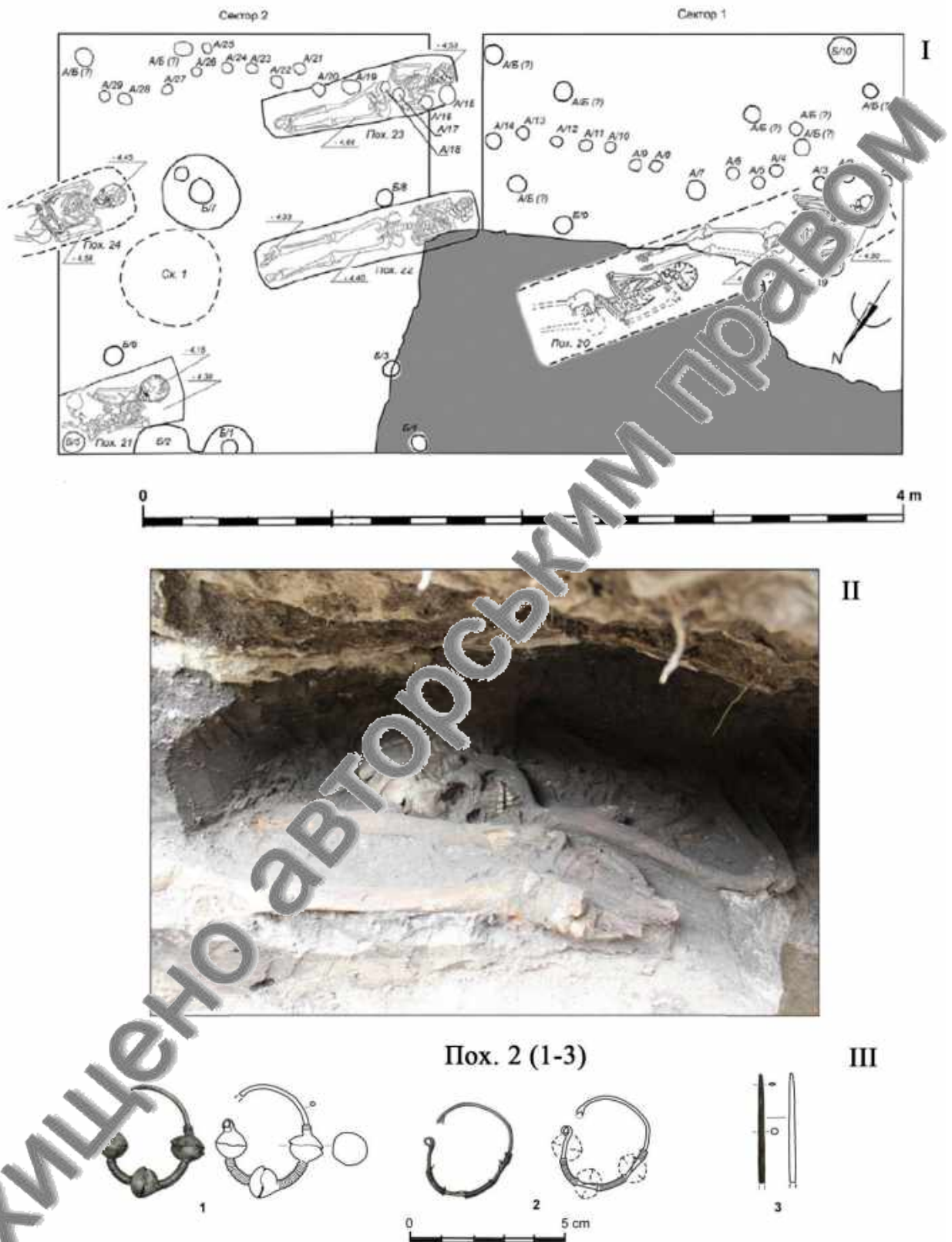
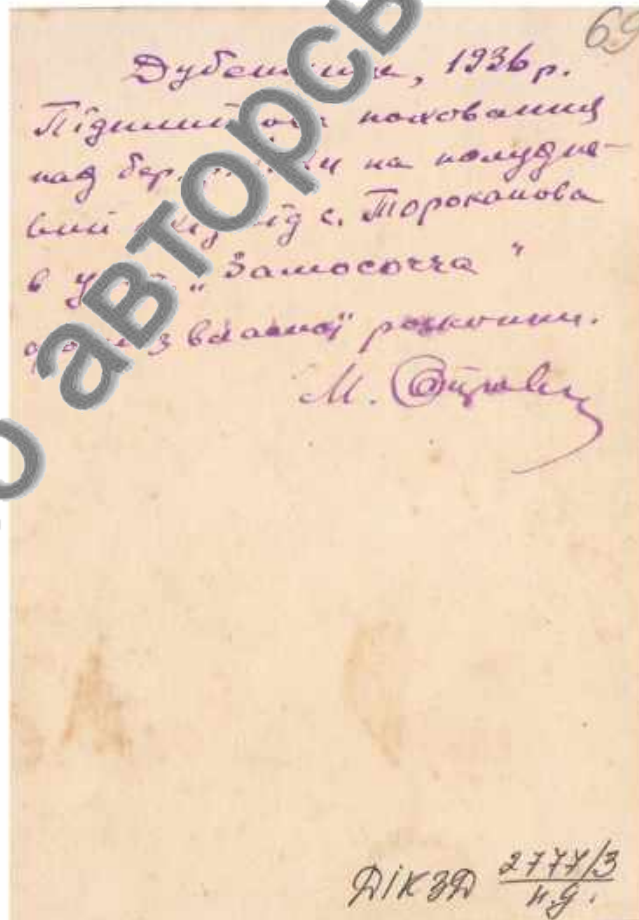

Рис. Г. 35. Дубно № 41. I – план могильника (розкоп № 3 – 2017 р.); II – поховання № 19 і № 20; III – поховальний інвентар [Пшеничний 2018, рис. 5–6; 2017, фото 1]

I

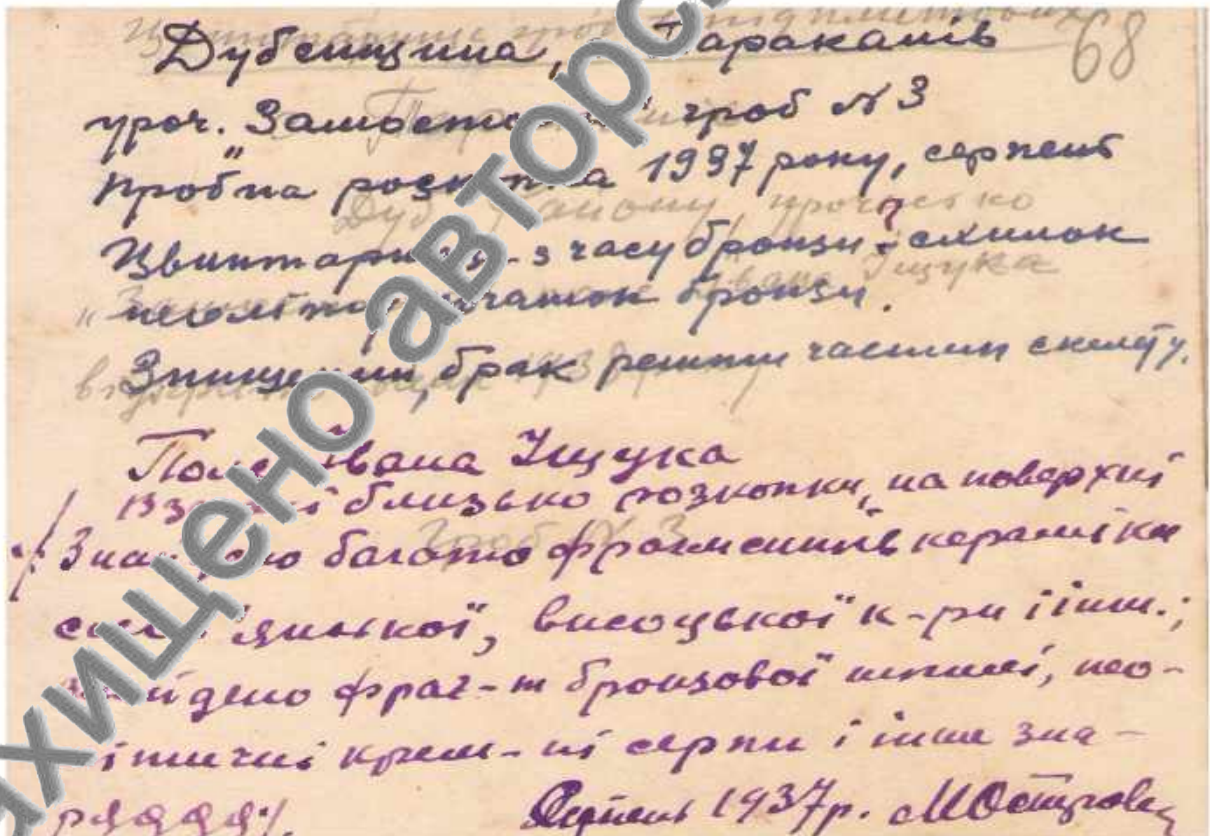

II

Рис. Г. 36. Тараканів № 42. I – дослідження підплитового поховання (1936);
 II – зворотний бік фото [ДІКЗД-2777/3]

I

II

Рис. Г. 37. Тараканів № 42. I – дослідження підплитового поховання (1937);

II – зворотний бік фото [ДІКЗД 2777/2]

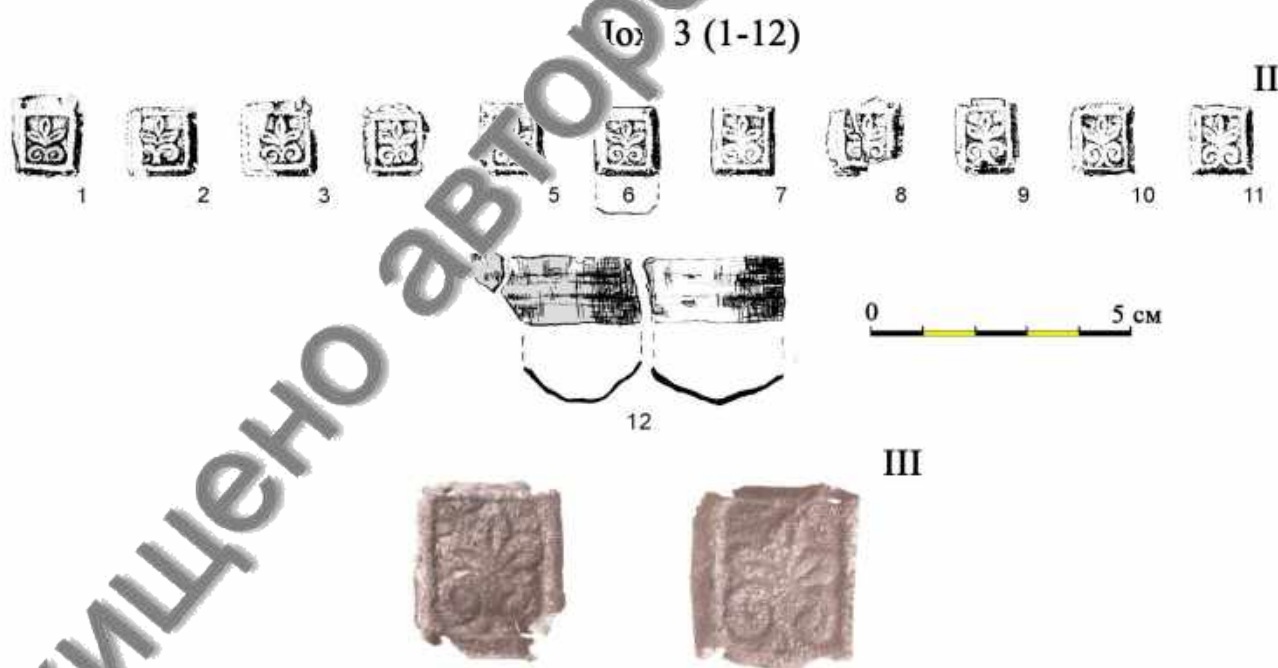

Рис. Г. 38. Крилів № 43. I – вигляд на поховання № 3–4; II – 1–11 – бляшки від чільця; 12 – фрагменти браслета (?); III – фото бляшок від чільця [Крушельницька 1963, табл. 7; Петегирич 2011, с. 164]

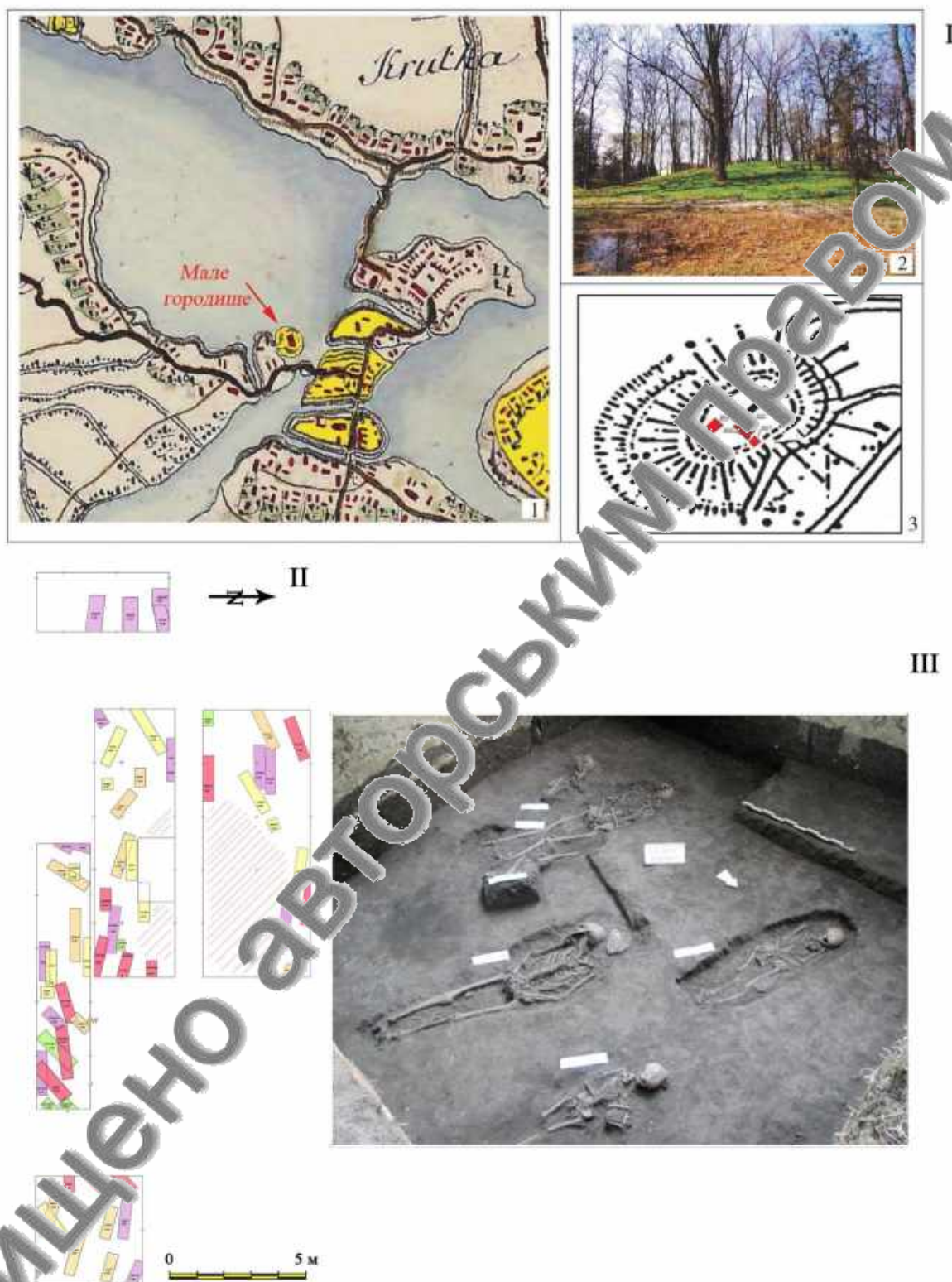

Рис. Г. 39. Буськ № 48. I – розташування Малеого городища; II – план розкопаних ділянок могильника; червоним заштриховано ділянку, на якій виявлено рештки долівки дерев'яної церкви; III – вигляд на могильник (розкоп 2017 р.) [Стеблій, Довгань 2022, рис. 1, 2, 7]

Рис. Г. 40. Буськ № 48. Залишки дерев'яних домовин: 1 – поховання VII/6/15; 2 – поховання IX/8/15; 3 – поховання VIII/6/21; 4 – поховання X/9/15; 5 – поховання II/1/18; 6 – поховання III/2/18 [Стеблій, Довгань 2022, рис. 6]

Рис. Г. 41. Буськ № 48. I – поховальний інвентар; II – рештки текстилю на кістка поховання X/9/15 [Довгань, Стеблій 2017, фото 23; 2022, рис. 9]

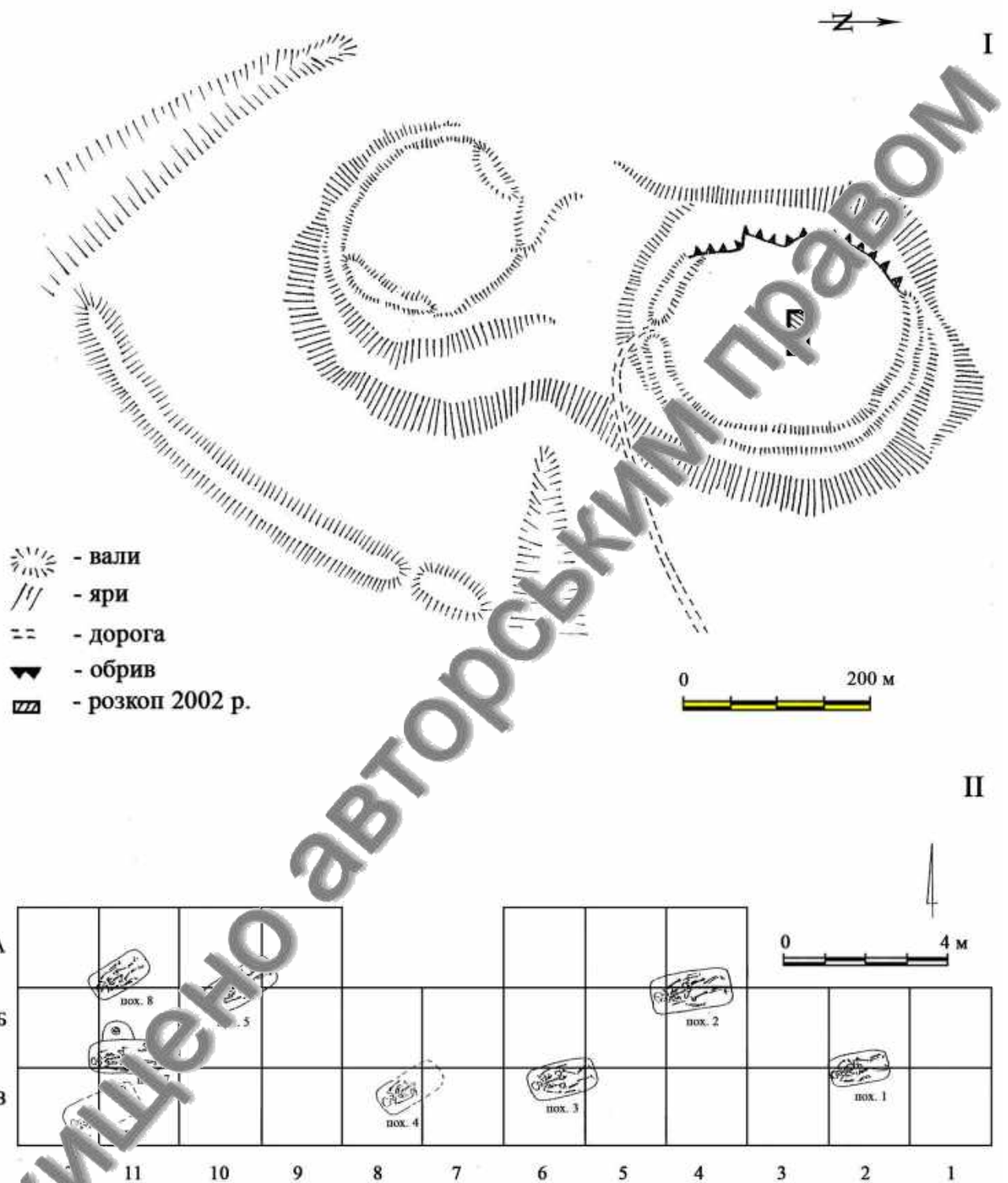
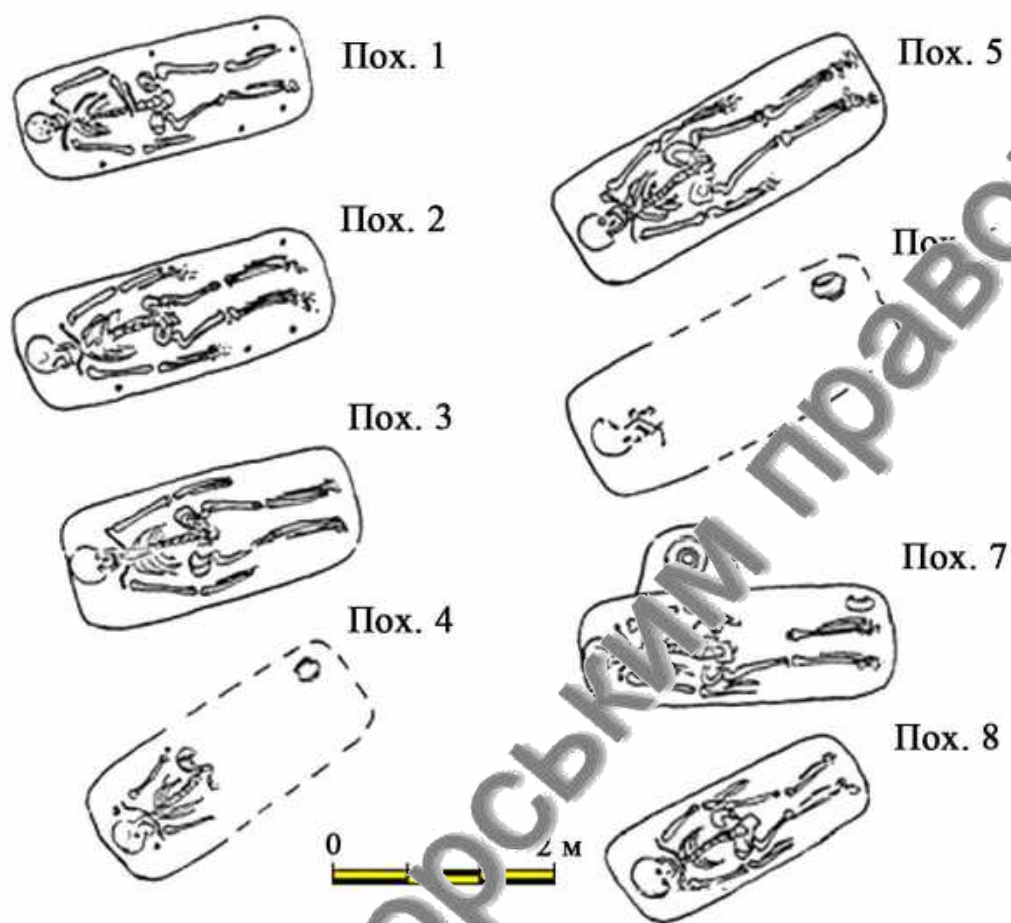

Рис. Г. 42. Глинськ № 50. I – план городища; II – план розкопу могилиника [айка 2002/17, рис. 27–28]

I

II

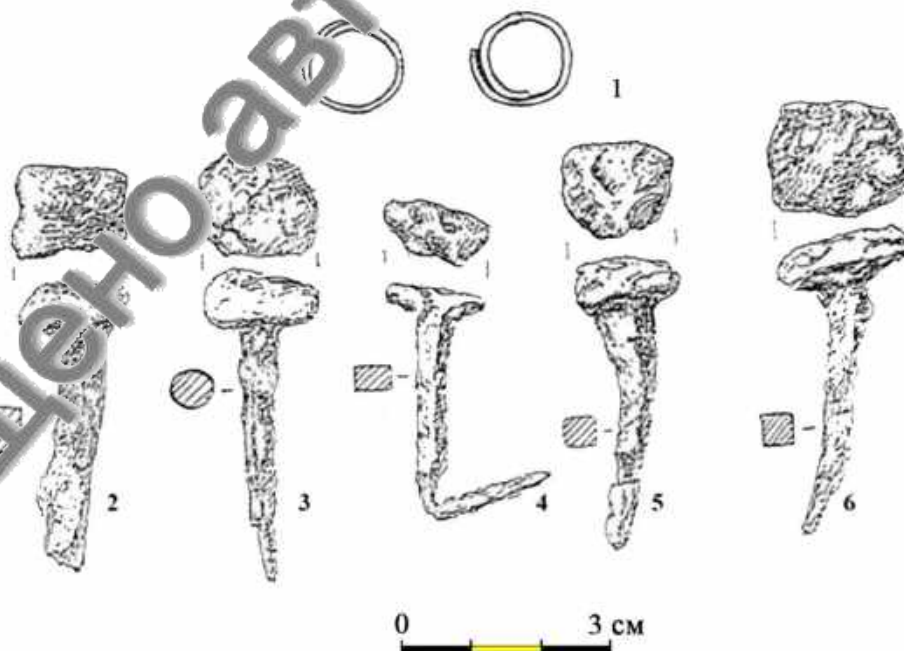
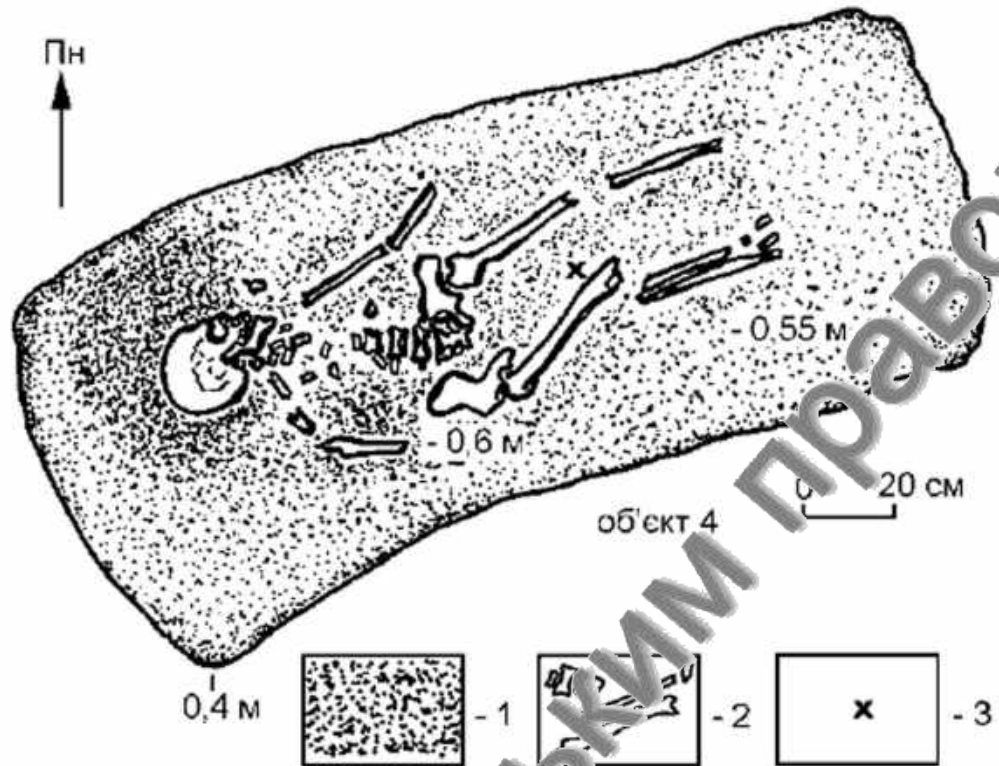

Рис. Г. 43. Глинськ № 50. I – поховання; II – поховальний інвентар (2002)
[Чайка 2002/17, рис. 29–30]

I

II

Рис. Г. 44. Любеля № 51. I – розкоп III. План поховання (об'єкт 4). Умовні позначення: 1 – заповнення поховальної ями з піску світло-коричневого кольору; 2 – кістки; 3 – крем'яний відщеп; II – фото того ж поховання [Петегрич, Павлів 2013, рис. 18–19]

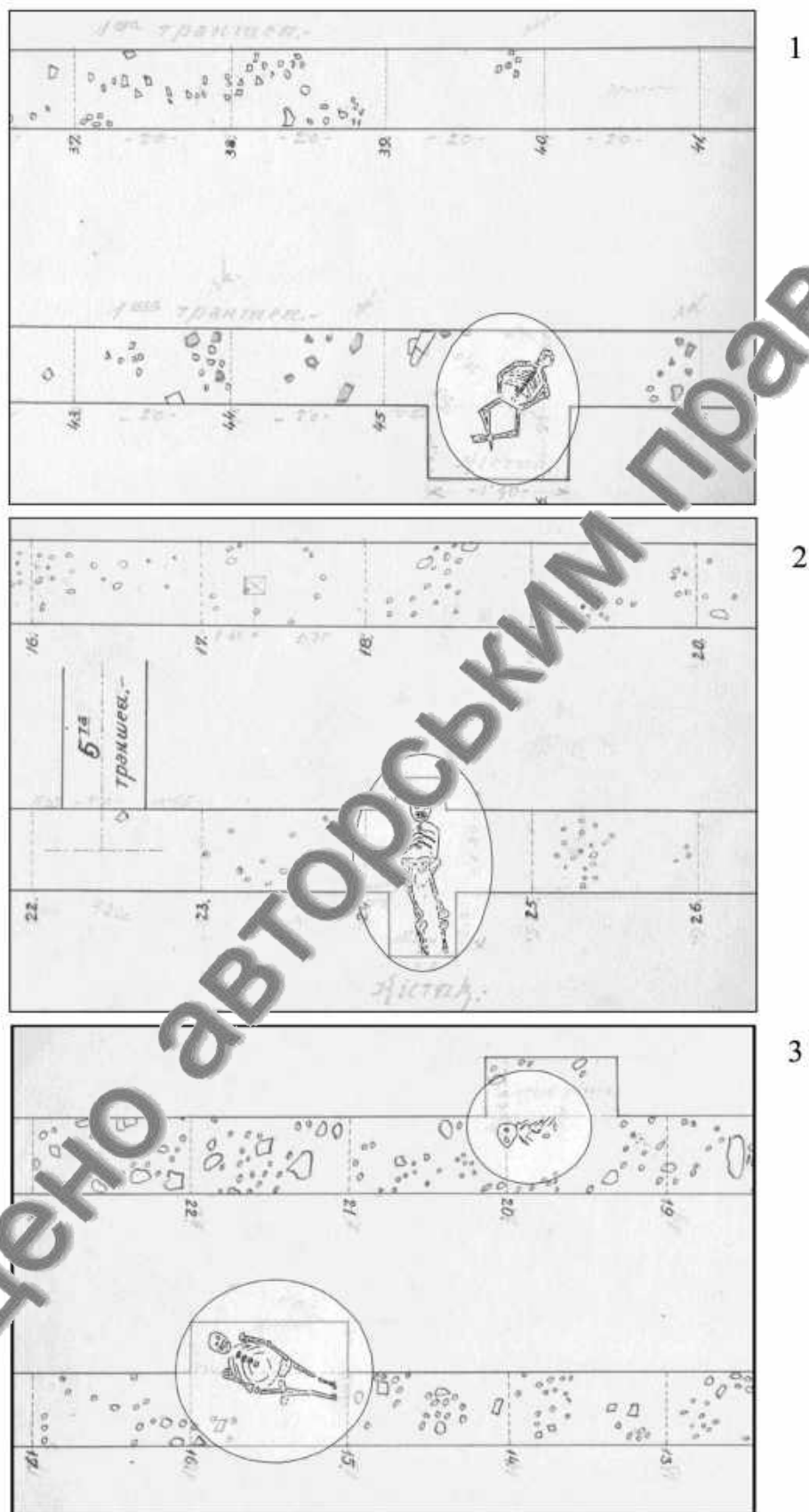

Рис. Г. 46. Плісеськ № 54. Фрагменти із креслень Я. Пастернака (1940): 1 – траншея № 1; 2 – траншея № 4; 3 – траншея № 5 [Филипчук 2020, рис. 4–6]

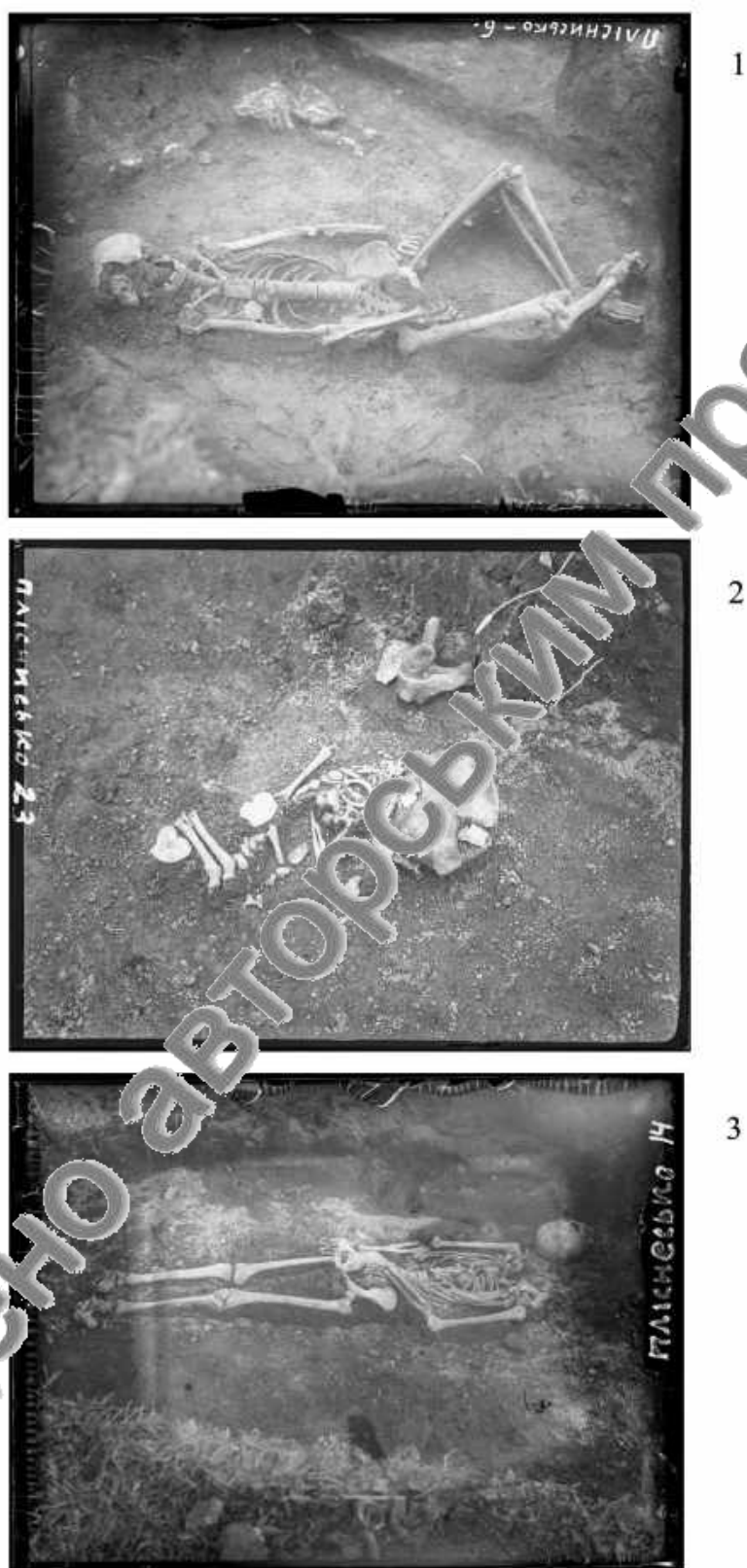

Рис. Г. 47. Пліснеськ № 54. Розкопки Я. Пастернака на дитинці (1940).
 Грунтові поховання у траншеях: 1 – № 1; 2 – № 4; 3 – ? [НА ВА ІУ НАНУ.
 Матеріали Я. Пастернака]

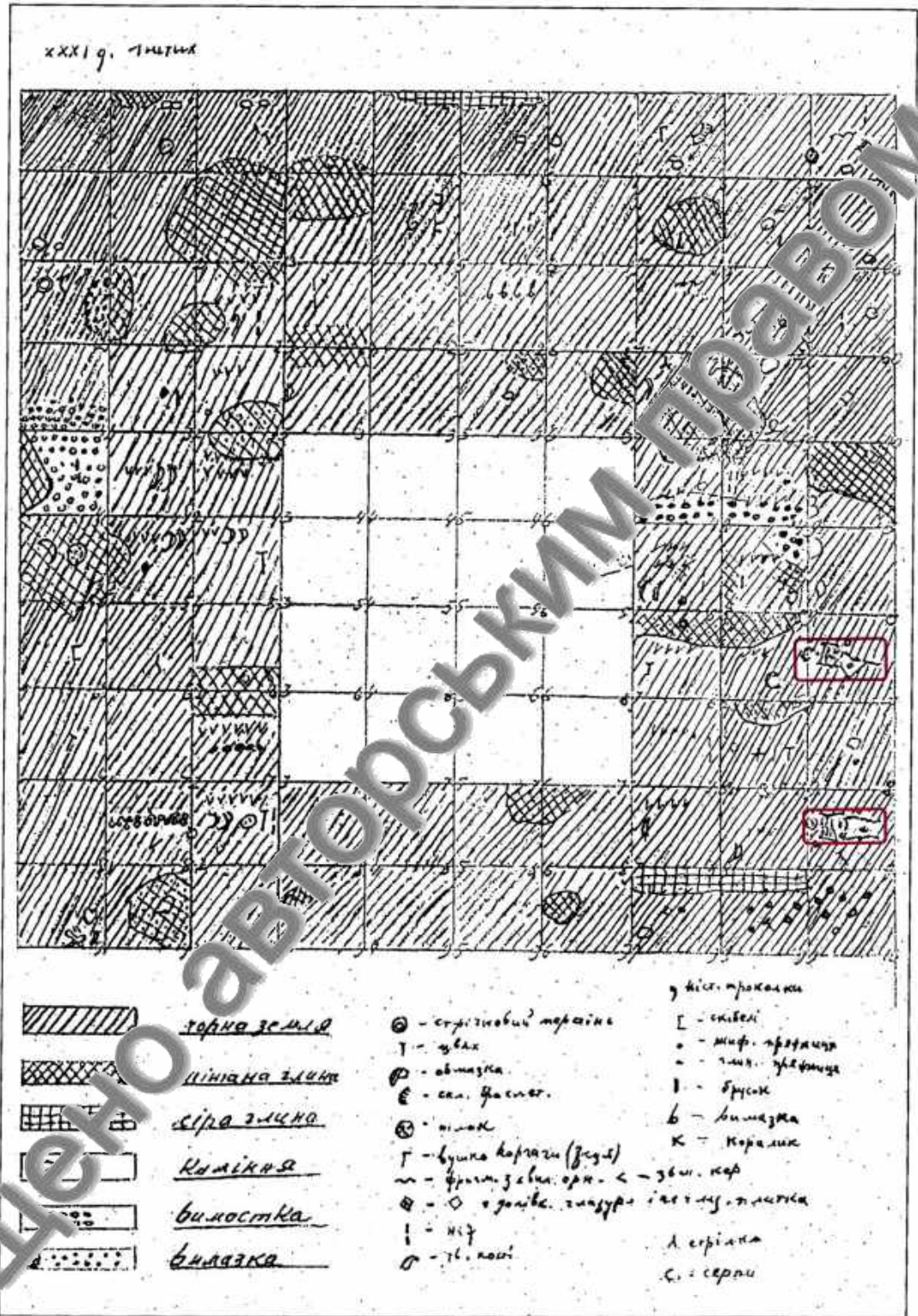

Рис. Г. 48. Пліснес'к № 54. Розкопки І. Старчука на дитинці (1948). Ділянка XXXI (1 штих) із позначенням виявлених поховань [Филипчук 2012, рис. 24; доопрацювання автора]

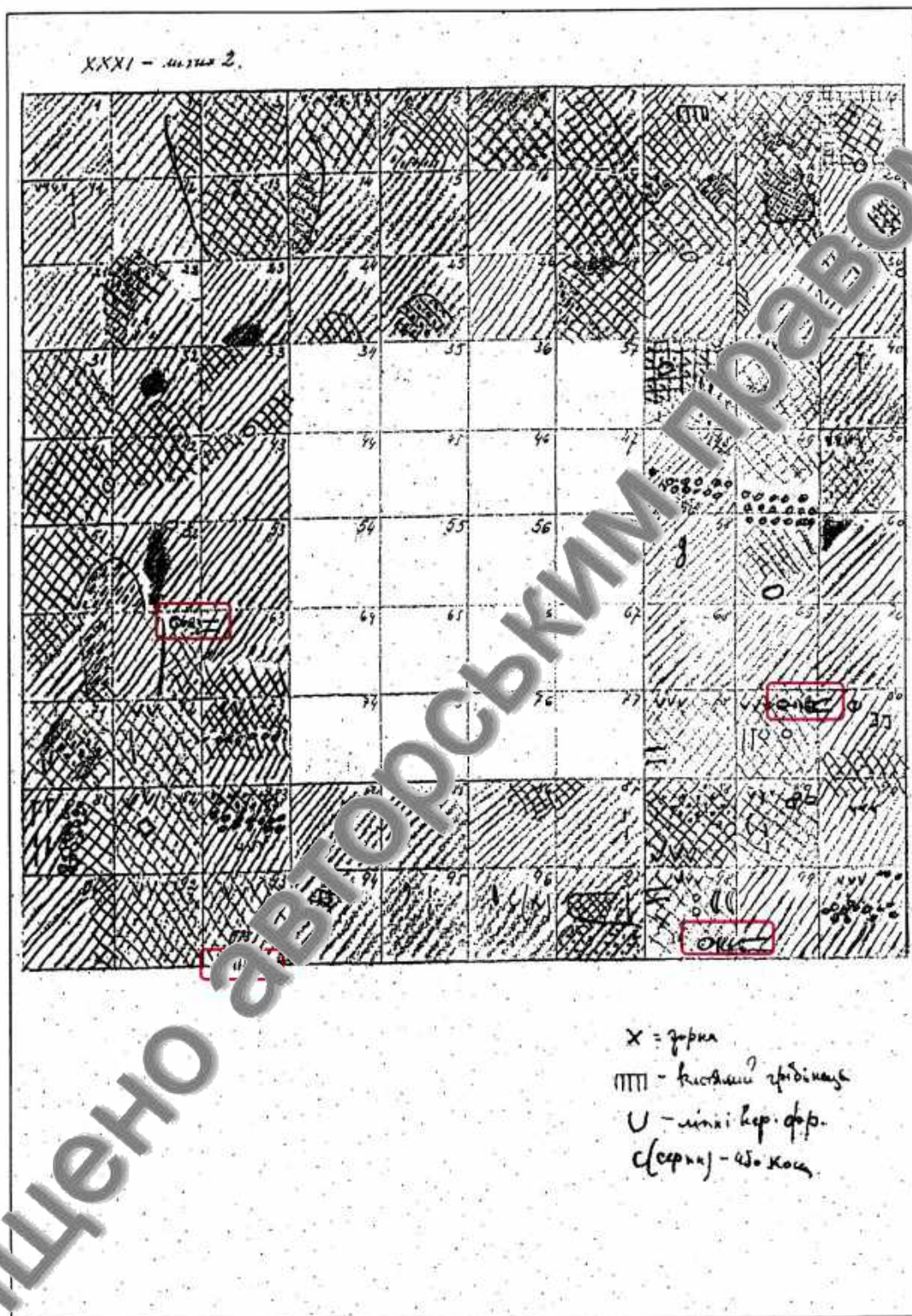

Рис. Г. 49. Плісеськ № 54. Розкопки І. Старчука на дитинці (1948). Ділянка XXXI (II штих) із позначенням виявлених поховань [Филипчук 2012, рис. 25; доопрацювання автора]

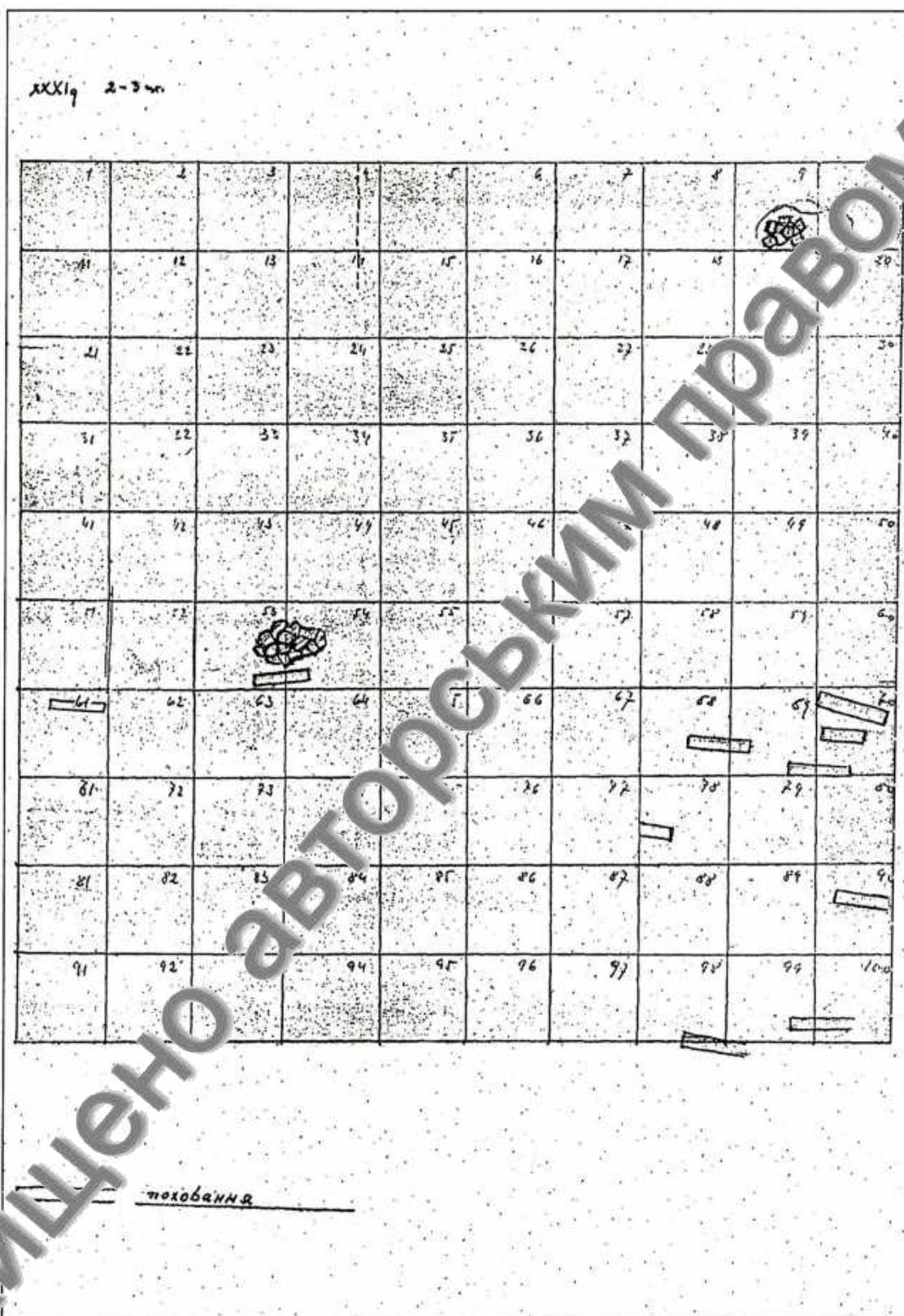
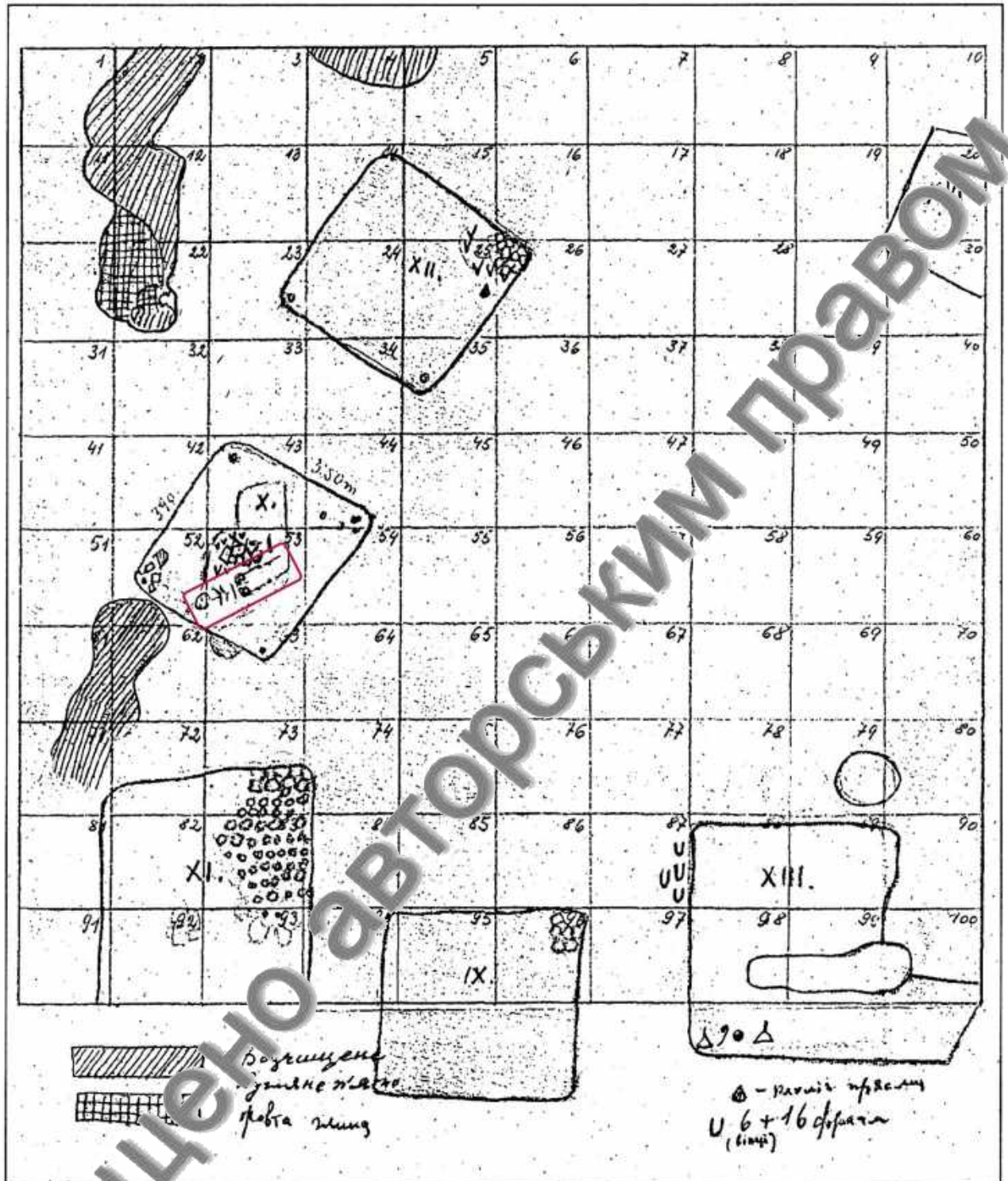

Рис. Г. 50. Плінеськ № 54. Розкопки І. Старчука на дитинці (1948). Ділянка XXXI (II–III штих) із позначенням виявлених поховань [Филипчук 2012, рис. 26]

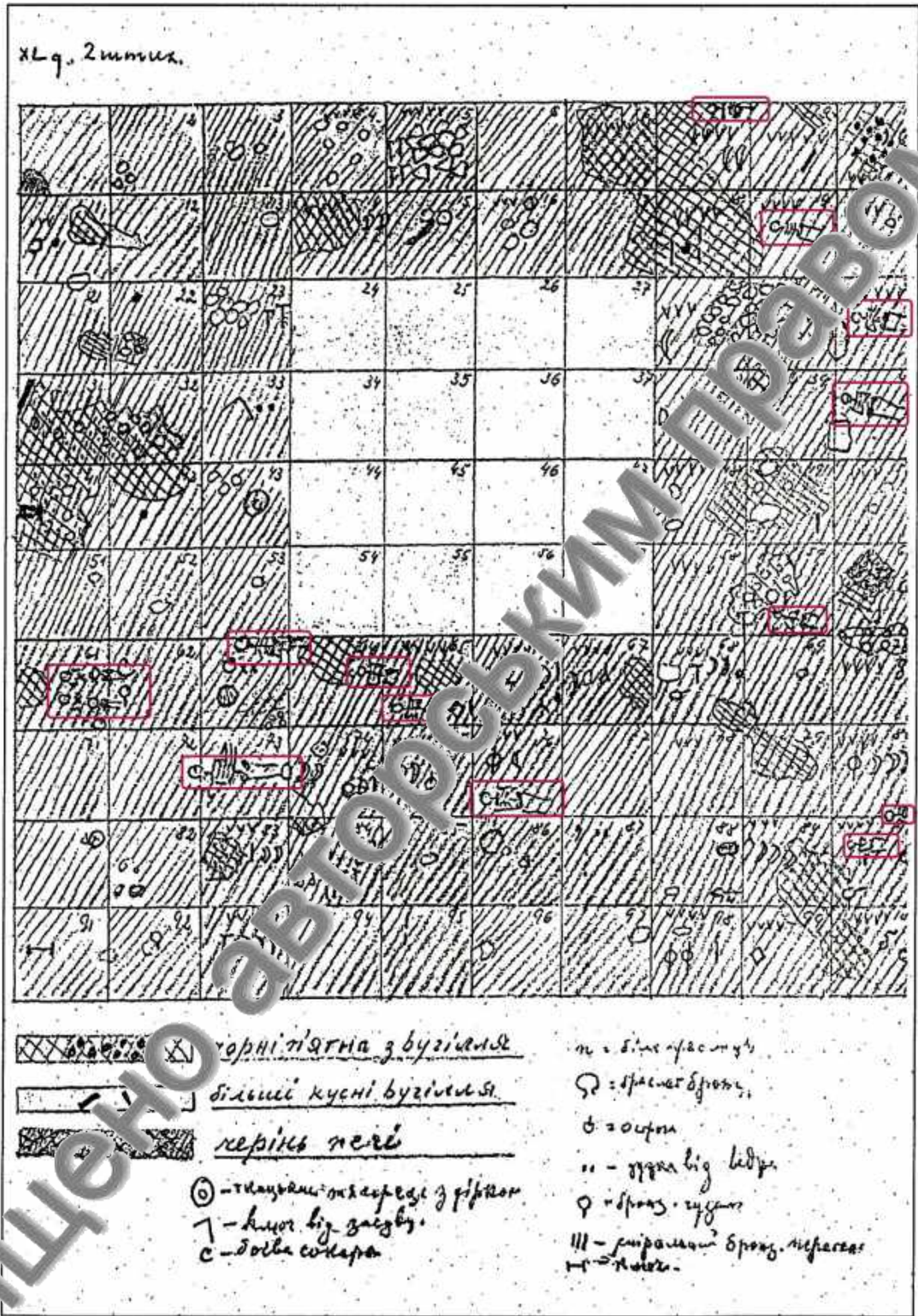

- поховання

Рис. Г. 52. Пліснеськ № 54. Розкопки І. Старчука на дитинці (1948).
Ділянка XXXI (V штих) із позначенням виявлених поховань [Филипчук 2012,
рис. 28; доопрацювання автора]

☐ - поховання

Рис. Г. 53. Плісьнеськ № 54. Розкопки І. Старчука на дитинці (1948). Ділянка XL (II штих) із позначенням виявлених поховань [Филипчук 2012, рис. 30; доопрацювання автора]

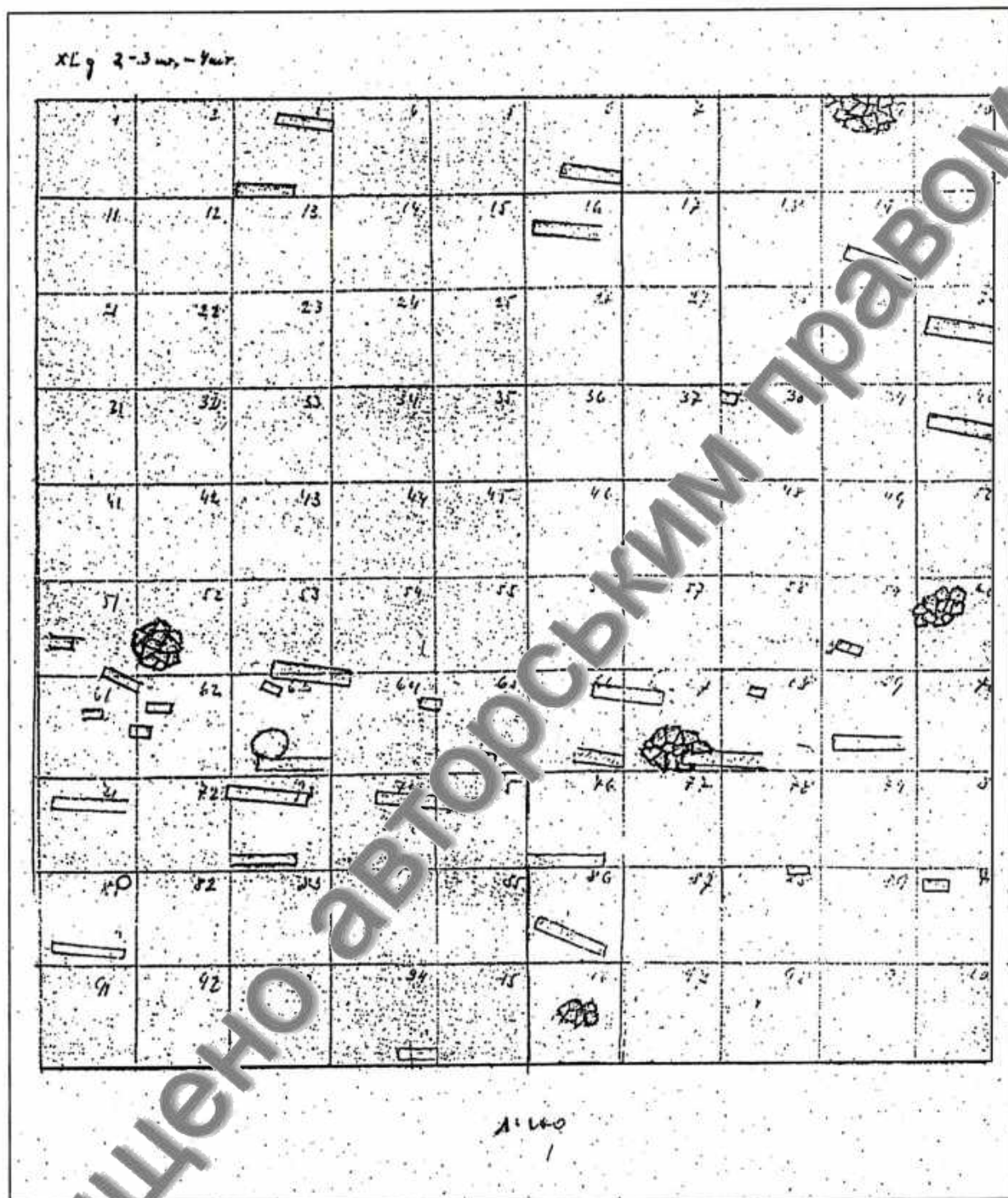
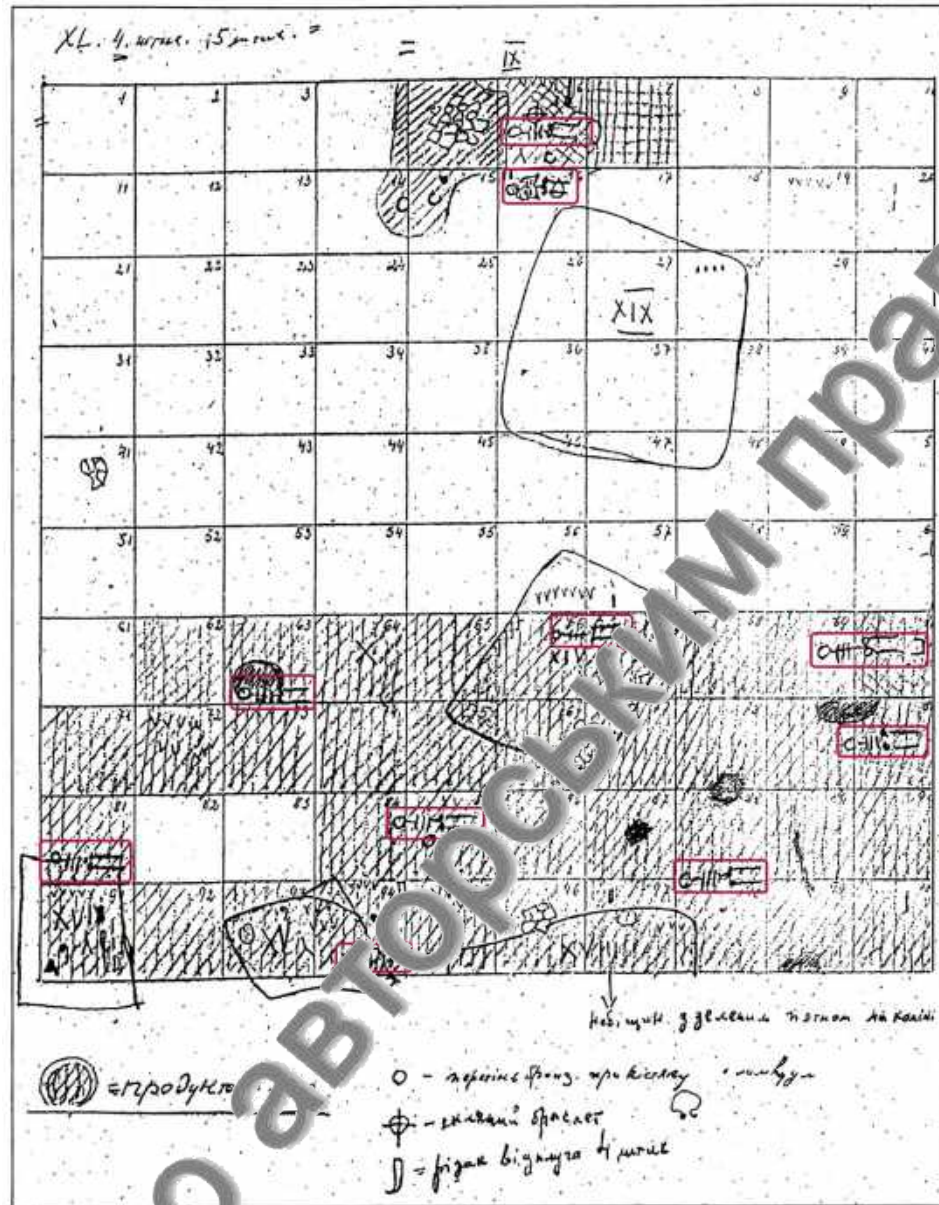

рис. Г. 55. Плісеськ № 54. Розкопки І. Старчука на дитинці (1948).

Планка XL (II–IV штих) із позначенням виявлених поховань [Филипчук 2012,

рис. 32]

□ - поховання

Пох. кв. 6

II

Рис. Г. 56. Пліснеськ № 54. I – розкопки І. Старчука на дитинці (1948) ділянка XL (IV–V штах) із позначенням виявлених поховань; II – інвентар, виявлений у похованні в межах квадрату 6 (житло IX) [Филипчук 2012, рис. 33; Старчук 1952, табл. II, 13; доопрацювання автора]

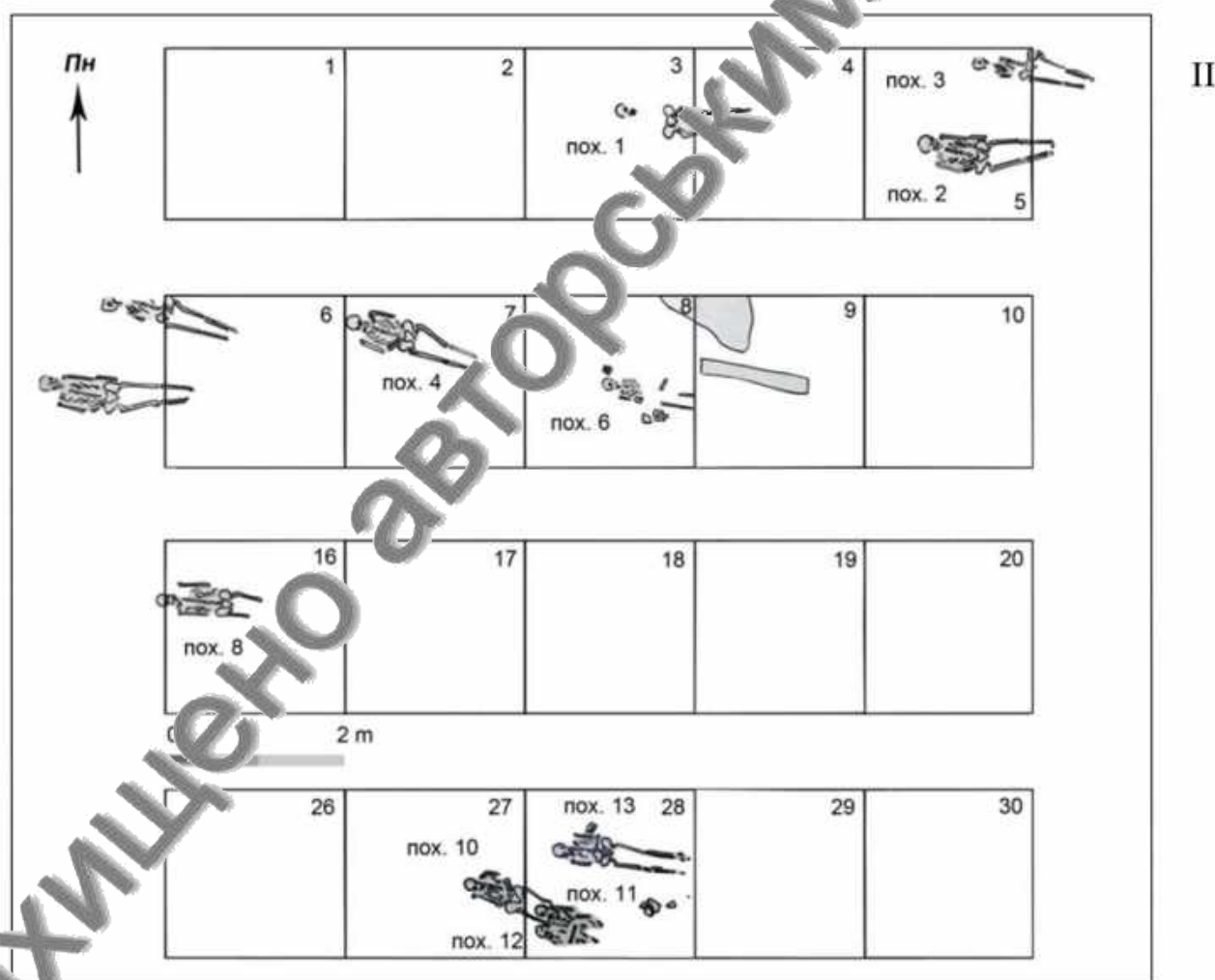
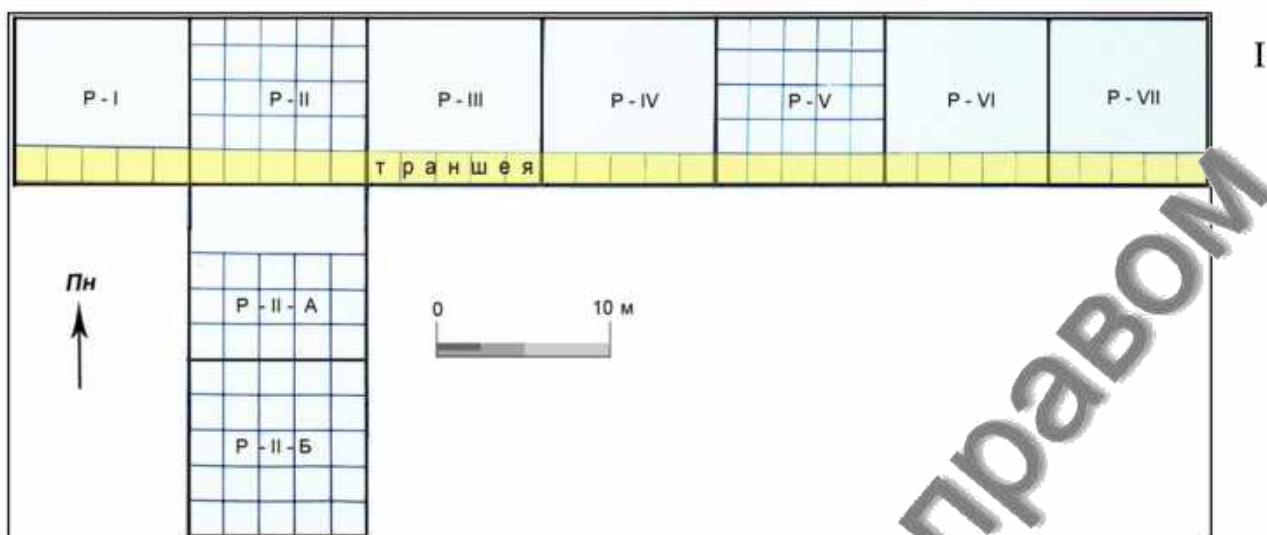
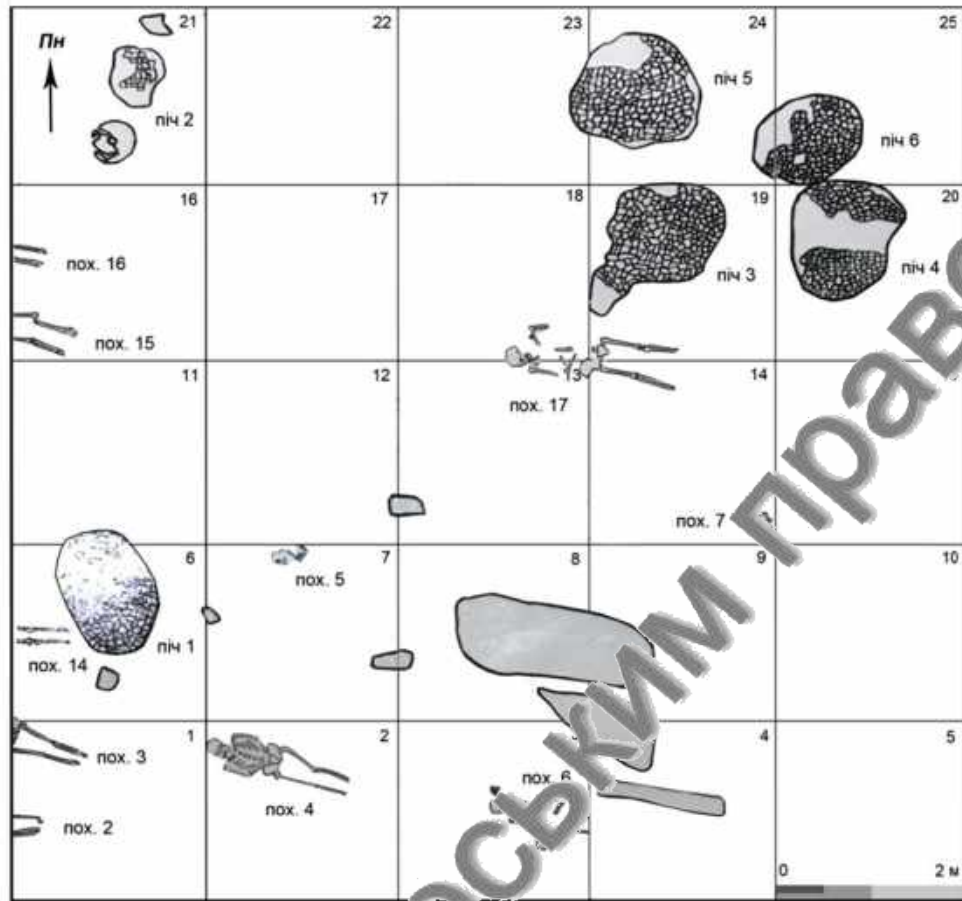

Рис. Г. 57. Пліснеськ № 54. I – загальний план досліджуваної площі на дитинці в 1970–1971 рр. Автор розкопок – Р. Багрій; II – план траншеї 1970 р. [Филипчук 2020, рис. 19–20]

I

II

Рис. Г. 58. Пліснеськ № 54. I – план розкопу № 2 (1970). Автор розкопок – Р. Багрій; II – вигляд на розкоп зі сходу [Филипчук 2020, рис. 21; Багрій 1970/82, табл. 2, фото 14]

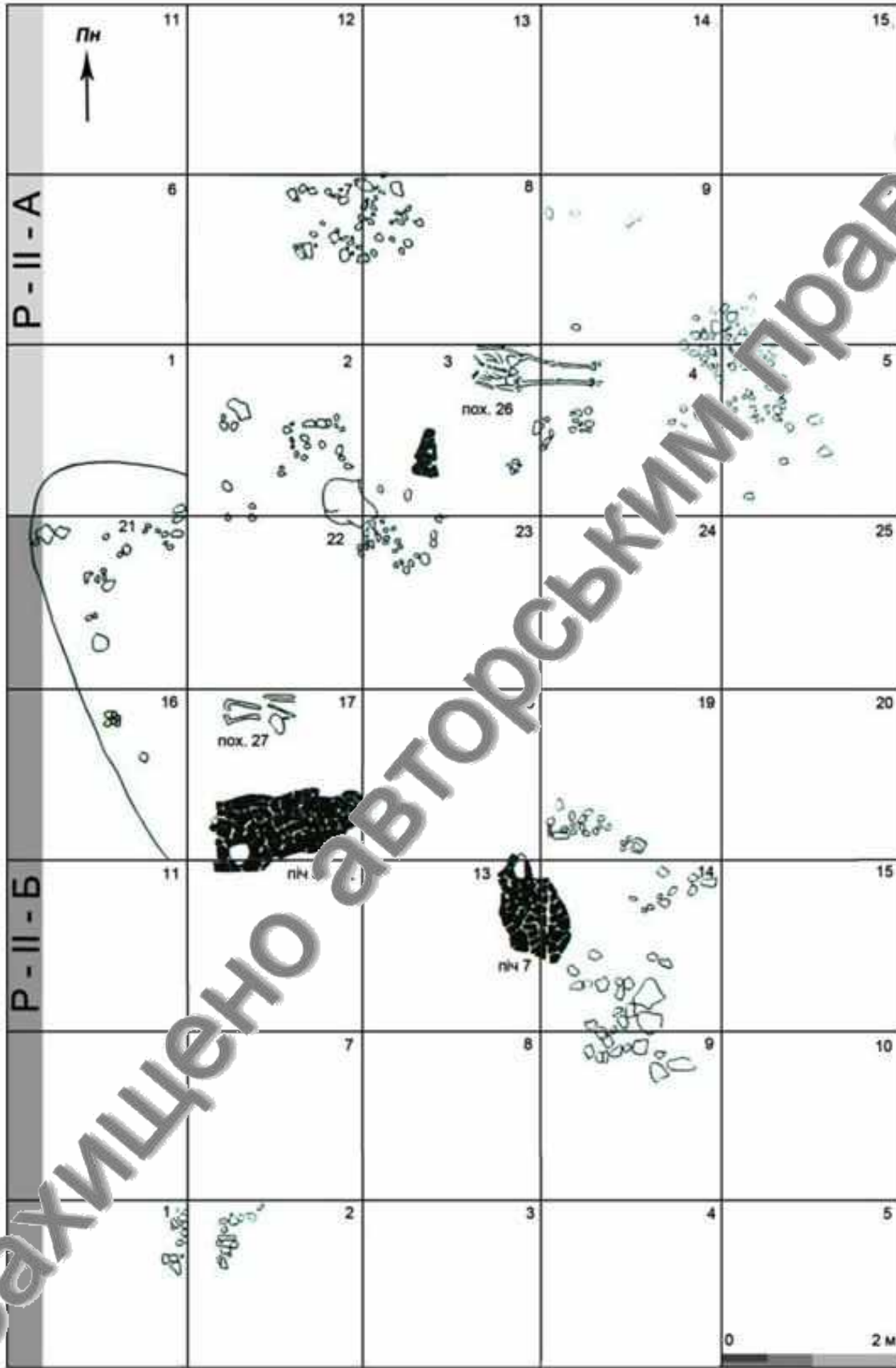

Рис. Г. 59. Плiснеськ № 54. План розкопу № 2А-2Б (1971). Автор розкопок – Р. Багрій [Ф. 1971, к. 2020,

рис. 23]

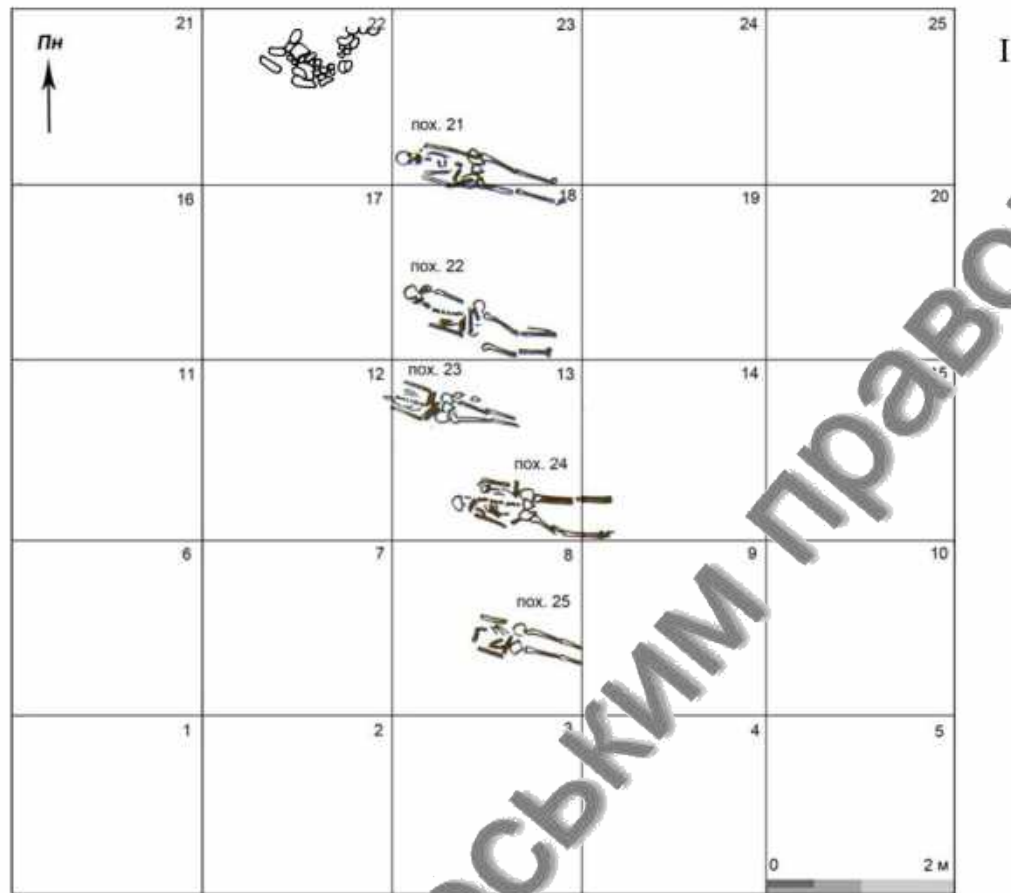

Рис. Г. 60. Пліснеськ № 54. I – план розкопу № 5 (1971). Автор розкопок – Р. Багрій; II – вигляд на розкоп із півночі [Филипчук 2020, рис. 22; Багрій 1971/82, табл. 2, фото 6]

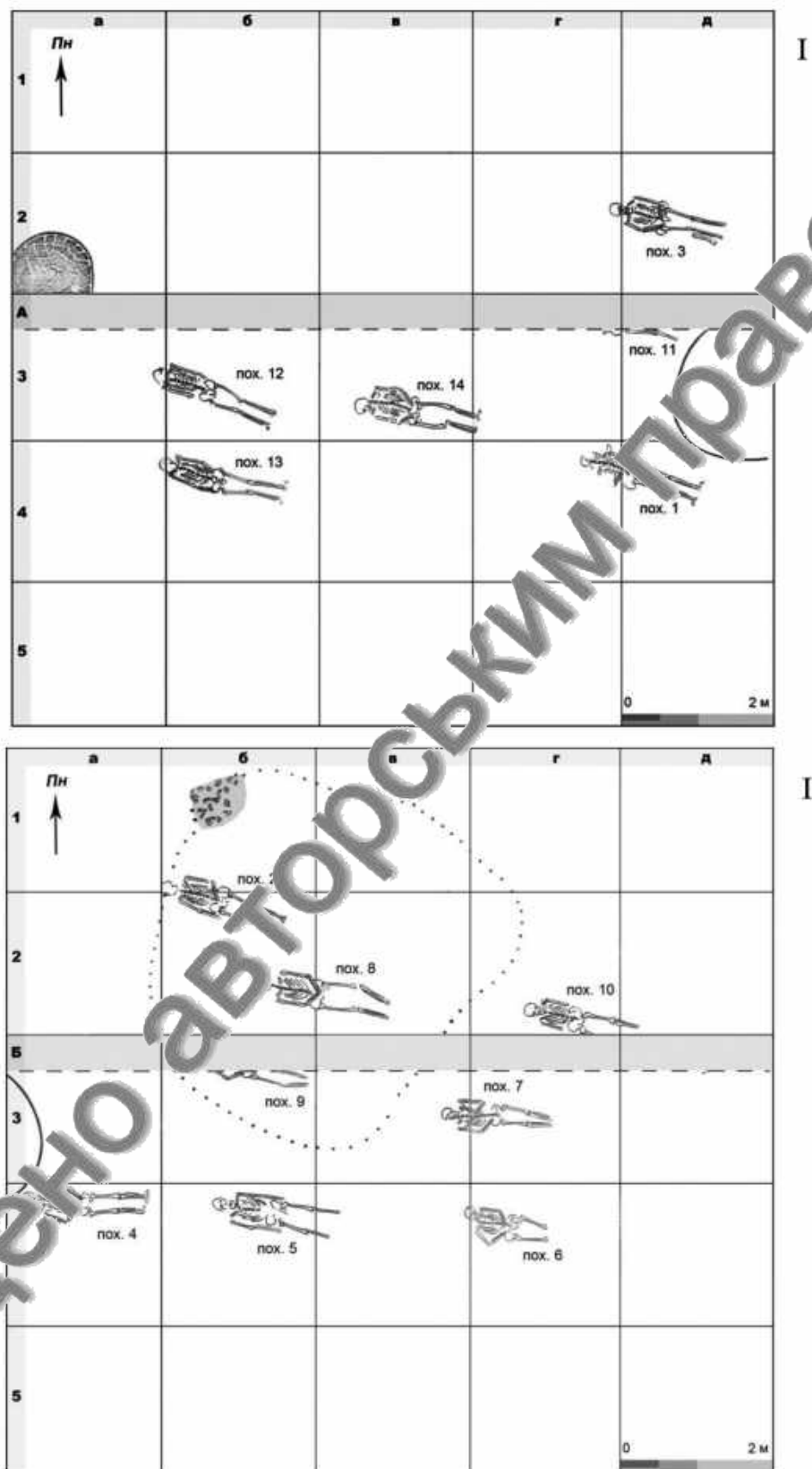

Рис. Г. 61. Пліснеськ № 54. I – план розкопу № 53; II – план розкопу № 54.
Автор розкопок – Р. Багрій (1988) [Филипчук 2020, рис. 26–27]

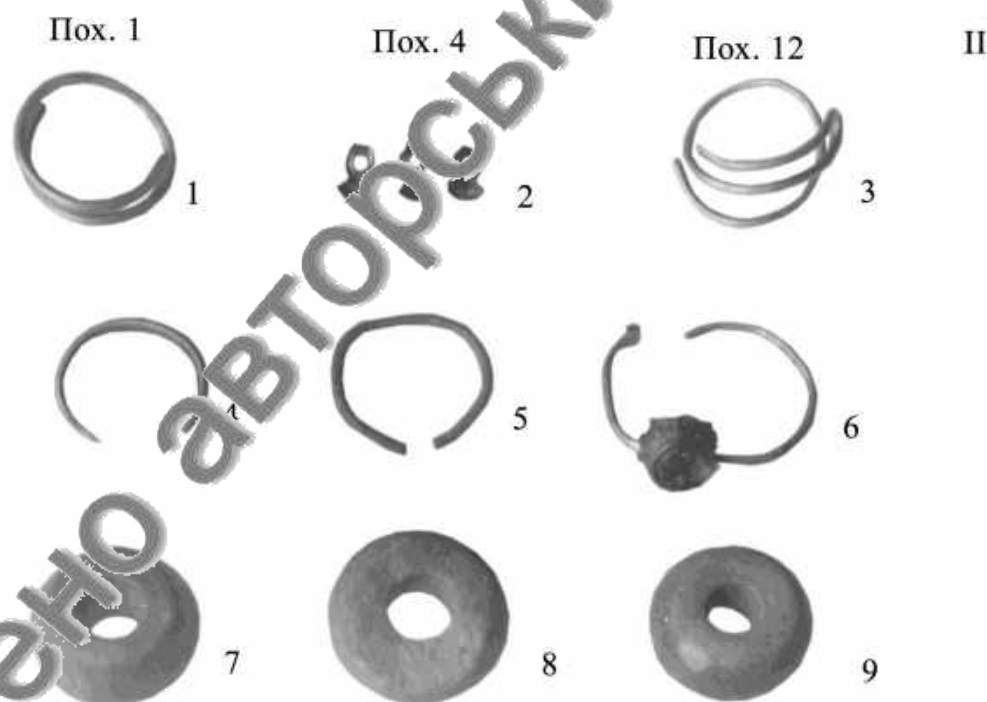

Рис. Г. 62. Пліснеськ № 54. Розкопи № 53–54 (1988). Автор розкопок – Р. Багрій. I – поховання № 14; II – поховальний інвентар: 1 – перстень; 2 – 5 – мазові гудзики; 3 – перстень; 4–5 – персні (ймовірно, з пох. № 5, 10 чи 12?); 6–9 – неатрибутовані, у звітній документації відзначені як знахідки, відкриті біля поховань, щонайменше в одному випадку йдеться про пряслице із заповнення могильної ями [Багрій 1989, фото 33]

Рис. Г. 63. Пліснеськ № 54. Розкоп № 53 (1988). Автор розкопок – Р. Багрій.

I – вигляд на поховання № 12; II – загальний вид на розкоп [Багрій 1989, фото 20, 30]

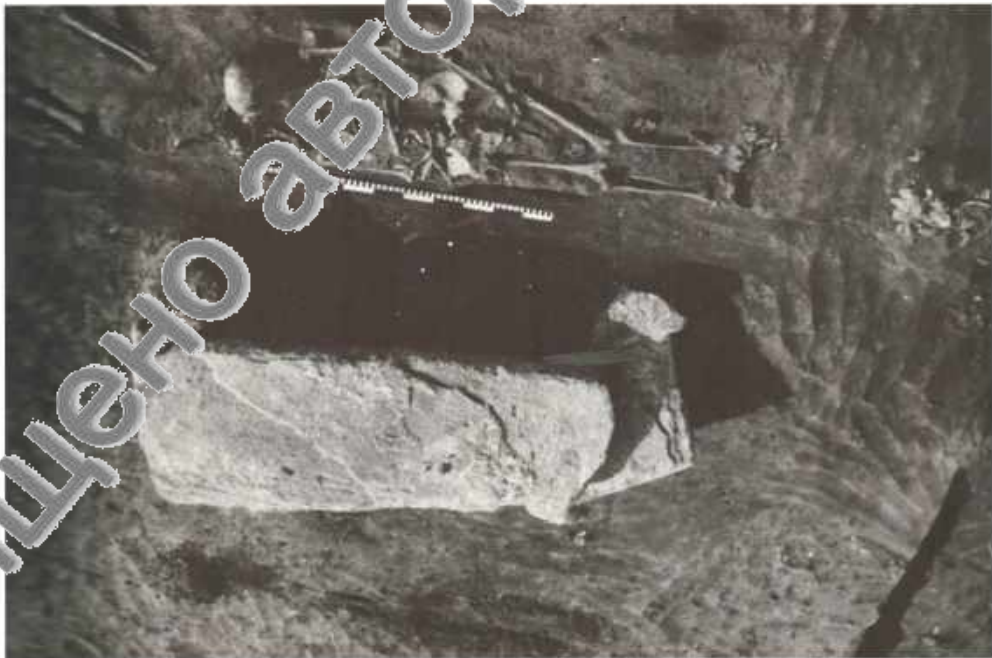
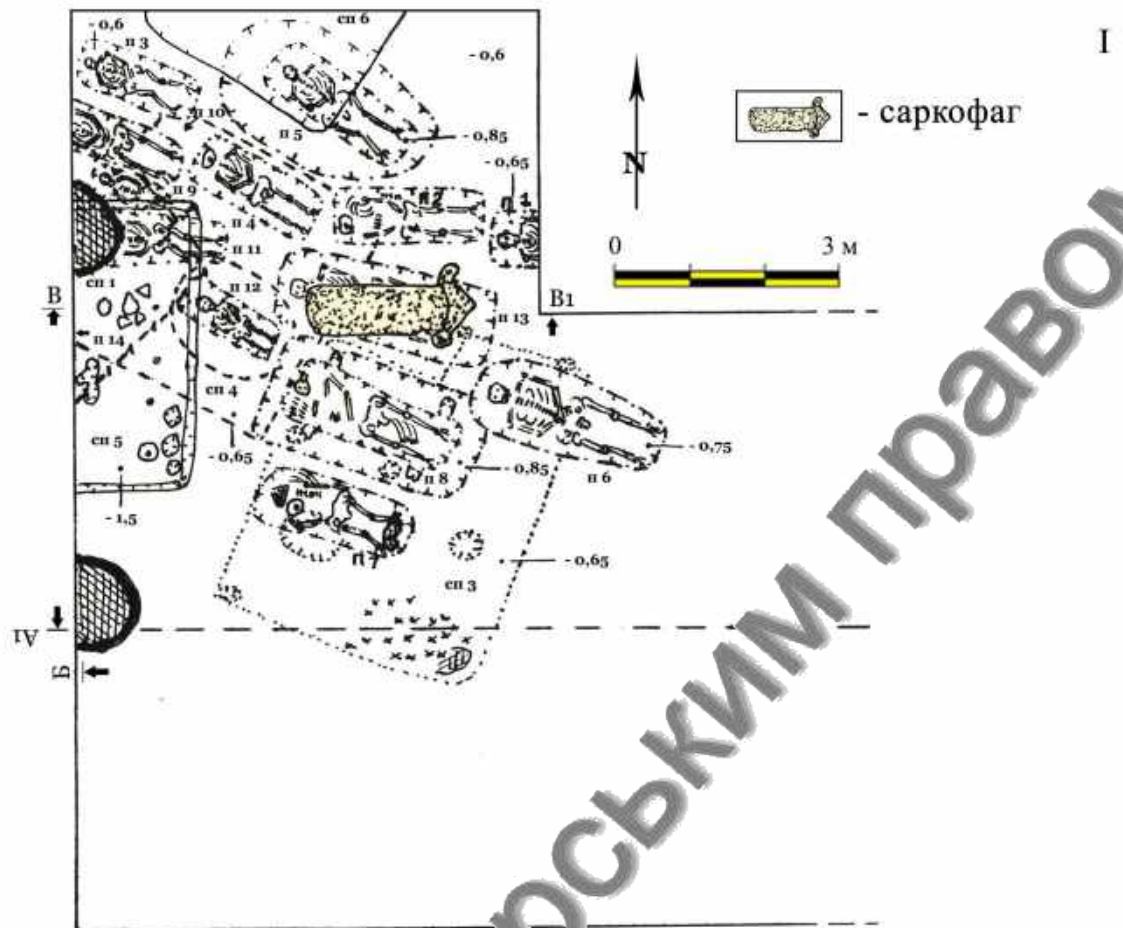
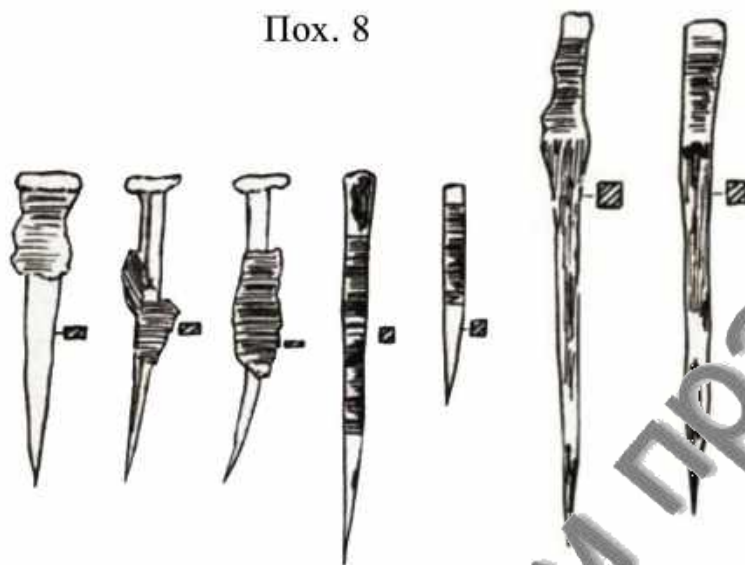

Рис. Г. 64. Пліснеськ № 54. Розкопки М. Филипчука 1993 р. I – план могильника; II – фото саркофага (пох. № 8) із півночі [Филипчук 1994, рис. 3, фото 6; доопрацювання автора]

I

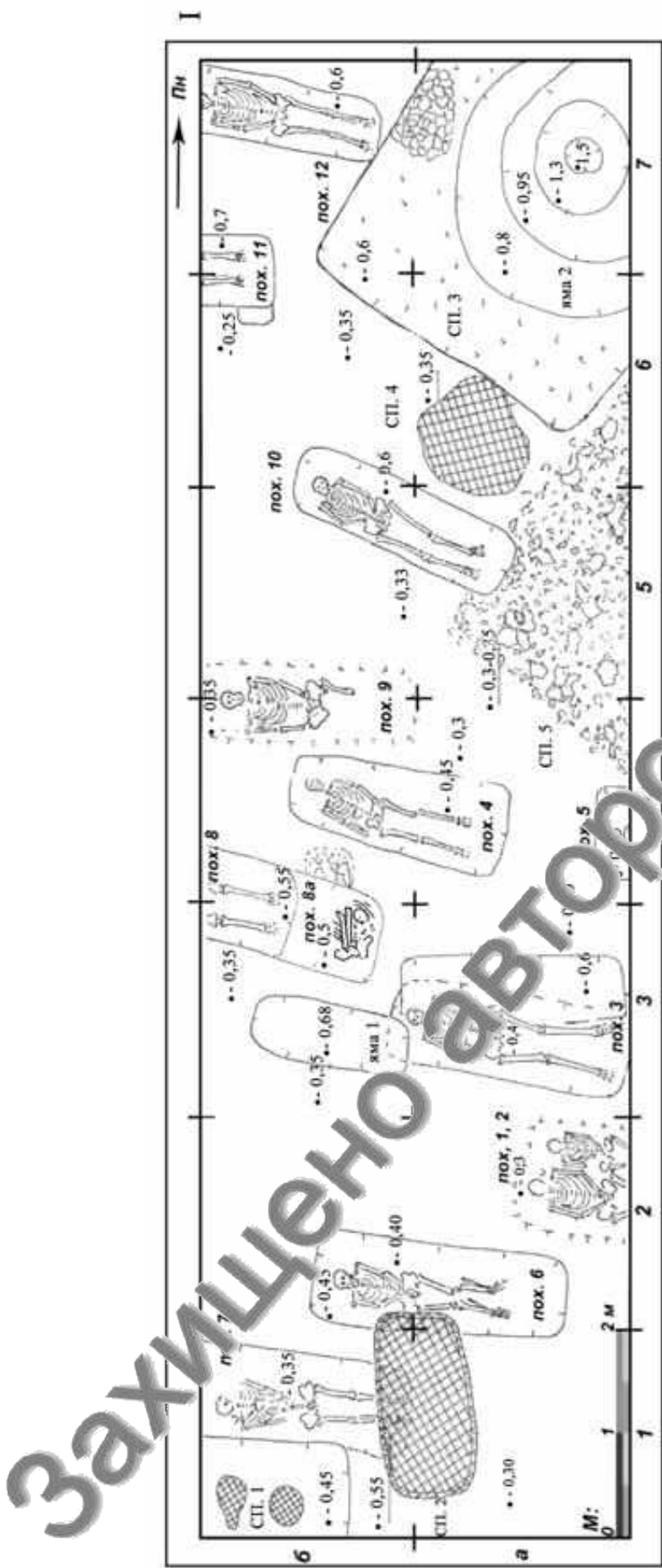
Пох. 8

II

Рис. Г. 65. Пліснеськ № 54. Розкопки М. Филипчука (1993). I – цвяхи із заповнення могильної ями поховання № 8; II – вигляд на поховання № 8 [Филипчук 1994, рис. 7, 3–9; фото 9]

II

Пох. 4 (1-4)

Рис. Г. 66. Пліснеськ № 54. Розкопки М. Филипчука (2001). I – план могильника; II – інвентарі з пох. 4 – скроневі кільця; 4 – бубонець [Филипчук 2020, рис. 31, 35; доопрацювання автора]

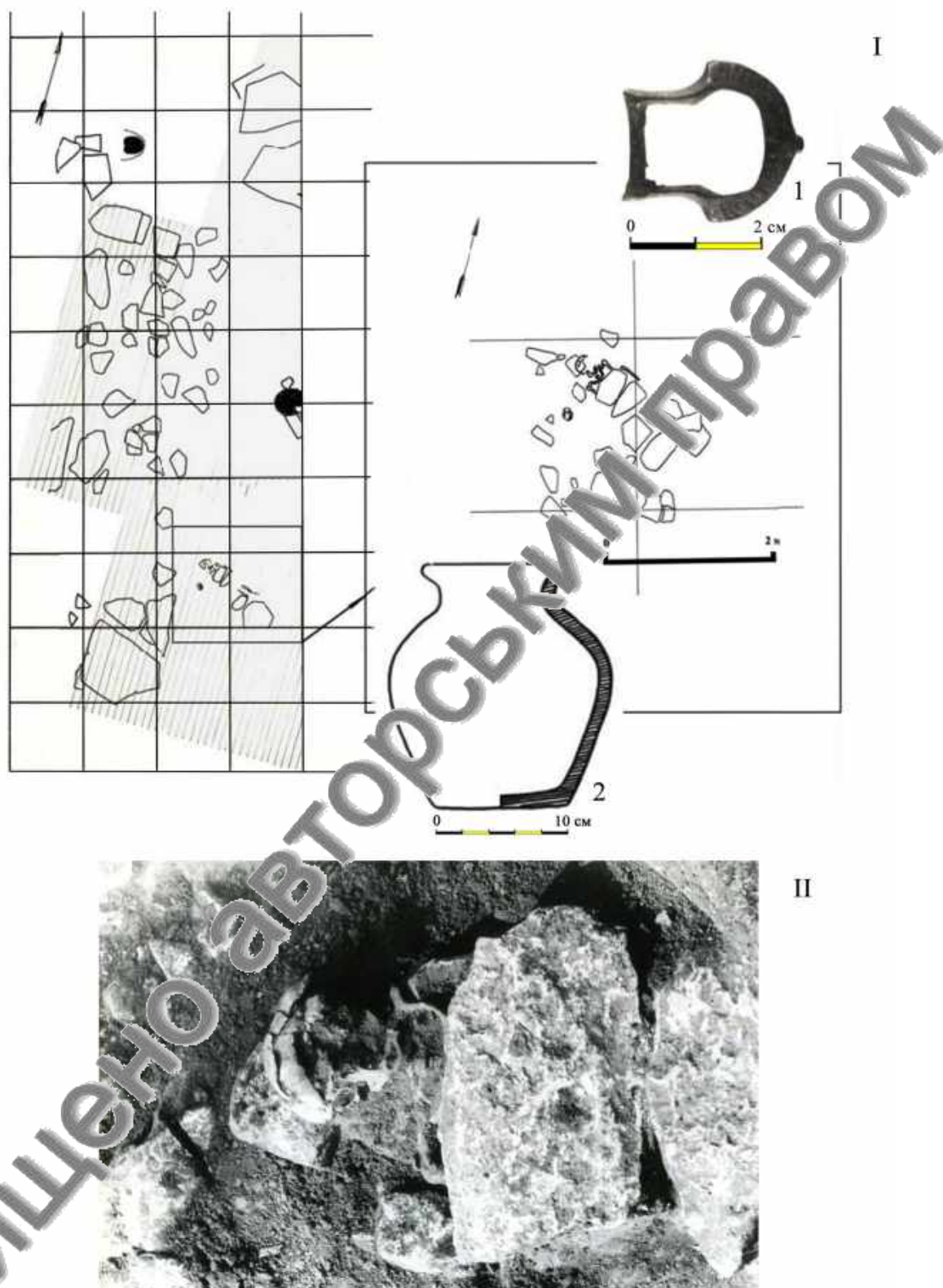
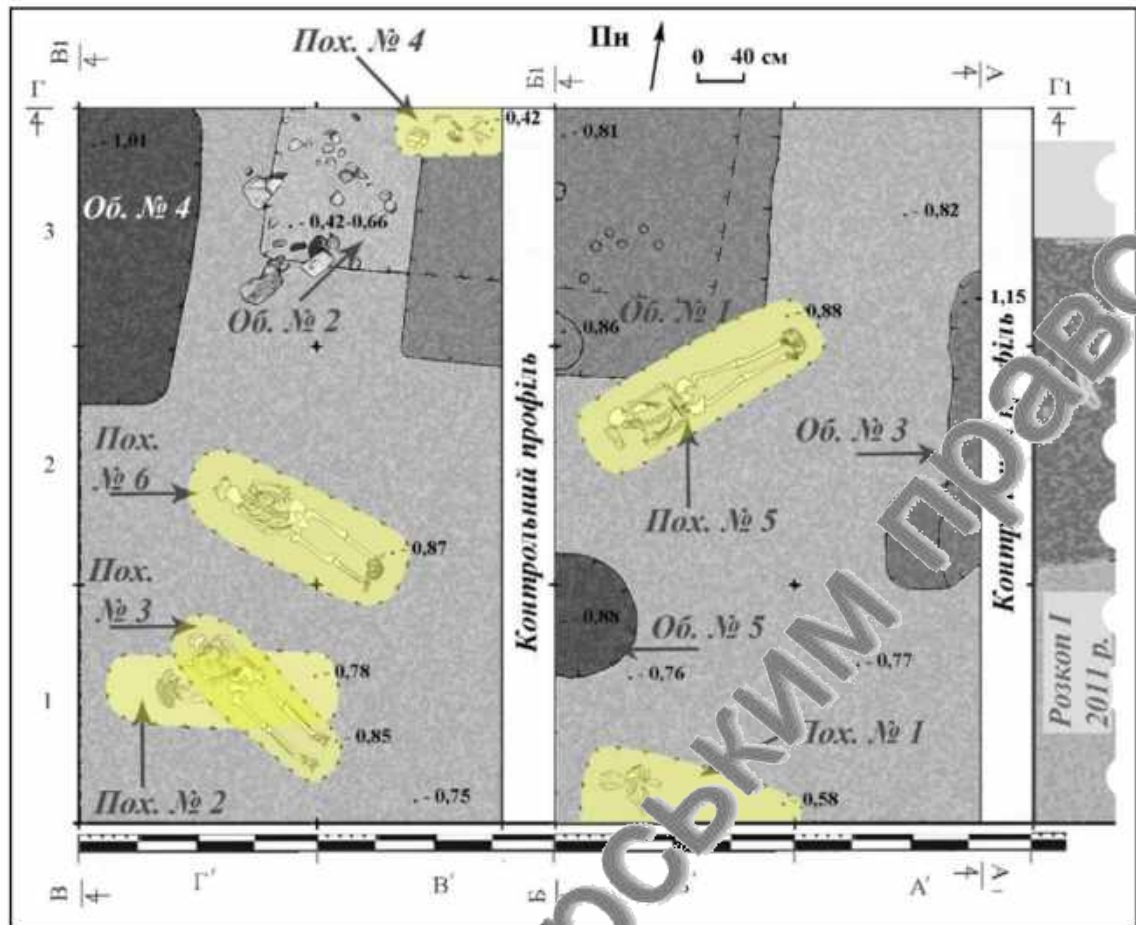

Рис. Г. 67. Пліснеськ № 55. Розкопки Р. Багрія (1972), ур. Церквиська.
 I – план розкопу, поховання та виявлений інвентар; II – фото поховання [Багрій
 1973, рис. 1–2, табл. II, 5, фото 4; доопрацювання автора]

I

II

Рис. Г 68. Пліснеськ № 57. I – план могильника; II – поховання № 5
 [Филипчук 2020, рис. 41, фото 14]

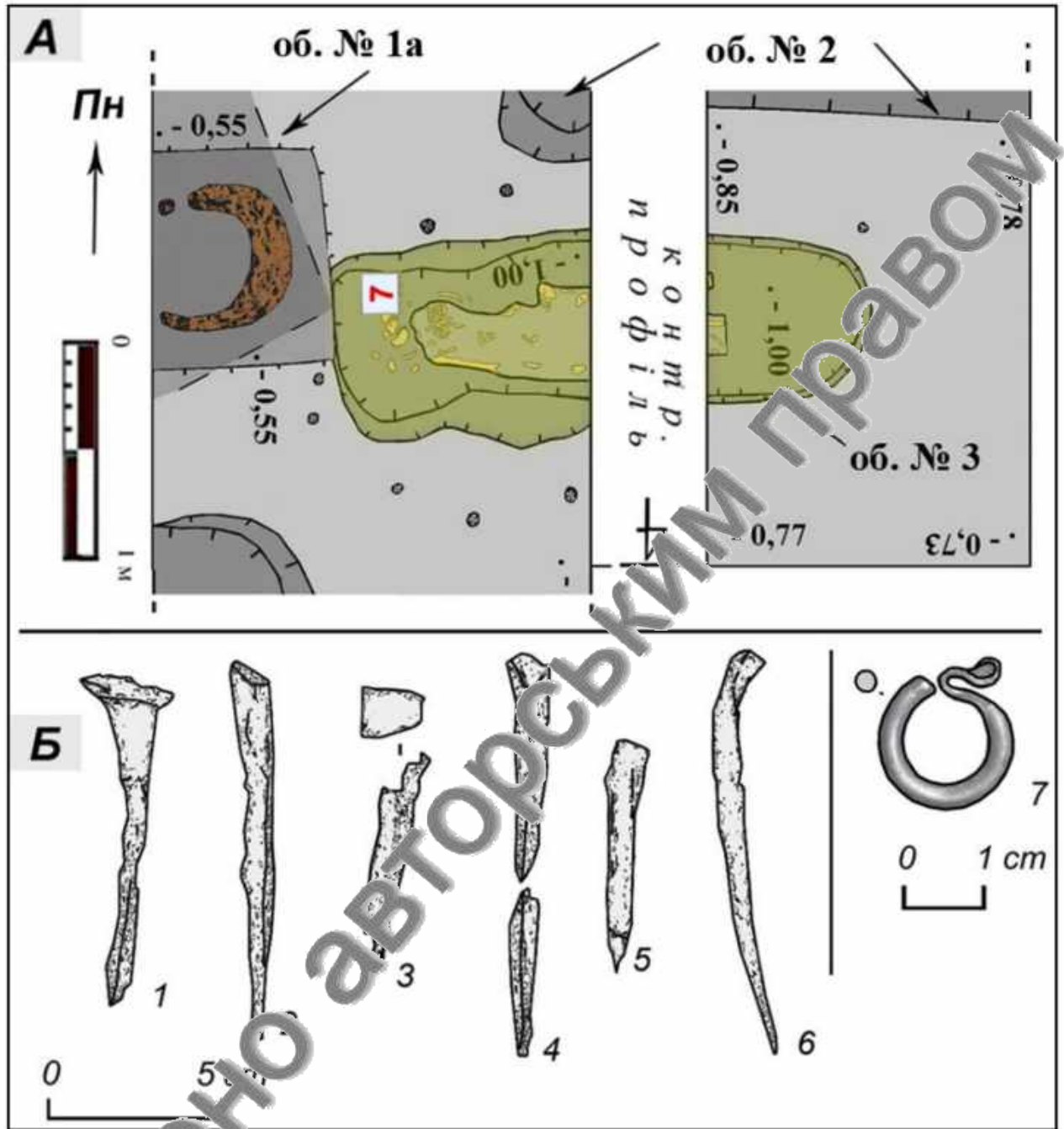

Рис. 7. С. Ліснеськ № 58. А – план поховання; Б – інвентар [Филипчук 2020, рис. 42]

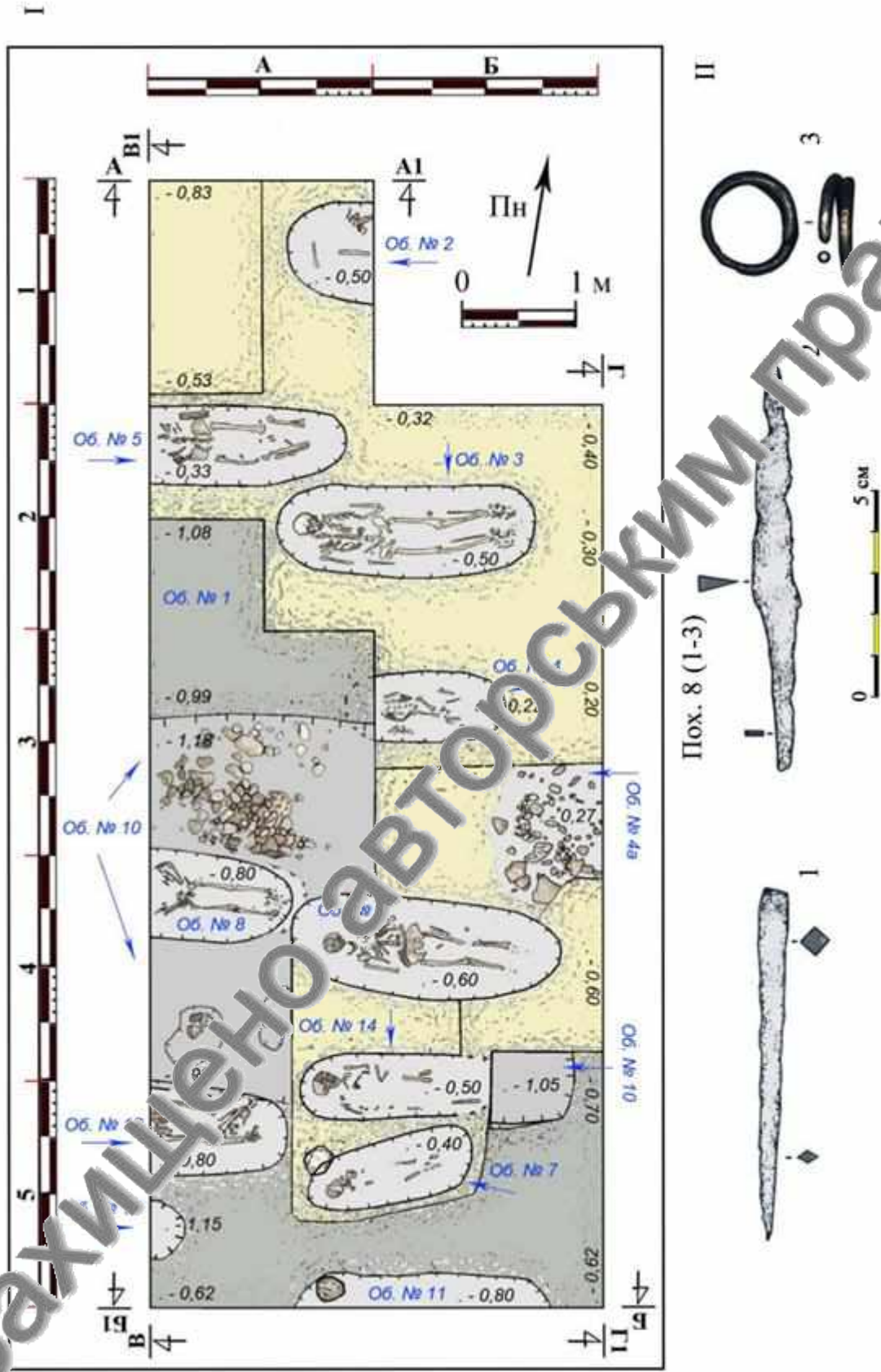
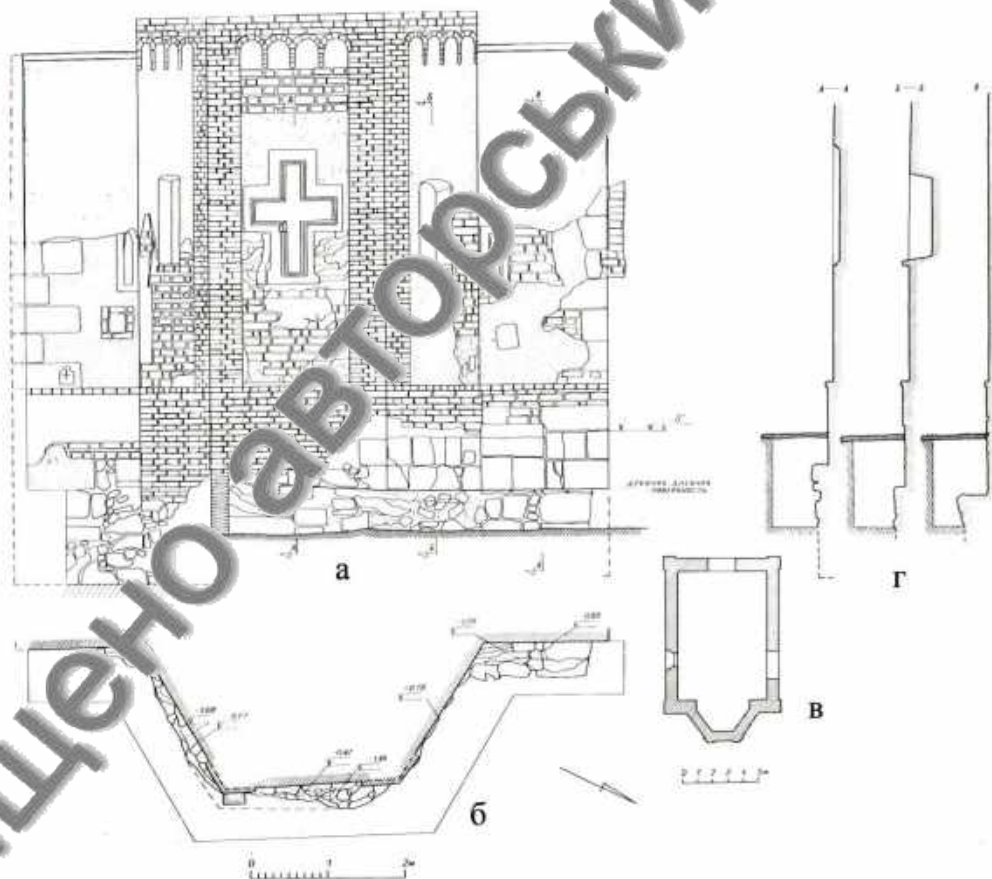

Рис. Г. 70. Пліснеськ № 59. I – план могильника; II – інвентар: 1 – долото(?); 2 – ніж; 3 – кувалда. Червень [Филипчук 2020, рис. 43–44]

I

II

Рис. Г. 71. Львів № 60. I – церква Святого Йоана Хрестителя; II: а – східний фасад; б – план східної частини; в – схематичний план храму без прибудов; г – профілі [Поліщук 2015; Малевская 1977/88, рис. 16]

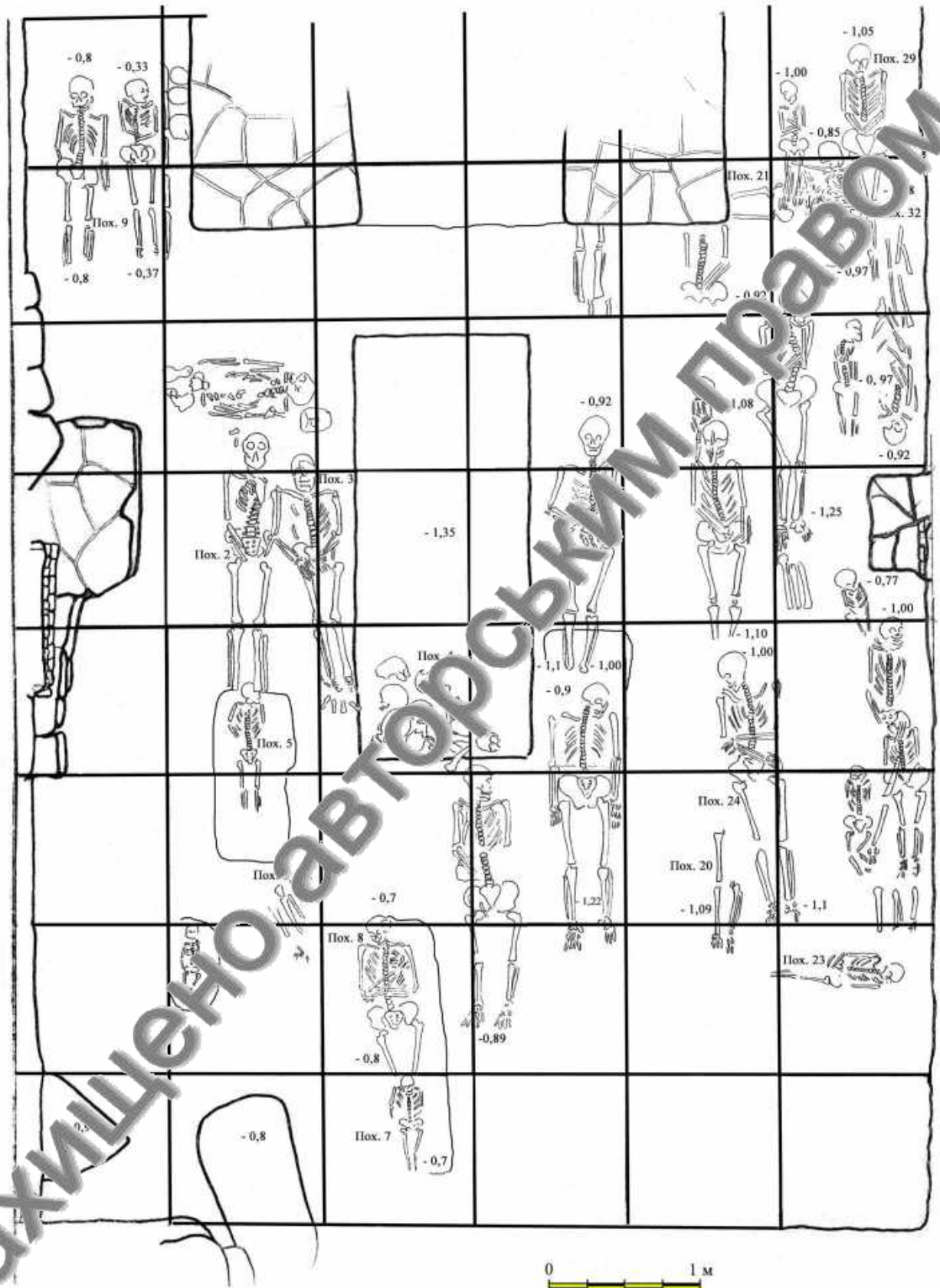

Рис. Г. 72. Львів № 60. Загальний план могильника під підлогою храму Святого Йоана Хрестителя [Багрій 1984/115, рис. 1; доопрацювання автора]

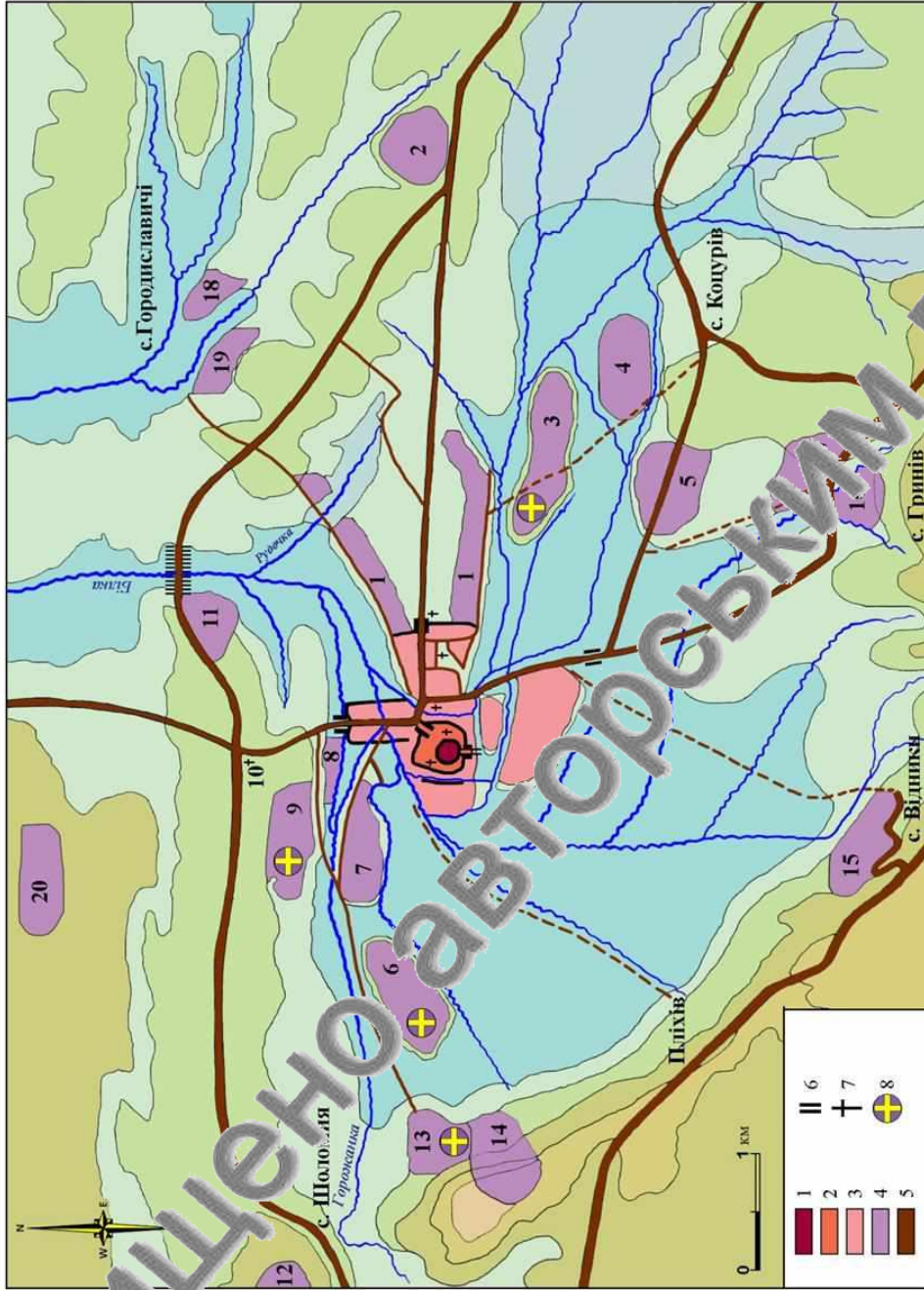

Рис. Г. 73. Просторова організація Звенигорода.

Умовні позначення: 1 – дитинець; 2 – окольний город; 3 – пригороди; 4 – підгороддя; 5 – дороги, вулиці, стежки; 6 – острожні ворота; 7 – цвинтарі; 8 – монастирі. Цифрові позначення територій: 1 – східне передмістя; 2 – ур. Чернів; 3 – ур. Острів; 4 – ур. Болотні; 5 – ур. Відширокі; ур. Великий Луг – ур. Кориткова; 8 – ур. Загороди; 9 – ур. Церковна Сторонка; 10 – ур. Біля Току; 11 – ур. Жуків; 12 – Шоломи, ур. Заруби; 13 – Шоломи, ур. Замонастир; 14 – Шоломи, ур. Підзавалина; 15 – Водники, ур. Горбальці, ур. Гринів, ур. Криве; 17 – Коцурів, ур. Підбаб'є; 18 – Городиславичі, ур. Вигін; 19 – Городиславичі, ур. Глинки; 20 – Звенигород, ур. Бативиця [Гупало 2014, фото 12]

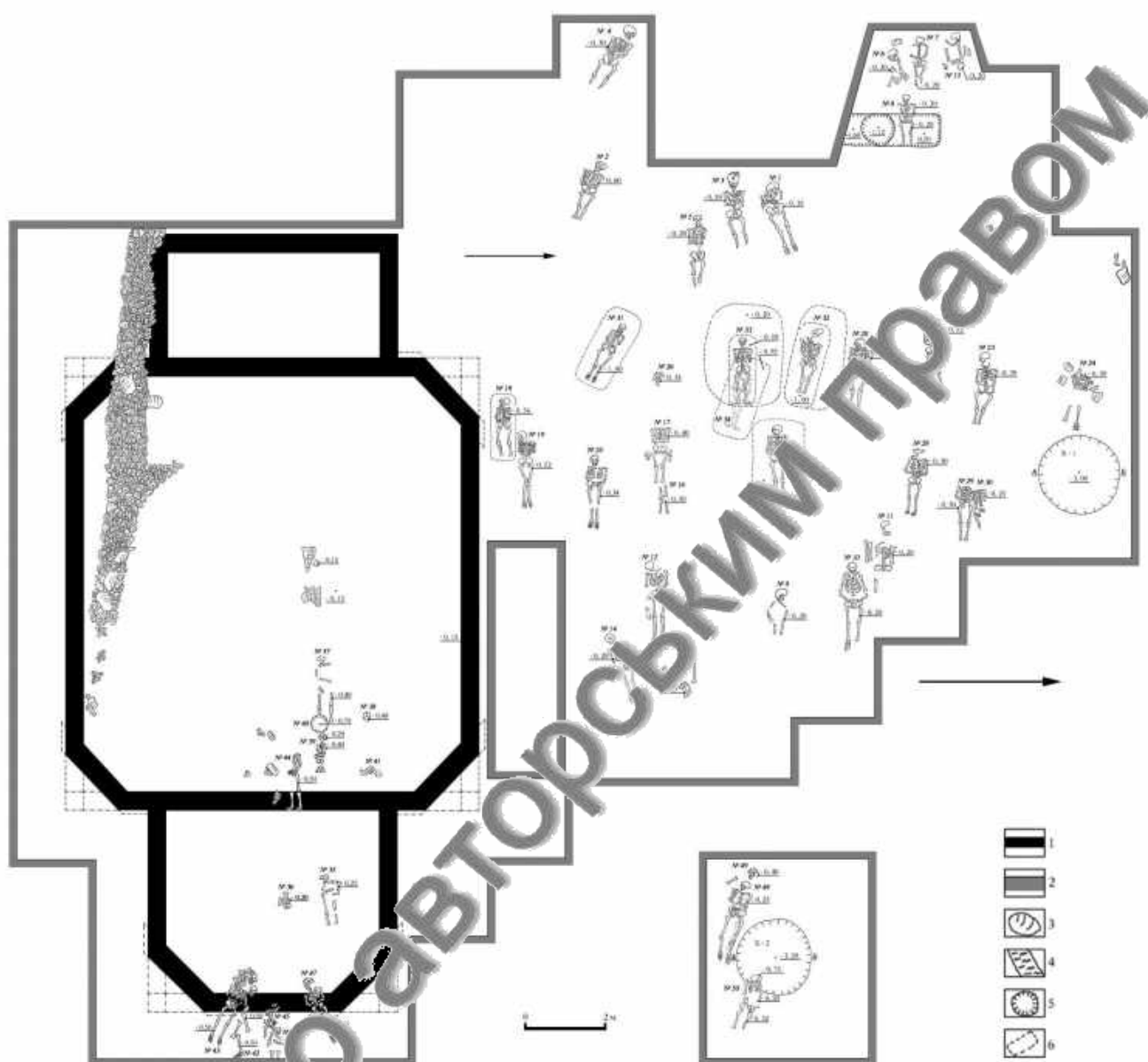

Рис. Г. 74. Звенигород № 64. Рештки фундаменту дерев'яної церкви й могильника на території дитинця. Умовні позначення: 1 – фундамент церкви; 2 – межі поховань; 3 – камінь; 4 – деревне вугілля; 5 – межі ями і криниці; 6 – межі інших ям [Гупало 2010, рис. 2]

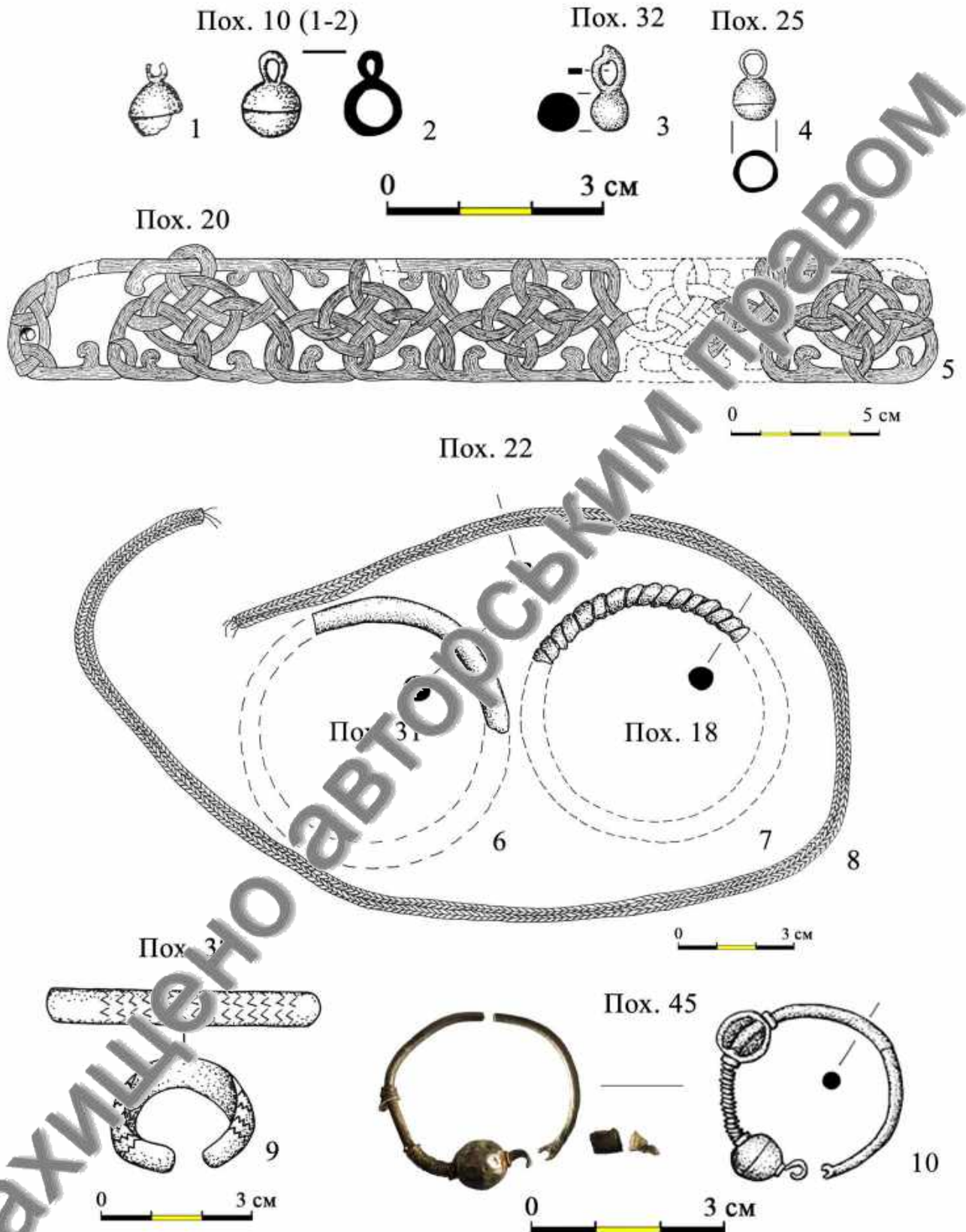

Рис. Г. 75. Звенигород № 64. Поховальний інвентар [Гупало 2010, рис. 3–4; ЛІМ – КР-41967; доопрацювання автора]

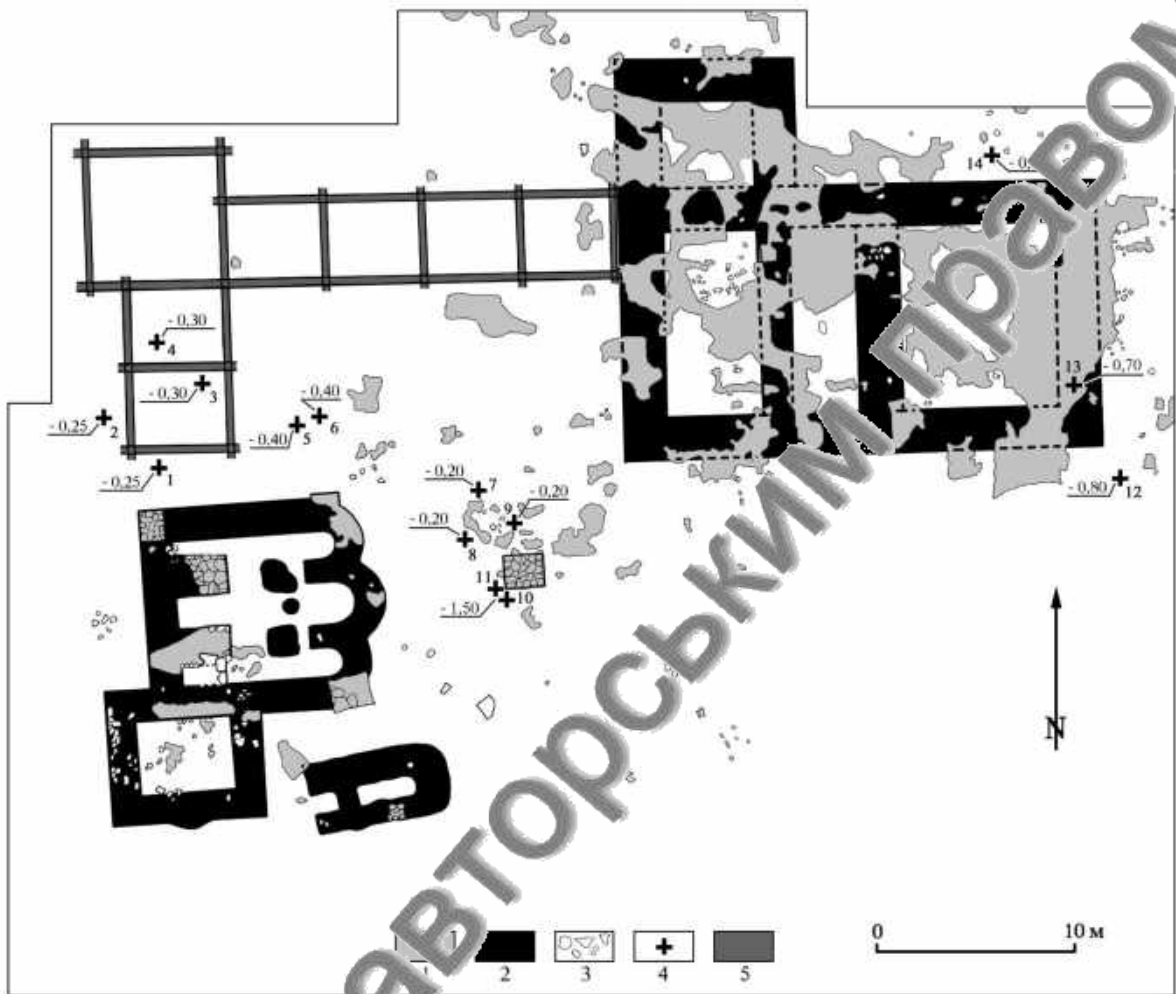

Рис. Г. 76. Звінницьке № 65. Східна частина окольного города. Рештки цвинтаря другої половини XIII ст. на тлі забудови XII – першої половини XIII ст. Умовні позначення: 1 – скупчення каменів; 2 – рів фундаменту кам'яних будівель; 3 – розрізні камені; 4 – поховання; 5 – реконструкція дерев'яної забудови [Гуцало, 2010, рис. 5]

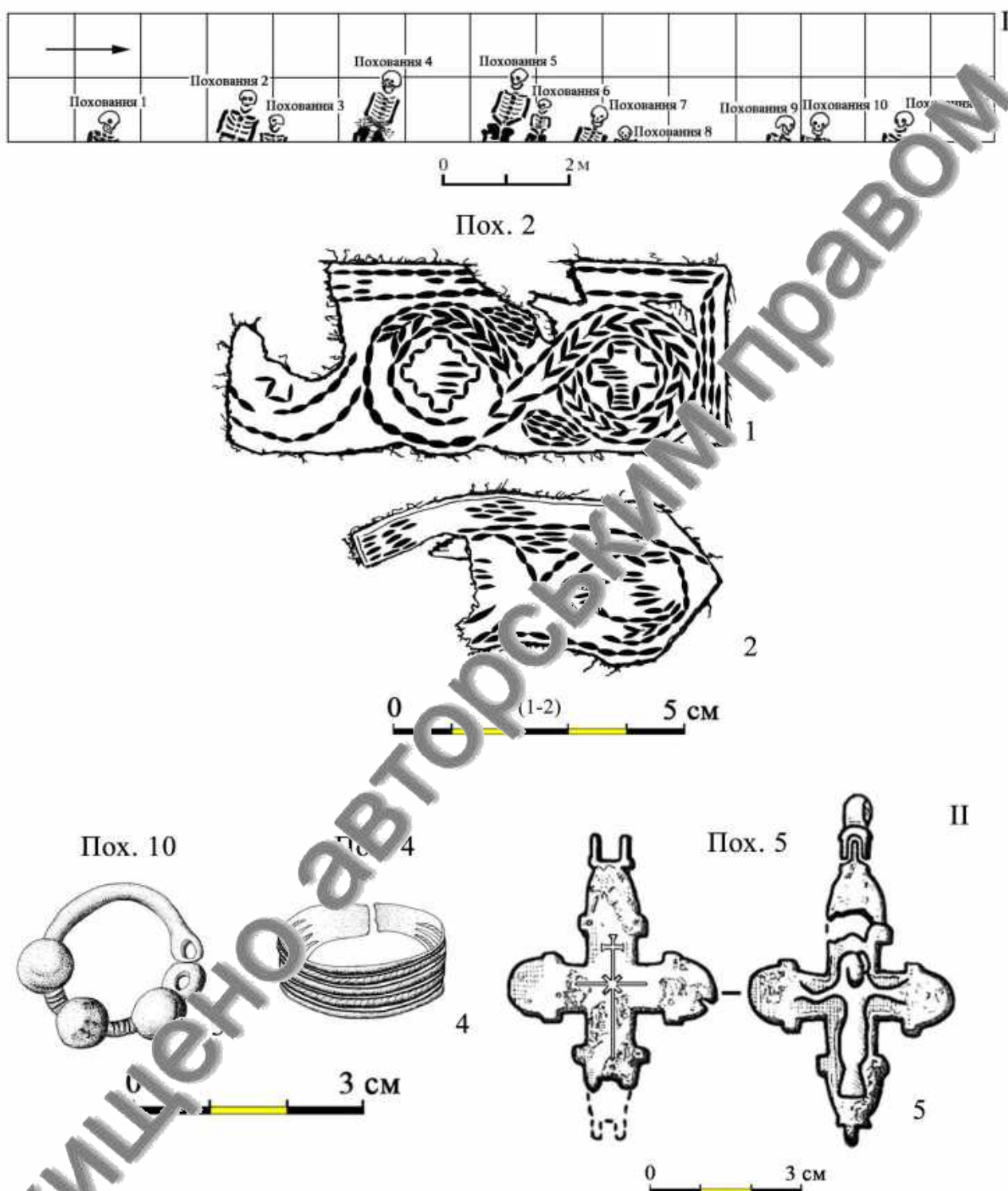

Рис. Г. 77. Звенигород № 68. I – план могильника; II – інвентар [Гупало 2010, с. 6–7]

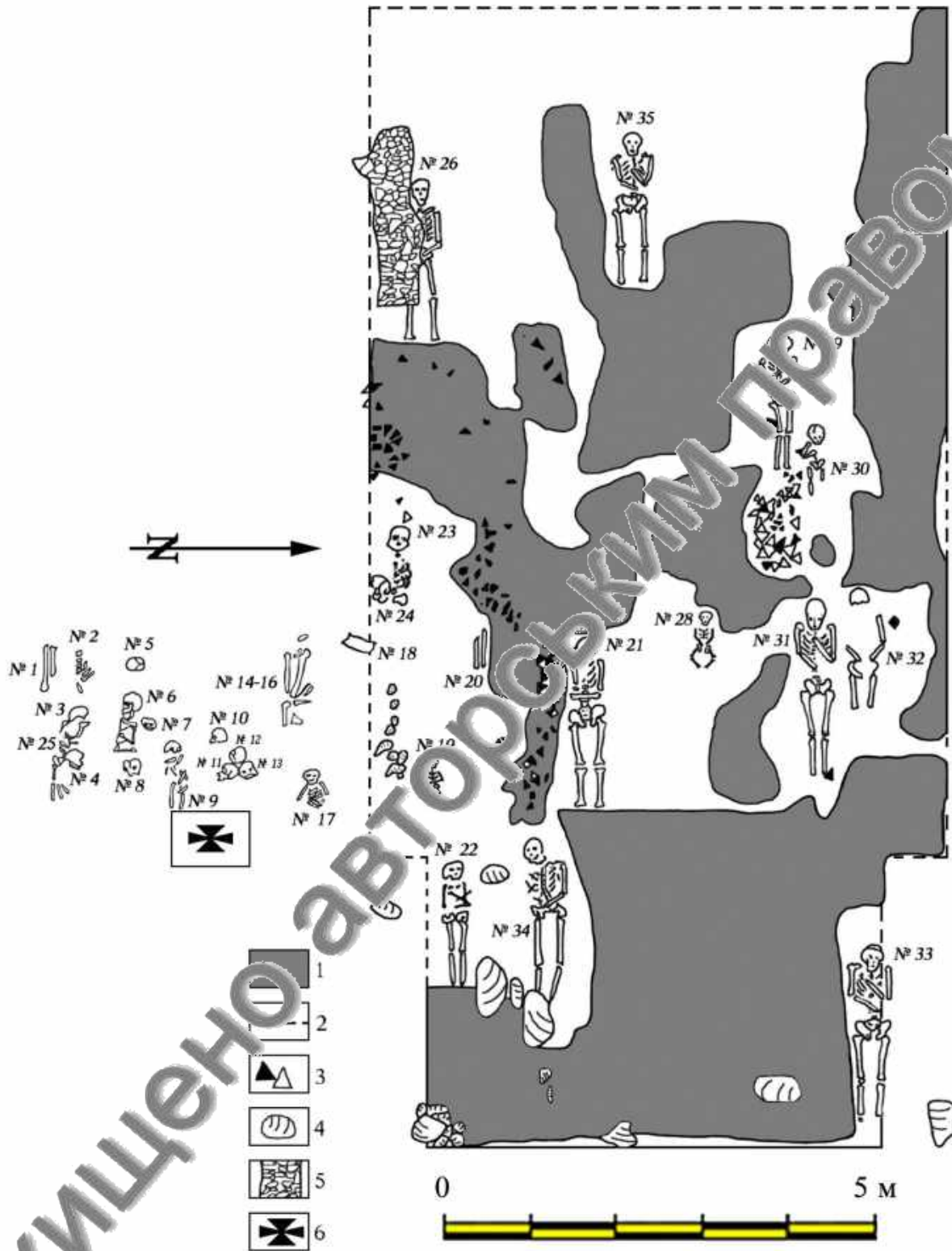

Рис. Г. 78. Звенигород № 71. Церква та могильник в ур. П'ятницьке. Умовні позначення: 1 – рештки шару глини під долівкою церкви; 2 – контури церкви; 3 – керамічна плитка; 4 – камені; 5 – кам'яне мурування; 6 – пам'ятний хрест на місці церкви [Гупало 2010, рис. 9]

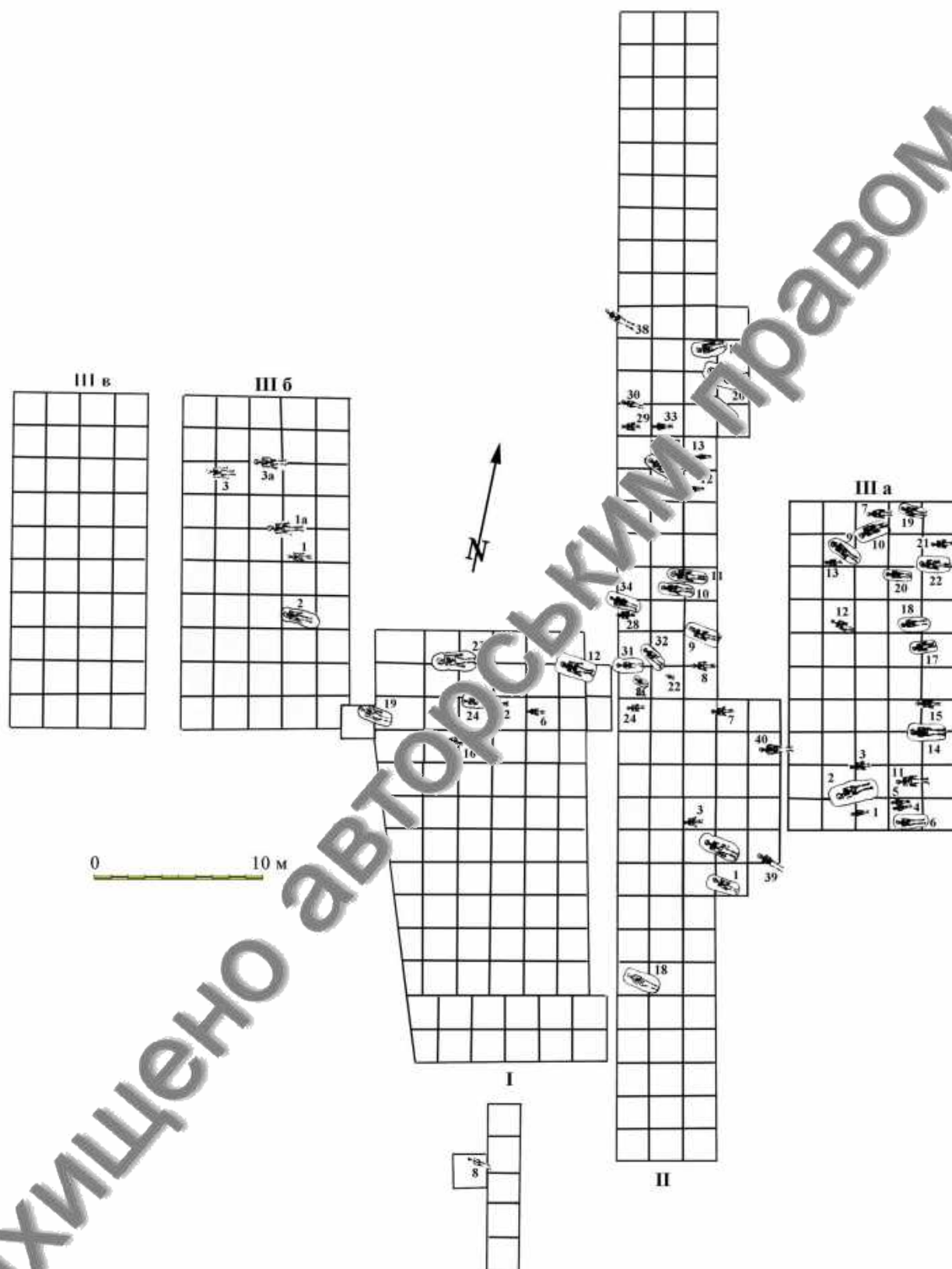

Рис. Г. 79. Звенигород № 72. План могильника в ур. Гоєва гора. I – розкоп 1953 р.; II – розкоп 1954 р.; III – розкоп 1955 р. [Свешников 1955/186, рис. 11]

Рис. Г. 80. Звенигород № 72. Поховальний інвентар. Розкопки 1954 р.
[Гупало 2014, фото 59; фонди ЛІМ]

Г. 81. Звенигород № 72. Поховальний інвентар. I – розкопки 1954 р.; II – розкопки 1955 р.: 1 – поховання № 4; 2 – поховання № 5; 3–5 – поховання № 22; 6–7 – поховання № 17; 10 – поховання № 20; 8–9 – зі знищених поховань [Гупало 2014, фото 60–61; доопрацювання автора]

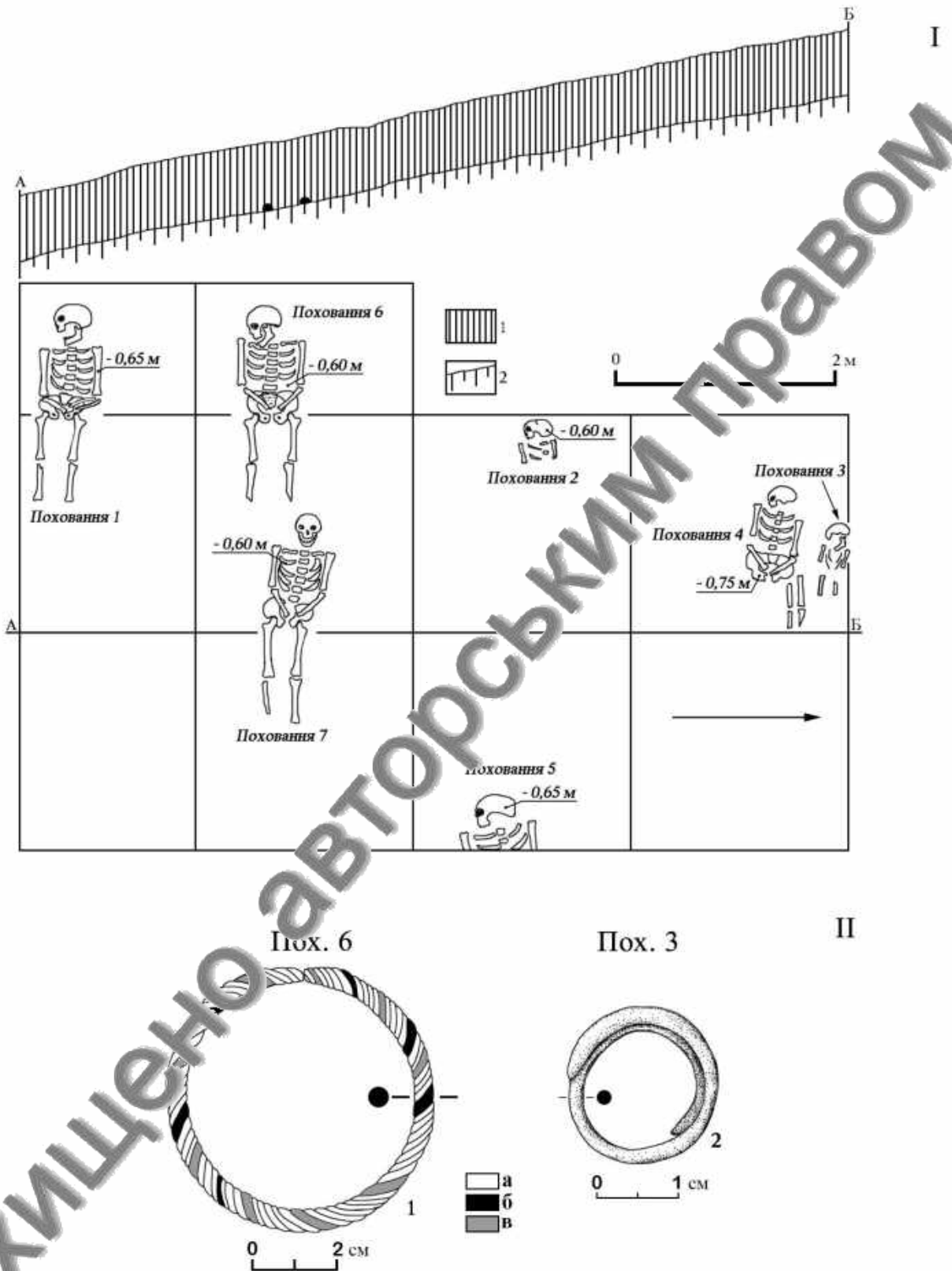

Рис. Г. 82. Звенигород № 72. I – план могильника. Розкопки 1985 р.; II – інвентар. Умовні позначення кольорів: а – чорний; б – червоний; в – жовтий [Гупало 2014, рис. 235]

I

Пох. 1

II

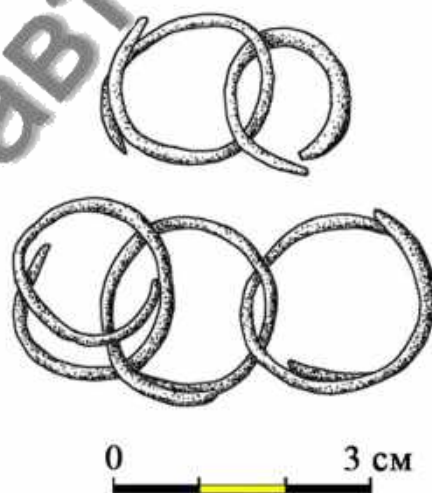

Рис. Г. 83. Звенигород № 73. I – поховання № 1; II – інвентар [Гупало 2014, с. 235–236].

Рис. Г. 84. Звенигород № 74. Розкопки 1954 р.: I – поховання № 5; II – поховальний інвентар [Свешников 1954/13, фиг. 4; Гупало 2014, фото 58, 1–2, 4; фонди ЛІМ]

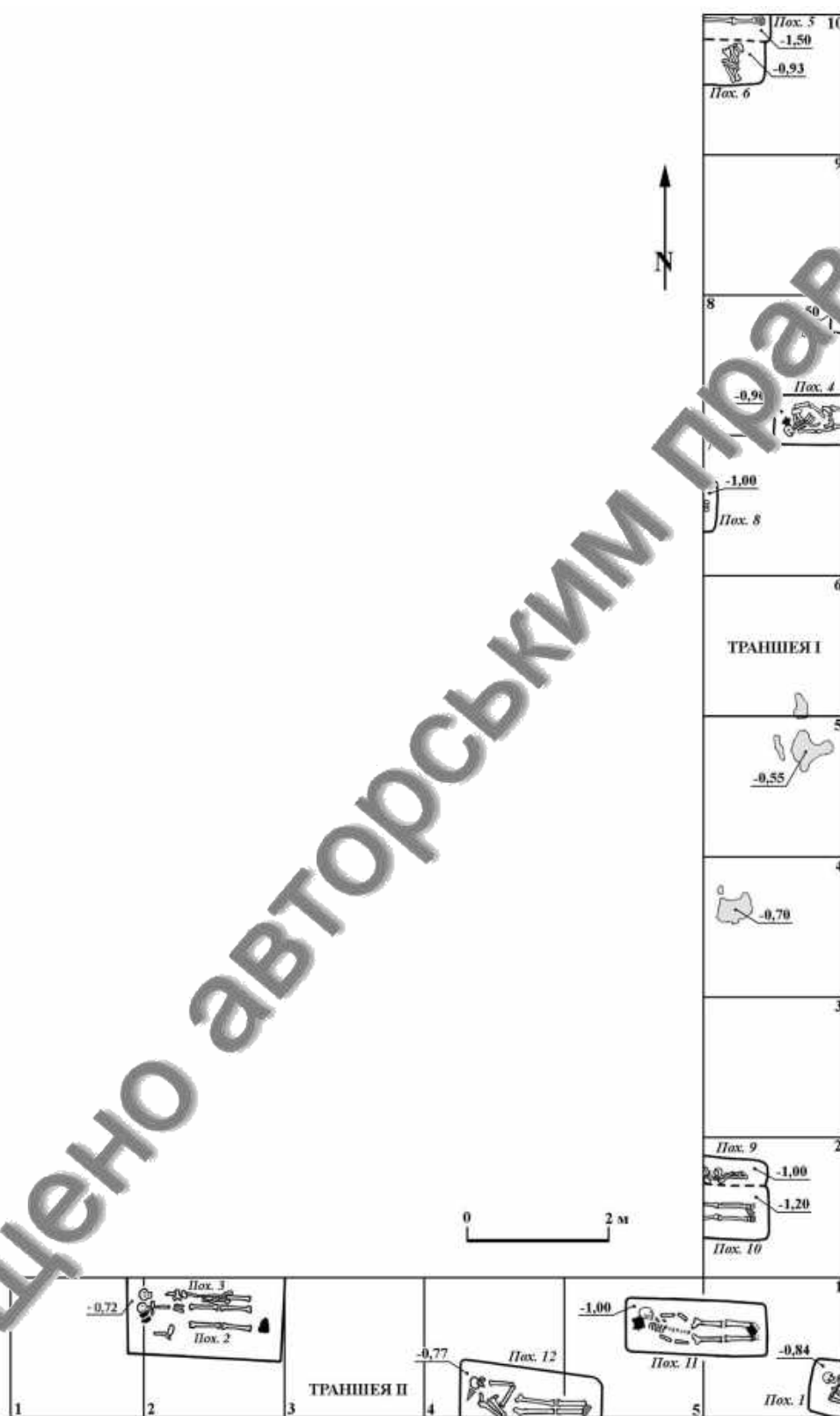

Рис. Г. 85. Звенигород № 75. План могильника в ур. Острів [Гупало 2014, рис. 233]

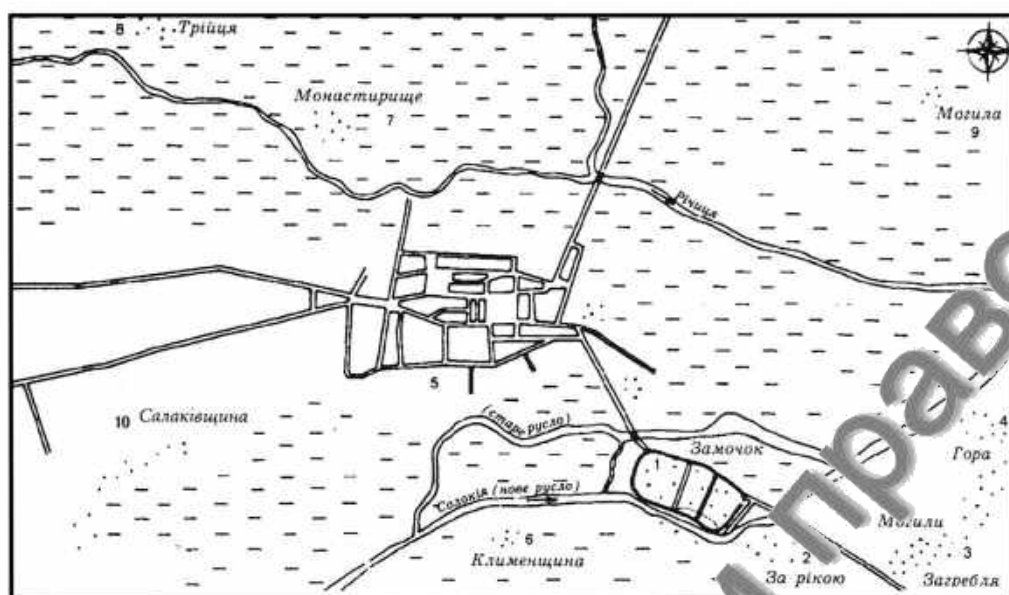

Рис. Г. 86. Белз. I – соціотопографічна структура поселенського комплексу: 1 – горіще – з перша половина XI ст.; 2 – поселення XI–XII ст. і посад XII–XIII ст.; 3 – могильник друга половина XI–XIII ст.; 4 – поселення XI–XIII ст.; 5 – поселення XI–XIV ст.; 6 – монастирище і могильник XI–XIII ст.; 7 – поселення XII–XIII ст. і могильник XIII–XIV ст.; 8 – поселення XII–XIII ст. і могильник XIII–XIV ст.; 9 – курган Могिला [Петегірич 2001, рис. 1]; II – поховання в ур. Клименщина (№ 79). Розкопки Я. Пастернака 1936 р. [НА ВА ІУ НАНУ. Матеріали Я. Пастернака]

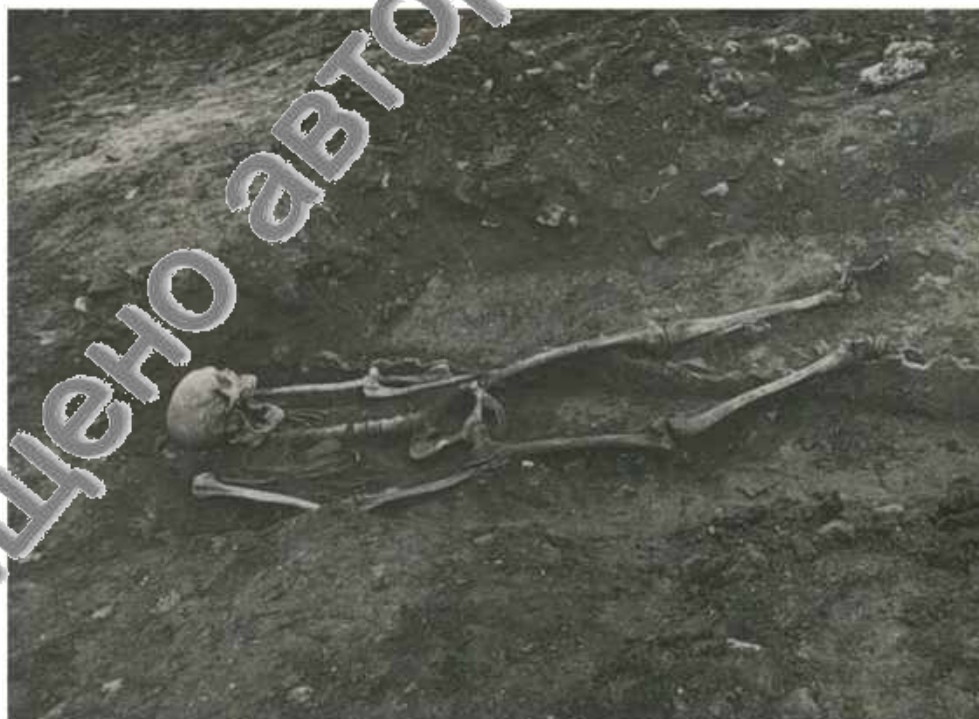

Рис. Г. 87. Белз. Розкопки Я. Пастернака 1930-х років. Точна локалізація невідома [НА ВА ІУ НАНУ. Матеріали Я. Пастернака]

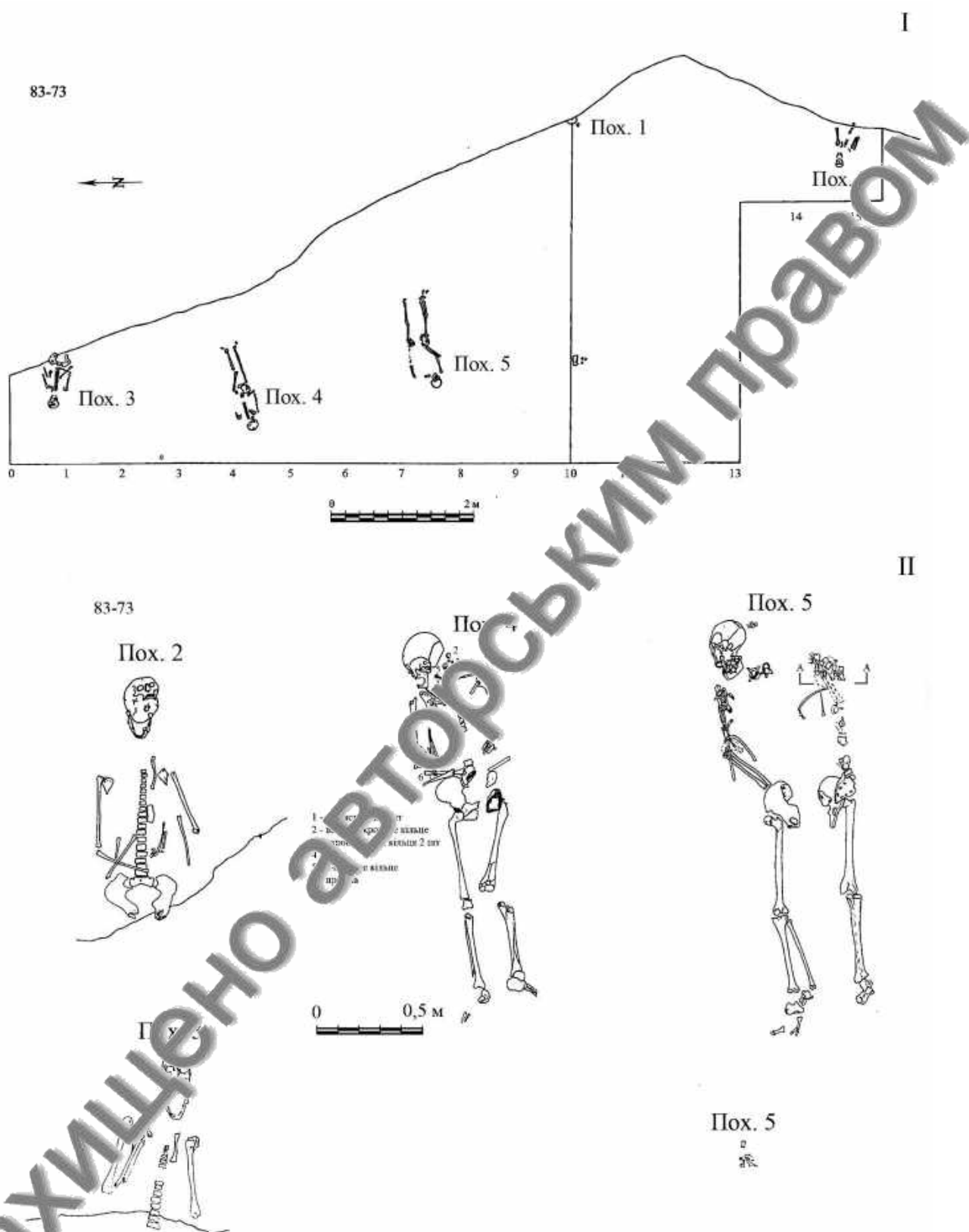

Рис. Г. 88. Ромош № 82. Розкопки В. Кропоткіна 1973 р. I – план могильника; II – досліджені поховання [Кропоткин 1973/104, рис. 8–9; доопрацювання автора]

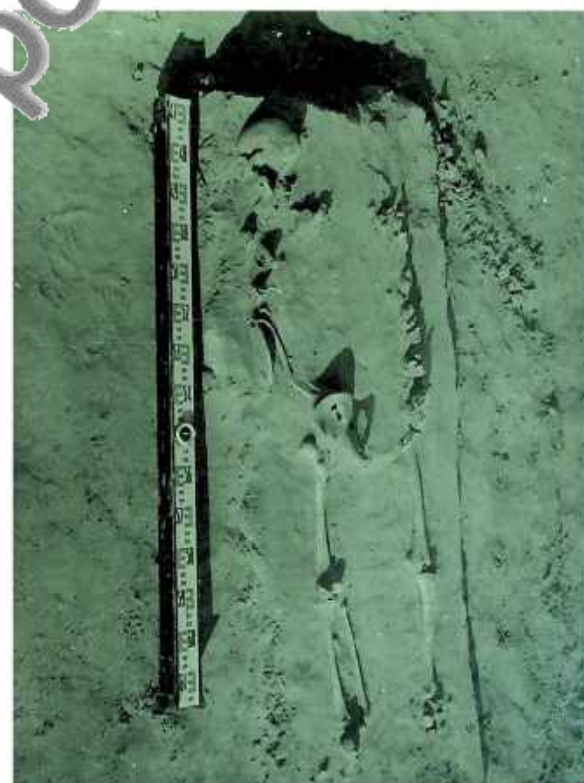
1

2

3

4

Рис. Г. 89. Ромош № 82. Розкопки В. Кропоткіна 1973 р.: 1 – поховання № 2; 2 – поховання № 3; 3 – поховання № 4; 4 – поховання № 5 [Кропоткин 1973/104, рис. 10, 14–15, 21]

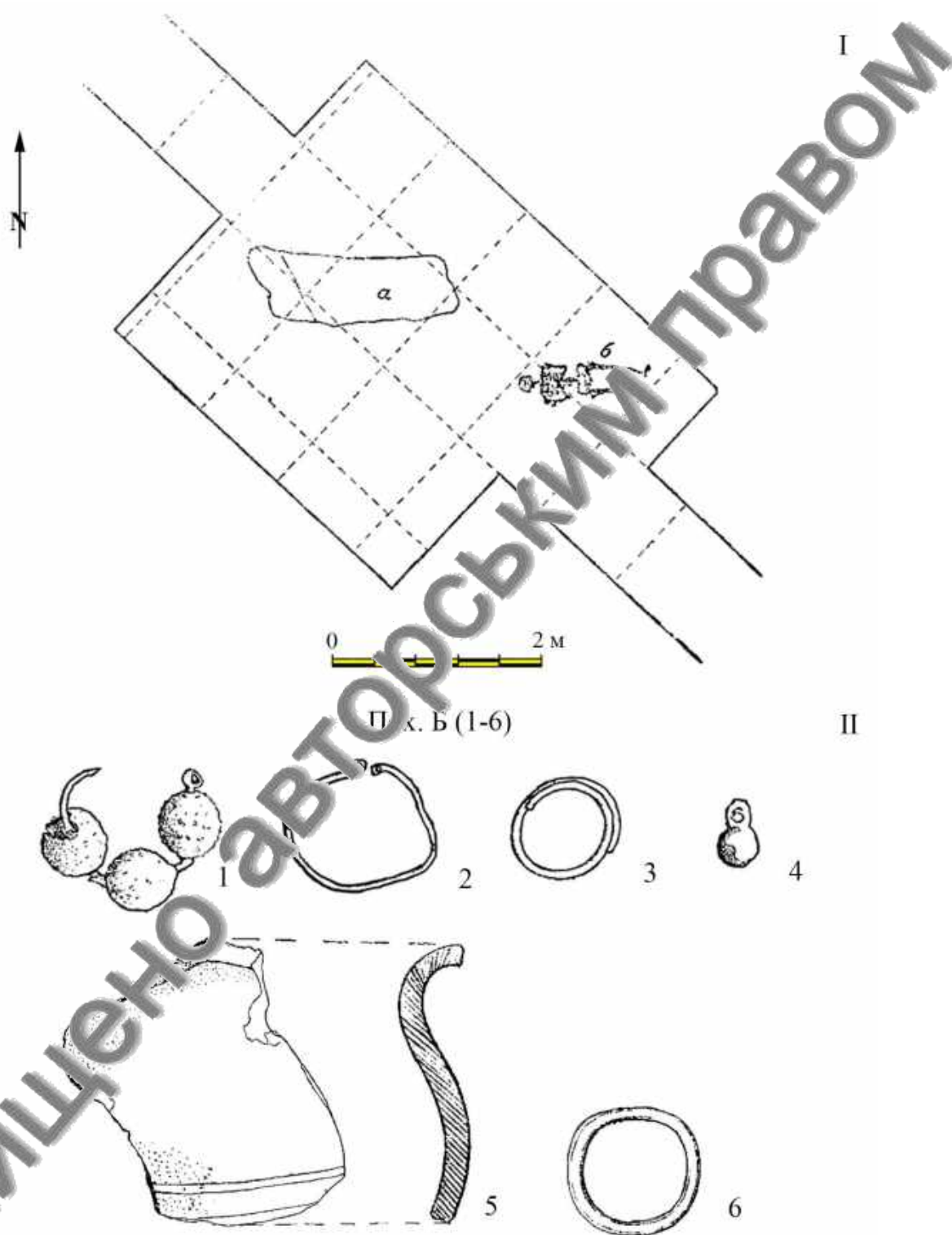

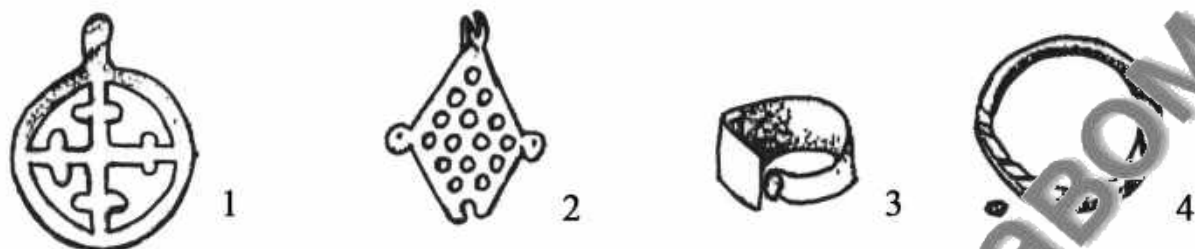
Рис. Г. 90. Смільниця № 87. I – план могильника: а – підплитове поховання; б – ґрунтове поховання; II – інвентар: 1–3 – скроневі кільця; 6 – свинцеве кільце [Свешніков 1949, рис. 1–2]

Рис. Г. 91. Новосілка № 126. I–II – розкопки підплитового поховання [НА ВА ІУ НАНУ Матеріали Я. Пастернака]

Пох. А (1-6)

Пох. С

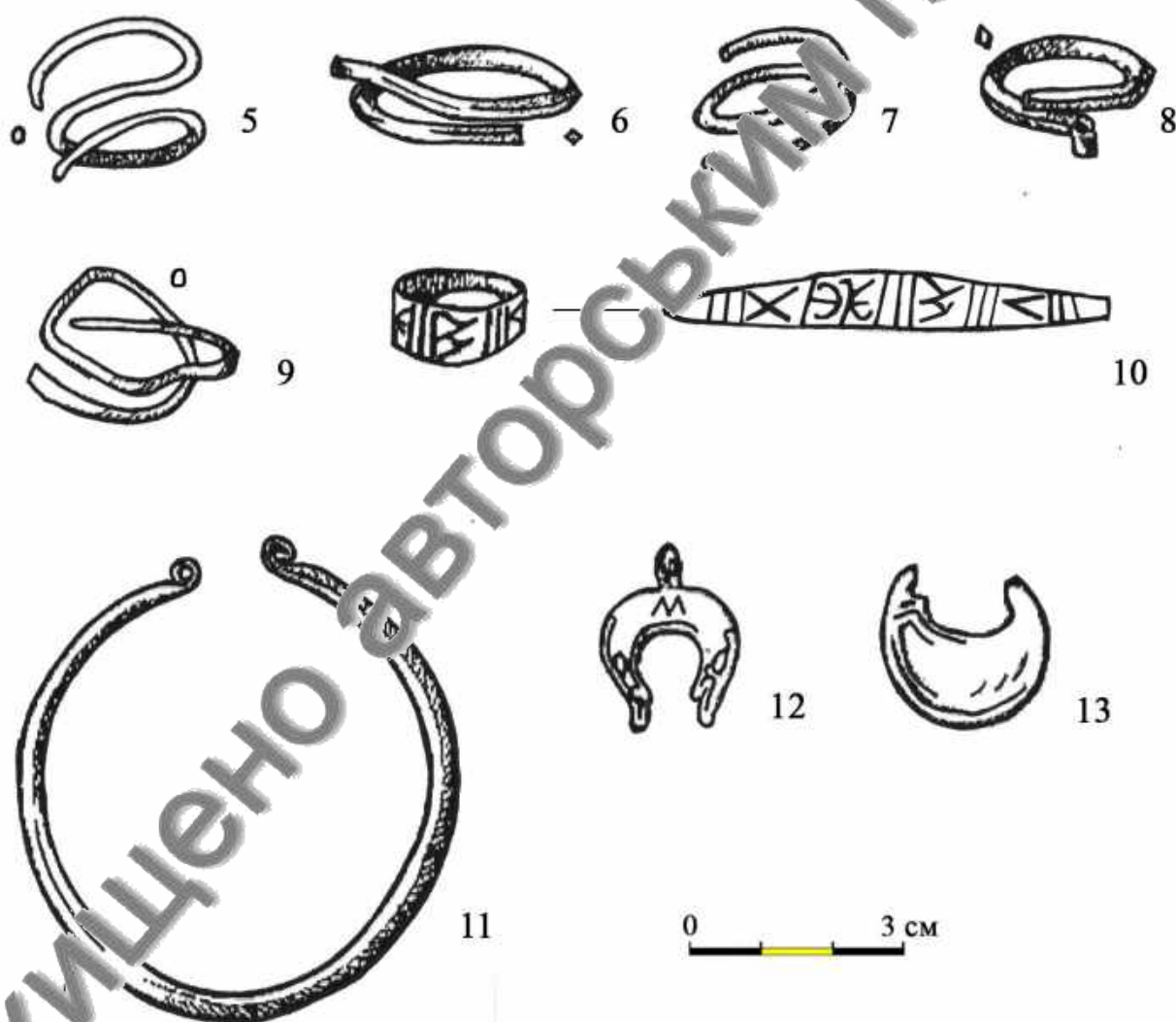

Рис. Г. 92. Торське № 130. Поховальний інвентар: 8–13 – без прив'язки до конкретних захоронень [Antoniewicz 1921, s. 93]

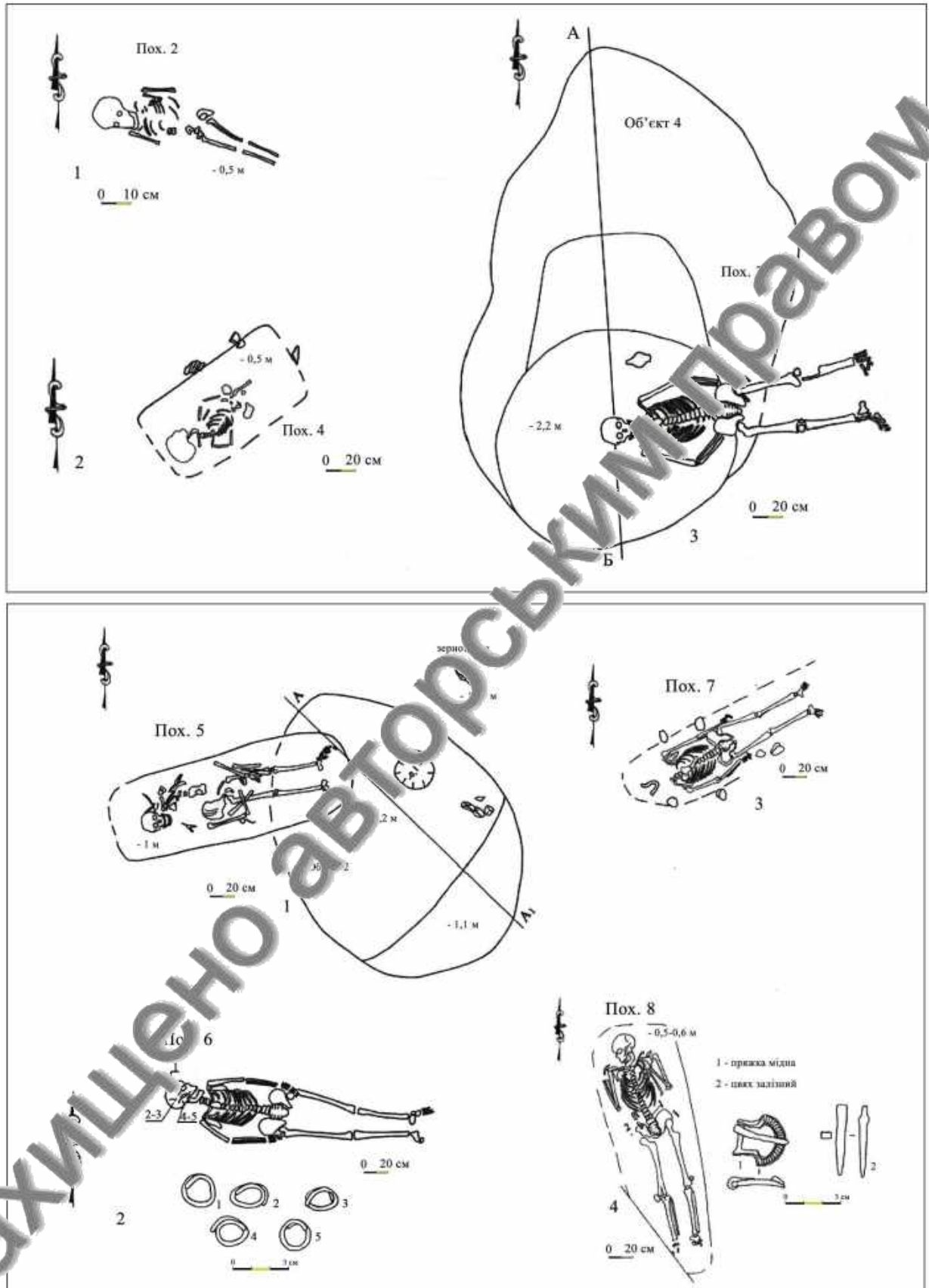

Рис. Г. 93. Зеленче № 145. План поховань. Розкопки М. Ягодинської 2012 р.
[Ягодинська 2018, рис. 50–51]

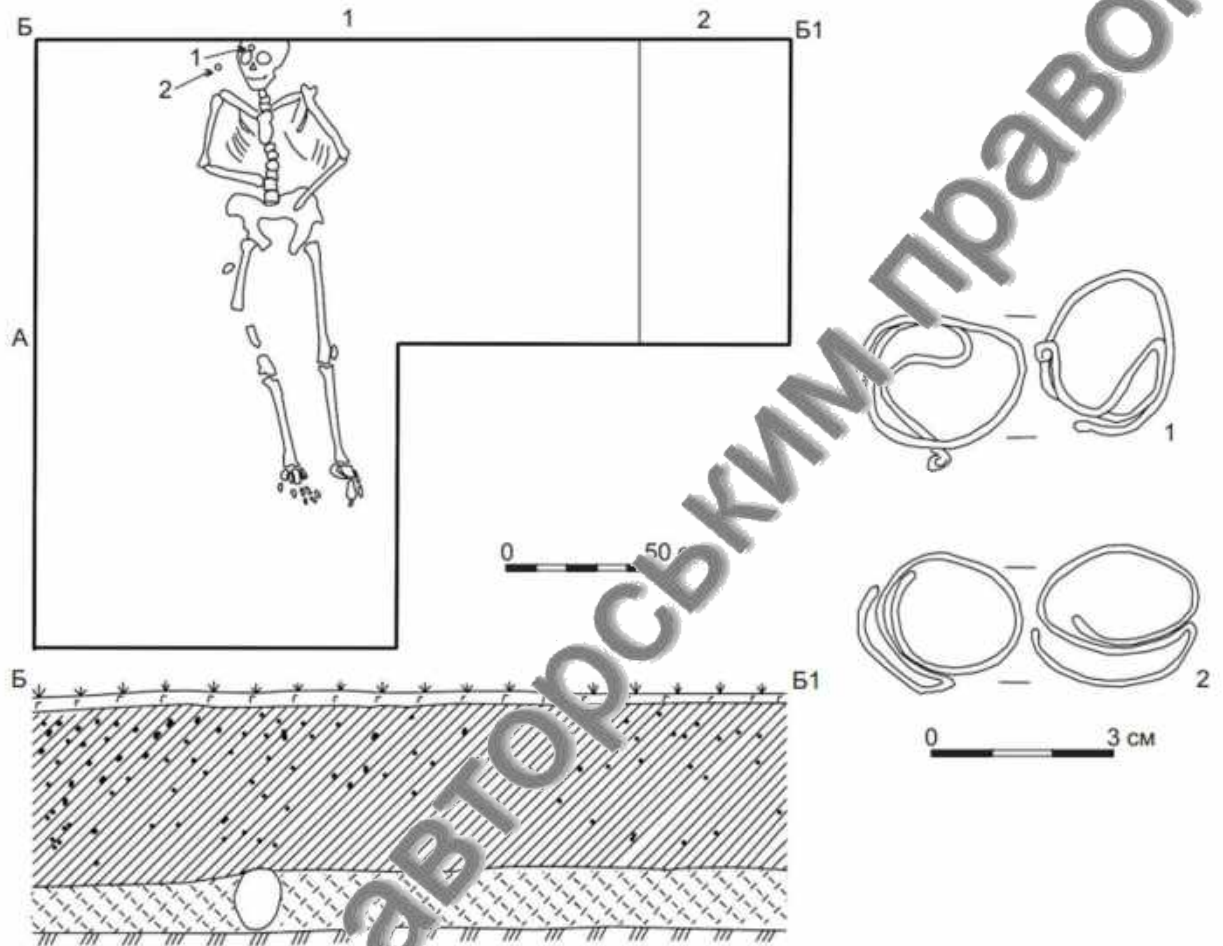

Рис. Г. 94. Терек, гробниця № 146. План і переріз ґрунтового поховання. Відкриті в похованні скріплені кільця – 1–2 [Миська 2010, рис. 4]

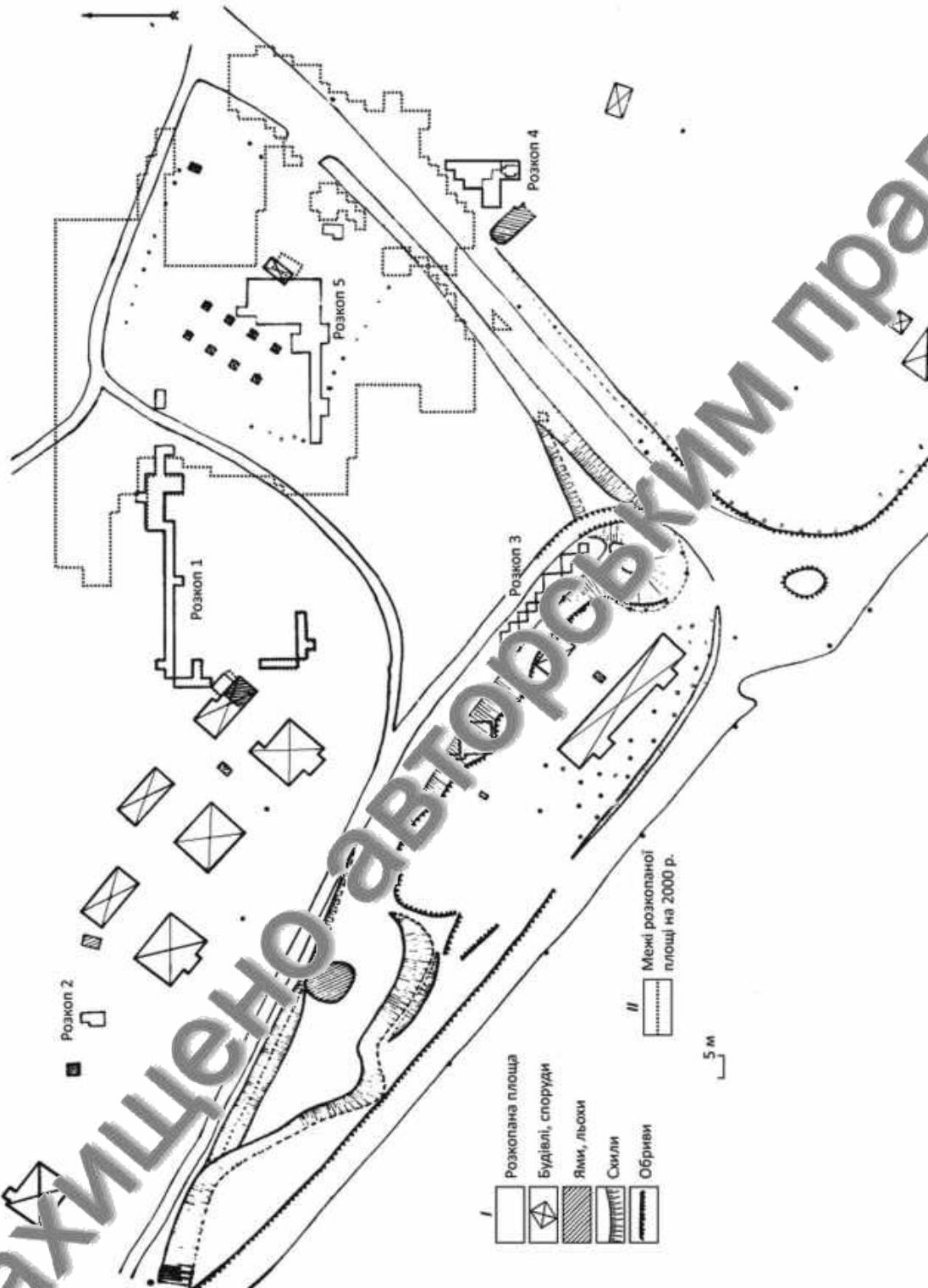

Рис. Г. 95. Чернелів-Руський № 152. Загальний план могильника [Герета 2013, рис. 2]

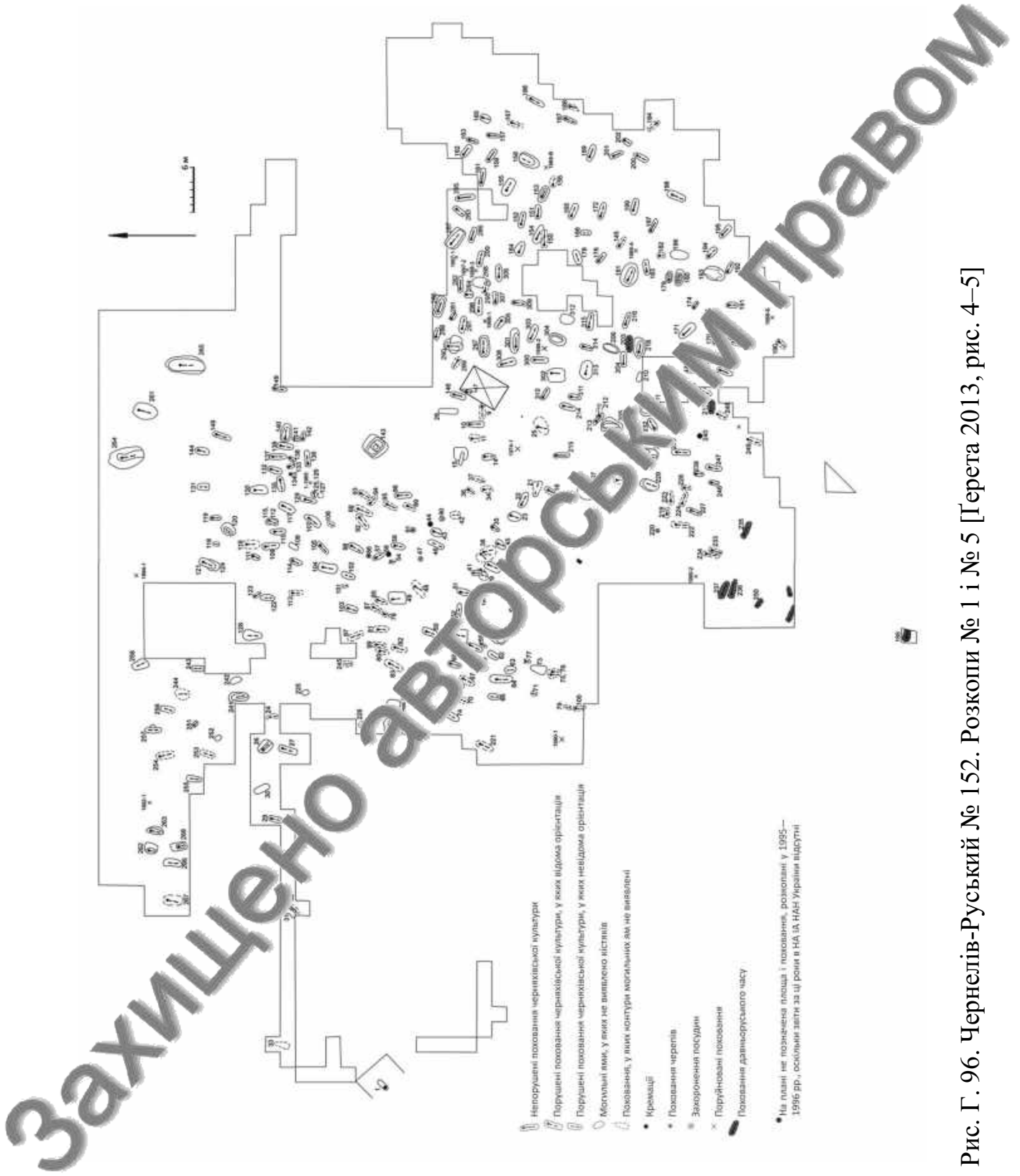

Рис. Г. 96. Чернелів-Руський № 152. Розкопи № 1 і № 5 [Герета 2013, рис. 4–5]

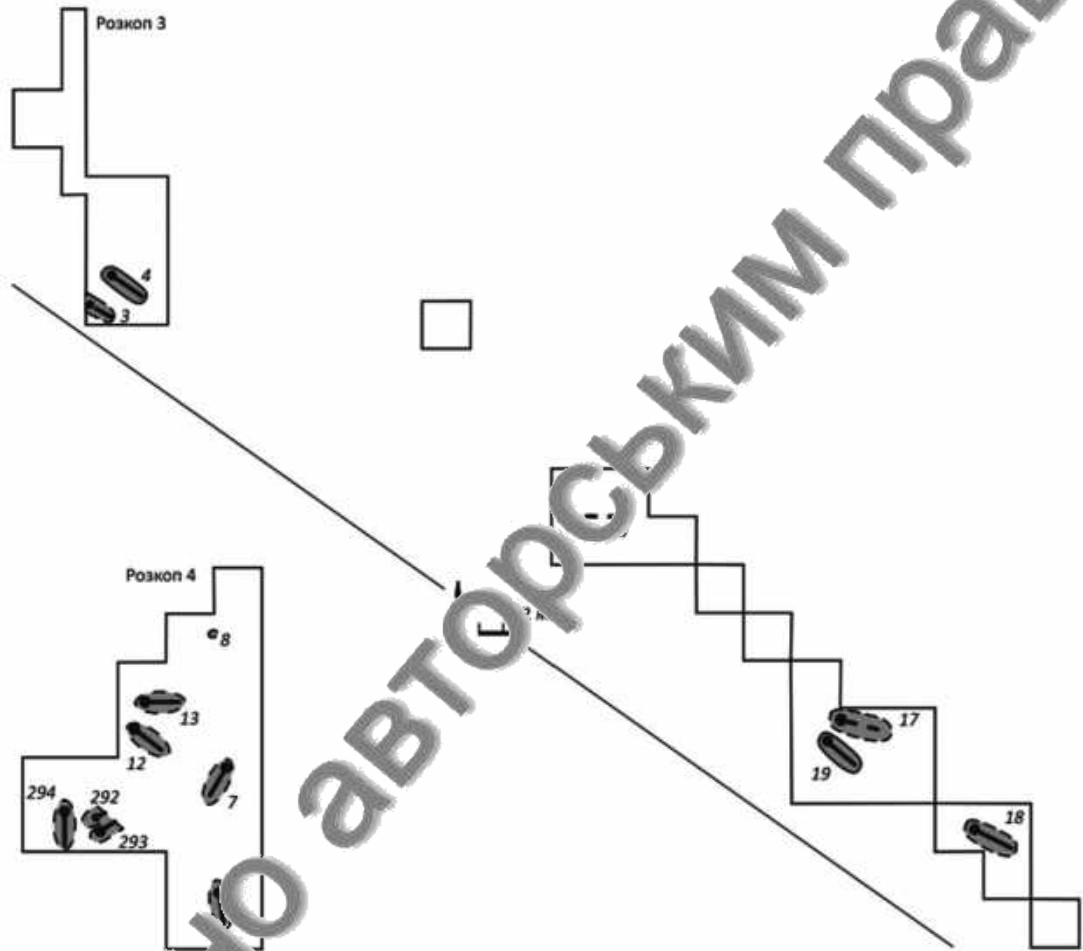

рис. Г. 97. Чернелів-Руський № 152. Розкопи № 3 і № 4 [Герета 2013, рис. 3]

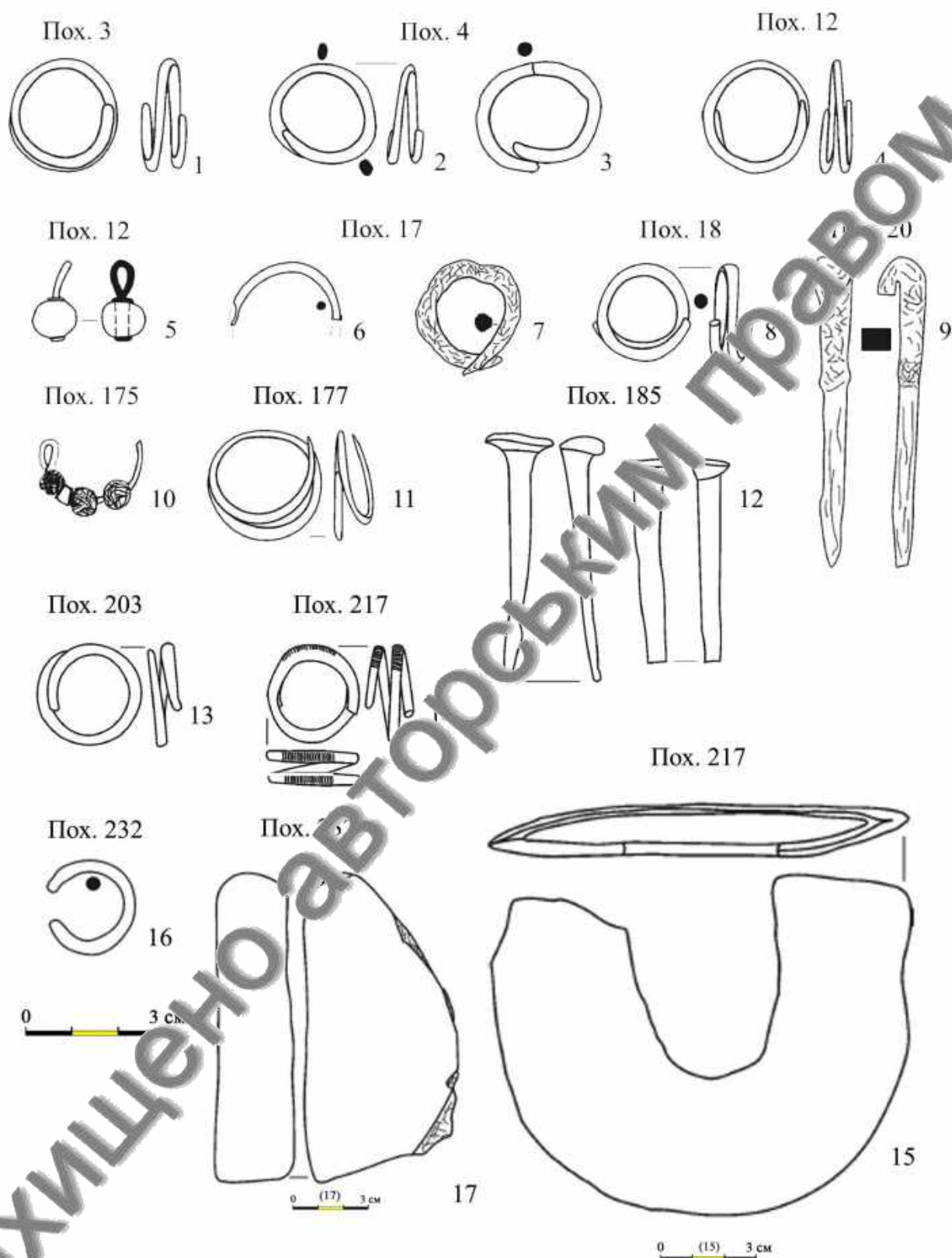

Рис. Г. 98. Чернелів-Руський № 152. Поховальний інвентар: 2 – перстень; 3 – скроневе кільце [Герета 2013, рис. 165–168]

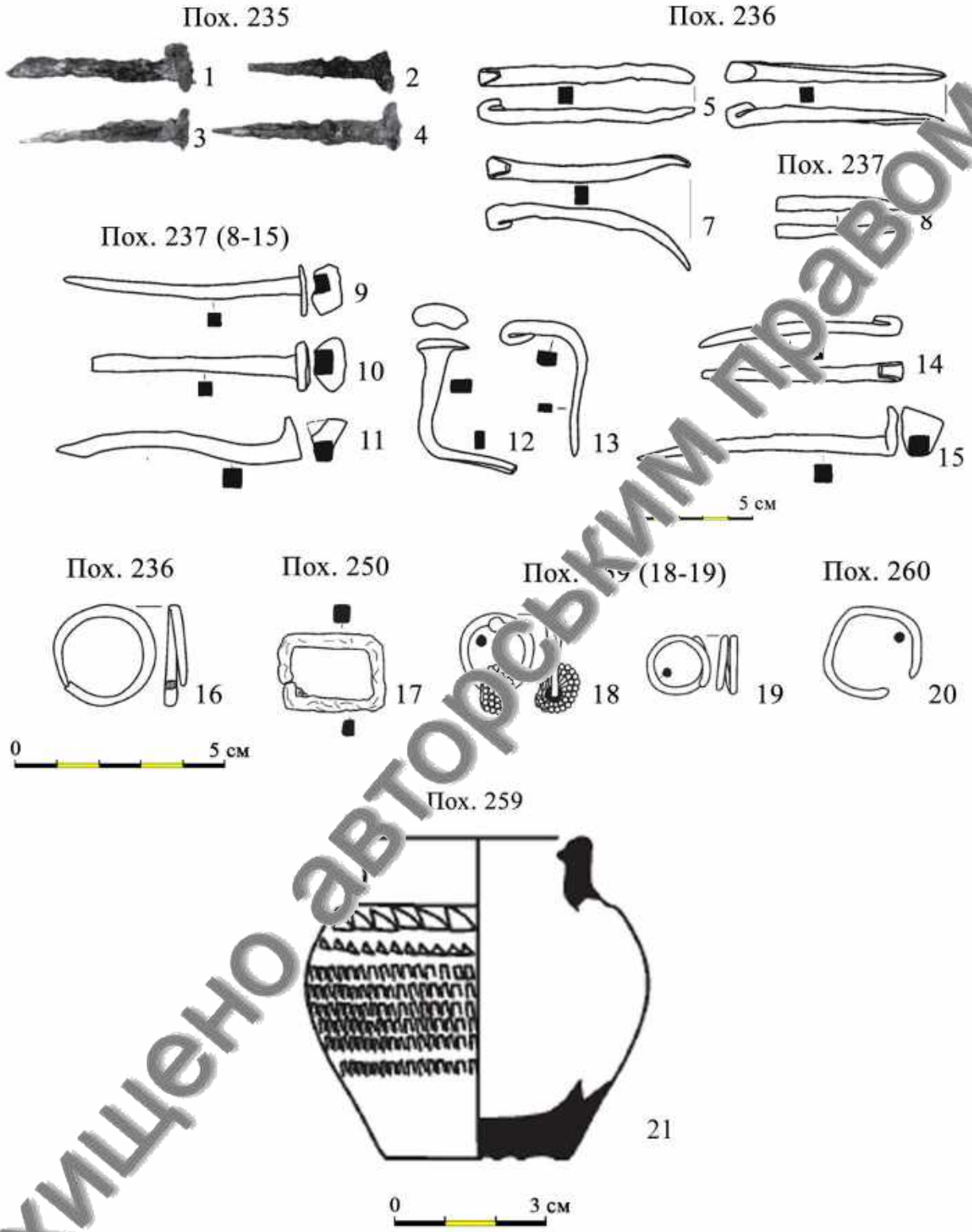

Рис. Г. 99. Чернелів-Руський № 152. Поховальний інвентар [Герета 2013, рис. 169–171]

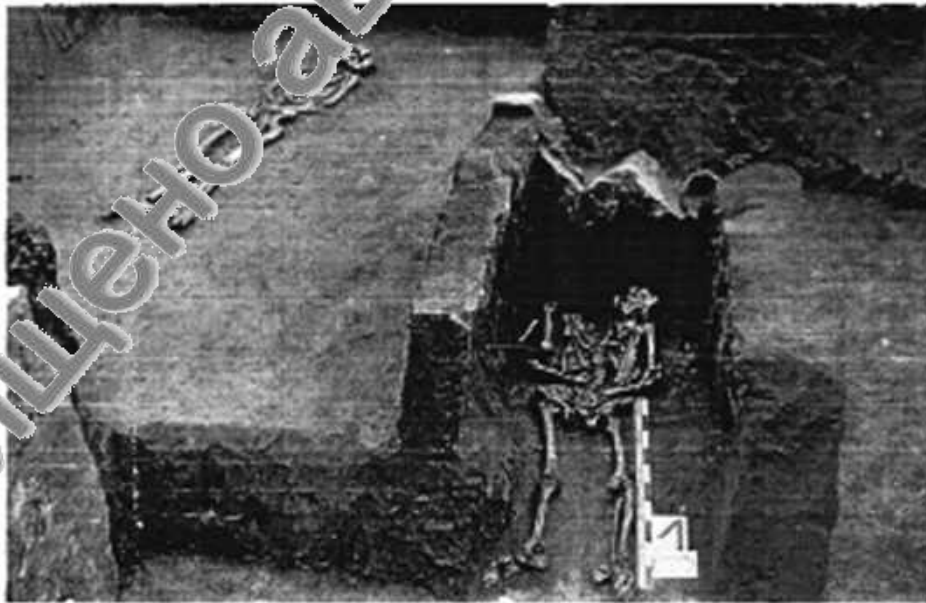
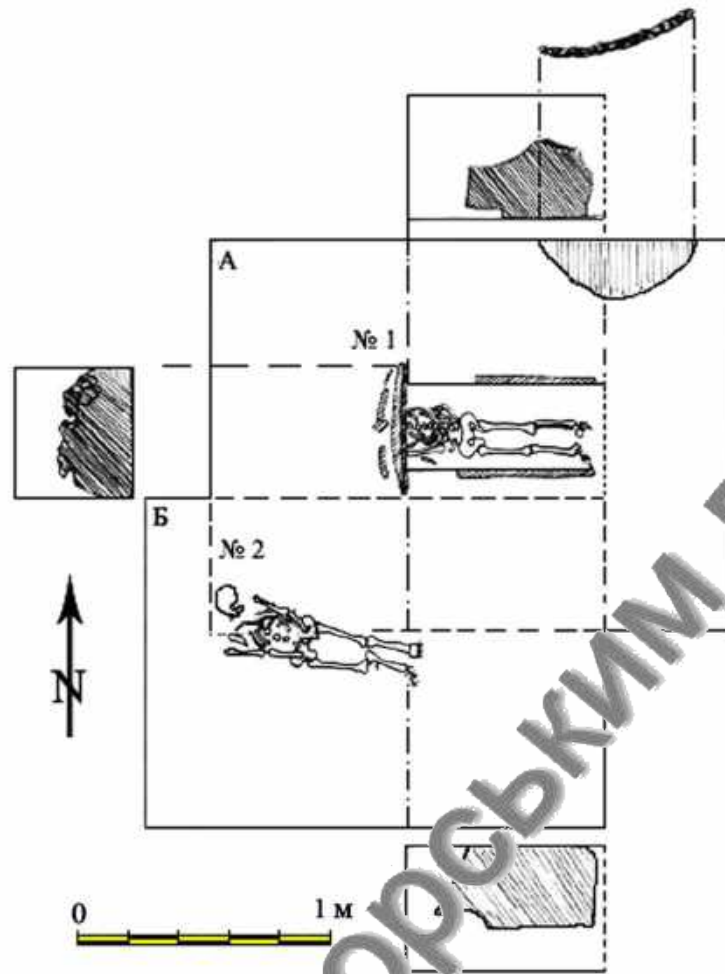

Рис. Г. 100. Мухавка № 154. I – план могильника; II – вигляд зі сходу на поховання в саркофазі [Ягодинська 2018, рис. 44]

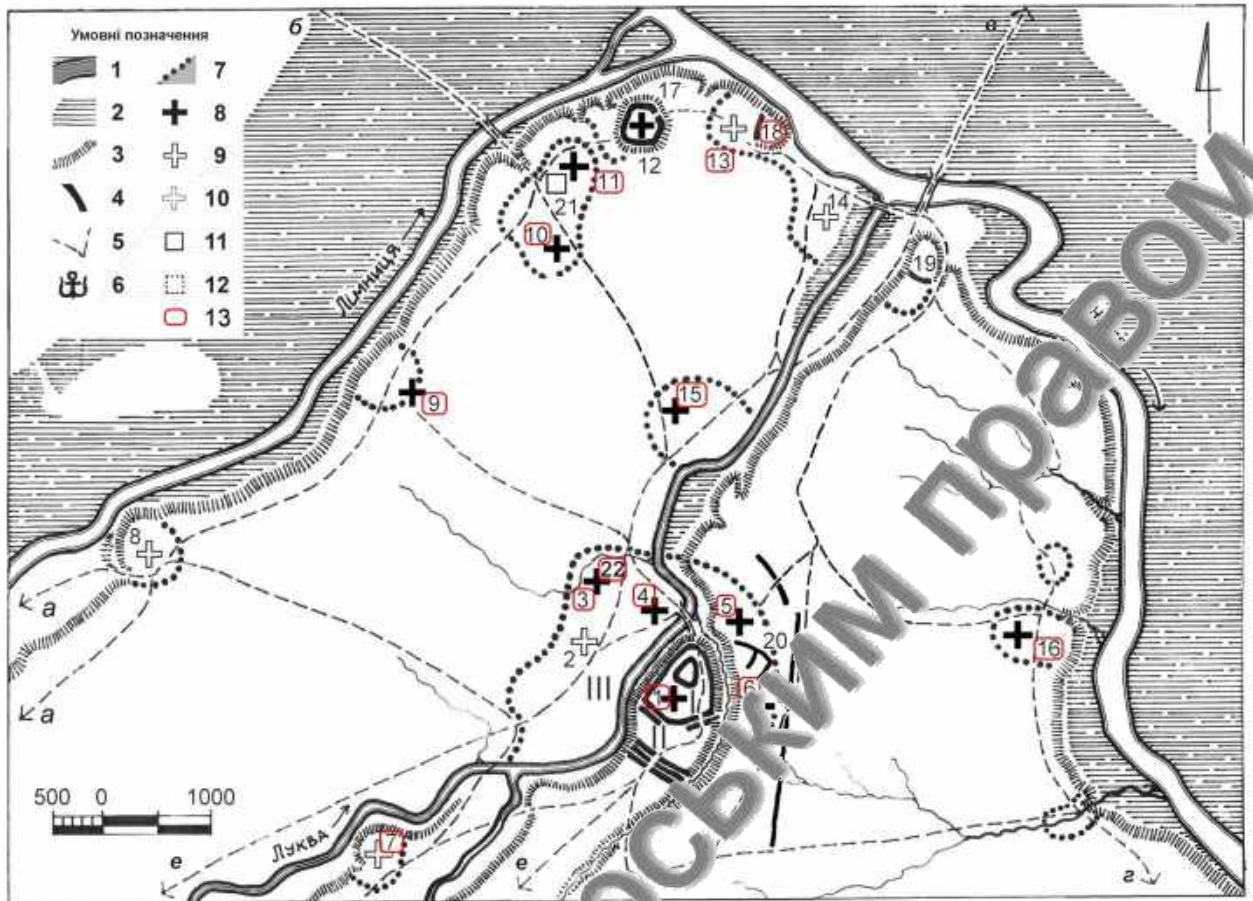

Рис. Г. 101. План-реконструкція Галича на середину XIII ст.

Умовні позначення: 1 – рови; 2 – болота; 3 – стрімкі схили; 4 – вали; 5 – шляхи; 6 – пристань; 7 – поселення; 8 – муровані церкви; 9 – дерев’яні церкви; 10 – сподівані церкви; 11 – палац на дитинці; 12 – резиденція князя Володимира Володаревича; 13 – могили XI–XIV ст. Частини міста: I – дитинець; II – омулений город; III – підгороддя, посад. Церкви: 1 – Успіння Пресвятої Богородиці; 2 – на Підгородді; 3 – Благовіщення; 4 – Святого Йоана (?); 5 – Воскресіння Пророка Іллі; 7 – Святого Миколая; 8 – на Соколі; 9 – Святого Кирила (?); 10 – квадрифолій у Карповім Гаю; 11 – Преображення; 12 – Святого Стефанія; 13 – на Побережжі; 14 – Михайлівська; 15 – на Цвинтариськах; 16 – Успіння на Пітричі. Городища: 17 – на Виноградній Горі; 18 – на Губицьких; 19 – на Галич-Горі; 20 – на Штепанівськiм; 21 – на Карпиці; 22 – у Карпівцях. Зовнішні шляхи: а – Соляний шлях на Нижній Струтин, в Угорщину; б – у Перемишль; в – у Звенигород, Львів, Тербовлю; г – у Товмач; д – на Коломию, Олешків; е – на Синеvodськo, Тустань [Лукомський 2020, рис. 5; доробок автора]

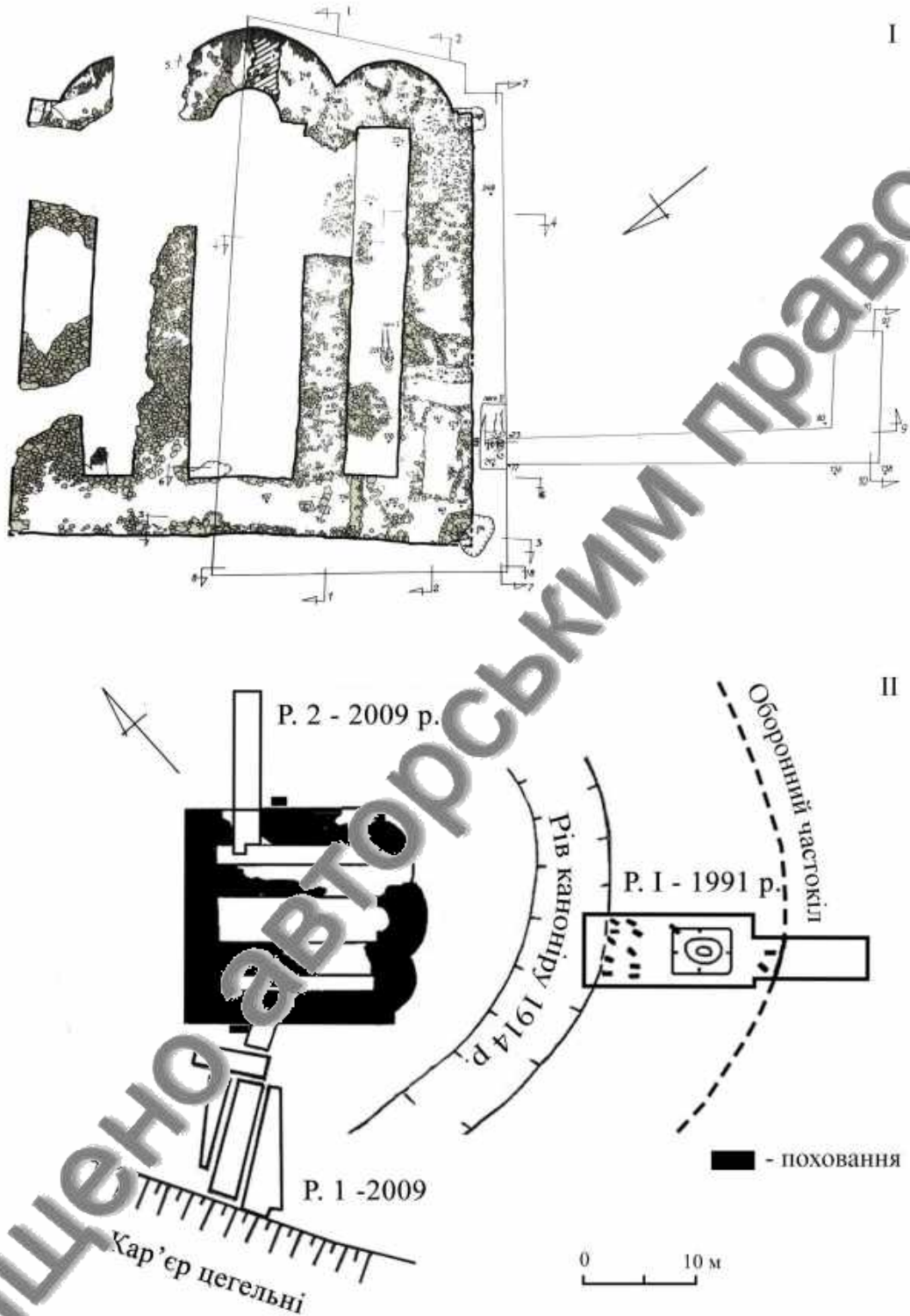

Рис. Г. 102. Шевченкове № 158. I – фундаменти церкви Спаса з відкритими похованням. Розкопки О. Іоаннісяна (1981); II – дослідження могильника біля церкви Спаса. Розкопки Б. Томенчука, 1991 р. і 2009 р. [Іоаннісян 1981/38, рис. 1; Томенчук 2006, рис. 32; 2009/255, рис. 2; доопрацювання автора]

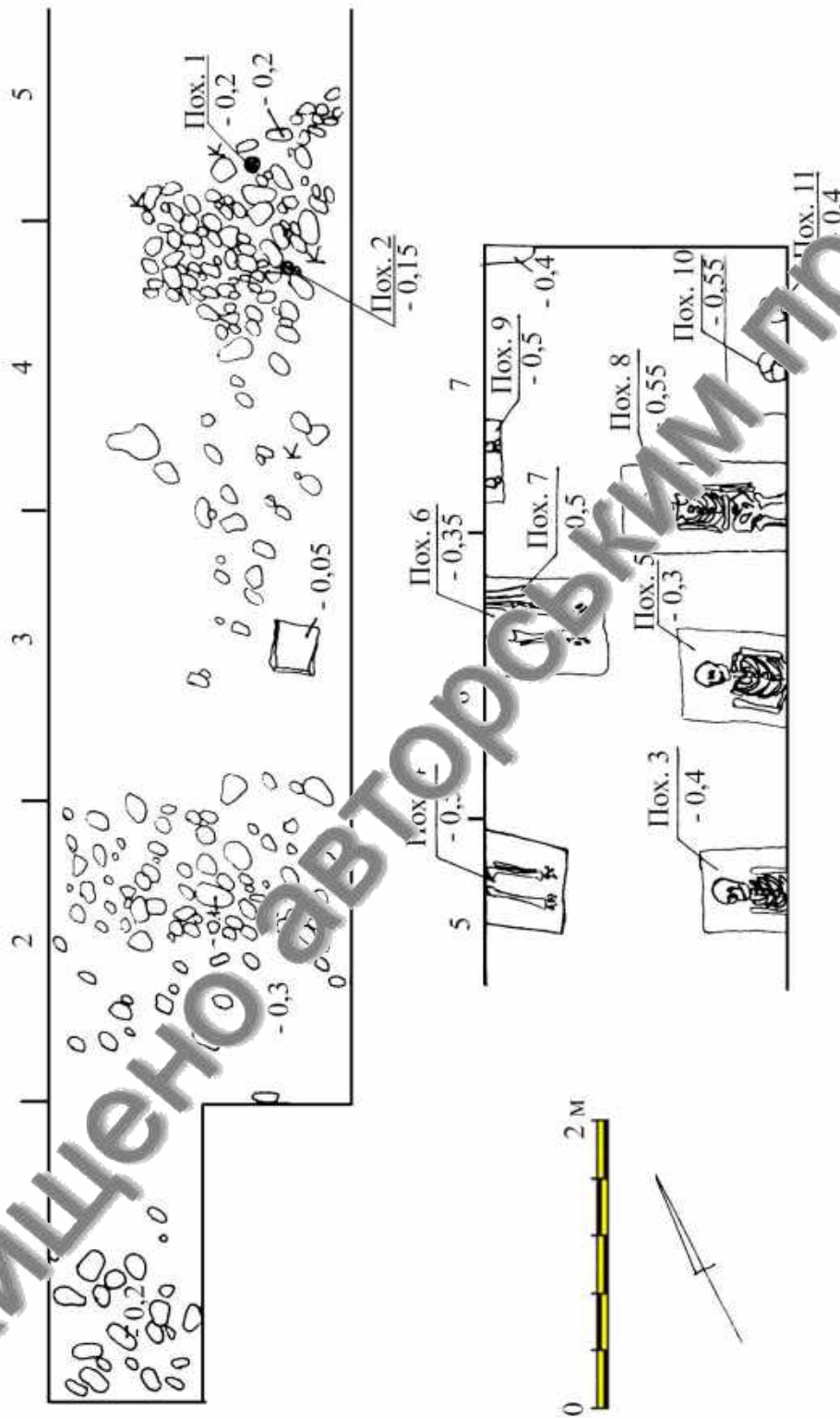

Рис. Г. 103. Шевченкове № 158. План розкопки № 1. Дослідження Б. Томенчука 2009 р. [Томенчук 2009/255, рис. 8; доопрацювання автора]

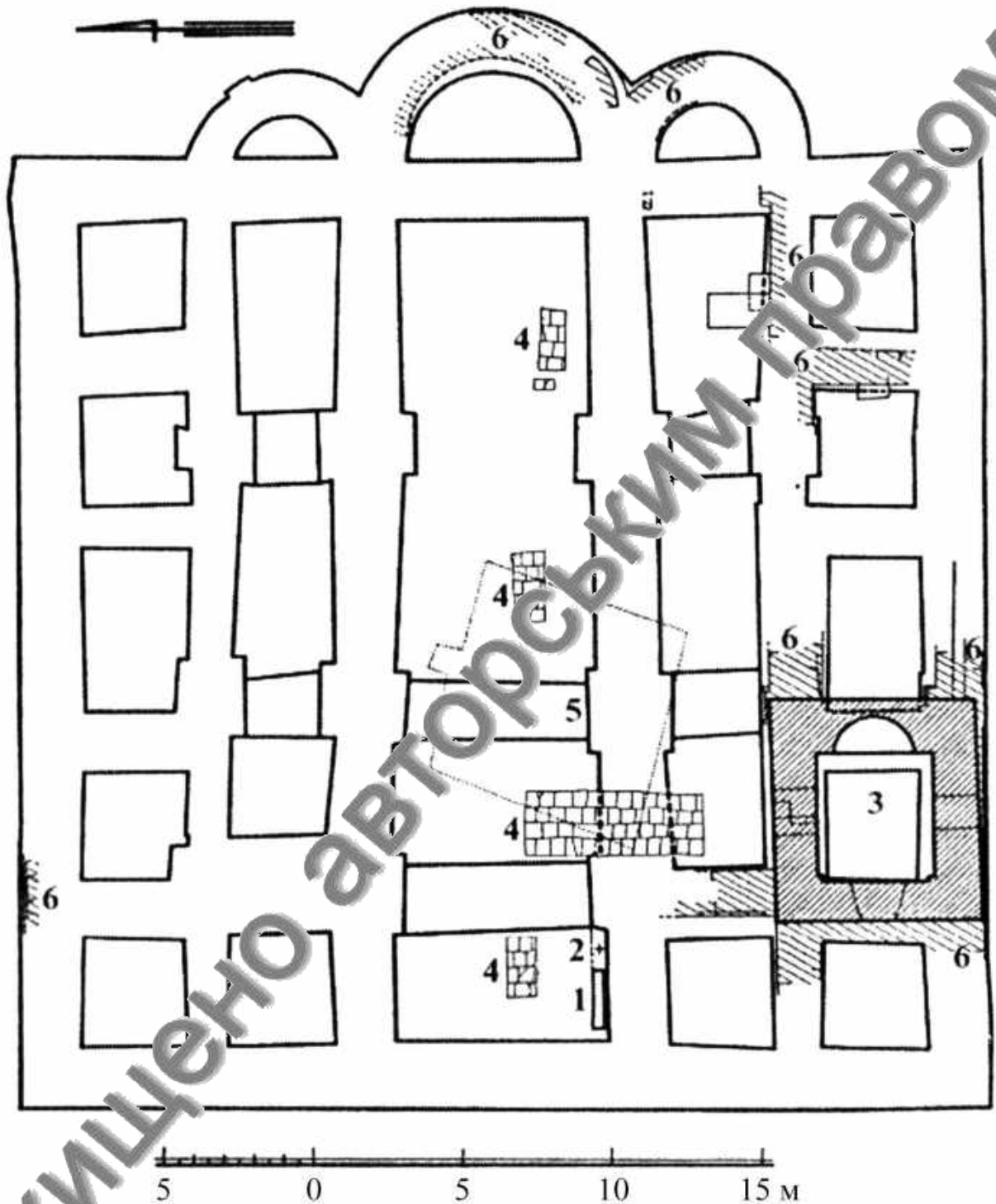
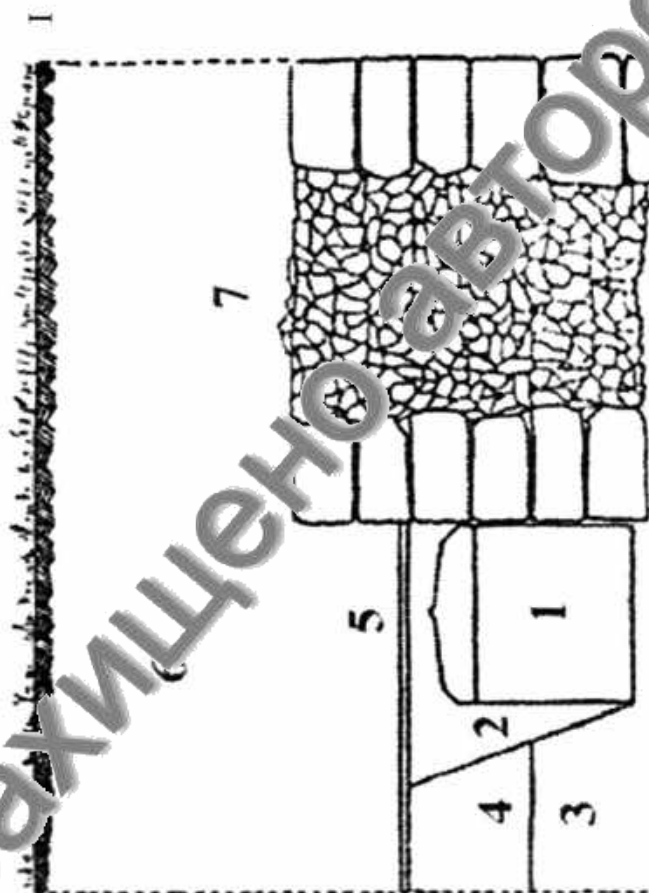

Рис. Г. 104. Крилос № 160. План Успенського собору з позначеннями виявлених поховань. Умовні позначення: 1 – саркофаг; 2 – ґрунтове поховання; 3 – мурована каплиця; 4 – рештки кам'яної підлоги; 5 – яма; 6 – рештки наземних стін собору [Пастернак 1998, рис. 28]

II

Умовні позначення: 1 - саркофаг; 2 - засип ями, викопаної для нього; 3 - терен до будівництва собору; 4 - підсип під підлогу собору; 5 - сліди спаленої підлоги собору; 6 - румовище на фундаментах собору; 7 мур в поперечному перерізі.

Рис. Г. 105. Крилос № 160. I – профіль розкопу на місці виявленого саркофага; II – саркофаг на саркофаг із заходу [Пастернак 1998, рис. 47; НА ВА ІУ НАНУ. Матеріали Я. Пастернака]

Рис. Г. 106. Крилос № 160. Череп молодій жінки з поховання під підлогою Успенського собору I – профіль; II – фас [НА ВА ІУ НАНУ. Матеріали Я. Пастернака]

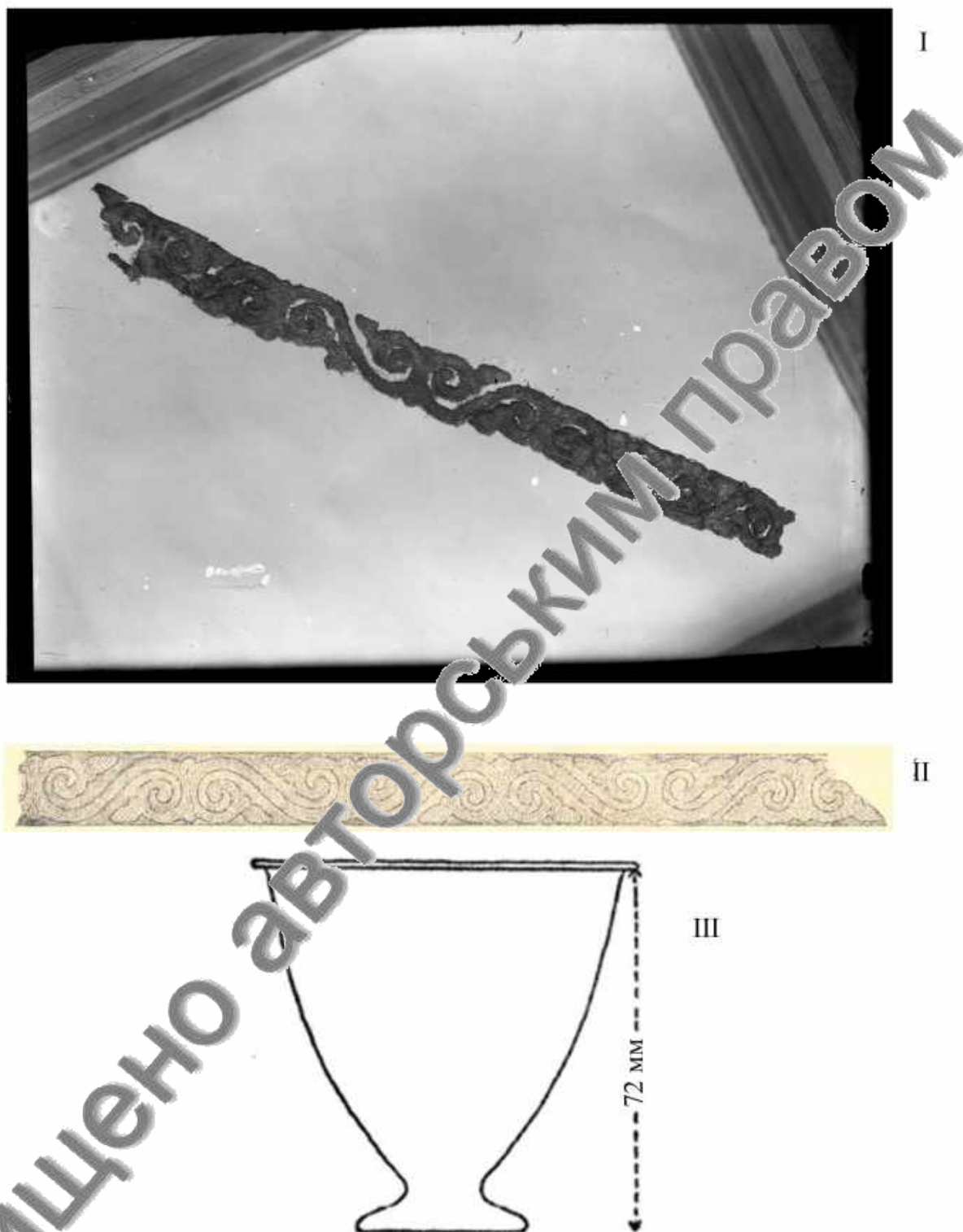

Рис. Г. 107. Кринос № 160. Виявлений інвентар у жіночому похованні під
 довгою в Успенському соборі у Крилосі: I – фото золотоканого чільця; II –
 прорис чільця; III – рисунок виявленої біля поховання скляночки (слейниці) [НА
 ВА ІУ НАНУ. Матеріали Я. Пастернака; Пастернак 1937, с. 15; 1998, рис. 48]

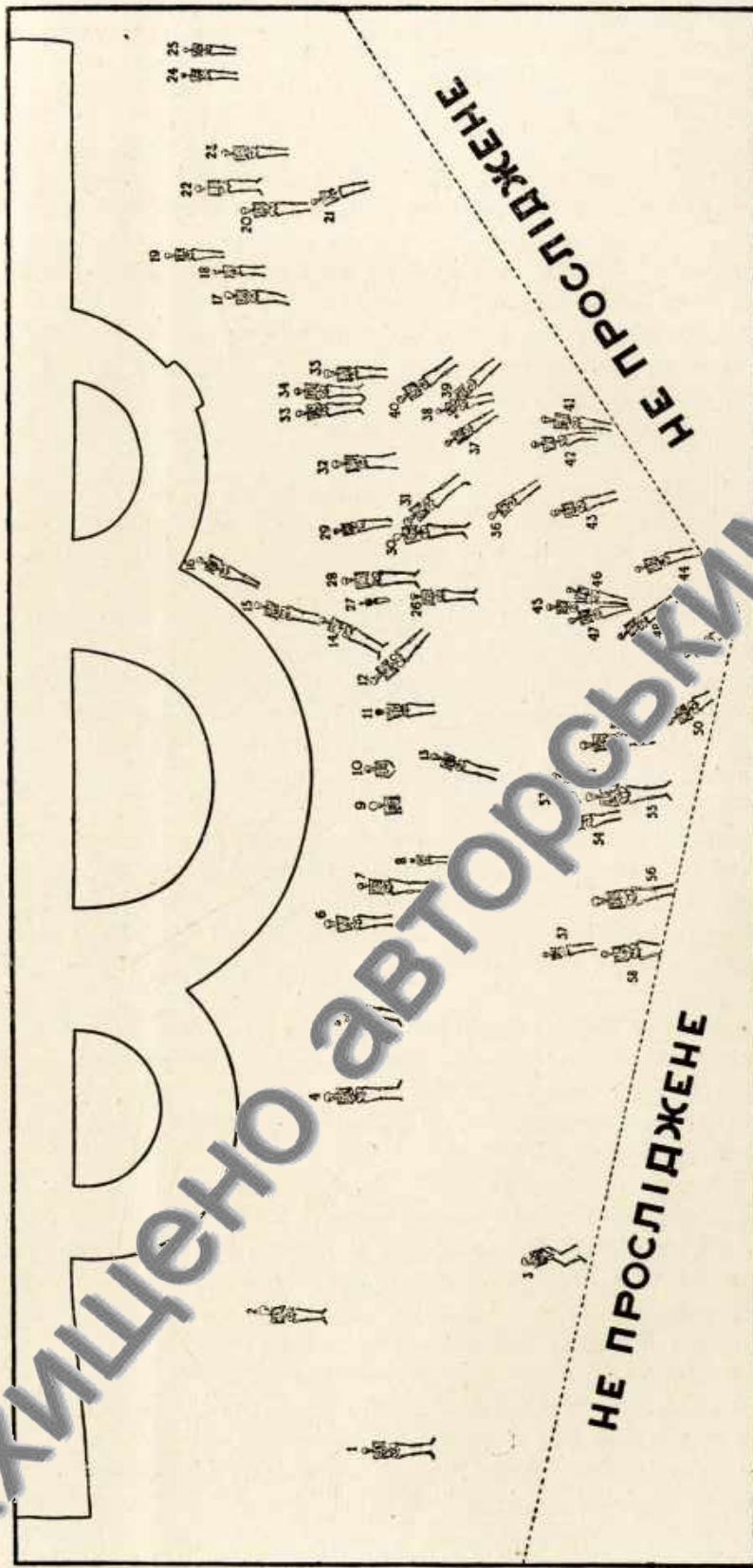

Рис. 55. Цвинтар княжої доби біля апсид катедрального Успенського собору в стародавній Києві - Крилосі. Глибина в см. окремих могил у відношенні до поєому підлоги собору: 1—20, 2—78.9, 3—97, 4—110.8, 5—115.8, 6—117.7—124.4, 8—122, 9—137, 10—95, 11—141.3, 12—61.3, 13—84.4, 14—181.3, 15—124.5, 16—164.5, 17—176.5, 18—121.5, 19—175, 20—171, 21—125.7, 22—183.1, 23—124.5, 24—201, 25—201, 26—91, 27—97, 28—137, 29—173.7, 30—119.7, 31—89.7, 32—124.5, 33—100.7, 34—110.7, 35—124.7, 36—91, 37—241, 38—177.1, 39—144.1, 40—68.6, 41—224.2, 42—198.2, 43—170.6, 44—149, 45—171, 46—202.4, 47—142.4, 48—138.4, 49—142, 50—176.2, 51—121.2, 52—139.9, 53—146.9, 54—130.7, 55—94.1, 56—81.8, 57—59.2, 58—110.8, 59—110.8, 60—110.8. Поміри були виконані нівеляційним інструментом.

Рис. Г. 108. Крилос № 160. Некрополь за апсидами Успенського собору. Розкопки Я. Пастернака і Шастернак 1944, рис. 55]

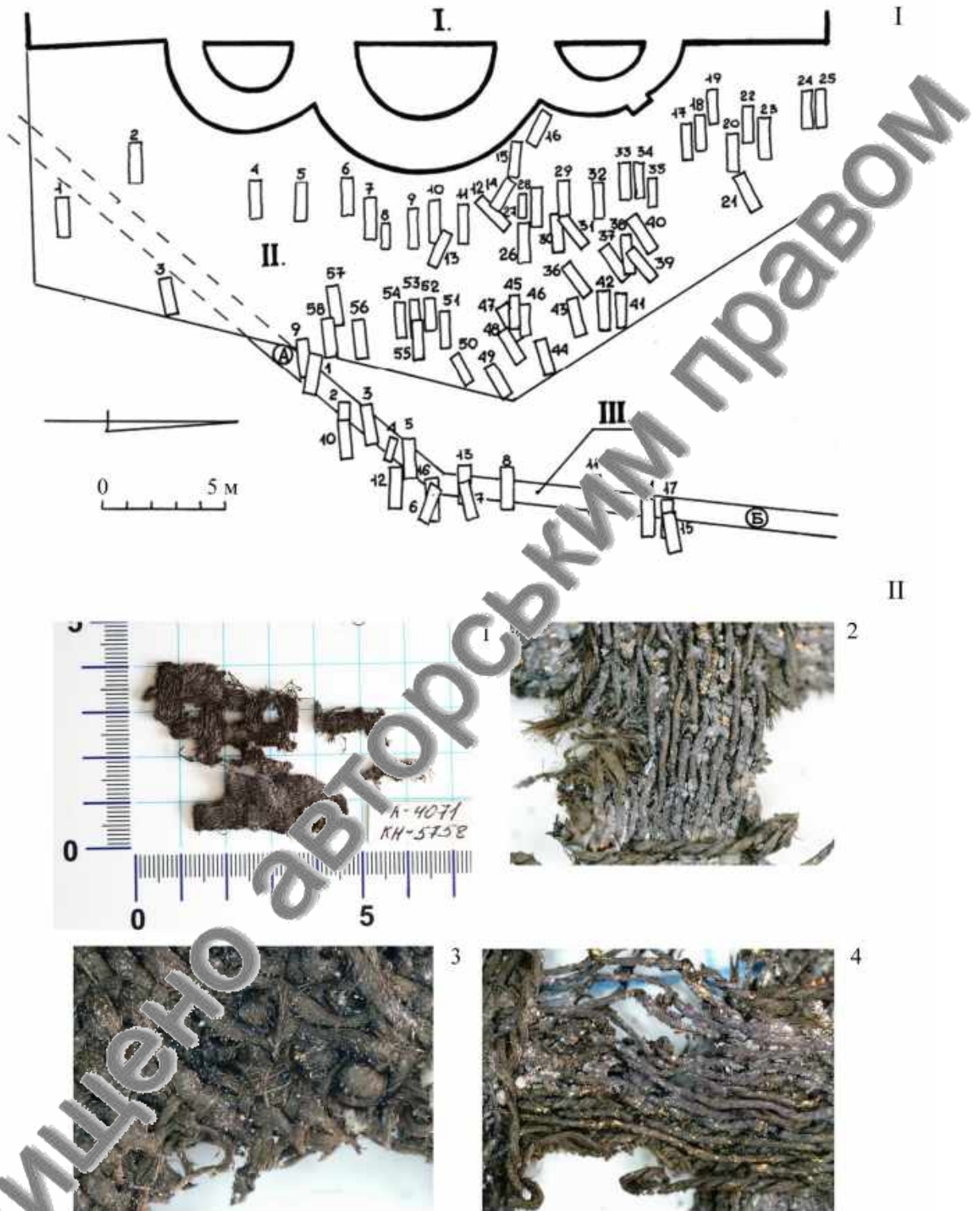

Рис. Г. 109. Крилос № 160. I: I – Успенський собор; II – розкопки І. Пастернака; III – розкопки Б. Томенчука, О. Мельничука 2003 р. [Томенчук, Мельничук 2017, рис. 3]; II – рештки текстилю з поховання № 16: 1 – фото; 2–4 – зйомка під мікроскопом [НЗДГ. А-4071. КН-5758]

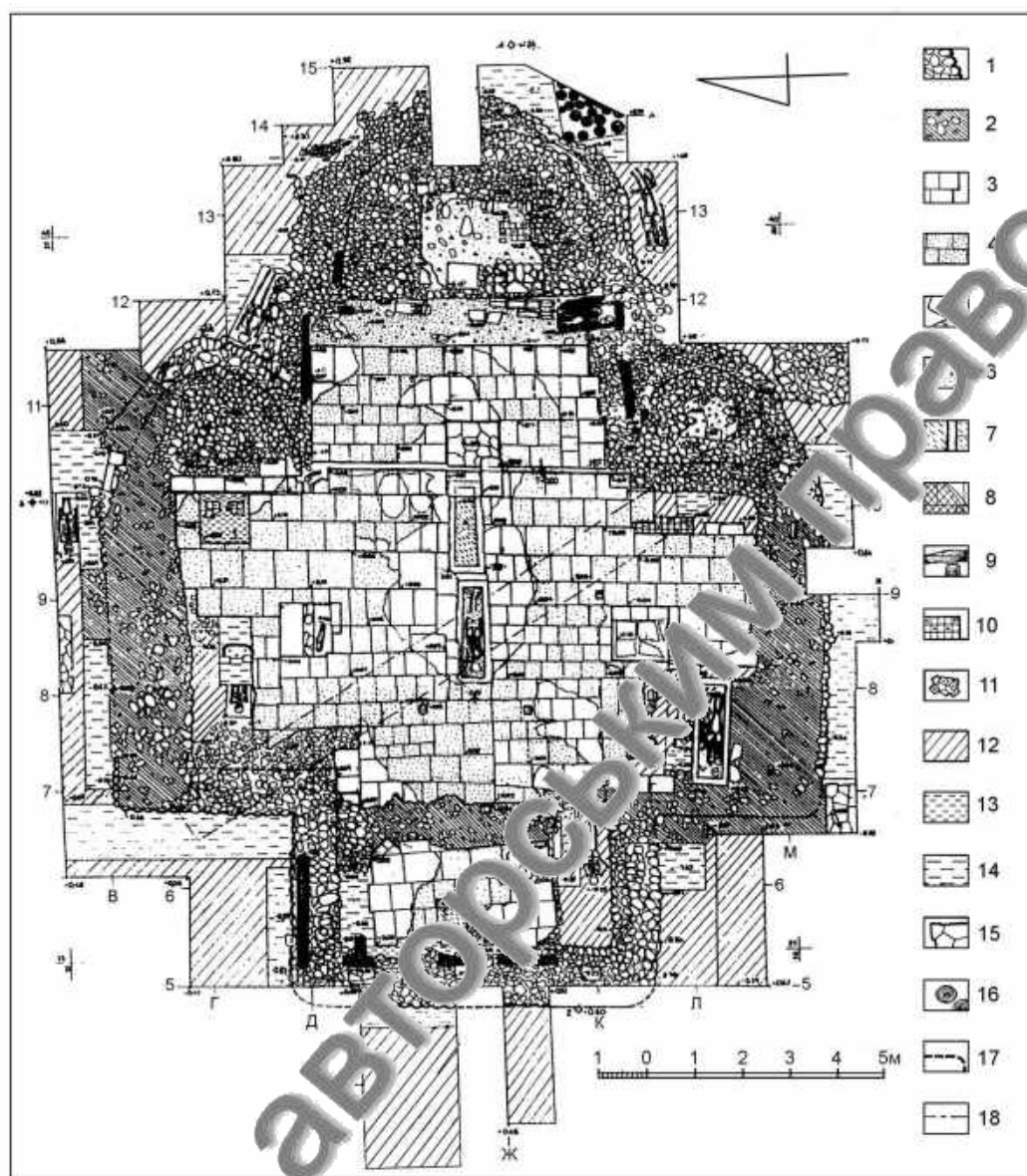
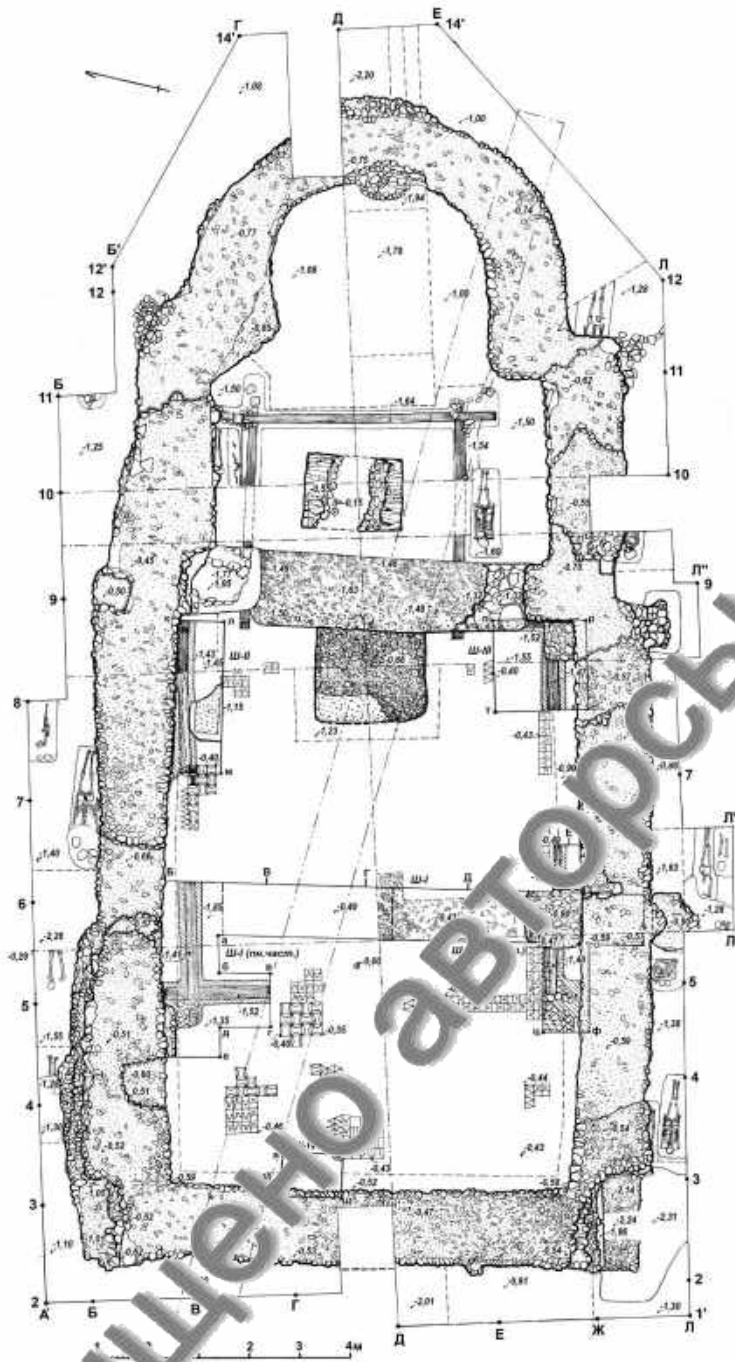

Рис. Г. 111. Кр. 108 № 161. План розкопу церкви II на Царинці. Умовні позначення: 1 – фундаменти з річкового каменю на глині; 2 – суміш гальки і каміння на гумусі; 3 – підлога з тесаних вапнякових плит; 4 – ошлакована поверхня підлоги; 5 – вапняно-піщаний розчин; 6 – суміш піску, вапна і вапняного щебеню; 7 – площини вапняку, оброблені гострим інструментом; 8 – площини вапняку, оброблені плоским інструментом; 9 – обвуглені підвалини; 10 – полив'яні плитки підлоги *in situ*; 11 – завал керамічних плиток; 12 – гумус; 13 – жовта глина; 14 – материкова зеленкувата глина; 15 – потріскана вапнякова плита; 16 – палі; 17 – ймовірні контури підмурків; 18 – межі розвідкової траншеї

1986 р. [Лукомський 2020, рис. 8]

Умовні позначення: 1 – мурування з річкового каменю та вапняка на розчині; 2 – засип вапняком; 3 – забутка вапняку на піску (фундамент під амвон); 4 – плити тулонської крейди (фундамент престолу); 5 – засип вапняком; 6 – нижня верства поперечного фундаменту під вітарною аркою; 7 – підготовка під підлогою з гальки, глини та розчину; 8 – фрагменти підлоги з вапняку; 9 – залишки обвуглених підвалин дерев'яної церкви; 10 – поховання; 11 – фрагмент саркофага; 12 – вапняк; 13 – межі розвідкової траншеї 1986 року; 14 – контури зміщення рівнів горизонтальних площин розкопу; 15 – ліній статистичних перетинів

Рис. Г. 112. Крилос № 162. План церкви Благовіщення та розташованого поряд кладовища в с. Звенигородка. Зведений план розкопів 1986–1987, 1990 рр. [Лукомський 2018, рис. 8]

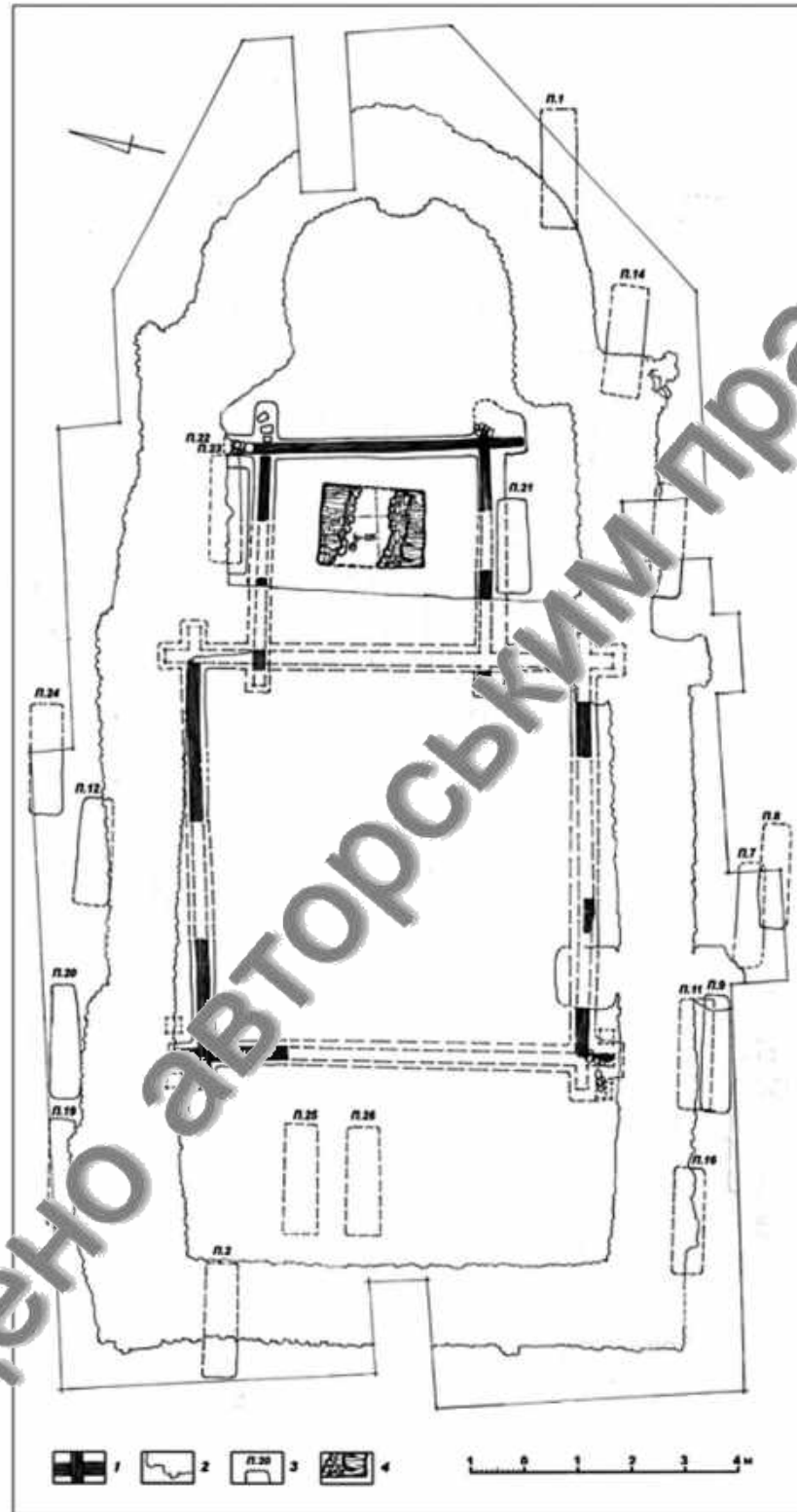

Рис. Г. 113. Крилос № 162. План дерев'яної церкви Благовіщення з ямами поховань. Умовні позначення: 1 – обвуглені підвалини; 2 – контури підмурків кам'яного храму; 3 – ями поховань; 4 – фундамент престолу [Лукомський 2018, рис. 14]

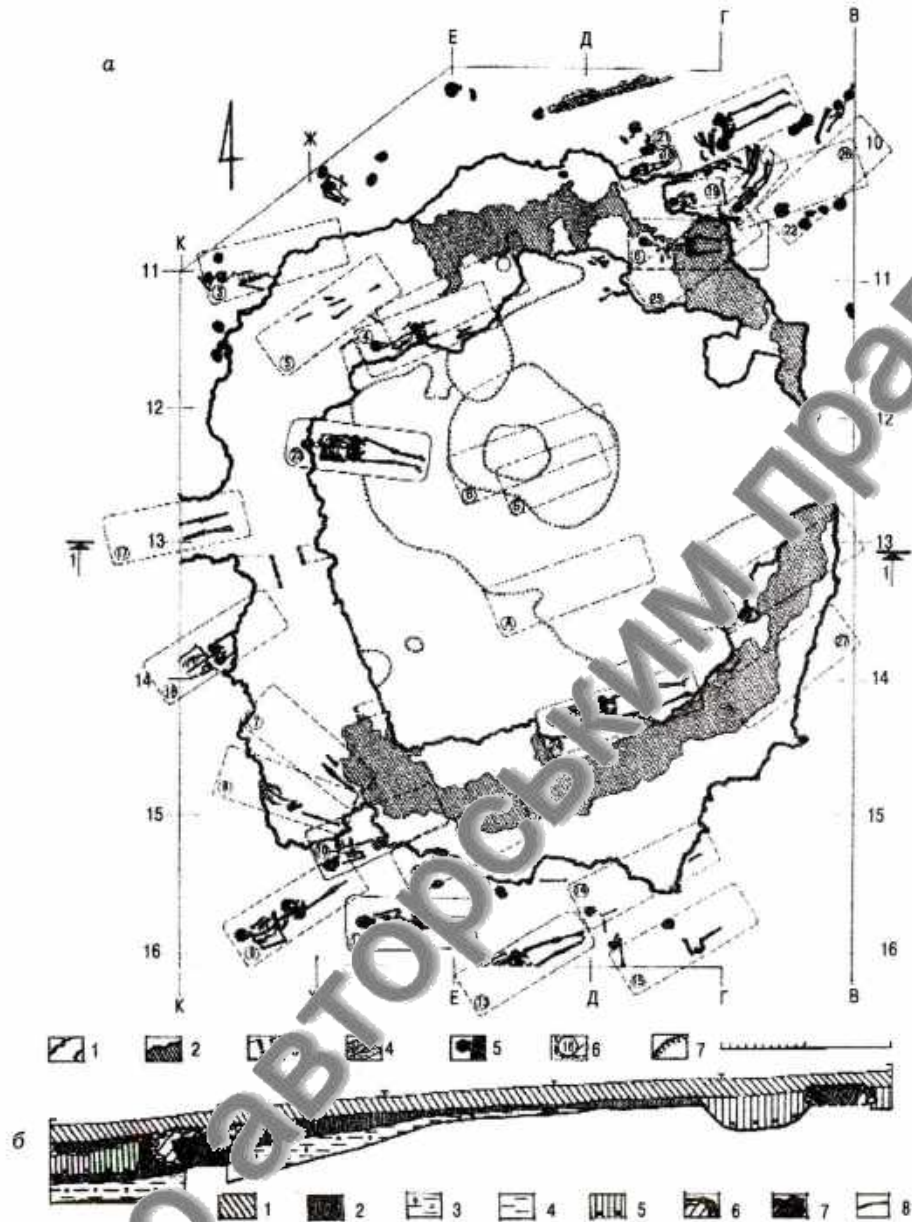

Рис. Г. 11. Філіос № 164. Могильник біля церкви Воскресіння. Розкопки Ю. Лукомського 1989 р. Умовні позначення: а – план: 1 – контури конструкції з річкового каменю на гумусі; 2 – забутка з мергелю на глині (ядро муру); 3 – фрагменти контурів підшви ядра фундаментних мурів; 4 – вапняковий камінь; 5 – людські скелети чи їхні рештки; 6 – контури поховальних ям та їхня конструкція; 7 – контури ям, заглиблених у материковий шар; б – стратиграфічний перетин 1–1: 1 – орний шар; 2 – гумус із домішками мергелю; 3 – жовта глина із крапленнями печини та вугілля; 4 – материкова глина; 5 – поховальні ями; 6 – річковий камінь на гумусі; 7 – мергель на глині (ядро муру); 8 – поверхня материка [Лукомський 2002, рис. 3]

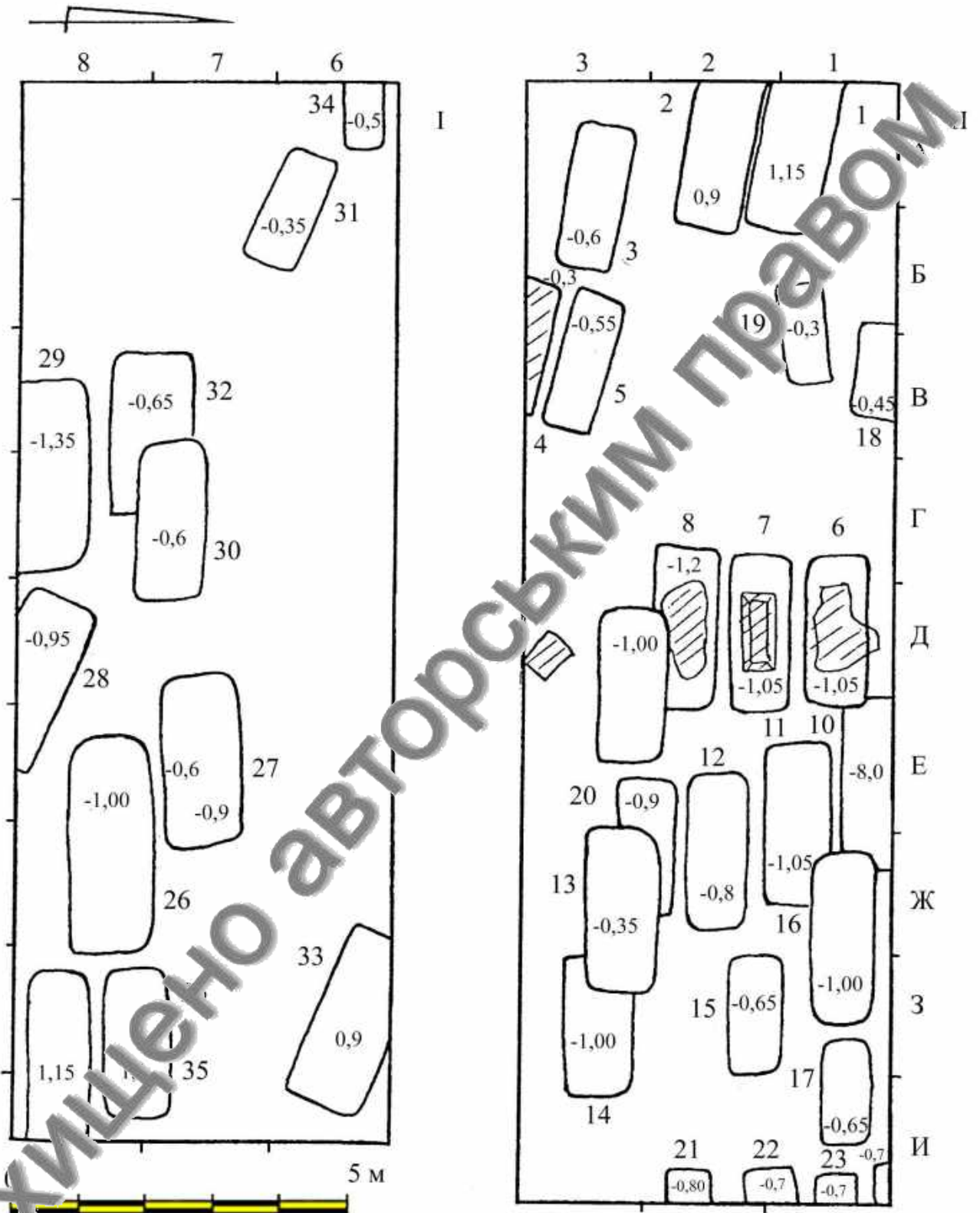

Рис. Г. 115. Залуква № 138. План могильника в ур. Мніський сад. I – південний розкоп; II – північний розкоп; 1–35 – № поховань [Томенчук 2006, рис. 50.1]

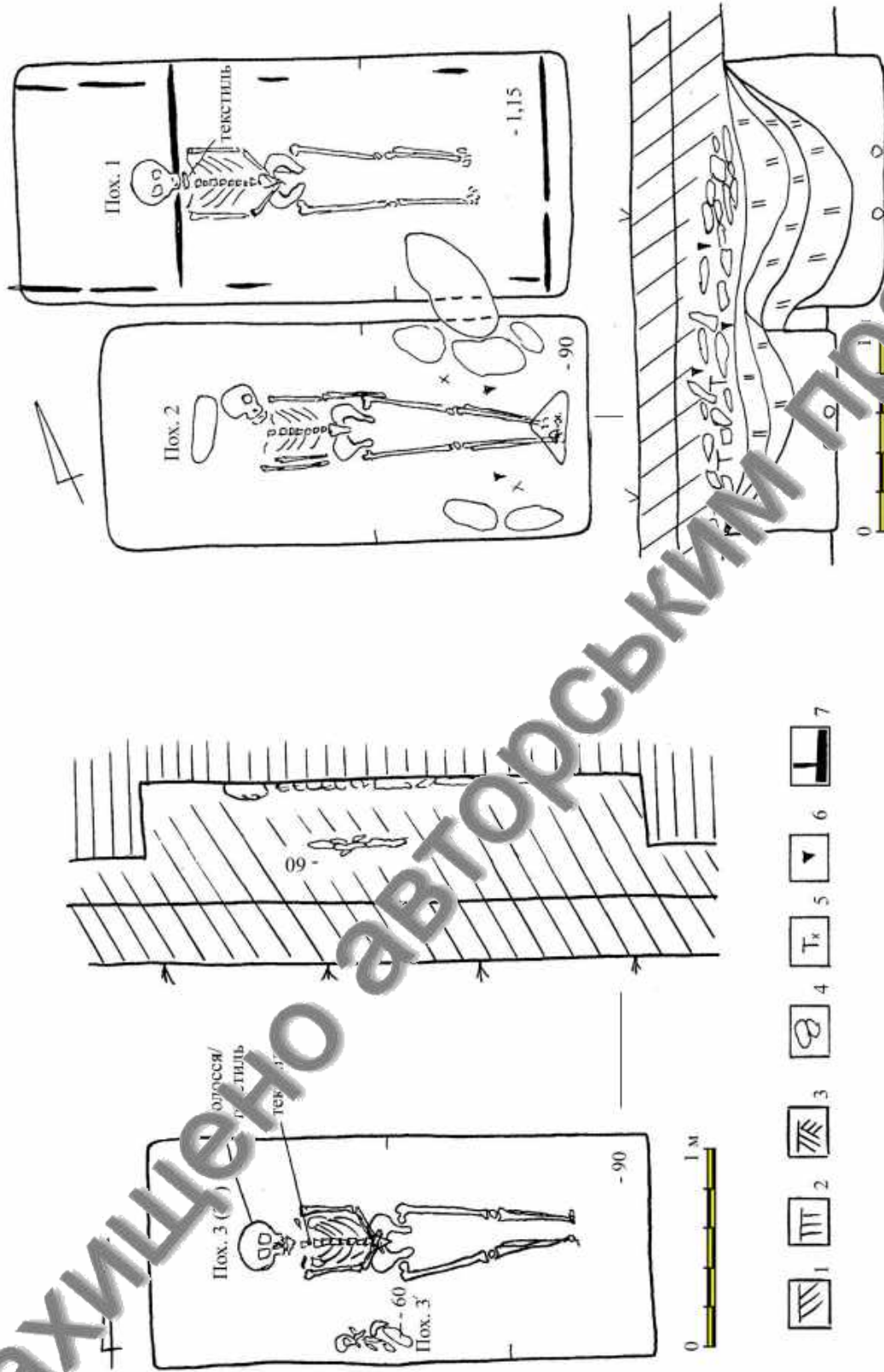

Рис. Г. 116. Залувка № 168. Окремі поховання з могильника в ур. Мніський ... (товні позначення: 1 – шар орного і похованого чорнозему; 2 – шар сірого щільного передматерика; 3 – шар вапняної материк; 4 – каміння; 5 – залізнi цвяхи (у вертикальному та горизонтальному положеннях); 6 – крiвля; 7 – слiди дерев'яних конструкцiй [Томенчук 2006, рис. 60, 57; доопрацювання автора]

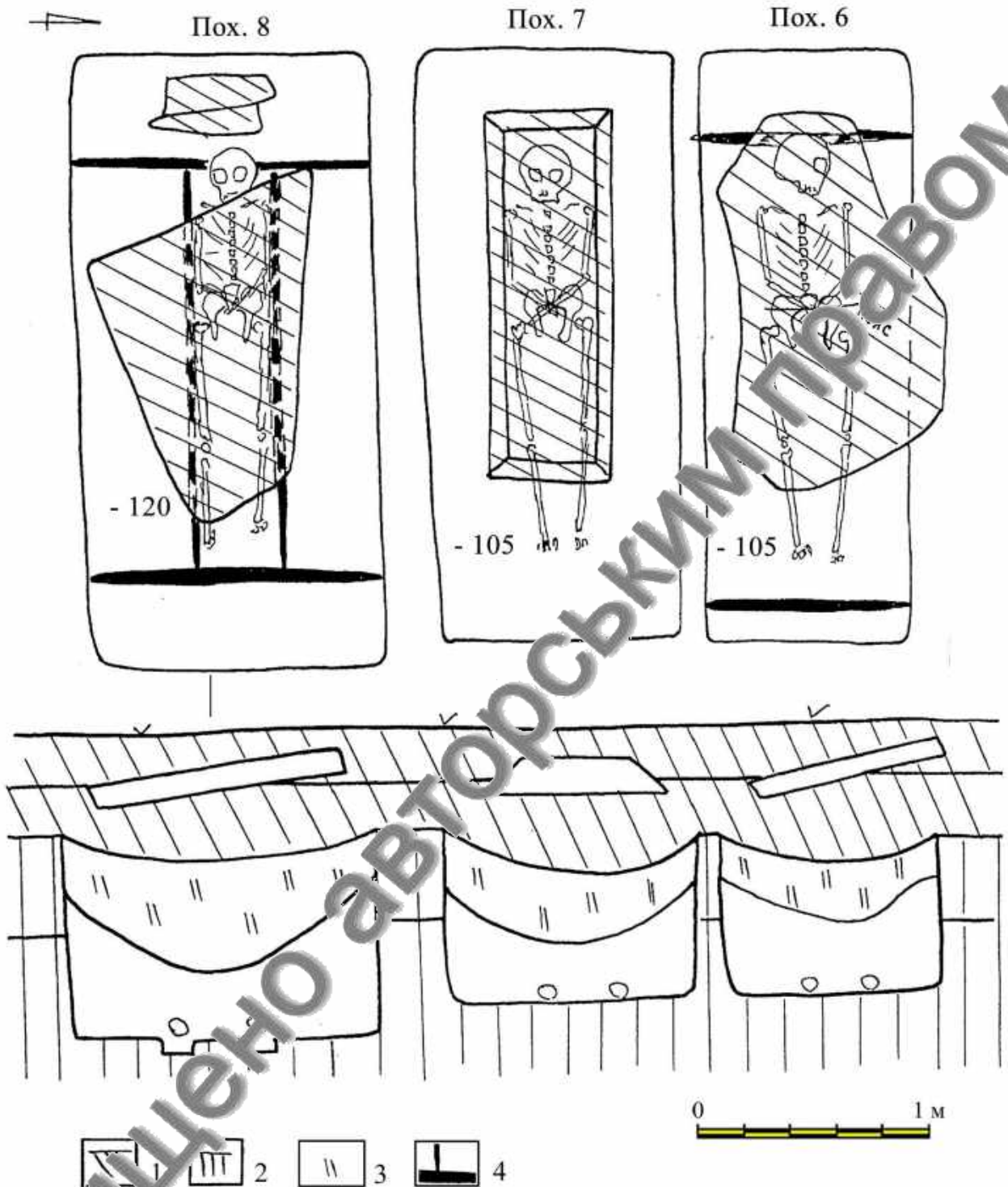

Рис. Г. 117. Залуква № 168. Окремі поховання з могильника в ур. Мніський с.п. Умовні позначення: 1 – шар орного і похованого чорнозему; 2 – шар сірого сідельного передматерика; 3 – вкраплення жовтого материкового викиду; 4 – сліди дерев'яних конструкцій [Томенчук 2006, рис. 60, 57; доопрацювання автора]

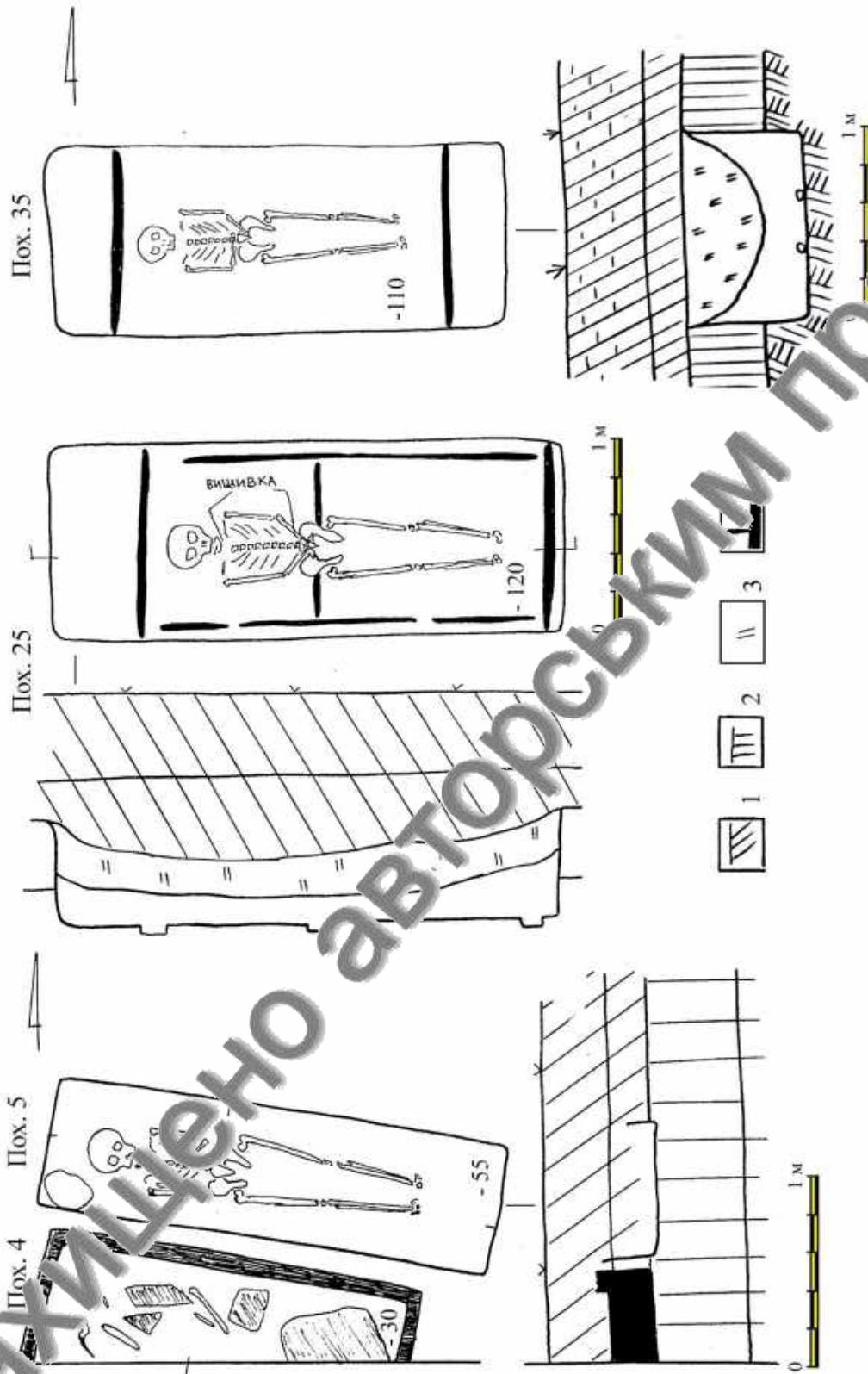

Рис. Г. 118. Залувка № 168. Окремі поховання з могильника в ур. Мніський сел. Мушкетерівні позначення:
 1 – шар орного і похованого чорнозему; 2 – шар сірого щільного передматерика; 3 – валище з глини жовтого
 материкового викиду; 4 – сліди дерев'яних конструкцій [Томенчук 1990/93, рис. 29; 2000, рис. 54–55;
 доопрацювання автора]

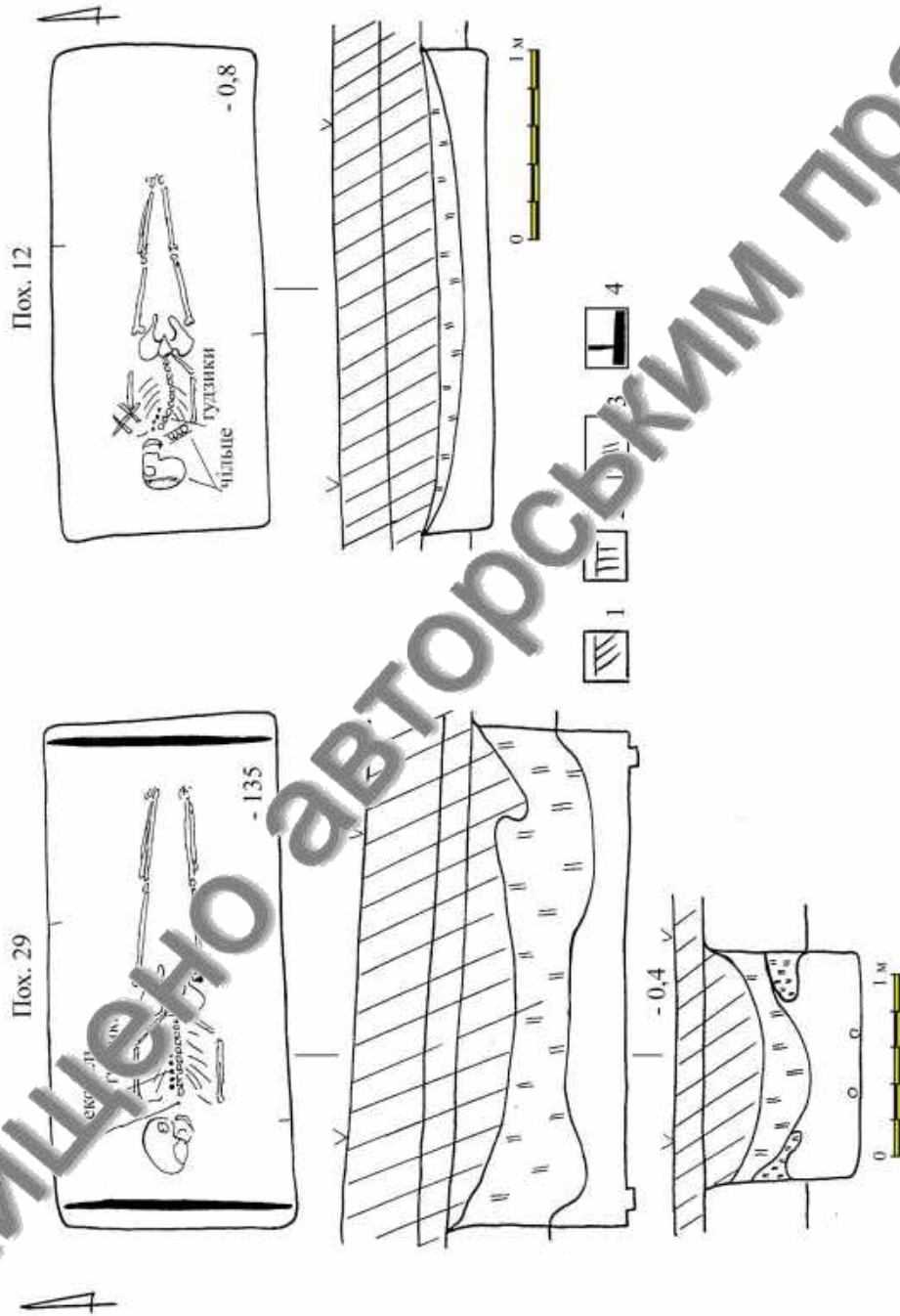
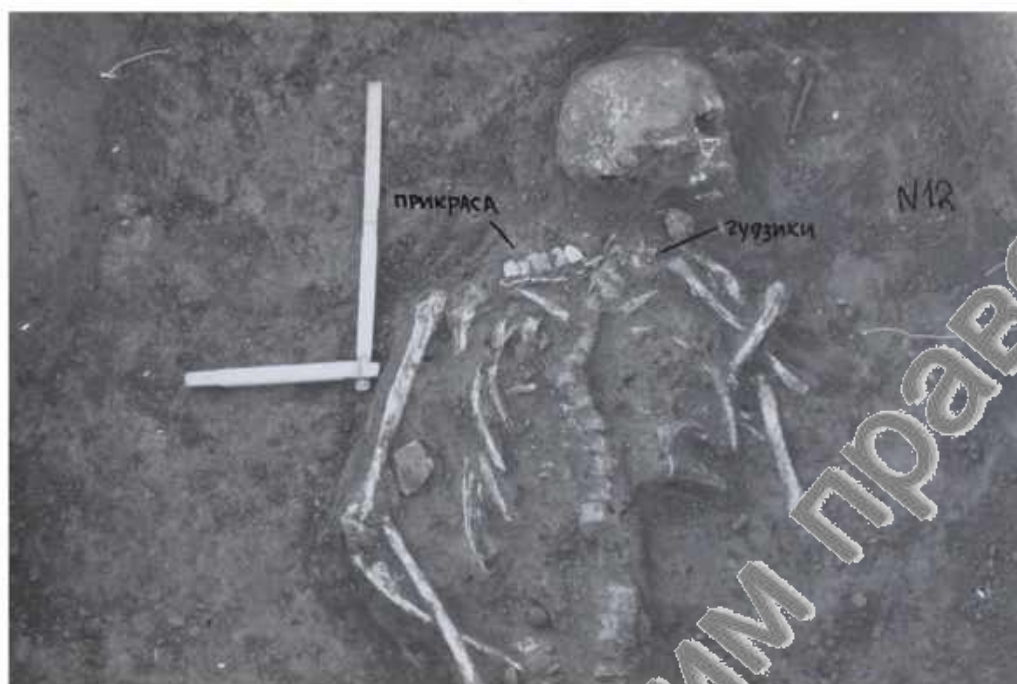

Рис. Г. 119. Залувка № 168. Окремі поховання з могильника в ур. Мніський сад, с. Мнішівні позначення: 1 – шар орного і похованого чернозему; 2 – шар сірого щільного передматерика; 3 – висхідний жовтого материкового викиду; 4 – сліди дерев'яних конструкцій [Томенчук 2006, рис. 58–59; доопрацювання автора]

Рис. Г. 120. Залуква № 168. I – фрагменти плетеного паска з поховання № 6;
II – мікроскопічна зйомка [ІФКМ. КН 104157. А-17481]

I

II

III

Рис. Г. 121. Залуква № 168. I – поховання № 12 [Томенчук 1990/93, рис. 17];
 II – інвентар із поховання № 12: чільце-діадема й гудзики; III – фото та
 мікроскопічна зйомка пластин [ІФКМ. КН 104154. А-17478]

Рис. Г. 122. Залуква № 168. I – текстиль й пасма волосся з поховання № 27;
 II – фото та мікроскопічна зйомка [ІФКМ. КН 104155. А-17479]

I

Б

II

Рис. Г. 123. Залуква № 168. Текстиль із поховання № 29. I: А – лицьова сторона; Б – виворітна сторона; II – мікроскопічна зйомка: А – лицьова сторона; Б – виворітна сторона [ІФКМ. КН 104158. А-17482]

Рис. Г. 124. Залуква № 168. Текстиль із неатрибутованого поховання.
Загальне фото та мікроскопічна зйомка [ІФКМ. КН 104153. А-174477]

I

II

Рис. Г. 125. Залуква № 168. Текстиль із неатрибутованого поховання. I – лицьова сторона; II – виворітна сторона, найбільший фрагмент текстилю, підшитий корою [ІФКМ. КН 104152. А-17476]

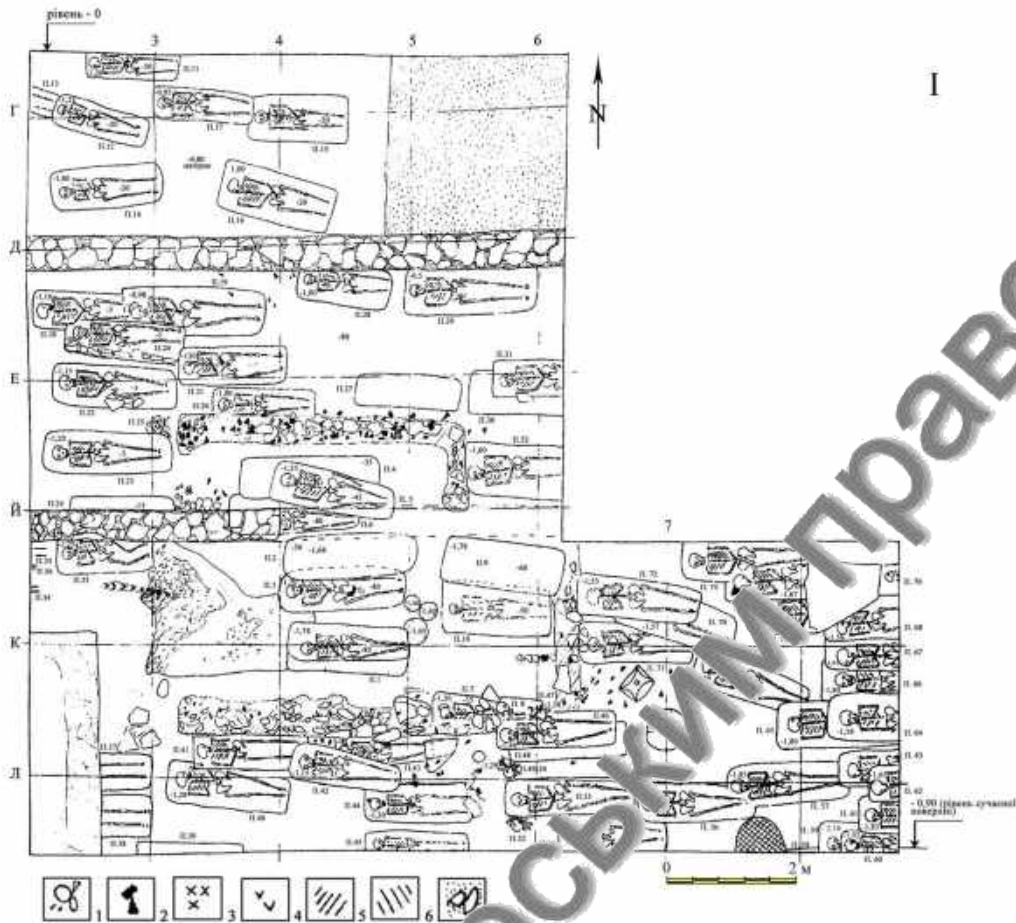

Рис. Г. 126. Пітрич № 170. I – план могильника. Умовні позначення: 1 – каміння; 2 – керамічні плитки; 3 – вуглики; 4 – попіл; 5 – залишки фундаментів; 6 – яма XII–XIII ст.; 7 – пізньосередньовічні фундаменти; II – вигляд на могильник зі сходу [Томенчук 2006, рис. 64, 1; 1989/158, рис. 14; доопрацювання автора]

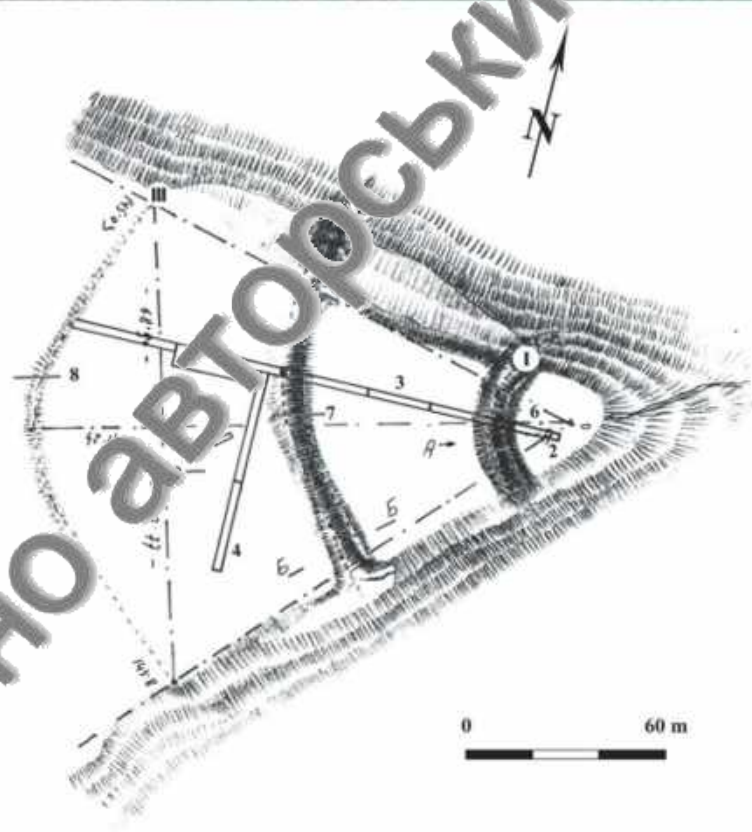

Рис. Г. 127. Копачинці № 174. I – вигляд на городище з півдня; II – план городища: 1 – шурф 1949 р.(?); 2 – траншея А 1953 р.(?); 3 – траншея Б 1953 р.(?); 4 – траншея В 1953 р.(?); 5 – розкоп № 1 1953 р.; 6 – траншея № 1 1988 р.; 7 – траншея № 2 1988 р.; 8 – траншея № 3 1988 р.; 9 – траншея № 4 1988 р. [Lutsyk 2021, fig. 2]

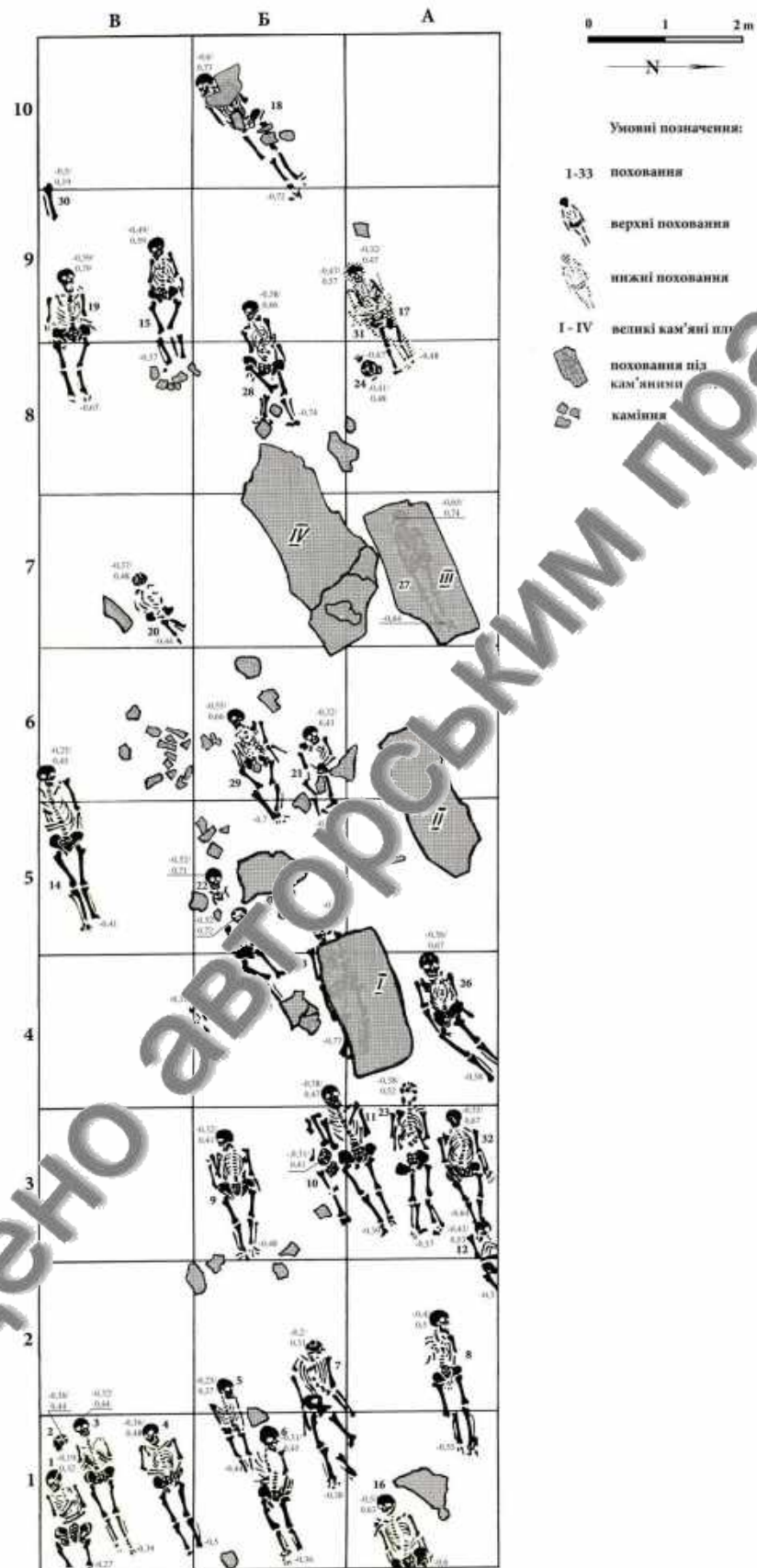

Рис. Г. 128. Копачинці № 174. План могильника. Розкоп № 1. [Lutsyk 2021, fig. 9]

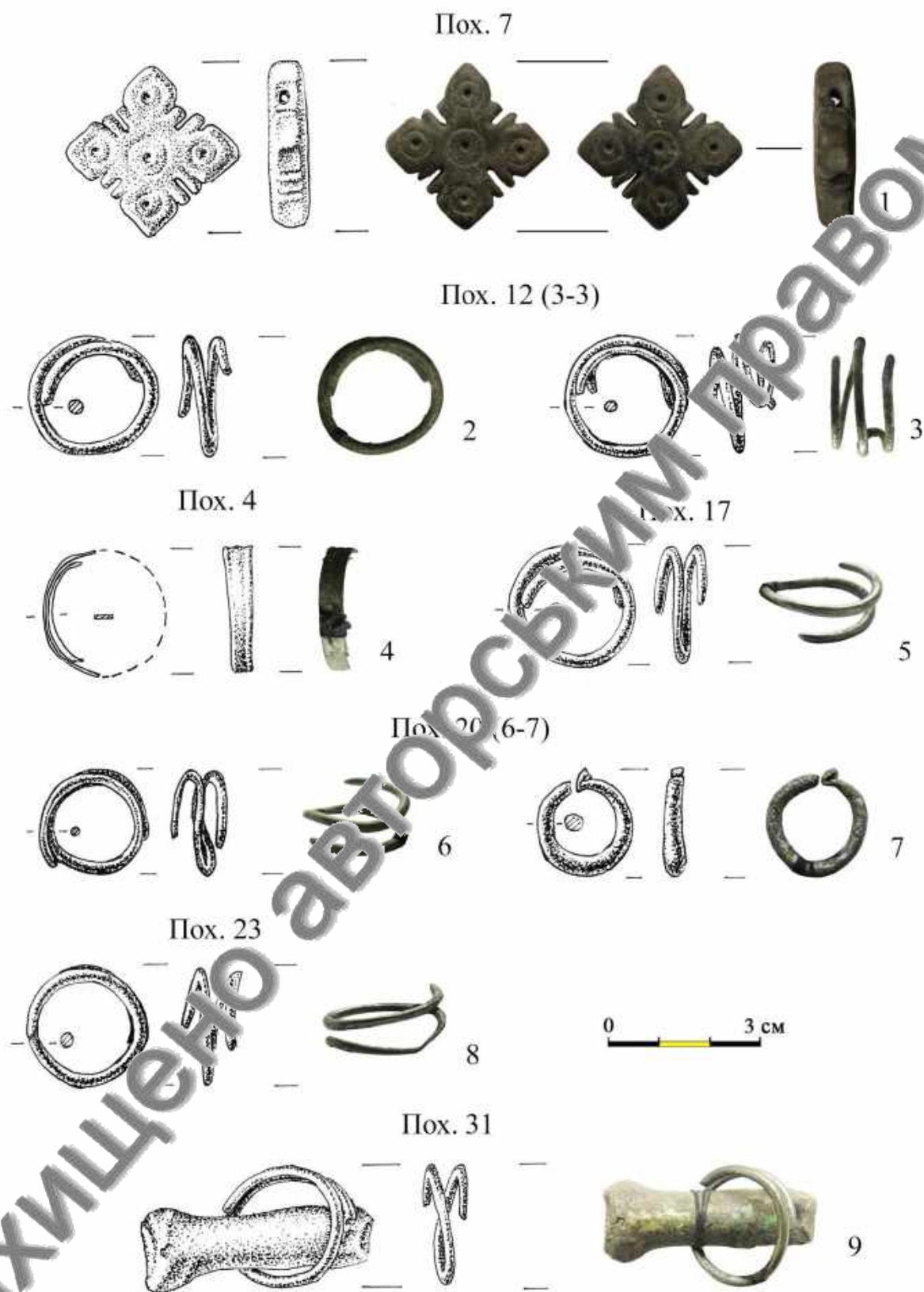
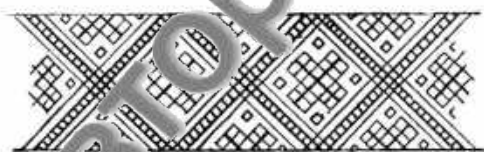
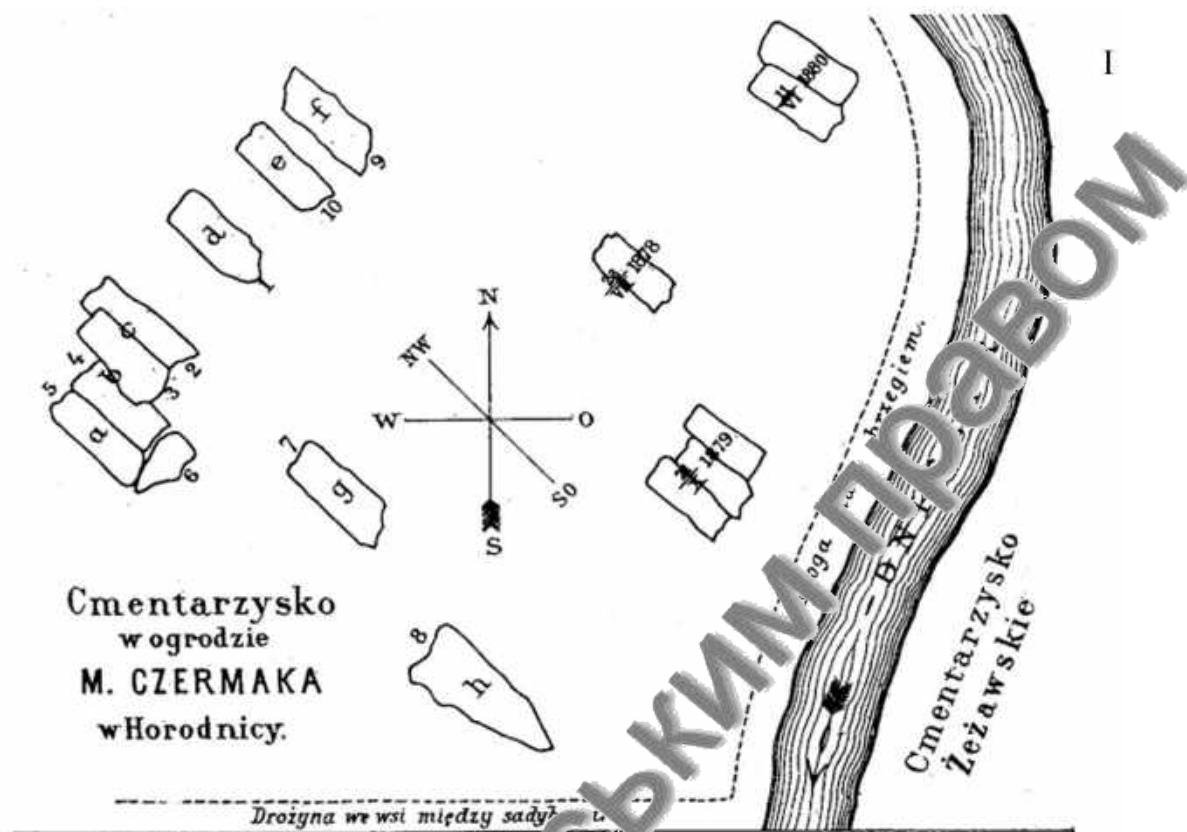

Рис. Г. 129. Копачинці № 174. План могильника. Розкоп № 1. [Lutsyk 2021, fig. 10]

II

Рис. Г. 130. Городница № 177. I – план могильника; II – знахідки текстилю з підплитового поховання, відкритого 1879 р. [Петегирич 2019, рис. 6–7]

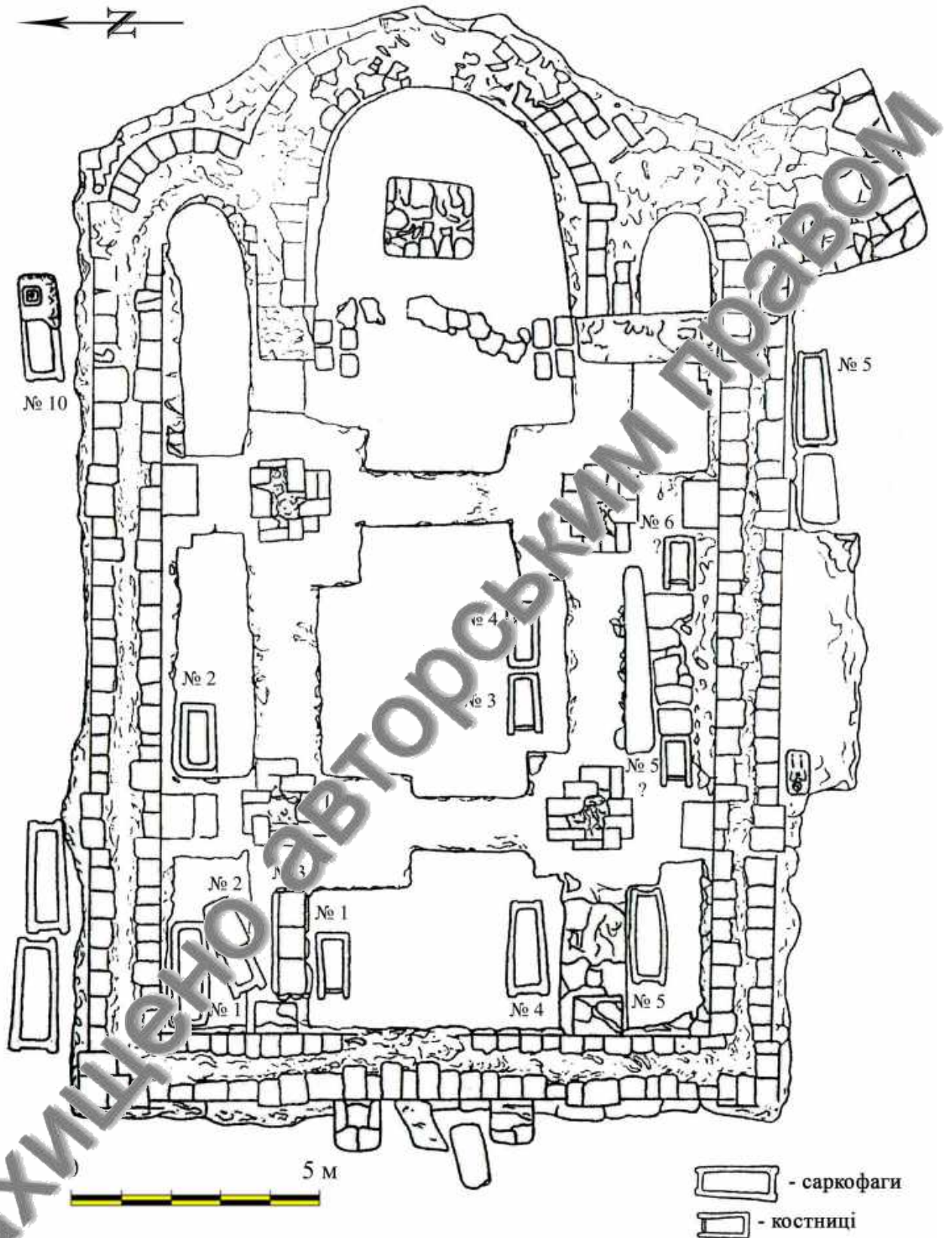

Рис. Г. 131. Василів № 192. Фундаменти білокам'яного храму. Поховання в саркофагах і костницях [Тимощук 1959/22, рис. 8; доопрацювання автора]

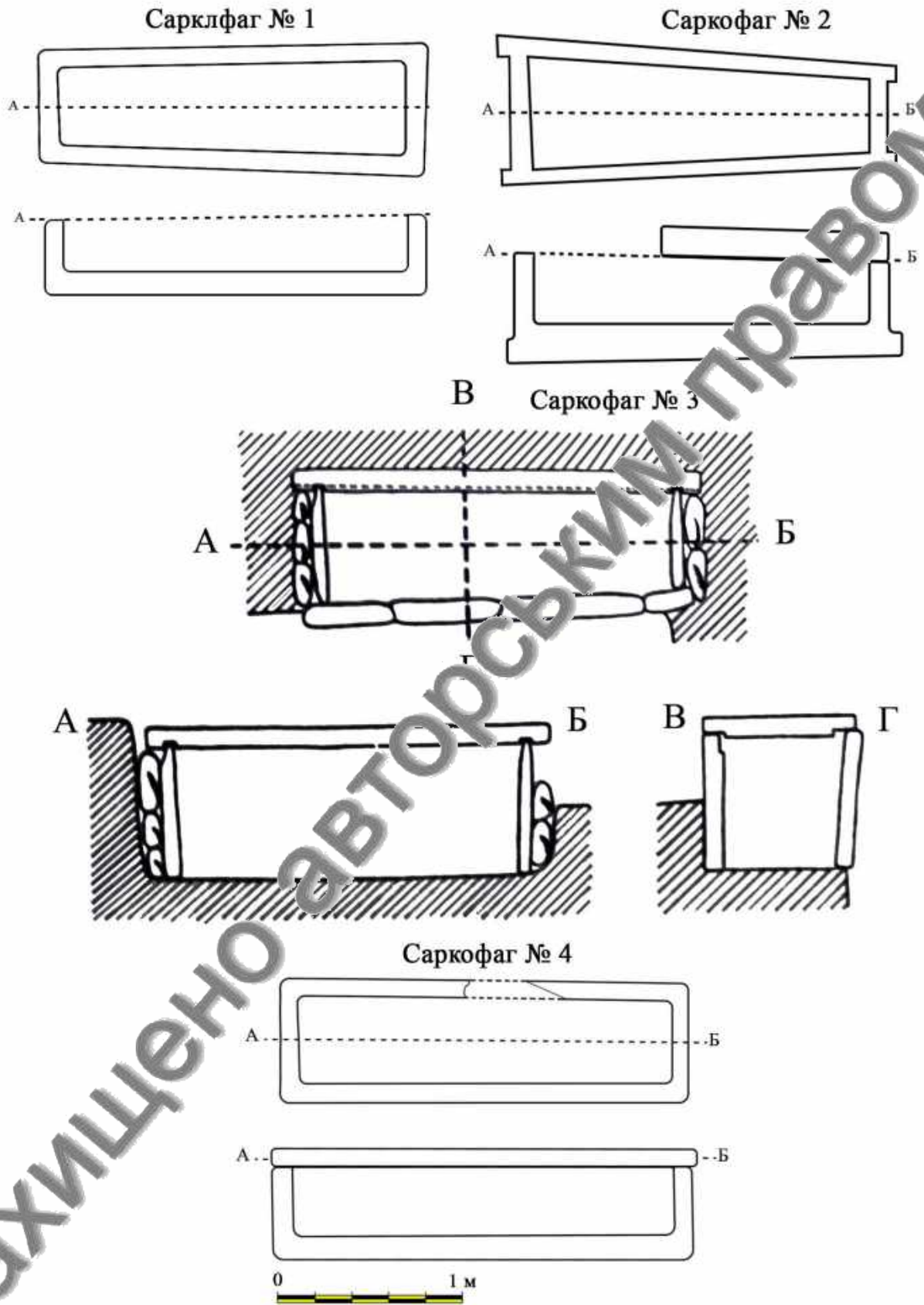

Рис. Г. 132. Василів № 192. Креслення саркофагів [Тимошук 1959/22, рис. 23–25, 31; доопрацювання автора]

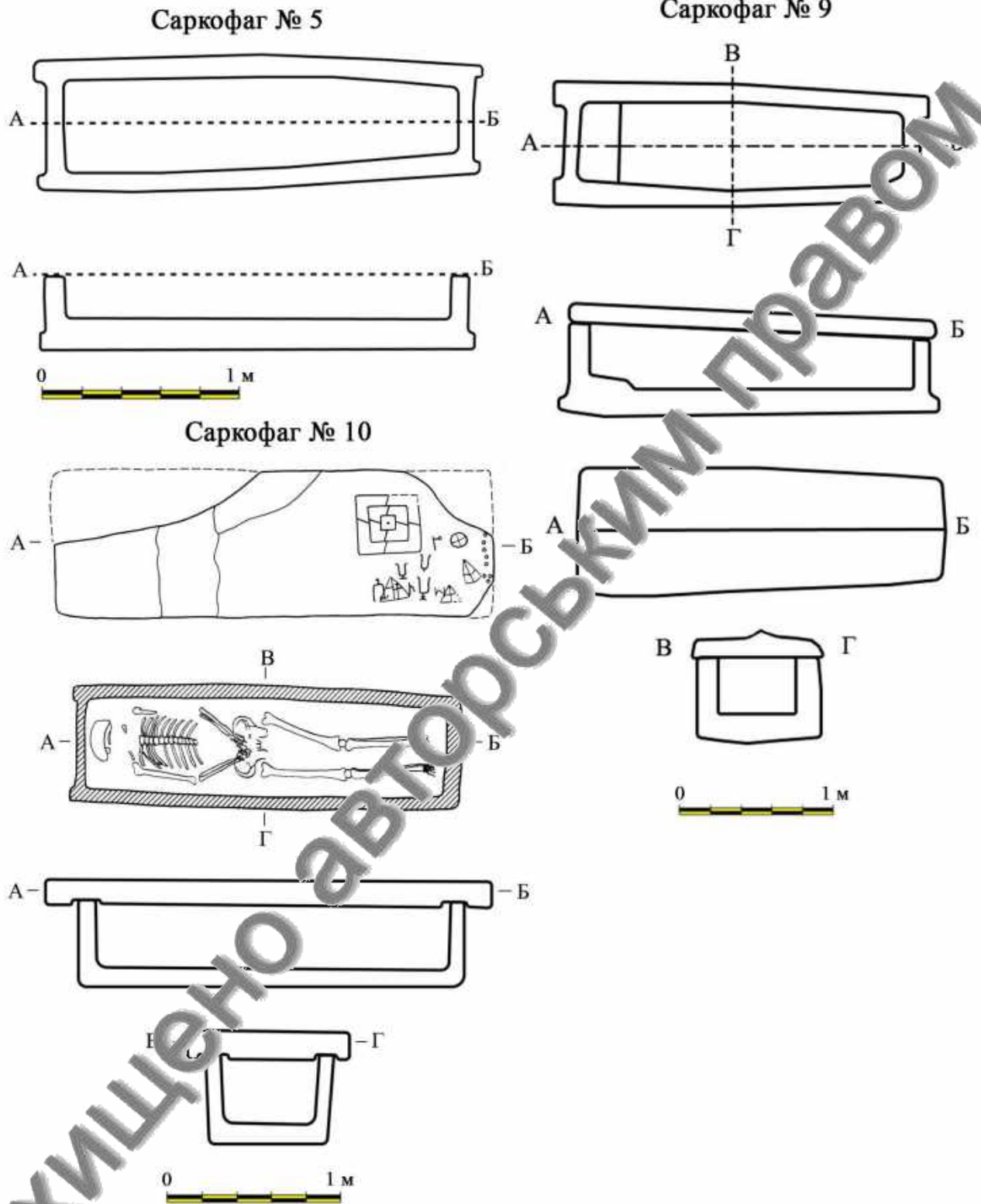

Рис. Г. 133. Василів № 192. Креслення саркофагів [Тимощук 1959/22, рис. 33, 42; 1982, рис. 91, 3; доопрацювання автора]

Рис. Г. 134. Василів № 192. Саркофаг із Василева в експозиції Львівського історичного музею [ЛІМ – КР-29390]

Рис. Г. 135. Василів № 192. Саркофаг із Василева в експозиції Чернівецького краєзнавчого музею [ЧКМ – 6508-II-336]

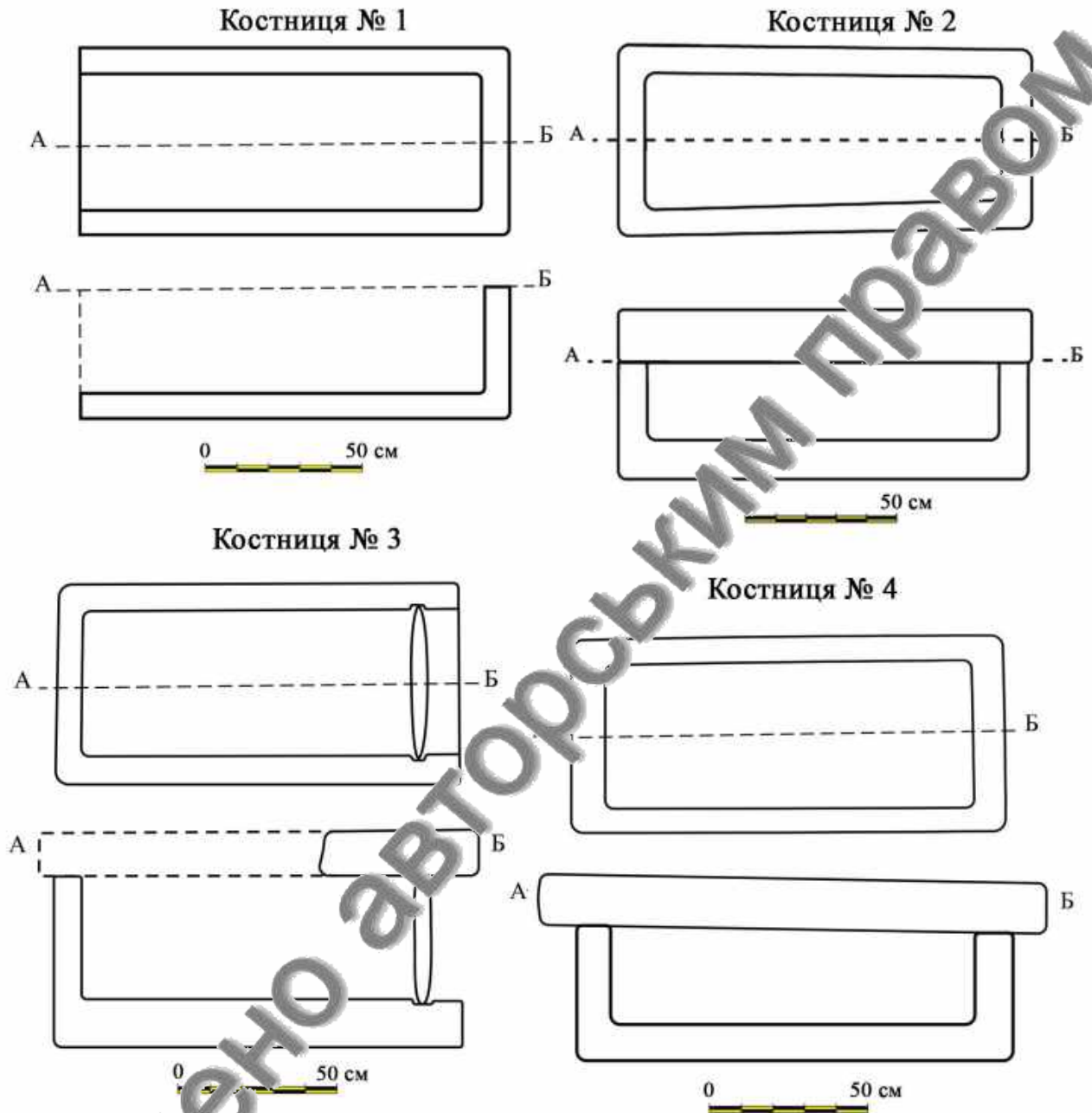
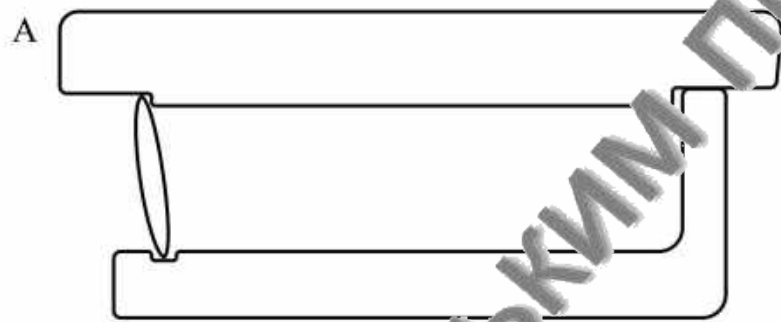
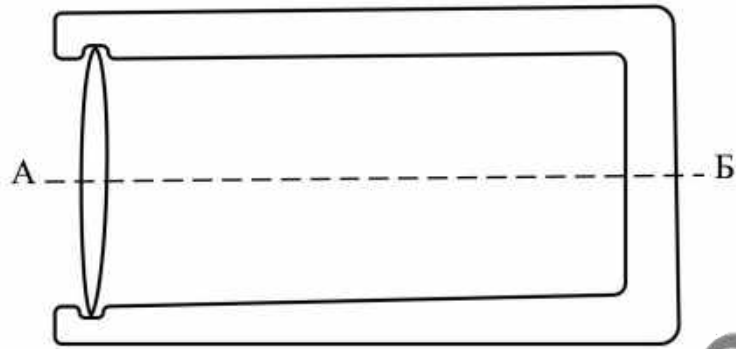

Рис. 1. 156. Василів № 192. Креслення костниць [Тимошук 1959/22, рис. 15, 17–19, 21, доопрацювання автора]

Костниця № 5

Костниця № 6

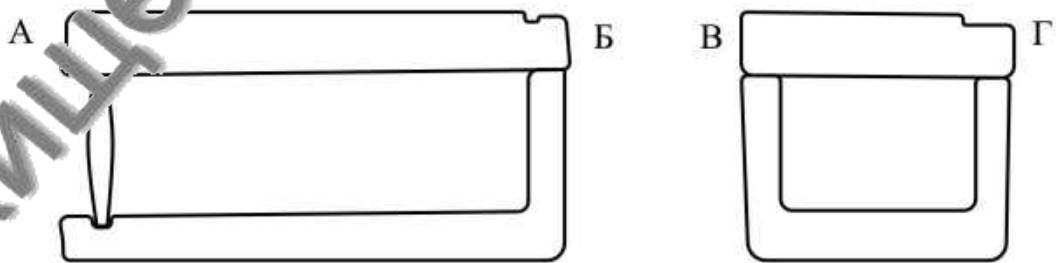
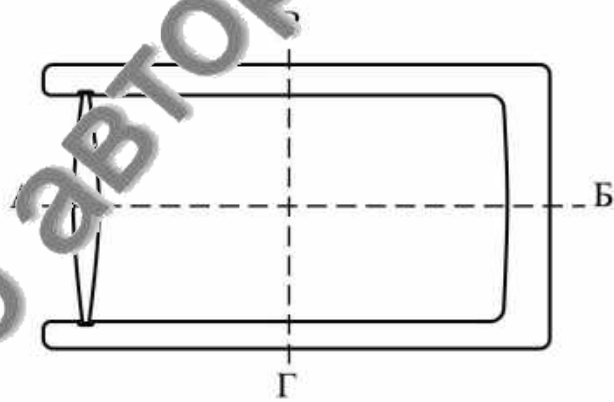

Рис. Г. 137. Василів № 192. Креслення костниць [Тимошук 1959/22, рис. 21–22; доопрацювання автора]

I

II

Рис. Г. 138. Мосорівка № 199. Кам'яний намогильний стовп в експозиції Чернівецького краєзнавчого музею. I – спереду; II – збоку [ЧКМ – 11730-II-525]

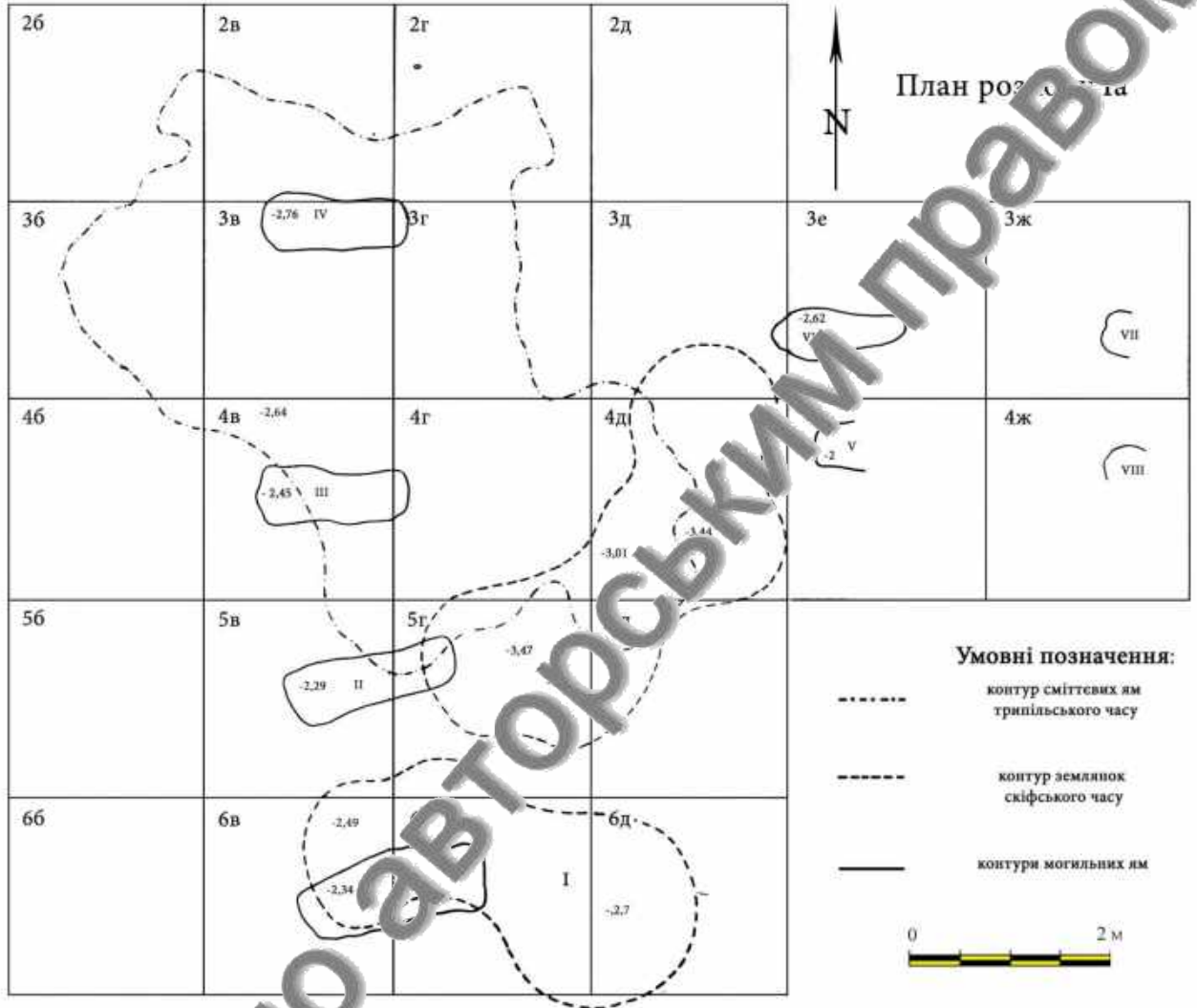

Рис. Г. 13 Ленківці № 208. План ґрунтового могильника [Черныш 1950, вклейка]

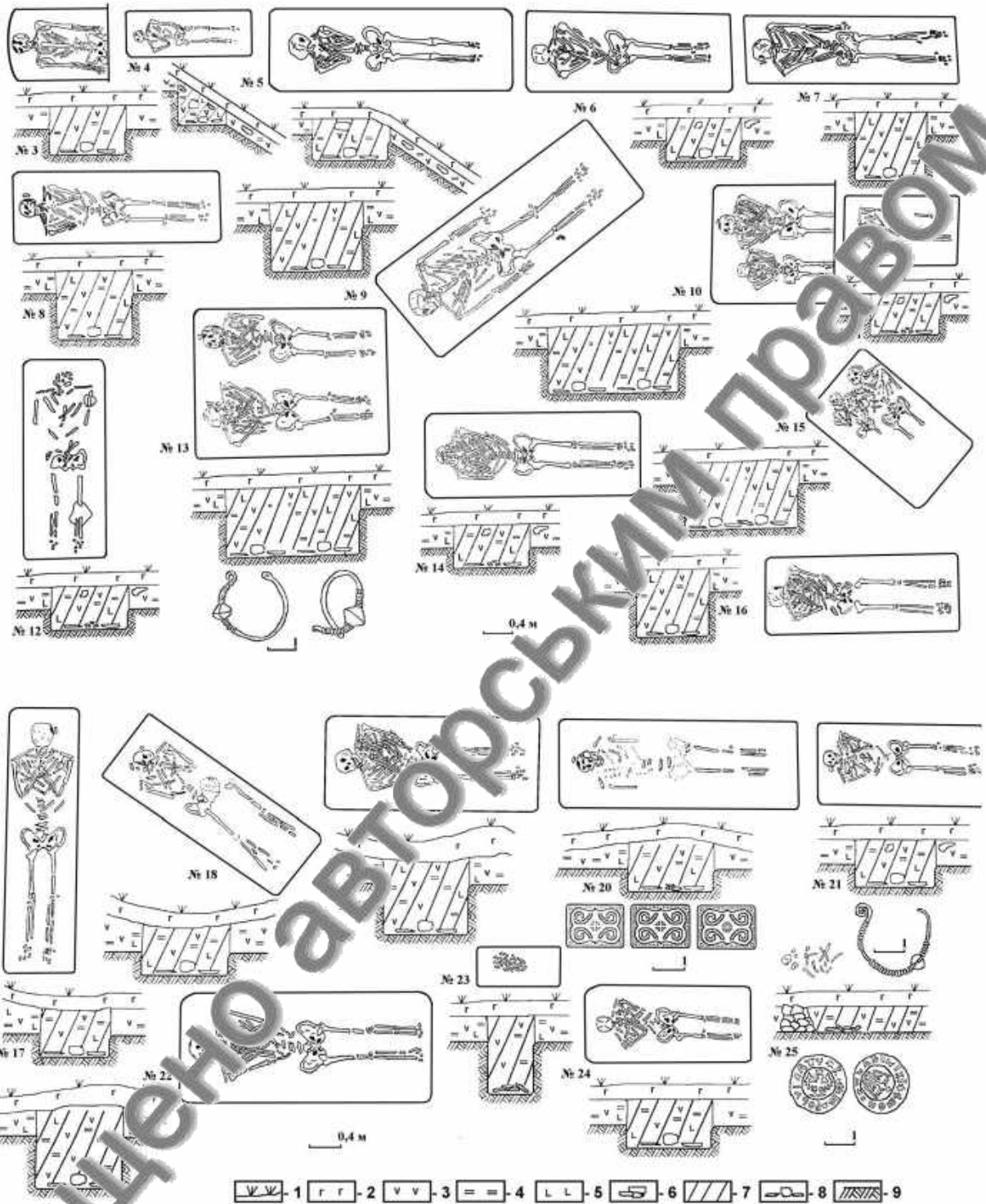

Рис. Г. 140. Чорнівка № 222. План поховань. Умовні позначення: 1 – трава; 2 – гумус; 3 – вугілля; 4 – обгоріла глина; 5 – кераміка; 6 – каміння; 7 – заповнення могильної ями; 8 – материк [Возний 1998, рис. 69]

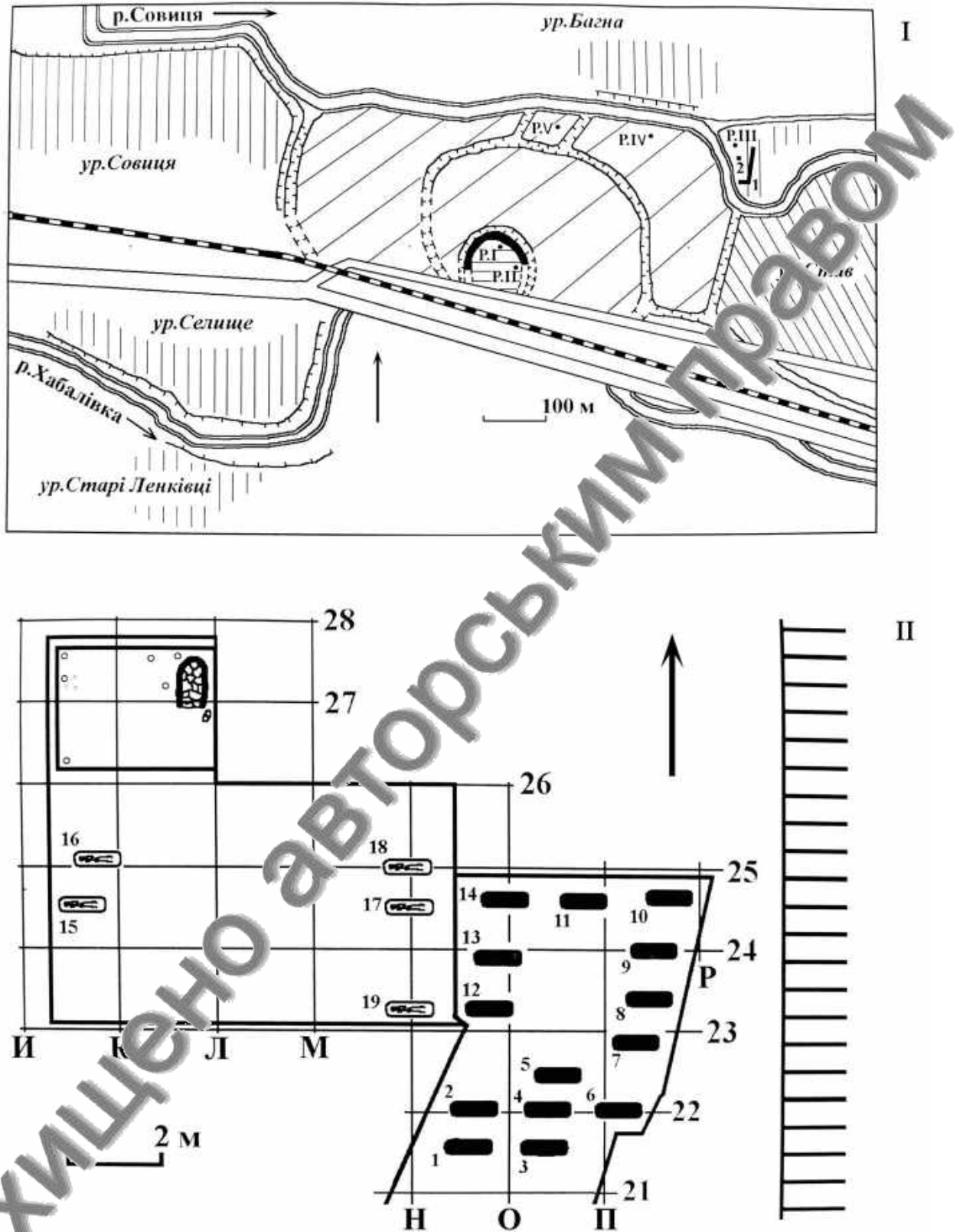

Рис. Г. 141. Ленківці № 138. I – Р. III: 1–2 – місце дослідження могильника;
 II – план могильника [Возний 2001/187, рис. 1, 3]

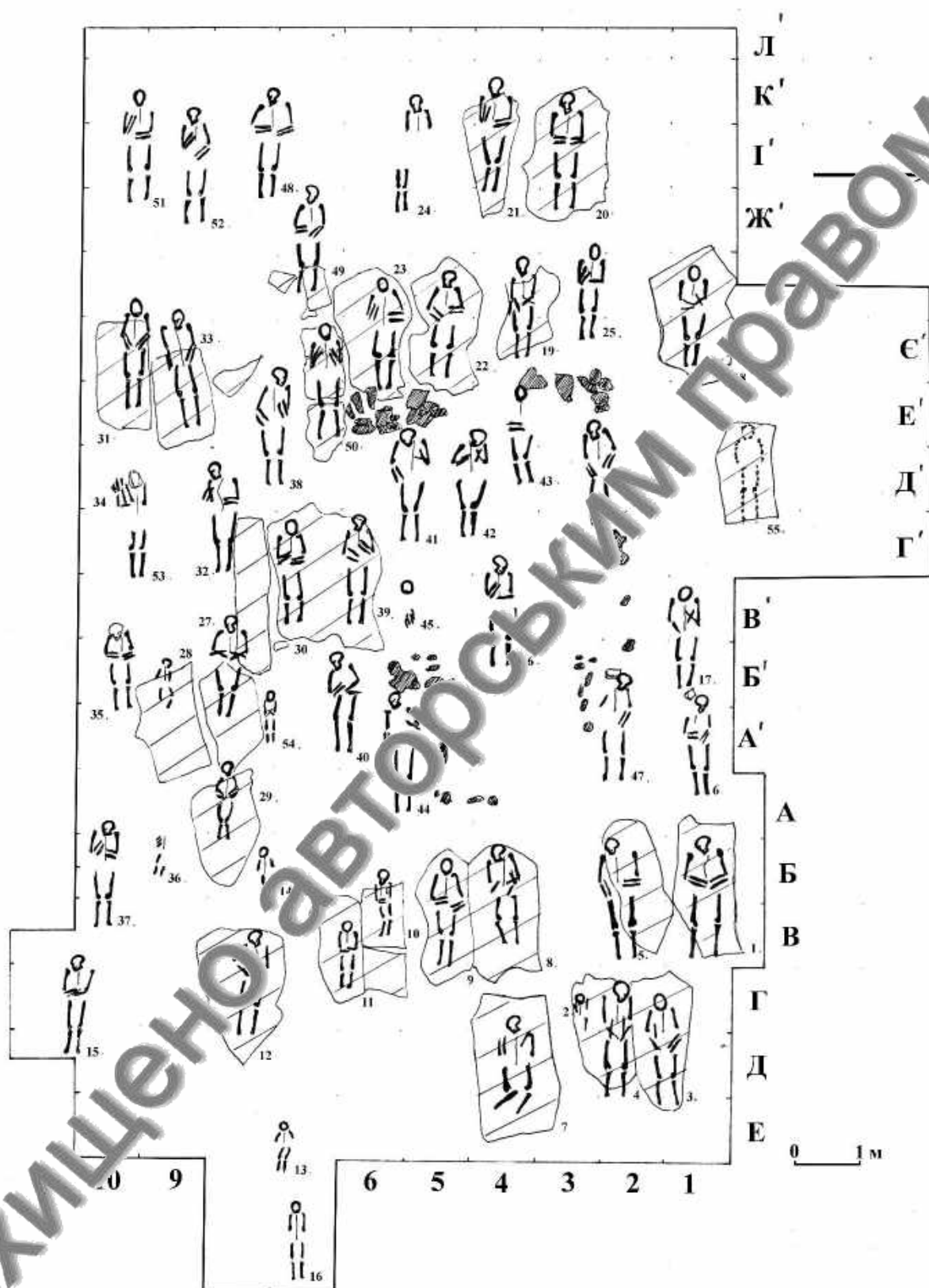

Рис. Г. 142. Сокілець № 240. Зведений план могильника досліджень 1992–1995 рр. [Захар'єв 1995/57, рис. 2]

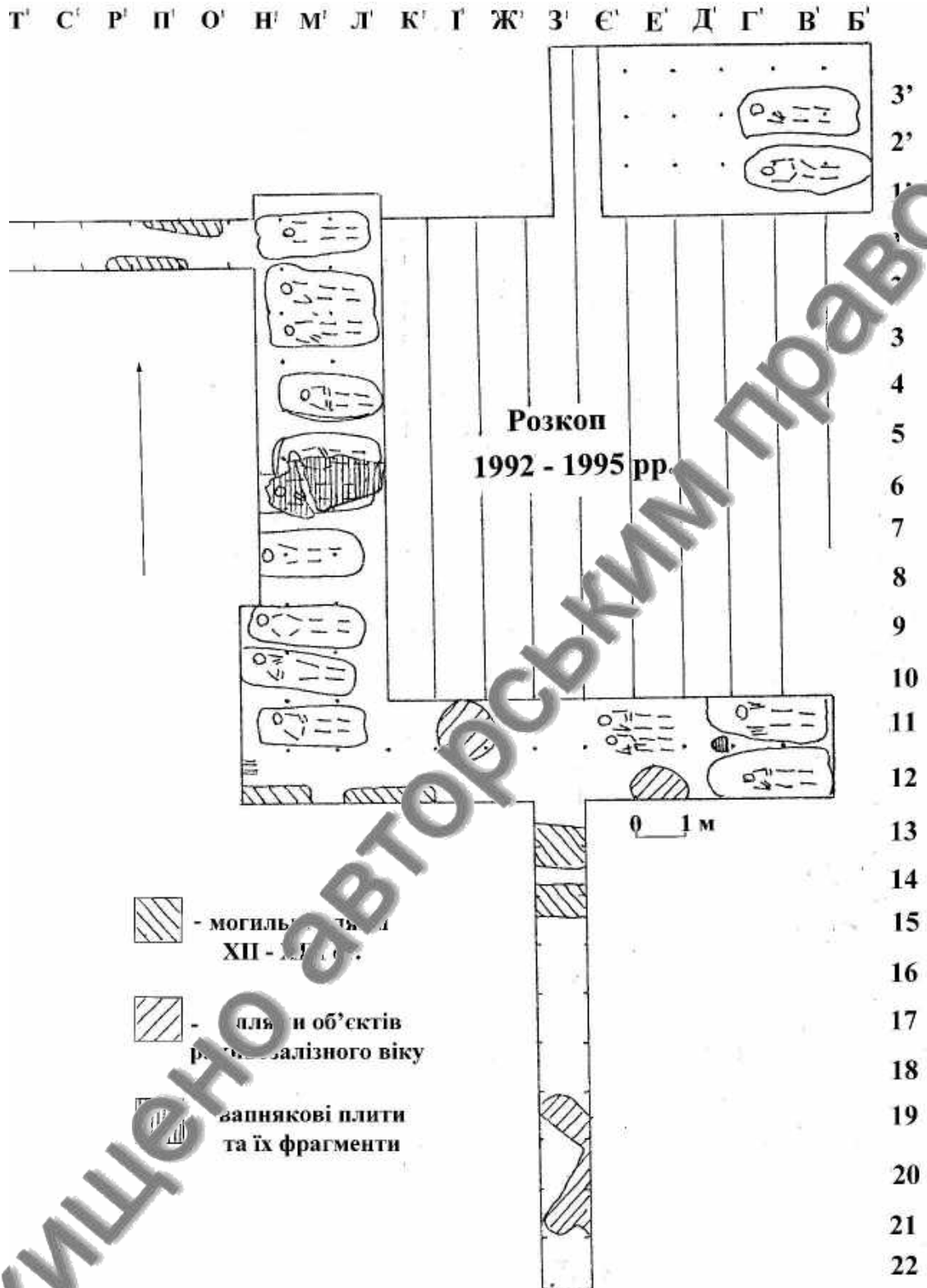

Рис. Г. 143. Сокілець № 240. План могильника 1996 р. дослідження [Захар'єв 1996/38, рис. 1]

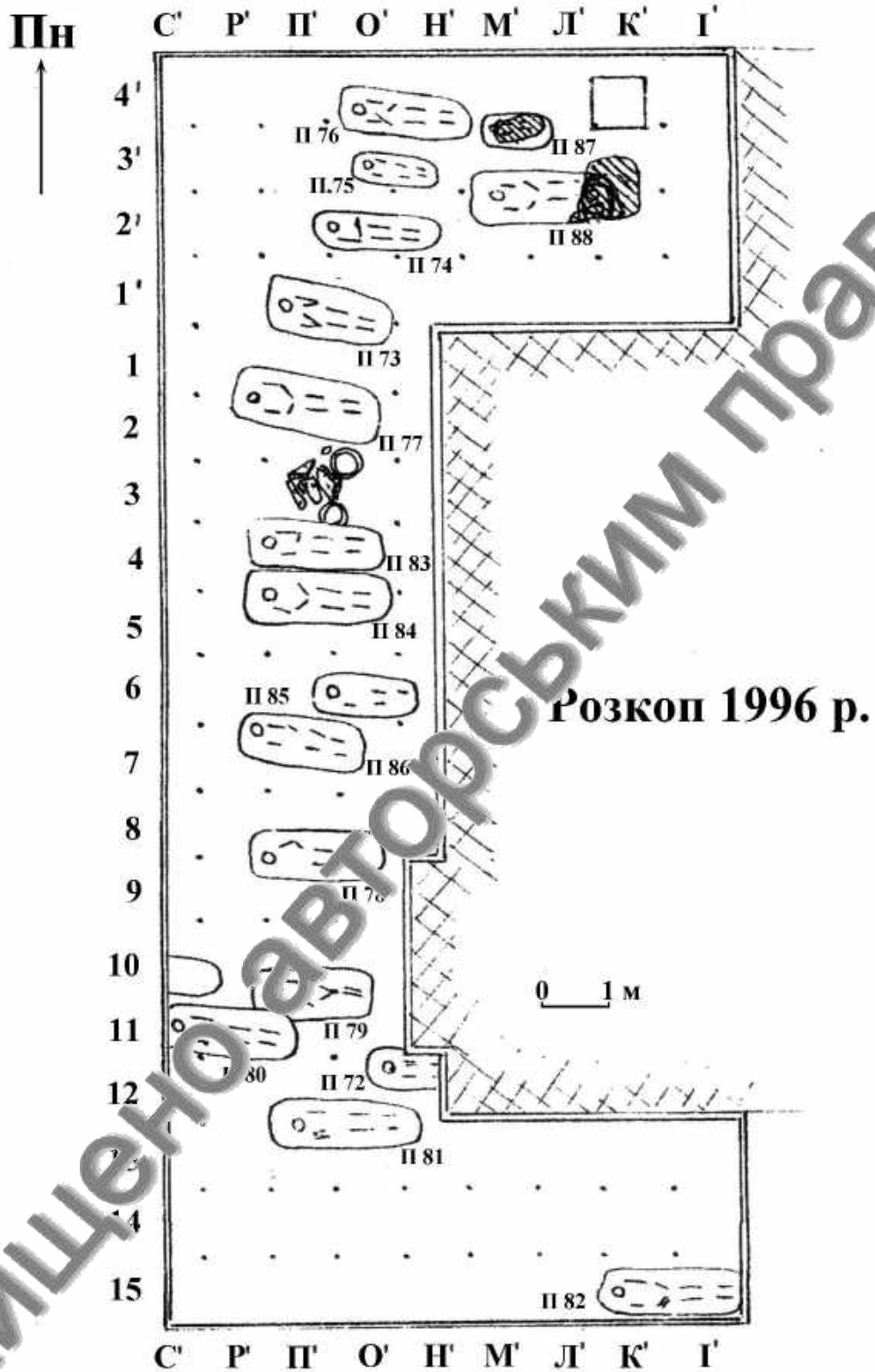

Рис. Г. 144. Сокілець № 240. План могильника 1997 р. дослідження [Захар'єв, Рідуш 1997/16, рис. 2]

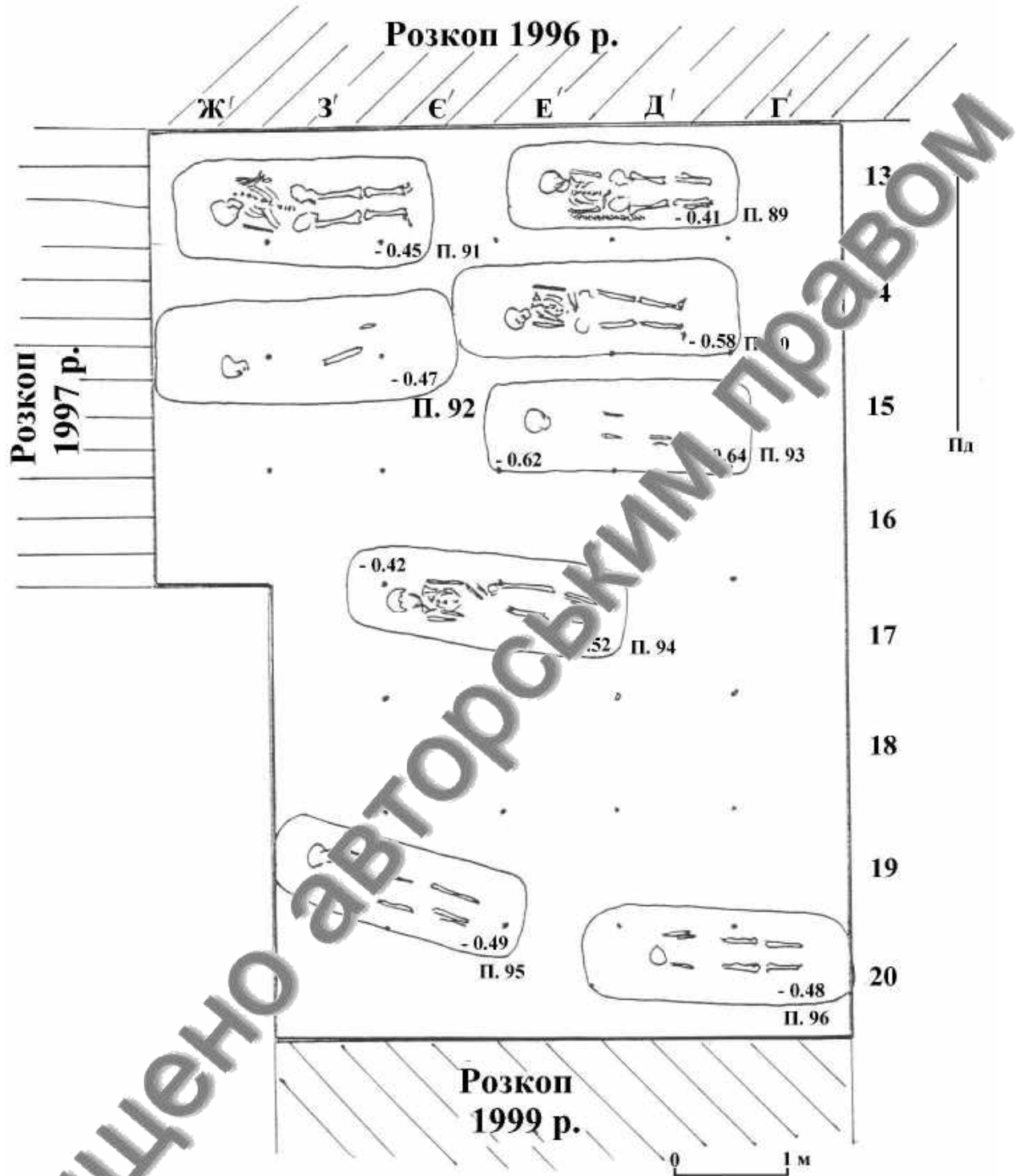

рис. Г. 145. Сокілець № 240. План могильника 2000 р. дослідження [Захар'єв 2007, 15, рис. 2]

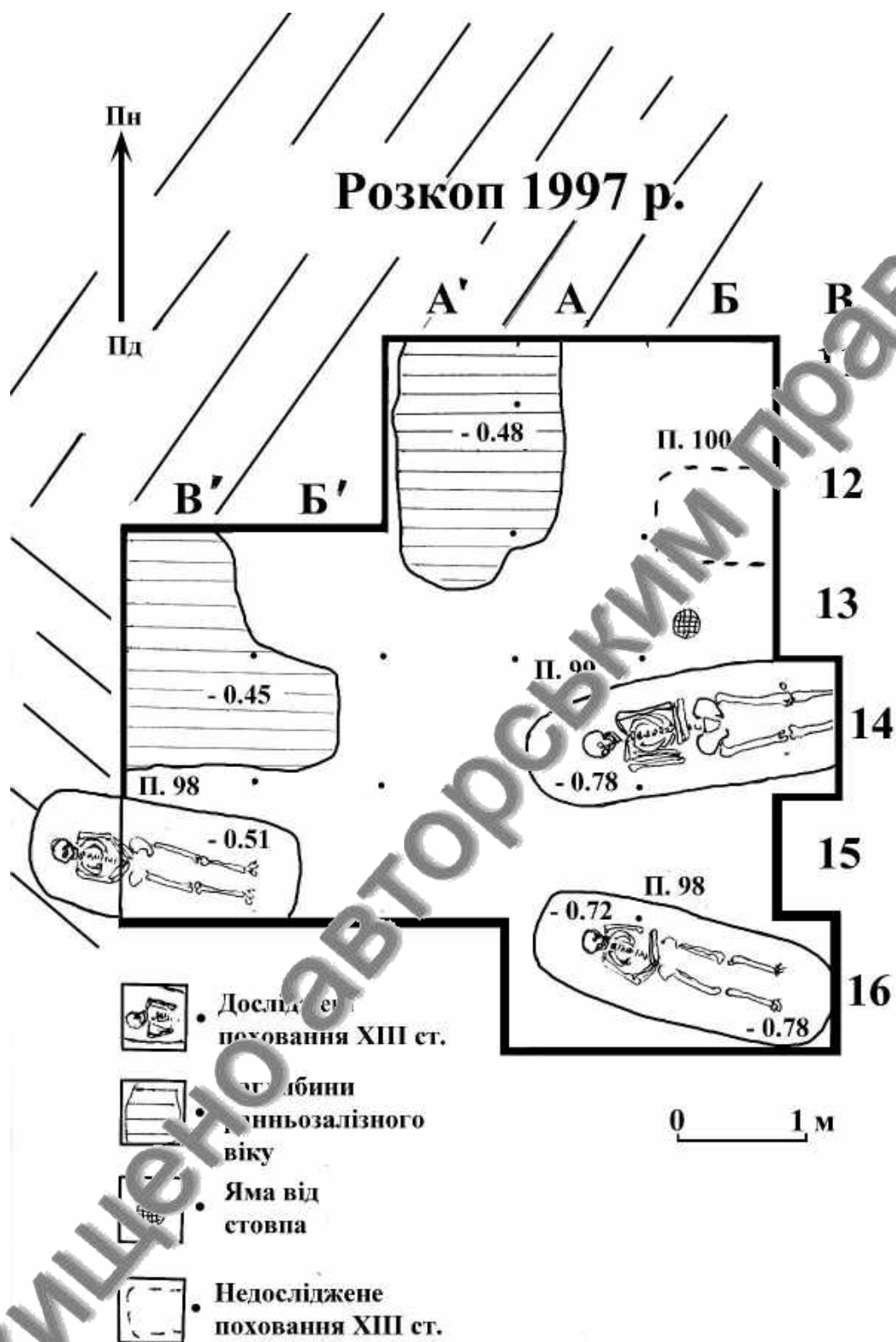

Рис. Г. 146. Сокілець № 240. План могильника 2001 р. дослідження [Захар'єв 2001/190, рис. 2]

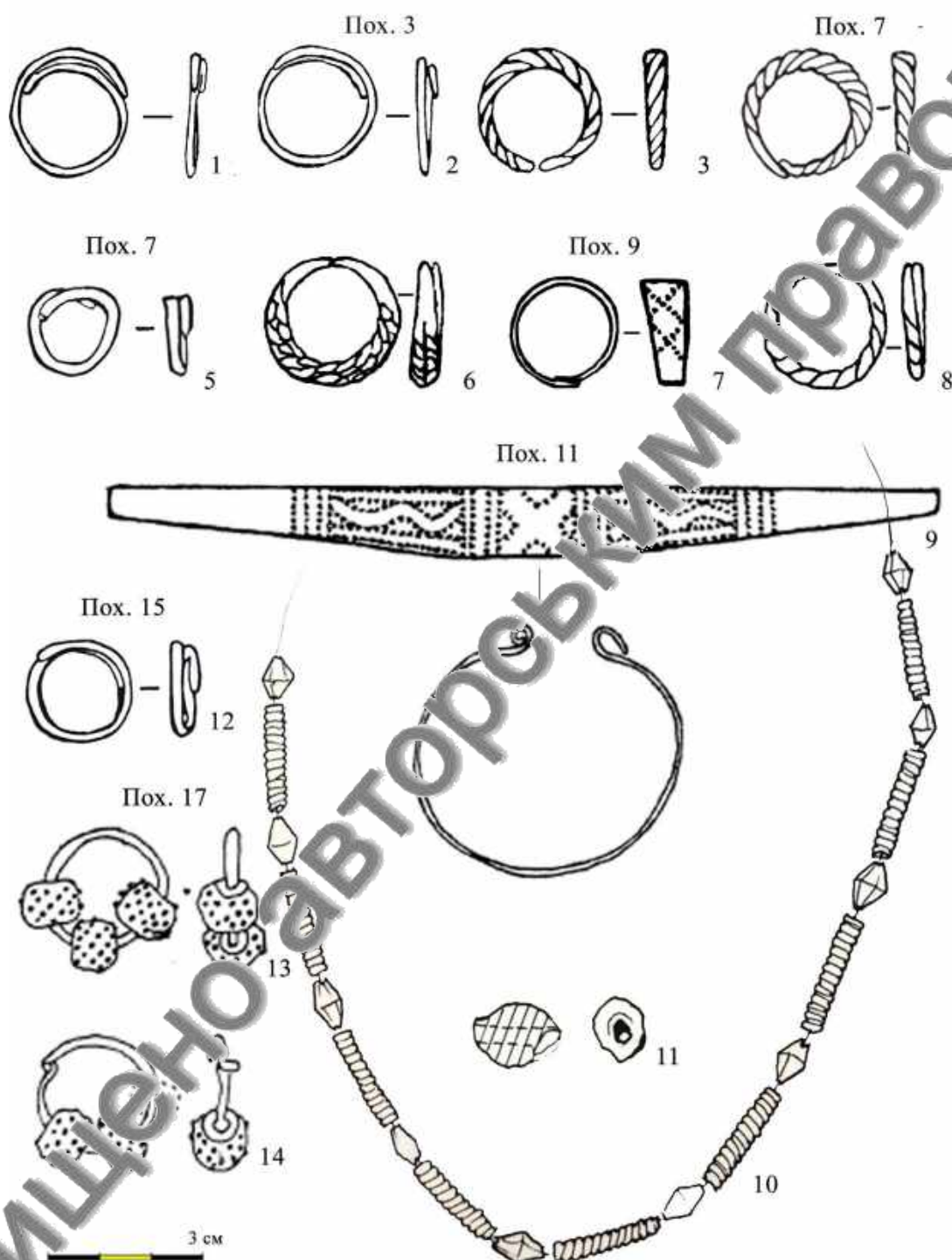

Рис. Г. 147. Сокілець № 240. Поховальний інвентар [Захар'єв 1992/51, рис. 54; 1993/66, рис. 12–13; 1994/60, рис. 8]

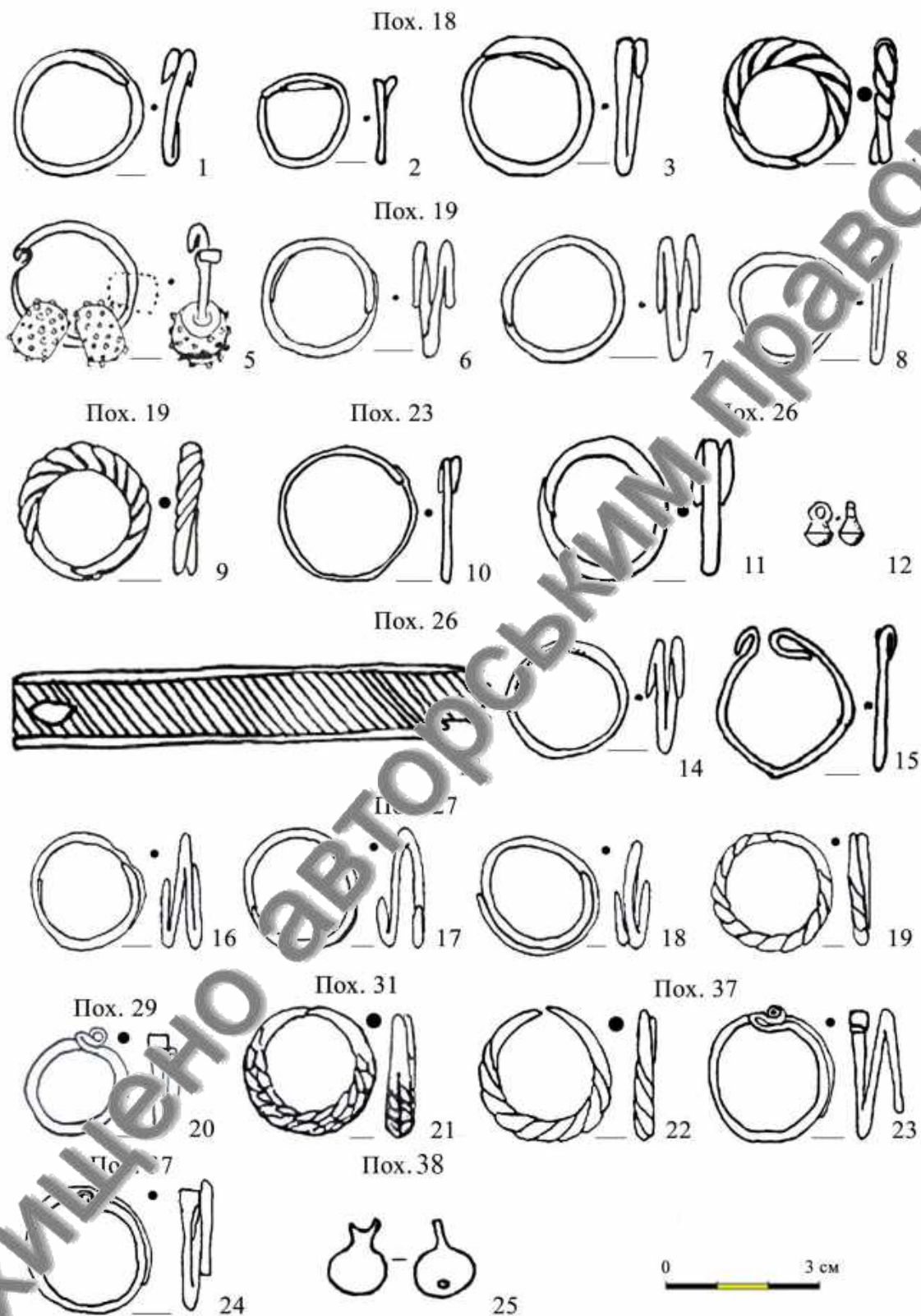

Рис. Г. 148. Сокілець № 240. Поховальний інвентар [Захар'єв 1994/60, рис. 8; 1995/57, рис. 3]

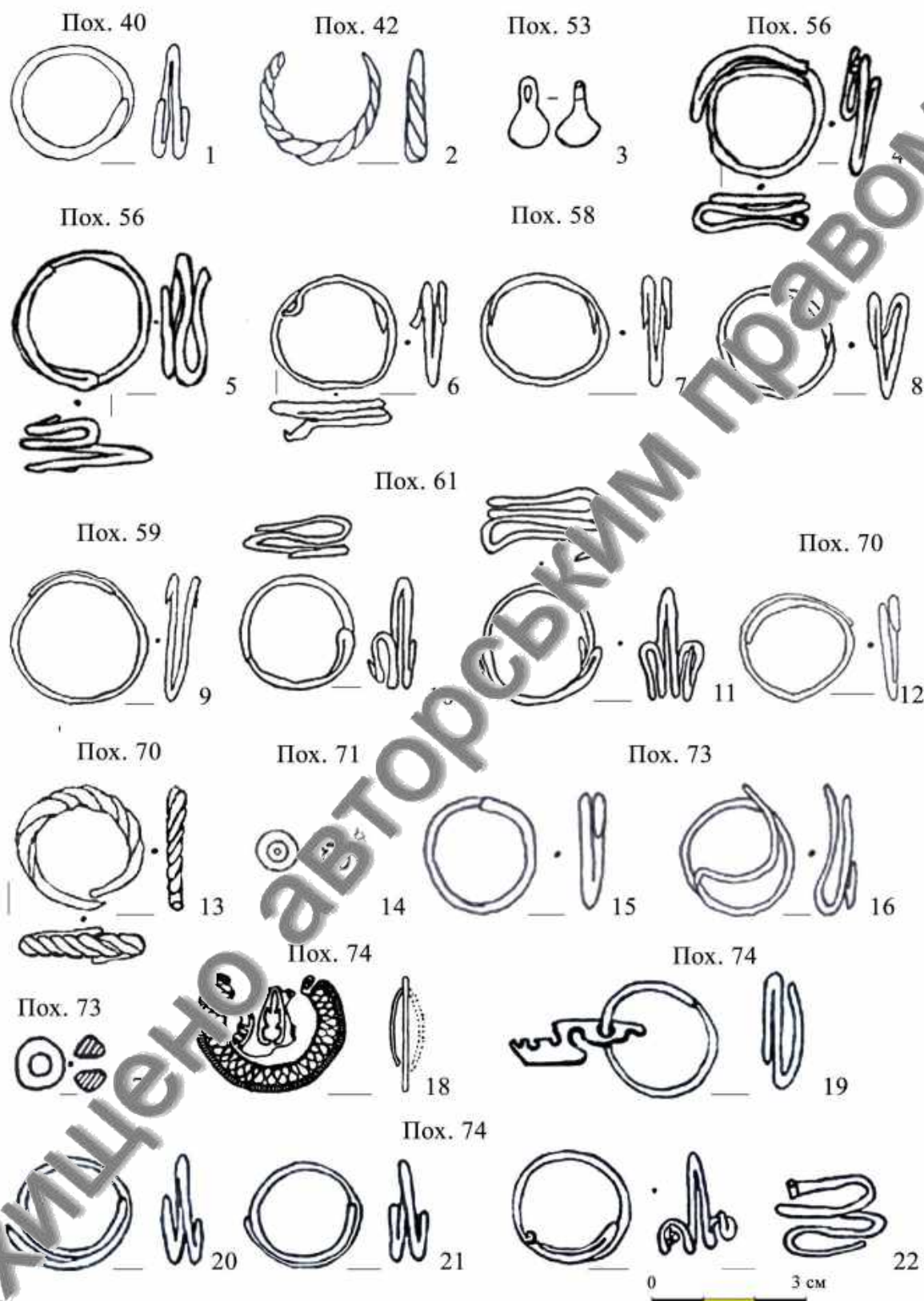

Рис. Г. 149. Сокилець № 240. Поховальний інвентар [Захар'єв 1995/57, рис. 3; 1996/38, рис. 6–11; Захар'єв, Рідуш 1997/16, рис. 3–4]

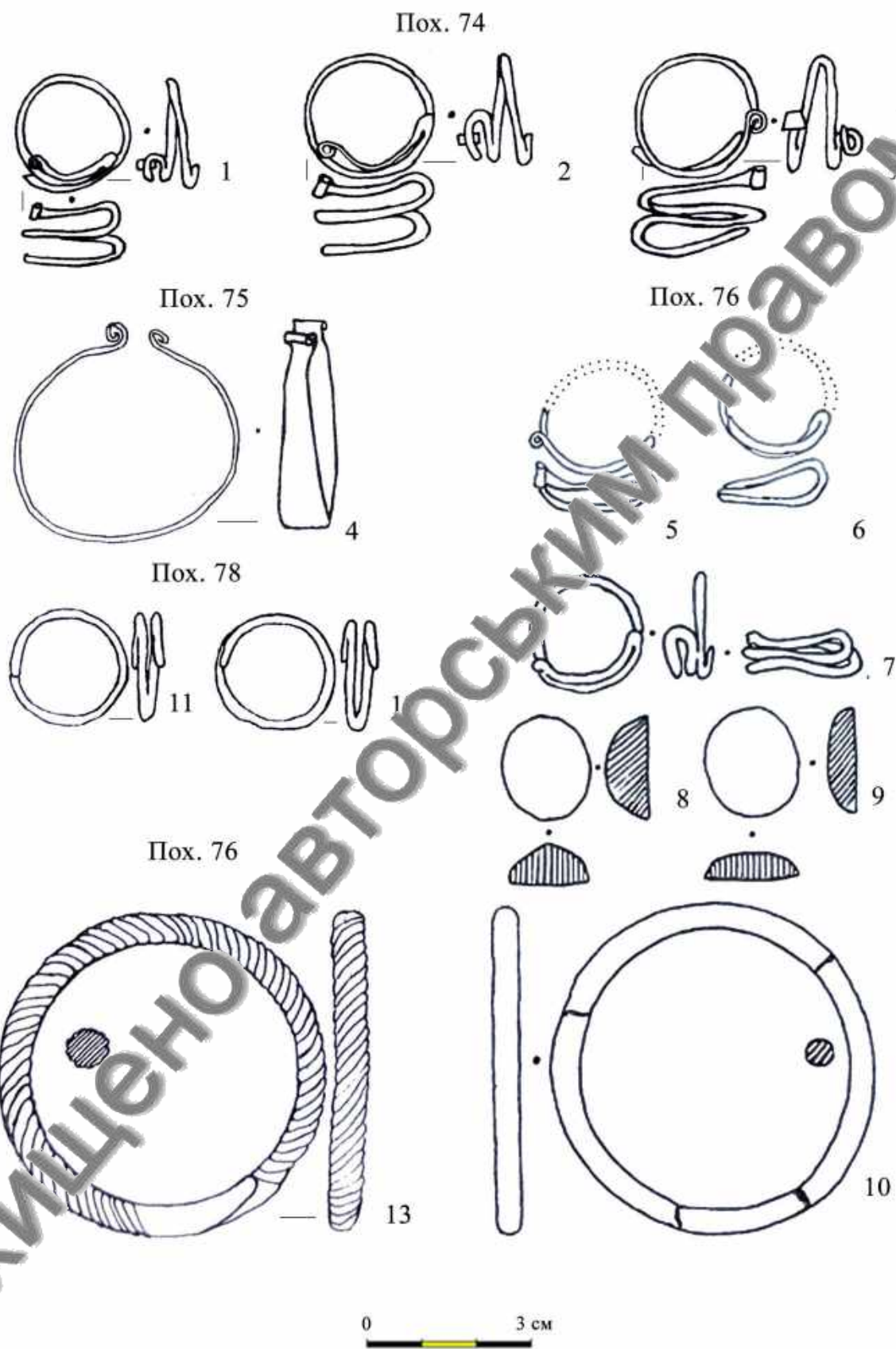

Рис. Г. 150. Сокілець № 240. Поховальний інвентар [Захар'єв, Рідуш 1997/16, рис. 4–7]

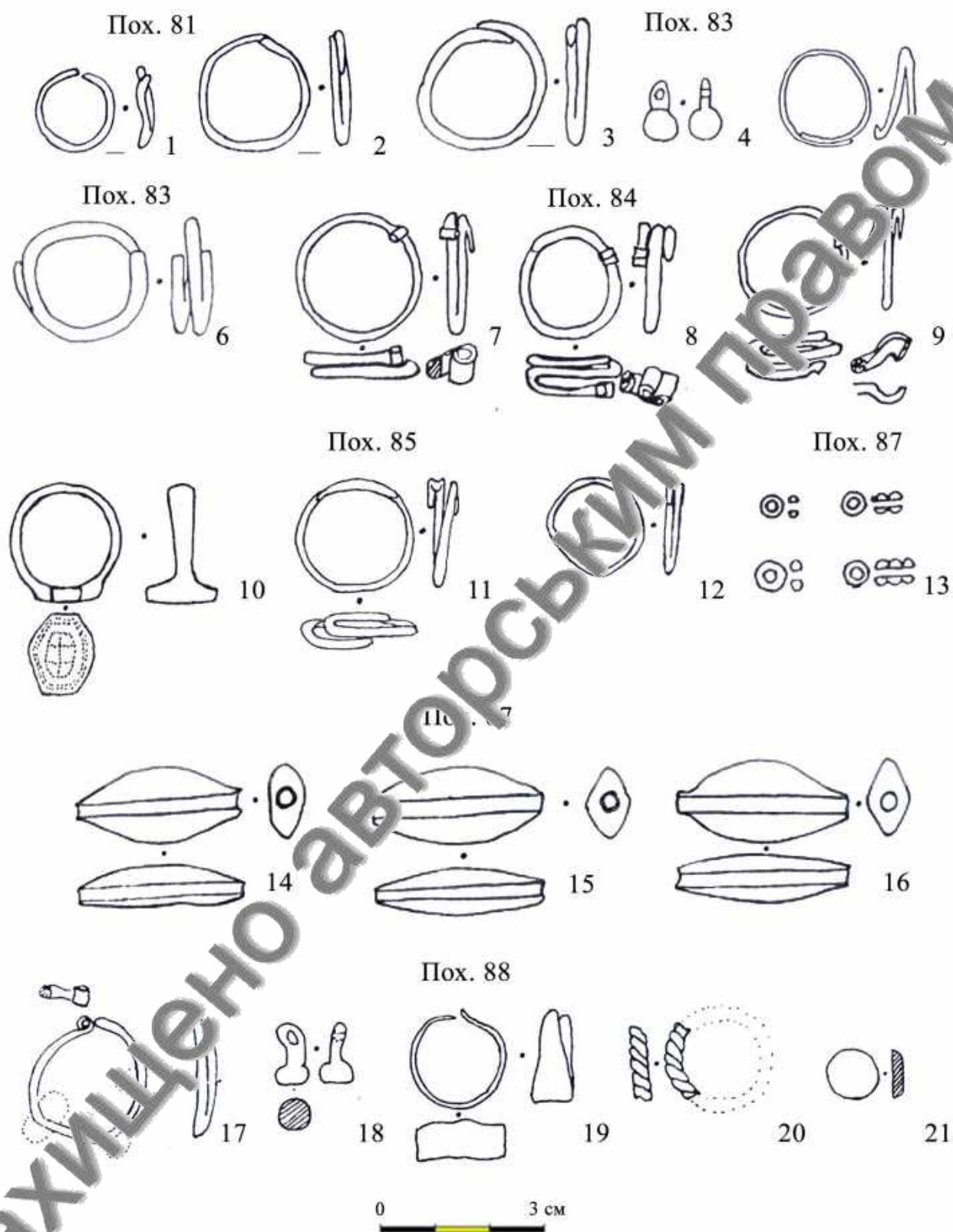

Рис. Г. 151. Сокілець № 240. Поховальний інвентар [Захар'єв, Рідуш 1997/16, рис. 8–14]

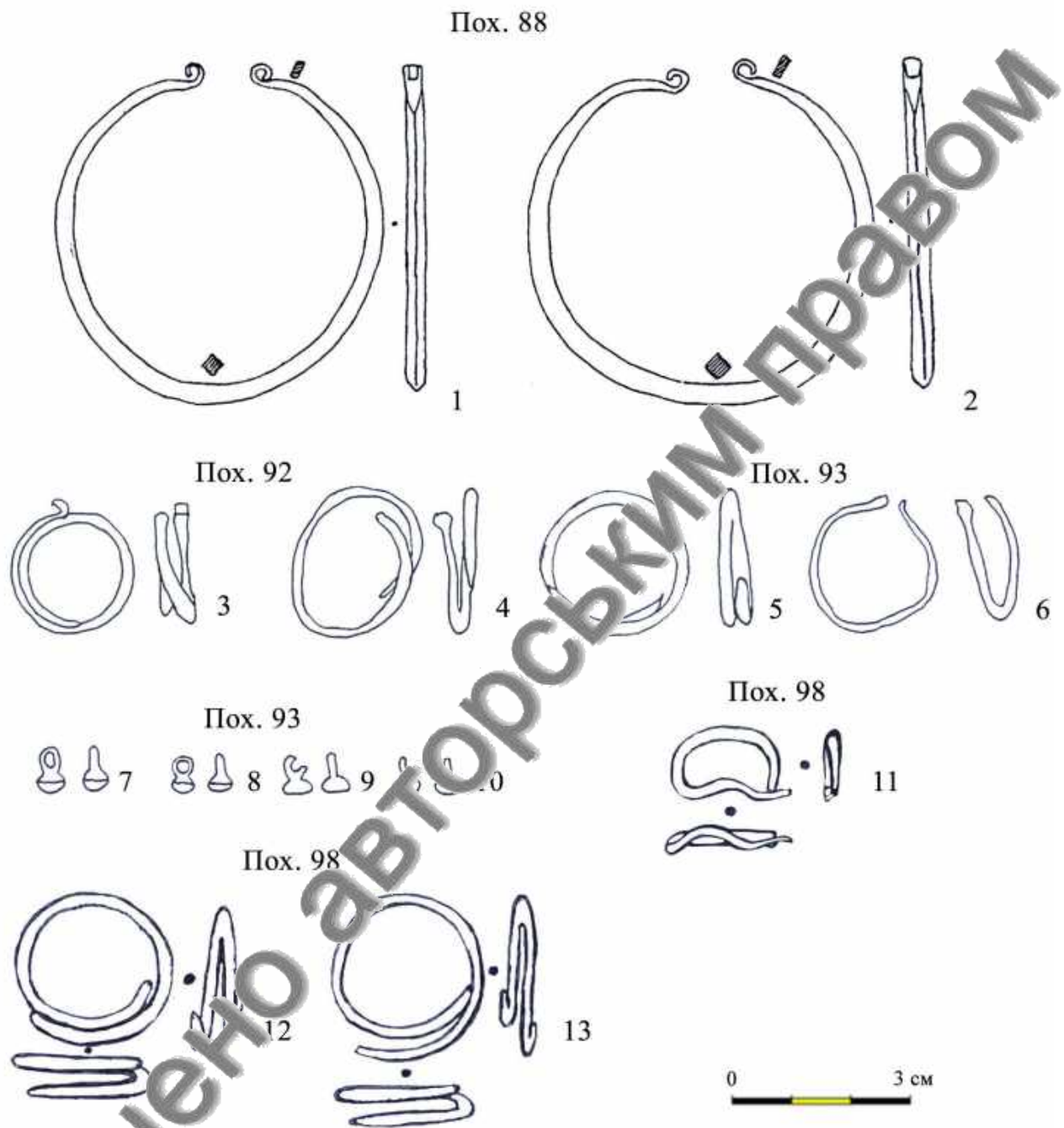
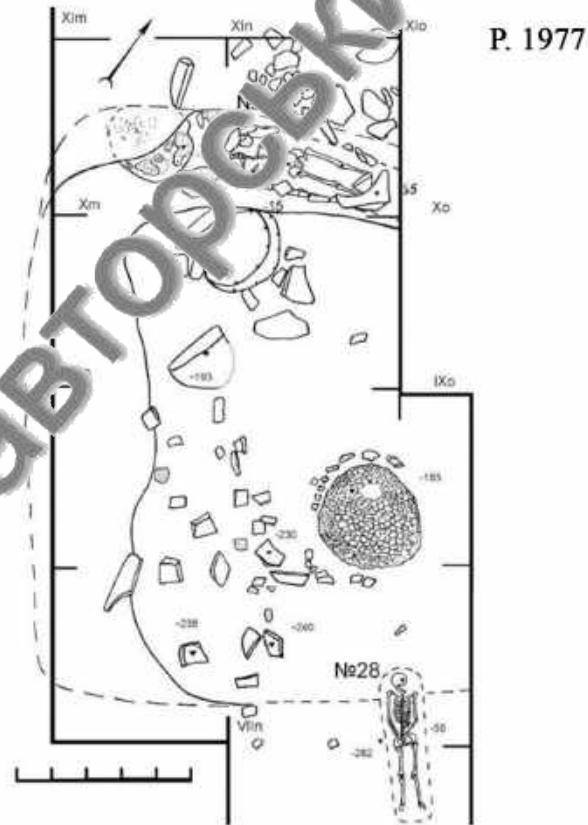
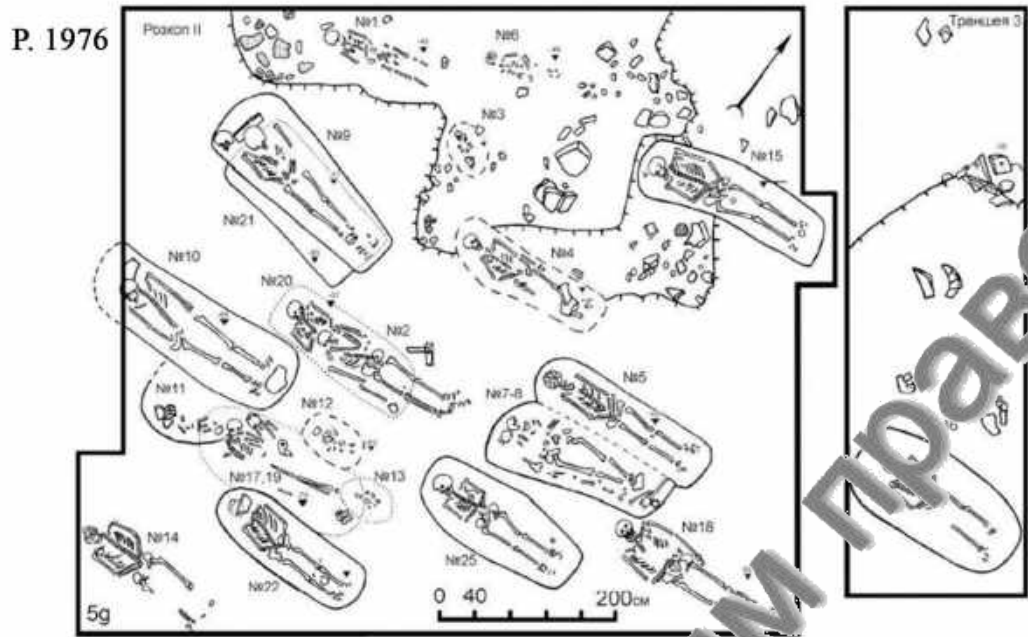

Рис. Г. 152. Сокілець № 240. Поховальний інвентар [Захар'єв, Рідуш 1997/16, рис. 14; Захар'єв 2000/15, 9–10; 2001/190, рис. 3]

Чис. Г. 153. Жванець № 247. Плани могильника [Бузян, Якубенко 2014, с. 2, 5, 1]

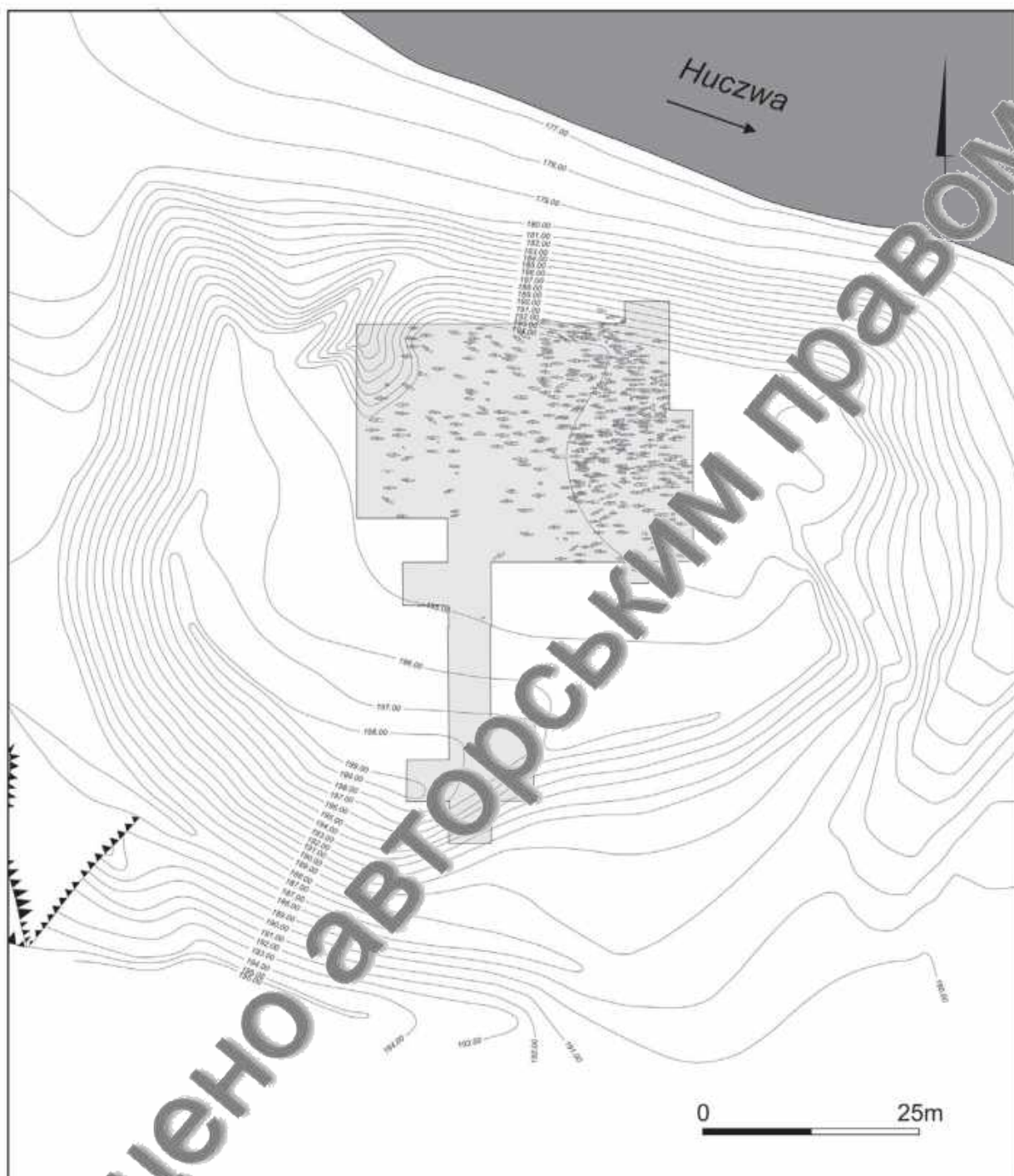

Рис. Г.154. Грудек Надбужний № 251. План могильника [Kuśnierz 2018, s. 721]

Рис. Г. 155. Грудек Надбужний № 251. Поховальний інвентар [Kuśnierz 2018, s. 728]

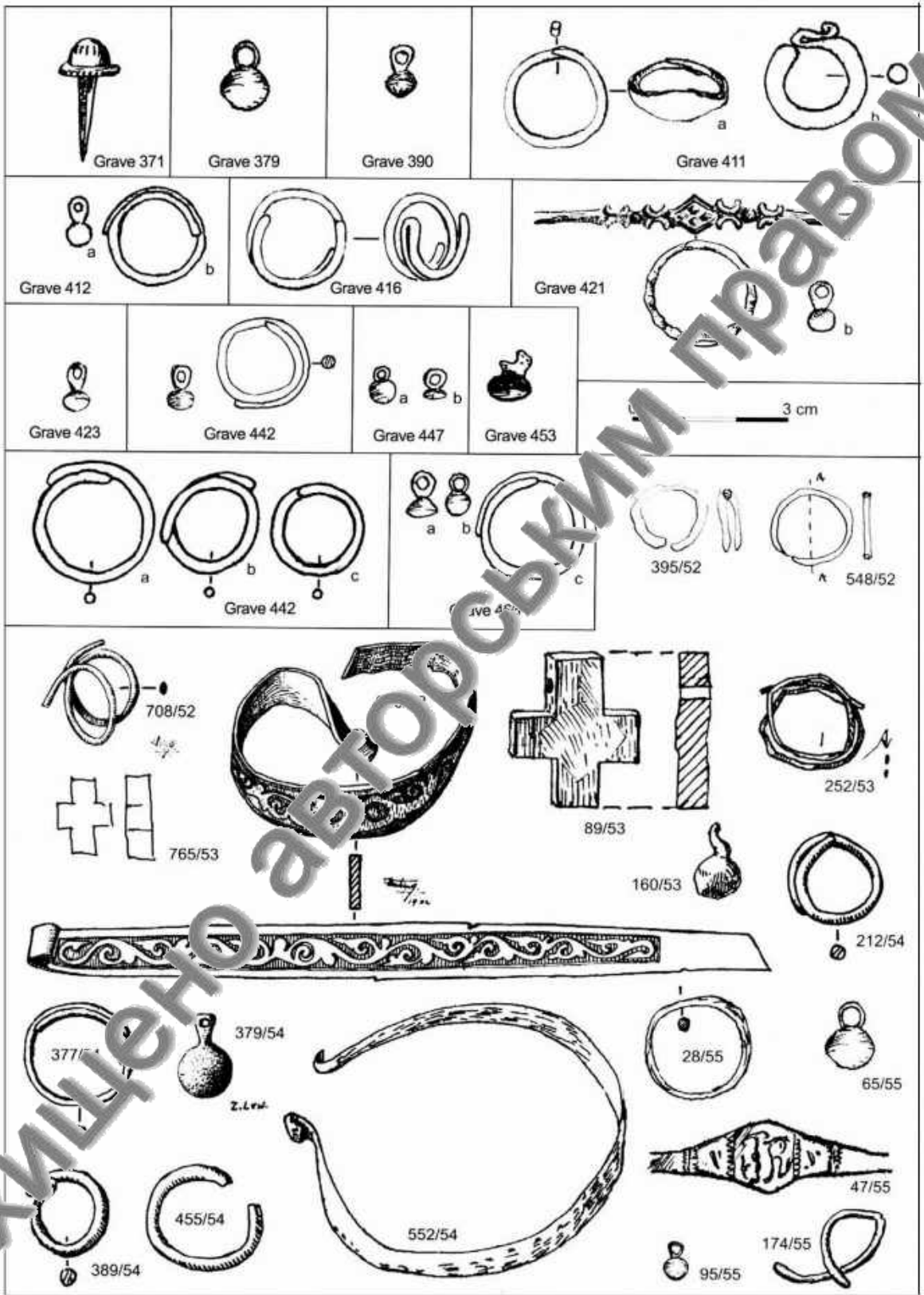

Рис. Г. 156. Грудек Надбужний № 251. Поховальний інвентар [Kuśnierz 2018, s. 729]

рис. Г. 157. Грудек Надбужний № 251. Текстиль, виявлений у похованнях:
 № 80; 2–3 – № 230; 4: a – № 230; b – № 368; c – № 466 [Cybulska, Marciniak,
 et al. 2018, s. 777–780]

Рис. І. 158. Грудек Надбужний № 251. Текстиль, виявлений у похованнях:
 1: a – № 354, b – № 389; c – № 416; 2 – № 379; 3 – № 368; 4 – № 389 [Cybulska,
 Maronik, Sielski 2018, s. 781–784]

Фис. Г. 159. Грудек Надбужний № 251. Текстиль, виявлений у похованнях:
 – № 421; 2 – № 259; 3 – № 423; 4 – № 466 [Cybulska, Marciniak, Sielski 2018,
 s. 789–792]

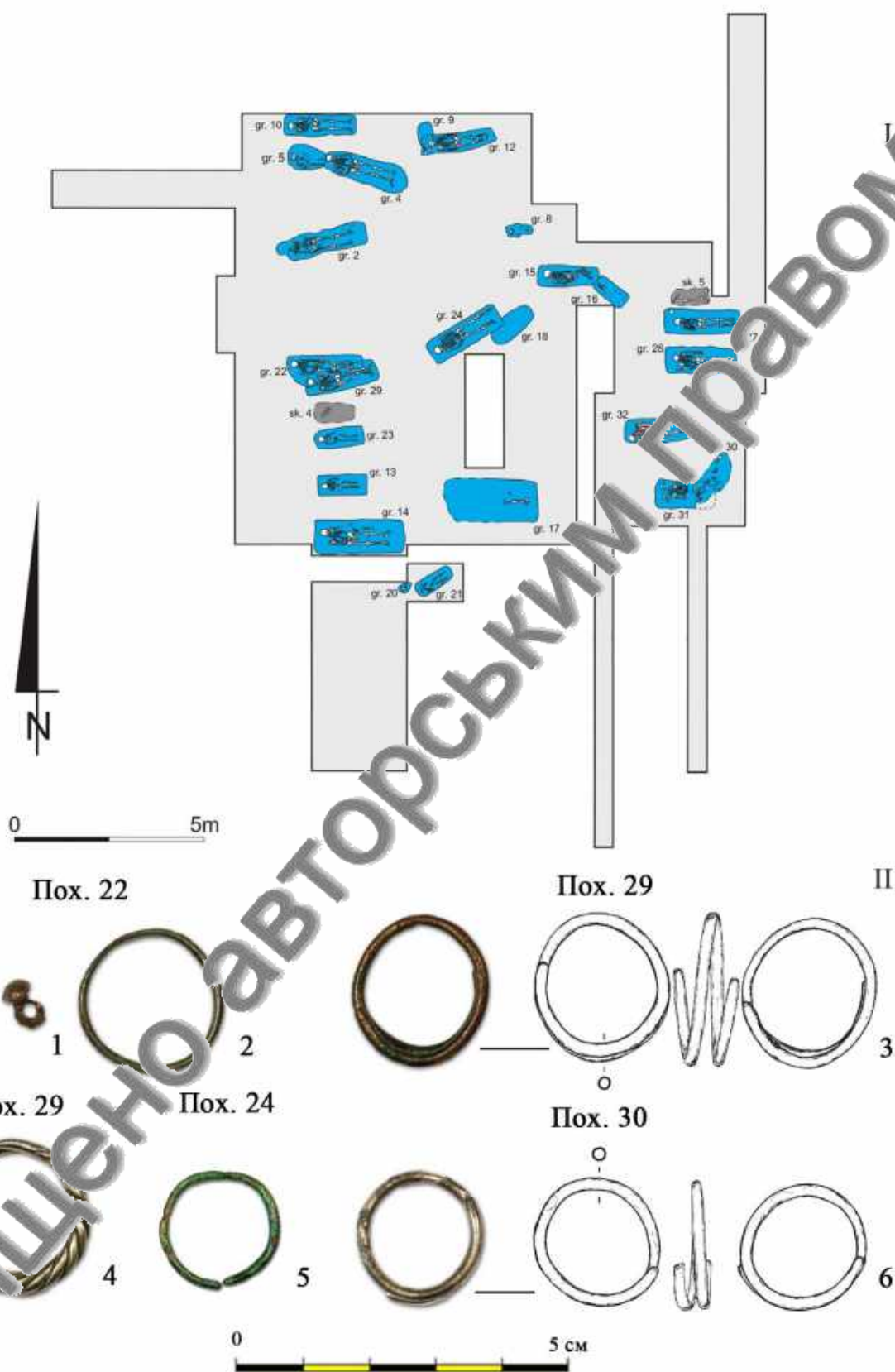
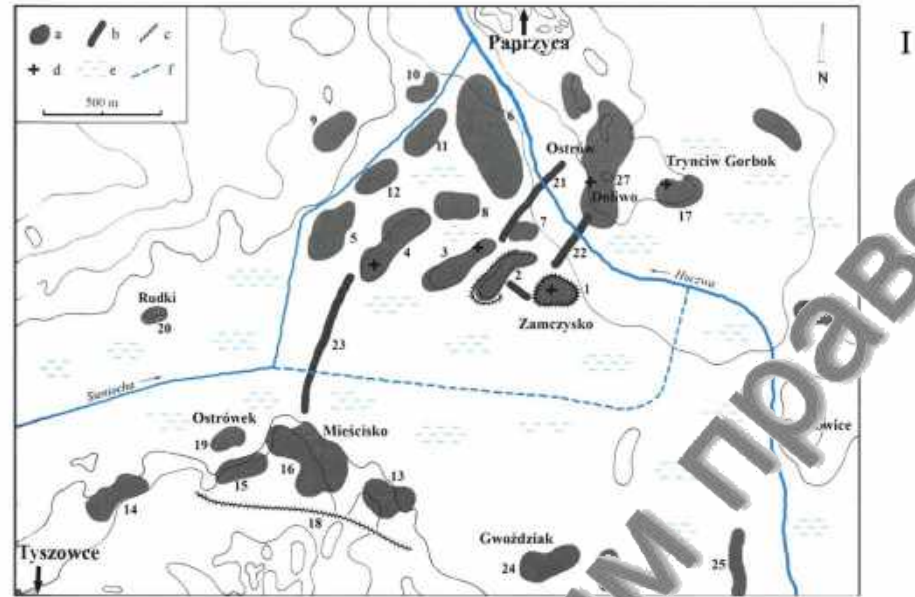
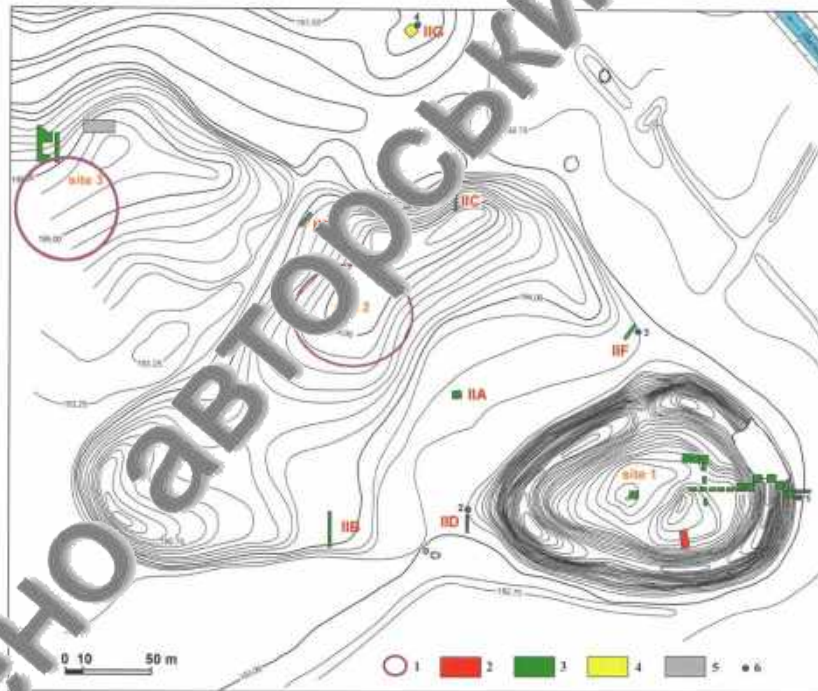

Рис. Г. 160. Черничин № 254. I – план могильника; II – поховальний інвентар:
2 – перстень; 5 – скроневе кільце [Dzieńkowski 2017, s. 106–108, 164]

I

II

Рис. 1. 151. Чермно. I – середньовічні поселенські комплекси в околиці Чермона: а – території, зайняті поселенням; b – греблі та помости; c – вали; d – ігумаційні кладовища; e – болотиста місцевість; f – русло р. Синюхи до модернізації в 1960-х роках. 1 – Чермно – 1; 3 – Чермно – 3; 4 – Чермно – 4; 17 – Чермно – 65; II – розкопані ділянки впродовж 1940–1997 рр.: 1 – 1940; 2 – 1952; 3 – 1976–1979; 4 – 1985; 5 – 1997 [Florek, Woloszyn 2016, s. 69–70]

Рис. Г. 163. Чермно № 256. Інвентар, відкритий при похованнях у валі
 городища [Wołoszyn, Dzieńkowski, Kuźniarska...2018, fig. 3]

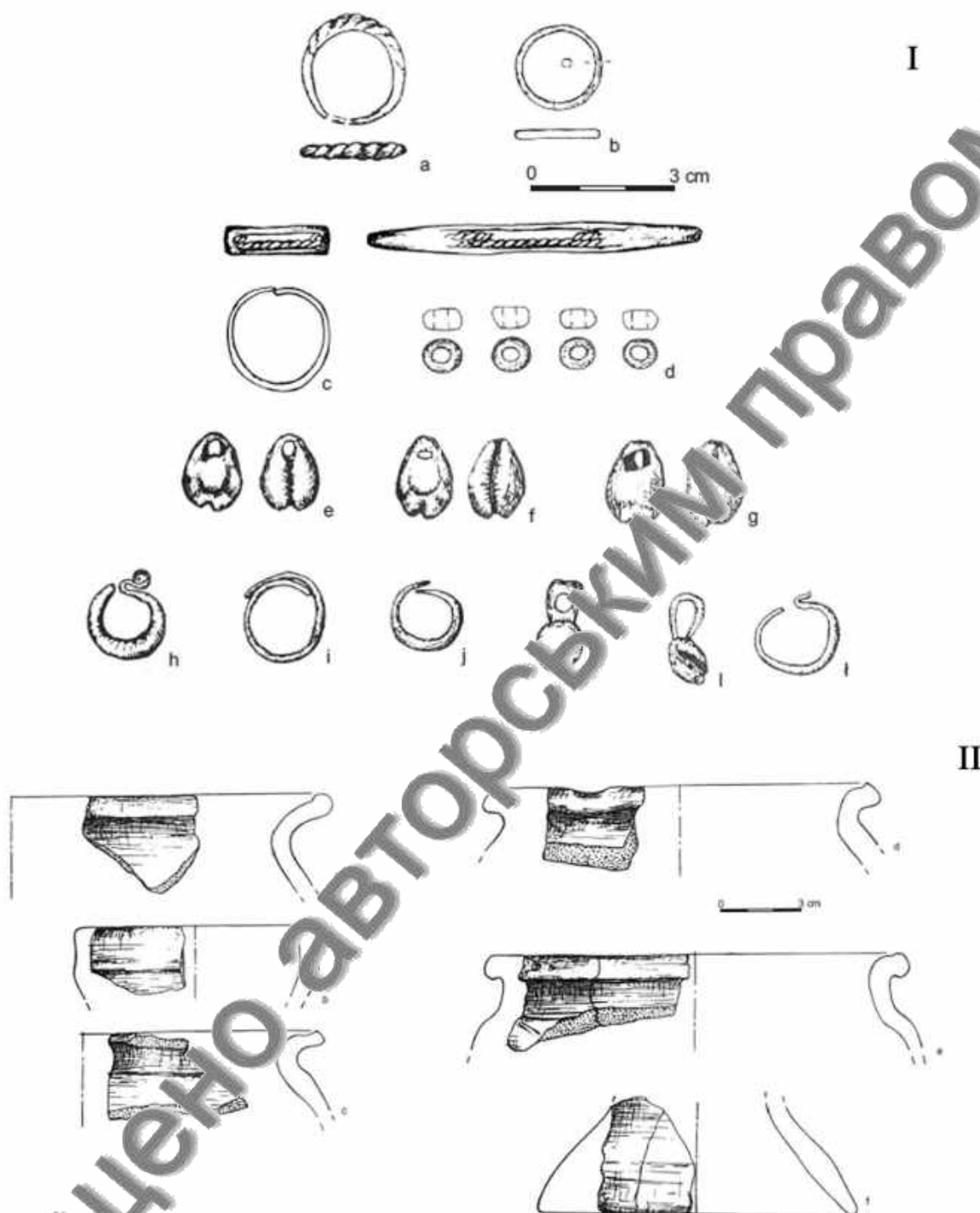

Рис. Г. 164. Холм № 259. I – інвентар із поховання на Крейдівій Горі: a – персні; d – намистини; e–g – мушлі; h i, l – скроневі кільця; j – кільце з дроту; k – гудзик; l – бубонець; II – кераміка, зібрана з поверхні пам’ятки [Dzieńkowski 2010, s. 115]

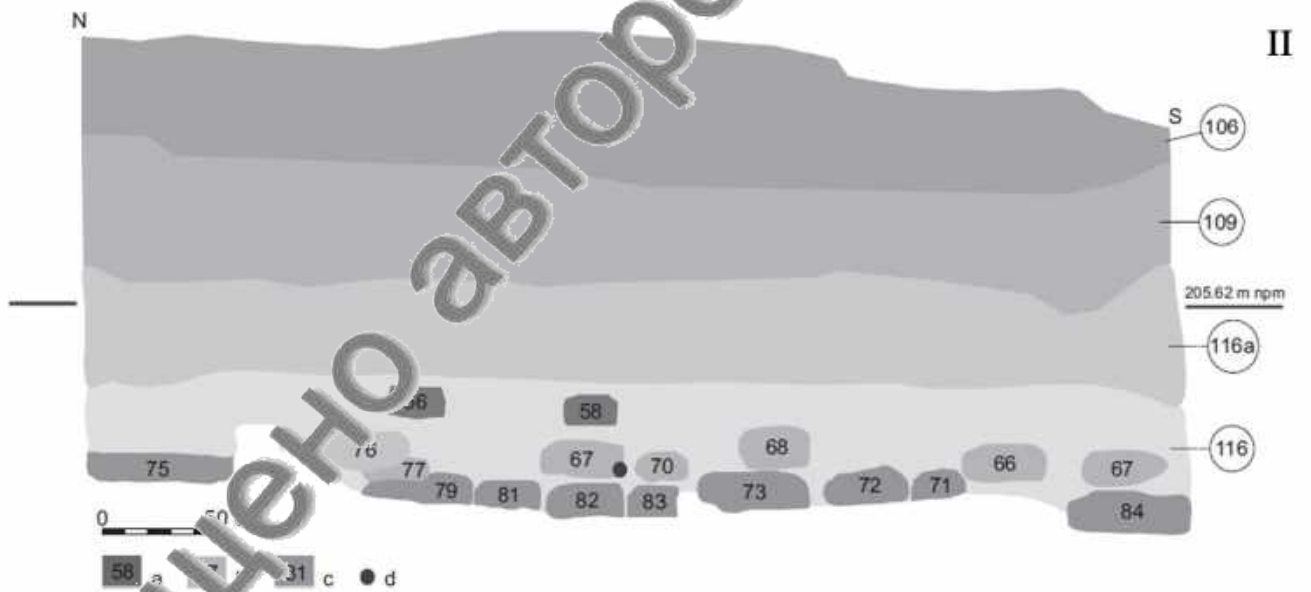
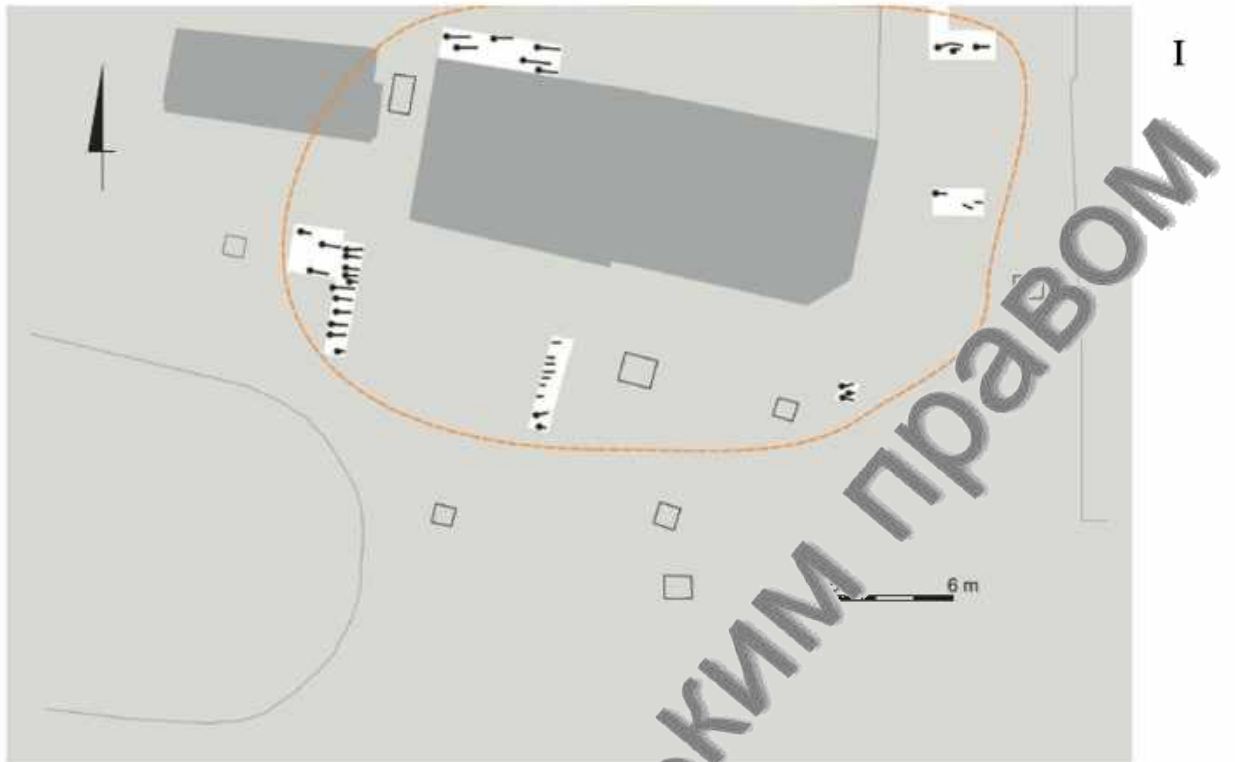

Рис. 165. Холм № 260. I – план кладовища; II – стратиграфія східного кінця холму: а–b – пізні поховання; с – ранньосередньовічні поховання; d – локалізація динара [Dzieńkowski 2010, s. 117–118]

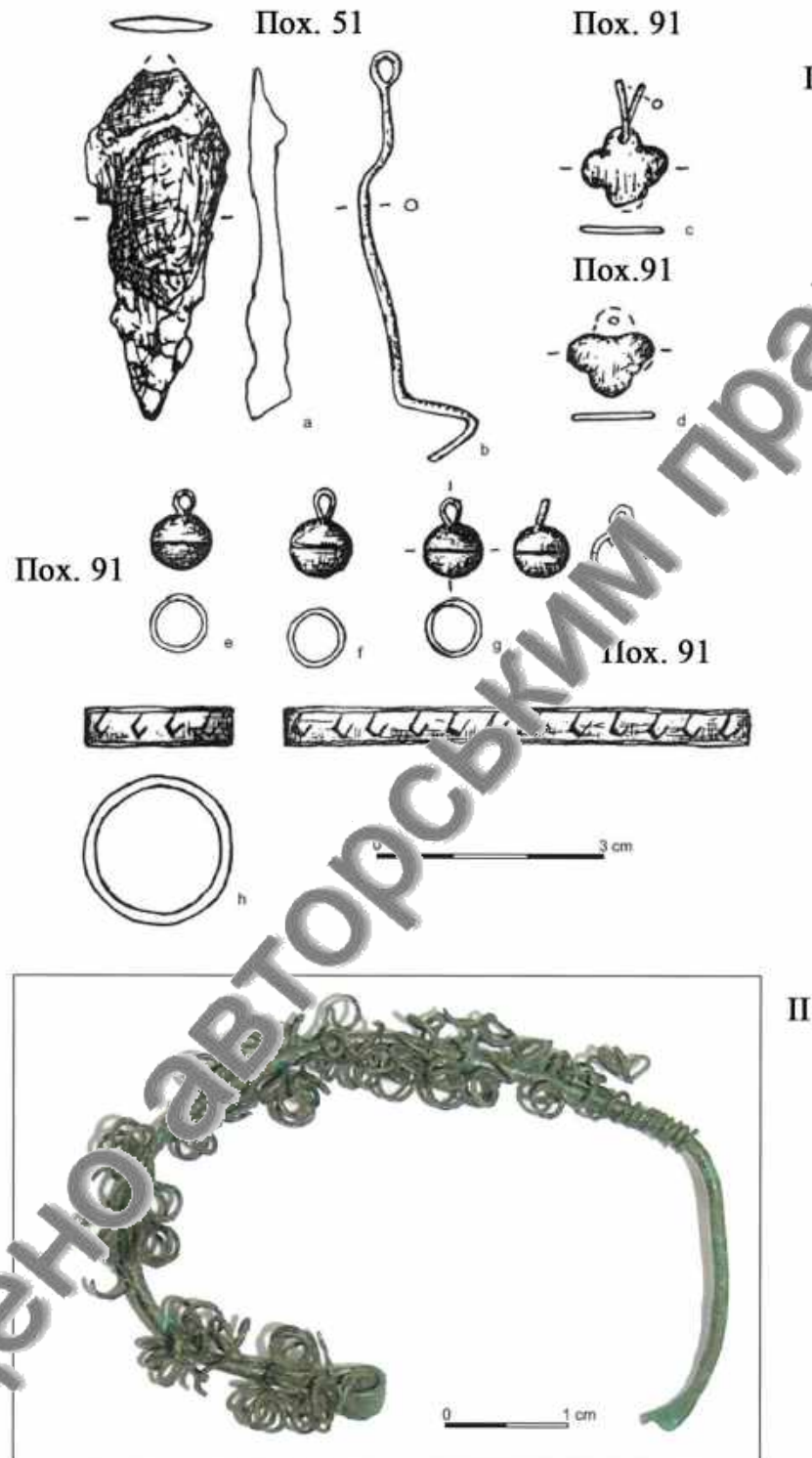

Рис. Г. 166. Холм № 260. I – поховальний інвентар із могильника: а – наконечник стріли; b – шпилька; c–d – підвіски; e–g – підвіски (гудзики?); h – перстень; II – скроневе кільце з культурного шару на території кладовища [Dzieńkowski 2010, рис. 6–7]

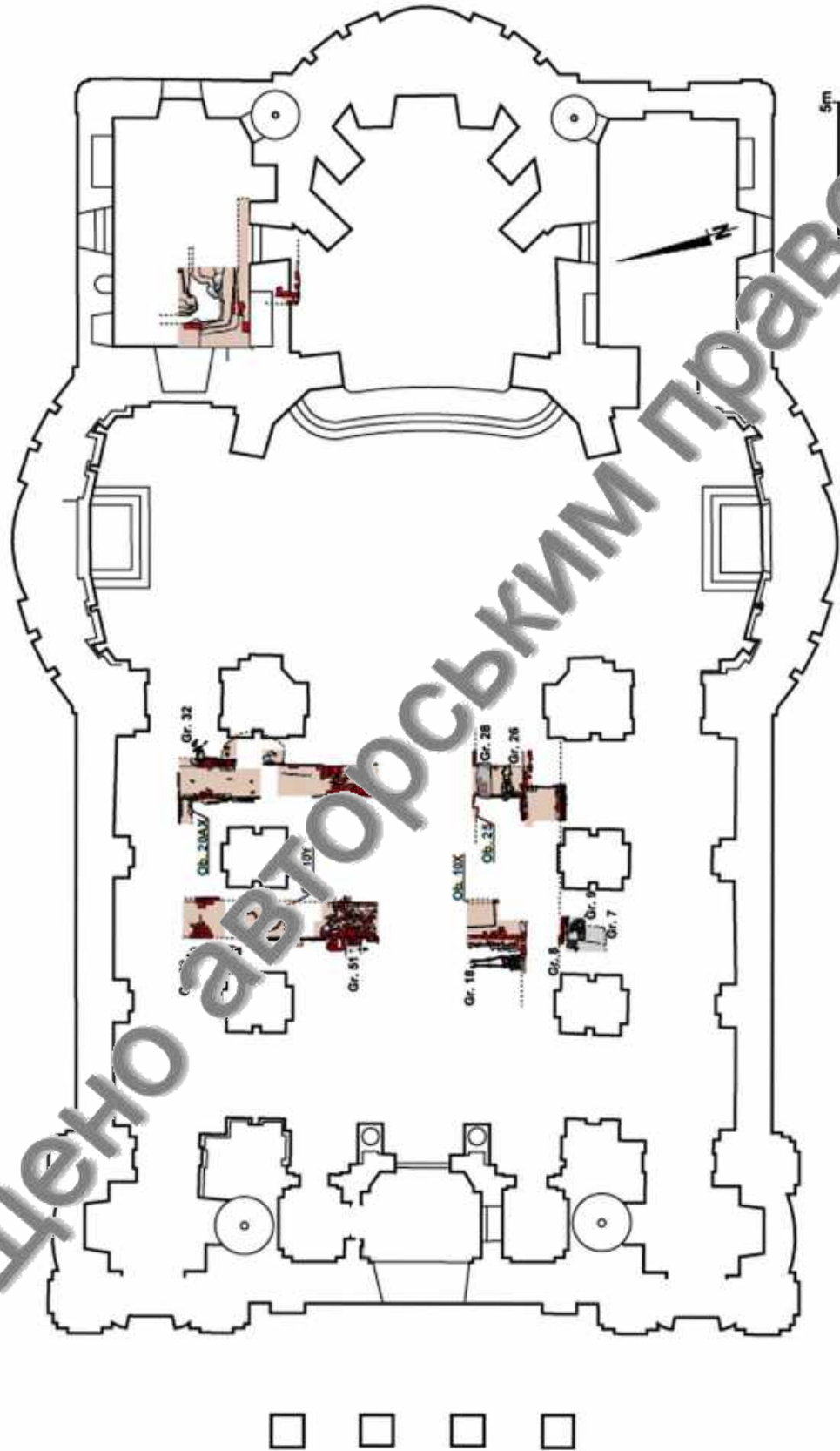

Рис. Г. 167. Холм № 261. План Холмської базилики з виявленими похованнями XIII ст. [Gołub 2016, s. 167]

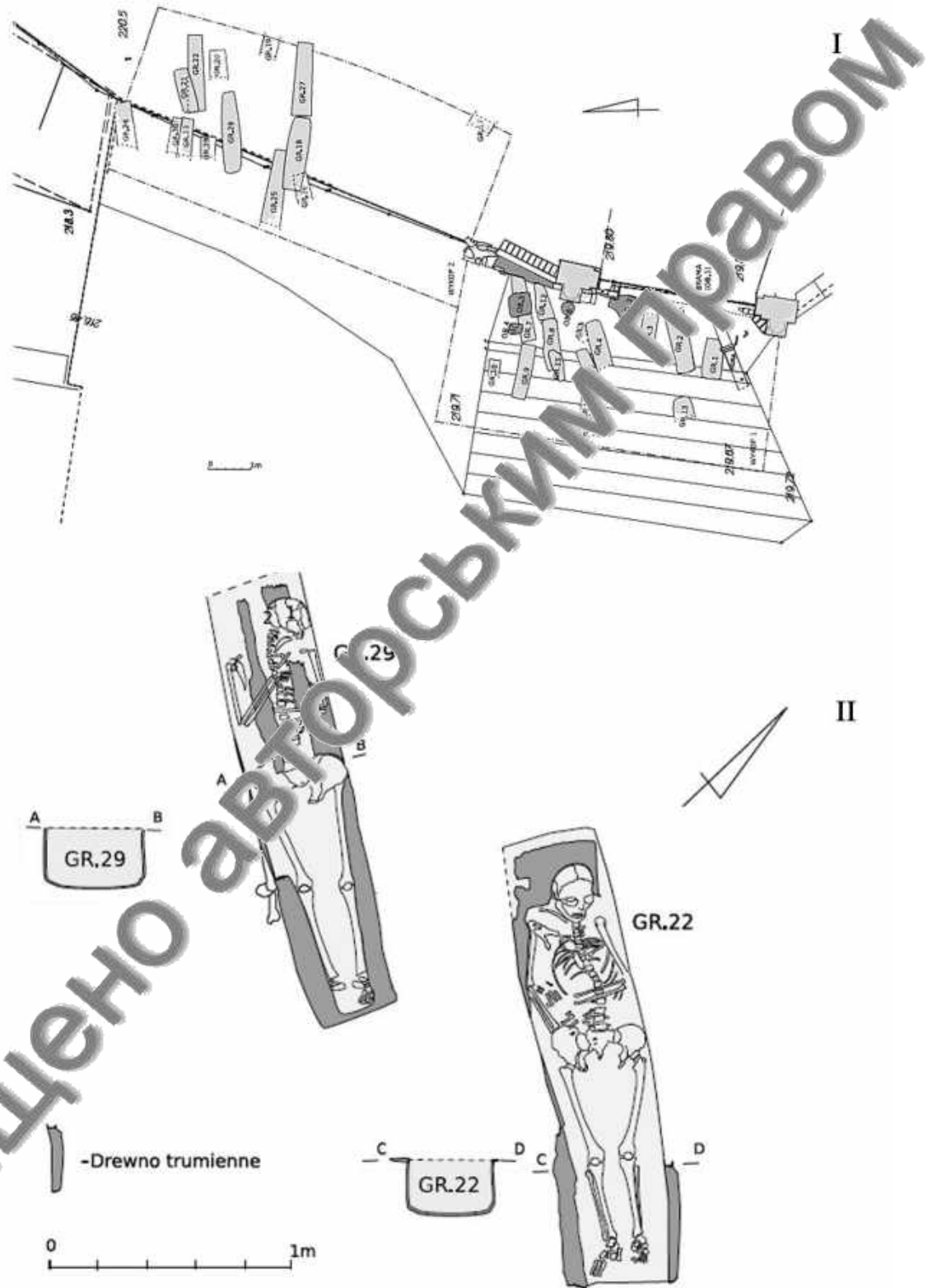

Рис. Г. 168. Холм № 262. I – план могильника; II – план поховань № 29 і № 22
 [Maziarczuk 2019, s. 15–16]

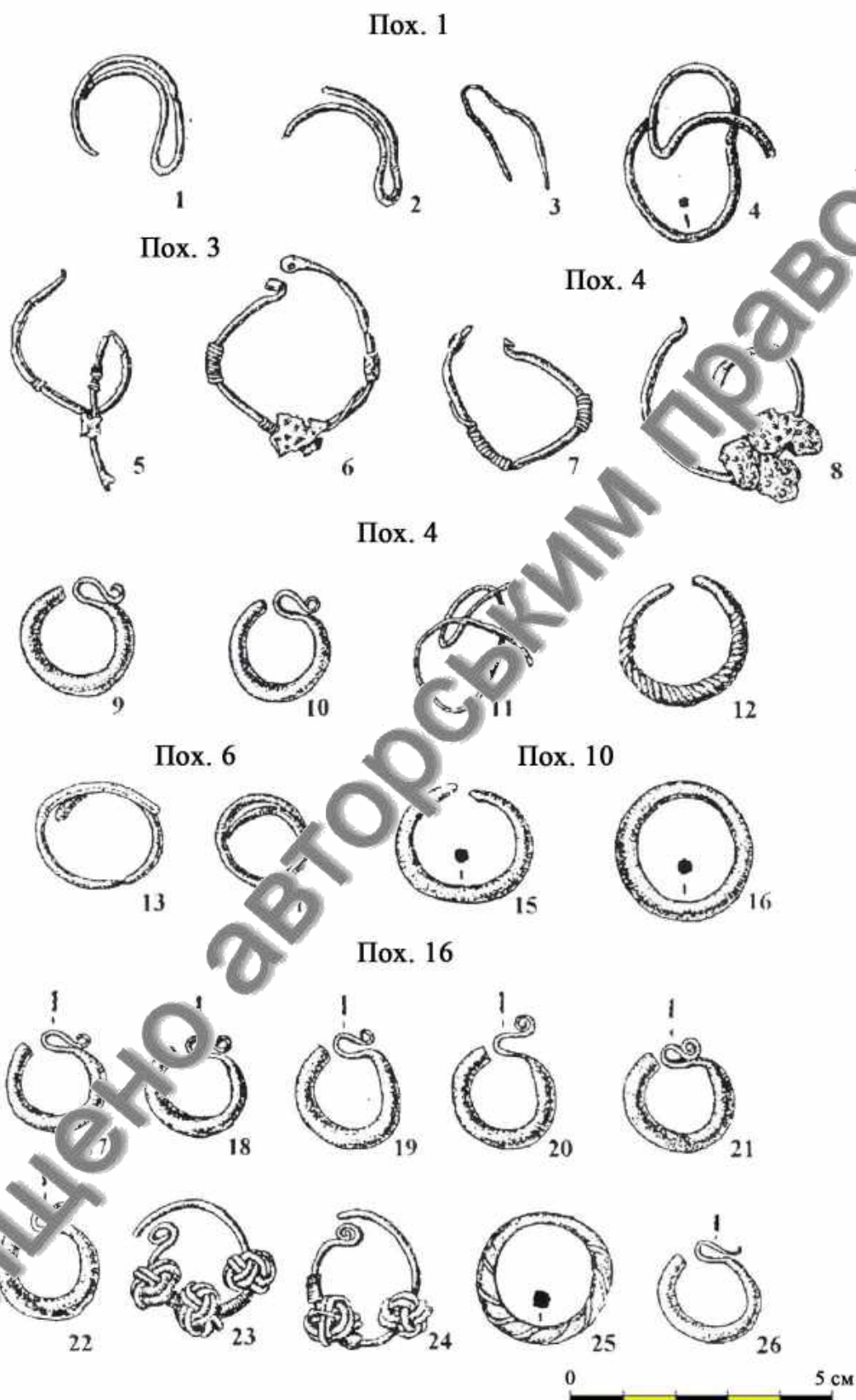

Рис. Г. 169. Валява № 263. Поховальний інвентар. 15–16 – персні [Ретегугуз, Терс'куй 1997, s. 110]

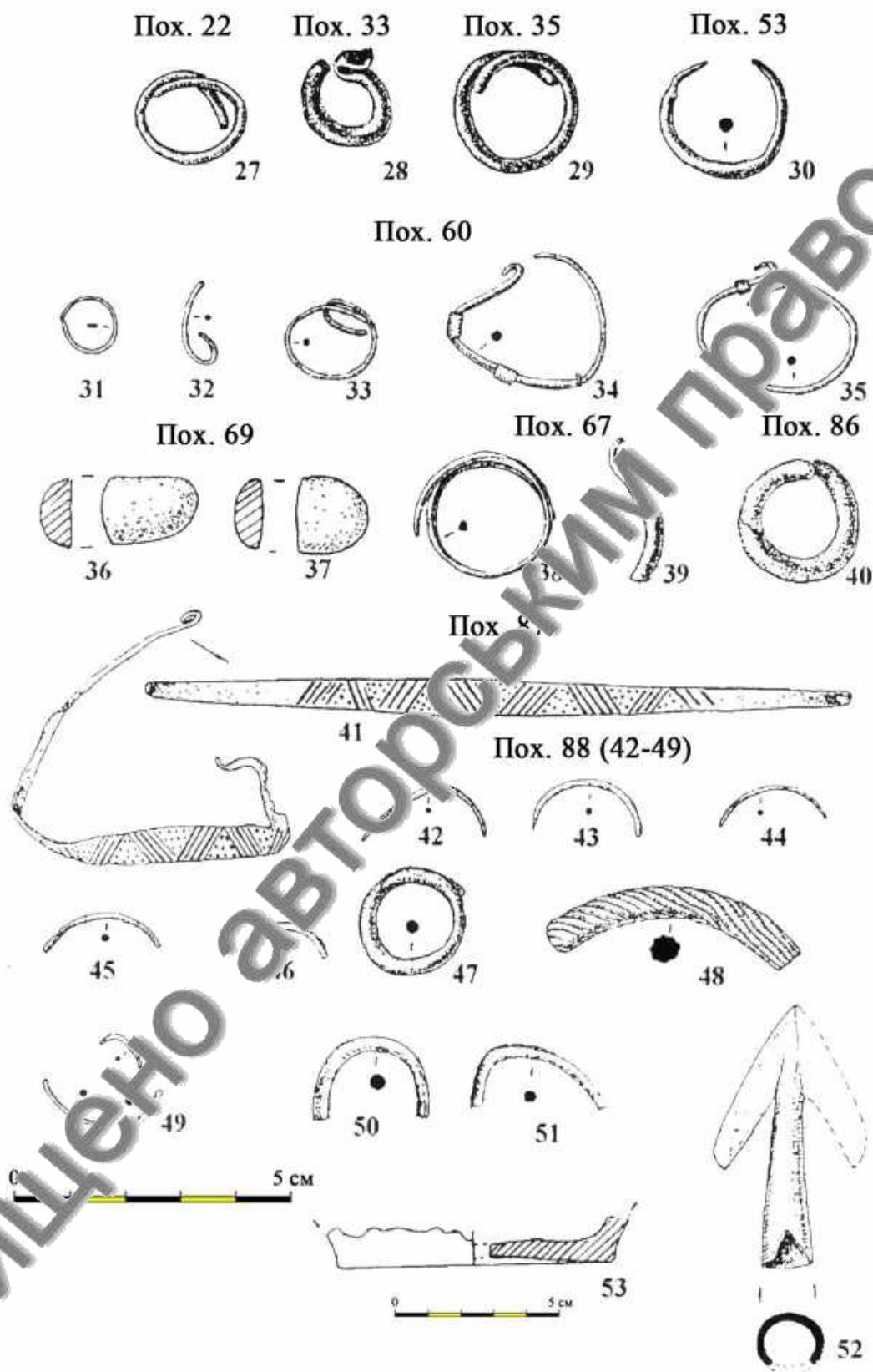

Рис. Г. 170. Валява № 263. Поховальний інвентар. 50–53 – інвентар зі знищених поховань [Petehуycz, Ters'kuj 1997, s. 112]

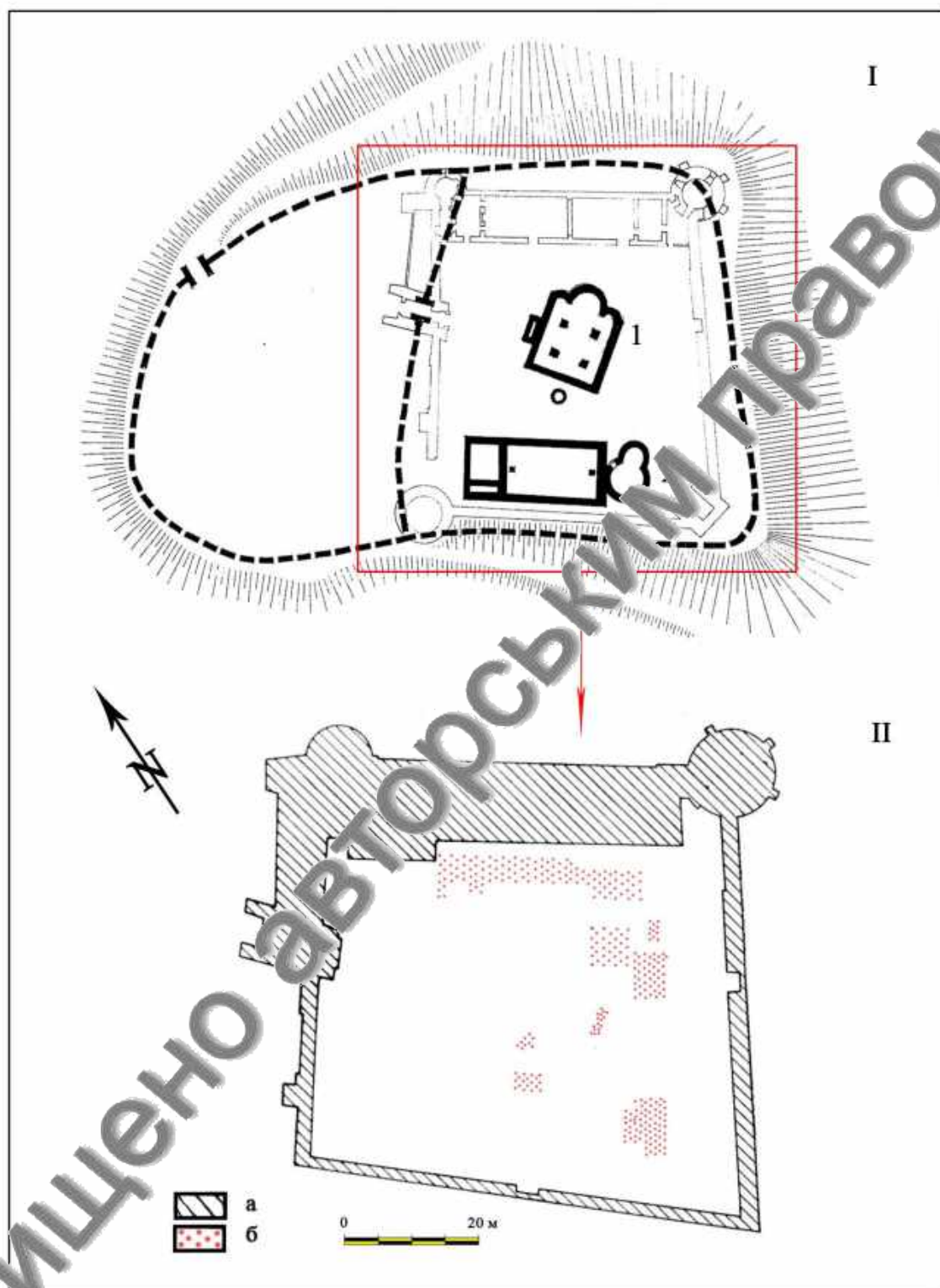

Рис. Г. 171. Перемишль № 264. Замкова Гора. I: 1 – церква Святого Йонана Хрестителя; 2 – ротонда і палац; II: а – сучасна забудова; б – територія досліджених ділянок могильника [Zoll-Adamikowa 1966, s. 85; доопрацювання автора]

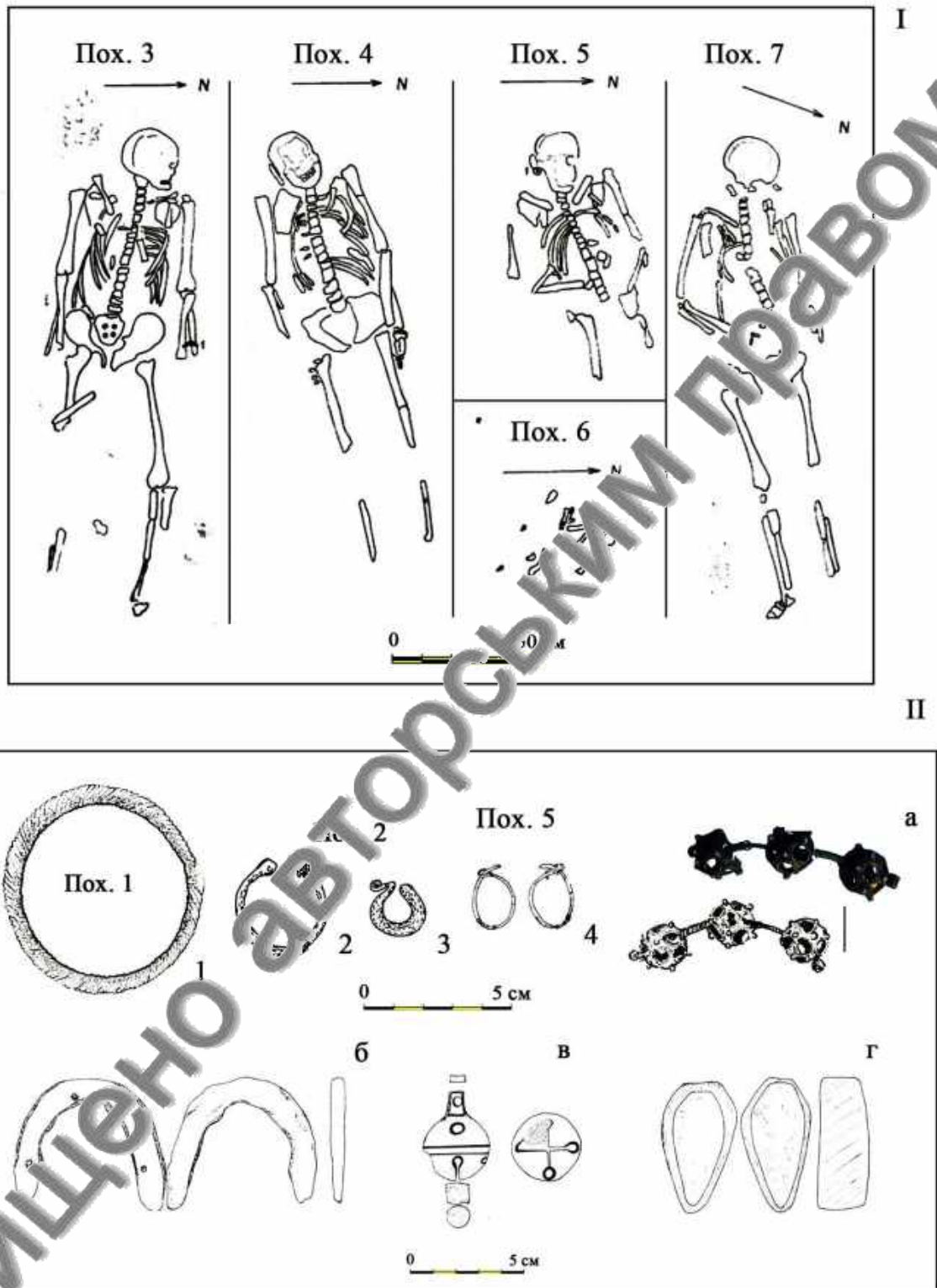

Рис. Г. 172. Перемишль № 265. I – план поховань (розкопки 1983 р.); II – 1–4 – поховальний інвентар; а, в, г, – знахідки поза об'єктами; б – в заповнені (?) поховання № 3 [Koperski 1988, s. 406–408]

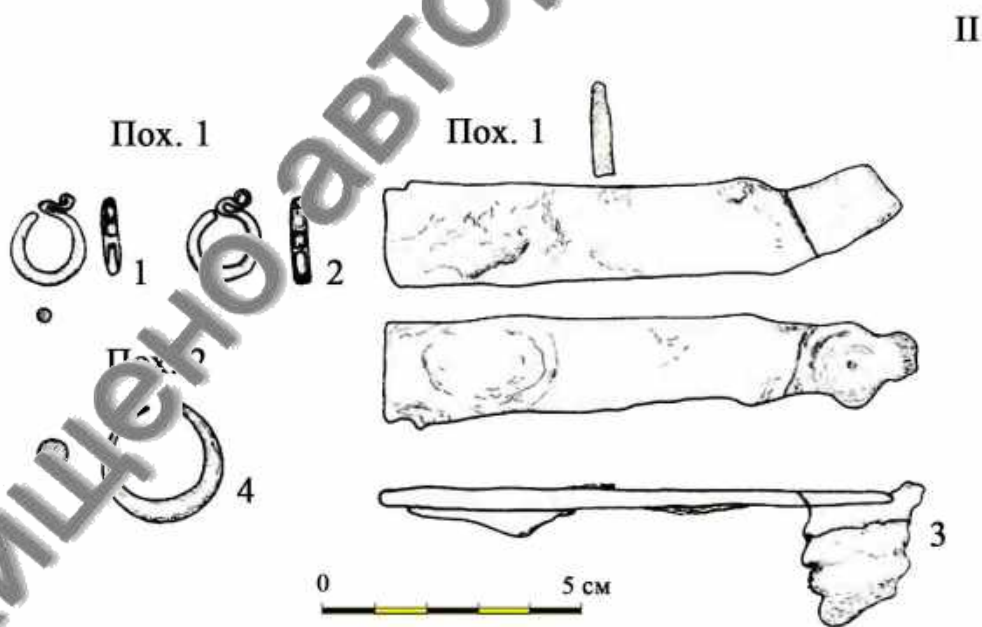
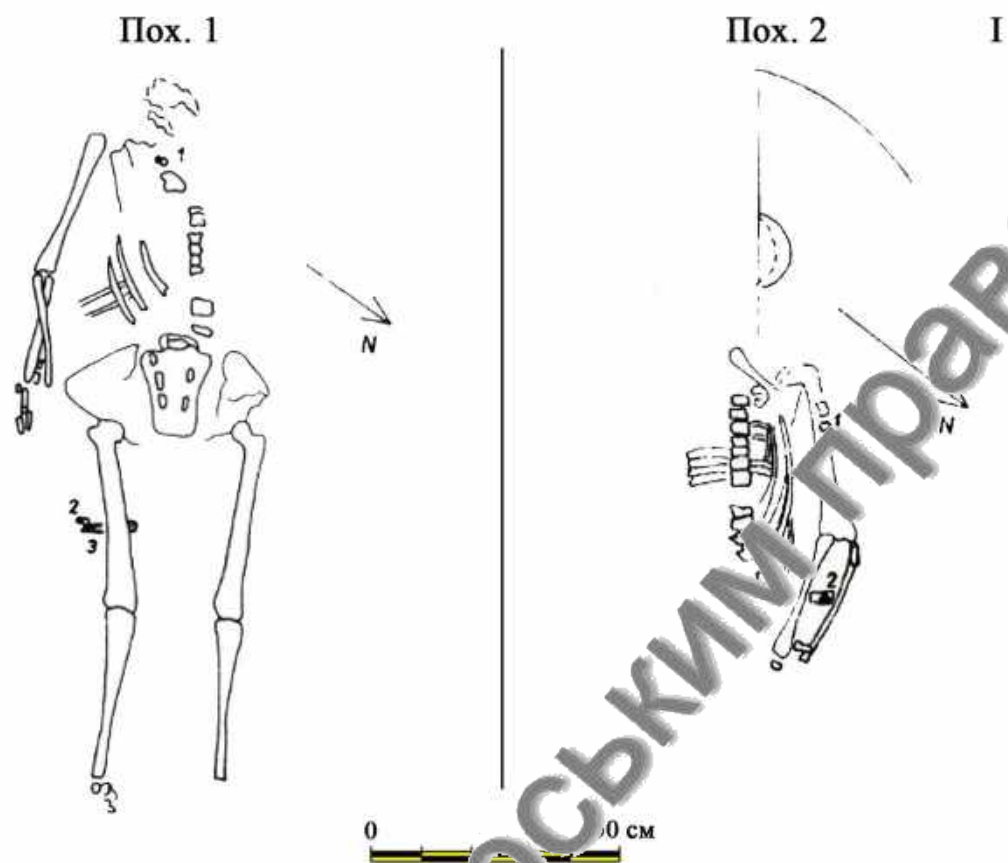

Рис. Г. 173. Перемишль № 266. I – план поховань; II – інвентар [Koperski 1988, s. 415, 417–418]

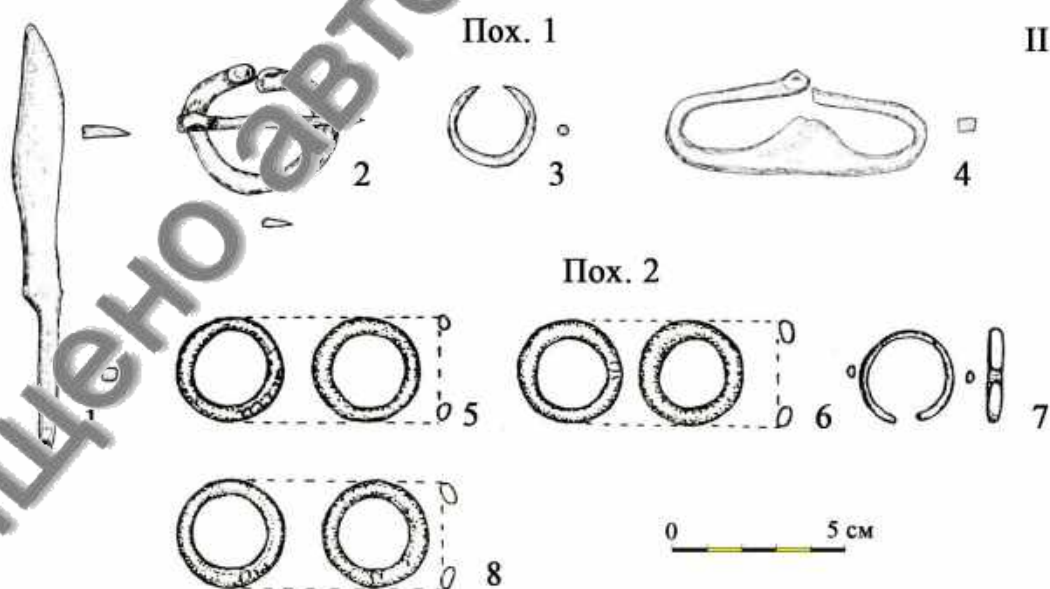
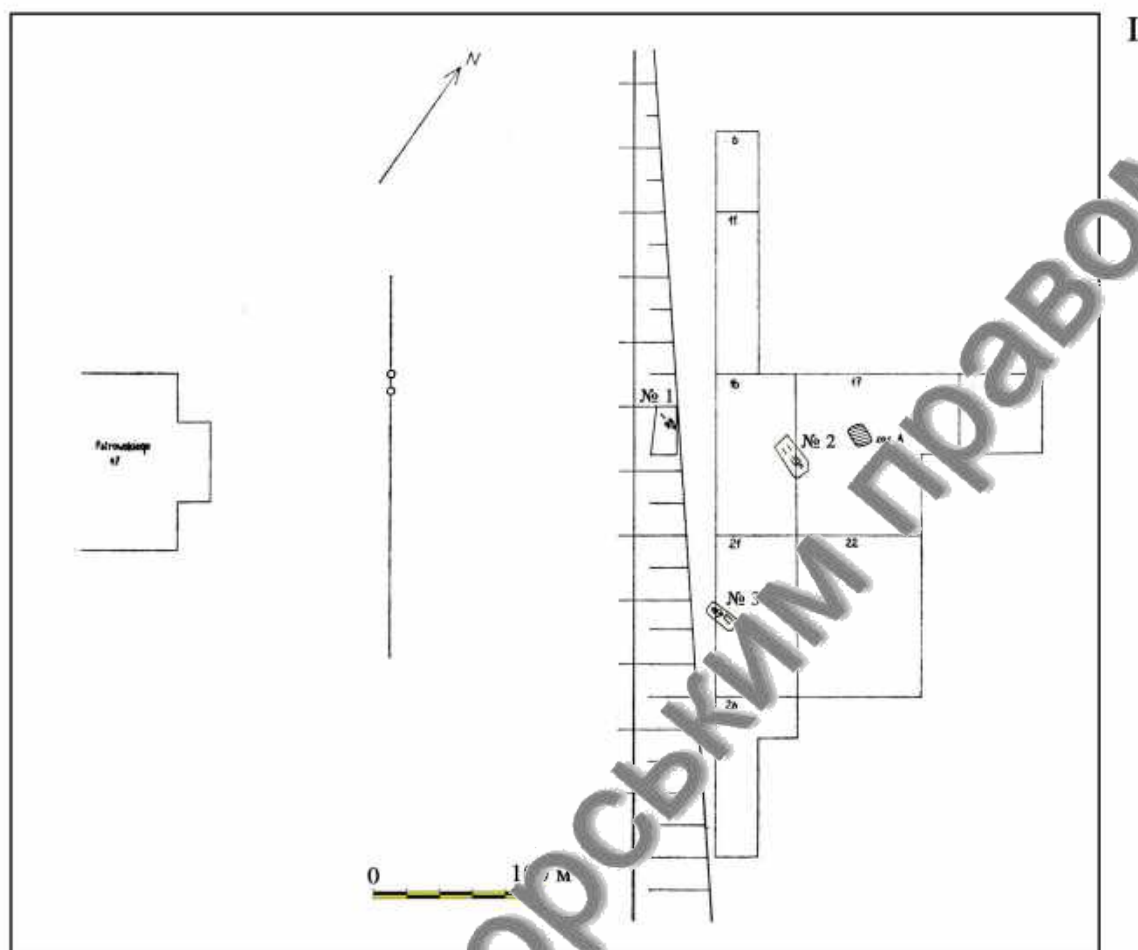
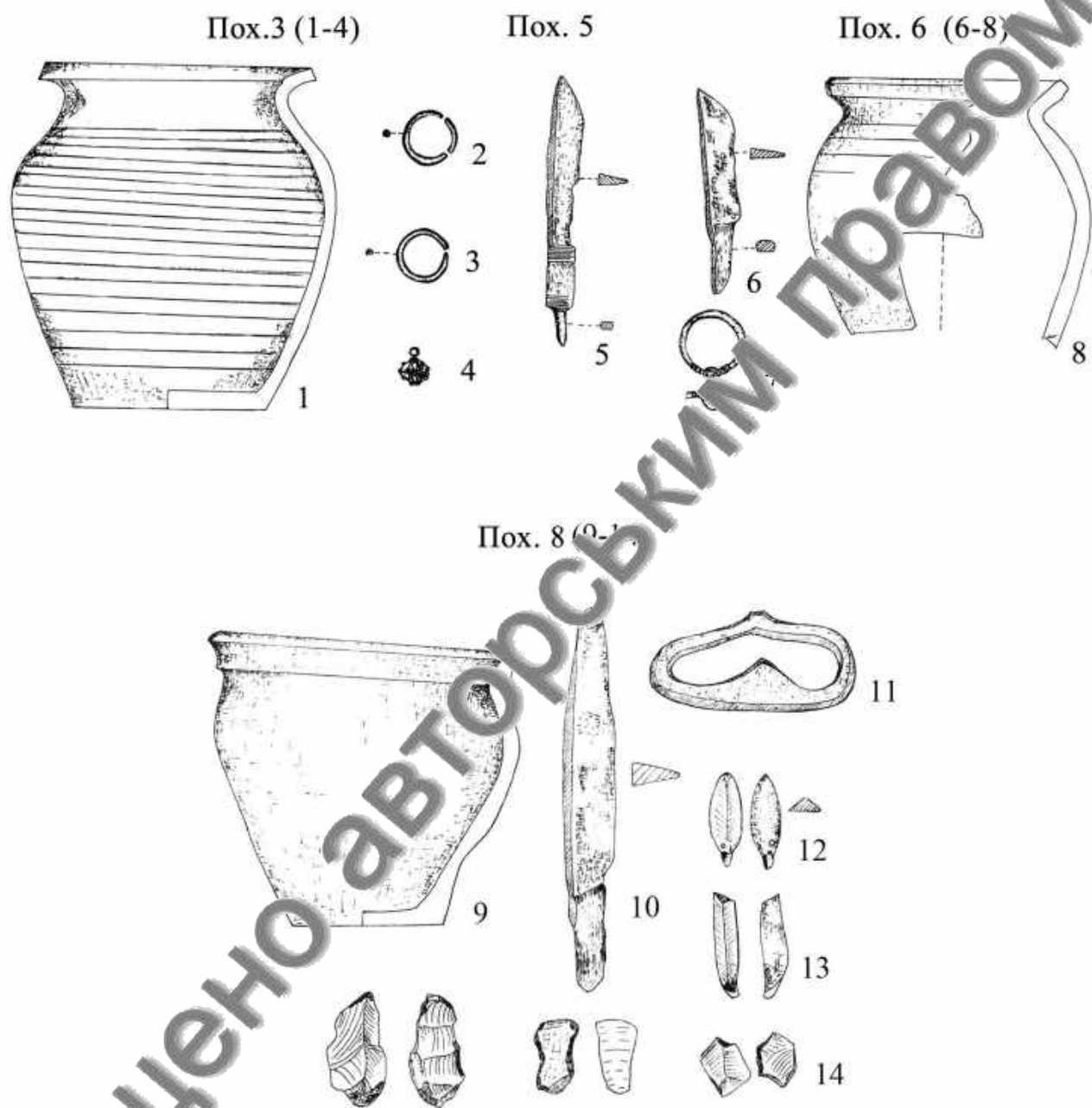

Рис. Г. 174. Перемишль № 267. I – план могильника; II – поховальний інвентар [Koperski 1988, s. 396; 1994, s. 51–52]

Г. 175. Перемишль № 268. Поховальний інвентар [Koperski 1987, s. 210,

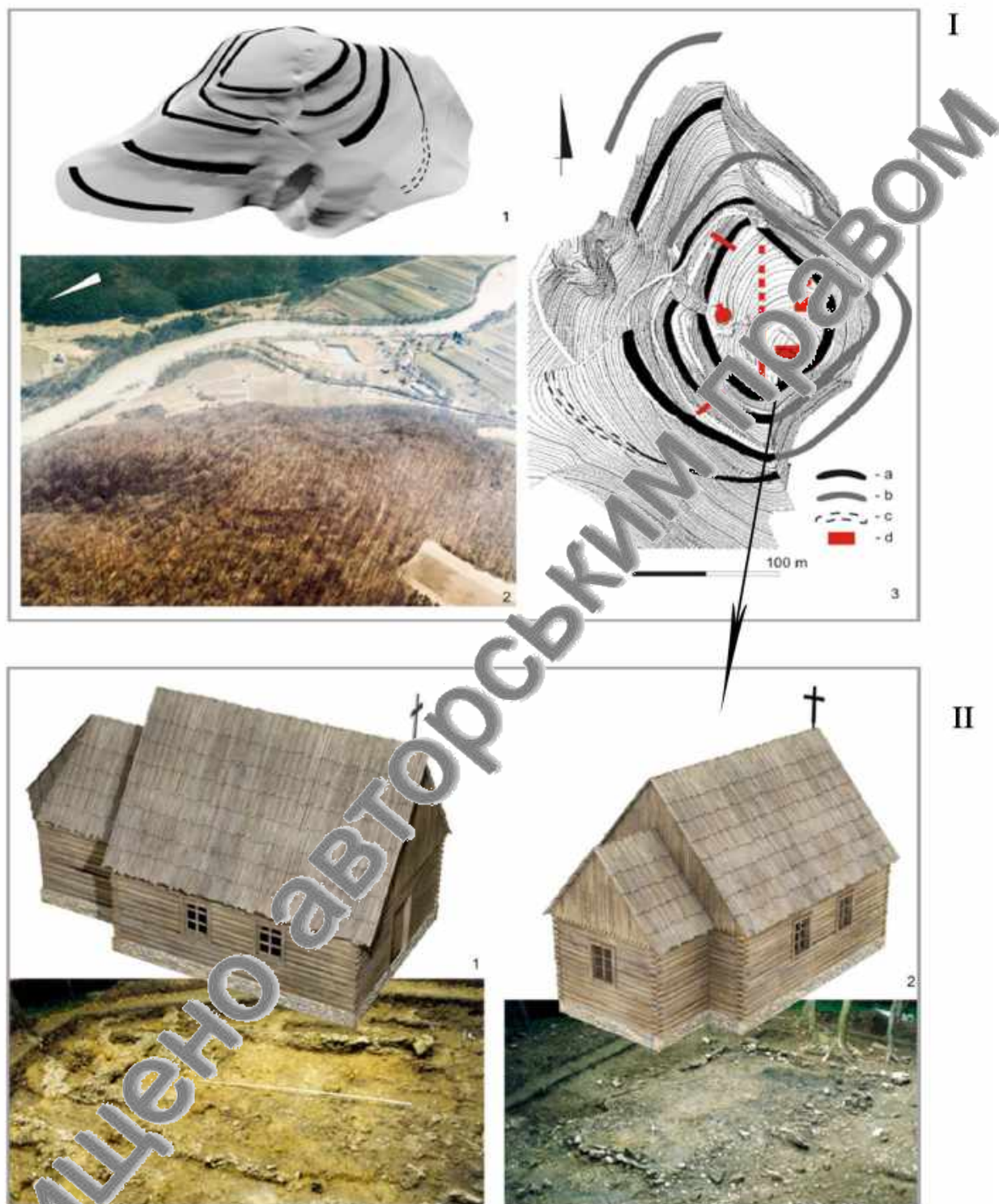
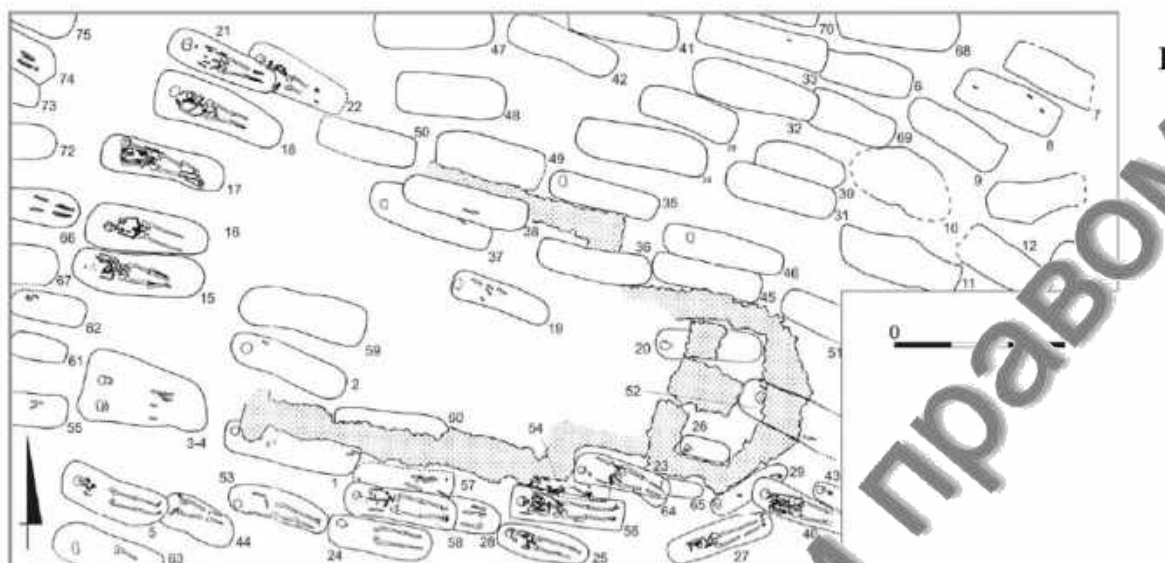

рис. Г. 176. Трепча № 271. I – місце виявлення могильника на дитинці
 родища; II – реконструкція та фото фундаментів відкритих церков: 1 – середина
 XII – середина XIII ст.; 2 – середина XIII – початок XIV ст. [Ginalski, Kotowicz
 2019, s. 128]

I

II

Рис. Г. 177. Терепче № 271. I – план могильника; II – вигляд на могильник із півночі [Ginalski, Kotowicz 2019, s. 130; MHS-foto-193–1997]

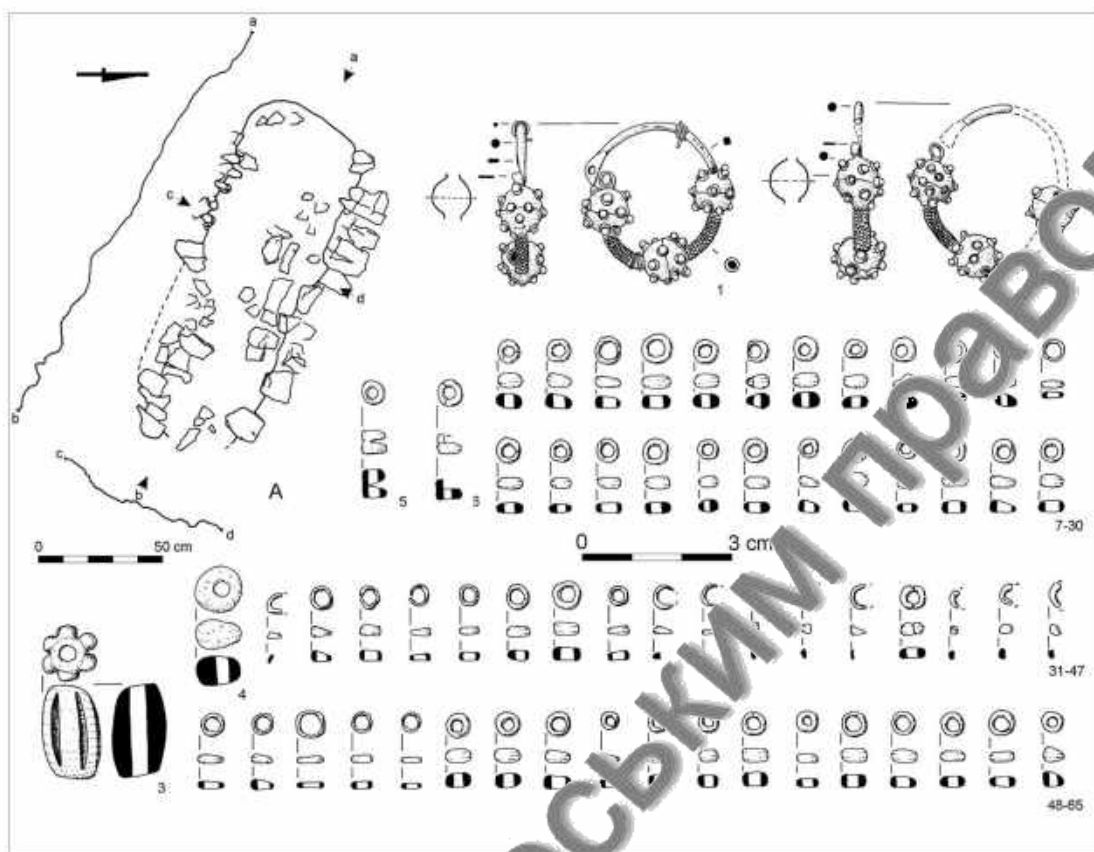

Рис. Г. 178. Терепча № 271. Поховання № 7 та виявлений у ньому інвентар [MHS/A/-695-31-32-1996; рис. П. Котовіча; фото Д. Шувальського]

Рис. Г. 179. Терепча № 271. I – поховання № 15–16; II – поховальний інвентар [MHS/A/-695-20-1996; - 697-115-1997; рис. П. Котовіча; фото Д. Шувальського]

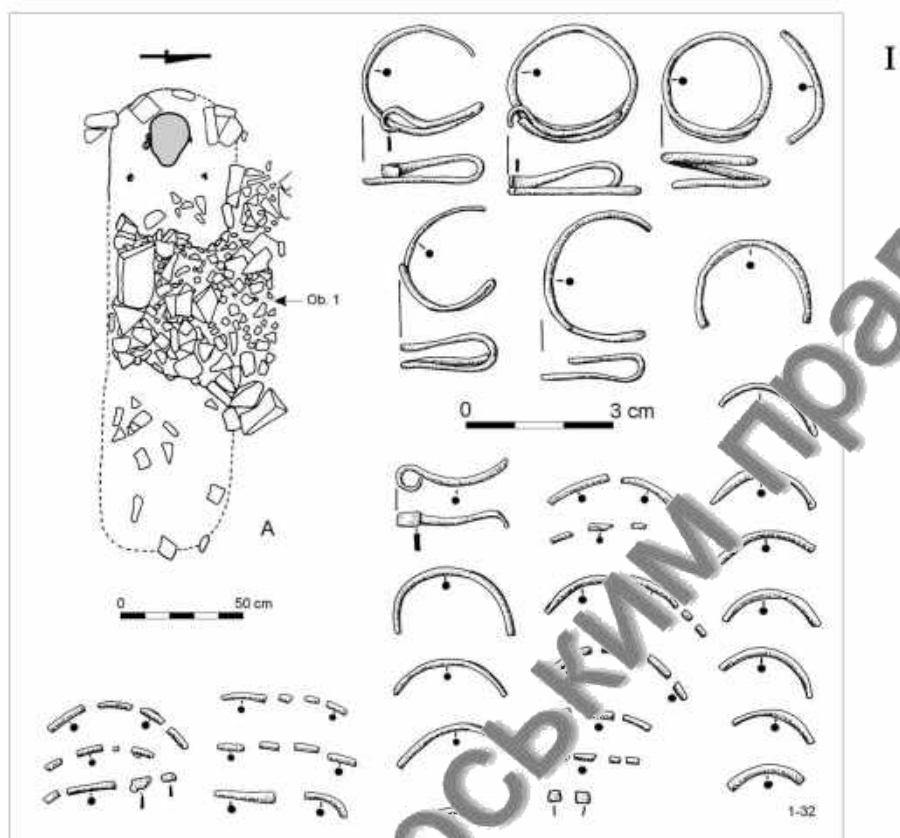

Рис. Г. 180. Терепча № 271. Поховання № 20 і виявлений у ньому інвентар [MHS/A/-697-177-179-1997; рис. П. Котовіча; фото Д. Шувальського]

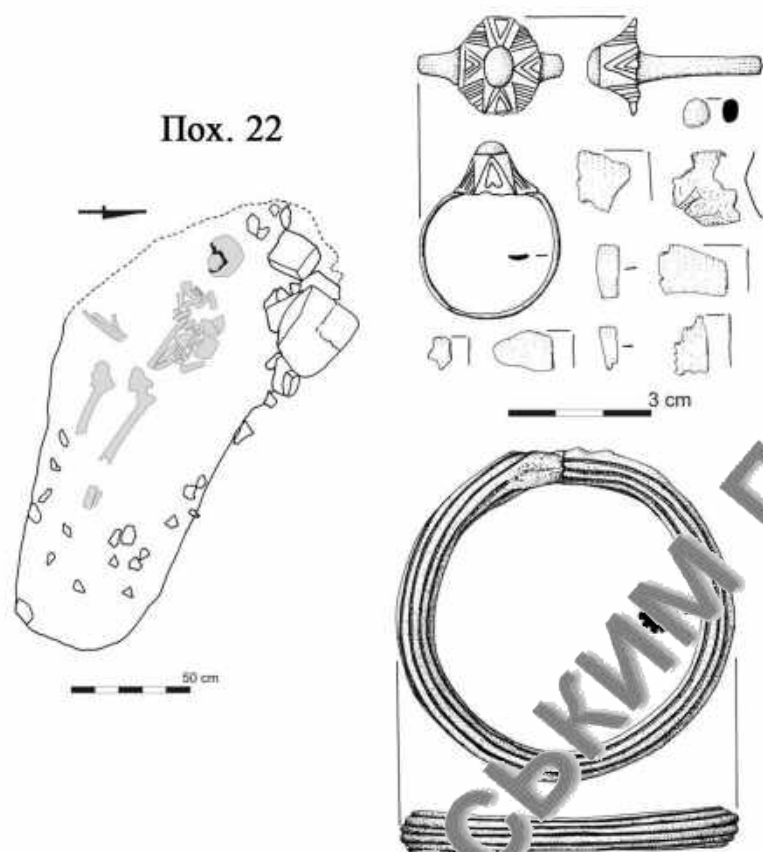

Рис. Г. 181. Терепча № 271. I – поховання № 22 і виявлений у ньому інвентар;
 II – фото поховального інвентарю [MHS/A/-697-121-1997; -697-197-1997;
 рис. П. Котовіча; фото Д. Шувальського]

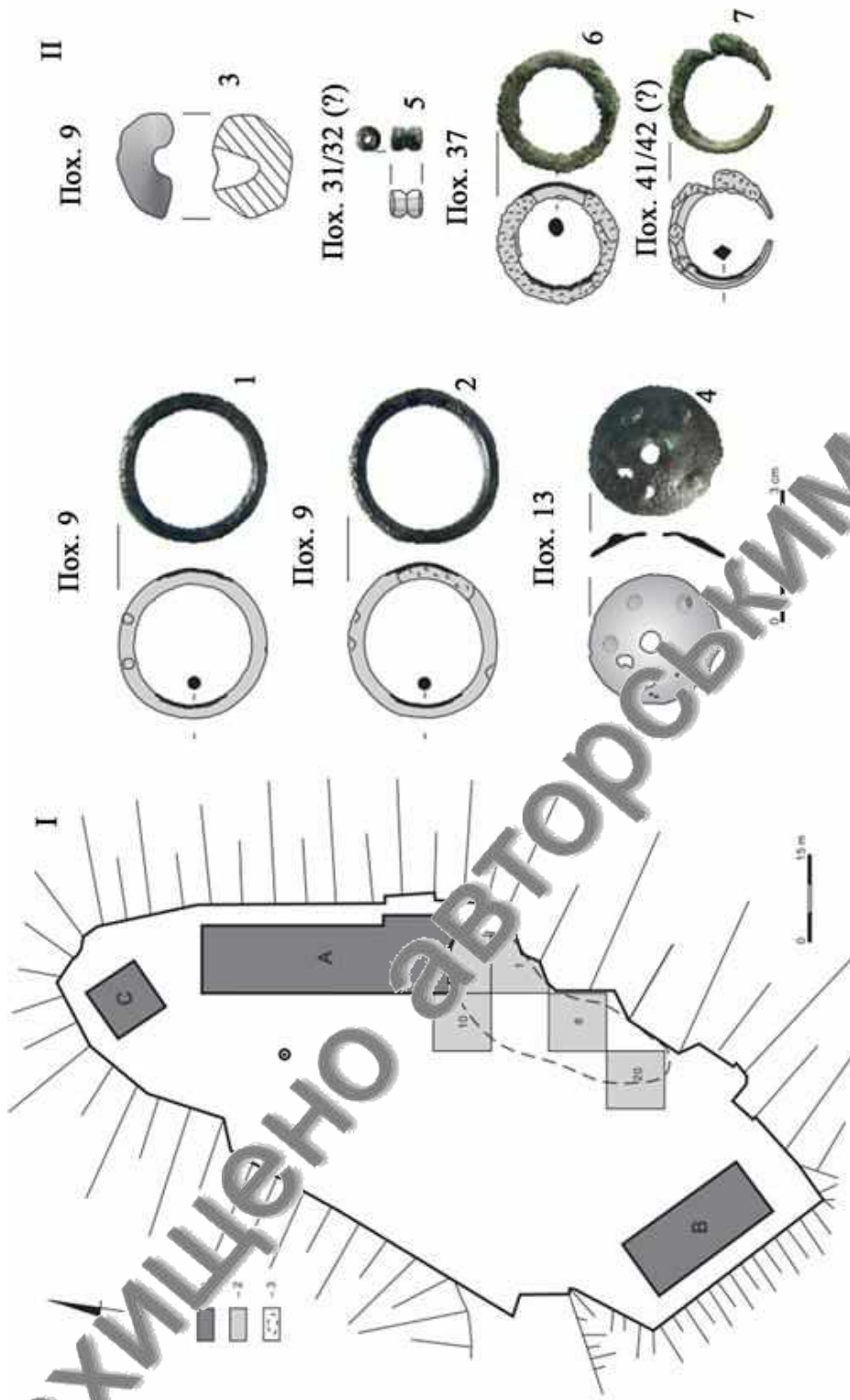

Рис. Г. 182. Сянок № 272. Замкова гора. I – сучасні будівлі (А – замок; В – голландський будинок) та оглядовий майданчик (С – на реліктах вежі “Казимира”); 2 – розташований на території ділянки, де були виявлені поховання; 3 – приблизна, максимальна площа виявленої кладовища; II – поховальний інвентар: 1–2 – бронзові кільця (пряжка); 3 – пряслице; 4 – фрагмент олов’яного гудзика; 5 – скляна намистина; 6 – бронзове кільце (пряжка); 7 – бронзовий перстень (Kotowicz 2010, s. 188, 200]

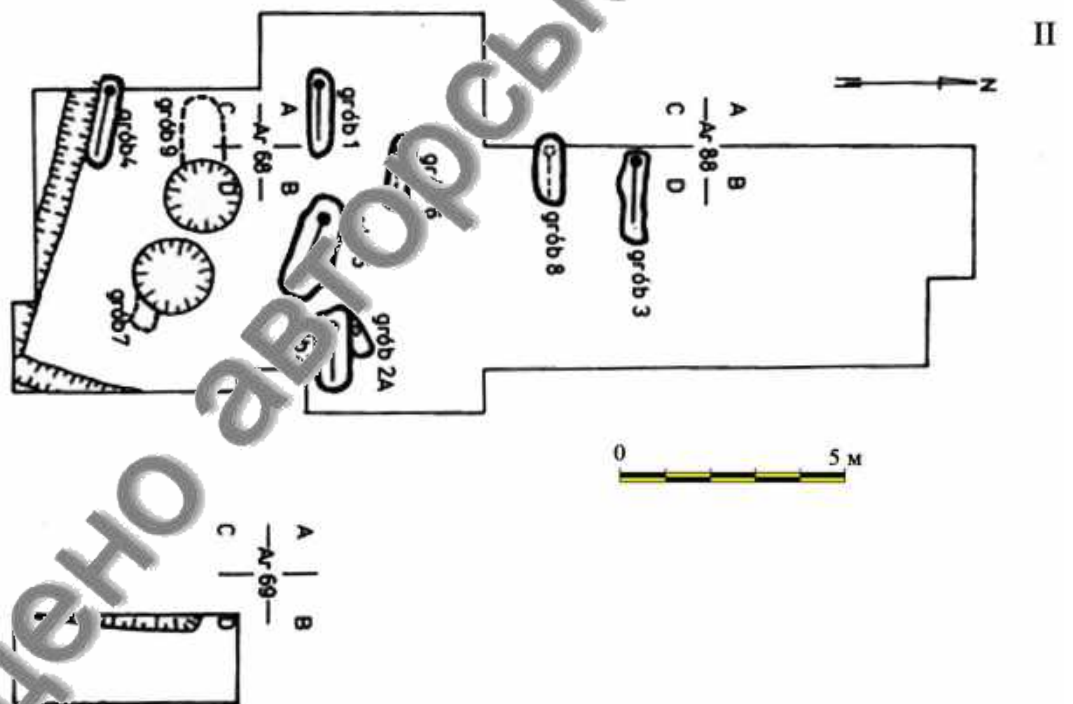

Рис. Г. 183. Дорогичин № 273. I: 1 – західне поселення; 2 – дитинець; 3 – східне поселення; 4 – укріплене приміське поселення; 5 – укріплене(?) приміське поселення; 6 – відкрите поселення; 7 – відкрите поселення, т. зв. Руська сторона; 8 – ґрунтове кладовище; 9 – скупчення курганів; Б – річ; С – сучасне русло річки Буг; II – план кладовища [Pawlata 1991, s. 113; Dzik 2019, s. 93]

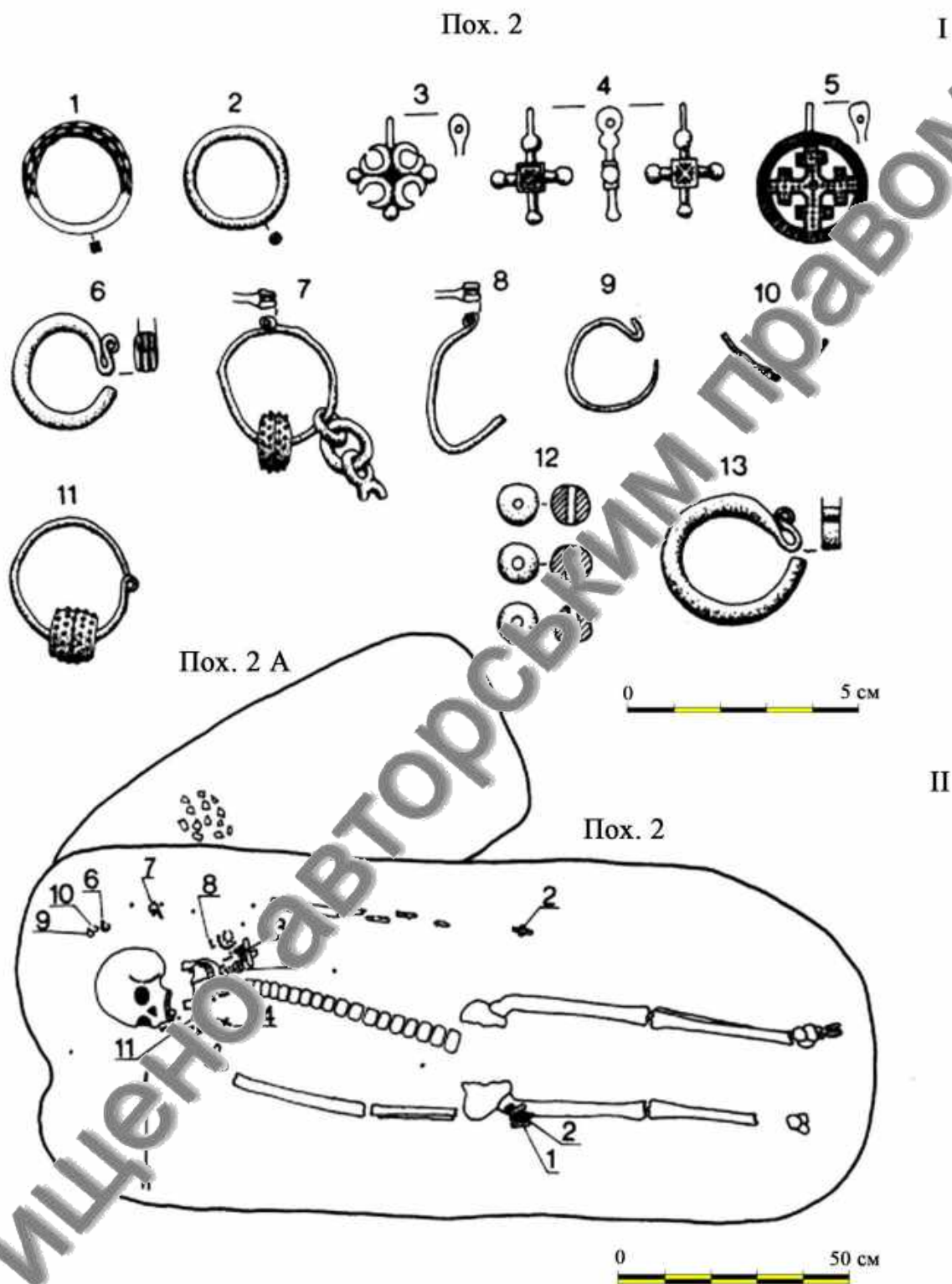

Рис. Г. 184. Дорогичин № 273. I – поховальний інвентар; II – план поховання № 2 [Pawlata 1991, s. 114]

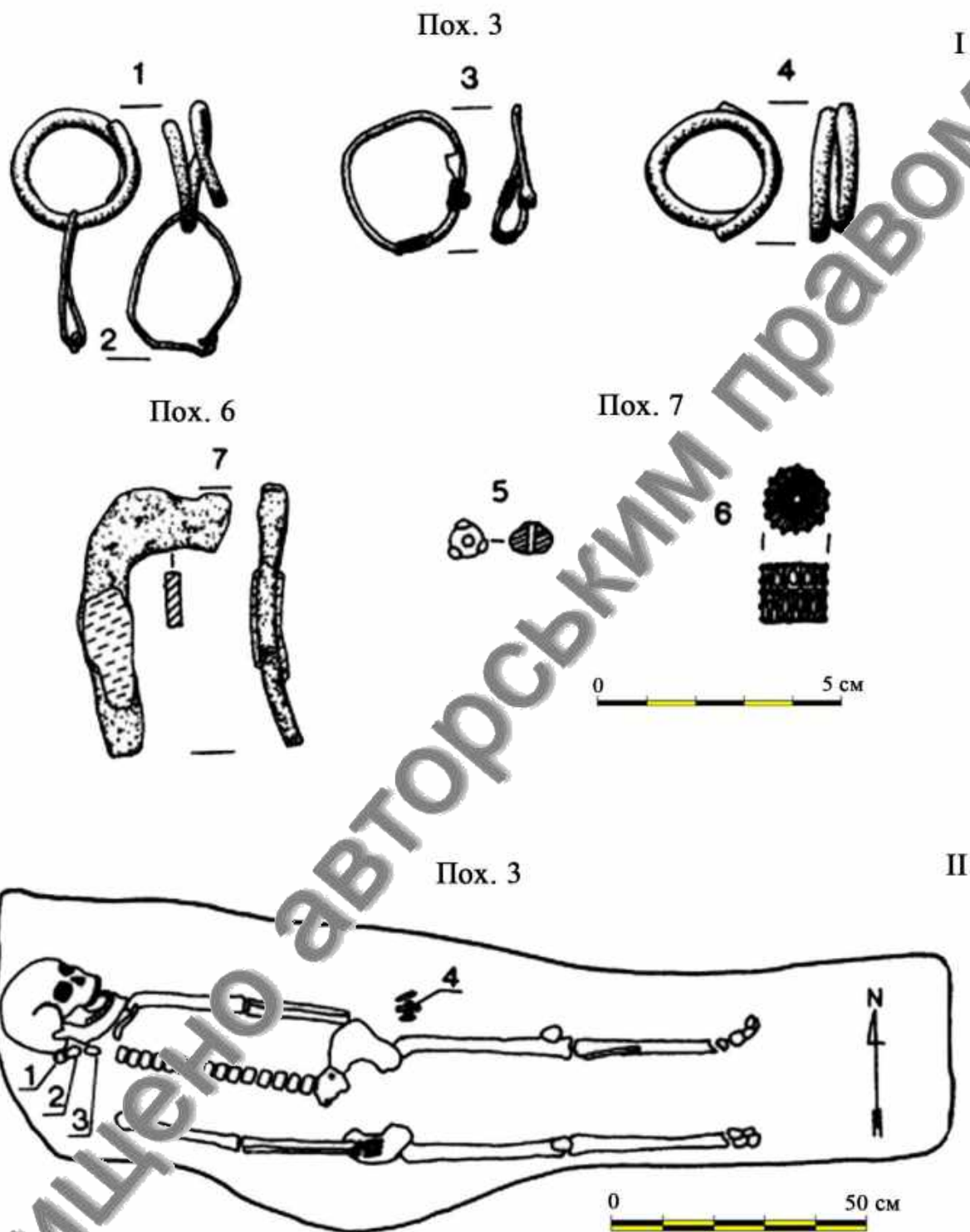
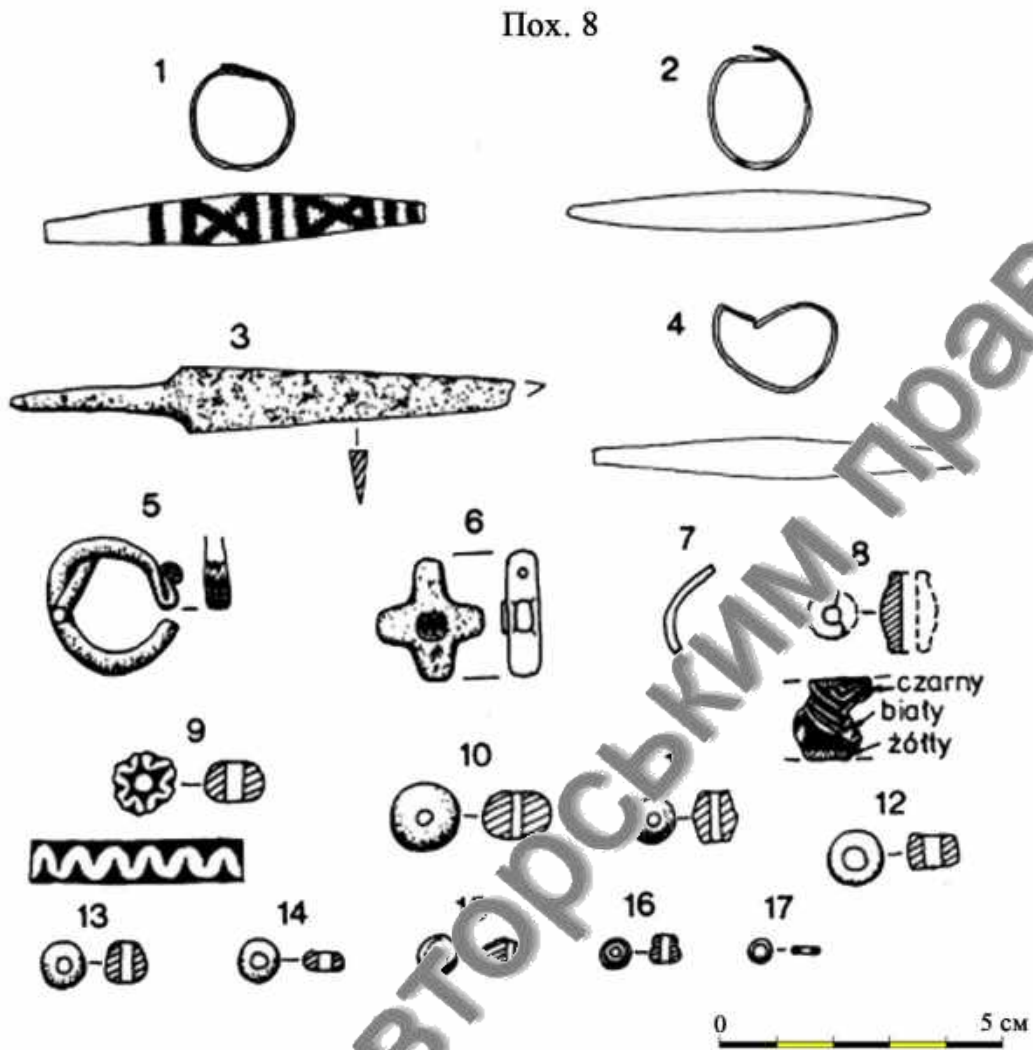

Рис. Г. 185. Дорогичин № 273. I – поховальний інвентар: 4 – перстень; 7 – зяж; II – план поховання № 3 [Pawlata 1991, s. 116]

Пох. 8 II

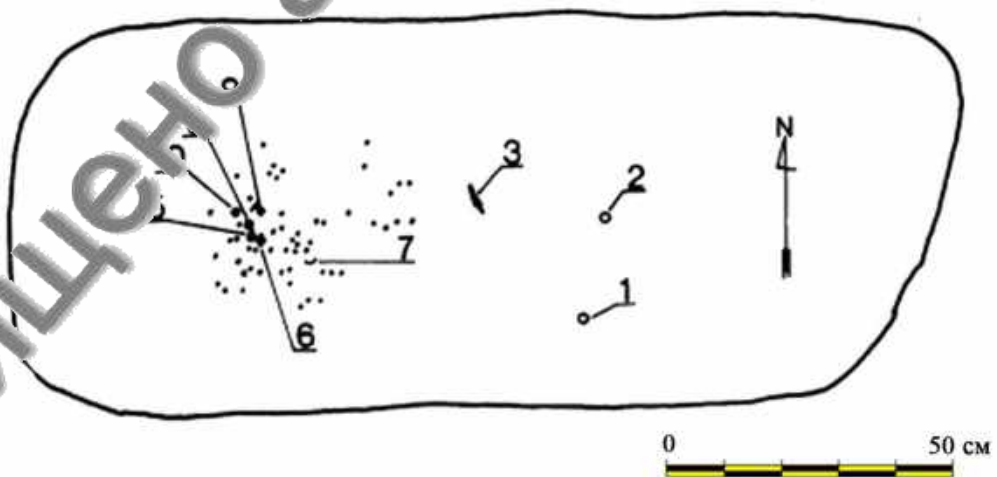

Рис. Г. 186. Дорогичин № 273. I – поховальний інвентар: 1, 2, 4 – персні;
II – план поховання № 8 [Pawlata 1991, s. 119]

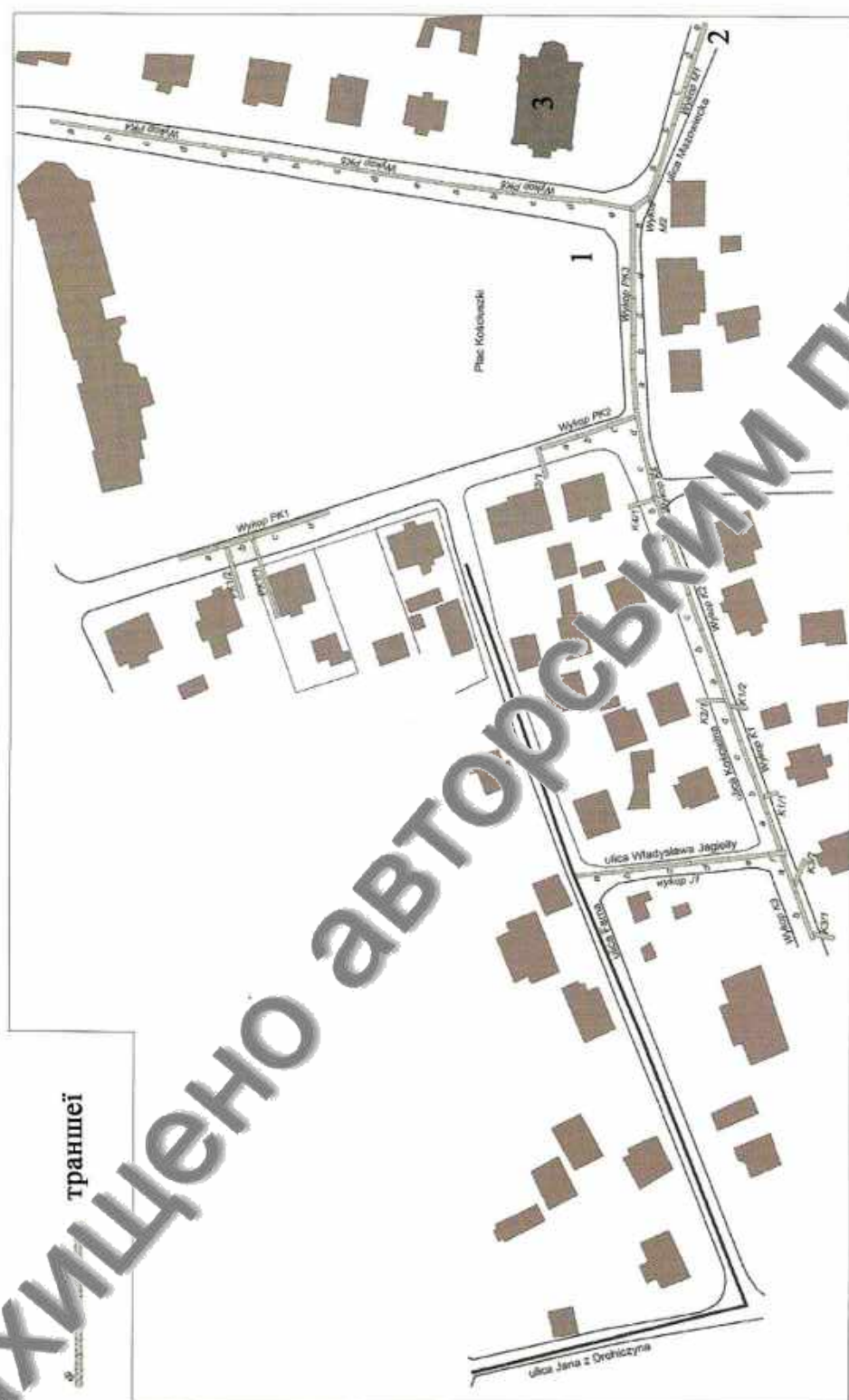

Рис. Г. 187. Дорогичин № 274. 1 – пл. Костюшка; 2 – вул. Мазовецька; 3 – церк. святого Миколая

[Sikora 2009, гус. 2]

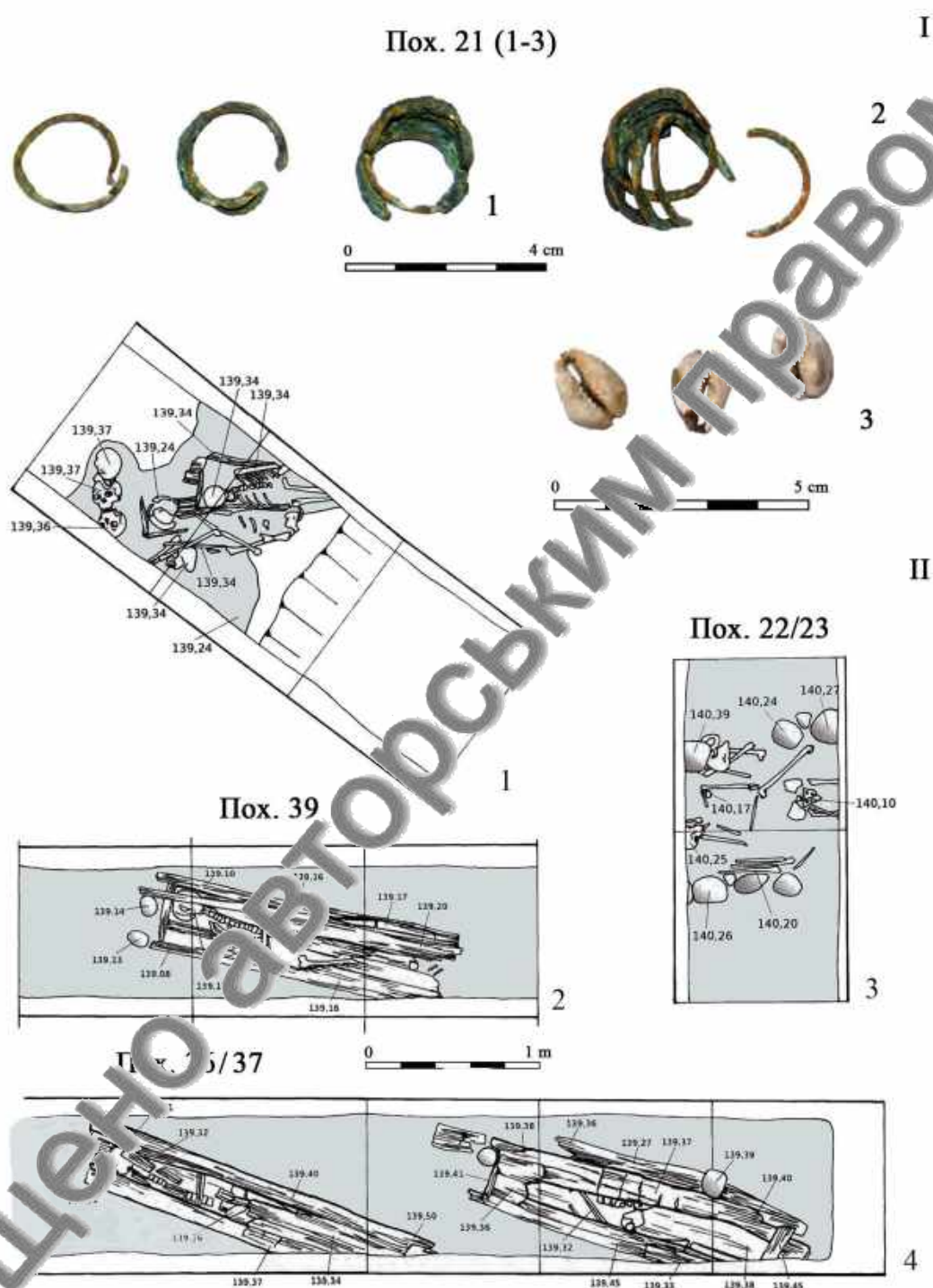

Рис. Г. 188. Дорогичин № 274. I – інвентар: 1–2 – скроневі кільця; 3 – мушлі каури – намистини; II – окремі поховання у домовинах; 1 – багат шарові поховання [Andrzejewski, Sikora 2011, s. 82]

Рис. 1. 19. Поховальний інвентар: 1-2 – Дорогобуж № 30 [Прищепа 2018, рис. 3, 4/7]; 3 – Пересопниця № 35 [Rauhut, 1960, tabl. XIII, 7]; 4-5 – Більче-Золоте № 92 [МАК – 4231, фото Р. Миськи]; 6-9 – Накваша № 47 [Онищук 2020, рис. 5]; 10 – Лапшин № 88 [ЛІМ – СК-6, КР-12298]; 11-15 – Верхняківці [МАК – 4770, фото Р. Миськи]; 16 – Михалків № 102 [Hadaczek 1903, tabl. VII, 2]; 17-18 – Увисла № 108 [Ossowski 1890]; 19 – Блищанка № 114 [Lowoch 2007, рис. 19]; 20-21 – Бедриківці № 112 [ТКМЗА № 4936-4937, фото В. Каспрука]; 22 – Дзвиняч № 118 [Lowoch 2007, рис. 19]; 23-24 – Зелений Гай [МАК – 3768, фото Р. Миськи].

Рис. 190. Поховальний інвентар: 1–3 – Остап’є № 142 [Брук 1936, рис. 9]; 4 – Митків № 148 [Ягодинська 2007, рис. 4, 19]; 5–6 Товстолуг № 151 [МАК – 1999, фото Р. Миськи]; 7–8 – Маморниця № 190 [ЧОКМ – 14619-П-1067, 14620-П-1068]; 9 – Василів № 193 [ЧОКМ – 1353-П-19584]; 10 – Митків № 198 [ЧОКМ – 12729-П-922]; 11 – Ленківці № 237 [ЧОКМ – 11926-П-565]

Додаток Г
Графічні реконструкції домовин

Рис. Г. 1. Реконструкція дерев'яної прямокутної домовини, збитої цвяхами, без додаткових систем кріплення [Автори І. Луцик, І. Мелимук 2022]

Рис. Г. 2. Реконструкція дерев'яної прямокутної домовини, складеної за допомогою системи пазів і збитої дерев'яними тиблями [Автори І. Луцик, І. Мелимук 2022]

Рис. Г. 3. Реконструкція дерев'яної прямокутної домовини, складеної за допомогою системи пазів і збитої дерев'яними тиблями. Віко довше за саму домовину [Автори І. Луцик, І. Мелимук 2022]

Рис. Г. 4. Реконструкція дерев'яної прямокутної домовини, скріпленої за допомогою дерев'яних тиблів, без додаткових систем кріплення [Автори І. Луцик, І. Мелимук 2022]

Рис. Г. 5. Реконструкція дерев'яної прямокутної домовини, складеної за допомогою системи пазів і кріплення на зруб, влаштованого на брусках [Автори І. Луцик, І. Мелимук 2022]

Рис. Г. 6. Реконструкція дерев'яної прямокутної домовини, складеної за допомогою системи пазів і збитої цвяхами [Автори І. Луцик, І. Мелимук 2022]

Додаток Д
Антропологічні реконструкції

Додаток Д. 1. Череп жінки, похованої під підлогою Успенського собору в Києві, перед пластичною реконструкцією. Фото Б. Дацюка [Горбенко 2016]

Рис. Д. 2. Пластична реконструкція обличчя похованої під підлогою Успенського собору у Крилосі №160 жінки. Автор – С.Горбенко. I – без головного убору (2000); II – з головним убором (2000) [Горбенко 2021б]; III – фото скульптури (2022)

рис. Д. 3. Процес дослідження реконструкції черепа жінки із Крилоса (л. 160). I – рентгенографія [виконано в Поліклініці № 1, вул. Руська, 20, Львів. Автор – лікар Е. В. Зеляк]; II: 1 – процес 3 D сканування; 2 – модель у програмі sketchfab.com

Іл. Д. 4. Реконструкція черепа жінки із Крилоса (№ 160). I – опрацьована 3D модель; II – реконструкція обличчя у програмі Metahuman Creator [Автор – А. Гривняк]

Рис. Д. 5. Антропологічні реконструкції облич поховань, виявлених на Галицько-Волинських землях: 1 – Луцьк № 18, поховання № 2 (автор – Дорота Лоркевіч-Мішинська) [Архів проєкту А. Галімова “Україна. Повернення своєї історії” канал 1+1]; 2 – Звенигород № 73, поховання № 1 (автор невідомий [Музей ІКЗ ДЗ]); 3–4 – Кринос № 160, поховання у саркофазі № 1: 3 (автор – З. П. Горещкий); 4 (автор – С. Горбенко) [Горбенко 2021в]; 5 – Кринос № 161, поховання № 21 (автор – С. Горбенко) [Горбенко 2021а]; 6–8 – Василів № 192: 6 – поховання у саркофазі № 10 (автор – Т. Сурніна) [Пивоваров 2020, с. 97]; 7 – ґрунтове поховання; 8 – поховання у саркофазі (№ ?) (автор – Т. Балуєва) [Балуєва, Веселовская, Григорьева, Лебединская 2002, рис. X. 2]

Додаток Е
Мініатюри літописів

Рис. Е. 1. Плач княгині Ольги на гробі князя Ігоря 945 р. Радзивилівський літопис [Радзивиловскаа... м. 60]

Рис. Е. 2. Оплакування та поховання Олега Святославича 977 р. Радзивилівський літопис [Радзивиловскаа... м. 102]

Рис. Е. 3. Поховання Святополка Володимировича 1019 р. Радзивилівський літопис [Радзивилівська... м. 179]

Рис. Е. 4. Поховання половецького хана Тугоркана на Берестовім 1096 р. Радзивилівський літопис [Радзивилівська... м. 297]

Рис. Е. 5. “Хрещення” ексгумованих кісток Олега й Ярополка Святославичів 1044 р. Радзивилівський літопис [Радзивилова кал... м. 202]

Рис. Е. 6. Постриг у монахи Ігоря Ольговича. 1147 р. Радзивилівський літопис [Радзивилова кал... м. 429]

Рис. Е. 7. Поховання митрополита Константина в Чернігівському Спаському соборі 1159 р. Радзивилівський літопис [Радзивилівська... м. 510]

Рис. Е. 8. Поховання єпископа Стефана Володимирського 1094 р. Радзивилівський літопис [Радзивилівська... м. 287]

Рис. Е. 9. Прощання Феодосія Печерського з братією 1074 р. Радзивилівський літопис [Радзивилівська... м. 248]

Рис. Е. 10. Преподобний Феодосій із братією відвідує вмираючого Даміана 1074 р. Радзивилівський літопис [Радзивилівська... м. 249]

Рис. Е. 11. Поховання Ісакія ігуменом [оа] ом XI ст. Радзивилівський літопис [Радзивиловска... м. 258]

Рис. Е. 12. Винесення з печери мощей Феодосія Печерського 1091 р. Радзивилівський літопис [Радзивиловска... м. 276]

Рис. Е. 13. Поховання Володимира Святославича 1015 р. Радзивилівський літопис [Радзивилівська... м. 276]

Рис. Е. 14. Поховання Володимирка Володаровича 1152/1153 р. Радзивилівський літопис [Радзивилівська... м. 490]

Рис. Е. 15. Поховання Андрія Юрійовича Богдубського 1174 р. Радзивилівський літопис [Радзивилівська... м. 544]

Рис. Е. 16. Перенесення мощей св. Бориса 1072 р. Радзивилівський літопис [Радзивилівська... м. 243]

Рис. Е. 17. Перевезення тіла Ярополка Ізяславича 1077 р. Радзивилівський літопис [Радзивиловська... м. 269]

Рис. Е. 18. Тіло князя Володимира кладуть на сани 1015 р. “Сказание о святых Борисе и Глебе”, список XIV ст. [Диба 2011, рис. 1]

Рис. Е. 19. Саркофаг князя Гліба везуть на санях 1115 р. “Сказание о святых Борисе и Глебе”, список XIV ст. [Дибя 20... рис. 3]

Рис. Е. 20. Саркофаг князя Андрія Боголюбського на возі перевозять із Боголюбова до Володимира-на-Клязьмі 1174 р. Радзивилівський літопис [Радзивилівска... м. 546]

Рис. Е. 21. Тіло князя Бориса Володимировича на возі перевозять до Києва 1015 р. Радзивилівський літопис [Радзивиловська... м. 62]

Рис. Е. 22. Перевезення тіла князя Ізяслава Ярославича 1078 р. Радзивилівський літопис [Радзивиловська... м. 266]

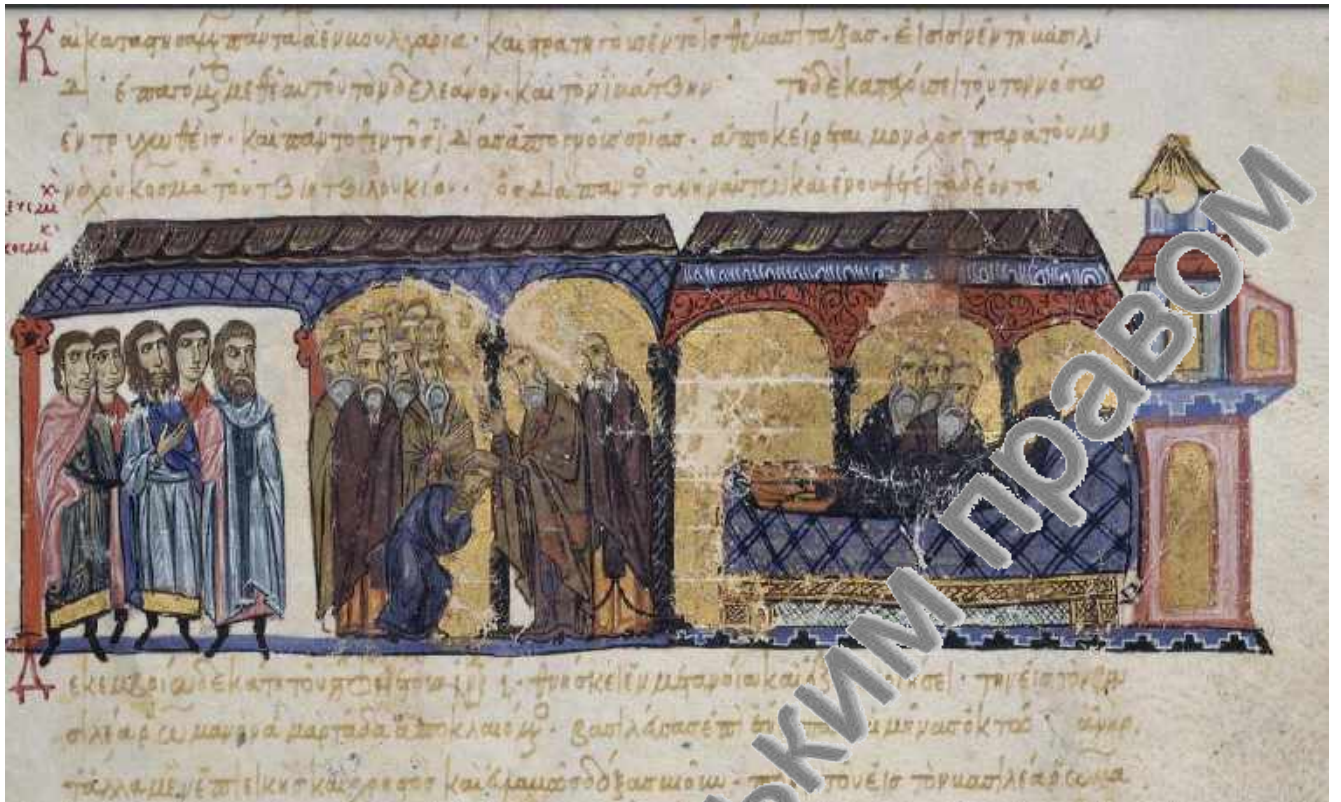

Рис. Е. 23. Передсмертний постриг і смерть візантійського імператора Михайла IV Пафлагонського 1041 р. Хроніка Йоаннеса Скілиці [Ioannes Scylitzes... p. 445]

Додаток Є
Берестяні грамоти: фото і прописи

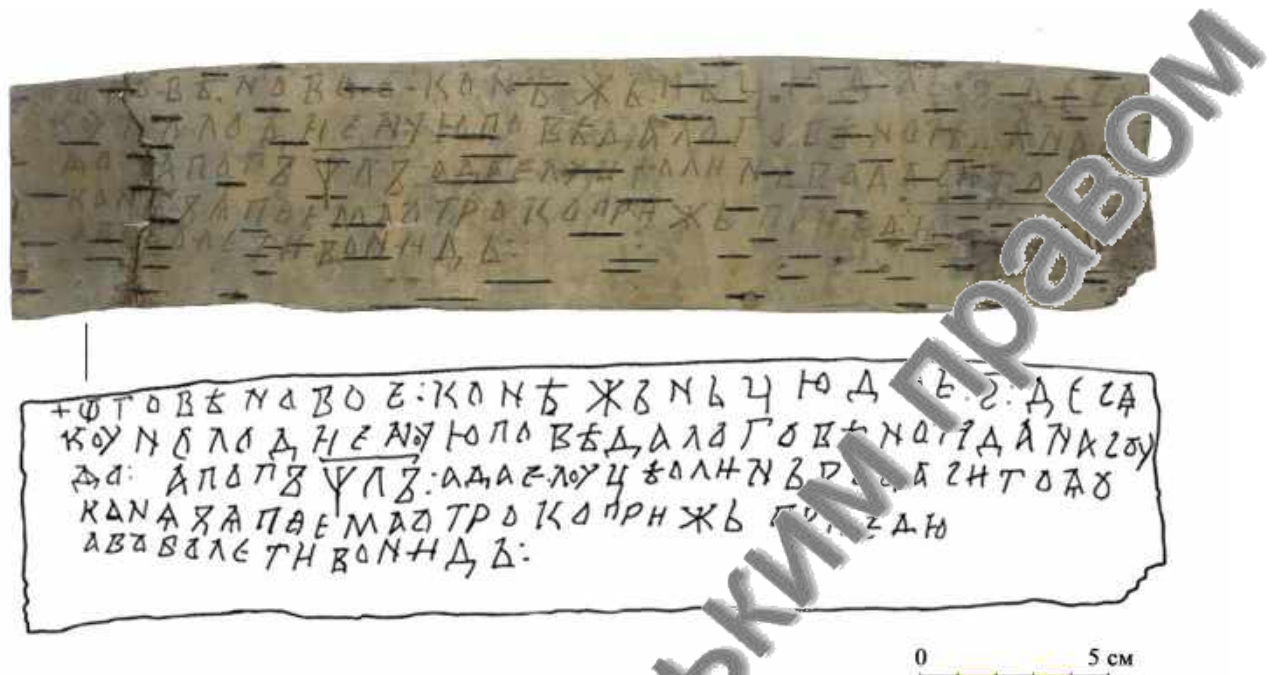

Рис. Є. 1. Звенигородська берестяна грамота № 2. Фото та пропис [Луцик 2020, с. 3]

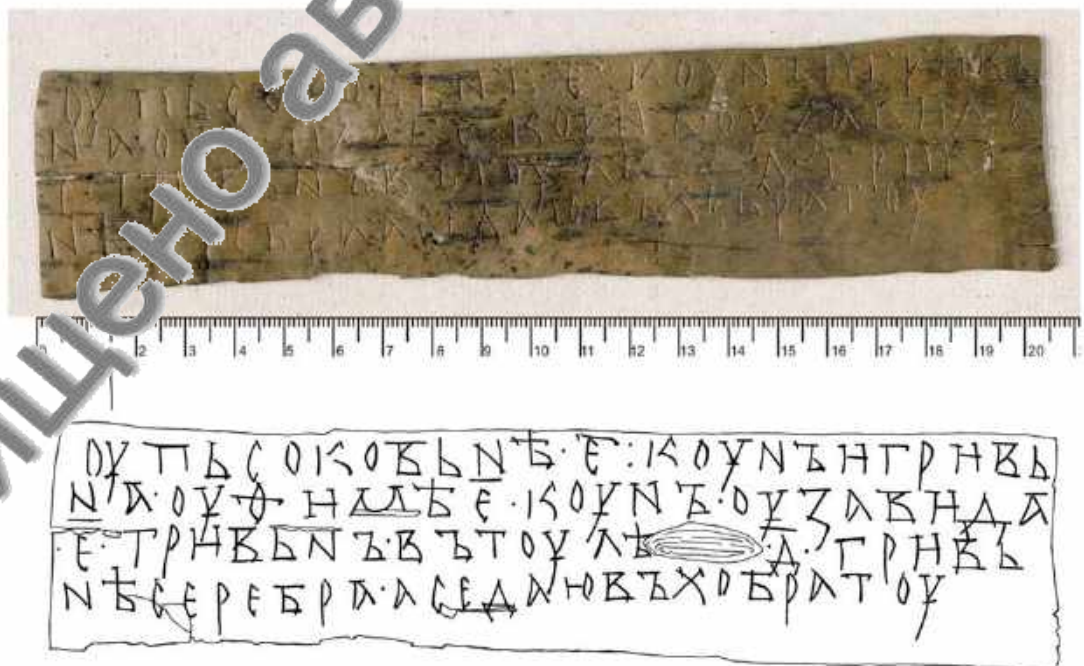

Рис. Є. 2. Новгородська берестяна грамота № 818. Фото та пропис [Древнерусские берестяные грамоты...]

Рис. С. 3. Новгородська берестяна грамота № 213. Фото та пропис [Древнерусские берестяные грамоты...]

Рис. С. 4. Новгородська берестяна грамота № 148. Фото та пропис [Древнерусские берестяные грамоты...]

Додаток Ж
Таблиці

Таблиця 1

Положення рук у ґрунтових похованнях

№ з/п	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28
Положення рук																												
К-сть поховань	150	108	95	83	23	23	21	17	16	15	13	10	1	5	8	3	2	3	2	2	1	1	1	1	1	1	1	1

Таблиця 2

Положення рук у підлітливих похованнях

№ з/п	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22
Положення рук																						
К-сть поховань	35	23	18	15	8	6	6	6	4	3	2	2	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1

Таблиця 3

Типи конструкцій саркофагів

№ з/п	Пам'ятка	Матеріал	Тип саркофага (за Т. Пановою та авторами)	Тип віка саркофага	Додаткові характеристики	Пам'ятка
1	2	3	4	5	6	7
1	Пліснеськ (№ 54) пох. № 8	камінь	I.1.Б.	двосхилий (?) із фронтоном	в основі дерев'яна ка...	
2	Мухавка (№ 154)	пісковик	I.1.Б. обкладка		без...	
3	Шевченкове (№ 158) церква Спаса	вапняк	I.2.А. (?)	із піднесеним хребтом	отвір для відтоку сукровиці	
4	Вікторів (№ 172)	кам'яний		за формою "клиноподібний"		
5	Кринос (№ 160) Успенський собор	вапняк	I.1.А.	двосхилий із гребенем		
6.	Кринос (№ 160) Успенський собор	вапняк	I.1.А.		отвір для відтоку сукровиці	
7	Кринос ур. Плебанський сад	вапняк	I.1.Б.	прямокутне з пазами		XIV–XV ст. (?)
8	Кринос (№ 161) ур. Царинка: саркофаг-1	пісковик	I.1.А.	прямокутне, плоске	отвір для відтоку сукровиці	
9	саркофаг-2	вапняк	I.1.А.	прямокутне, плоске	отвір для відтоку сукровиці	
10	саркофаг-3	вапняк	I.1.А.			
11	саркофаг-4		I.1.Б. обкладка	уламки плитняку		
12	саркофаг-5	вапняк	I.1.А.		геометричний орнамент	
13	саркофаг-6	вапняк	I.1.А.			
14	саркофаг-7		I.1.А.			
15	Кринос (№ 162) церква Благовіщення	вапняк	I.1.А.			
16	Залісся (№ 168) Мнішський сад	камінь	I.1.А.			
17	Басилів (№ 192) ур. На Мурах: саркофаг	вапняк	I.1.В.	прямокутне		Фонди ЧОКМ розкопки 1948 р.
18	саркофаг-5		I.2.		розкопки 1958 р.	
19	саркофаг-1	вапняк	I.2.А.		розкопки 1959 р.	
20	саркофаг-2	вапняк	I.2.Г псевдо-складений	прямокутне, з пазами		
21	саркофаг-3		I.1.Б.	прямокутне, з пазами	дном був фундамент	
22	саркофаг-4	пісковик	I.1.А.	прямокутне		

Продовження таблиці 3

23	саркофаг-5	вапняк	I.2.Г псевдо-складений		злегка човноподібний	
24	саркофаг-8			двосхилий, із гребенем посередині		
25	саркофаг-9	пісковик	I.1.В. витесана "кам'яна подушка"	двосхилий, із гребенем посередині	злегка човноподібний	
26	саркофаг-10		I.1.В.	прямокутне, з пазами	знаки: "вавилон" рюрикові в	
27	саркофаг-12		витесана "кам'яна подушка"	двосхилий, із гребенем посередині		
28	саркофаг-15		"кам'яна подушка" з плиток			
29	саркофаг	вапняк	I.2.Г псевдо-складений, витесана "кам'яна подушка"			Фонди ЛІМ передано в 1960-х роках

Продовження таблиці № 4

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
17.	Звенигород		1					1										ф	
		10				6		1				1						ф	
		20				3		1				1						7	
		32				3								1				3	
		34				5													
		(1954)																	
		4																	
		5																	
		17						2											
		22						5											
		(1955)																	
		3				1													
		(1985)																	
18.	Звенигород	73	1	1	1	3													
19.	Звенигород	74	3		3	1													
			5		3	3													
			7		1														
			15																
20.	Белз	80	у 2-х пох.									+							
			?	1		1													
21.	Ромош	83	4		+														
			(1973)																
			2					1											
			3		2														
			4		1			2											
22.	Запівів	85	?																
23.	Смільня	87	Б			3													
24.	Більче-Золоте	92	2																
25.	Верхняківці	93	1			1													
			2			1													
			4		1														
26.	Вовківці	94	1																
27.	Королівка	97	?									+							

Продовження таблиці № 4

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
28.	Бедриківці	113	?											+					
29.	Блишанка	112				+													
30.	Блишанка	114	1										1						
31.	Городок	117															1		
32.	Дзвиняч	118	?														1		
33.	Зелений Гай	120	A			1													
			6				2?											1	
			1															2	
			III															2	
			IX															2	
34.	Колодriba	124	1															1	
35.	Ставки	129	?															+	
36.	Угриньківці	131	1															1	
37.	Старий Збарж	133	?															1	
38.	Августівка	138	1															1	
39.	Зеленче	145	6			6													
40.	Теребовля	146	1				2												
41.	Товстолуг	151	1							1	1								
42.	Чернелів-Руський	152	4			1													
			18																
			175									1							
			259							1									
43.	Косів	153	?																1
44.	Копаниці	174	20					1											
45.	Городища	177	?															4	
			?																
46.	Михальче	181	1																+
47.	Передівання	182	1																6
48.	Ясенів-Пільний	183	?																
49.	Олешків	184	96																1
50.	Делева	185	1					1											
			2																
51.	Маморниця	190	1																
52.	Василів	192	?																1
			?																
			?																

Продовження таблиці № 4

1	2	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
53.	Дорошівці	197	?													1		
54.	Мигків	?		3	4						1						2	
55.	Дністрівка	207			1						1							
56.	Оселівка	211	?											+				
57.	Борівці	212	М.М. М.3/6		2													
58.	Малютинці	217	?														1	
59.	Шипинці	219	?														1	
60.	Чорнівка	222	13								2							
			21								1							
61.	Чорнівка	223	?														+	
62.	Василівка	225	2		1													
63.	Сокілець	240	3		2													+
			7		1												2	
			11		1													
			15								2							
			17		3						1							+
			18		3						1							+
			19		2						1							
			26		3													
			27															
			29				1											
			31		3+		1											
			37				1											
			56				1											
			58				2											
			61				1											
			73				1											
			74				4									1		
			76				3											
			76				3											
			78				2											
			81				1											
			83				2											
			84				2											
			84				1											
			85				1											
			88								1							
			92				2											

Продовження таблиці № 4

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
			22			1						1						2	
			29					1										2	
			33		1													7	
			35															10	
			37															2	
			49				1					2						1	
			60															4	
			67			1						1							
			69																
			70																
			88		1														
78.	Перемисьль	267	1-1911 5-1983					1				1							
79.	Перемисьль	266	1					1											
80.	Перемисьль	268	3	2															
81.	Журавиня	269	2						1										
82.	Лівці	270	2					1											
83.	Третча	271	7									2							
			20			1	4											+	+
84.	Сянок	272	?																
85.	Дорогичин	273	2					1						1	2				
			3			1								2					
			8					1											
86.	Дорогичин	274	21	1	1														+
	Всього об'єктів		186	15	36	135	31	44	4	5	5	5	1	7	6	2	4	116	10
	К-сть поховань		186	12	15	64	16	28	3	4	3	1	1	6	4	1	4	52	10

Таблиця № 5

Цілля

№ з/п	Пам'ятка	№ пам'ятки	Рік встановлення	Золототканя стрічка	Шовкова стрічка	Березова кора	Лубок	Срібна бляшка	Срібна позолочена бляшка	Бронзова бляшка	Бронзова позолочена бляшка	Мітна бляшка	Мітна позолочена бляшка	Бронзові "бубони"	Бронзові позолочені "бубони"	Бронзові намистини	Позолочені намистини	Волося
1.	Городище	16	21					1										
2.	Крипів	43	3	+						11								
3.	Звенигород	64	9	+														
4.	Звенигород	68	2	+														
5.	Михалків	120	1					10										
6.	Крипос 1937 1941 2003	160	2 26 17	+						4+								
7.	Крипос	164	22	+														
8.	Залуква	168	12 27	+				13								+		+
9.	Пітрич	170	56	+														
10.	Городища	177	?	+														
			?	+														
11.	Василів	192	?		+									3	7	1		
			?											9	1			
12.	Василів 1959	193	1	+	+									1				
13.	Чортівка	122	20					8										
14.	Ленківці	237	7		+		+							8	5			
15.	Бакота	242	?									1						
16.	Грудек Налбужний	251	11 105 250 259 379							1								
			?															
17.	Валява	263	?						+									
	Всього об'єктів	15	27	18	3	+	+	19	13	1	15+	1	3	21	1	+	+	+
	К-сть поховань		27	18	3	1	1	3	2	1	2	1	1	4	2	1	1	1

Таблиця 6

Похоронний стрій

№ з/п	Пам'ятка	№ пам'ятки	Поховання	Текстиль	Шкіра	Шкіряне взуття	Нашивки	Металеві гудзики	Бубонці	Скляні гудзики	Кістяні гудзики	Фібрули/шпильки	Лінійні ґудзики	Пояси	Пояси
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
1.	Городище	16	21					2							
2.	Пересопниця 1930-ті 2015–2016	36	1 1	1				1							
3.	Рівне	40	6									1	1	1	
4.	Дубно	41	2									?			
5.	Буськ	48	XIII/10/21 X/9/15	1									1		
6.	Пліснеськ 1948 1970 1988 2001	54	? 6 4 14 4	1 3 +					1						
7.	Пліснеськ 1972	55	1										1		
8.	Пліснеськ	56	? ? ? ? ?	+ + +									1		
9.	Звенигород	64	10 20 22 32		1 1			2 1 1							1
10.	Звенигород 1954 1955	72	+ 18 20 18	1 + 1 ?				1 1							
11.	Звенигород	75	1 9 12					1 1 2							
12.	Белз	80	?					1							
13.	Ромашів	83	4									?	1		
14.	Смильчів	85	1										1		
15.	Смильчів	87	Б									?			
16.	Бодриківці	112	1						1						
17.	Городок	116	8	1	1										
18.	Зелений Гай	120	5b A I III X	1 1 2				1 1 2 1							
19.	Остап'є	142	?	1				1							
20.	Зеленче	145	8										1		
21.	Чернелів-Руський	152 250	12							1			1		
22.	Шевченкове	158	сарк.	1											1

23.	Кринос 1941 2003	160	26 16	1 1				+										
24.	Кринос	162	78	+														
25.	Кринос	164	22 25	1					1									
26.	Залуква	167	2						2									
27.	Залуква	168	6 12 25 27 29						6									
28.	Пітрич	170	56	+														
29.	Городниця	175	1	1					2									
30.	Городниця 1879	177	? ? ?	1 1 1					+									
31.	Олешків	184	3 53 58 91	+					3									
32.	Маморниця	190	1															
33.	Василів костниця костниця цвинтар	192	? 2 6 3 6 ?	+			+						1					
34.	Ленківці	208	3													1		
35.	Борівці	212	36										1					
36.	Ленківці	237	+							3								
37.	Сокілець	240	26 37 38 42 49 71 73 88 93						1		1							
38.	Бакота	242	11						4									
39.	Бакота	246	1	+														
40.	Жванець	247	26										1					
41.	Кам'яні Подільські	248	?															+
42.	Грудек Г. П. Мужний	251	63 80 146 157 176 230 250 254 259 327 368 389 390 412 413 416	2 4 16 1 1 4 7					1									

			421	4				5							
			422					+							
			423	1				4							
			442					2							
			447												
			466	3				2							
43.	Черничин	254	22					1							
44.	Щебрешин	255	1					+							
45.	Чермно	256	11 33					2		1					
46.	Чермно	257	4	+			4		5						
47.	Холм	259	1					3	1						
48.	Холм	260	91 51					7							
49.	Холм в гробниці	261	18 28 ?					3	1				1		
50.	Валява	263	37 67 78										4		
51.	Перемишль	262	57 58 63 67			+							1		
52.	Перемишль	267	1 2									1			3
53.	Трепча	271	16					3							
54.	Сянок	272	9 37												2 1
Всього об'єктів		63	135	79+	3	5	4	104+	16	4	3	6	16	8	3
К-сть поховань			135	5	3	5	1	55	10	4	3	6	13	5	3

Таблиця 7

Нашийні оздоби

№ з/п	Пам'ятка	№ пам'ятки	Поховання	Ланцюжок	Намистини									Хрестики	Гвіздики	Кружечки	Золоті
					Скляні	Золотоскляні	Пастові	Керамічні	Буштинові	Сердолікові	З пісковіку	Металеві	Без уточнення				
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
1.	Володимир	5	? ?	1													
2.	Дорогобуж	29	1												1		
3.	Рівне	40	15			1											
4.	Буськ	48	XV/1 4/ 15 V/2/1 9		1												
5.	Звенигород	68	5		1						2			1			
6.	Звенигород 1955	72	19	1													
7.	Звенигород	74	9		1												
8.	Звенигород	75	12										1				
9.	Ромош	83	4 1973 2 1975			1				3				3			
10.	Бедриківці	111	?													1	
11.	Ставки	129	?					1									
12.	Горське	130	A				1									2	
13.	Вістря	140	1												1		
14.	Лозова	148	?												1		
15.	Крилос	165	?												1		
16.	Залуква	169	?			+									+		
17.	Копачинці	174	6												1		
18.	Олешків у межах храму на цвинтарі	18	1									1		1			
19.	Василів	193	?												1		
20.	Онуф	200	1											1			
21.	Ленків	208												+			
22.	Осередок	211	?											+			
23.	Славка	223	?			+				+					1		
24.	Сокілець	240	11 76 87			+				8							2
25.	Бакота	246	2												1		
26.	Вороновіце	250	?					1									
27.	Грудек Надбужний	251	51		11										1		
28.	Холм	259	1		18												16
29.	Холм	260	91													2	
30.	Валява	263	33 70		+												
31.	Трепча	271	7		63												

Продовження таблиці 7

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
32.	Дорогичин	273	2 7 8		66 2 48							1		2 1	1		
33.	Дорогичин	274	21		80							2				6	1
	Всього об'єктів	33	43	2	341 +	3	2	2	9+	3	2	4	7+	25	8	22	
	К-сть поховань	43		2	20	3	2	2	2	1	1	3	5	19	5		

Захищено авторським правом

Таблиця 8

Наручні прикраси

№ з/п	Пам'ятка	№ пам'ятки	Літній розмір	3 розміри	3 розміри з одного боку	В півтора оберти	Зворотною стороною	Пластинчаті	Супільні (обручки)	Шпункові	Кружечні	Кружечні з петельчатими кінцями	Псевдокружечні	Плоскі	Зі вставкою	S-подібні	Скіані	Без уточнення	Браслети								
																			Скіанні гудзичні	Скіанні без уточнення	Пластинчаті	Кружечні в перерізі	Без уточнення	21	22	23	24
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	
1.	Городок	15	?																1								
2.	Дорогобуж	29	2																	1	3						
3.	Львів	32	9									1															
4.	Пересолішня	35	?					1																			
5.	Пересолішня	37	7						1																		
		14																									
6.	Рівне	38	4																								
7.	Крилів	43	3																					1	1		
8.	Студіянка	44	?																					?			
9.	Бусяк	48	V/2/19 Ш/1/21									1								1							1
10.	Плісеськ 1948	54	?																	1							
			?									1															
	1988		?					1																			
			1																								
11.	Плісеськ 2021	55	1																								
12.	Плісеськ	56																									
13.	Плісеськ	59	8																								
14.	Звенигород	64	7																								3
		18																									

Продовження таблиці 8

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27
15.	Звенигород 1954 1957	68	3	1				1												1						
16.	Звенигород	69	4	?			1															1				
17.	Звенигород 1954 1955 1985	72	14 18 32 20 6								1					1										
18.	Звенигород	74	5										1						1							
19.	Без 1938 1987	80	?																1							
20.	Добрячин	82	1																		1					
21.	Запигів	85	1				1																			
22.	Лашин	88	1																							
23.	Верхняківці	93	2				1																			
24.	Вовківці	95	1				1																			
25.	Королівка	97	?																							
26.	Іванків	98	1																1							
27.	Лосяч	101	1																1							
28.	Увясла	108	1																							
29.	Белриківці	111	?				2																			
30.	Белриківці	112																								
31.	Зелений Гай	120	5b A VII X XIII				1				1															
32.	Колодзівка	124	1																							
33.	Новосілка	127	1				1																			

Продовження таблиці 8

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27
34.	Торське	130					1	1	1					1												
								В																		
							1	С																		
35.	Старий Збараж	133	?						1																	
36.	Велика Плавуча	139	1 3																2 1							
37.	Остап'є	142	?																2							
38.	Роженськ	143																								
39.	Чернелів- Руський	152	3				1																			
			4				1																			
			12				1																			
			17				1																			
			232																	1						
			236			1														1						
			259				1																			
			260			1																				
40.	Людвиге	156	?																							
41.	Крилос	160	?																		1					
42.	Крилос	164	?													1										
43.	Пітрич	170	12																							
44.	Копачинці	174	4																							
			12						1																	
			4					1																		
			12					1																		
			17					1																		
			20					1																		
			23					1																		
			25					1																		
			31					1																		
45.	Городиця	175	1																							
	Городиця	177	Ш																							
	1877		h 2a																							
	1878		h 2b																							
			f																							
			g																							
	1879		?																							
46.	Делева	185	4																							
							1																			

Продовження таблиці 8

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27
47.	Дніпрівка	207					1	1																		
48.	Борівці	112	2																1							
49.	Чорнівка	223	7																				1			
50.	Сокільць	240	3									1														
			7						1			1			1											
			9									1														
			11									1														
			18									1														
			19									1														
			23									1														
			27									1														
			29									1														
			31									1														
			37									1														
			40									1														
			42					1				1														
			59					1				1														
			70									1														
			75									1														
			76									1														
			81									1														
			83									1														
			84									1														
			85									1														
			88									1														
			93									1														
51.	Бакота	242	11																							
			16																							
52.	Бакота	246	1																							
53.	Кам'янець-Подільський	249	1									2														
54.	Грудек Надбужний	251	18																							
			39																							
			141																							
			250																							
			350																							
			353																							

Продовження таблиці 8

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27
55.	Черниці	254	22 47	29					1	1	1															
56.	Холм	259	1	1					1			2														
57.	Холм	260	91	51					1										+							
58.	Валява	263	1	1											1				1							
			4	4						1																
			10	10								1														
			16	16																						
			25	25																						
			29	29																						
			38	38																						
			49	49																						1
			53	53					1																	
			60	60																						
			87	87																						
			88	88																						
59.	Перемишль	265	1																							
60.	Перемишль	266	2	1																						
61.	Перемишль	267	1						1																	
			2	2					1																	
62.	Перемишль	268	6								1															
63.	Ліви	270	1																							
64.	Трегва	271	16							1																
			22																							
65.	Сянок	272	41						1																	
66.	Дорогичин	273	2							2					1											
			3																							
			8																							
	Всього об'єктів	66	161	2	8	1	34	6	15	6	8	21	3	2	7	3	3	3	4	10	6	2	13	8	1	2
	К-сть поховань		161	2	8	1	33	6	14	5	8	19	3	2	7	3	3	1	1	4	2	10	6	1	1	2

Таблиця 9

Побутові предмети

№ з/п	Пам'ятка	№ пам'ятки	№ поховання	Ніж	Кресало	Кремій	Точильний камінь	Долото	Ключ	Голка	Шило	Готика	Окуляри
1.	Рівне	40	5 6	2 1	1 1	1							
2.	Глинськ	50	1							1			
3.	Пліснеськ	59	8	1				1					
4.	Чернелів-Руський	152	217 232				1						1
5.	Городниця	177	?							1	1		
6.	Онуг	200	1							1			
7.	Сокілець	240	58							1			
8.	Кам'янець-Подільський	248	?	1	1								
9.	Вороновице	250	?+	+									
10.	Валява	263	16 37 77 78	1 1 1 2								1	
11.	Перемишль	264	2 64	1 1									
12.	Перемишль	266	1	?									
13.	Перемишль	267	1	1									
14.	Перемишль	268	5 6 8	1 1		1							
15.	Трепча	271	36						1				
16.	Сянок	272	12	1									
17.	Дорогичин	273	8										
Всього об'єктів			2	18	5	2	1	1	1	4	1	1	1
К-сть поховань			4	16	5	2	1	1	1	4	1	1	1

Заповіти представників руської еліти X–XIII століть

№ з/п	Ім'я та дата складання	Текст
I	Розпорядження про поховання	
1.	Княгиня Ольга 969 р.	<i>“и бѣ заповѣдала Ѡлга . не творити трызны на гробѣ моему . бѣ бо имущи прозвутера”</i> [ПСРЛ 1908, стлб 55–56].
2.	Варлаам Печерський 1065 р.	<i>“Заповѣдавъ сущим с ним, да доправадять тѣло еѣ в манастирь блаженнаго Ѡеодосія и ту положить еѣ”</i> [Києво-Печерський патерик 1991, с. 44].
3.	Феодосій Печерський 1074 р.	<i>“и рекъ сице в нощи похраните тѣло мое”</i> [ПСРЛ 1908, стб. 178], <i>“о сем же молю вы и заклинаю, да в ней не есмь одежи нынѣ, и в той да и положите мя тако в печеру, иждѣже и въ постынья дньи перебувах, ниже омывайте убраня моего тѣла, да никто же от людый мене видить, но вы естѣ сами да погребете въ прежде реченѣмъ мѣстѣ тѣло се”</i> [Києво-Печерський патерик 1991, с. 73].
4.	Святополк Ізяславич ≈ 1097–1098 рр. Прохір Печерський 1107 р.	<i>“аще убо азъ, по изволеню божию, преже тебе отъиду свѣта сего, и ты своима рукама въ гробѣ положи мя, да сим явиться на мнѣ беззлюбіе твое; аще же ты преже мене престаишися и поидеши къ неумыіному сущи, то азъ на раму своєю в печерю внесу тя, да того ради прощати господь подасть ми о многоствореннѣмъ къ тобі грѣсѣ”</i> [Києво-Печерський патерик 1991, с. 154]. <i>“яко приближиши ся исхода моего от тѣла; аще хочеши, прииди, да прощати вимѣвъ и скончаеши обѣщаніе свое, да при имещи отданіе от Бога и своима рукама вложиши мя въ гробѣ”</i> [Києво-Печерський патерик 1991, с. 154].
5.	Ізяслав Давидович між 1143–1161 рр.	<i>“Въ рати же рать сію власницю на собѣ имѣаше, и тако без вреда рать вѣлаше. Съгрѣшившу же ему нѣкогда, не смѣ възяти ея на себѣ, и тако убыень бысть в рати, и заповѣда в той положитися”</i> [Києво-Печерський патерик 1991, с. 118].
6.	Київський митрополит Костянтин 1149 р.	<i>“престависа митрополитъ Къієвскый . Костантинъ Черниговѣ . бѣ бо в то время выбѣгль ис Къієва . Мстислава [дѣла] Ізаславича . быѣ же и смѣрть єго сица . тако ѡмираючи єму призва к собѣ єпѣпа Черниговского . Антонья . заклать и глѣ сице . тако по ѡмертвии моеѣ не погребешъ тѣла моего . но ѡжемъ поверзше за нозѣ мои . извлечѣте ма из града . и поверзѣте ма псомъ . на расхытанье . по оумертвии же єго єпѣпъ то все створи повелѣнама єму имъ . / народи же вси дивишаса ш смѣрти єго . на оутрии же днь Стославъ князь . здумавъ с мужи своими . и съ єпѣпомъ . взявше тѣло єго и похорониша в цркви оу стаѣ Спса Черниговѣ”</i> [ПСРЛ 1927, стлб 349]; <i>“разболѣся и уразумѣ преставление и написав грамоту, запечатав и дасть епископу Черниговскому Антонию, и заклѣ его именем божиим, и сътвори мѣ се, что писано в грамотѣ, и тога престависа архиепископъ Костянтинъ. И епископъ Антоний въземъ грамоту и несе грамоту къ князю, и прочте ю и обрѣте ю, в ней написано: «и по умертвии моем не погребите тѣла моего, оцѣпивъ ужемъ за нозѣ, извлекше из града и поверзите псом на расхыщение»”</i>

		[ПСРЛ 1965, с. 68].
7.	Ростислав Мстиславич 1168 р.	“аще ма Бѣ ѿиметь на пути . то положите ма въ ѡтни . бл҃гѡвнныи оу ст҃го Федора”[ПСРЛ 1908, стлб 529].
8.	Полікарп Печерський 1182 р.	“и спратавше тѣло его . погребоша с конѣчными пѣсми . . . . . же самъ заповѣда ”[ПСРЛ 1908, стлб 627].
II	Розпорядження про передачу влади та повчання наступників	
1.	Ярослав Володимирович 1054 р.	“еще живу суццю ему нареди снѣи своа реку имѣ . . . . . изъ ѿхожю свѣта сего . а вы . сновѣ мои имѣите межѣ собою . понеже вы есте братья единого ѡца и единой мѣ . . . . . аще будете в любви межѣ собою . и Бѣ . будетъ в . . . . . и покорить вы . противныа подь вы . и будете мирно живущи . аще ли будете ненавистно живущи . въ распрахѣ которающеса . то и сами погибнете . и землю ѡцѣ своихъ и тѣдѣ погубите . иже налѣзоша трудомъ великомъ . но послушайте братъ брата . пребывайте мирно . се же поручаю в себе мѣсто . . . . . столь свои старѣишому снѣи своему брату вашему . Изаславу Чюевѣ . сего послушайте . ѡкоже послушасте мене . да тѣ . . . . . етъ въ мене мѣсто . а Стославу Черниговѣ . а Всеволоду . . . . . славль . а Вачеславу Смолнескѣ . и тако раздѣли городѣ . . . . . повѣдавъ имѣ . не преступати предѣла братна . ни сгонити . . . . . Изаславу аще кто хоцетъ . ѡбидити своего брата . но . . . . . помагаи егоже ѡбидать . и тако нареди снѣи своа . пребываи . . . . . любви”[ПСРЛ 1908, стлб 149–150].
2.	Всеволод Ольгович 1146 р.	“и Всеволод . . . . . изва к собѣ Киане . и нача молвити азъ есмь велми болѣзнь . . . . . се вы братъ мой Игорь . имѣтеѣ по нь . шни же рекоши . . . . . же ради са имемъ . и поташа Игоря в Киевѣ” [ПСРЛ 1908, стлб 520].
3.	Ростислав Мстиславич 1168 р.	“оуди Ростиславъ нѣздравуа велми . и ту снимаса на Лукахъ . съ . . . . . и с Новгородци . и цѣловаша Новгородци хрѣтъ к Ростиславу на томъ . ѡкоже имѣти снѣа его собѣ кнземъ а инога кнза не искати . или са с нимъ смртью розлучити” [ПСРЛ 1908, стлб 529].
4.	Мстислав Ізяславич 1170 р.	“и нача . слати . къ . брату . Ярославу . радодовѣ дѣла . ѡ дѣтехъ . своихъ . оурадивса . добрѣ . съ братомъ . и крѣтъ цѣловавъ . ѡкоже ему . не подозрѣти волости подь дѣтми его” [ПСРЛ 1908, стлб 559].
5.	Мстислав Мстиславич 1180 р.	“се приказываю . дѣта своѣ . Володимѣра . Борисови Захарьичю и съ симъ . даю братоу Рюрикови и Дѣдви . с волостью на роуцѣ а что ѡ мнѣ Бѣ промыслить . и тако приказавъ . дѣти свои братьѣ своеси”[ПСРЛ 1908, стлб 609].
6.	Марія Шварнівна 1205/1206 р.	“Возлюбленная моя чада! Се азъ, яко видите мя, вельми болѣзнующа; по мале же отиду свѣта сего маловременнаго ко отцемъ своимъ. И вы убо, дондеже пребудете въ суетнемъ семъ житіи, первіе же имѣйте вѣру и любовь къ Богу и Пречистой Его Богоматере, истинней Богородици, и всею силою подщитесь страхъ Божій имѣ въ себѣ. Святителемъ же и презвитеромъ и всему священническому чину не стыдитесь, ни гордитесь главы своа поклоняти, понеже служители суть самого Бога и Пречистыа Богородица и пастыріе словесныхъ овецъ. Почитая бо

		священники Божія, самого Бога почитають, а преобидяй священники Божія, самого Бога преобидить. Вся же иноки чьтите и потребными издоволяйте ихъ и никогда же ихъ оскорбите. Имѣйте же тихость и кротость и смиренумудріе и любовь и лилость. Алчьныя насыщайте, жадны нпаяйте, // нагія одевайте, больныя посещайте и себе въ чистотѣ соблюдайте. Милостивую всегда творите: та бо поставитъ васъ предъ Богомъ. Некого челоуѣка не мините не привѣчавши. Сами же мѣкю собою имѣйте нелицемѣрную любовь, и Богъ мира и любви оудеть въ васъ и сохранитъ васъ отъ всякого зла и покаянн. Враги ваша подь нозѣ ваши. Аще ли же въ ненависти и гнѣвѣ распряхъ и въ которахъ будете межу собою, то сами погубите. благословеное наслѣдіе державу отьчества вашего изгубите. Неже праотьцы ваши и отецъ вашъ и протье сродство и дѣламогимъ трудомъ и потомъ пріобретоша. Тѣмъ же пребывайте мирно и любовно межу собою, брать брата послушце. Старѣйшаго же вашего брата Константина имѣйте, яко отьца и главу. Ты же, старѣйшій сыне мой Костянтине, имѣй братью свою, яко сыновы и милуй ихъ, яко свой удѣ. Слыши гласна Евангелиста и Богослова глаголюща: «Аще кто ѣче: «Бога люблю», а брата своего ненавидитъ – ложь есть. И того ради пребывайте въ любви, понеже любовь есть истина и пребывая въ любви во Бозѣ пребываетъ и Богъ въ нѣмъ пребываетъ» [ПСРЛ 19086, с. 227–228].
7.	Костянтин Всеволодович 1218 р.	“Се убо видитъ изъдемогающа, и конецъ житія моего приближается и чада моя мѣкю ставляются, ихъ же поручаю Господу Богу и Пречистой Его Матери и брату моему и господину, князю Юрью Всеволодовичю, и той будетъ имъ вмѣсто мене. Вы же, князи мои и боляре и вельможи, о господіе мои! Не забудьте сихъ дѣтецъ милостивыи же, чада моя, имѣйте страхъ Божій въ себе и святыя Господоведи храните и святыхъ церквей не отлучайтесь. Святителей же і весь священный чинъ иноческій чьтите и любите и поученіе святыхъ писаній внимайте и творите; и старѣйшихъ слушайте и чьтите и межи собою въ мире и въ любви живите и со всѣми миръ и любовь имѣйте и ни во чьто же чюжихъ // не же лайте и чюжаго предѣла похитити не мыслите, но довольни будете даннымъ вамъ наслѣдіемъ и отъ своихъ праведныхъ и чисты стяжаній приносите Богу. Убогихъ малуйте, и нищихъ удоволяйте и странныхъ призирайте и нагихъ одѣвайте, по бѣднымъ помагайте и вся во славу Божію творите. И абіе воставъ, и молитву сотвори предъ образомъ Божіимъ; и оба сына своя объемъ и целова ихъ и благослови ихъ, даруя имъ въ наслѣдіе: Васильку Ростовъ, Всеволоду же Ярославъ; и отпусти ихъ кождо во участіе свое. По сихъ же немного время пребысть и съ миромъ преставися къ Богу...” [ПСРЛ 19086, с. 257].
Розпорядження про пожертвування		
1.	Варлаам Печерський 1065 р.	“и вся суца, яже бѣ купилъ въ Костянтинѣ градѣ, иконы и ино еже на потребу, повелѣ сѣа въдати блаженому” [Киево-Печерський патерик 1991, с. 44].

**Передсмертний постриг у монахи представників руської еліти
XII–XIII століть**

(за Жарких 2015, с. 5–135 та автором – І. Л.)

№ з/п	Ім'я та дата	Джерело
I	Іпатіївський літопис	
1.	Ігор Ольгович 1147 р.	“и бѣ Игорь разболѣлся в пороубѣ и бѣ боленъ велми . и присла Игорь къ Изаславоу . моласа и кланамъ рече тако . братъ се болень есми велми . а прошю оу тебе оуспешения . была бо ми мысль на пострижение . еще въ кнѣженьи своемъ . ны же оу ноужи сеи болень есмь велми . и не чаю оубѣ живота . внѣ же сжаливѣси и речѣ аще была ти мысль на пострижение . в томъ еси волень . но гдѣ та и бес таче выпущаю . не помести дѣла твоеи . и тогда пославъ повелѣ над нимъ постричь розоимати . и тако вынаша ис пороба . велми больнаго . и пошоша оу кѣль . до усмого же днѣи толко емоу Бѣ дшю . вороча . не можашеть бо ни пити ни ѣсти . и повелѣ са постричи Федороу епѣпоу потомъ Бѣ ѿда емоу немоши . и приведоша Къвола в манастырь стго Федора и призва игоумена и братѣ . совершивъ же са шбѣщаль пострижеса в манастырь стго Федора въ скимоу” [ПСРЛ 1908, стлб 337–338].
2.	Княгиня Марія 1178 р.	“Того же лѣтѣ престависа княгини Всеволожаа . приемши на са чернечкову скимоу . И положена быѣ . в Киевѣ оу стго Кюрила юже бѣ ема оудала” [ПСРЛ 1908, стлб 612].
3.	Святослав Всеволодович 1194 р.	“и велѣ са постричи в чернѣи . и посла по свата по Рюрика и прѣстѣла . мѣца июла . и положиша и во стмѣ Кюрилѣ . во стѣи оу манастырь” [ПСРЛ 1908, стлб 680].
4.	Всеволод Мстиславич 1195 р.	“Того же лѣтѣ престависа кнѣзь Всеволодъ . снѣ Мьстиславль приемъ мнискѣи шбразъ . и тако спратавшѣ тѣло его . проводиша до гроба . епѣпъ Володимерьскѣи и вси игоумени . и попове . и положиша и во стѣи Бцѣ мѣца априла” [ПСРЛ 1908, стлб 682–683].
5.	Давид Ростиславич 1195 р.	“Престависа блговѣрнѣи кнѣзь Смоленскѣи Двдъ снѣ Ростиславль . вноукъ же великаго княза . Мьстислава . приемъ мнискѣи чинъ . егоже желаше” [ПСРЛ 1908, стб. 702]. “и всимъ приходашимъ к ней дивитиса . израднѣи красотѣ ея иконы златомъ . и жемчюгомъ и камениемъ драгимъ . оукрашенѣи . и всею блгдѣтью исполнена . мы же на предлежащее возвратимса . и вида шбразъ Бжии . и всѣ стѣи иконы . смираа шбразъ свои скрошенѣимъ срѣцмъ и смиренѣимъ . оуздыхание ѿ срѣца возноса . и слезами шбливаа лице свое . взираа тако на самого Творца . и покаяние . Дѣда цѣра приимаа . плачаса ш грѣсѣхъ своихъ . гдѣ Гси . такоже дрѣвле разбоиника . и блоудницю и мытара . шправдалъ еси . тако и мене Гси Бже мои . шчѣсти ѿ грѣхъ моихъ . И тако мола въ срѣци своемъ . да бы ма Бѣ сподобиль . мнискомоу чиноу . и свободилса быхъ ѿ многоматежнаго житѣа . и маловременнаго свѣта сего и та вса

		<i>расмысливъ во оумѣ своемъ . и не лиши Бѣ хотѣнїа его . но причте и ко избраньномуу своему стадоу . в ликъ мнишьскїи сподоблен же бѣвъ . ѿ Творца своего англѣского чиноу и радовашеса дшею и тѣломъ”</i> [ПСРЛ 1908, стлб 703–704].
II		Лаврентіївський літопис
1.	Єпископ Симон 1226 р.	<i>“Престависа блжнїи и млстивїи оучителнїи єпспѣ . Суждальскїи и Володимерьскїи . постригьса в скиму . и положено бѣсѣ чстноє тѣло єго въ цркви свѣта Бѣа в Володимери”</i> [ПСРЛ 1927, стлб 448].
2.	Володимир Всеволодович 1227 р.	<i>“Тое же зимы . / мѣца . январѣ . въ . 5 . днѣ . престави чстнаго Бѣавленьа Гса нашїго Ис Хса . В чей престависа княз Володимеръ . наречнїи в стмѣ крщении Давидъ . постригьса и в скиму”</i> [ПСРЛ 1927, стлб 450].
3.	Давид Юрійович 1228 р.	<i>“Тое же недѣли престависа и самъ Двдъ . курїєцьки в черньцих и в скимѣ”</i> [ПСРЛ 1927, стлб 450].
4.	Мстислав Мстиславич 1228 р.	<i>“Престависа Мстиславъ . Мстиславичъ . в черньцих и в скимѣ”</i> [ПСРЛ 1927, стлб 450].
5.	Олег Інгваревич 1258 р.	<i>“Преставиє князь Олегъ Ракоуцкїи . стрѣтнїа недѣли . въ среѣ . в черньцѣх и въ скимѣ . и положєть бѣсѣ оу стаг Спса”</i> [ПСРЛ 1927, стлб 475].
6.	Федір Ростиславич 1299/1230 р.	<i>“Престависа Феодоръ Ростиславичъ на Ярославли . в черньцѣх и в скими”</i> [ПСРЛ 1927, стлб 485].
III		Новгородський перший літопис старшого ізводу
1.	Мирослав Несдиніч 1203 р.	<i>“Томъ же лѣтъ прѣставися Мирошьшка, посадникъ новгородскїи, постригься у святого Георгия”</i> [Новгородская первая летопись... 1950, с. 45].
2.	Михалко Степанович 1206 р.	<i>“Прѣставися рабъ божїи Митрофанъ, а мирьскїи Михалько, постригься у святїи Богородици въ Аркажи манастыри маїа въ 18 лѣтъ . рабникъ новгородскїи”</i> [Новгородская первая летопись... 1950, с. 50].
3.	Прокша Малишевиць 1207 р.	<i>“Того же лѣто прѣставися рабъ божїи Парфурии, а мирьскїи Прокша Малышевиць, постригься у святого Спаса на Хутинѣ, при игумене Варламе; а покои господи душу его”</i> [Новгородская первая летопись... 1950, с. 50].
4.	Твердислав новгородскїи посадникъ 1228 р.	<i>“Твѣрдиславъ же съшьдєся съ князьмъ въ любѣвъ, и лишиєса посадничьства: немочнь бо бѣ; и даша посадничьство Иваньку Дмитровицю; въ той же немочи пребы 7 недѣль, и прия и больши немочь; и утаивься женѣ и дѣтии и всѣи братїи, иде къ святїи Богородици въ Аркажъ манастырь и пострижєся февраря въ 8 день”</i> [Новгородская первая летопись... 1950, с. 60].
5.	Всеволод Юрійович (масовий постриг) 1238 р.	<i>“И бысть на заутрьє, увидѣ князь Всеволодъ и владыка Митрофанъ, яко уже взату быти граду, внидоша въ церковъ святую Богородицю, и истригошася вси въ образъ, таже въ скиму, от владыкы Митрофана, князь и княгыни, дчи и сноха, и добрии мужи и жены”</i> [Новгородская первая летопись... 1950, с. 75].
6.	Феодосїя Мстиславівна 1244 р.	<i>“Преставися княгыни Ярославля, постригшися у святого Георгия в манастыри”</i> [Новгородская первая летопись... 1950, с. 79].

7.	Олександр Ярославович (Невський) 1263 р.	“Приде князь Олександръ ис Татаръ велми не здравя, въ осенинѣ, и приде на Городецъ, и пострижеса въ 14 мѣсяца ноября, на пам'ять святого апостола Филипа. Тои же ночи и преставися” [Новгородская первая летопись... 1950, с. 83–84].
IV	Літописець Переяслава Суздальського	
1.	Марія Шварнівна 1205/1206 р.	“Того же м(е)с(я)ця марта в 2 д(е)нь пострижеса великаа княгини Всеволожаа въ черници и въ скиму въ монастырѣ с(вя)тыя Б(огороди)ця, юже бѣ сама создала. И нарекоша имя ея Марія, въ тои же и кр(е)щена бюст(ь) прежде [...] М(е)с(я)цѣ того же в 19 д(е)нь, на память с(вя)тою м(у)ч(е)н(и)ку Даріа и Дарія, преставися великаа княгини Всеволожаа, пребыла в монастыри 18 днии, отнележе пострижеса, а в болезни дѣлѣтъ, наставшу же девятому лѣту, поиде к б(о)гови” [ПСРЛ, 1906, т. 126].
V	Троїцький літопис	
1.	Дмитро Святославич 1269 р.	“преставися князь Дмитрей Святославич, внукъ великого князя Всеволода, постригся в черницѣхъ въ скиму отъ епископа ростовського Игнатія” [Приселков, 1950, с. 329].
2.	Дмитро Олександрович 1295 р.	“преставися князь великій Дмитрій [Александровичъ] въ чернцехъ и въ схимѣ, на острѣ близ Волока и везоша его въ Переяславль” [Приселков, 1950, с. 347].
VI	Києво-Печерський патерик	
1.	Еразм Печерський ≈ 1160 р.	“Еразме! Понеже я укажи церков мою и иконами възвеличи, и азъ ты прославлю въ црковствіи вына моего, убогыя бо всегда имате съ собою. Но встань и покайся, и прийми великій аггельскый образъ, и въ снѣгъ поиму ты чиста къ себѣ, възлюблешего благолѣпнѣе домъ моего. И сіа рекъ братіи, нача исовѣдати грѣхы своа, егда ко снѣгови, пред всѣми нестыдно, радуася о Господѣ, и постриженъ бысть въ схиму, и 3 день къ Господу отъиде въ добрѣ исповѣданіи” [Києво-Печерський патерик 1991, с. 119–120].
2.	Петро (сирієць) 1113 р.	“Петро такъ остригся, пребысть плачася день и ноць не престара за 3 мѣсяци... И тако, причастився божественых и животворящих таинъ бесмертных, и възлег на одрѣ, и опрятався, и простеръ нозѣ, предасть душу в руцѣ Господеві [Києво-Печерський патерик] 1991, с. 117].

		сподоби ма Г̅и недостойнаго прияти конѣць сѣи ѿкоже вси стїи тако и толики стрѣсти и различныа (страсти) см̅рти на правѣдники находилы суть . како стїи пр̅рци и ап̅сли с м̅чнкы вѣнчашаса по Г̅дѣ крови своа прольа ша и тако и стїи свашенномученици и приподобнии ш̅ци и горькыа муку различныа см̅рти приади и скрушени быша ѿ дьавола . ѿко злато в горнилѣ . их же м̅твами Г̅и избраномъ твоємъ стадѣ съ деснымн ш̅вцами . причастиа како стїи правовѣрнии ц̅ри прольаша крови стражующе за ш̅дол своа . и ѿще же и Г̅ѣ нашѣ Г̅съ Х̅ѣ искупи мира ѿ прельстиваго дьавола . (и ѿще же и Г̅ѣ нашѣ Г̅съ Х̅ѣ искупи мир) а ч̅стныа м̅твюю своєю . и гла тѣшашеса . паку же гл̅ше Г̅и призри на немощь мою и вижь смиренье мое и злую мою печаль и скорбь мою . держащую ма нынѣ . да оуповаа терплю . ѿ всехъ сихъ бл̅годарю та Ги . ѿко смирилѣ еси д̅шю мою . и во цр̅твии твоємъ причастника ма створи . и се нынѣ Г̅и аще и кровь и моча прольють . а причти ма . въ ликы ст̅хъ . мученикѣ твоихъ . Г̅и” [ПСРЛ 1908, стлб 587–589].
4.	Мстислав Ростиславич 1180 р.	“в роуцѣ Бжїи престапи же са князь Мстиславъ . снѣ Ростиславль . внуоукъ . великаго кн̅за Мьстислава . м̅сца . юна . въ . Г̅и . ст̅яа м̅чнца Анкюлины . въ днѣ кр̅тити . и возма причащение . на стои литургии” [ПСРЛ 1908, стлб 569].
5.	Давид Ростиславич 1197/1198 р.	“и вшедѣ в манастирь воздѣвъ роуцѣ свои на н̅бо . молашеса . гла вл̅ко Г̅и Б̅е мои . Г̅си пр̅рци на немощь мою . вижь смирение мое . держащая ма нынѣ . да оуповаа терплю . и ѿ всехъ сихъ бл̅годарю та . Г̅и пр̅рци смирилѣ еси д̅шю мою . и во цр̅твии твоємъ причастника ма створи . м̅твами пр̅ст̅яа твоеа м̅три . пр̅ркѣ и ап̅сл̅мъ . и всехъ пр̅р̅бныхъ . ст̅хъ ш̅цѣ . ѿкоже и тѣ пострадаше и оудивыше тобѣ . искоушены быша ѿ дьавола . ѿко злато в горнилѣ ихже м̅твами Г̅и . избраньны(х) въ стадомъ с деснымн ш̅вцами причти и б̅и живота его . до того же д̅ни . и познаеши оудь изнемогата . ко исходу д̅ши . и возрѣвѣ на н̅бо . и воздѣвъ ш̅валу Боу гла . бесм̅ртныи Бж̅е хвалю тебе ѿ всемъ воздѣвъ ш̅рирь бо еси ты всимъ единѣ . во истину подаваа своєю твари . все б̅атьство имѣ в наслаждение . створивѣ бо ты мира сего . ты соблюдаеши ш̅жидаа д̅ша . ѿже посла . да доброу жизнь жившимъ . почтеша ѿко Б̅ѣ . а еже не покорившюса твоимъ заповѣдемъ . предаси соуду . всѣ бо соудѣ праведенѣ ѿ тебе . и безѣ конца жизнь ѿ тебе бл̅годатью своєю . и вса милоуеши . притекающа к тебе . и кончавѣ м̅твоу воздѣвѣ роуцѣ на н̅бо (.молашеса гла) . и предасть д̅шю свою в роуцѣ Бжїи” [ПСРЛ 1908, стлб 705–706].
6.	Василькович 1288 р.	“и вниде во цр̅квь . ст̅го и великаго м̅чнка Х̅сва Геурьгия . хота взати причастье оу ш̅ца своего дх̅внаго . и вниде во ш̅тарь малыи . идеже ер̅фи совлачахоу ризы своа . тоу бо башеть емоу ш̅бычаи . всегда ставити . и с̅де на столцѣ . зане . не можеше стояти ѿ немочи . и воздѣвѣ роуцѣ на н̅бо . молашеса со слезами гла вл̅ко Г̅и Б̅е мои призри на немощь мою . и вижь смирение мое . держащая ма нынѣ . на та бо оуповаа . терплю . ѿ всехъ сихъ . бл̅годарю та Г̅и Б̅ѣ . бл̅гаа приахѣ ѿ тебе в животѣ моемъ . то злыхъ ли не могоу терпѣти . ѿко державѣ твоеи годѣ тако и б̅ѣ ѿко смирилѣ еси д̅шю мою во цр̅твии твоємъ причастника ма створи . м̅твами пр̅ч̅тыя твоеа матери пр̅ркѣ . и ап̅сл̅ . м̅чнкѣ

		всѣхъ приподобны^х . стѣхы шцѣ . такоже и тии пострадавша . и оугожше тобѣ искоушени быша ѿ дѣвола . тако злато в горнилѣ . ихже млтвами Г^с и избраньномъ твоємъ стадѣ с десными ма швцами причти” [ПСРЛ 1908, стлб 916–917]. “и възрѣвъ на нѣбо и воздавъ хвалоу Боу гл҃а бесмртныи Б҃же . лю тебе ш всемь . цѣрь бо еси всѣ^м ты единь во истину . еси же вси твари . все бѣтствомъ наслаждение . ты бо створивъ мѣра его ты сблюдаешь . шжидаа дша таже посла да доброу . а жившимъ почтеши тако Б҃ . а еже не покорившоуса твоємъ шловѣдемъ . предаси соуду . всь бо соудъ праведныи ѿ тебе . а концѣ жизнь ѿ тебе бл҃гѣтью своею вса милоуешь прииди . да к тебе . и кончавъ млтвоу . воздѣвъ роуцѣ на небо . а прѣдѣсть дшю свою в роуцѣ Б҃жи . и приложиса ко шцѣмъ своимъ . ѿдавъ шбщии долгъ егоже нѣ^с оубѣжати всакомоу роженомоу . свѣтающю” [ПСРЛ 1908, стлб 917–918].

Захищено авторським правом

Додаток 3

Список опублікованих праць за темою дисертації

Розділ у колективній монографії:

1. Луцик І. Підплитові поховання на території Галицько-Волинських земель: аналіз та узагальнення. В: *Духовна культура населення Прикарпаття, Волині і Закарпаття від найдавніших часів до середньовіччя (вибрані проблеми)* / відп. ред. Н. Булик; упоряд. О. Томенюк. Львів 2020. С. 494–533. ISBN 978-966-02-9445-5.

Статті у виданнях Scopus:

2. Lutsyk I. Death and burial in Kyivan Rus' according to written sources. *Historia i Świat*. Siedlce, 2021. № 10. S. 209–238. <https://doi.org/10.34739/his.2021.10.09>

3. Hupalo V., Lutsyk I. On the issue of dating Christian burials. (Review) Andrii Fylypchuk, *Arkheolohiia khrystyianskykh khoropoliv litopysnoho Plisneska. Sprawozdania archeologiczne*. Vol 73 (2). 2021. P. 403–410. <https://doi.org/10.23858/SA/73.2021.2.209>

4. Lutsyk I., Bulyk N. Medieval sacred monuments on the territory of Halych-Volynian Rus': the history of research in the XIX – early XX centuries. *Przegląd Archeologiczny*. Vol. 70. 2022. P. 245–274. <https://doi.org/10.23858/PA70.2022.2865>

Статті у фахових наукових виданнях:

5. Луцик І. Черпи, пробиті цвяхами, з Володимира-Волинського та його околиць. *Вісник Інституту археології*. Львів, 2017. Вип. 12. С. 44–69.

6. Луцик І. Давні кам'яні хрести на Волині в світлі фунеральної культури доби середньовіччя. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів, 2018. Вип. 22. С. 402–415. <https://doi.org/10.33402/mdapv.2018-22-402-415>

7. Луцик І. Підплитові могильники на Волині та Галицько-Волинському земляниччі: верифікація і каталогізація. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів, 2019. Вип. 23. С. 279–300. <https://doi.org/10.33402/mdapv.2019-23-279-300>

8. Луцик І. Звенигородська берестяна грамота № 2: відкриття, прочитання, інтерпретації. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів, 2020. Вип. 24. С. 361–372. <https://doi.org/10.33402/mdapv.2020-24-361-372>

9. Луцик І. Середньовічні християнські поховальні пам'ятки на території Галицько-Волинських земель: археологічні дослідження до 1939 року. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів, 2021. Вип. 25. С. 266–287. <https://doi.org/10.33402/mdapv.2021-25-266-287>

10. Луцик І. Археологічні дослідження середньовічних християнських поховальних пам'яток на території Галицько-Волинських земель після 1939 року. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів, 2022. Вип. 26. С. 302–341. <https://doi.org/10.33402/mdapv.2022-26-302-341>

11. Lutsyk I. The Medieval Christian Necropolises in the Kopachyntsi hillfort (Ukraine). Unpublished Research Materials. *Annales Archaeologica Ressoviensia*. Vol. 16. 2021. P. 125–145. <https://doi.org/10.15134/anarres.2021.16.7>

Публікації, які додатково відображають наукові результати дисертації:

12. Луцик І. Християнські некрополі княжого Володимира: верифікація джерел. *Colloquia Russica*. Krakow, 2018c. Series I. Vol. 8: Religions and beliefs of Rus' (9th–16th centuries). Publication from the 8th International Scientific Conference, Lviv, 15th–18th November, 2017. S. 255–271.

13. Луцик І. Пам'ятні хрести на Волині: до питання про локалізацію середньовічних некрополів. *Феномен Європи: проблеми державотворення. Збірник матеріалів наукової конференції молодих вчених з міжнародною участю у Львівському національному університеті імені Івана Франка (15–17 листопада 2018 року)*. Упоряд.: Р. Б. Тарнавський, В. М. Мельник. Львів: Видання наукового журналу "Аннали юридичної історії", 2018. С. 71–73.

14. Луцик І. Підплитові поховання княжої доби та їхні характерні особливості. *Археологія Буковини: здобутки та перспективи: Тези доповідей IV Міжнародного наукового семінару (м. Чернівці, 11 грудня 2020 р.)*. Чернівці: Технодрук, 2020. С. 105–107.

15. Луцик І. П. Передсмертний постриг у монахи представників руської еліти. *Актуальні проблеми історії, філософії та права у дослідженнях молодих учених: збірник тез учасників конференції молодих учених* / за заг. ред. к. і. н., доцента Солошенко В. В. Відповідальні редактори: к. і. н. Мудрієвська І. І., к. і. н. Сафар'янс Є. В., к. ю. н. Малишев О. О.; ДУ "Інститут всевітньої історії НАН України". Київ: Фенікс, 2020. С. 187–191.

Захищено авторським правом

Додаток I

Відомості про апробацію результатів дисертації

1. VIII Міжнародна наукова конференція Colloquia Russica “Роль і вірування Русі (IX–XVI ст.)”, Львів, 15–18 листопада 2017 р. (очна форма участі).
2. XV Міжнародна наукова конференція “Археологія Заходу України”, Львів, 16–18 травня 2018 р. (очна форма участі).
3. Міжнародна конференція молодих науковців “Бенімоен Європи: проблеми державотворення”, Львів, 16–17 листопада 2018 р. (очна форма участі).
4. XVI Міжнародна наукова конференція “Археологія Заходу України”, Львів, 22–24 травня 2019 р. (очна форма участі).
5. Рада молодих вчених Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, Львів, 28 листопада 2019 р. (очна форма участі).
6. VI Міжнародна наукова конференція: “Історія археології: інтелектуальний простір міста і формування ідентичностей” (120-річчя XI Археологічного з’їзду), Київ, 3–4 жовтня 2019 р. (очна форма участі).
7. Наукова конференція “Західноукраїнські землі княжої доби”, Львів, 12 лютого 2020 р. (очна форма участі).
8. X Наукові читання імені академіка Ярослава Ісаєвича, Львів, 3 березня 2020 р. (очна форма участі).
9. Наукова конференція “Актуальні проблеми історії, філософії і права у дослідженнях молодих учених”, Київ, 16 червня 2020 р. (заочна форма участі).
10. VII Міжнародна наукова конференція: “Історія археології: взаємодія науки і суспільством (до 120-річчя Маркіяна Смішка)”. Львів–Київ, 1–2 жовтня, 2020 р. (очна форма участі).
11. IV Міжнародний науковий семінар “Археологія Буковини: здобутки та перспективи”, Чернівці, 11 грудня 2020 р. (очна форма участі).
12. XVII Міжнародна наукова конференція “Археологія Заходу України”, Львів, 19–20 травня 2021 р. (очна форма участі).

13. Наукова конференція “Західноукраїнські землі княжої доби”, Львів, 19 травня 2021 р. (очна форма участі).

14. I Всеукраїнська наукова конференція з історії гуманітаристики XIX–XX ст. (до 100-річчя заснування Лаврського музею культів та побуту), Київ, 3–14 січня 2022 р. (очна форма участі).

15. Наукова конференція “Галич і Галицька земля”, Галич, 7 жовтня 2022 р. (очна форма участі).

16. Міжнародна наукова конференція “Раннє середньовіччя в Карпатах”, Кросно, 3–4 листопада 2022 р. (очна форма участі).

Захищено авторським правом